

3 KRONIKA 64

2016

IZ ZGODOVINE ZGORNJE GORENJSKE

64
2016

KRONIKA

kronika.zzds.si

Iz zgodovine
Zgornje Gorenjske

Uredil Miha Preinfalk

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

zzds.si

Kronika 2016, letnik 64, številka 3 – Iz zgodovine Zgornje Gorenjske

Odgovorni urednik/ Managing editor:

dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica/ Technical editor:

mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor/ Editorial board:

mag. Sonja Anžič-Kemper (Pforzheim, Nemčija), dr. Aleš Gabrič (Ljubljana),
dr. Stane Granda (Ljubljana), dr. Eva Holz (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana),
dr. Harald Krahwinkler (Celovec), Irena Lačen Benedičič (Jesenice),
dr. Tomaž Lazar (Ljubljana), dr. Hrvoje Petrić (Zagreb), dr. Vlasta Stavbar (Maribor),
dr. Imre Szilágy (Budimpešta) in dr. Nadja Terčon (Piran)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena:

20. oktobra 2016

Naslednja številka izide/ Next issue:

februar/ February 2017

Prevodi povzetkov/ Translations of Summaries:

Manca Gasperšič in Katarina Ropret - angleščina (English); mag. Irena Bruckmüller - nemščina (German)

Lektoriranje/ Language Editor:

Rok Janežič

UDK/ UDC:

Breda Pajsar

Uredništvo in uprava/ Address of the editorial board:

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU / Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

Letna naročnina/ Annual subscription:

za posameznike/ Individuals 25,00 EUR

za študente in upokojence/ Students and Pensioners 18,00 EUR

za ustanove/ Institutions 30,00 EUR

Cena te številke v prosti prodaji je/ Single issue 15,00 EUR

Izdajatelj/ Publisher:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Aškerčeva cesta 2

SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun/ Bank Account:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo/ Financially supported by:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije/ *Slovenian Research Agency*
ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa/ ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute

Računalniški prelom/ Typesetting:

Medit d.o.o.

Tisk/ Printed by:

Fotolito Dolenc d.o.o.

Naklada/ Print run:

500 izvodov/ copies

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo/ Kronika is indexed in:

Scopus; Historical Abstracts, ABC-CLIO; MLA International Bibliography; PubMed; ERIH Plus;
Bibliography of the History of Art.

Na naslovni strani/ Front cover: Razglednica Jesenic, začetek 20. stoletja, fotograf Fran Pavlin /
Postcard of Jesenice, beginning of the 20th century, photographer Fran Pavlin (Gornjesavski muzej Jesenice).

Na zadnji strani/ Back cover: Grb trga Bela Peč na Kosovi graščini na Jesenicah / Coat-of-arms of the Bela
Peč/Weissenfels market town on the Kos' Manor in Jesenice (foto/photo Barbara Žabota).

KAZALO

Razprave

Miha Preinfalk:	Od Radovljice in Kranjske Gore ... pa še malo naokrog293 From Radovljica to Kranjska Gora ... and round about.....294
Gašper Oitzl:	Poselitvena slika zgornje Gorenjske v srednjem veku295
Matjaž Bizjak:	Identifikacija posestnih enot srednjeveškega urbarja. Primer »zemljiškega gospostva« cerkve v Lescah315
Igor Sapač:	Grad Waldenberk – Pusti grad pri Radovljici. Stavbnozgodovinski oris327
Igor Sapač:	Grad Bela Peč/Weissenfels in njegov arhitekturnozgodovinski pomen353
Boris Golec:	Posebnosti nastanka in razvoja fužinarskega trga Bela Peč389
Boris Golec:	Matevž Režen pl. Segalla (1665–1722) – od podložniškega otroka s Sorškega polja do zgornjesavskega gospoda.....413
Barbara Žabota:	Reformacija in protireformacija na Zgornjem Gorenjskem441
Veronika Pflaum:	»Plavž svete Heme«. Livarna železa pri Nomenju v Bohinju451
Marko Mugerli:	Vloga družin Bucelleni in Ruard v gornjesavskem fužinarstvu463
Gorazd Stariha:	Občina Dovje in njeni gozdovi.....477
Alenka Kačičnik Gabrič:	Kmečko življenje v Zgornjesavski dolini v 18. in 19. stoletju.....495
Miha Šimac:	Anton Zupan (1874–1954), profesor iz Vrbe513
Matjaž Ambrožič:	Jekleni zvonovi jeseniške železarne Kranjske industrijske družbe.....527
Aljaž Pogačnik:	Jeseniška Talija v času med obema vojnama in repertoarji posameznih odrov547
Špela Smolej Milat:	Kako so na Jesenicah včasih živeli? Šege in navade ob praznovanjih561
Matjaž Geršič, Matija Zorn:	Odsev naravnih nesreč v zemljepisnih imenih – nekaj primerov iz Zahodnih Karavank in zahodnih Kamniško-Savinjskih Alp.....575
Rok Filipčič:	»Naši fantje so se imenitno izkazali«. Bojni dogodki med obrambno vojno leta 1991 na Zgornjem Gorenjskem583

Po razstavah

Muzeji v Gornjesavski dolini
(*Irena Lačen Benedičič*).....597

Ocene in poročila

Gorenjske družine v 18. stoletju / [popis prebivalcev župnij] iz izvirnih listinskih zapisov transkribiral Tone Krampač; [uredil in spremno besedo napisal Lovro Šturm; uvodno razpravo Popis prebivalstva leta 1754 kot prelomen dogodek naše zgodovine napisal Stane Granda; identifikacija krajevnih imen in gospostev Matjaž Bizjak; zemljevid ljubljanske škofije leta 1754 Mateja Rihtaršič] (*Tita Porenta*)603

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.452)(082)

Iz zgodovine Zgornje Gorenjske / uredil Miha Preinfalk ; [prevodi povzetkov Manca Gašperšič in Katarina Ropret - angleščina, Irena Bruckmüller - nemščina]. - Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2016. - (Kronika : časopis za slovensko krajevno zgodovino, ISSN 0023-4923 ; letn. 64, 3)

ISBN 978-961-6777-20-9

1. Preinfalk, Miha
286964224

Od Radovljice in Kranjske Gore ... pa še malo naokrog

Pred nami je nova številka *Kronike*, ki je kot zadnja v letošnjem letu že tradicionalno tematska. Tokrat smo se podali na skrajni severozahod Slovenije, na Zgornjo Gorenjsko, območje, ki ga danes pokriva-jo občine Radovljica, Bled, Bohinj, Žirovnica, Gorje, Kranjska Gora in Jesenice. Vendar se tako kakor v preteklosti tudi tokrat nismo ustavili na današnjih državnih mejah, ampak smo posegli preko – v Belo Peč, ki je bila do leta 1918 del Kranjske. Izkazalo se je, da je prav ta delček na današnji tromeji med Italijo, Slovenijo in Avstrijo izredno zanimiv raziskovalni izziv, saj gre za zelo slabo raziskano območje. Na podlagi nacionalne prizme, skozi katero se je še do nedavna pretežno raziskovalo zgodovino, so ga do sedaj nekako prezrli vsi: Slovenci in Avstrijci zato, ker ni del Slovenije oz. Avstrije, Italijani pa zato, ker ni del italijanskega zgodovinskega spomina in ker je bilo tamkajšnje prebivalstvo po večini nemško. A tudi tokrat se je pokazalo, da zgodovine ne moremo in smemo obravnavati po današnjih (nacionalnih) merilih – preteklosti in razvoja Gornjesavske doline npr. ne moremo razumeti, če v raziskovanje ne vključimo tudi Bele Peči.

Zgodovina nekaterih zgornjegorenjskih območij je relativno dobro poznana in raziskana. Predvsem to velja za turistični Bled ali zgodovinsko pomembno Radovljico, medtem ko se zdi, da so ostali kraji raziskovalno zapostavljeni. Kljub občasnim monografskim publikacijam ali sporadičnim izhajanjem lokalnih zbornikov še danes sorazmerno malo vemo o zgodovini Bohinja ali Kranjske Gore, Gorij, Mojstrane ali Rateč. Tudi Gornjesavska dolina s središčem na Jesenicah je svojo identiteto večinoma gradila na industrijski dediščini, ki temelji na delovanju fužin oziroma Kranjske industrijske družbe (KID), ustanovljene leta 1869, medtem ko je starejša zgodovina potisnjena v pozabo. O pomenu tehnike in delavskega gibanja na tem območju ne nazadnje priča tudi podatek, da so v sedemdesetih letih 20. stoletja prav v jeseniškem muzeju ustanovili oddelek za zgodovino delavskega gibanja Gorenjske z namenom, da organizira širšo akcijo zbiranja in popisovanja gradiva s tega območja na Gorenjskem. A Jesenice so veliko več kot zgolj industrijsko mesto; resda je bila tu močna tradicija fužinarstva, ki se je preko KID nadaljevala v povojno železarsko industrijo, vendar so imeli Jeseničani tudi živahno kulturno (zlasti gledališko) življenje, raznovrstne šege in ljudske običaje.

Da arhivi skrivajo še mnoge neodkrita zgodovin-

ske vire, kaže npr. članek Gorazda Starihe, ki razkriva, kako razburkano zgodovino sta imela sredi 19. stoletja Dovje in Mojstrana: burno dogajanje v zvezi s tamkajšnjimi gozdovi razgalja številne človeške slabosti, ki jih s sabo prinesejo privlačnost oblasti in korenite družbene spremembe – nekaj, kar je še kako aktualno tudi danes.

Med nemimi pričami zgodovine Zgornje Gorenjske so tudi gradovi in dvorci, med katerimi sta tudi že ves stoletij razvaljena gradova Waldenberg (Pusti grad) in Bela Peč. Tančico z njune skrivnostne preteklosti je odstrl Igor Sapač in pokazal, da so kupi kamenja nezanimivi samo na prvi pogled; v grajskih razvalinah se namreč skriva pestra srednjeveška zgodovina. Podobno velja tudi za »plavž sv. Heme« pri Nomenju, od katerega so do danes prav tako ostali le kupi kamenja, čeprav gre za precej mlajši, zgodnjeno-voveški fužinski obrat.

Ledino je zaoral tudi Boris Golec s predstavitvijo belopeškega graščaka Matevža Segalle. Sledil je njegovi presenetljivi poti od podložnika do plemiča in deželana, ki je bila v tistem času nekaj edinstvenega, a se je dolgo časa skrivala med zaprašeno zgodovino. Pomenljivo je dejstvo, da Segalle, ki je bil pravzaprav slovenskih korenin s priimkom Režen oz. Eržen, ne pozna večina dosedanje literature o gradovih in njihovih lastnikih.

Poleg omenjenih prispevkov prinaša *Kronika* o Zgornji Gorenjski še širok spekter drugih tematik, od najstarejših, povezanih s slovansko naselitvijo, do najnovejših, ki se tičejo vojne za osamosvojitve Slovenije. K sodelovanju so pristopili tako ugledni raziskovalci kakor tudi tisti, ki so šele na začetku raziskovalne poti. Ob tem je treba seveda poudariti, da so predstavljene le nekatere teme. Še veliko raziskovalnih izzivov ostaja kot pobuda za prihodnost.

Hkrati se *Kronika* o Zgornji Gorenjski navezuje tudi na obletnice na področju živahne muzejske dejavnosti. Prav letos (2016) namreč mineva 25 let od ustanovitve občinskega muzeja Jesenice in 65 let od ustanovitve Tehniškega muzeja Jesenice. Nedvomno bodo tudi muzeji in knjižnice v novi številki *Kronike* našli marsikaj novega in zanimivega, kar bodo lahko vključili v svoje občasne ali stalne zbirke. Bralci pa odkrili nekaj novih tančic z »repa« Slovenije.

Miha Preinfalk
odgovorni urednik *Kronike*

From Radovljica to Kranjska Gora ... and round about

Before us is the new, the year's last and what has now become a traditionally thematic issue of *Kronika*. This time we decided to explore the north-westernmost part of Slovenia, Zgornja Gorenjska—an area which today encompasses the municipalities of Radovljica, Bled, Bohinj, Žirovnica, Gorje, Kranjska Gora, and Jesenice. However, like in the past, we did not stop at the current state borders, but took our investigation further, to Bela Peč (Weissenfels, Fusine in Valromana), which formed part of Carniola until 1918. This under-researched corner on the current tri-state border between Italy, Slovenia and Austria turned out to be a highly interesting challenge. Given that, until recently, history was studied through the national prism, Bela Peč has in a way escaped the attention of all: Slovenes and Austrians for not being part of Slovenia and Austria, respectively, as well as Italians for not being part of Italian historical memory and because the local population was once predominantly German. It has been shown yet again that history cannot, and should not, be treated in accordance with the present (national) rules—the past and the development of the Upper Sava Valley, for instance, cannot be understood without also including Bela Peč in our research.

Whereas the history of some areas in Zgornja Gorenjska is relatively well known and studied, especially the tourist destination of Bled or the historically important town of Radovljica, other places have yet to become subject to serious historical research. Despite periodical monographic publications or sporadic editions of local miscellanies, little is still known to us about the history of Bohinj and Kranjska Gora, Gorje, Mojstrana or Rateče. The Upper Sava Valley, too, with its centre in Jesenice, has chiefly built its identity on industrial heritage, based on ironworks and the Carniolan Industrial Society, founded in 1869, while consigning earlier historical periods to oblivion. The importance of technology and the local workers' movement is, not least, also evident from the fact that in the 1970s the Jesenice Museum set up a Department for the History of the Gorenjska Workers' Movement with a view to organising a wider campaign of collecting and documenting materials from this part of Gorenjska. Jesenice is much more than an industrial city; even though it admittedly had a strong ironmaking tradition, which the Carniolan Industrial Society converted into post-war iron industry, the inhabitants of Jesenice also led a vibrant cultural (especially theatre) life, as well as observed a wide array of old customs and traditions.

That the archives still abound in undiscovered historical sources is illustrated, for instance, in the paper by Gorazd Stariha, which casts an insightful eye on the

turbulent times that Dovje and Mojstrana witnessed in the mid-19th century: the controversy surrounding the local forests lays bare many human flaws that are brought to light by the allure of power and radical social change—a human condition that is still all too familiar today.

Other silent witnesses of the history of Zgornja Gorenjska are castles and manors, including the centuries-old ruins of the Waldenberg (Pusti grad) Castle and the Bela Peč Castle. The veil over their mysterious past has been lifted by Igor Sapač, who has shown that the castle ruins, which at first glance appear a bare pile of stones, in fact hide a rich and colourful medieval history. Something similar holds for the “blast furnace of St. Hemma” in the village of Nomenj, which is now reduced to a heap of rubble as well, even though this ironmaking plant was of a much more recent, early modern origin.

New ground has also been broken by Boris Golec in his presentation of Matevž Segalla, owner of the seignury of Bela Peč. Golec followed his astonishing journey from a serf to a nobleman and a member of the provincial estates—an unprecedented advancement in his days, which has long remained banished to the dust-covered rack of history. It is worthy to note that Segalla, a man of Slovenian descent, bearing the surname Režen or Eržen, has found no place in most of the existing literature on castles and their owners.

In addition to the aforementioned contributions, *Kronika* on Zgornja Gorenjska provides a broad spectrum of other themes, ranging from the Slavic settlement in the oldest periods to the Independence War in the most recent decades. The collaborating authors included both acknowledged researchers and those who are just beginning their research careers. The readers should also bear in mind that the current issue presents a very limited selection of themes, leaving many research challenges for the future.

Finally, *Kronika* on Zgornja Gorenjska also touches upon anniversaries in the field of vibrant museum activity. This year (2016) marks twenty-five years since the establishment of the Jesenice Museum and sixty-five years since the establishment of the Technical Museum of Jesenice. Museum and libraries will surely find something new and interesting in the new *Kronika* issue that they can add to their periodic or permanent collections. Just as the readers will surely be able to gain a new insight through the parted veils of Slovenia's “tail”.

Miha Preinfalk
Managing Editor of *Kronika*

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 314.04(497.452)"653"

Prejeto: 15. 6. 2016

Gašper Oitzlmag., Zgornje Rute 101a, SI-4282 Gozd Martuljek
E-pošta: gasperojcl@hotmail.com

Poselitvena slika zgornje Gorenjske v srednjem veku

IZVLEČEK

Predstavljena je poselitvena slika zgornje Gorenjske v srednjem veku. Prične se z obdobjem tik pred naselitvijo Slovanov, nato je predstavljena zgodnja slovanska naselitev, sledi pa kolonizacija v visokem srednjem veku, ki se je večinoma osredotočila na nižinske predele. S 13. stoletjem se prične naseljevanje območij z gospodarsko manj ugodnimi legami v dolinah ter nad njimi. Članek vsebuje dve tabeli, kjer je navedeno število kmetij po posameznih vaseh, ki so izpričane v pisnih virih, in sicer za čas okoli leta 1330 ter za konec 15. stoletja. Nato sta podana še skupno število kmetij na omenjenem območju ter poskus izračuna približnega števila prebivalstva. Predvsem tabela za konec 15. stoletja je bolj reprezentativna in bližje realnemu stanju.

KLJUČNE BESEDE

zgornja Gorenjska, slovanska naselitev, srednjeveška kolonizacija, urbarji

ABSTRACT

THE SETTLEMENT STRUCTURE OF ZGORNJA GORENJSKA IN THE MIDDLE AGES

The paper presents the settlement structure of the Zgornja Gorenjska region in the Middle Ages. It begins with the period immediately preceding the Slavic settlement, continues with describing the early Slavic settlement and concludes with the colonisation during the high Middle Ages, which mainly concentrated on lowland areas. The 13th century witnessed the settlement of economically less favourable areas in valleys and at higher elevations. The paper contains two tables indicating the numbers of farms in villages that appear in written sources for the period of around 1330 and for the end of the 15th century. The paper also provides a total number of farms in the area under discussion and attempts to give an approximate number of the population. The table referring to the end of the 15th century, in particular, is more representative and realistic.

KEY WORDS

Zgornja Gorenjska, Slavic settlement, medieval colonisation, land registers

Uvod

Namen članka¹ je prikazati stanje poselitve na območju zgornje Gorenjske od začetka omemb krajev na tem območju v pisnih virih pa vse do konca srednjega veka. Na začetku je na kratko predstavljen čas pozne antike in zgodnjega srednjega veka, nato pa rezultati nižinske kolonizacije v visokem srednjem veku in obravnava višinske kolonizacije ter druge spremembe poselitvenega stanja v poznem srednjem veku. Na podlagi ohranjenih virov sta izdelani dve tabeli s številom kmetij po vaseh okoli leta 1330 in s konca 15. stoletja.

Za čas visokega srednjega veka so uporabljeni predvsem izdano listinsko gradivo in arheološki viri, omeniti velja še urbarialni popis »*Notitia bonorum de Lonka*« in seznam posesti freisinskega kapitlja ob Vrbskem jezeru, ki oba datirata v sredino 12. stoletja, nekaj desetletij mlajša pa je potrditev posesti proštije na Blejskem otoku. Za čas od sredine 13. stoletja dalje so kot glavni vir uporabljeni že izdani urbarji brisenske škofije za blejsko gospostvo ter še neizdana urbarja za belopeško in radovljiško gospostvo iz leta 1498. V poštev pridejo tudi regesti v Centralni kartoteki srednjeveških listin za Slovenijo, ki jih hrani Zgodovinski inštitut Milka Kosa na ŽRC SAZU, ter celjske fevdne knjige iz Arhiva Republike Slovenije.

Tematika poselitve posameznih delov zgornje Gorenjske v srednjem veku je bila večjega števila obravnav deležna šele v zadnjem času, tako npr. razprave Janeza Mlinarja o srednjeveški poseljenosti jeseniške občine, Zgornjesavske doline in doline Radovne. Za območje Blejskega kota velja omeniti predvsem poglobljeno raziskavo blejske mikrorogije Andreja Pleterskega *Nevidna srednjeveška Evropa. Župa Bled*. Manjkajo pa poglobljene raziskave za preostala območja zgornje Gorenjske, torej za radovljiško Deželo,² Bohinj in Lipniško dolino. Prvi je o zgodnji slovanski poselitvi na Gorenjskem pisal Milko Kos, in sicer v članku v *Arheološkem vestniku*, kjer je zgolj na splošno orisal potek zgodnje naselitve, ni pa bilo poglobljenega pristopa na mikroravni.

Zemljiška gospostva niso imela sklenjenih teritorialnih meja, temveč je bila posest razpršena po območju od spodnjega dela Zgornjesavske doline do vzhodnega dela radovljiške Dežele. Posledično so lahko kmetije po posameznih vaseh pripadale vsaj dvema gospodoma, v nekaterih primerih celo trem ali štirim. Ob tem je treba dodati, da so predvsem del ortenburške posesti v poznem srednjem veku odda-

jali v fevd nižjemu plemstvu, ki je nato s pridobljeno posestjo lahko razmeroma svobodno upravljalo, jo tudi prodajalo naprej. Poleg nižjih posvetnih fevdalcev so obstajali nižji cerkveni fevdalci, kamor sodijo cerkve in župnije. Te so prav tako imele svojo zemljiško posest, ki pa je bila sicer večinoma majhna, iz obdobja srednjega veka pa popisi posesti posameznih cerkva in župnij niso ohranjeni.

Določanje velikosti posameznih naselij je precej težavna naloga. Tako število kmetij, zabeleženo v obeh tabelah, posledično ne odraža realnega stanja, temveč je zgolj poskus čim natančnejšega približka, ki ga omogočajo ohranjeni srednjeveški viri. Uporaba zgolj srednjeveških virov je pomanjkljivost raziskave, saj bi se z uporabo mlajših pisnih virov, kot so popis prebivalstva ljubljanske škofije iz 18. stoletja, terezijanski kataster ter urbarji iz obdobja zgodnjega novega veka, dalo v precej večji meri določiti tako obseg poselitve kot število prebivalstva ob koncu srednjega veka. Količina ohranjenih pisnih virov od 14. stoletja dalje je sicer res vedno večja, a s kritično analizo mlajših virov ter njihovo primerjavo s starejšimi viri bi lahko pridobili dragocene podatke, ki jih zgolj uporaba starejših virov ne omogoča.

Pozna antika in zgodnji srednji vek

Območje zgornje Gorenjske je bilo ob koncu pozne antike zelo redko poseljeno, za zadnja desetletja 6. stoletja je na tem prostoru dokazan obstoj zgolj dveh naselbin, in sicer utrjenih višinskih naselbin na blejski grajski vzpetini³ ter na Ajdni nad Potoki.⁴ Obenem domnevamo obstoj še nekaterih drugih naselbin ter začasnih pribežališč,⁵ toda zaradi pomanjkanja arheoloških najdb za čas konca 6. stoletja, oziroma slabe arheološke raziskanosti, teh domnev ne moremo niti potrditi niti povsem ovreči.

S prihodom Slovanov bi lahko nasilen konec doletel naselbino na Ajdni,⁶ medtem ko je staroselska naselbina na blejski grajski vzpetini verjetno nekaj

³ Pleterski, *Naselbina na blejski Pristavi*, str. 24–25; Knific, *Arheološki sledovi*, str. 94–98.

⁴ Sagadin, *Ajdna nad Potoki*, str. 11–19; Valič, *Ajdna*, str. 279; Vidrih Perko in Sagadin, *Gorenjska v antiki*, str. 219–221.

⁵ Npr. Ajdovski gradec v Bohinju, Bohinjska Bela, Moste pri Žirovnici, Gradišče nad Koroško Belo in Rateče (*Arheološka najdišča Slovenije* (v nadaljevanju *ANSI*), str. 164–168; Vičič, *K arheološki topografiji*, str. 3–4; Valič, *Ledine*, str. 42–44; Ciglencečki, *Prispevek*, str. 157–161; *Leben in Lux*, Bohinjska Bela, str. 21–22; Sagadin, *Poznoantična*, str. 381–382; Sagadin, *Arheološka najdišča*, str. 19–22; Sagadin, *Rateče*, str. 140). Domnevna začasna pribežališča: jama Poljšiška cerkev pri Gorjah, Ajdovska luknja pri Soteski v Bohinju ter jama Žičica pri Mostah (Valič, *Gorje*, str. 132; Valič, *Ajdovska luknja*, str. 272–274; Ciglencečki, *Archaeological Investigation*, str. 127). Milan Sagadin za čas druge polovice 6. stoletja domneva močno zgostitev nižinske poselitve, kot primeri so na zgornjem Gorenjskem navedeni Bohinjska Bela, Breg pri Žirovnici in Mošnje (Sagadin, *Od Karnija do Kranja*, str. 177).

⁶ Vidrih Perko in Sagadin, *Gorenjska v antiki*, str. 219–221; Vidrih Perko, *Ajdna nad Potoki*, str. 206–211.

¹ Članek je razširjen del magistrske naloge istega avtorja z naslovom »Prostor – narava – človek v Julijskih Alpah. Zgodovina nekega prostora med letoma 500 in 1500«, pod mentorstvom prof. dr. Janeza Mlinarja.

² Pod geografskim pojmom »radovljiška Dežela« razumemo ravninski svet med Karavankami in levim bregom Save, od Most pri Žirovnici do Begunj in Mošenj (Ilešič, *Gorenjska*, str. 9–17).

Vzpetina Ajdna nad Potoki (foto: Gašper Oitzl).

časa obstajala poleg slovanske naselbine, ki je nižje, na severnem pobočju griča, na podlagi datacije s C14 nastala že v drugem desetletju 7. stoletja.⁷ Slovanska naselitev je bila v Blejskem kotu sprva omejena na okolico grajske vzpetine ter območje Mlinega ob jezeru, šele kasneje je sledila razširitev naselitve na obrobje.⁸ Do tega je prišlo med drugo polovico 8. in sredino 9. stoletja, ko je po ugotovitvah Andreja Pleterskega v Blejskem kotu prišlo do notranje kolonizacije; rezultat je nastanek številnih novih naselbin tako v bližini grajskega griča kot tudi na obrobju Blejskega kota (npr. Žgornje Gorje, Zasip in Zgornje Bodešče).⁹ Antropološka analiza na primeru Žgornjih Bodešč in Zasipa ugotavlja, da je v zgodnjem srednjem veku povprečno število prebivalcev v vaseh znašalo okoli petindvajset oseb, ki so živele v petih družinah.¹⁰

Razmeroma zgodaj je bila verjetno naseljena tudi radovljiška Dežela, staroslovanske najdbe so bile iz-

kopane na lokaciji današnjega Predtrga in župne cerkve sv. Petra¹¹ ter v vaseh pod Stolom – ob cerkvi sv. Martina v Mostah, v Žirovnici in Smokuču.¹²

Številni dejavniki kažejo na precejšnjo verjetnost zgodnje slovanske poselitve bohinskega območja, sodeč po arheoloških najdbah v Srednji vasi bi lahko domnevali, da je bila najprej naseljena Zgornja Bohinjska dolina.¹³ Poleg arheoloških obstajajo še jezikoslovni namigi, saj bi lahko že samo ime Bohinj imelo predslovanski izvor, čeprav je možen tudi slovanski izvor imena. Gotovo predromanski izvor ima gorsko ime Komarča, ki je bila zgodaj sprejeta v slovanski jezik, podobno je z imenom vasi Jereka.¹⁴ Obenem bi to kazalo na precejšnjo verjetnost stika naseljenih Slovanov s staroselskim prebivalstvom na območju Bohinja. V prid zgodnji naselitvi posredno pričajo tudi kasnejše omembe kosezov v Srednji vasi, Češnjici, Studorju in Nomenju.¹⁵

V zgodnjem srednjem veku je bila verjetno bolj razpršeno naseljena še Spodnja Bohinjska dolina¹⁶ do vasi Savice, pri kateri že ime sporoča, da je bila v času nastanka na skrajni meji poseljenega območja. Do jezera naj bi se tedaj razprostiral le še gozd.¹⁷

⁷ Pleterski, *Naselbina*, str. 24–25, 129–150, 160–175. Iz datacije brinove vejice, ki je ležala v žganinski plasti, s C 14, je postavljen čas nastanka v leto 614 z možnim odstopanjem 20 let. Prvi dve stavbi sta po dataciji s C14 postavljeni v leto 617 z odstopanjem 5 let. Zadnji pokopi na staroselskem pokopališču pa so datirani v prvo tretjino 7. stoletja.

⁸ *ANSI*, str. 162–164; Knific, *Arheološki sledovi*, str. 98–114; Pleterski, *Župa Bled*, str. 143–146. Krajši pregled arheoloških najdb v Blejskem kotu iz zgodnjega srednjega veka je podan še pri: Knific, *Arheološki zemljevid*.

⁹ Pleterski, *Župa Bled*, str. 146–148.

¹⁰ Knific in Pleterski, *Staroslovansko grobišče*, str. 482–504; Knific, *Nožič*, str. 363–366; Knific in Pleterski, *Staroslovanski grobišči*, str. 237–240; Štefančič in Leben-Seljak, *Antropološka analiza*, str. 194; Knific, *Arheološki sledovi*, str. 113.

¹¹ Pleterski, *Staroslovansko grobišče*, str. 482–488; Gestrin, *Radovljica*, str. 517; Valič, *Radovljica*, str. 174.

¹² Valič, *Staroslovansko grobišče*, str. 565–569; Sagadin, *Zaščitno izkopavanje*, str. 129; Mlinar, *Podoba*, str. 11–12; Sagadin, *Poznoantična*, str. 381–382; *ANSI*, str. 168.

¹³ *ANSI*, str. 167.

¹⁴ Bezljaj, *Eseji*, str. 89–90; Snoj, *Etimološki slovar*, str. 67–68.

¹⁵ Kos, *Naselitev Gorenjske*, str. 7–9; Hauptmann, *Razvoj družabnih razmer*, str. 270.

¹⁶ Valič, *Brod*, str. 285; *ANSI*, str. 165.

¹⁷ Melik, *Planine v Julijskih Alpah*, str. 86.

Rateče (foto: Gašper Oitzl).

V Zgornjesavski dolini bi lahko bili zgodnejšega nastanka vasi Rateče in Dovje, ki sta omenjeni v pisnih virih v visokem srednjem veku, čeprav arheoloških najdb iz zgodnjega srednjega veka na tem območju še ni. Janez Mlinar meni, da zahodno od Most poselitve ni bilo, v primerjavi z radovljiško ravnino je dolina precej manj zanimiva za poselitev, tudi kasnejših omemb kosezov v teh krajih ni ohranjenih. Po propadu domnevne poznoantične naselbine na območju današnjih Rateč je bil kraj verjetno ponovno naseljen šele v 11. stoletju, odprto je le vprašanje obstoja prometne povezave skozi dolino.¹⁸ Kot meje stalne naselitve Visoke Gorenjske do konca 11. stoletja je Milko Kos postavil planote Julijskih Alp: Mežaklo, Pokljuko in Jelovico. V Zgornjesavski dolini je bila meja poseljenosti Sava pri Jesenicah,¹⁹ izven strnjenege naselitvenega prostora pa sta bila po njegovem mnenju zgolj Bohinj in Dovje.²⁰

Izoblikovanje zemljiških gospostev

Na območju zgornje Gorenjske so se v visokem srednjem veku izoblikovala tri večja gospodstva, blejsko gospodstvo tirolske škofije iz Brixna (Bressanone) s sedežem na blejskem gradu, ločeno od tega gospodstva se je oblikovala posest proštije na Blejskem otoku, ki je bila v rokah kapitlja briksenske škofije, ter radovljiško gospodstvo koroške grofovske rodbine Ortenburžanov, sprva z enim središčem na gradu Waldenberg, današnjem Pustem gradu nad Lipnico.

¹⁸ Mlinar, Podoba, str. 12.

¹⁹ Gre za območje brez zgodnesrednjeveških arheoloških najdb z razmeroma slabo geografsko lego, naselbina v bližini pa se omenja šele leta 1381, zato se mi zdi, da je pri sprejemanju te trditve potrebna določena previdnost.

²⁰ Kos, Naselitev Gorenjske, str. 7–9.

Poleg teh treh gospodstev je posest na tem območju imela tudi škofija iz bavarskega Freisinga, sicer lastnica loškega gospodstva.

Briksenska škofija je do prve posesti na zgornjem Gorenjskem prišla aprila 1004, ko ji je nemški kralj Henrik II. podelil svoje posestvo Bled (*nostris ... praedium ... Ueldes*).²¹ Sedem let kasneje je sledila Henrikova darovnica, s katero je škofija prejela še grad (*castellum Veldes*) ter 30 kraljevskih kmetij med Savo Dolinko in Savo Bohinjko.²² V istem stoletju je škofija prejela še štiri vladarske darovnice, s katerimi je pridobila del posesti na zgornjem Gorenjskem, lovsko pravico med celotnima tokoma Save Dolinke in Save Bohinjke (*inter duo flumina que vocantur Suowa*), kar se je nanašalo predvsem na obširne gozdove na planotah Pokljuka in Mežakla, ter na levi strani Save do Tržiške Bistrice.²³ Do posesti so briksenski škofje prišli tudi z zamenjavami posesti ter s podelitvami različnim svetnim plemičem in svobodnjakom, kar je razvidno iz tradicijskih notic briksenske škofije iz časa škofa Altvina (druga polovica 11. stoletja).²⁴

Poleg precejšnje posesti v Blejskem kotu si je

²¹ MGH, *DH II*, št. 67; Schumi, *UBKr I*, št. 14; Kos, *Gradiivo III*, št. 17. Desetine so bile dodeljene briksenskim kanonikom; po Albuinovi smrti je bila kanonikom podeljena tretjina posesti, preostali dve tretjini pa škofiji.

²² MGH, *DH II*, št. 228; Schumi, *UBKr I*, št. 15; Kos, *Gradiivo III*, št. 28. Kraljevska huba je bila merska enota, predstavljala pa je okrog 50 ha zemlje. Ta posest je najverjetneje ležala v Blejskem kotu. Glej: Štüh, Prva omemba Bleda, str. 27.

²³ MGH, *DH III*, št. 22, 24; *DH IV*, št. 111, 259; Schumi, *UBKr I*, št. 28, 29, 41, 49; Kos, *Gradiivo III*, št. 106, 107, 228, 274. Glede lokalizacije podelitev glej: Pleterski, *Župa Bled*, str. 134–135; Kos, *Creine Mons*, str. 115–118.

²⁴ O širjenju briksenske posesti v Blejskem kotu in nižinski kolonizaciji več pri: Albertoni, *Začetki*, str. 53–57; Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 47–50; Pleterski, *Župa Bled*, str. 155–159.

briksenska škofija v drugi polovici 11. stoletja pridobivala posest tudi na območju današnje Gorenjske severno od Save, npr. že med letoma 1050 in 1065 v Begunjah (*villa Begun*)²⁵ in v zadnji četrtini tega stoletja v bližnji Zgoši (*Gusch/Guscha*).²⁶ Med letoma 1065 in 1075 je škofija do posesti prišla tudi v Bohinju (*in loco Bochingun vocato*), ko je škofu Altvinu svojo tamkajšnjo posest podelil plemič Bertold.²⁷

Na zgornjem Gorenjskem so posest imeli še drugi lastniki, poleg domačega plemstva in svobodnjakov tudi kranjski mejni grof Ulrik I. Weimar-Orlamünde.²⁸ Že v času, ko so mejnogrofovsko funkcijo opravljali Ebersbergi, so si kot mejnogrofovsko rodbina pridobili posest na levi strani Save. Kranjski mejni grof Adalberon II. Ebersberški je med letoma 1029 in 1045 freisinskim kanonikom morda podelil posest zahodno od potoka Dobršnik pri Hrušici.²⁹ Posest vzhodno od Dobršnika do Završnice pa naj bi kot dedno posest po izumrlih Ebersbergih bavarski vojvoda Welf IV. med letoma 1070 in 1073 podelil briksenski škofiji.³⁰ Na nekdanjo ebersberško posest na zgornjem Gorenjskem naj bi kazala kasnejša ortenburška posest, ki pa je v virih nedvomno zaznavna šele leta 1185,³¹ popolnejši obseg pa je razviden šele od 14. stoletja dalje.³²

O tem, kako je koroška grofovsko rodbina Ortenburških prišla do posesti na gornjem Kranjskem, obstaja precej nejasnosti, saj viri njihovega prihoda na ta prostor posebej ne izpričujejo. Posest na levi strani Save in morda tudi v Blejskem kotu bi lahko prejeli prek povezave z Weimar-Orlamündskimi.³³ Za pridobitev posesti v Lipniški dolini in delu Bohi-

Ruševine gradu Waldenberg (Pusti grad nad Lipniško dolino) (foto: Gašper Oitzl).

nja je več odprtih vprašanj, ena teorija jih povezuje z Askvinci,³⁴ druga pa pravi, da je, tako kot v primeru posesti na levem bregu Save, tudi tu šlo za nekdanjo posest mejnih grofov.³⁵ Dokončno razjasnitev tega vprašanja pomanjkanje virov žal onemogoča.

Kakorkoli, Ortenburžani so si v 12. stoletju pridobili precej zemljiške posesti na zgornjem Gorenjskem in si ustvarili gospodstvo na gradu Waldenberg, ki je bilo kasneje razdeljeno na dva urada, posest na levem bregu Save je sodila pod zgornji urad na gradu Kamen, preostala posest pa pod spodnji urad na Waldenbergu.³⁶ Največ posesti so Ortenburžani imeli po Deželi, v Lipniški dolini in delu Bohinja, precej razpršena je bila njihova posest v Blejskem kotu, nekaj pa so je imeli sprva le v spodnjem, od 14. stoletja dalje pa tudi v zgornjem delu Zgornjesavske doline.

Tudi na vprašanje o času in načinu freisinske pridobitve ozemlja v Zgornjesavski dolini se ne da odgovoriti brez porajajočih se dvomov. Časovno je Dovje v last freisinske škofije prišlo vsaj v prvi polovici 12. stoletja,³⁷ morda pa že v 11. stoletju. Ni jasno niti to, ali je šlo za pridobitev celotnega območja naenkrat ali po kosih, saj je Freising do sredine 12. stoletja dobil tudi posest v Ratečah (*Ratazach*), ki pa je bila tedaj del posesti novoustanovljenega freisinskega kapitlja na Otoku pri Vrbskem jezeru (Maria Wörth).³⁸

²⁵ Redlich, *Acta Tirolensia I*, št. 137, 138; Kos, *Gradivo III*, št. 164, 165. Begunje so po Milku Kosu omenjene tudi med letoma 1063 in 1068, ko je briksenska škofija »in territorio Uegun dicto« dve kmetiji prepustila oglejskemu patriarhatu (Redlich, *Acta Tirolensia I*, št. 183; Schumi, *UBKr I*, št. 46; Kos, *Gradivo III*, št. 227; Kos, *Gradivo za historično topografijo*, str. 5). Menim, da v tem primeru ne gre za Begunje, saj kasneje patriarhova posest v okolici Begunj ni izpričana. Obenem bi šlo tudi za edino takšno omembo nekega posebnega ozemlja Begunj – »territorio«.

²⁶ Redlich, *Acta Tirolensia I*, št. 307, 348, 379; Kos, *Gradivo III*, št. 307, 368, 377. Škofija je v Zgoši prejela najmanj tri kmetije.

²⁷ Redlich, *Acta Tirolensia I*, št. 211; Kos, *Gradivo III*, št. 234.

²⁸ Redlich, *Acta Tirolensia I*, št. 166; Kos, *Gradivo III*, št. 209. Ali pa Ulrik II. Ebersberški (Albertoni, *Začetki*, str. 53, op. 37).

²⁹ Schumi, *UBKr I*, št. 163; Kos, *Gradivo III*, št. 85. Posest so kanoniki prejeli šele po Adalberonovi smrti leta 1045. Ta interpretacija temelji na predpostavki, da toponim »Lenginvuelz« predstavlja današnje Dovje, o čemer pa obstajajo določeni zadržki, saj je podobnih toponimov v jugovzhodnih Alpah in na Bavarskem precej (Štih, *Izvor in začetki*, str. 42).

³⁰ Redlich, *Acta Tirolensia I*, št. 234; Kos, *Gradivo III*, št. 257; Bizjak, *Razvoj*, str. 112. V listini je lokacija podeljene posesti omejena na Kranjsko, tako da ni nujno, da gre za območje zgornje Gorenjske. Utemeljitev ponudi Matjaž Bizjak v zgoraj navedenem delu, št. op. 11.

³¹ Santifaller, *Urkunden Brixen I*, št. 46.

³² Bizjak, *Urbarnji briksenske škofije*, str. 48–49.

³³ Hauptmann, *Nastanek in razvoj Kranjske*, str. 98–100. To nato povzema še Gestrin, Radovljica, str. 517.

³⁴ Adam, *Zakaj razstava o Ortenburžanih?*, str. 1.

³⁵ Svetina, *Zur Herkunft*, str. 54–60.

³⁶ Gestrin, *Radovljica*, str. 518.

³⁷ Iz okoli leta 1160 namreč izvira najstarejša nedvomna omemba Dovjega v pisnih virih (Schumi, *UBKr I*, št. 122; Kos, *Gradivo IV*, št. 410).

³⁸ Jaksch, *MDC III*, št. 897; Kos, *Gradivo IV*, št. 281. V preteklosti so bila mnenja o lokalizaciji zgoraj omenjenega toponima deljena. Franc Kos ga je postavil v Radišče, jugovzhodno od Celovca, August von Jaksch pa v Krätschach (Hrašče) pri Mariji na Zilji. V Rateče ga je postavil že Joseph Zahn, za njim Franz Pagitz in kasneje še Janez Mlinar. Pagitz in Mlinar opozarjata na podatek s konca 14. stoletja, ko so bile Rateče del posestne menjave med kapitljem in Ortenburžani (Zahn, *Die freisingischen*, str. 267, op. 117; Pagitz, *Die Ge-*

Nižinska kolonizacija in njeni rezultati

Z nastankom zemljiških gospodstev se je pričel proces fevdalizacije družbe. Že ob koncu 10. stoletja se je pričela nižinska kolonizacija, ki je potekala celoten visoki srednji vek, ponekod je do nje prišlo prej, drugod kasneje. Že obstoječe naselbine so se povečale, nekateri kraji so nastali na novo, gospodstva so uvajala hubno ureditev in individualni odnos podložnikov do zemlje. V kolektivni gospodarski izrabi je ostala v glavnem le še neobdelana površina (gozd,³⁹ pašniki, vaška pota, voda), ki pa je v teoriji pripadala vladarju.⁴⁰

Iz tradicijskihotic briksenske škofije so iz druge polovice 11. stoletja znane številne omembe krajev v Blejskem kotu, kjer je briksenski škof kot zemljiški gospod izvajal načrtno nižinsko kolonizacijo, ki je potekala še vse 12. in v začetku 13. stoletja. Na pridobljenih posestih je ustanovil nova naselja (npr. Koritno, »*loco Corithna*«, ki se prvič omenja med letoma 1065 in 1075,⁴¹ nastalo pa naj bi že v prvi polovici 11. stoletja) v obliki ministerialskih dvorov.⁴² V 12. stoletju so nastali kraji Ribno, Selo in Zazer ter ob poti proti Bohinju Zgornja Bohinjska Bela,⁴³ kot ena mlajših naselbin v prvi polovici 13. stoletja tudi Blejska Dobrava.⁴⁴ Po razpadu dveh ministerialskih dvorov sta se izoblikovali vasi Želeče in Zagorice, Želeče se morda prvič omenjajo med letoma 1050 in 1065 (*Cilintun*), zagotovo pa med 1075 in 1090 (*Zilecca*).⁴⁵ Škof Altvin si je pridobil tudi območje Grimšč in nekdanje slovanske naselbine na Pristavi.⁴⁶ Že na začetku druge polovice 11. stoletja je škof z zamenjavo dobil posest v Krnici (*loco Cornizic*) ali verjetneje

Zgornjih Gorjah,⁴⁷ v zadnji četrtini 11. stoletja pa še v krajih Sebenje (*Zebeinzalo*) pri Zasipu in Poljane (*Polani*) na levi strani soteske Vintgar⁴⁸ ter morda posestvo na lokaciji današnjih Spodnjih Bodešč.⁴⁹ V čas med letoma 1075 in 1090 sodi tudi prva omemba Zasipa (*loco Zazip*), ko je briksenski škof prišel do posestev prek večjega števila darovnic.⁵⁰ Za posest svobodnega Ivana v Zasipu je škof Altvin slednjemu v zameno predal svojo posest v oddaljenem Bohinju (*in villa Bochingin*).⁵¹

V 12. stoletju sta ob izteku Zgornjesavske doline nastali naselji Potoki in Koroška Bela,⁵² briksenski škof pa si je pridobil še posest pod Karavankami, in sicer v Mostah,⁵³ Žirovnici ter v Bohinju. Kolonizacija se je nadaljevala, vse dokler v nižinah niso bila izrabljena razpoložljiva zemljišča. Nove kmetije so nastajale tudi s cepitvami zemljišča ene kmetije.⁵⁴

Rezultati nižinske kolonizacije v Blejskem kotu in okolici se kažejo v urbarju briksenske škofije za blejsko gospodstvo iz leta 1253, ki ga je dal sestaviti briksenski škof Bruno. Škofijska posest se je razprostirala predvsem po Blejskem kotu in Bohinju ter na levi strani Save. Popis posesti in dajatev se je pričel v Bohinju, v Zgornji dolini je imela škofija posest le v

schichte, str. 52, 124; Mlinar, Slepó črevo Kranjske, str. 335–336).

³⁹ O odnosu človeka do gozda in lastništvu gozdov glej razpravo Petra Štiha *Mensch und Wald in den Ostalpen*, str. 36–48.

⁴⁰ Štih in Simoniti, *Na stičišču svetov*, str. 79, 83; *Zgodovina agrarnih panog I*, str. 73–74, 151.

⁴¹ Redlich, *Acta Tirolensia I*, št. 219; Schumi, *UBKr I*, št. 55; Kos, *Gradiivo III*, št. 237.

⁴² Ministerialski dvor je obsegal okoli 10 hektarov zemlje (Pleterski, *Župa Bled*, str. 156).

⁴³ Spodnji del Bohinjske Bele je nastal prej, od 10. stoletja dalje (Pleterski, *Župa Bled*, str. 63).

⁴⁴ Območje sedanje vasi naj bi bilo po ljudskem izročilu planina Zasipa in Mužij. Na nastanek v 13. stoletju kaže tudi majhna obremenitev podložnikov v urbarju iz leta 1253. Načrtna razdelitev polja kaže na lep primer fevdalne kolonizacije (Pleterski, *Župa Bled*, str. 96–97).

⁴⁵ Redlich, *Acta Tirolensia I*, št. 140, 321; Kos, *Gradiivo III*, št. 167, 311; Pleterski, *Župa Bled*, str. 81–84. Naselbina na območju kasnejših Želeč naj bi stala že v zgodnjem srednjem veku. Omemba iz časa med letoma 1050 in 1065, kot »*Cilintun*«, se mi zdi precej dvomljiva, takšno lokalizacijo sicer postavlja Franc Kos, toda že Milko Kos tega toponima nima za Želeče (Kos, *Gradiivo za historično topografijo*, str. 769). Želeče se nato morda omenjajo še kot »*Zilinta*« med letoma 1070 in 1080 (Redlich, *Acta Tirolensia I*, št. 237; Jaksch, *MDC III*, št. 377; Kos, *Gradiivo III*, št. 259). Ne Jaksch ne Redlich ne ponujata razlage toponima.

⁴⁶ Pleterski, *Župa Bled*, str. 156.

⁴⁷ Redlich, *Acta Tirolensia I*, št. 120; Kos, *Gradiivo III*, št. 158. Andrej Pleterski meni, da omenjeni toponim predstavlja Zgornje Gorje, saj je Krnica kot kajžarska vas nastala šele v zgodnjem novem veku (Pleterski, *Župa Bled*, str. 52). Po Pleterskem je prva možna omemba Gorij z začetka druge polovice 11. stoletja, ko je škof dobil posest v »*Cilintunum*«, v zameno pa je oddal svojo posest na »*Obinentigemo uelde*«, kar Pleterski razume kot Gorje, verjetno Spodnje, ta toponim pa na območje Gorij postavlja tudi Milko Kos. Listina je bila sicer izdana na gradu Kamen na Koroškem, kar nekoliko znižuje verjetnost postavitve obeh toponimov v Blejski kot (Redlich, *Acta Tirolensia I*, št. 140; Kos, *Gradiivo III*, št. 167; Pleterski, *Župa Bled*, str. 36–37; Kos, *Gradiivo za historično topografijo*, str. 165). V istem času se »Gornje polje« omenja še enkrat, in sicer v listini, ki je bila izdana v Kranju, zraven se omenjajo Begunje (*villa Begun*), toda lokacijo Franc Kos postavlja v Dobro polje pri Radovljici, čeprav ne zatrdno (Redlich, *Acta Tirolensia I*, št. 138; Kos, *Gradiivo III*, št. 165).

⁴⁸ Redlich, *Acta Tirolensia I*, št. 306; Kos, *Gradiivo III*, št. 306.

⁴⁹ Redlich, *Acta Tirolensia I*, št. 291; Kos, *Gradiivo III*, št. 302. V viru se kraj imenuje »*Peccaz*«, Andrej Pleterski domneva, da gre za današnje Spodnje Bodešče (Pleterski, *Župa Bled*, str. 42).

⁵⁰ Redlich, *Acta Tirolensia I*, št. 322, 323, 334; Kos, *Gradiivo III*, št. 312, 313, 316.

⁵¹ Redlich, *Acta Tirolensia I*, št. 359; Kos, *Gradiivo III*, št. 372.

⁵² Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 50.

⁵³ Prva omemba Most sodi v sredino 12. stoletja, med letoma 1154 in 1156, ko je »*iuxta Ueldes, in loco qui Hohenbruche dicitur*« grofica Hedvika iz Bogna izdala listino, s katero je svoje posesti v okolici Preddvora podelila vetrinjskemu samostanu (Schumi, *UBKr I*, št. 113; Jaksch, *MDC III*, št. 1377; Kos, *Gradiivo IV*, št. 338). Na tem mestu gre opozoriti na napačno lokalizacijo, ki jo je postavil Franc Kos; menil je, da gre za Mužje pri Zasipu. Iz kasnejših omemb je namreč razvidno, da gre za Moste, saj se že čez približno trideset let Moste omenjajo kot »*Hohenprukken*« (Santifaller, *Die Urkunden Brixen I*, št. 46). Pravilno lokalizacijo je sicer postavil že Milko Kos (Kos, *Gradiivo za historično topografijo*, str. 380).

⁵⁴ Pleterski, *Župa Bled*, str. 157–158; Gestrin, *Bled v fevdalnem obdobju*, str. 119.

V ospredju so Moste, v ozadju levo Blejska Dobrava in desno vhod v Zgornjesavsko dolino (foto: Gašper Oitzl).

Srednji vasi (*Mitterndorf*), z zgolj dvema hubama, v Češnjici (*Chersdorf*) pa je omenjenih osem kosezov (*edelinge*) in 30 »homines«, najverjetneje podložnikov. Precej gosto je bila poseljena Spodnja dolina, v vaseh Savica (*Zabiz*), Brod (*Vurte*) in Bohinjska Bistrica (*Vustris*) je bilo tedaj 30 hub in pol. V Bohinju sta bili še naselji Nomenj (*Numin*) in Nemški Rovt (*Boloxix*).⁵⁵

Popis se je nadaljeval ob poti iz Bohinja proti Bledu, kjer je bila Bohinjska Bela (*Velach*), v Blejskem kotu je gospodstvo imelo posest v naseljih Zazer (*apud lacum*), Rečica (*Rieschisch*), Koritno (*Cherith*), Bodešče (*Fodesich*), Ribno (*Riue*), Selo (*Zelach*), Želeče (*Schalchendorf*), Zagorice (*Aul*) in Grad, medtem ko posest v Gorjah in Zasipu ni bila vključena. V Blejskem kotu je bilo skupaj 45 kmetij škofijskega gospodstva in 3 mlini, največje naselje je bilo Ribno z desetimi hubami. Na območju vasi Grad je bilo sicer sedem hub, toda predvidevamo, da jih je bilo več, saj je bilo nekaj kmetij najverjetneje oddanih v fevd.⁵⁶

Ob izteku Zgornjesavske doline je gospodstvo imelo posesti v Blejski Dobravi (*Harde*), Koroški Beli (*Chernisch Velach*) in na Potokih (*Bach*), s skupnim številom 24 kmetij. Na levi strani Save pa je bilo 34 kmetij v Žirovnici (*Zarnonitze*), Novi vasi pri Lescah (*Stiwendorf*), Dvorski vasi (*Hove*) in Peračici (*Peraschiz*) ter 9 kmetij pod Storžičem, na območju Čadovelj in Žabelj (*Forst*).⁵⁷

Urbar blejskega gospodstva iz leta 1253 ni najstarejši ohranjeni dokument, ki govori o številu kmetij na tem območju, saj so štirje še starejši, od tega trije iz 12. stoletja. Najstarejši je popis posesti freisinskega

kolegijskega kapitlja na Otoku pri Vrbskem jezeru (Maria Wörth)⁵⁸ iz okoli leta 1150, ko se med posestjo kapitlja v Ratečah omenja 12 kmetij.⁵⁹ Približno desetletje za Ratečami je omenjeno Dovje, v urbarnem popisu freisinske škofije za loško gospodstvo, imenovanem »*Noticia bonorum de Lonka*«, pa se na Dovjem omenjajo štiri hube (*de Lengenuelt quatuor mansi*) ter njihove dajatve.⁶⁰ Četrto stoletja mlajši je prvi ohranjeni vir za posest prošnje na Blejskem otoku. Tedaj je na prošnjo prošta Gerunga briksenski škof Henrik III. potrdil vse dotedanje darovnice cerkvi sv. Marije na Blejskem otoku. Omenjenih je osem kmetij na Mlinem (*Sepach*),⁶¹ fevd neznane velikosti v Koritnem, dve kmetiji v Bodeščah (*Podesich*), pet hub na obeh straneh Save v Bitnjah v Bohinju (*Pitenach*) in tri hube v Mostah (*Hohenprucken*).⁶² Sredi 13. stoletja pa sta omenjeni Vrba (*Veleyen*) in Doslovčce (*Wedozlawich*), s skupno desetimi kmetijami. Aprila 1247 je briksenski škof svojemu ministerialu Wersu z Bleda podelil v fevd po pet hub v vsaki vasi.⁶³

⁵⁸ Cerkev na Otoku pri Vrbskem jezeru je bila zgrajena že v 9. stoletju in velja za eno najstarejših župnijskih cerkva na Koroškem. Župnijo na Vrbskem jezeru je v kolegiatni kapitelj povišal freisinski škof Oton (1138–1158), verjetno ob koncu leta 1146, ko se je mudil na Koroškem (Pagitz, *Die Geschichte*, str. 31–41).

⁵⁹ Jaksch, *MDC III*, št. 897; Kos, *Gradivo IV*, št. 281.

⁶⁰ Schumi, *UBKr I*, št. 122; Kos, *Gradivo IV*, št. 410.

⁶¹ Andrej Pleterski štiri kmetije postavlja v Zazer, saj v Mlinem ni bilo nikoli osmih kmetij (Pleterski, *Župa Bled*, str. 88).

⁶² Santifaller, *Urkunden Brixen I*, št. 46.

⁶³ Schumi, *UBKr II*, št. 141; Santifaller, *Urkunden Brixen I*, št. 116. To je tudi edina omemba Vrbe do sredine 14. stoletja, v briksenskih urbarjih se nato posest v Vrbi ne omenja več. V Doslovčah je okoli leta 1330 otoška prošnja imela šest hub, ne pa že leta 1185. Morda je te hube prošnja podelil ali Werso ali njegovi dediči. Dve hubi se v Doslovčah omenjata še na začetku 14. stoletja, najverjetneje pa gre za ortenburški fevd (Otopepec, *CKSL*, 1302 5/3).

⁵⁵ Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 185–186.

⁵⁶ Prav tam, str. 186–188.

⁵⁷ Prav tam, str. 186–187.

Ravninski svet radovljiške Dežele (foto: Gašper Oitzl).

Poleg krajev, ki so tu omenjeni s pripadajočim številom kmetij, ter že zgoraj navedenih omeb krajev v tradicijskih noticah so bila v 12. stoletju omenjena naselja Mošnje,⁶⁴ Rodine, kjer je bil prvotno sedež pražupnije, ki je obsegala celotno območje zgornje Gorenjske,⁶⁵ Gorje, Lesce⁶⁶ in najverjetneje Radovljica.⁶⁷

Nove podatke prinašata ohranjena urbarja iz prve polovice 14. stoletja. Med letoma 1306 in 1309 je nastal urbar blejskega škofijskega gospostva, približno dve desetletji mlajši pa je urbar proštiješkega gospostva iz okoli leta 1330. V urbarju škofijskega gospostva iz let 1306–1309 manjka celotna posest v Bohinju ter še nekaj vasi v Blejskem kotu; ta posest je bila tedaj najverjetneje zastavljena.⁶⁸ Za naselja, ki so omenjena tako v urbarju iz leta 1253 kot v urbarju

iz let 1306–1309,⁶⁹ lahko ugotovimo zelo podobno poselitveno stanje; do večjih sprememb je prišlo le v naselju Grad, in sicer se je škofijska posest povečala iz sedmih na kar 16 kmetij. Težko je verjeti, da bi šlo zgolj za širitev naselja, večji del teh kmetij je škofija verjetno kupila oz. ponovno pridobila. A za potrditev takšne teze zmanjka omemba v virih.

V čas okoli leta 1330 se postavlja prvi urbar proštiješke posesti, ki se je v primerjavi s tisto iz leta 1185 precej povečala, saj je skupno znašala 69 kmetij. Več kot polovico kmetij, 37, je imela proštija v Blejskem kotu, po 16 kmetij pa po radovljiški Deželi in Bohinju. Do nove posesti je proštija prišla v kar 14 vaseh, do nje pa je najverjetneje prišla prek darovnic briksenskega in ortenburškega ministerialnega plemstva,⁷⁰ čeprav ni ohranjena nobena takšna darovnica iz tega obdobja. V naseljih, kjer je imela proštija posest že leta 1185, je število kmetij povsod spremenjeno, in sicer se je iz 18 povečalo na 23. Razlog povečanja so lahko nove darovnice ali, verjetneje, nastanek novih kmetij. Na podlagi tega bi lahko postavili hipotezo, da je nižinska kolonizacija potekala še vsaj ob koncu 12. in na začetku 13. stoletja, oz. se je v prvi polovici 13. stoletja zaključevala. Zaradi pomanjkanja ohranjenih virov pa te hipoteze ne moremo razširiti na preostali del zgornje Gorenjske.

Do sredine 13. stoletja, najverjetneje pa že stoletje prej, je bila naseljena večina nižinskih delov zgornje Gorenjske, še posebej na območju Bohinja in Blejskega kota, kjer so že obstajale skoraj vse vasi v nižjih legah, ki obstajajo še danes. Ker za ortenbur-

⁶⁴ Schumi, *UBKr I*, št. 111; Jaksch, *MDC III*, št. 928; Kos, *Gradivo IV*, št. 323. Že ob prvi omembi kraja (april 1154) je omenjena tudi cerkev, ki jo je patriarh tedaj podelil bivšemu škofu v Trevisu Ulriku, bratu grofa Majnharda Ortenburškega.

⁶⁵ Schumi, *UBKr I*, št. 128; Kos, *Gradivo IV*, št. 462.

⁶⁶ Schumi, *UBKr I*, št. 133; Kos, *Gradivo IV*, št. 542.

⁶⁷ Jaksch, *MDC I*, št. 258; Kos, *Gradivo IV*, 501. Ni nujno, da toponim »Ratmarsdorf« predstavljata Radovljico. Božo Otorepec je bil mnenja, da gre za Rotmanovo vas (Rottmannsdorf) na Koroškem (Otorepec, *Gradivo za zgodovino Radovljice*, str. 11). Imena navedenih prič v listini pa kažejo, da bi vendarle lahko šlo za Radovljico, saj so omenjeni trije člani ortenburške rodbine, ki je tedaj najverjetneje že imela v posesti radovljiško gospostvo. Radovljica se morda omenja že med letoma 1050 in 1065 kot »Radildorf«, ki sta ga Franc in Milko Kos postavila v Radovljico. V isti listini so morda omenjene tudi Brezje »Nabrezi« (Redlich, *Acta Tirolensia I*, št. 146; Kos, *Gradivo III*, št. 169; Kos, Nekatera krajevna imena, str. 8), za katere pa Ljudmil Hauptmann domneva ortenburško kolonizacijo, saj se je vas še sredi 19. stoletja imenovala »Deutsch-Birkendorf« (Hauptmann, *Razvoj družabnih razmer*, str. 277).

⁶⁸ Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 38.

⁶⁹ Ta naselja so Koroška Bela, Potoki, Žirovnica, Grad, Želeče, Zagorice, Selo, Koritno, Bodešče, Ribno, Nova vas pri Lescah in Dvorska vas.

⁷⁰ Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 60, 203–207.

ško posest ni ohranjenih popisov posesti za ta čas, lahko o obstoju velikega števila vasi na levem bregu Save zgolj domnevamo, a verjetnost, da je večina vasi obstajala že tedaj, je precejšnja, na kar kažejo tudi omembe preostalih naselij. Zemlja v nižinah je bila v večji meri že izkoriščena, na kar kaže obstoj naselij povsem ob robu gozdov, kot so npr. Nomenj, Bohinjska Bela, Blejska Dobrava, Potoki in Peračica, ter veliko število kmetij v Spodnji Bohinjski dolini. Večina teh naselij ni bila pretirano velika, npr. še največja je bila Bohinjska Bela z 10 kmetijami, sedem jih je imela Dobrava, Peračica 5 in Nomenj 4, obenem pa so bile verjetno nekoliko mlajšega nastanka.

Višinska kolonizacija

Iz leta 1291 je ohranjen prvi urbar freisinškega gospostva v Škofji Loki, kamor je spadalo tudi Dovjem. Sodeč po urbarju, se je število kmetij na Dovjem v nekaj manj kot stoletju in pol povečalo kar za sedemkrat – namesto štirih kmetij iz časa okoli 1160 jih je bilo ob koncu 13. stoletja 28, od tega ena opustela. Poleg kmetij so omenjeni štirje »prazniki« (*praenznich*),⁷¹ ki so kot dajatev oddajali železo (*ferra*). Pavle Blaznik je domneval, da so ti »prazniki« živeli na območju Mojstrane, ki v loških urbarjih iz let 1291 in 1318 sicer še ni omenjena, je pa ob koncu maja 1317 najverjetneje prav na tem območju nastalo pet kmetij, ki so dajatve pričele oddajati šele z julijem 1319.⁷²

Povečano število kmetij na Dovjem in prvih pet kmetij na območju Mojstrane je produkt t. i. višinske kolonizacije, ki je v drugi polovici 13. stoletja potekala na območju loškega gospostva. Še nekoliko prej je do ustanavljanja naselij v višjih legah, kot kaže, prišlo na območju Bohinja in verjetno tudi Blejskega kota. Nove naselbine so največkrat nastale na prisojnih terasah nad nižinskim svetom ali v nižinskem svetu, kjer se je do tedaj raztezal gozd.⁷³ Kot prvi takšen kraj je leta 1253 omenjen Nemški Rovt oz. »*Boloxix*«, ki leži nad Bohinjsko Bistrico in je morda nastal nekoliko pred sredino 13. stoletja. V urbarju namreč najdemo pripis, da je tri hube in pol v Nemškem Rovtu ter vse pritlikline briksenski škofiji pridobil (*aquisivit*) škof Bruno, ki je škof postal leta 1250.⁷⁴ Če bi pre-

vod glagola »*acquirō*« razumeli kot »izdelati«, bi čas nastanka lahko postavili med letoma 1250 in 1253. Toda verjetnejša razlaga prevoda je »pridobiti«, kar bi pomenilo, da je škof za briksensko cerkev pridobil tedaj že obstoječe kmetije, ki bi potemtakem nastale izven jurisdikcije blejskega gospostva, najverjetneje kar v času odtujitve gospostva v štiridesetih letih 13. stoletja.⁷⁷ Nastanek Nemškega Rovta bi lahko bil posledica intenzivne poselitve Spodnje Bohinjske doline, ko je že pričelo zmanjkovati ustreznih zemljišč v dolini.

Hkrati se postavlja vprašanje, ali je bil sredi 13. stoletja Nemški Rovt edina višje ležeča naselbina na tem območju. Naslednje takšne naselbine so omenjene šele skoraj stoletje zatem, v proštijem urbarju iz okoli leta 1330, ko je na drugi strani Spodnje Bohinjske doline omenjen Laški Rovt (*in Wochimo in Gereut iuxta lacum*) s štirimi hubami, prav toliko jih je bilo tudi v Logu v Bohinju (*Arw*).⁷⁸ V Blejskem kotu so v istem urbarju omenjene Laze (*Gereut*), Kupljenik (*Poclenich*) in Višelnica (*Wischeniicz*), kjer je bilo skupaj osem kmetij.⁷⁹ Po mnenju Andreja Pleterskega so Laze nastale pred 14. stoletjem, najmlajša naselbina naj bi bil Kupljenik, najzgodnejši čas nastanka je postavljen v konec 13. stoletja, medtem ko za Višelnico ni ugotovljiv niti približen čas nastanka.⁸⁰ Slatna pod Dobrčo (*Sodobrisch*) je verjetno del višinske kolonizacije pod Karavankami.⁸¹ Peračica je sicer obstajala že sredi 13. stoletja, ostala naselja na območju med Begunjami in Tržičem pa se omenjajo šele v 15. stoletju.

V približno istem času se prvič omenja Kranjska Gora. Iz leta 1326 namreč izvira listina, v kateri je omenjenih šest rovtarskih hub v Kranjski Gori (*sechs huobn gereutes ... gotschous Vnserer wrown in der Chrainow*). Izstavitelj listine je Jurij Gutenberški, ki je te rovtve prejel za časa freisinškega škofa Emiha (1283–1311). Takrat je za zaščitnika teh hub postavil Alberta Ortenburškega, posest pa podelil kranjskogorski cerkvi.⁸² Čas nastanka rovtov bi torej lahko bil podoben kot v Bohinju in Blejskem kotu, morda nekaj desetletij prej. V približno istem obdobju bi se lahko pričela naselitev tudi na območju današnjih Jesenic, prvič je naselje omenjeno šele leta 1381, ko je Fridrik II. Ortenburški rudarjem nad Jesenicami izstavil rudarski red.⁸³

Skupno število kmetij, omenjenih v virih, je torej znašalo 309 in 7 polovic ter kosezi in »homines« v Češnjici (gl. tabelo 1). Tej številki bi lahko poskusili

⁷¹ Praznik naj bi bil polsvobodni kmet, »liber« (Hauptmann, *Razvoj družabnih razmer*, str. 272).

⁷² Blaznik, *Urbarji freisinške škofije*, str. 165–166, 211–212.

⁷³ O višinski kolonizaciji glej: *Zgodovina agrarnih panog I*, str. 78–81, 221–223.

⁷⁴ Ob predpostavki, da je število kmetij v vaseh, ki so omenjene v 12. in 13. stoletju, ostalo enako. Dodane so kmetije, ki so do leta 1330 izpricane v listinskem gradivu.

⁷⁵ Lastnik treh kmetij na Poljšici je blejsko gospostvo postalo leta 1253, toda ta posest ni zabeležena ne v urbarju iz leta 1253 ne v urbarju z začetka 14. stoletja, temveč šele v urbarju iz leta 1464 (Pleterski, *Župa Bled*, str. 56).

⁷⁶ Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 186. O imenu naselja in dodatku »nemški« glej: Kos, Nekatera krajevna imena, str. 7–8.

⁷⁷ Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 51.

⁷⁸ Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 206. Milko Kos je menil, da se je pod toponimom »*Gereut iuxta lacum*« skrivalo tudi naselje Ribčev Laz (Kos, *Gradivo za historično topografijo*, str. 526).

⁷⁹ Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 205.

⁸⁰ Pleterski, *Župa Bled*, str. 49, 99, 101.

⁸¹ Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 204–206.

⁸² Otorepec, *CKSL*, 1326 16/4; Mlinar, Slepo črevo Kranjske, str. 339.

⁸³ Mlinar, Podoba, str. 16.

Tabela 1. Število kmečkih enot po posameznih vaseh okoli leta 1330⁷³

Naselje	Število kmetij
Rateče	12
Kranjska Gora	6
Dovje	27
Mojstrana	5
Blejska Dobrava	7 in pol
Koroška Bela	14 in 2 polovici
Potoki	1
Moste	5
Žirovnica	13 in pol
Doslovče	8
Vrba	5
Rodine	?
Poljče	1
Slatna	2
Peračica	5
Zgoša	1
Hlebce	2
Nova vas pri Lescah	12
Dvorska vas	6
Gorica	1
Otok	1
Vrbnje	2
Mošnje	?
Radovljica	?
Lesce	?
Predtrg	1
Koritno	11
Bodešče	7

Naselje	Število kmetij
Ribno	10 in pol
Selo pri Bledu	6
Želeče	9
Zagorice	7
Grad	18
Rečica	3
Grimšče	2
Zasip	1
Sebenje	1
Spodnje Gorje	5
Zgornje Gorje	1
Višelnica	2
Poljšica ⁷⁴	3
Laze	3
Mlino	6
Zazer	7
Kupljenik	3
Bohinjska Bela	10
Nomenj	9
Log v Bohinju	4
Bitnje	3
Češnjica	1, 8 kosezov in 30 »homines«
Srednja vas	2
Laški Rovt	4
Savica	11
Brod	6 in pol
Bohinjska Bistrica	13
Nemški Rovt	3 in pol

dodati še približno število prebivalstva, ki je takrat živelo na tem območju, kamor pa niso vštetii naseljenci v tedaj obstoječih, a ne omenjenih kmečkih obratih, tržani Radovljice, ministeriali in grajsko osebje. Na podlagi izračunov za ruralne predele poznosrednjeveške Francije je bilo določeno približno število prebivalcev v posameznem kmečkem domu, ki za Francijo znaša 5, za Italijo pa med 4 in 5 oseb. Če število kmetij zmnožimo s tema količnikoma ter dodamo osebe v Češnjici, bi približno število prebivalstva, za znanega iz virov, znašalo med 1312 in 1633.⁸⁴

Poselitveno stanje v poznem srednjem veku

Iz poznega srednjega veka je veliko več ohranjenih virov. Iz časa med letoma 1431 in 1501 so ohranjeni urbarji vseh večjih gospodstev s posestjo na zgornjem Gorenjskem, zaradi česar je možen precej natančen vpogled v poselitveno sliko tega prostora. Najstarejši je urbar proštijeke posesti iz leta 1431, iz leta 1464

mu sledi urbar blejskega gospodstva, povsem s konca 15. stoletja pa sta belopeški in radovljiški urbar, prva ohranjena urbarja za nekdanjo ortenburško posest, ki je v 15. stoletju kar dvakrat zamenjala lastnika – sprva so jo po izumrtju Ortenburžanov leta 1418 prejeli grofje Celjski, po njihovem izumrtju pa deželni knezi Habsburžani. Iz leta 1501 je urbar škofjeloškega gospodstva freisinskih škofov.

Poleg urbarjev pridejo v poštev tudi celjske fevdne knjige iz let 1436 in 1456, ki kažejo stanje celjskih fevdov. Vendar moramo biti pri uporabi celjskih fevdnih knjig previdni, saj ni nujno, da so po habsburškem dedovanju fevdi ostali enaki; lahko bi se namreč zgodilo, da bi del posesti spet prešel pod gospodstvo in je tako zabeležen tudi v radovljiškem urbarju.

Za 14. in 15. stoletje je značilen porast listinskih virov, ki pričajo o precejšnji mobilnosti zemljiške posesti, ki je v obliki podeljevanja fevdov in prodaj menjala najemnike in lastnike. Pojavili so se številni nižji fevdalci, ki so kmetijo in drugo posest (travniki, polja, planine itd.) največkrat prejeli kot fevde. Predvsem je šlo za ortenburške fevde po Blejskem kotu in Deželi, včasih pa se je zgodilo, da je lastnik gospodstva te fevde potem ponovno kupoval. Problem nastane, ko se kmetije iz določene vasi v podelitvah omenjajo večkrat, v nekaterih primerih je šlo za isto kmetijo,

⁸⁴ Zgodovina agrarnih panog I, str. 84. Uporabljeni količnik za območje zgornje Gorenjske ni nujno reprezentativen. Obenem je treba poudariti, da je bilo celotno število prebivalstva precej višje. Velik del kmetij predvsem po radovljiški Deželi namreč ni zajet v štetje, saj tedaj še niso bile omenjene v zgodovinskih virih.

Del Blejskega kota z blejskim gradom. V ozadju sta planoti Pokljuka in Jelovica (foto: Gašper Oitzl).

dostokrat pa ne. Če je vas manjša, bi lahko na podlagi istovetnosti kupca iz prve listine s prodajalcem v naslednji sklepal, da gre za isto kmetijo, še posebej če med izdajo prve in druge listine ni minilo preveč časa in je v obeh listinah ohranjeno ime kmeta, ki je na kmetiji bival. Žal pa je takšnih primerov zelo malo, zato smo k raziskavi pritegnili večje število fevdnih podelitev in razdelitev dediščin, še posebej iz 15. stoletja, saj je eden končnih ciljev raziskave določiti vsaj približno število obstoječih kmetij ob koncu 15. stoletja. Upoštevali smo tudi kmetije v naseljih, ki v kasnejših urbarjih niso omenjena.

Med nižjimi fevdalci se je v tem času pojavilo nekaj oseb oz. nižjih plemiških družin, ki so si pridobile večjo posest. Predvsem izstopa družina Lambergar, ki je bila povezana z Ortenburžani in se je na tem območju pojavila proti koncu prve polovice 14. stoletja.⁸⁵ Večja lamberska posest je izpričana ob treh priložnostih, in sicer ob fevdni podelitvi Ortenburžanov leta 1399,⁸⁶ ob fevdni podelitvi Hermana II. Celjskega leta 1422⁸⁷ ter leta 1464, ko je po preminulem očetu Juriju omenjena dediščina Jurija II. Lambergarja.⁸⁸ Posest v prvih dveh podelitvah je povsem identična, leta 1464 pa je že nekoliko večja. Poleg lamberske posesti se je večja posest znašla tudi v rokah rodbine Kamenskih; tako je iz leta 1428 zna-

na dediščina, ki jo je po stricu Nikolaju prejel Lenart s Kamna. Kasneje se Lenartova posest po do sedaj znanih podatkih ni nahajala ne v celjskih fevdnih knjigah ne v blejskem ali radovljiškem urbarju.⁸⁹ Iz leta 1469 izhaja listina Friderika iz Mlinega, ki je Andreju Kreigu, zakupniku blejskega gospostva, prodal nekaj posesti.⁹⁰

Iz leta 1416 je ohranjen fragment proštjskega urbarja, šest let mlajši je priročni urbar, edini popolnoma ohranjen proštjski urbar iz 15. stoletja pa sodi v leto 1431. Število hub je bilo v primerjavi s stanjem stoletje pred tem podobno, večinoma je število kmetij po vaseh ostalo enako. Na Kupljeniku je med letoma 1422 in 1431 nastala nova huba, ki v času nastanka urbarja še ni plačevala denarne dajatve. Proti koncu 14. stoletja je bilo precejšnje število hub delno opustelih – v urbarju iz okoli leta 1330 najdemo pripis, ki ga postavljamo približno v čas okoli leta 1400 in omenja kar 21 pustih hub. Denarne dajatve kažejo, da je prišlo do njihove delne opustitve, le v Logu v Bohinju sta bili dve kmetiji popolnoma opusteli, kar je razvidno tudi iz urbarja iz leta 1431, ko sta namesto štirih zabeleženi le še dve kmetiji. Število delno opustelih kmetij se je nato zmanjšalo, v urbarju iz leta 1431 jih je omenjenih sedem.⁹¹

Ne samo v Logu, tudi v Spodnji Bohinjski dolini bi lahko v tem času prišlo do nastanka pustot, na kar kažejo podatki iz urbarja blejskega gospostva iz leta 1464. Čeprav število kmetij v tem urbarju ni izpri-

⁸⁵ O Lambergarjih glej: Kos, *Turnirska knjiga*, str. 113–123; Pleterski, *Župa Bled*, str. 118–119, ter bolj poljudno: Preinfalk, *Rodbina Lamberg*, str. 70–73. O tej družini, njihovem prihodu in članih je še precej negotovega, zato se v podrobnejše analize tu nimamo namena spuščati.

⁸⁶ Otorepec, *CKSL*, 1399 25/5.

⁸⁷ Otorepec, *CKSL*, 1422 4/1.

⁸⁸ Otorepec, *CKSL*, 1464 28/10.

⁸⁹ Otorepec, *CKSL*, 1428 8/2.

⁹⁰ Otorepec, *CKSL*, 1469 14/1. Friderik je to Andreju prodal z možnostjo odkupa v dveh letih.

⁹¹ Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 207–226.

čano, bi se lahko na podlagi količine dajatev temu precej približalo. V urbarju je navedena skupna količina dajatev za vso vas oz. skupino vasi, podlaga za določanje števila kmetij po vaseh pa je število oddanih modijev pšenice (*mut wajcz*) po posamezni vasi. Če to število primerjamo s številom kmetij leta 1253, pridemo do zanimivih rezultatov. Od 19 naselij, ki so omenjena v obeh urbarjih, je številka povsem identična pri štirih naseljih, pri osmih je razlika majhna, pri preostalih sedmih pa večja, del teh naselij pa leži prav v Spodnji Bohinjski dolini. Če je bilo sredi 13. stoletja v tej dolini 30 kmetij in pol, bi jih bilo na podlagi te primerjave dve stoletji kasneje le še 21. Še najslabše bi jo odnesla vas Savica, kjer bi se število hub skoraj prepolovilo. Tudi v vasi Nomenj, ki leži na poti med bohinjiskima dolinama proti Blejskemu kotu, opazimo zmanjšanje naselja. Razpolovitev števila hub lahko ugotavljamo tudi za Novo vas pri Lescah, medtem ko je v bližnji Dvorski vasi prišlo do precejšnjega porasta, kar potrjuje tudi podatek v blejskem urbarju iz leta 1602.⁹² Toda do zgornjih ugotovitev je treba vendarle pristopiti s precejšnjimi zadržki, saj enačenje števila oddanih modijev pšenice s številom kmetij ni povsem natančno. Poleg tega pravilnosti te primerjave ne moremo preveriti in dokazati, zato je takšen pristop precej tvegan.

Primerjavo bi lahko delno potrdili s pomočjo količine ostalih dajatev, npr. primerjava z oddanimi kokošmi in jajci (v povprečju po približno 2 kokoši in 12 jajc na kmetijo), toda dajatev je bila neenakomerna, zato je takšna primerjava težko ustrezna.⁹³ Določene vzporednice s številom modijev pšenice kaže dajatev mešanega žita. Nižje dajatve vsekakor pomenijo manjše število kmetij ali vsaj njihovo delno opustelost.

Nekaj dodatnih informacij lahko nedvomno pri- nese vpogled v stanje z začetka 17. stoletja, ko je bil spisan naslednji urbar blejskega gospostva. Če po posameznih vaseh primerjamo število hub iz leta 1253, število oddanih modijev pšenice leta 1464 in število kmetij leta 1602, pridemo do zanimivih rezultatov, ki v nekaterih primerih potrjujejo tezo, da en modij pšenice iz leta 1464 predstavlja približno eno kmetijo. Tako lahko potrdimo nižje število kmetij v Novi vasi pri Lescah (1306–09: 12; 1464: 6; 1602: 6), kjer je število kmetij leta 1602 enako številu oddanih modijev leta 1464, zraven pa se omenjajo še štiri puste hube.⁹⁴ Do delne opustelosti v tej vasi je torej prišlo že do sredine 15. stoletja. Potrjuje se zvišanje števila kmetij v Dvorski vasi (1306–09: 6; 1464: 11,5; 1602: 9 in

4 polovične),⁹⁵ v Rečici (1253: 3; 1464: 10,5; 1602: 9 in 2 polovici)⁹⁶ in Bohinjski Beli (1253: 9; 1464: 12; 1602: 12).⁹⁷ Znižanje števila kmetij v Bohinju do sredine 15. stoletja lahko deloma potrdimo za Savico (1253: 11; 1464: 6; 1602: 8 in pol),⁹⁸ ne pa za Bohinjsko Bistrico (1253: 13; 1464: 10; 1602: 14 in pol)⁹⁹ in Nomenj (1253: 4; 1464: 1 in pol; 1602: 4).¹⁰⁰ V ostalih krajih je število kmetij podobno stanju iz sredine 13. oz. z začetka 14. stoletja. Poselitvena slika Zgornje Bohinjske doline ostaja še naprej pomanjkljiva, v Češnjici žitne dajatve leta 1464 sploh niso omenjene.

Zgodba zase je naselje Grad, kjer bi se število kmetij iz 16 na začetku 14. stoletja povečalo na 20.¹⁰¹ V 14. stoletju se kot kupci kmetij v vasi Grad trikrat pojavijo briksenski škofje. Že leta 1312 je škof Janez kupil kmetijo od Wulfinga z Gorij,¹⁰² škof Matevž je leta 1343 eno kmetijo kupil od Andreja Hoferja z Grimšč,¹⁰³ drugo pa nekaj več kot desetletje zatem od koroškega nižjega plemiča Nikolaja Sommereckerja.¹⁰⁴ Ali so vse tri kmetije v škofijskih rokah ostale do nastanka urbarja sredi 15. stoletja, pa je že drugo vprašanje.

V urbarju iz leta 1464 je sicer prvič omenjena škofijska posest v Podhomu in Spodnjih Gorjah, medtem ko je na novo nastalo naselje Javorniški Rovt (*Gereut*), ki se morda ponovno omenja čez tri leta¹⁰⁵ in je bilo tedaj poleg Nemskega Rovta edina rovtar-

⁹⁵ Zapuščina Milka Kosa, fasc. 5, *Izvoleček blejskega urbarja iz l. 1602*, f. 52.

⁹⁶ Zapuščina Milka Kosa, fasc. 5, *Izvoleček blejskega urbarja iz l. 1602*, f. 169. Količina nekaterih dajatev iz leta 1464 je bolj podobna vasem z nižjim številom kmetij. Če je v Rečici do leta 1464 res prišlo do povečanja škofijske posesti, gre to verjetneje pripisati pridobitvi že obstoječih kmetij kot pa kolonizaciji.

⁹⁷ Zapuščina Milka Kosa, fasc. 5, *Izvoleček blejskega urbarja iz l. 1602*, f. 112.

⁹⁸ Prav tam, f. 290.

⁹⁹ Prav tam, f. 131, 139.

¹⁰⁰ Prav tam, f. 363.

¹⁰¹ Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 199; Zapuščina Milka Kosa, fasc. 5, *Izvoleček blejskega urbarja iz l. 1602*, f. 143. Skupno število kmetij ob koncu 15. stoletja je bilo verjetno vsaj 27, saj je sedem kmetij spadalo pod radovljiško gospostvo (ARS, AS 174, *Urbar urada Radovljica 1498*, f. 83).

¹⁰² Santifaller, *Urkunden Brixen II*, št. 164; Otorepec, *CKSL*, 1312 21/8.

¹⁰³ Otorepec, *CKSL*, 1343 19/1. Čez štiri leta je škof Matevž v Gradu kupil še dve hiši in njivo na Žabjem potoku v bližini vasi Grad (Otorepec, *CKSL*, 1347 1/11).

¹⁰⁴ Otorepec, *CKSL*, 1358 10/8. Nikolaj se je na zgornjem Gorenjskem pojavil šest let pred tem, ko je od Henrika Reymana in dveh bratov kupil 12 kmetij v Blejskem kotu in dve v Doslovčah. Bil naj bi Henrikov stric (Otorepec, *CKSL*, 1352 27/3). Kaj se je v naslednjih desetletjih dogajalo s to posestjo, je vprašanje. Del posesti bi se lahko v 15. stoletju pojavil pri Kamenskih, sicer naj bi po Somereckerju precej dobili Lambergarji (Pleterski, *Župa Bled*, str. 30). O Nikolaju Sommereckerju glej Kos, *Med gradom in mestom*, str. 178.

¹⁰⁵ Otorepec, *CKSL*, 1467 12/4. Zakupnik blejskega gospostva Jurij Kreig je Kristanu Orlu podelil rovte, ki jih je pred njim imel že njegov oče Hans. Letno je moral oddajati dajatve blejskemu gospostvu, na mihaelovo pa 20 oglejskih pfenigov cerkvi sv. Ingenuina v Koroški Beli.

⁹² Prav tam, str. 77, 196–199.

⁹³ Prav tam, str. 78.

⁹⁴ Zapuščina Milka Kosa, fasc. 5, *Izvoleček blejskega urbarja iz l. 1602*, f. 60. Na tem mestu sem dolžan zahvalo dr. Matjažu Bizjaku, da mi je omogočil vpogled v rokopisno zapuščino Milka Kosa, ki jo hranijo v arhivu Zgodovinskega inštituta Milka Kosa na SAZU-ju.

Podkoren (foto: Gašper Oitzl).

ska naselbina blejskega gospostva. Prvič sta omenjeni tudi dve kmetiji in pol pri cerkvi sv. Janeza Krstnika ob Bohinjskem jezeru, ki pa sta bolj produkt ribolova kot tradicionalne višinske kolonizacije, saj sta oddaljali zgolj 400 rib (*vorhen*), najverjetneje postrvi.¹⁰⁶

Do zmanjšanja števila hub v 14. stoletju je najverjetneje prišlo tudi v Ratečah, saj se leta 1385, ob posestni menjavi med Friderikom II. Ortenburškim in kapitljem ob Vrbskem jezeru, tam omenja le osem kmetij. Naselbina se je v nekaj več kot dveh stoletjih zmanjšala za tretjino, saj je bilo sredi 12. stoletja v Ratečah dvanajst kmetij. Janez Mlinar kot možen razlog za zmanjšanje števila kmetij domneva potres v Furlaniji leta 1348.¹⁰⁷ Prav tako pa bi lahko bilo znižanje števila kmetij v Ratečah, Spodnji Bohinjski dolini, v Blejskem kotu in Deželi vsaj deloma posledica epidemije kuge, do katere je prišlo sredi 14. stoletja. Kasneje je omenjenih pustot manj, kar bi lahko kazalo na povečanje števila prebivalcev po koncu epidemije. Prizadeto območje zgornje Gorenjske namreč kljub oddaljenosti od večjih središč ni bilo povsem izolirano, Blejski kot in Dežela ležita na precej odprtem prostoru, tudi Rateče ležijo blizu pomembne prometnice skozi Kanalsko dolino, v tem

obdobju pa so bile še naprej tesno povezane tudi s Koroško, kjer je epidemija kuge povzročila precejšnje število žrtev.¹⁰⁸

Približno stoletje po prehodu v ortenburško gospostvo so Rateče v belopeškem urbarju omenjene z 18 kmetijami,¹⁰⁹ kar je verjetno tudi posledica imigracije. Do intenzivne kolonizacije v Zgornjesavski dolini, izjema je Dovje, je prišlo v 14. in 15. stoletju. Medtem ko se na območju Dovjega in Mojstrane, slednja se v virih sploh še ne omenja, število kmetij ni bistveno spremenilo, iz 33 leta 1318 na 32 ter štiri polovične leta 1501,¹¹⁰ bi v ostalih krajih lahko prišlo do povečanja naselbin, nekaj naselbin pa je nastalo na novo. V pogled daje najstarejši ohranjeni urbar belopeškega gospostva¹¹¹ iz leta 1498. Edino primerjavo lahko dobimo na primeru Kranjske Gore, kjer je bila rast sicer nizka, namesto šestih rovtarskih hub leta 1326 jih je bilo konec 15. stoletja sedem, v smeri proti Gozd Martuljku (*Wald*) pa sta bila tedaj še dva rovta »*inn der Altenn Schut*«. Naselji v Gozd Martuljku s petimi in Srednjem Vrhu (*Miterberg*) s šestimi rovti, kjer so rovtarji že prebivali, sta verjetno nastali v 15. stoletju, več kot deset kmetij je omenjenih na Jesenicah (*Assnigkh*) in v Podkorenu (*Würzen*),¹¹² kjer bi do

¹⁰⁶ Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 196–199.

¹⁰⁷ Otorepec, *CKSL*, 1385 8/4; Mlinar, Slepo črevo Kranjske, str. 337. Pagitz omenja, da je prišlo do menjave polovice vasi (Pagitz, *Die Geschichte*, str. 52–53). Domneve, da je šlo za polovico Rateč, ne argumentira. Tudi v listini ni nikakršnih namigov, da bi šlo za menjavo polovice Rateč. Res je sicer, da bi tako lažje razložili precejšnje povečanje vasi, na 18 kmetij do konca 15. stoletja, a obenem se postavlja vprašanje, ali so imeli Ortenburžani posest v drugi polovici vasi že ob koncu 14. stoletja ter kdaj so do nje prišli.

¹⁰⁸ Simoniti, *Pustote*, str. 188–191.

¹⁰⁹ ARS, AS 1, *Urbar gospostva Bela Peč 1498*, f. 22.

¹¹⁰ Blaznik, *Urbarji freišinske škofije*, str. 315–316.

¹¹¹ Belopeško gospostvo je kot nekdanji del radovljskega gospostva nastalo kmalu po zgraditvi gradu Bela Peč leta 1431. Obsegalo je območje od Bele Peči do potoka Belca ter nato levi breg Save od potoka Dobršnik pri Hrušici do Završnice, z izjemo Koroške Bele (Mlinar, *Gornjesavska dolina*, str. 37).

¹¹² ARS, AS 1, *Urbar gospostva Bela Peč 1498*, f. 3, 30.

Pogled s Pustega gradu na Blejski kot (foto: Gašper Oitzl).

Tabela 2. Število kmečkih enot po naseljih ob koncu 15. stoletja.¹¹³

Naselje	Število kmetij
Rovti pri Beli Peči in Bela Peč	8 rovtov ¹¹⁴
Rateče	18
Podkoren	13
Kranjska Gora	7 in 2 rovtva
Srednji Vrh	6 rovtov
Gozd Martuljek	5 rovtov
Dovje in Mojstrana	32 in 4 polovice ¹¹⁵
Hrušica	5 in oštata
Jesenice	12
Planina pod Golico ¹¹⁶	2
Koroška Bela	20* ¹¹⁷
Potoki	4
Blejska Dobrava	8* in dvor ¹¹⁸
Moste	4

Naselje	Število kmetij
Otoče	9 ¹¹⁹
Globoko	3 ¹²⁰
Zaloše	4
Prezrenje	5
Kropa	3
Dobrava	8
Mišače	2
Kamna Gorica	1
Kolnica	1
Ravnica ¹²¹	2
Lipnica	24 oštata
Vošče	1 ¹²²
Brda	7
Selca pri Lancovem ¹²³	6

¹¹³ Ob predpostavki, da se število kmetij v omenjenih krajih pred koncem 15. stoletja ni spreminjalo. Za določanje števila kmetij so bili pri nekaterih naseljih uporabljeni tudi podatki o desetinah in odvetščini v radovljiškem urbarju (ARS, AS 174, *Urbar urada Radovljica 1498*, f. 107–114).

¹¹⁴ Teh osem rovtov je imelo štiri obdelovalce.

¹¹⁵ V dovškem uradu je bilo tudi 12 kajzarjev. Ob izračunu števila prebivalstva se polovične hube na Dovjem štejejo kot cele (Blaznik, *Urbarji freisinske škofije*, str. 315).

¹¹⁶ Glede lokalizacije toponima »Hochentall« glej J. Mlinar, *Povednost srednjeveških urbarjev*, str. 41.

¹¹⁷ Število oddanih modijev žita, skupaj z briksensko posestjo v Potokih in Javorniškem Rovtu. Zvezdica pomeni, da je v skupno število kmetij všteta tudi posest iz briksenskega urbarja iz leta 1464, kjer en modij pšenice predstavlja približno eno kmetijo.

¹¹⁸ Dvor je postavljen v »Hard«. Lahko bi šlo tudi za Dobravo v Lipniški dolini.

¹¹⁹ Tri hube so odnesle poplave, ena pa je pusta (ARS, AS 174, *Urbar urada Radovljica 1498*, f. 70).

¹²⁰ Del zemljišč so odnesle poplave (ARS, AS 174, *Urbar urada Radovljica 1498*, f. 22).

¹²¹ Toponim »Am Bawtl« po Janezu Šmitku predstavlja današnje naselje Ravnica (ARS, AS 174, *Urbar urada Radovljica 1498*, f. 60; Šmitek, *Lipniška dolina*, str. 118–119).

¹²² Huba je bila tedaj zapuščena (ARS, AS 174, *Urbar urada Radovljica 1498*, f. 67).

¹²³ Naselji »Egkb« in »Seltzach«, ki sta omenjeni v radovljiškem urbarju, Janez Šmitek postavlja v Brda in Selca pri Lancovem v Lipniški dolini. Da obe naselji ležita v Lipniški dolini, je razvidno tudi iz seznama desetnin (ARS, AS 174, *Urbar urada Radovljica 1498*, f. 83–86, 110; Šmitek, *Lipniška dolina*, str. 118–119).

Breg	1 dvor(?) ¹²⁴
Žirovnica	20 in koseščina
Selo	1
Zabreznica	9
Breznica	2
Vrba	14
Doslovče	12
Smokuč	8
Poljče	9 in dvor
Begunje	11 in 9 oštator
Slatna	4
Srednja vas	2
Peračica	6
Zgoša	5 in dvor
Zapuže	5
Hlebce	8 in pol
Hraše	18
Studenčice	1
Lesce	11
Predtrg	11 in 2 dvora
»Erlach« ¹²⁵ pri Radovljici	4
mesto Radovljica	42 hiš
Nova vas pri Lescah	12
Dvorska vas	12
Vrbnje	6
Gorica	2 in 3 dvori
Zgornji Otok	3 in dvor
Spodnji Otok	4 in dvor
Podvin	2 dvora
Mošnje	3 in dvor
Noše	8
Brezje	8 in dvor
Dobro Polje	8
Posavec	2
Ljubno	26

Lancovo	5 in 4 dvori
Bodešče	13
Koritno	9*
Ribno	14*
Selo pri Bledu	13*
Želeče in Zagorice	14*
Grad	20*
Rečica	11 in pol* in dvor
Grimšče	2 in dvor
Zasip	6 in dvor
Mužje	4 ¹²⁶
Sebenje	2
Podhom	9*, dvor in ena koseščina in pol
Spodnje Gorje	10* in dvor
Zgornje Gorje	5, 4 dvori in 6 koseščin in pol
Višelnica	7 in koseščina
Laze	3
Radovna	14 rovtov
Poljšica	8*, dvor in 2 koseščin
Mlino	7 in dvor
Zazer	11*
Bohinjska Bela	17*
Kupljenik	4
Nomenj	11
Log v Bohinju	2
Bitnje	3
Češnjica	?
Srednja vas	4 in 20 koseščin ¹²⁷
Studor	9
sv. Janez ob jezeru	2 in pol
Laški Rovt	3
Savica	11
Brod	9
Bohinjska Bistrica	14
Nemški Rovt	4

naselitve morda lahko prišlo že nekoliko prej kot na območju Martuljka. Obe naselji sta verjetno produkt ortenburške kolonizacije, kdaj sta nastali, pa je težko reči. Ljudmil Hauptmann je pisal o tem, da naj bi bil najzahodnejši del Kranjske, fužinarsko naselje Bela Peč (Fusine in Valromana) z okoliškimi rovti, danes del Italije, koloniziran na začetku 15. stoletja, ko naj

bi tja Ortenburžani naselili nemško govoreče fužinarje s Koroške.¹²⁸

Geografski in prometni dejavnik bi lahko govorila v prid zgodnjega nastanka naselja Podkoren, ki pa se ne omenja ne sredi 12. stoletja ne v 14. stoletju, ko sta omenjeni sosednji Rateče in Kranjska Gora. Prva možna omemba naselja Podkoren bi sicer lahko datirala več kot pol stoletja pred omembo v belopeškem

¹²⁴ Verjetno ni šlo za Breg pri Žirovnici, temveč za neki toponim »Breg« pri Begunjah. V fevdu ga je leta 1436 imel Friderik z Brega. Sprva je bilo zapisano »hof zu Vegawon am Rayn gelegen in Ratmansdorffer pharr«, kasneje pa je bila beseda »Vegawon« – Begunje prečrtana. Leta 1444 je imel Hans z Brega, Friderikov sin, dvor »am Rayn« v radovljiški fari (ARS, AS 1073, I-57r, *Celjska fevdna knjiga 1436*, f. 21, 55). Isti Hans je dvanajst let kasneje imel v fevdu dvor »am Rayn zu Figawon« v vasi radovljiške župnije (ARS, AS 1073, I-2r, *Celjska fevdna knjiga 1456*, f. 9'). Da gre za Breg v Begunjah, meni že Božo Otorepec (Otorepec, Gradivo za zgodovino Radovljice, 111, 114). Omemba cerkve na Bregu v radovljiški matrikuli iz leta 1468 kaže na to, da je naselje Breg verjetno obstajalo vsaj okoli sredine 15. stoletja (Steska, Radovljiška matrikula, str. 29).

¹²⁵ Božo Otorepec je »Erlach« imel za Jelše pri Radovljici, čeprav tega toponima danes ni mogoče več zaslediti (Otorepec, Gradivo za zgodovino Radovljice, 111, 114).

¹²⁶ Naselje Mužje pri Zasipu (*Musiach*) se prvič po 11. stoletju v virih omenja leta 1352, ko je Henrik Reyman z Bleda štiri tamkajšnje kmetije prodal Nikolaju Sommereckerju. V Otorepevi kartoteki srednjeveških listin je v registru zapisano, da gre za Mošnje, a gre za napako (Otorepec, *ČKSL*, 1352 27/3). V Mužje je kmetije postavil tudi Andrej Pleterski (Pleterski, *Župa Bled*, str. 30).

¹²⁷ Za Bohinj je omenjenih dvajset kosezov (ARS, AS 174, *Urbar urada Radovljica 1498*, f. 93–94). Vsi niso živeli v Srednji vasi, nekaj jih je bilo tudi v Studorju in morda v Stari Fužini, če je naselje tedaj že obstajalo. Na obstoj Stare Fužine v srednjem veku kaže le omemba tamkajšnje podružnične cerkve sv. Pavla ob koncu 15. stoletja (Höfler, *Topografija župnij na Kranjskem*, str. 51).

¹²⁸ Hauptmann, *Razvoj družabnih razmer*, str. 281.

urbarju.¹²⁹ Na podlagi datacije fresk na zunanosti podružnične cerkve sv. Andreja, ki jih Janez Höfler postavlja v zadnjo četrtino 14. stoletja,¹³⁰ bi lahko nastanek naselja postavili v čas razmeroma kmalu po letu 1385, ko so to območje pridobili Ortenburžani, ali pa je, verjetneje, šlo za ortenburško kolonizacijo, ki je sledila pridobitvi patronata nad kranjskogorsko cerkvijo. Tako bi bili priča masovni kolonizaciji, ko je na območju vasi Rateče in Podkoren v stoletju in pol nastalo kar 23 kmetij, vsaj del kot produkt imigracije, najverjetneje s Koroške.

V dolini Radovne so rovti najverjetneje nastali šele po letu 1464, saj v urbarju blejskega gospostva omenjeni toponim »Redberg« najverjetneje ne predstavlja Radovne.¹³¹ Prva omemba Radovne najverjetneje sodi v april 1474, ko je Jurij Ratt iz Višelnice svoje tamkajšnje rovte (*vnser gerrewt das gellwgen ist genannt inn der Rädwein*) prodal Tomažu, županu v Mužjah. Za rovte je moral Jurij blejskemu gospostvu plačevati letni činž, ležali pa so ob rovtih Lenarta Kunciča iz Zgornjih Gorij.¹³² Izkoriščanja Radovne pa se niso lotili le podložniki blejskega gospostva, temveč se 12 rovtov v Radovni omenja tudi v radovljiškem urbarju iz leta 1498.¹³³ Do konca 15. stoletja sta nastala tudi vsaj dva rovta blizu planine Goreljek na Pokljuki, ki sta sodila v okvir blejskega gospostva, na območju vasi Jereka pa je tedaj že stala cerkev sv. Marjete.¹³⁴

Istega leta kot belopeški urbar je nastal urbar radovljiškega gospostva, ki pa naj bi bil prepis starejšega urbarja izpred leta 1485.¹³⁵ S tem urbarjem imamo prvič vpogled v nekdanjo ortenburško posest, ki se je raztezala po številnih naseljih na zgornjem Gorenjskem, nekaj posesti pa je bilo tudi v krajih, ki danes ležijo v občinah Tržič in Kranj. Največ posesti je gospostvo imelo po radovljiški Deželi ter ob Savi v smeri proti Kranju, kjer je bilo največje naselje Ljubno (*Leufel*) s 24 kmetijami. Nad tokom Save sta že nastali naselji Dobrava (*Nider Hard*) in Mišače (*Mischatz*), nekaj malega kmetij je bilo tudi v Kamni Gorici (*Stainpüchel*) in Kropi (*Chropp*), kjer je sicer

prevladovalo železarstvo. Kar 24 oštator ali domcevi je omenjenih v Lipnici. Na območju Blejskega kota je imelo gospostvo nekaj posesti po skoraj vseh vaseh, v Bohinju je bil nekoč ortenburški Studor (*Stodorf*) z devetimi kmetijami. Zanimivo je, da takrat nobeno izmed večjih gospostev ni imelo zabeležene posesti v Lescah, nad desetimi kmetijami je imelo odvetništvo radovljiško gospostvo, ostale pa so bile v posesti nižjega plemstva ter različnih cerkva in župnij.¹³⁶ V »vasi Radovljica«, s čimer je bil mišljen Predtrg, je bilo osem kmetij, v mestu Radovljica pa 42 hiš.¹³⁷ Naselbina na pomolu nad Savo se je razvila ločeno od vasi, ki je danes poznana pod imenom Predtrg, pričetek rasti tržnega naselja pa lahko postavimo na konec 13. in začetek 14. stoletja, ko je do leta 1320 pridobila tržne pravice. Na razvoj naselbine je vplivala bližina trgovskih poti, rast fužinarstva v bližini ter težnja Ortenburžanov po vzpostavitvi gospostvenega središča. Približno sredi sedemdesetih let 15. stoletja je Radovljica dobila tudi mestne pravice.¹³⁸

Skupno število kmečkih obratov je konec 15. stoletja na zgornjem Gorenjskem znašalo vsaj 695 celih in 7 polovičnih kmetij, 31 koseščin in 2 polovici, 34 oštator, 30 dvorov in 17 rovtov (gl. tabelo 2). Pričeli so se kazati tudi obrisi kajzarstva, skupno jih je bilo 15. V mestu Radovljica je bilo 42 hiš. K seštevku števila prebivalstva pa je treba dodati še vsaj 32 železarskih družin.¹³⁹ Ob uporabi enakih količnikov kot pri zgornji tabeli bi približno število prebivalstva na zgornjem Gorenjskem ob koncu 15. stoletja znašalo med 3762 in 4700 oseb.¹⁴⁰

¹³⁶ ARS, AS 174, *Urbar urada Radovljica 1498*, f. 113.

¹³⁷ Prav tam, f. 26, 116–121.

¹³⁸ Gestrin, Radovljica, str. 523–527.

¹³⁹ V Beli Peči so bila tri kladiva in kovačnica, kjer je bilo skupaj 17 železarjev. Na Jesenicah in na Planini pod Golico so bila tri kladiva in sedem talilnih peči, eno kladivo je bilo v Mostah, štiri pa pod Jelovico – v Kropi, Kamni Gorici in Kolnici (ARS, AS 174, *Urbar urada Radovljica 1498*, f. 104; ARS, AS 1, *Urbar gospostva Bela Peč 1498*, f. 8, 20–21, 40). Predvidevamo, da so bili železarji tam z družinami, zato pri računanju števila prebivalstva za omenjene železarje uporabljamo enak količnik kot pri kmetijah.

¹⁴⁰ Dvor je bil v izračunu upoštevan kot dvojna huba, oštati, koseščine in hiše v Radovljici kot ena, prav tako tudi polovične kmetije ter naseljeni rovti v Gozd Martuljku, Srednjem Vrhu in pri Beli Peči. Kjer se na kmetiji omenjata dva posestnika, se za število prebivalstva potem to šteje kot dvojna huba. Izračun je glede na tistega iz okoli leta 1330 precej bližji realnemu stanju. Še vedno sicer ni jasno dokončno poselitveno stanje za vsa naselja zgornje Gorenjske, a delež takšnih naselij je precej manjši kot stoletje in pol prej. Obenem je, kot je bilo zapisano že zgoraj, število kmetij zelo težko določiti na podlagi listinskih virov, zato je tu navedeno število kmetij še vedno manjše od skupnega števila, mu je pa verjetno precej blizu. Gastota poselitve bi torej znašala med 3,49 in 4,37 prebivalca/km². Kot primerjava lahko služi podatek za območje Julijskih Alp, kjer se je v istem času gostota prebivalstva gibala med 3 in 4,1. Vir za površino današnjih občin zgornje Gorenjske (1076 km²) je dostopen na <http://www.stat.si/obcine/sl/2014/Municip/Index/>, zadnji dostop 15. 6. 2016. Danes na tem območju živi 65.345 oseb, gostota poselitve pa je 60,73 prebivalca/km² (<http://pxweb.stat.si/pxweb/Dialog/varval.asp?ma=05C4002S&ti=&path=../Database/>

¹²⁹ Otorepec, *CKSL*, 1432 7/9. Herman II. Celjski je Frideriku Schrottu podeljeval fevde, ki so večinoma ležali pod Kamniškimi Alpami in Karavankami. Zanimivi so trije toponimi: 4 hube »zu Pach«, gozd »zu Velach« in ena huba »zu der Wurzen«. Ti toponimi bi lahko predstavljali Potoke, sosednjo Koroško Belo in Podkoren. Zdi se, da v celjskih fevdnih knjigah te podelitve ni zabeležene, možno je, da Friderik II. Celjski fevdov ni podelil naprej. V prid temu bi lahko govorilo tudi število kmetij na Potokih v belopeškem urbarju iz leta 1498, ko so bile tam prav tako štiri kmetije. A dokončno te hipoteze ne moremo potrditi (ARS, AS 1, *Urbar gospostva Bela Peč 1498*, f. 11).

¹³⁰ Höfler, *Topografija župnij na Kranjskem*, str. 39.

¹³¹ O prvi omembi Radovne v pisnih virih glej: Mlinar, Drobci, str. 296.

¹³² Otorepec, *CKSL*, 1474 21/4.

¹³³ ARS, AS 174, *Urbar urada Radovljica 1498*, f. 80–81.

¹³⁴ Otorepec, *CKSL*, 1494 16/8. Omenjena je tudi senožet na tej planini.

¹³⁵ Gestrin, Radovljica, str. 525.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 117. Urbar gospostva Bela Peč 1498.

AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 246. Urbar urada Radovljica 1498.

AS 1073, Zbirka rokopisov (I-57r. Celjska fevdna knjiga 1436; I-2r. Fevdna knjiga za grofijo Ortenburg 1456; I-3r. Fevdna knjiga grofije Celje 1456.

ZIMK ZRC SAZU

Otorepec, Božo: Centralna kartoteka srednjeveških listin za Slovenijo. Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU.

Zapuščina Milka Kosa, fasc. 5, Izvleček blejskega urbarja iz l. 1602. Arhiv Zgodovinskega inštituta Milka Kosa, ZRC SAZU.

OBJAVLJENI VIRI

Bizjak, Matjaž: *Srednjeveški urbarji za Slovenijo 5. Urbarji briksenske škofije 1253–1464*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2006.

Blaznik, Pavle: *Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4. Urbarji freisinske škofije*. Ljubljana: SAZU, 1963.

Jaksch, August von: *Monumenta historica ducatus Carinthiae. Geschichtliche Denkmäler des Herzogthumes Kärnten I. Die Gurker Geschichtsquellen: 864–1232*. Klagenfurt: F. Kleinmayr, 1896.

Jaksch, August von: *Monumenta historica ducatus Carinthiae. Geschichtliche Denkmäler des Herzogthumes Kärnten III. Die Kärnten Geschichtsquellen: 811–1202*. Klagenfurt: F. Kleinmayr, 1904.

Jaksch, August von: *Monumenta historica ducatus Carinthiae. Geschichtliche Denkmäler des Herzogthumes Kärnten IV. Die Kärnten Geschichtsquellen: 1202–1269*. Klagenfurt: F. Kleinmayr, 1906.

Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku III*. Ljubljana: Leonova družba, 1911.

Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku IV*. Ljubljana: Leonova družba, 1920.

Monumenta Germaniae Historica. Diplomatum regum et imperatorum Germaniae. Tomus III. Heinrichi II. et Ardvini diplomata (ur. Harry Bresslau). Hannover: Hannsche Buchhandlung, 1900–1903.

Monumenta Germaniae Historica. Diplomatum regum et imperatorum Germaniae. Tomus V. Heinrichi III. diplomata (ur. Harry Bresslau in Paul Kehr). Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1931.

Monumenta Germaniae Historica. Diplomatum regum et imperatorum Germaniae. Tomus VI. Heinrichi IV. diplomata (ur. Dietrich von Gladiss in Alfred

Gawlik). Hannover: Hannsche Buchhandlung, 1941–1978.

Otorepec, Božo: Gradivo za zgodovino Radovljice v srednjem veku. *Radovljiški zbornik 1995* (ur. Jure Sinobad). Radovljica: Občina Radovljica, 1995, str. 10–38.

Redlich, Oswald: *Acta Tirolensia. Urkundliche Quellen zur Geschichte Tirols I. Die Traditionsbücher des Hochstifts Brixen vom zehnten bis in das vierzehnte Jahrhundert*. Innsbruck: Verlag der Wagnerschen Universitäts-Buchhandlung, 1886.

Santifaller, Leo: *Die Urkunden der Brixner Hochstifts-Archive 1295–1336. Erste Teil, Urkunden*. Leipzig: S. Hirzel, 1941–1943.

Santifaller, Leo: *Die Urkunden der Brixner Hochstifts-Archive 845–1295*. Innsbruck: Wagner, 1929.

Schumi, Franz: *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain I*. Ljubljana: Narodna tiskarna, 1882–1883.

Schumi, Franz: *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain II*. Ljubljana: Narodna tiskarna, 1884–1887.

SPLETNA VIRA

http://pxweb.stat.si/pxweb/Dialog/varval.asp?ma=05C4002S&ti=&path=../Database/Dem_soc/05_prebivalstvo/10_stevilo_preb/20_05C40_prebivalstvo_obcine/&lang=2. Zadnji dostop 15. 6. 2016.

<http://www.stat.si/obcine/sl/2014/Municip/Index/>. Zadnji dostop 15. 6. 2016.

LITERATURA

Adam, Stane: Zakaj razstava o Ortenburžanih?. *Linhartovi listi*, 1, št. 4, Radovljica, 2002, str. 1–4.

Albertoni, Giuseppe: Začetki razdrobljene briksenske posesti na Kranjskem v 10. in 11. stoletju [Die Anfänge des Brixner Streubesitzes] (prev. Niko Hudelja). *Blaznikov zbornik: In memoriam Pavle Blaznik*, (ur. Matjaž Bizjak). Ljubljana: Založba ZRC SAZU; Škofja Loka: Muzejsko društvo, 2005, str. 55–66.

Arheološka najdišča Slovenije (ur. Lojze Bolta). Ljubljana: DZS, 1975.

Bezljaj, France: *Eseji o slovenskem jeziku*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1967.

Bizjak, Matjaž: Razvoj, uprava in poslovanje freisinske in briksenske posesti na Kranjskem v srednjem veku. *Blaznikov zbornik: In memoriam Pavle Blaznik* (ur. Matjaž Bizjak). Ljubljana: Založba ZRC SAZU; Škofja Loka: Muzejsko društvo, 2005, str. 111–124.

Blaznik, Pavle, Bogo Grafenauer, Milko Kos in Fran Zwitter: Kolonizacija in populacija. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog I* (ur. Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer).

[Dem_soc/05_prebivalstvo/10_stevilo_preb/20_05C40_prebivalstvo_obcine/&lang=2](http://pxweb.stat.si/pxweb/Dialog/varval.asp?ma=05C4002S&ti=&path=../Database/Dem_soc/05_prebivalstvo/10_stevilo_preb/20_05C40_prebivalstvo_obcine/&lang=2), zadnji dostop 15. 6. 2016).

- nauer, Sergij Vilfan in Fran Zwitter). Ljubljana: DZS, 1970, str. 29–127.
- Ciglenečki, Slavko: Archaeological investigations of the decline of antiquity in Slovenia. *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: začetki slovenske etnogeneze* (ur. Rajko Bratož). Ljubljana: NMS/SAZU, 2000, str. 119–139.
- Ciglenečki, Slavko: Prispevek k arheološki sliki Carneole v zgodnjerednjeveškem obdobju. *Historia archaeologica: časopis arheološkega muzeja Istre*, 20/21, 1989/1990, str. 151–164.
- Gestrin, Ferdo: Bled v fevdalnem obdobju – do konca 18. stoletja. *Kronika* 32, 1984, str. 119–130.
- Gestrin, Ferdo: Radovljica – vas, trg in mesto do konca 17. stoletja. *Zgodovinski časopis* 45, 1991, str. 517–547.
- Grafenauer, Bogo: Urbarizacija zemljišča. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog I* (ur. Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer, Sergij Vilfan in Fran Zwitter). Ljubljana: DZS, 1970, str. 219–224.
- Hauptmann, Ljudmil: *Nastanek in razvoj Kranjske [Krain]* (prev. Doris Debenjak). Ljubljana: Slovenska matica, 1999.
- Hauptmann, Ljudmil: Razvoj družabnih razmer v Radovljiškem kotu do krize XV. stoletja. *Zgodovinski časopis* 6–7, 1952–53, str. 270–284.
- Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem*. Ljubljana: Viharnik, 2015.
- Ilešič, Svetozar: Gorenjska, njena regionalna opredelitev in notranja regionalna razčlenitev. *Gorenjska. Referati in gradivo na 12. zborovanju slovenskih geografov v Kranju in na Bledu od 15. do 17. oktobra 1981* (ur. Slavko Brinovec). Ljubljana: Geografsko društvo Slovenije, 1981, str. 9–17.
- Knific, Timotej in Andrej Pleterski: Staroslovanski grobišči v Spodnjih Gorjah in Zasipu. *Arheološki vestnik* 44, 1993, str. 235–267.
- Knific, Timotej in Andrej Pleterski: Staroslovansko grobišče Dlesc pri Bodeščah. *Arheološki vestnik* 32, 1981, str. 482–523.
- Knific, Timotej: Arheološki sledovi blejskih prebivalcev iz pozne antike in zgodnjega srednjega veka. *Bled 1000 let: Blejski zbornik 2004* (ur. Jože Dežman). Radovljica: Didakta, 2004, str. 93–118.
- Knific, Timotej: Arheološki zemljevid Blejskega kota v zgodnjem srednjem veku. *Kronika* 32, 1984, str. 99–110.
- Knific, Timotej: Nožič z zavojkoma s staroslovanskega grobišča Dlesc pri Bodeščah. *Arheološki vestnik* 34, 1983, str. 361–374.
- Kos, Dušan: *Med gradom in mestom: odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1994.
- Kos, Dušan: *Turnirska knjiga Gašperja Lambergerja*. Ljubljana: Viharnik, 1997.
- Kos, Milko: Creine Mons – Krainberg – Kranjska gora, staro ime za Karavanke. *Geografski vestnik*, 4, 1928, str. 115–118.
- Kos, Milko: *Gradivo za historično topografijo Slovenije: (za Kranjsko do leta 1500)*. Ljubljana: Inštitut za občo in narodno zgodovino SAZU, 1975.
- Kos, Milko: Naselitev Gorenjske v ranem srednjem veku. *Arheološki vestnik* 21–22, 1970–1971, str. 7–16.
- Kos, Milko: Nekatera krajevna imena na Gorenjskem. *Onomastica Jugoslavica* 1, Zagreb, 1969, str. 5–9.
- Leben, Nika in Judita Lux: Bohinjska Bela. *Varstvo spomenikov* 43, 2007, str. 21–22.
- Melik, Anton: *Planine v Julijskih Alpah*. Ljubljana: SAZU, 1950.
- Mlinar, Janez: Slepo črevo Kranjske. Prispevek h kolonizacijski zgodovini Zgornjesavske doline. *Zgodovinski časopis* 59, 2005, str. 333–340.
- Mlinar, Janez: Drobci iz starejše zgodovine doline Radovne. *Bled 1000 let: Blejski zbornik 2004* (ur. Jože Dežman). Radovljica: Didakta, 2004, str. 295–298.
- Mlinar, Janez: Gornjesavska dolina v poznem srednjem veku. *Med Julijci in Karavankami* (ur. Janez Mlinar). Jesenice: Gornjesavski muzej, 2011, str. 25–42.
- Mlinar, Janez: Podoba srednjeveške poseljenosti območja današnje jeseniške občine. *Jeseniški zbornik* 9 (ur. Tone Konobelj). Jesenice: Muzejsko društvo Jesenice, 2004, str. 11–21.
- Mlinar, Janez: Povednost srednjeveških urbarjev. Primer belopeškega urbarja iz leta 1498. *Urbarji na Slovenskem skozi stoletja* (ur. Lilijana Žnidaršič Golec in Matjaž Bizjak). Ljubljana, 2016, str. 35–53 (še v tisku).
- Pagitz, Franz: *Die Geschichte des Kollegiatstiftes Maria Wörth: ein Beitrag zur Austria Sacra: mit einem Beitrag »zur Kunst in Maria Wörth«*. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1960.
- Pleterski, Andrej: *Nevidna srednjeveška Evropa. Župa Bled*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2011.
- Pleterski, Andrej: Staroslovansko grobišče na Sandrovi polici v Predtrgu pri Radovljici. *Arheološki vestnik* 41, 1990, str. 465–504.
- Pleterski, Andrej: *Zgodnjerednjeveška naselbina na blejski Pristavi: tafonomija, predmeti in čas*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2010.
- Preinfalk, Miha: Rodbina Lamberg: plemiške rodbine na Slovenskem. *Gea* 17, št. 11, 2007, str. 70–73.
- Sagadin, Milan: *Ajdna nad Potoki*. Ljubljana: Ministrstvo za kulturo, 1997.
- Sagadin, Milan: Arheološka najdišča Gornjesavske doline. *Med Julijci in Karavankami: zgodovinske in naravne podobe Gornjesavske doline* (ur. Janez Mlinar). Jesenice: Gornjesavski muzej, 2011, str. 11–22.

- Sagadin, Milan: *Od Karnija do Kranja: arheološki podatki o razvoju poselitve v antičnem in zgodnje-srednjeveškem obdobju: doktorska disertacija*. Kranj, 2008.
- Sagadin, Milan: Poznoantična in staroslovanska najdišča v jeseniški občini. *Jeklo in ljudje: jeseniški zbornik* 5 (ur. Tone Konobelj). Jesenice: Skupščina občine Jesenice, 1985, str. 377–388.
- Sagadin, Milan: Rateče. *Varstvo spomenikov* 35, 1994–1995, str. 140.
- Sagadin, Milan: Zaščitno izkopavanje staroslovanskih grobov v lopi cerkve sv. Martina v Mostah pri Žirovnici. *Arheološki vestnik* 33, 1982, str. 124–131.
- Simoniti, Vasko: Pustote v 14. in 15. stoletju: referat na kolokviju ob stoletnici rojstva Milka Kosa v Ljubljani 10. decembra 1992. *Zgodovinski časopis* 48, 1994, str. 187–194.
- Snoj, Marko: *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen*. Ljubljana: Modrijan, 2009.
- Steska, Viktor: Radovljiška matrikula iz l. 1468. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 2–3, 1921–1923, str. 23–38.
- Svetina, Robert: Zur Herkunft sowie zur Verbreitung der Verehrung des hl. Lambert von Lüttich/Sv. Lambert in Slowenien. *Zgodovinski časopis* 64, št. 1–2, 2010, str. 46–114.
- Šmitek, Janez: Lipniška dolina v 16. stoletju. *Kroparski zbornik: ob 100-letnici Plamena: 1894–1994* (ur. Verena Štekar-Vidic). Kropa, Radovljica: Tovarna vijakov Plamen, Medium, 1995.
- Štefančič, Marija in Petra Leben-Seljak: Antropološka analiza staroslovanskega grobišča Dlesc pri Bodešah. *Arheološki vestnik* 43, 1992, str. 191–203.
- Štih, Peter in Vasko Simoniti: *Na stičišču svetov: slovenska zgodovina od prazgodovinskih kultur do konca 18. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2009.
- Štih, Peter: Izvor in začetki škofijske posesti na današnjem slovenskem ozemlju. *Blaznikov zbornik: In memoriam Pavle Blaznik* (ur. Matjaž Bizjak). Ljubljana: Založba ZRC SAZU; Škofja Loka: Muzejsko društvo, 2005, str. 35–48.
- Štih, Peter: Mensch und Wald in den Ostalpen (bis zur großen Kolonisation). *Man, Nature and Environment between the northern Adriatic and the eastern Alps in premodern Times* (ur. Peter Štih in Žiga Zwitter). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014, str. 36–51.
- Štih, Peter: Prva omemba Bleda v pisanih virih: listina kralja Henrika II. za briksenskega škofa Albuina z dne 10. aprila 1004 (D. H. II 67). *Bled tisoč let: Blejski zbornik 2004* (ur. Jože Dežman). Radovljica: Didakta, 2004, str. 7–34.
- Valič, Andrej: Ajdna. *Varstvo spomenikov* 28, 1986, str. 279.
- Valič, Andrej: Ajdovska luknja. *Varstvo spomenikov* 27, 1985, str. 272–274.
- Valič, Andrej: Brod. *Varstvo spomenikov* 29, 1987, str. 285.
- Valič, Andrej: Gorje. *Varstvo spomenikov* 11, 1967, str. 132.
- Valič, Andrej: Pregled ledin in arheoloških najdišč. *Bohinjski zbornik* (ur. Jože Dežman). Radovljica: Skupščina občine, 1987, str. 36–45.
- Valič, Andrej: Radovljica. *Varstvo spomenikov* 13–14, 1970, str. 174.
- Valič, Andrej: Staroslovansko grobišče v Smokuču pri Žirovnici in Srednjem Bitnju pri Kranju. *Arheološki vestnik* 13–14, 1962–1963, str. 565–574.
- Vičič, Boris: K arheološki topografiji Bohinja. *Kronika* 31, 1983, str. 1–7.
- Vidrih Perko, Verena in Milan Sagadin: Gorenjska v antiki. *Kamniški zbornik* 17 (ur. Marjeta Humar). Kamnik: Občina, 2004, str. 207–223.
- Vidrih Perko, Verena: Ajdna nad Potoki: poročilo o najnovejših arheoloških odkritjih in Arheologija za javnost, študijski primer: projekt Kašarija. *Jesenjski zbornik* 9 (ur. Tone Konobelj). Jesenice: Muzejsko društvo Jesenice, 2004, str. 205–219.
- Zahn, Joseph: Die freisingischen Sal-, Copial- und Urbarbücher in ihren Beziehungen zu Österreich. Mit zwei Facsimilen, Urkunden-Beilagen und Verzeichnissen. *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen* 27, 1861, str. 191–344.

S U M M A R Y

The settlement structure of Zgornja Gorenjska in the Middle Ages

Colonisation of the lowland areas of the Bled seigniory ended already in the middle, most likely in the first half of the 13th century, and in some settlements probably even before that. The lack of fertile soil in lowland areas led to a gradual reduction of land plots at higher elevations, which was first documented for Nemski rovt and soon afterwards a few similar settlements around Bohinj and Blejski kot, all having emerged sometime before 1330 and retained more or less the same size even at later dates. By contrast, it was probably in the second half of the 14th century that lowland settlements witnessed the formation of the first wastelands, with the greatest exposure to which having been recorded in Lower Bohinj Valley and the lowest in Blejski kot; there were also a few in the Radovljica plain (also called Dežela), but the lack of sources makes it impossible to gain a better insight. It may generally be claimed that some settlements often witnessed minor changes in the number

of farms and only a few retained an unchanged number of farms from their first mention to the second half of the 15th century. According to the available data, the area least affected by change was Blejski kot and probably part of the Radovljica plain (Dežela), and the worst affected area was the Upper Sava Valley, where a majority of settlements emerged from the late 13th century onwards, and Bohinj. The settlement structure of the Upper Bohinj Valley remains largely unknown, which does not necessarily imply a sporadic settlement pattern, especially in view of the fact that Srednja vas was home to the central church in the Bohinj area, with its characteristic old patronium of St. Martin.

The only settlements to emerge in the Upper Sava Valley during the high Middle Ages were Rateče and Dovje, where the process of colonisation started a few decades later than in Bohinj and Blejski kot as well as at a lower initial intensity, at least in Rateče.

Settlements in this area probably started to expand at an increased rate sometime in the mid-14th century, when the colonisation of mountainous areas in Bohinj and Blejski kot had already come to an end, and continued throughout the 15th century – a rather expected development given the geographical conditions. One of the contributing factors to the expansion and emergence of new settlements in the Upper Sava Valley was the ironmaking industry at Jesenice and Bela Peč.

In the end, the paper provides a total number of agricultural facilities across villages as well as an approximate number of the population and its density at the end of the 15th century. These estimates should be considered with certain reservations, as the sources do not make mention of every single farm. Likewise open to question is the coefficient for the number of inhabitants per farm.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 332.21(497.452)"13/18"
726:27-523.42(497.4)Lesce

Prejeto: 13. 7. 2016

Matjaž Bizjak

doc. dr., višji znanstveni sodelavec, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: matjaz@zrc-sazu.si

Identifikacija posestnih enot srednjeveškega urbarja

Primer »zemljiškega gospostva« cerkve v Lescah

IZVLEČEK

Avtor raziskuje posestno zgodovino zemljiškega gospostva cerkve v Lescah in z retrogradno analizo zgodovinskih virov iz časa med 14. in 19. stoletjem identificira posamezne posestne enote. Od dvanajstih dokumentiranih hub ob koncu 16. stoletja so štiri pripadale leški cerkvi; dve beneficiju, iz katerega se je vzdrževal kaplan, dve pa gospostvu cerkve v ožjem pomenu besede. Jedrno posest gospostva, ki jo je cerkev ohranjala ves obravnavani čas, je sestavljalo šest kmetij; po ena v Lescah, na Bregu ob Bistrici, na Gorici in Smokuču ter dve v Hlebcah.

Ključne besede
cerkvena posest, Lesce, urbar, srednji vek

ABSTRACT

IDENTIFICATION OF ESTATE UNITS OF THE MEDIEVAL LAND REGISTER. A CASE OF THE ECCLESIASTICAL "SEIGNIORY" IN LESCE

The author investigates the estate history of the ecclesiastical seignory in Lesce and identifies individual estate units through a retrospective analysis of historical sources from the period between the 14th and 19th century. Of the twelve peasant hides (huba, Hufe) documented at the end of the 16th century, four belonged to the church of Lesce, two to the benefice, which provided the chaplain with regular income, and another two to the ecclesiastical seignory in the narrow sense of the word. The central estate of the seignory, which the church retained in its hands for the entire duration of the aforementioned period, encompassed six farms: one in Lesce, Breg ob Bistrici, Gorica and Smokuč, and two in Hlebce.

KEY WORDS
ecclesiastical estate, Lesce, land register, Middle Ages

Prijetno gorenjsko mestece Lesce, ki je danes prepoznavno po čokoladi Gorenjka, športnem letališču in vrhunskih padalcih, kampu Šobec ter snežnih verigah za avtomobile, povezujejo poznavalci in ljubitelji srednjeveške zgodovine predvsem z božjepotno Marijino cerkvijo. Poleg precej spoštljive starosti – prva predhodnica današnjega baročnega svetišča je na isti lokaciji domnevno stala vsaj že sredi 11. stoletja – izstopa v slovenskem prostoru po zaslugi listine, ki presenetljivo nazorno opisuje okoliščine njenega nastanka in zgodnje posestne razmere.¹

Ne da bi na tem mestu do potankosti ponavljali že večkrat interpretirano zgodbo briksenskega ministeriala Nantwina in njegove lastniške cerkve,² naj opozorim le na njen posestnozgodovinski kontekst, ki je v tesni povezavi s temo, obravnavano v tem prispevku. Nantwin je namreč na prelomu iz 11. v 12. stoletje dosegel, da je bila njegova cerkev v Lescah, ki je bila prešibko dotirana, da bi lahko preživljala lastnega duhovnika, inkorporirana prav tako njegovi cerkvi v Zgornjih Gorjah. Tu je do konca 13. stoletja nastala župnija, verjetno okoli leta 1296.³ S tem so vse posestne pravice v zvezi z leško cerkvijo (*ecclesia ... cum omnibus fructibus, redditibus, iuribus et obventionibus universis*) pristale v rokah gorjanskega župnika, ki jih je kot *supplementum* nemoteno užival do konca 14. stoletja. Poznani sta dve potrditvi teh pravic, ki sta si jih tedanja župnika izprosila od vsakokratnega oglejskega patriarha; prva iz leta 1332 in druga iz leta 1389.⁴ Takšno stanje so v naslednjem desetletju prekinili Ortenburžani, ki so leta 1394 od patriarha prejeli patronat nad župnijama Radovljica in Gorje.⁵ Štiri leta pozneje je grof Friderik pri priljubljeni romarski cerkvi v Lescah ustanovil kaplanijo s stalnim kaplanom, ki je bil odslej upravičen do vse

posesti in prihodkov cerkve.⁶ Gorjanski župnik je za nadomestilo prejel novo desetinsko posest, obdržal pa je jurisdikcijo nad leško enklavo, ki je bila šele enkrat v 16. stoletju priključena radovljiški župniji.⁷

Značilnost poznosrednjeveške zemljiškoposestne strukture v Lescah je močna prisotnost cerkvene posesti. Pri tem ne gre za pripadnost obsežnemu blejskemu gospostvu briksenskih škofov, ki so v 11. stoletju intenzivno posegali v zadevni prostor med Savo in Karavankami, temveč za raztreseno posest raznih župnij, cerkva in cerkvenih beneficijev z ozemlja radovljiške pražupnije. Do konca 15. stoletja je v rokah omenjenih ustanov pristala domala vsa leška zemljiška posest z redkimi izjemami; ena huba je pripadala gospostvu Brdo pri Kranju, ena pa gospostvu Kamen.⁸ Na preteklo dominantno vlogo nekdanj ortenburškega gospostva Radovljica je v 16. stoletju v Lescah spominjala le še odvetščina nad desetimi hubami. Med cerkvenimi posestniki najdemo v 15. in 16. stoletju župniji Radovljica (2 hubi)⁹ in Zgornje Gorje (1 huba),¹⁰ župnijske oz. podružnične cerkve na Bledu (1 huba),¹¹ v Begunjah (1 huba),¹² Kranjski Gori (1 huba),¹³ Studenčicah (1 huba)¹⁴ in Lescah (2 hubi),¹⁵ radovljiško bratovščino sv. Rešnjega telesa (1 huba)¹⁶ ter leška beneficija Blažene device Marije (1 huba)¹⁷ in sv. Katarine (1 huba).¹⁸ V sledečih vrsticah se bomo osredotočili na posest Marijine cerkve v Lescah.

Urbarji Marijine cerkve v Lescah

Do danes so se ohranili trije urbarji omenjene cerkve iz obdobja med sredo 15. in začetkom 17. stoletja, glede vsebine pa je tem virom precej soroden tudi davčni popis cerkva radovljiške župnije iz druge polovice 16. stoletja, katerega del, ki se nanaša na leško cerkev, zaradi dragocenega dopolnjevanja vsebine obravnavamo v tem sklopu. Omeniti kaže, da spričo majhne zemljiške posesti ne gre za običajne urbarje v obliki kodeksa, temveč za majhne, na prvi

¹ Nedatirana listina, ki jo lahko umestimo v čas med letoma 1115 in 1121, se nahaja v Državnem arhivu na Dunaju (HHStA, AUR, pod letnico ca. 1170); editio citanda: Schumi, *Urkunden- und Regestenbuch* I, št. 133, str. 123–124; druge objave: Hormayr, *Kritisch-diplomatische Beyträge* I.2, št. xlviii, str. 99–101; Kos, *Gradiivo* IV, št. 542, str. 275–276 (regest); faksimile: Babič, *Marijina cerkev v Lescah*, str. 7; zadnja temeljita obravnava v navedbo starejše literature: Bizjak, Listina, str. 33–42.

² Literatura navedena v Bizjak, Listina, str. 33, op. 5.

³ Desetinski seznam iz tega leta je še ne navaja, pač pa se v istem letu omenja gorjanski župnik kot priča v neki listini (Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 214).

⁴ ARS, AS 1063, ZL, št. 6816 (1389–VIII–24) z insertoma listin 1332–V–23 in s. d., med 1115–1121 (ed., Otorepec, CKSL). Na tem mestu izkoriščam priložnost za dopolnitev svojih predhodnih izvajanj v zvezi z Nantwinovo »ustanovitveno« listino. Zgoraj navedena listina – na katero pri raziskavi okoliščin nastanka leške cerkve žal nisem bil pozoren – namreč potrjuje predhodno izraženo domnevo, da je bila Nantwinova listina pečatena s patriarhovim oz. kvečjemu škofovim pečatom (Bizjak, Listina, str. 35). V potrditvi iz leta 1332 se pečat patriarha Ulrika (I.) izrecno omenja (*quod prefate litere erant uero sigillo pendenti prefati domini Wodorlici munité*).

⁵ Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 215.

⁶ ARS, AS 1063, ZL, št. 326, 1398–V–10 (ed., Otorepec, CKSL).

⁷ Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 215.

⁸ Podatek izvira iz popisa odvetščine v radovljiškem urbarju iz 1579 (ARS, AS 173, Urbar 1579, pag. 396, 397), vendar se na podobno posestno stanje da sklepati tudi za leto 1498, ko se v Lescah prav tako navaja odvetščina nad desetimi hubami, le da te niso posamično navedene (Urbar 1498).

⁹ ARS, AS 173, Urbar 1579, pag. 396.

¹⁰ Prav tam, pag. 397.

¹¹ Prav tam, pag. 396.

¹² ARS, AS 1063, ZL, št. 6603, 1411–VII–3 (ed., Otorepec, CKSL).

¹³ Prav tam.

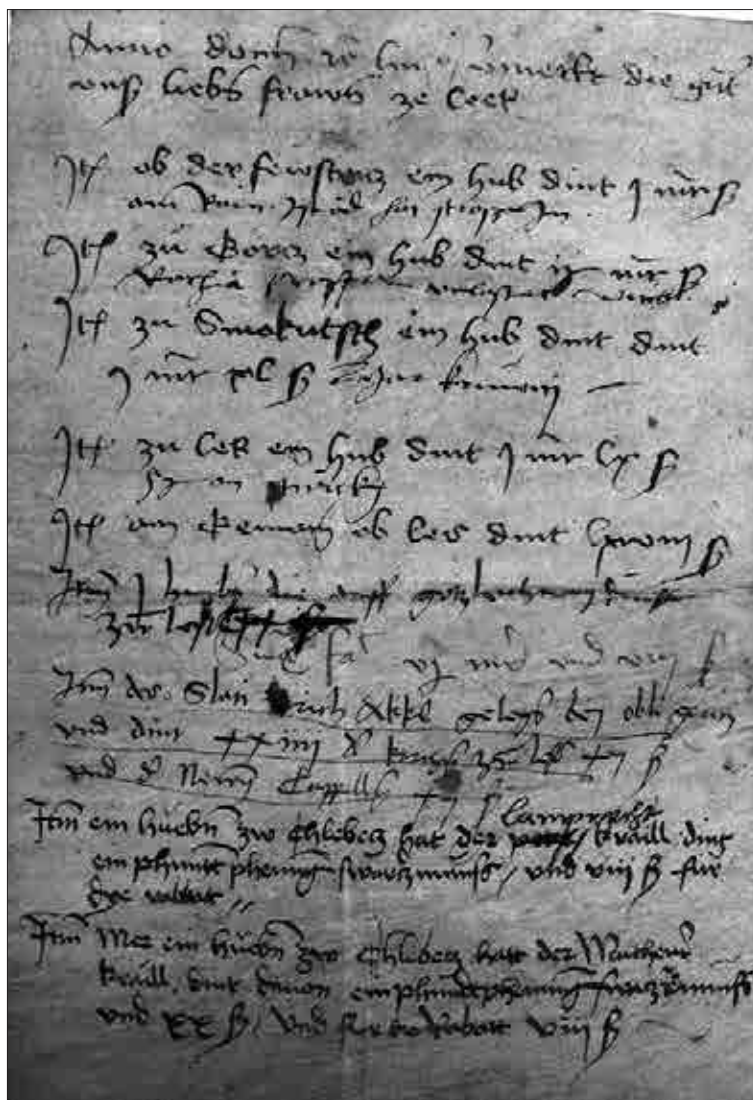
¹⁴ ARS, AS 173, Urbar 1579, pag. 396.

¹⁵ Prilogi 1 in 2.

¹⁶ Prav tam, pag. 397.

¹⁷ Prav tam, pag. 396 (tu se kot lastnik hube zelo posplošeno navaja *pharrer zu Lees*, vendar gre zgolj za beneficiata, kaplana).

¹⁸ Prav tam, pag. 397.

Urbar Marijine cerkve v Lescah 1454 (NŠAL, ŠAL, fasc. 1; foto Matej Burger).

pogled neugledne koščke pergamenta oz. papirja, ki pa kljub temu predstavljajo dokaj redek in dragocen pomnik preteklosti.

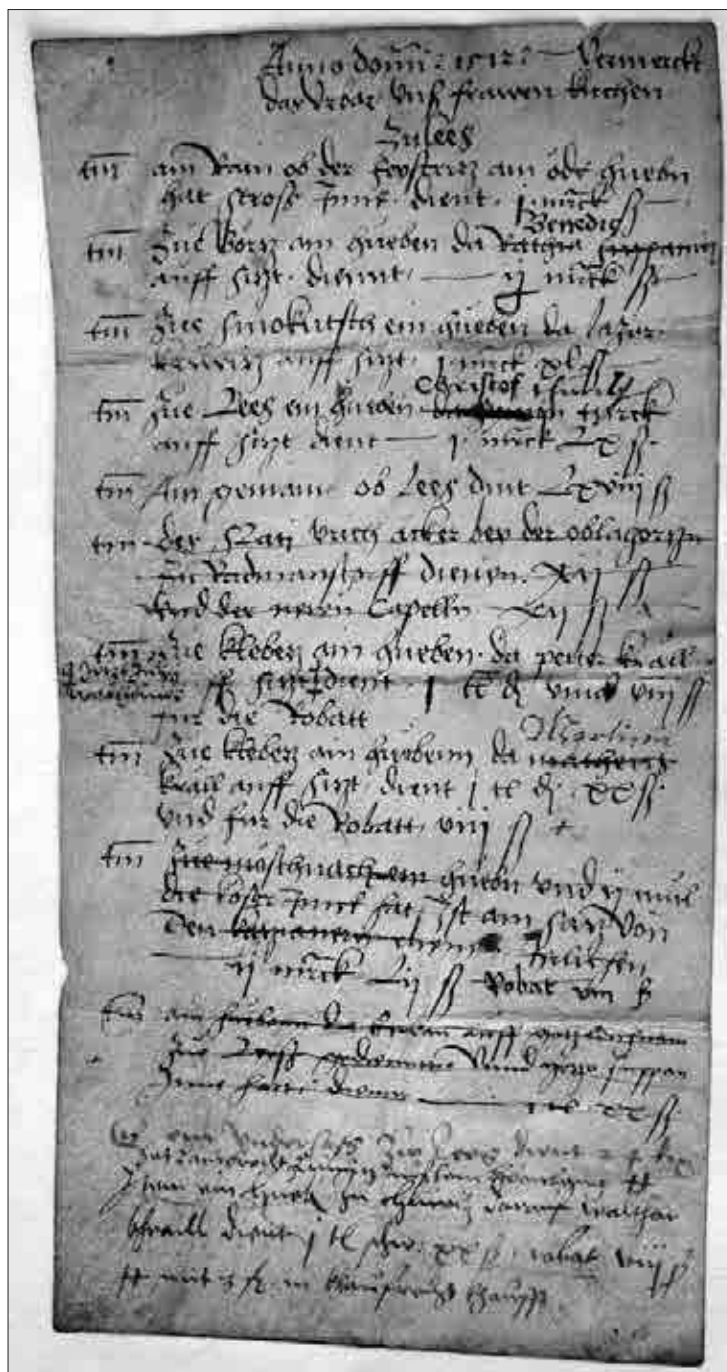
1454. NŠAL, ŠAL, ŽA Lesce, spisi, fasc. 1. Urbar je zapisan na pergamentnem listku velikosti 18,6 x 12,7 cm. Celotno besedilo je napisano na recto folija; na zadnji strani se nahaja zgolj mlajši vpis o hubi v Mošnjah. Besedilo ni enotno, temveč je delo treh različnih rok iz druge polovice 15. stoletja; osnovno besedilo (a) lahko umestimo v leto 1454, medtem ko oba dodatka (b) in (c) nista bistveno mlajša. Nekje na prelom med 15. in 16. stoletjem lahko umestimo roko d, ki prinaša podatke o posestnikih hub, ki se do potankosti skladajo s tistimi iz urbarja iz 1512.¹⁹

1512. ARS, AS 781, Samostanski arhiv Stična, fasc. 4. Podobno kot za prvega je bil tudi za drugi urbar

uporabljen manjši kos pergamenta (25 x 13,2 cm). Tudi tu je urbarju namenjen predvsem recto folija; na hrbtni strani se nahaja zgolj poznejši vpis za neko njivo. Glavnina besedila izvira od ene roke (a), ob koncu pa se nahajajo nekoliko mlajši dodatki treh različnih rok b in c in d. Na hrbtni strani je kot nekakšna dorzalna notica s pisavo 17. stoletja zabeleženo: *Urbarium U. L. F. zu Lees de anno 1512*, arhivska signatura (No. 13) pa priča, da je bil urbar verjetno nekoč hranjen kot trinajsti pergamentni dokument v cerkvenem arhivu v Lescah.

Druga polovica 16. stoletja. NŠAL 1, fasc. 5, št. 1. Manjši papirni kvaternij predstavlja popis cerkvenega davka triindvajsetih podružnic radovljiške župnije. Mednje so vštete tako posamezne podružnične cerkve kot tudi beneficiji oz. kaplanije, ki so bile ustanovljene pri teh cerkvah. Popis ni datiran, vendar ga sodeč po pisavi lahko umestimo v 16. stoletje. Pri merjava s podatki, ki se nanašajo na leško cerkev, ga

¹⁹ Na ta urbar me je opozoril Matej Burger, za kar se mu na tem mestu iskreno zahvaljujem.

Urbar Marijine cerkve v Lescah 1512 (ARS, AS 781, fasc. 4).

umešča v čas po letu 1512; navaja namreč nekatera imena podložnikov, ki so v urbarju iz 1512 pripisana v obliki popravkov. Glede na to, da se nekatera imena podložnikov ujemajo tudi s podatki radovljiškega urbarja iz 1579 in z nekim dokumentom iz leta 1560, pa popis verjetno sodi v drugo polovico 16. stoletja.

1603–1611. NŠAL, ŠAL, ZA Lesce, spisi, fasc. 1. Priročni urbar je zapisan na zadnjem foliju manjše pole papirja, ki poleg tega vsebuje zapise, ki zadevajo poslovanje leške Marijine cerkve in njenih benefi-

cijev. Osnovno besedilo je pisano od ene roke (a) s svetlo rjavo tinto, nekaj let mlajša, vendar še vedno iz časa uporabe urbarja, pa je roka b, ki je prispevala vpis o kmetiji v Smokuču in verjetno tudi popravke nekaterih nosilcev kmetij; vse v nekoliko temnejši tinti. Poleg tega se ob levem robu v različnih odtenkih tinte nahajajo vpisi o poravnanih dajatvah v obliki letnic brez tisočic (603, 604, 605, ...), na koncu pa v celoti na gosto prečrtani vpisi o izostankih plačil ipd., ki niso predmet te obravnave.

Na tem mestu velja spregovoriti nekaj besed o metodi obravnavane raziskave. Glavni cilj, ki si ga zastavlja pričujoči prispevek – seveda v kontekstu zaključenega večstoletnega pregleda posestnih razmer leške cerkve –, je natančna identifikacija posestnih enot srednjeveškega cerkvenega gospodstva. Postopek nikakor ni novost v slovenskem zgodovinopisju. Gre za kombinirano uporabo virov iz različnih zgodovinskih obdobij, katere glavni element je retrogradna analiza posestnega stanja. Razvijali so jo avtorji, kot so Sergij Vilfan, Pavle Blaznik, Andrej Pleterski in Dušan Kos.²⁰ Vendarle gre v tem primeru za nekoliko odstopanje od doslej običajnega pristopa. Vse omenjene raziskave so imele za cilj rekonstrukcijo prvotne razmejitve obdelovalnih površin oz. njene razvoja. Pričujoča raziskava v tem pogledu ni tako poglobljena. Osredotoča se na drug, in sicer genealoško-prozopografski, lahko bi rekli tudi populacijski vidik. Skuša namreč potegniti sklenjeno linijo posestnikov posamezne hube (kmetije) in njihove rodbine od srednjega veka do moderne dobe (v tem primeru do prve polovice 19. stoletja; dopolnitev do sedanjega časa je metodološko neproblematična). S tem vnaša v zgodovino srednjega veka nov element; znotraj doslej precej neosebnega podložniškega sloja »Janezov« in »Martinov« izpostavlja posameznike, ki pripadajo določeni (znani) rodbini, jih lahko umeščamo v genealoška drevesa in sploh raziskujemo njihova življenja na način, ki je bil doslej (z zelo redkimi izjemami) lasten le plemičem in meščanom. Seveda so za zdaj možnosti zelo omejene in tudi pričujoči prispevek prinaša le majhen odstotek pravkar povedanega; pa vendar ...

Omenjena identifikacija hub je mogoča le ob pomoči zadostne gostote ohranjenih virov. Potrebno je vzpostaviti kronološko razmeroma sklenjeno serijo urbarjev, ki naj bi v idealnih razmerah segala nekje do prve polovice 18. stoletja. Na to lahko na eni strani navežemo podatke eventualnih starejših listin, na drugi pa podatke zemljiških katastrov; terezijanskega (1748–1756) in jožefinskega (1785–1789), ki sta urejena po zemljiških gospodstvih, ter franciscejskega (1817–1828), katerega bistveni elementi so hišna imena, oštevilčenje hiš, parcelacija in grafične upodobitve. Kombiniranje podatkov franciscejskega in jožefinskega katastra zaradi posestne kontinuitete ali kvečjemu zamenjave dveh zaporednih generacij – ob zadostni posestni razpršenosti, ki je v tovrstnih raziskavah olajševalna okoliščina – dostikrat omogoča natančno lociranje posameznih hub nekega zemljiškega gospodstva. Povezava je mogoča preko posestnika oz. posestniške rodbine in hišne številke; jožefinski kataster je namreč edini, ki še navaja pripadnost

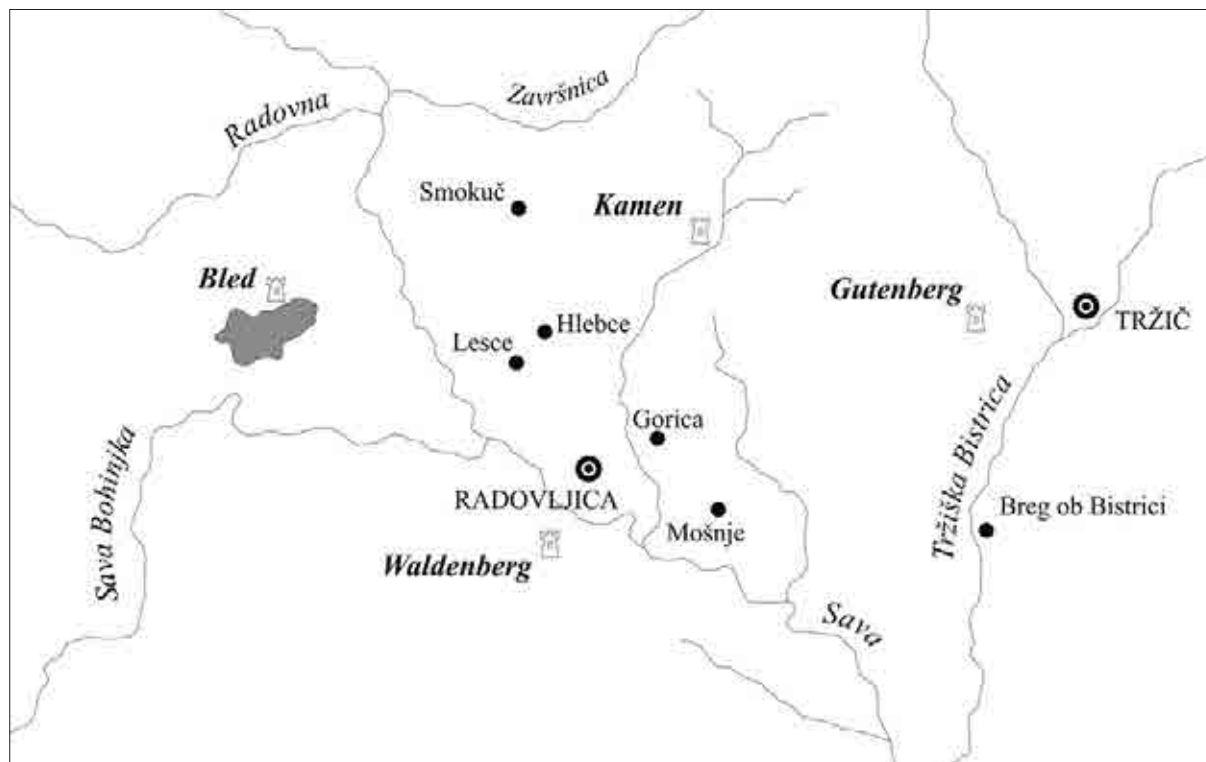
kmetije zemljiškemu gospodstvu in obenem že prinaša tudi pozneje veljavno oštevilčenje hiš. Na območjih, za katera jožefinski kataster ni ohranjen, lahko namesto tega uporabimo terezijanskega. Vendar je v tem primeru časovna vrzel med obema viroma že tako velika, da dostikrat prihaja do menjav rodbin na kmetijah, poleg tega manjka bistven podatek o hišni številki. Dobrodošlo dopolnilo terezijanskemu katastru je le nekaj let mlajši popis prebivalstva (1754), ki je bil izveden po župnijah takratne ljubljanske škofije (tako pokriva precejšen del Gorenjske); za vsako hišo navaja pripadnost kraju in zemljiškemu gospodstvu ter popisuje njene prebivalce s podatki o sorodstvenih razmerjih in starosti. Vendar je treba za zapolnitev vrzeli običajno pritegniti še druge vire. Edini sistematični vir, ki to omogoča, so župnijske matične knjige (rojstne oz. krstne, poročne in mrliške) ter statusi animarum (popisi duš). Čeprav so matične knjige za nekatere župnije ohranjene že od začetka 17. stoletja dalje, pa je zadnja tretjina 18. stoletja tisti mejnik, od katerega naprej lahko računamo s splošno pokritostjo. Matične knjige tega obdobja odlikuje tudi že precejšnja uniformiranost; poleg sorodstvenih razmerij dokumentiranih oseb prinašajo ne le kraj bivanja, pač pa od leta 1770 dalje tudi hišno številko, ki se pogosto ujema s tisto iz franciscejskega katastra, izjemoma pa celo podatke o pripadnosti zemljiškemu gospodstvu. Posebej dragocen vir so v primerih, ko se je kot posledica poroke zamenjal priimek na določeni kmetiji.

Po opisani metodi je bilo mogoče identificirati vse hube, ki se v 15. oz. začetku 16. stoletja navajajo v urbarjih leške Marijine cerkve. Pri tem je bilo le pri eni mogoče rekonstruirati praktično neprekinjeno vrsto posestnikov z razmeroma oprijemljivimi genealoškimi povezavami. V ostalih primerih predstavlja nepremostljivo oviro skoraj stoletje in pol dolga vrzel med začetkom 17. in sredo 18. stoletja, vendar v večini primerov isti priimek neizpodbitno priča o rodbinski kontinuiteti.

Genezo posesti Marijine cerkve v Lescah je torej mogoče rekonstruirati le delno. Prvotni lastnik Nantwin je nanjo lahko vezal zgolj majhno posest, ki ni zadostovala za vzdrževanje stalnega duhovnika. O njenem začetnem obsegu lahko zgolj špekuliramo. Niti ni jasno, kdaj je prišlo do transparentne delitve med nadarbinsko (beneficialno) in cerkveno posestjo v ožjem smislu, t. i. *fabrica ecclesiae*. Medtem ko je bila prva duhovnikov beneficij in torej namenjena njegovemu preživljanju, je druga služila vzdrževanju cerkvenega poslopja in opreme.²¹ Prvi viri, ki osvetljujejo premoženje leške Marijine cerkve enega in drugega tipa, izvirajo s konca 14. stoletja. Leta 1398 je Friderik Ortenburški pri leški cerkvi ustanovil beneficij s stalnim kaplanom in jo s tem osamosvojil izpod oblasti župnika iz Zgornjih Gorij, kateremu je

²⁰ Vilfan, Koseščina v Logu; Blaznik, Jožefinski kataster; Blaznik, Železniki in franciscejski katastrski elaborati; Pleterski, Župa Bled; Pleterski, Metoda povezav; Kos, Zgodovinski razvoj naselij goriškega kota.

²¹ Kušej, *Cerkveno pravo*, str. 391.

Pregledni zemljevid posesti Marijine cerkve v Lescah.

v zameno podaril enakovredno desetinsko posest.²² V listini se izrecno omenjajo novoustanovljene večne maše za Ortenburžane, s čimer je bila nedvomno zvezana novo podarjena beneficalna posest, obenem pa je jasno izražena zahteva, naj gorjanski župnik odstopi vse pravice, ki jih je doslej imel v zvezi z leško cerkvijo – vključno z zadevnimi listinami – novemu kaplanu Nikolaju in vsem njegovim naslednikom. Ta nova in stara beneficalna posest je predstavljala temelj »gospodstva« pozneje združenih beneficijev Blažene device Marije in svete Katarine (ustanovljen domnevno v 15. stoletju),²³ katerega prvi popis predstavlja urbar iz leta 1667.²⁴ Razen tega poznamo z začetka devetdesetih let 14. stoletja tudi dve listini, ki pričata o novih posestnih pridobitvah t. i. *fabricae ecclesiae*. To je tisto gospodstvo, na katerega se nanašajo obravnavani urbarji in o katerem bo tekla razprava na naslednjih straneh.

V prvih stoletjih gospodstvo verjetno ni obsegalo več kot nekaj hub; prvotno besedilo urbarja iz leta 1454 jih navaja štiri, od tega sta bili dve rezultat pridobitev v letih 1390–1391. Dopuščati pa je treba tudi možnost negativne dinamike, kakršna je izpričana, denimo, za 16. stoletje. Nekako v drugi polovici 15. stoletja je gospodstvo naraslo na šest hub in pol, do

leta 1512 pa na deset (od tega je bila ena skupaj z dvema mlinoma v zastavi od Kacijanerjev), vendar jih urbar iz leta 1603 zopet navaja le še sedem. O živahnem nepremičninskem trgu v tem obdobju priča tudi nakup dveh hub od radovljiške cerkve, ki so ga izvedli leški cerkveni ključarji nedolgo pred letom 1541. Nakup je iz neznanih razlogov privedel do spora, ki ga je reševal kranjski deželni upravitelj.²⁵ Do leta 1754 se je posest Marijine cerkve v Lescah ponovno okrepila na 9 hub in dodatni dve kajži.²⁶

Prvo posestno jedro leške cerkve so tvorile štiri hube, po ena na Bregu ob Bistrici (Pri Križah pri Tržiču), na Gorici (pri Radovljici), v Smokuču in v Lescah. Njihovo posestno zgodovino je mogoče slediti kontinuirano od konca 14. oz. srede 15. stoletja dalje.

1) **Breg ob Bistrici 6 (nekdaj 2), vulgo Par Toporiš.**²⁷ Huba je prišla v last leške cerkve z nakupom od Ginzla iz Gorice leta 1391.²⁸ V začetku 16. stoletja jo je posedoval neki Strosser oz. Stross (brez znanega osebnega imena); prvo različico imena oz. priimka navaja mlajši pripis iz urbarja 1454, drugo

²² ARS, AS 1063, ZL, št. 326, 1398–V–10; Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 215.

²³ Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 215.

²⁴ ARS, AS 1074, ZU, 22u.

²⁵ Ohranjena dokumentacija o zadevi je preskopa, da bi bilo mogoče identificirati kupljeni kmetiji, oz. sploh ugotoviti, kateri strani je bilo v sodnem postopku ugodeno. NŠAL, ŽA Lesce, Spisi, fasc. 1, dopis deželnega upravitelja Andreja Lambergerja z dne 1. 7. 1541 in nedatirani dopis leških cerkvenih ključarjev.

²⁶ Krampač (ur.), *Gorenjske družine v 18. stoletju*, str. 333, 400, 555, 563, 564, 565, 581, 583.

²⁷ Hišna imena na Gorenjskem, <http://www.hisnaimena.si/>.

²⁸ Richter, *Urkundliche Geschichte*, str. 466.

pa urbar iz 1512. Morda je identičen z Gašperjem Straussom, ki ga najdemo v nedatiranem davčnem popisu iz druge polovice 16. stoletja, lahko pa gre tu že za njegovega potomca. Omenjeni Gašper je v letih 1558–1560 hubo razdelil med sina Hansa in neimenovano hčer, zaradi česar je prišlo do spora z leškimi cerkvenimi ključarji; tedaj se izrecno omenja, da je bila huba podeljevana po kupnem pravu.²⁹ V urbarju iz 1603–1611 najdemo na hubi verjetno Hansovega sina Gašperja Štross(n)erja, ki pa ga je še pred letom 1611 zamenjal neki Toporischa. Nova rodbina, ki je kmetiji dala do danes ohranjeno ime, se je pri hiši ohranila nekako do konca 17. stoletja. V letih 1672–1679 se kot posestnik še omenja Matija Toporischa,³⁰ leta 1700 pa že Matija Morenz († 1742), ki je bil poročen z njegovo hčerjo Marino.³¹ Tudi rodbina Morenz (ali Murenc) je posedovala kmetijo dobro stoletje; v štirih generacijah so se tu zvrstili še Lovrenc (om. 1754),³² Matevž († 1793)³³ in Andrej (om. 1801).³⁴ Leta 1810 se kot nosilec hube pojavi Blaž Kletsch,³⁵ ki je kot tak naveden tudi v franciscejskem katastru iz leta 1827.³⁶

2) **Gorica 7 (nekdanj 5), vulgo *Par Mürnek*.**³⁷ Hubo sta Marijini cerkvi leta 1390 podarila radovljiški kovač Jakel in njegova žena Cilka.³⁸ Pripis v urbarju iz 1454 kot posestnico navaja vdovo Nežo Rachio, ki se leta 1512 navaja kot *Rathia suppanin*. V drugi polovici 16. stoletja jo je nasledil Benedikt Artel. V začetku 17. stoletja je kmetija prišla v posest rodbine Murnek (ali Murnik), po kateri se še danes imenuje. Iz več kot dvestoletnega obdobja poznamo naslednje posestnike iz njenih vrst: Jakoba (om. 1603–1611),³⁹ Jožefa (om. 1754),⁴⁰ Jakoba (*1740–†1810)⁴¹ in Jožefa (roj. 1765),⁴² ki se leta 1826 navaja tudi v franciscejskem katastru.⁴³

²⁹ NŠAL, ŽA Lesce, Spisi, fasc. 1, več dokumentov o tej zadevi iz let 1558–1560.

³⁰ NŠAL, ŽA Križe, R 1669–1688, pag. 15; R 1679–1695, pag. 2.

³¹ NŠAL, ŽA Križe, R 1695–1733, pag. 24, cf. tudi pag. 36 (1702), pag. 56 (1705), pag. 67 (1706) in pag. 123 (1712); NŠAL, ŽA Križe, M 1692–1781, pag. 190.

³² Krampač (ur.), *Gorenjske družine v 18. stoletju*, str. 333.

³³ Prav tam; NŠAL, ŽA Križe, R 1734–1765, pag. 158; NŠAL, ŽA Križe, M 1784–1812, pag. 30.

³⁴ NŠAL, ŽA Križe, R 1784–1802, pag. 79.

³⁵ NŠAL, ŽA Križe, M 1784–1812, pag. 83; cf. tudi pag. 89 (1811); NŠAL, ŽA Križe, R 1803–1812, 1814–1839, pag. 26 (1808), pag. 36 (1811), pag. 60 (1818).

³⁶ ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, k. o. Žiganja vas, Abecedni seznam lastnikov zemljišč, št. 14.

³⁷ Hišna imena na Gorenjskem, <http://www.hisnaimena.si/>.

³⁸ Glej prilogo 1.

³⁹ Glej pril. 5.

⁴⁰ Krampač (ur.), *Gorenjske družine v 18. stoletju*, str. 400.

⁴¹ Prav tam; NŠAL, ŽA Mošnje, R 1754–1770 (20. 3. 1765; 19. 12. 1766; 19. 12. 1768); R 1771–1785, pag. 2 (1771), pag. 13 (1773), pag. 25 (1776), pag. 37 (1779), pag. 43 (1780); M 1785–1856, pag. 87 (1810).

⁴² NŠAL, ŽA Mošnje, SA 1719–1779, Gorica 5; R 1754–1770 (20. 3. 1765); R 1785–1810, pag. 59 (1801), pag. 72 (1803), pag. 86 (1805), pag. 97 (1807), pag. 106 (1810).

⁴³ ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, k. o. Mo-

3) **Smokuč 31 (nekdanj 26), vulgo *Par Grós*.**⁴⁴ Usoda hube pred letom 1454, ko je bila vpisana v urbar Marijine cerkve, ni znana. V začetku 16. stoletja jo je obdeloval Lazar Krivic (Kriwicz), za njim pa v drugi polovici 16. stoletja Jakob Pušman (Puschman). V začetku 17. stoletja najdemo na tem mestu Jurija Anderleta, ki ga je pred letom 1611 nasledil Gašper Krillih. Popis prebivalstva iz leta 1754 navaja na kmetiji Blaža Resmana (roj. 1720) in njegovega sina Simona (roj. 1738),⁴⁵ ki je očitno živel še leta 1827, ko je bil kot posestnik kmetije vpisan v franciscejski kataster.⁴⁶

4) **Lesce, Begunjska cesta 4 (nekdanj Lesce 11), vulgo *Par Türk*.**⁴⁷ Huba se prvič omenja v virih leta 1454. Ob koncu 15. in v začetku 16. stoletja je bil njen posestnik Simon Turk (Turckh). Nasledil ga je (verjetno) sin Krištof. Rodbini Turk na kmetiji, ki se danes imenuje po njej, lahko sledimo do drugega desetletja 17. stoletja; med letoma 1603 in 1611 je Hansa Turka zamenjal (verjetno) sin Jakob. Po dobrem stoletju brez ohranjenih virov najdemo leta 1754 na tem mestu 77-letnega Andreja Legata in ženo Jero.⁴⁸ Njun sin Dominik (roj. 1734), ki je očitno kmalu zatem zamenjal očeta, je posedoval hubo do smrti leta 1805,⁴⁹ takrat pa je prešla v roke Janeza Polanca, ki je bil poročen z njegovo hčerjo Dorotejo.⁵⁰ Isti Janez je naveden kot posestnik kmetije tudi v franciscejskem katastru iz leta 1827.⁵¹

Poleg teh štirih hub je leška cerkev že v času prvega urbarja pobirala neko pristojbino od srenjskih površin. Takrat se navajajo kot »*gemain ob Les*«, iz urbarja 1603–1611 pa je razvidno, da sta to pristojbino plačevali celotni soseski Hraš in Hlebc, in sicer v Hrašah vsaka hiša po 2 krajcarja, v Hlebcih pa po 1 krajcar in 1 pfenig. Pojav je nadvse zanimiv in bi utegnil imeti korenine v nekih starejših posestnih razmerah, domnevno v povezavi s prvotnim lastnikom leške cerkve.

Nedolgo po letu 1454, vsekakor pa še v 15. stoletju, sta bili v urbar dodatno vpisani dve hubi v Hlebcih.

5) **Hlebce 40 (nekdanj 16), vulgo *Par Jür*.**⁵² Huba je prišla v posest leške cerkve nedolgo po letu 1454. Prva urbarja kot posestnika navajata Petra Kralja

šnje, Abecedni seznam lastnikov zemljišč, št. 70; cf. Sinobad, *Dežela*, str. 281.

⁴⁴ Hišna imena na Gorenjskem, <http://www.hisnaimena.si/>.

⁴⁵ Krampač (ur.), *Gorenjske družine v 18. stoletju*, str. 581.

⁴⁶ ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, k. o. Žiganja vas, Abecedni seznam lastnikov zemljišč, št. 94 cf. Sinobad, *Dežela*, str. 292.

⁴⁷ Hišna imena na Gorenjskem, <http://www.hisnaimena.si/>.

⁴⁸ Krampač (ur.), *Gorenjske družine v 18. stoletju*, str. 563.

⁴⁹ NŠAL, ŽA Lesce, M 1787–1812, fol. 12; cf. tudi SA 1892–1901 (dejansko 1792–1801!), pod Lesce 11.

⁵⁰ NŠAL, ŽA Lesce, R 1787–1812, fol. 27 (1807).

⁵¹ ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, k. o. Hraš, Abecedni seznam lastnikov zemljišč (pod »P«); cf. Sinobad, *Dežela*, str. 289.

⁵² Hišna imena na Gorenjskem, <http://www.hisnaimena.si/>.

(Krailla), ki ga je nasledil Lampreht. Davčni seznam iz 16. stoletja navaja na tem mestu Jurija Wocheinerja, ki pa se omenja tudi že v mlajšem pripisu urbarja iz 1512. Ta rodbina, pozneje zabeležena kot Wochinz (oz. Bohinc), se je na kmetiji obdržala do konca 18. stoletja, značilno osebno ime Jurij, ki se pojavlja vsaj v treh generacijah, pa je pozneje prešlo tudi na domačijo. V letih 1603–1611 je kmetijo obdeloval še en Jurij, tretji s tem imenom (Georius Wohinz) pa je zabeležen v popisu prebivalstva 1754 skupaj z ženo Polono.⁵³ Ta, zadnji, je umrl leta 1793,⁵⁴ v franciscejskem katastru iz leta 1827 pa na njegovem mestu že najdemo Jožefa Wallanda.⁵⁵

6) **Hlebce 12 (nekdanj 18), vulgo Pär Kräl.**⁵⁶ Huba je bila zapisana v urbar leške cerkve skupaj s prej omenjeno (v pripisu urbarja iz 1454), kar kaže na to, da sta bili obe kmetiji v Hlebcah verjetno pridobljeni skupaj, od istega donatorja ali prodajalca. Poleg tega ju v drugi polovici 15. in v začetku 16. stoletja povezuje tudi isto rodbinsko ime (Kraill), kar nedvomno kaže na sorodstvo obeh družin. Na tej kmetiji so se Kraiji obdržali v moški liniji do konca 18. stoletja. Matevžu Krallu, ki se omenja na prelomu iz 15. v 16. stoletje, je v drugi polovici 16. stoletja sledil Martin, v letih 1603–1611 je kot posestnik dokumentiran Krištof. Leta 1754 je bil na kmetiji 61-letni Matija Kraill z ženo Uršulo,⁵⁷ nasledil pa ga je sin Gašper (*1740–†1795).⁵⁸ Od leta 1805 dalje zasledimo na kmetiji rodbino Ovsenik/Auseneg⁵⁹ – v franciscejskem katastru je kot posestnica vpisana Marija.⁶⁰

V drugi polovici 15. stoletja (s terminom *ante quem* 1512) je leška cerkev pridobila njivo Zlati vrh pri Obli Gorici (ob današnjem kopališču v Radovljici). Verjetno gre za morenski nanos Volčji Hrib, ki je poleg Oble Gorice edina vzpetina na tej lokaciji. Poleg tega je prejela v zastavo od Kacijanerjev hubo skupaj z dvema mlinoma v Mošnjah. Po letu 1512 je bila v urbar vpisana še ena huba, ki je pred tem služila *auff gotzleichnam zw Leesz*; pomen omenjenega citata ni povsem jasen.⁶¹ Vse te tri posestne enote so

v urbarju iz 1512 prečrtane, kar pomeni, da jih je cerkev na tak ali drugačen način izgubila vsaj tekom 16. stoletja. Med drugim se ne omenjajo v nedatiranem davčnem popisu iz 16. stoletja, ki pa tako ali tako navaja le »prave« podložnike. Še nekoliko pozneje, vsakakor še v 16. stoletju, je bila v urbar zapisana neka kajža v Lescah, ki jo je imel Lambrecht Kriwitz, najprej v doživljenjskem zajemu, pozneje pa jo je odkupil po kupnem pravu. Verjetno gre za isto gospodarsko enoto, ki se 1603 navaja kot *hoffstat* in jo je tedaj že obdeloval Pavel Schlegel, za njim Jacob Rupretitsch, pred tem, torej med Schleglom in Kriwitzem pa Jurij Videz. Še nekoliko pozneje, vendar še vedno pred koncem 16. stoletja, sta bila v urbar vnesena vpisa o tretji hubi v Hlebcah, ki jo je obdeloval Walter Kraill in o neki njivi, ki jo je kot dodatek k svoji hubi prevzel Martin Kraill iz Hlebc. Od vseh teh novih pridobitev iz druge polovice 15. in iz 16. stoletja je leška cerkev do začetka 17. ohranila le Schleglovo kajžo oz. oštav v Lescah. Verjetno gre za isto kajžo, ki jo je leta 1754 upravljal vdova Jera Legat.⁶² Njena hči Helena je bila pozneje poročena s Petrom Wallandom,⁶³ po katerem se je domačija imenovala še v prvi polovici 19. stoletja (*Wavand*);⁶⁴ od druge polovice 19. stoletja se imenuje *Pär Pétar* in ima danes naslov Alpska cesta 44 (nekdanj Lesce 22).⁶⁵

Čas po letu 1611 ni več v strogem središču pozornosti pričujoče raziskave, pa vendarle se velja vsaj na hitro pomuditi ob tedanji živahni posestni dinamiki. Sredi 17. stoletja zasledimo v okviru gospostva leške cerkve nekaj novih posestnih enot, in sicer hubo v Lescah, ki jo je obdeloval Jožef Jalen (Jallen) (domačija ima danes naslov Begunjska cesta 5, nekdanj Lesce 13, vulgo *Pär Ta zgóranmo Pogáčarjo*),⁶⁶ dalje hubi v Poljčah (Marko Zotl) in Predtrgu (Jakob Wallant) ter kajžo v Smokuču (Tomaž Anderle).⁶⁷ Teh kmetij v zadnji četrtini 18. stoletja ne najdemo več v okviru gospostva. Radovljiška rojstna knjiga iz let 1773–1800, ki kot ena redkih za celotno obdobje vodi rubriko »dominium« (zemljiško gospostvo; to rubriko so večinoma opustili sredi osemdesetih let z zamenjavo obrazca), navaja deloma nekatere druge hube, ki pa jih zaradi določenih nejasnosti brez dodatnih raziskav na tem mestu ne želim navajati.⁶⁸

⁵³ Krampač (ur.), *Gorenjske družine v 18. stoletju*, str. 565.

⁵⁴ NŠAL, ŽA Lesce, M 1787–1812, fol. 4.

⁵⁵ ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, k. o. Nova vas, Abecedni seznam lastnikov zemljišč, št. 46; cf. Sinobad, *Dežela*, str. 287.

⁵⁶ Hišna imena na Gorenjskem, <http://www.hisnaimena.si/>.

⁵⁷ Krampač (ur.), *Gorenjske družine v 18. stoletju*, str. 565.

⁵⁸ NŠAL, ŽA Lesce, M 1787–1812, fol. 5.

⁵⁹ NŠAL, ŽA Lesce, M 1787–1812 (22. april 1805); NŠAL, ŽA Lesce, M 1812–1847, fol. 8.

⁶⁰ ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, k. o. Nova vas, Abecedni seznam lastnikov zemljišč, št. 1; cf. Sinobad, *Dežela*, str. 287.

⁶¹ Prvič ni jasno, ali gre za oddajni termin ali za pravno osebo. Prvo je manj verjetno, ker v tem primeru manjka bistveno pomembnejši podatek, namreč komu je huba služila. V drugem primeru bi lahko šlo za bratovščino sv. Rešnjega telesa, ki je sicer obstajala pri blejski cerkvi, vendar je tu navedeno, kot bi šlo za ustanovo v Lescah. Obenem je to edina huba v urbarju, katere lokacija ni navedena. Ni torej jasno, ali so morda omenjeno bratovščino prenesli iz Lesec na Bled, pri čemer bi

huba ostala leški cerkvi kot taki, ali pa gre za hubo v Lescah, ki je pripadala omenjeni bratovščini, kjerkoli je že bila.

⁶² Krampač (ur.), *Gorenjske družine v 18. stoletju*, str. 564.

⁶³ NŠAL, ŽA Radovljica, M 1773–1800, pag. 136, sub dato 1784, maj 3.

⁶⁴ ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, k. o. Hraše, Abecedni seznam lastnikov zemljišč (pod »W«); cf. Sinobad, *Dežela*, str. 289.

⁶⁵ Hišna imena na Gorenjskem, <http://www.hisnaimena.si/>.

⁶⁶ Prav tam.

⁶⁷ Krampač (ur.), *Gorenjske družine v 18. stoletju*, str. 581.

⁶⁸ NŠAL, ŽA Radovljica, M 1773–1800.

Franciscejska katastrska mapa, k. o. Hraše, L080A05 (izsek).

Franciscejska katastrska mapa, k. o. Žiganja vas, L256A01 in A03 (izsek).

Franciscejska katastrska mapa, k. o. Mošnje, L159A02 (izsek).

Franciscejska katastrska mapa, k. o. Nova vas, L169A02 (izsek).

Franciscejska katastrska mapa, k. o. Doslovče, L045A12 (izsek).

Priloge

1.

Radovljiški kovač Jakel in njegova žena Cilija podarita Marijini cerkvi v Lescah svojo kmetijo na Gorici.
1390, maj 28.

Prepis iz 16. stol. v NAŠL, ŠAL, ŽA Lesce, šk. 1.

Ich Jakel der schmied von Radmannsdorf und ich Cyllia seine wirthin und alle unsere erben bekennen mit dem offenen brief und thun kund allen dennen, die ihr ansehen, hören oder lesen, daß wir nach unsern freyen rath und gunst aller unser erben williglich und zu den zeiten, da wir es wohlgethan mochten geschafft und aufgeben haben lediglich für freyes eigen auf das gotteshaus zu unser frauen zu Leeß unser hof zu Goritz gelegen und alles das, was dazu gehört wie jezund ist, nichts ausgezogen, den wir gekauft haben von unsern lieben Simon [...] wirthin und Hanslein ihren sohn, als der kaufbrief lautet und den wir von ihm darum haben [...] zu den vorigen hoff und was dazu gehört, nichts ausgezogen, auf das vorige gotteshaus unsern frauen zu Leeß geschafft und aufgeben [...] wir das [...] gotteshaus gilt und gut inne hat, der soll auch den vorigen hoff und was dazu gehört mit vollem gewalt inne haben als wir denselben inne gehabt haben und soll von dem vorigen hoff auf das vorgenannte gotteshaus den zinns jährlich mit einem gewissen zu dem licht geben und anlegen, auch unterzeichnen wir aus samt unsern erben, daß wir zu den vorigen hoff und was dazu gehort für heutigen tag fürwahr keinerley anspruch, zuspruch noch rechten nimmermehr jenen⁶⁹ noch haben sollen, noch von unsern wegen niemand. Zur urkund des briefes besiegelt mit den erben [...] Thomas von Podwein und Alex des Guttenau und Wilhelm des Lambergs die zeit burggraffen zu Waldenberg anhangenden insiegeln, die das durch unser fleyszig mit⁷⁰ willen auf den brief gehalten haben; ihren und ihren erben ohne schaden. Darunter wir uns [...] stehet [...] und inhaltes statt zu haben, als vor geschrieben [...]. Gegeben nach Christi geburth dreyzehen hundert jahr, darnach in dem neunzigsten jahr, am sambstag nach pfingsten.

2.

Urbar Marijine cerkve v Lescah 1454

Anno domini etc. LIIII°

vermerkt die guter vnser lieben frauen ze Lees

fol. a

Item ob der Fewstricz ein hub dint 1 mr ß. Am Rain. Ist öd, hat Strosser in.

⁶⁹ Sic!; pred tem prečrtano: jnhern.

⁷⁰ Recte bet.

Item zu Gorcz ein hub dint 1½ mr ß. Rachia Nessa (?) (...) wtitib.

Item zu Smokutsch ein hub dint⁷¹ 1 mr 40 ß. Lazar Kriwicz.

Item zu Les ein hub dint 1 mr 60 ß. Symon Turckh. Item am gemain ob Les dint 68 ß.

Item ½ hueben die auff gozleichnam dint zw Less 120 ß.

Summa facit 5 ½ mr vnd 8 ß.

Item des Slati Vrich akker gelegen bei Obli Goricz vnd dint 24 der kirchen zw Less 12 ß vnd der newen cappellen 12 ß.

Item ein hueben zw Chlebecz hat der Peter⁷² Kraill, dint ein phunntt phening swarcz munss vnd 8 ß fur dye rabbatt.

Item mer ein hueben zw Chlebetz hatt der Matheus Kraill, dint dauon ein phundt phening swarzen munss vnd 20 ß, vnd fur die rabatt 8 ß.

fol. b

[...]sin zu Meschnach dint 2 marck 52 ß.

3.

Urbar Marijine cerkve v Lescah 1512

Anno domini 1512

vermerckt das vrbar vnser frauen kirchen zu Lees

fol. a

Item am Rain ob der Feystricz ain öde hueben hat Stross inne, dient 1 marck ß.

Item zue Gorcz ain hueben da Rathia suppanin⁷³ auff siczt, diennt 1½ marck ß.

Item zue Smokutsch ein hueben da Lazar Kriwicz auff siczt, 1 marck 40 ß.

Item zue Lees ein hueben da Symon Turck⁷⁴ auff siczt, dient 1 marck 60 ß.

Item am gemain ob Lees dint 68 ß.

Item des Slati Vrich acker bey der Oblagorczn zu Radmanstorff dienen 12 ß vnd der newn capellen 12 ß.⁷⁵

Item zue Klebecz ain hueben da Petter Krall⁷⁶ auff siczt, dient 1 tl d vnd 8 ß fur die rabatt.

Item zue Klebecz ain hueben da Matheus⁷⁷ Krall auff siczt, dient 1 tl d 20 ß vnd fur die rabatt 8 ß.

Item zue Möschnach ein hueben vnd 2 müli die Koser inne hat, ist ain sacz von den Kazianern, dienen jerlichen 2 marck 52 ß, rabat 8 ß.⁷⁸

⁷¹ Za tem še enkrat dient.

⁷² Prečrtano in nad tem napisano Lamprecht.

⁷³ Prečrtano in nad tem napisano Benedict.

⁷⁴ Prečrtano in nad tem napisano Christof Thurckh.

⁷⁵ Pozneje vpis v celoti prečrtan.

⁷⁶ Na tem mestu poznejši pripis: quod jeczť Jurij.

⁷⁷ Prečrtano in nad tem napisano Martin.

⁷⁸ Pozneje vpis v celoti prečrtan.

Item ain hueben da etwan auff gozleichnam zue Lees gediennt vnd yezo suppan inne hat, diennt 1 tl 20 fl.⁷⁹

Item ein vndersass zw Lees dient 24 kr. hat Lambrecht Kriwicz auf sein lebenslang. Mit 3 fl in khaufrecht khaufft.

Item ein hueb zu Chliwitz darauf Walthar Khraill dient 1 tl schw(arz) 20 fl, rabat 8 fl.

fol. b

Item Martin von Hleivitz dient von einem ackher, den er [...].

Urbarium

U : L : F : zu Lees

de anno

1512

4.

Davčni popis cerkva radovljiške župnije – Lesce, 16. stoletje

Der 23 filialen-kirchen zu Radtmanßtorff steuer register vom jar

fol. 1

Vnser frauen khirchen zu Leeß

Gibt aus aignem seckhel steuer fl 4 kr 48 d –.
Der vnterthanen steuer anslag:

Caspar Strauß am Rain ob der Feüstricz gibt steuer fl 2 kr 22 d 2.

Benedict Ärl zu Görzcz gibt steuer fl 3 kr 33 d 2.

Jacob Puschman zu Smakhutsch fl 2 kr 57 d 2.

Christof Türckh zu Leeß fl 3 kr 15 d –.

Juri Wacheiner zu Chlebicz fl 1 kr 53 d 3.

Marttin Khrall daselbst fl 2 kr 12 d –.

Latus 31 fl kr 1 d –.

5.

Priročni urbar Marijine cerkve v Lescah 1603–1611

Vnser lieben frauen khirchen zu Lees gehörige vndtherthanen

fol. a

Casper Strosser,⁸⁰ Rain ob der Feüstriz, dient von einer hueben jerlichen fl 1 k 46 d 2.

Jacob Murnekh an der Görtz dient von ainer hueben fl 2 k 40 d 1.

Hansse⁸¹ Türkh zu Lees dient von ainer hueben jerlichen fl 2 k 26 d 2.

Juri Wohinitz zu Hlebez dient von ainer hueben fl 1 k 25 d 1.

Cristoff Khrall zu Hlebez dient von ainer hueben fl 1 k 33 d 1.

Juri Anderle⁸² zu Smakhutch dient von ainer hueben jerlichen fl 2 k 13 d 1.

Rest auh von den 1605 jar 46 k d 2.

Casper Krillih hat den inheben des 1608 ohne für den Anderli die 46 k d 2 helt (?).

fol. b

Paull Schlegel⁸³ zu Leeß dient von ainer hoffstat, so hieuor dem Juri Videz ingehört, jerlichen fl – k 24 d 1.

Die nahberschafft zu Hlebez gibt von der gemain, jeder nahbar 1 k d 1, deren seindt vierzehen, thuet jerlichen fl – k 18 d 2.

Item die nahberschafft zu Hräscha, deren seindt funfzehen, gibt jeder jerlihen 2 k, facit fl – k 30 d –.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

HHStA – Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien
Allgemeine Urkundenreihe (AUR).

ARS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana

AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, Novoreformirani urbar gospostva Radovljica 1579.

AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 218, 246 (Urbar gospostva Radovljica / Urbar der Herrschaft Radmannsdorf 1498).

AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Abecedni sezname lastnikov zemljišč, in katastrske mape, k. o. Doslovče, Hraše, Mošnje, Nova vas in Žiganja vas.

AS 781, Samostan Stična, fasc. 4.

AS 1063, Zbirka listin (ZL).

AS 1074, Zbirka urbarjev (ZU), 22u, Inventar in urbar beneficija Blažene device Marije in sv. Katarine v Lescah pri Radovljici na Gorenjskem 1667.

NŠAL – Nadškofjski arhiv Ljubljana

ŠAL, ŽA Križe, Matične knjige: R 1669–1688, R 1679–1695, R 1695–1733, R 1734–1765, R 1784–1802, R 1803–1812, 1814–1839; M 1692–1781, M 1784–1812.

ŠAL, ŽA Mošnje, Matične knjige: R 1754–1770, R 1771–1785, R 1785–1810; M 1785–1856; SA 1719–1779.

ŠAL, ŽA Lesce, spisi, fasc. 1; Matične knjige: R 1787–1812; M 1787–1812, M 1812–1847; SA 1892–1901 (dejansko 1792–1801!).

⁷⁹ *Pozneje vpis v celoti prečrtan.*

⁸⁰ *Prečrtano in nad tem napisano Thoparischa.*

⁸¹ *Prečrtano in nad tem napisano Jacob.*

⁸² *Juri Anderle prečrtano in nad tem napisano Casper Krilich.*

⁸³ *Paull Schlegel prečrtano in nad tem napisano Jacob Rupretitsch.*

ŠAL, ŽA Radovljica, Matične knjige: M 1773–1800.

OBJAVLJENI VIRI IN LITERATURA

- Bizjak, Matjaž: Listina o izgradnji in posvetitvi lastniške cerkve v Lescah. *Historia artis magistra. Amicorum discipulorumque munuscula Johanni Höfler septuagenario dicata*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Slovensko umetno-stnozgodovinsko društvo, 2012, str. 33–42.
- Blaznik, Pavle: Jožefinski kataster v luči jožefinske davčne občine Spodnji Bitenj. *Loški razgledi* 21 (1974), str. 47–58.
- Blaznik, Pavle: Železniki in franciscejski katastrski elaborati. *Loški razgledi* 25 (1978), str. 11–23.
- Hišna imena na Gorenjskem, <http://www.hisnaimena.si/>.
- Höfler, Janez: *O prvih cerkvah in župnijah na Slovenskem. K razvoju cerkvene teritorialne organizacije slovenskih dežel v srednjem veku*. Ljubljana: Vi-harnik, 2013.
- Hormayr, Joseph (ur.): *Kritisch-diplomatische Beyträge zur Geschichte Tirols im Mittelalter* I.2. Wien: Carl Schaumburg und Compagnie, 1803.
- Kos, Dušan: Zgodovinski razvoj naselij goriškega kota. *Kranjski zbornik 1990*. Kranj: Skupščina občine, 1990, str. 151–173.
- Kos, Franc (ur.): *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, IV: 1101–1200*. Ljubljana: Leonova družba, 1915.
- Krampač, Tone (ur.): *Gorenjske družine v 18. stoletju*. Celje: Društvo Mohorjeva družba; Celjska Mohorjeva družba; Ljubljana: Slovenska matica: Inštitut Karantanija, 2016.
- Kušej, Rado: *Cerkveno pravo katoliške in pravoslavne cerkve s posebnim ozirom na razmere v kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev*. Ljubljana: Založba juridične fakultete, 1923.
- Marijina cerkev v Lescah ob dvestoletnici župnije 1987* (ur. Štefan Babič). Lesce: Župnijski urad, 1987.
- Pleterski, Andrej: Metoda povezave retrogradne analize katastra s pisanimi in arheološkimi viri (primer Blejskega kota). *Zgodovinski časopis* 43 (1989), str. 157–182.
- Pleterski, Andrej: *Župa Bled. Nastanek, razvoj in prežitki*. Dela 1. razreda SAZU 30 (= Dela Inštituta za arheologijo 14). Ljubljana: SAZU, 1986.
- Richter, Franz Xaver: *Ürkundliche Geschichte von Radmannsdorf*. *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* 13 (1822), str. 465–470.

Schumi, Franz (ur.): *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain* I. Laibach: samozaložba, 1882–1883.

Sinobad, Jure: *Dežela. Kulturnozgodovinski oris Radovljiške ravnine*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1998.

Vilfan, Sergij: Koseščina v Logu in vprašanje kosezov v vzhodni okolici Ljubljane. *Hauptmannov zbornik*. Razprave I. razreda SAZU V. Ljubljana: SAZU, 1966, str. 179–215.

S U M M A R Y

Identification of estate units of the medieval land register. A case of the ecclesiastical “seigniory” in Lesce

The late medieval estate structure in Lesce was marked by a strong presence of ecclesiastical estates. The latter does not indicate affiliation with the vast Bled seigniory owned by the Bishops of Brixen, who in the 11th century appropriated extensive tracts of land in the territory between the Sava River and the Karavanke Mountain Range, but rather scattered estates of various parishes, churches and benefices from the territory of the old parish of Radovljica. Of the twelve peasant hides (*huba*, *Hufe*) documented at the end of the 16th century, four belonged to the church of Lesce; two to the benefice, which provided the chaplain with regular income, and another two to the ecclesiastical seigniory in the narrow sense of the word. For this particular seigniory, which is the subject of the paper at hand, four land registers have been preserved for the period between the mid-15th and the early 17th century, which in combination with later sources (the Theresian and Franciscan Cadastres, population census from the mid-18th century and parish registers of births, marriages and deaths from the 17th to 19th century) enable precise identification of farms belonging to the seigniory. The central seigniorial estate, which the church retained in its hands for the entire duration of the aforementioned period, encompassed six hides: one in Lesce, Breg ob Bistrici, Gorica and Smokuč, and two in Hlebce.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 728.81(497.4Radovljica)"12/16"

Prejeto: 3. 9. 2016

Igor Sapač

izr. prof. dr., muzejski svetovalec, Univerza v Mariboru, Fakulteta za gradbeništvo, prometno inženirstvo in arhitekturo,
Oddelek za arhitekturo, Krekova 2, SI-2000 Maribor
E-pošta: igor.sapac@um.si

Grad Waldenberg – Pusti grad pri Radovljici

Stavbnozgodovinski oris

IZVLEČEK

Na razgledni vzpetini v bližini Radovljice postavljeni Waldenberg je spadal med najpomembnejše srednjeveške gradove na Kranjskem. V listinah je izprisan od leta 1228. Od nastanka do izumrtja leta 1418 so ga imeli grofje Ortenburški, nato pa Celjski in Habsburžani. Grad je nastal v poznem 12. stoletju kot ganerben grad s simetrično zasnovano, obodnim obzidjem, manjšim notranjim dvoriščem in dvema palacijema. Do konca 14. stoletja so ga obdali z obsežnim zunanjim obrambnim obzidjem, ki sta ga ščitila obrambna stolpa in obrambna jarka. Sočasno je grad postal reprezentativna rezidenca grofov Ortenburških. Med letoma 1456 in 1573 je rezidenčno funkcijo izgubil in povečala se je njegova vojaška vloga. Takrat so ga dodatno zavarovali z utrdbenimi sestavinami, zlasti z utrdbenim prizidkom na južni strani grajskega jedra in z utrjenim oborom ob glavnem vhodu v stavbni kompleks.

KLJUČNE BESEDE

grad, srednjeveški gradovi, Waldenberg, Waldenberg, Wallenberg, Wallenburg, Lipniški grad, Pusti grad, Zgornja Lipnica pri Radovljici, Čušperk, arhitektura, arhitekturna zgodovina, kastelologija, stavbni razvoj, romanika, ganerben gradovi, grofje Ortenburški, Waldenberški, grofje Celjski, Habsburžani

ABSTRACT

THE WALDENBERG OR PUSTI GRAD CASTLE NEAR RADOVLJICA A DESCRIPTION OF ARCHITECTURAL HISTORY

The Waldenberg Castle built on the lookout hill near Radovljica was one of the most important medieval castles in Carniola. It first appeared in written sources in 1228. The castle remained in the possession of the Counts of Ortenburg until their extinction in 1418, and then passed into the hands of the Counts of Cilli and the House of Habsburg. The castle was built in the late 12th century as a so-called Ganerbenburg, with the symmetrical layout, arched walls, a small inner courtyard and two palatia. Until the end of the 14th century it was surrounded by an extensive outer bailey and protected by two defensive towers and moats. In this period the castle also became a representative residence of the Counts of Ortenburg. Between 1456 and 1573 it lost its function as a representative residence of higher nobility and strengthened its defensive role. It was further protected with fortification elements, especially a fortified extension on the southern side of the castle core and a reinforced barbican at the main gate into the castle's compound.

KEY WORDS

castle, medieval castles, Waldenberg, Wallenberg, Wallenburg, Lipnica Castle, Pusti grad Castle, Zgornja Lipnica near Radovljica, Čušperk/Zobelsberg, architecture, architectural history, castelology, architectural development, Romanesque Period, Ganerbenburgs, Counts of Ortenburg, Counts of Waldenberg, Counts of Cilli, Habsburgs

Pogled na razvaline gradu Waldenberg z Lipniške doline (foto: Igor Sapač, 2016)

Na grebenasti razgledni vzpetini nad vasjo Zgoranja Lipnica, v bližini Radovljice in sotočja Save Dolinke in Save Bohinjke postavljeni Waldenberg¹ spada med najpomembnejše srednjeveške gradove na Kranjskem. Njegove razvaline so zelo fragmentarne, kljub temu pa še vedno dovolj dobro dokumentirajo grajsko stavbno zasnovo, ki se zelo razlikuje od večine drugih zasnov srednjeveških gradov v sedanjem slovenskem prostoru. V tem prispevku želim stavbno zasnovo Waldenberka natančneje analizirati in nadgraditi spoznanja iz obstoječe literature.²

Grad je v srednjeveških listinah posredno prvič izpričan leta 1228, ko v spremstvu Hermana II. grofa Ortenburškega († 1256) nastopa po Waldenberku imenovani ortenburški vitez Friderik – *Fridericus de Waldenberch*.³ Prva izrecna omemba gradu datira v leto 1263, ko se skupaj z ortenburškimi kranjskimi gradovi Kamen pri Begunjah, Čušperk in Ribnica omenja kot *castrum Waldemberch*.⁴ Od nastanka so ga imeli grofje Ortenburški, ki so imeli zemljiško posest na radovljiški ravnini že pred letom 1185.⁵ Skupaj s starejšim Wartenberkom na pobočju Šmarjetne gore nad Kranjem in mlajšim Kamnom pri Begunjah je bil eno od treh središč ortenburških posesti na Gorenjskem.

Natančnejši čas nastanka gradu ni dokumenti-

¹ V tem prispevku sem se, kljub utemeljenim pomislekom, da bi bilo za obravnavani grad bolj primerno uporabljati imena Waldenberg, Pusti grad ali Lipniški grad, odločil za obliko Waldenberg. Ta odločitev je pogojena z obstoječo kasteloško literaturo, v kateri se za oznako tega grajskega objekta največkrat pojavlja ime Waldenberg. Prim. Stopar, *Gradovi*, str. 91; Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 153–157; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 377–378; Jakič, *Sto gradov*, str. 212–213. Bolj ustrezno slovenjenje v »Waldenberg« bi pri poimenovanju tega gradu povzročilo samo še večjo zmedo.

² Prispevek temelji na moji doslej neobjavljeni arhitekturno-zgodovinski študiji Grad Waldenberg – Pusti grad nad Radovljico na Gorenjskem, ki je v sodelovanju z dr. Katarino Katjo Predovnik in dr. Tomažem Nabergojem nastala leta 2004 za Narodni muzej Slovenije v sklopu raziskovalnega projekta, financiranega s strani Ministrstva Republike Slovenije za šolstvo, znanost in šport (J6–5413–0581). Za dosedanje ugotovitve v zvezi s stavbno zasnovo Waldenberka glej: Lavtižar, *Lipniški grad*; Komelj, *Gradovi na Gorenjskem*, str. 19; Žontar in Zupančič, *Terenske raziskave gradov na Gorenjskem*, str. 30–32; Šmitek, *Lipniški grad*, str. 28–29; Stopar, *Gradovi na Slovenskem*, str. 235–236; Stopar, *Gradovi*,

str. 91; Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 153–157; Ravnik-Toman, *Kratek zapis*, str. 246–250; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 377–378; Jakič, *Sto gradov*, str. 212–213; Kunej, *Kamna Gorica*, str. 179–182; Adam in Jere in Sinobad, *Stara Radovljica*, str. 40–45; Predovnik, *Die Burg Waldenberg in Oberkrain*, str. 207–216; Rožič, *Gradovi v pokrajini*, str. 747–760; Gros, *Gradovi grofov Ortenburških*.

³ Kos, *Gradivo*, V, št. 489, str. 245; Otorepec, *Gradivo za zgodovino Radovljice*, str. 12. Za Hermana II. grofa Ortenburškega (rojen okoli 1175, omenjen od 1192, umrl 1256) glej: Tangl, *Die Grafen von Ortenburg in Kärnten. Erste Abtheilung*, str. 292–337.

⁴ Jaksch, *Monumenta*, IV/2, št. 2805, str. 595; prim. Tangl, *Die Grafen von Ortenburg in Kärnten. Zweite Abtheilung*, str. 16, 19; Pettauer, *Imena važnejših starejših gradov*, str. 15; Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 154.

⁵ Šmitek, *Lipniški grad*, str. 23; Habjan, *Radovljica*, str. 113.

ran.⁶ Tlorisna zasnova in struktura zidave obodnih sten v grajskem jedru, ki se zdita bolj značilni za 13. stoletje kakor za 12. stoletje, kažeta, da Waldenberk ni mogel nastati prav dosti pred prvo omembo leta 1228. Upošteva je podatke iz srednjeveških listin se zdi najbolj verjetno, da ga je dal v poznem 12. stoletju zgraditi oče omenjenega Hermana II., Oton II. grof Ortenburški (rojen okoli 1130 – umrl najverjetneje 1197 na poti v Palestino, omenjen 1141–1197); najverjetneje približno takrat, ko je okoli leta 1195 freisinškemu škofu prodal sosednji grad Wartenberk nad Kranjem.⁷ Manj verjetno se zdi, da je Oton II. Waldenberk zgradil že takoj po letu 1166, ko ga dve desetletji koroške listine ne omenjajo in ko je najverjetneje bival zunaj Koroške.⁸ Če drži domneva zgodovinarja Karlmana Tangla (1799–1866), da je bil Oton II. sprt s starejšim bratom Henrikom I. grofom Ortenburškim (omenjen 1145–1192),⁹ ki se je imenoval tudi po Wartenberku in ga je dal sam ali z bratom najbrž tudi zgraditi, bi bilo mogoče tudi pomisliti, da je dal Waldenberk zgraditi pred letom 1192 kot protitež in upravno središče svojega deleža ortenburških posesti na Gorenjskem. Vsekakor je kmalu po letu 1192 Waldenberk od Wartenberka prevzel funkcijo upravnega središča ortenburških posesti na Gorenjskem in postal eden najpomembnejših ortenburških gradov na Kranjskem in Koroškem.¹⁰

Waldenberk je imel do propada vseskozi iste lastnike kakor bližnja naselbina Radovljica. Po smrti Otona II. grofa Ortenburškega je pripadel njegovemu sinu Hermanu II. Ko je ta leta 1256 umrl, je Waldenberk z drugo ortenburško posestjo pripadel njegovima sinovoma Henriku III. († 1271) in Frideriku I. (1233–1304) grofoma Ortenburškima; kmalu sta se zaradi delitve dediščine sprla in do leta 1261 zapletla v medsebojno fajdo, ki je trajala do leta 1263 in se naposled končala s sporazumno delitvijo dediščine. Waldenberk, ki je takrat v listinah prvič izrecno omenjen, je pripadel Frideriku I.¹¹ Po Frideriku I. so leta 1304 Waldenberk z drugim imetjem dedovali njegovi trije sinovi Majnhard I. († okoli 1332), Oton V. († 1343) in Albert I. († 1335) grofje Ortenburški. Pozneje se je Majnhard Waldenberku odpovedal v korist svojih mlajših bratov. Ko je Oton V. leta 1343 umrl kot duhovnik, je Waldenberk v celoti pripadel

Albertovim petim sinovom in dedičem Henriku IV. († 1348), Albertu II. († 1390), Rudolfu († po 1362), Frideriku II. († okoli 1355) in Otonu VI. († 1374) grofom Ortenburškim.¹² Zadnji je leta 1357 je postal kranjski deželni glavar in to službo je opravljal do leta 1359 oziroma 1360.¹³ Po njegovi smrti je Waldenberk z vsemi drugimi ortenburškimi posestmi od leta 1374 pripadal njegovemu bratu Albertu II. († 1390), ki je bil od leta 1363 škof v Tridentu, in njegovemu edinemu sinu Frideriku III. grofu Ortenburškemu (1352–1418), ki je bil zadnji moški potomec te plemiške rodovine in od leta 1390 edini imetnik celotne ortenburške posesti.¹⁴

Na gradu so do prve tretjine 14. stoletja kot ortenburški ministeriali bivali vitezi Waldenberški; v listinah so največkrat označeni z *dominus* (gospod) ali *miles* (vitez), le redko *chnappo* (hlapec), kar priča o njihovem ugledu, saj viteške časti v tistem času nižje plemstvo ni dosegalo na lahek način.¹⁵ Grad je bil najverjetneje že od vsega začetka ganerbnega značaja; na njem je že v 13. stoletju hkrati prebivalo več ministerialnih gradiščanov iz ene ali morda iz več družin.¹⁶ V listini iz leta 1247 so skupaj omenjeni kar trije waldenberški vitezi – *Albertus, Uolricus et Henricus milites de Waldenberch*.¹⁷ Od druge tretjine 14. stoletja so grad upravljali zamenljivi ortenburški uradniki – gradiščani. Na gradu sta hkrati bivala dva uradnika, kar kaže na velik pomen Waldenberka, zlasti kot središča gospostva in kot glavne nadzorne točke nad trško naselbino Radovljica.¹⁸

⁶ Prim. Lavtižar, *Lipniški grad*, str. 4, 6; Kos, *Med gradom in mestom*, str. 45; Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 153–157; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 378.

⁷ Prim. Tangl, *Die Grafen von Ortenburg in Kärnten*. Erste Abtheilung, str. 262–277; Kos, *Gradivo*, V, št. 11; Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 157–158; Kos, *Vitez in grad*, str. 245; Bajt in Vidic, *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 68.

⁸ Prim. Tangl, *Die Grafen von Ortenburg in Kärnten*. Erste Abtheilung, str. 264.

⁹ Prv tam, str. 253, 262, 265, 273.

¹⁰ Prim. Bajt in Vidic, *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 68.

¹¹ Tangl, *Die Grafen von Ortenburg in Kärnten*. Zweite Abtheilung, str. 14–21; prim. Šmitek, *Lipniški grad*, str. 23–24; Kos, *Ortenburžani*, str. 171–173; Otorepec, *Gradivo za zgodovino Radovljice*, str. 13.

¹² Tangl, *Die Grafen von Ortenburg in Kärnten*. Erste Abtheilung, str. 221, 277; Tangl, *Die Grafen von Ortenburg in Kärnten*. Zweite Abtheilung, str. 1–183; prim. Šmitek, *Lipniški grad*, str. 23–24; Kos, *Ortenburžani*, str. 171–173; Habjan, *Radovljica*, str. 114.

¹³ Lackner, *Zur Geschichte*, str. 184–187.

¹⁴ Tangl, *Die Grafen von Ortenburg in Kärnten*. Erste Abtheilung, str. 221; Lackner, *Zur Geschichte*, str. 187; Šmitek, *Lipniški grad*, str. 25. Ortenburžani so do 15. stoletja poleg Waldenberka z Radovljico na Kranjskem pridobili še gradove oziroma gospostva: Wartenberk nad Kranjem (porušen že konec 12. stoletja), Kamen pri Begunjah, Podvin, Ortnek, Ribnica, Čušperk, Kočevje, Kostel, Poljane ob Kolpi, Lož, Snežnik, Litija, Stari grad pri Novem mestu, Kravjek in pol stolpa na Igu (poznejši Zonek). Prim. Tangl, *Die Grafen von Ortenburg in Kärnten*. Zweite Abtheilung; Wakounig, *Die Besitzungen*; Lackner, *Zur Geschichte*, str. 184; Šmitek, *Lipniški grad*, str. 24; Kos, *Ortenburžani*, str. 171; Meyer, *Die Grafen von Cilli*, str. 87.

¹⁵ Šmitek, *Lipniški grad*, str. 24–25; Kos, *Med gradom in mestom*, str. 45–46; Kos, *Vitez in grad*, str. 246; Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 153; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 377.

¹⁶ Prim. Kos, *Vitez in grad*, str. 245–246.

¹⁷ Schumi, *Urkunden und Regestenbuch*, II, št. 141, str. 107–108; prim. Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 154 (z zmotno zapisano letnico 1274).

¹⁸ Kos, *Vitez in grad*, str. 246–247; prim. Otorepec, *Gradivo za zgodovino Radovljice*, str. 18–22. Ortenburški gradiščan je bil tudi Kraftin z Waldenberka, ki je v tridesetih letih 14. stoletja potoval v Srbijo in potem tam tudi služil kot najemnik; kljub različnim hipotezam o njegovem izvoru je vendarle verjetno, da je prihajal z našega Waldenberka, saj je bil v ortenburški službi. Glej: Dinić, *O vitezu Palmanu*, str. 398–401.

Ko je na Waldenberku 28. aprila 1418 umrl zadnji ortenburški grof Friderik III., je gospostvo z gradom in vsemi drugimi ortenburškimi posestmi leta 1420 na osnovi dedne pogodbe iz leta 1377 pripadlo Hermanu II. grofu Celjskemu (okoli 1361–1435).¹⁹ Grad so tudi zatem upravljali zamenljivi uradniki – gradiščani.²⁰ Po umoru Veronike Deseniške leta 1425 in pred letom 1431 je imel v Radovljici – najbrž na Waldenberku – dve leti svoj prisilni dvor Friderik II. grof Celjski (okoli 1379–1454).²¹ Po izumrtju Celjskih leta 1456 je grad pripadel Habsburžanom in postal deželnoknežja komorna posest. Prenos lastništva ni potekal brez zapletov. Waldenberk z Radovljico se po umoru Ulrika II. Celjskega, tako kakor nekateri drugi pomembnejši celjski gradovi (Žovnek, Ojstrica, Vrbovec, Forhtenek, Rogatec, Planina, Podsreda, Kunšperk, Mehovo in Kostel), ni takoj vdal cesarju Frideriku III. in njegovi skrbniki so ostali zvesti Ulrikovi vdovi Katarini. Cesar je svojim četam ukazal, da nepredane gradove napadejo in opustošijo. Kronika grofov Celjskih navaja, da je nato Katarina Celjska svoje gradove dobro zavarovala, a naposled jih je leta 1458 le izročila cesarju.²² V bojih za celjsko dediščino so čete cesarja Friderika III. dvakrat zavzele in prizadele Radovljico.²³ Ali je bil takrat poškodovan tudi Waldenberk, moremo zgolj ugibati.²⁴ Navedb iz novejših literature, da je grad leta 1439 oziroma v času bojev za celjsko dediščino v 15. stoletju razrušil celjski vojskovodja Jan Vitovec, srednjeveški pisni viri in razvidni materialni ostanki ne potrjujejo.²⁵

Prav gotovo pa je bil grad poškodovan v potresu 26. marca 1511, ki je zelo prizadel tudi gradove Tolmin, Bled, Škofja Loka in Turjak.²⁶ O obsegu poškodb lahko le domnevamo; gotovo niso bile prehude, saj razvaline kažejo, da grad po potresu ni bil deležen temeljite obnove in popolne preobrazbe v skladu z novimi renesančnimi arhitekturnimi usme-

ritvami, tako kakor gradovi Tolmin, Škofja Loka in Turjak in deloma tudi Bled.²⁷

Od leta 1515 je bilo waldenberško gospostvo z gradom v zastavni lasti Dietrichsteinov; cesar Maksimilijan I. ga je skupaj z Radovljico podelil Maksimilijanu Volfgangu pl. Dietrichsteinu.²⁸ Waldenberk je kmalu zatem izgubil rezidenčni pomen; Dietrichsteini oziroma Maksimilijanov sin Moric pl. Dietrichstein se niso odločili za temeljito popotrebno prenovo neudobnega srednjeveškega višinskega gradu, marveč so prezidali in povečali mestni grad v Radovljici.²⁹ Po smrti Morica pl. Dietrichsteina je po letu 1569 postal zakupnik waldenberškega gospostva Volf Rasp, leta 1577 pa ga je nadvojvoda Karl zastavil deželnemu vicedomu Juriju Hoferju. Leta 1589 je postal zastavni imetnik Waldenberka in Radovljice Janez Ambrož grof Thurn-Valsassina (1537–1621), ki je leta 1616 waldenberško gospostvo kupil in ga združil z radovljiškimi gospostvom.³⁰ Grad je bil v tistem obdobju najverjetneje že povsem opušen. Zgodovinar Ferdo Gestrin (1916–1999) na osnovi dokumenta iz Arhiva Slovenije navaja, da je grad pred novembrom 1573 pogorel, in meni, da ga niso več obnovili.³¹ Ta podatek ustreza Valvasorjevi upodobitvi gradu iz okoli leta 1678, ki ga v ozadju vedute z mestom Radovljica kaže že zelo razvaljenega in priča, da so ga vsekakor opustili več desetletij pred njenim nastankom.³² Požar je bil gotovo zgolj neposredni povod za dokončno opustitev gradu, ki je svoj vojaški in rezidenčni pomen izgubil že v zgodnjem 16. stoletju zaradi uveljavitve novega načina bojevanja z ognjenim strelnim orožjem, težko pristopne lege, neudobnih srednjeveških prostorov in potresnih poškodb. Upravno in rezidenčno vlogo Waldenberka je prevzel bližnji mestni grad oziroma двореc v Radovljici.³³

Čeprav je grad Waldenberk razvaljen že več ka-

¹⁹ Lackner, *Zur Geschichte*, str. 191; Otorepec, *Gradivo za zgodovino Radovljice*, str. 19, 23; Meyer, *Die Grafen von Cilli*, str. 90–91; prim. Habjan, *Radovljica*, str. 120.

²⁰ Kos, *Med gradom in mestom*, str. 46; prim. Lackner, *Zur Geschichte*, str. 191.

²¹ Prim. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 462; Krones, *Die Freien von Saneck*, II. del, poglavje XIII, str. 81; *Kronika grofov celjskih*, str. 122; Voje, *Slovenci*, str. 66.

²² Krones, *Die Freien von Saneck*, II. del, poglavja XXXV, XXXVIII, XL, str. 132–133, 139–143, 145–147; *Kronika grofov celjskih*, str. 49–51, 54–56, 58; Otorepec, *Gradivo za zgodovino Radovljice*, str. 29; Kosi, *Grajska politika*, str. 487.

²³ Krones, *Die Freien von Saneck*, II. del, poglavje XXXVIII, str. 139–143; *Kronika grofov celjskih*, str. 54–56; Otorepec, *Gradivo za zgodovino Radovljice*, str. 29.

²⁴ Prim. upodobitev v: Valvasor, *Die Ehre*, XV, str. 361. Grad Waldenberk je na tej upodobitvi prikazan sicer povsem idealizirano in neverodostojno.

²⁵ Prim. *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 539; *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 292; Žontar in Zupančič, *Terenske raziskave gradov na Gorenjskem*, str. 30; Ravnik-Toman, *Kratek zapis*, str. 247.

²⁶ Prim. Lavtižar, *Lipniški grad*, str. 122; Šmitek, *Lipniški grad*, str. 26; Kunej, *Kamna Gorica*, str. 180.

²⁷ Prim. Komelj, *Utrdbena arhitektura 16. stoletja*, str. 73–92.

²⁸ Smole, *Graščine*, str. 407; Gestrin, *Radovljica*, str. 522; Šmitek, *Lipniški grad*, str. 25; prim. Otorepec, *Gradivo za zgodovino Radovljice*, str. 30.

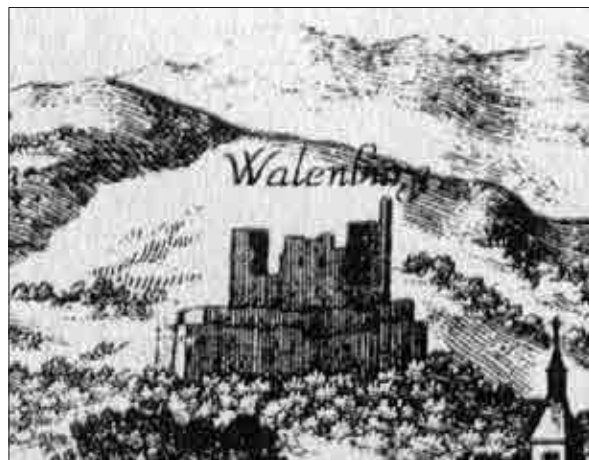
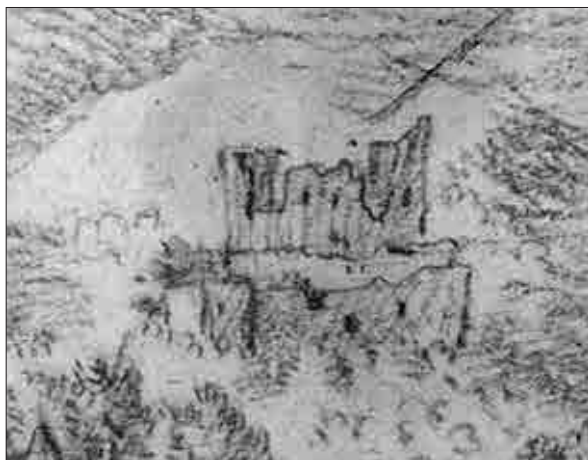
²⁹ Radovljiškemu mestnemu gradu so takrat dodali vsaj en nov dvonadstropni trakt ter na dvoriščni fasadi naslikali dva grba plemiške rodovine Dietrichstein in letnico 1565. Prim. Adam in Jere in Sinobad, *Stara Radovljica*, str. 148–149.

³⁰ Smole, *Graščine*, str. 407, 626; Gestrin, *Radovljica*, str. 522; Šmitek, *Lipniški grad*, str. 25–26; Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 121; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 378; Jakič, *Sto gradov*, str. 212–213.

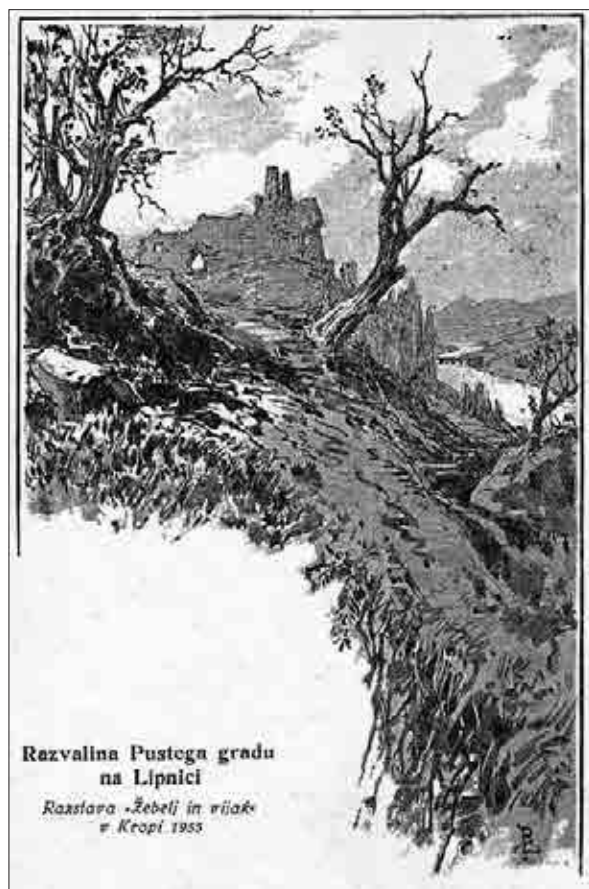
³¹ Gestrin, *Trgovina in obrt*, str. 59; prim. Andrejka, *Kropa in Kamna gorica*; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 539; *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 292; Žontar in Zupančič, *Terenske raziskave gradov na Gorenjskem*, str. 30; Ravnik-Toman, *Kratek zapis*, str. 247; Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 154; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 378.

³² Valvasor, *Topografija Kranjske 1678–1679*. *Skicna knjiga*, str. 227; Valvasor, *Topographia Ducatus Carnioliae Modernae*, št. 197; Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 461; prim. Šmitek, *Lipniški grad*, str. 26.

³³ Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 120–129.

Razvaline gradu Waldenberk s severne stani na Valvasorjevi risbi in bakrorezu Radovljice iz okoli leta 1678. Izreza (Valvasor, Topografija Kranjske 1678–1679. Skicna knjiga, str. 227; Valvasor, Topographia Ducatus Carnioliae Modernaе, št. 197).

Razvaline gradu Waldenberk na upodobitvi Konrada Grefeja (Grefe in Radics, Stara Kranjska/Alt-Krain, št. 58) in na upodobitvi Ladislava Benescha s konca 19. stoletja (Natis na razglednici iz leta 1955, zasebna zbirka).

kor štiri stoletja, so ostanki njegovega zidovja zaradi kakovostne gradnje še vedno dokaj visoki. Okoliški prebivalci so grad med 16. in 19. stoletjem gotovo uporabljali za pridobivanje gradbenega materiala, a ni prišlo do popolnega porušenja in izginotja razva-

lin, kakor pri mnogih drugih zgodaj opuščenih srednjeveških gradovih. Razvaljeni grad je vseskozi ostal prisoten v krajinski sliki in je buril ljudsko domišljijo. Na avstrijskem vojaškem zemljevidu iz druge polovice 18. stoletja je označen kot razvalina – *Schloß*

Razvaline gradu Waldenberk na razglednici, odposlani leta 1919 (zasebna zbirka).

*Wallenburg Rudera.*³⁴ V njegov okvir je postavljena roparska novela Tihotapec, ki jo je za dijaški rokopišni časopis *Vaje* leta 1855 kot eno prvih izvornih daljših slovenskih pripovedi napisal Valentin Mandelc (1837–1872).³⁵ Skupaj z novelo je bila v *Vajah* objavljena tudi risba razvaljenega gradu, ki jo je izdelal Ivan Tušek (1835–1877); v romantični maniri fantazijsko reinterpretirana dejanska podoba sicer nima posebne dokumentarne vrednosti, kaže pa, da je bil obseg grajskih razvalin sredi 19. stoletja približno takšen kakor dandanes.³⁶ V romantični maniri je grajske razvaline okoli leta 1864 upodobil tudi koroški slikar Marko Pernhart (1824–1871); skicozno podobo zaraščene Waldenberka je vključil v ozadje večje oljne vedute Radovljice.³⁷ Konec 19. stoletja so slikovite razvaline pritegnile tudi vedutna slikarja Ladislava Benescha (1845–1922)³⁸ in Conrada Grefeja (1823–1907).³⁹ Zanimanje za opuščeni grad se je takrat zelo povečalo in pojavilo se je prizadeva-

nje za ohranitev oziroma sanacijo razvalin. V zvezi s tem je Waldenberk tik pred izbruhom prve svetovne vojne spomladi leta 1914 obiskal deželni konservator za Kranjsko in Koroško umetnostni zgodovinar dr. France Štele, ki je malo pred tem, leta 1913, nastopil svojo službo.⁴⁰ V svojih terenskih zapiskih je zabeležil: *Obzidje je ohranjeno še v vseh črtah. Poročilo inž. Čapka je netočno; sedanje stanje gradu oziroma ruševin še vedno odgovarja poročilu barona Zoisa. Dobro je ohranjena posebno južna stena pri poslopju samem in pri okopih. Portal obzidja še stoji. Levo od njega je večje okno, desno od njega okroglo okno. Drugih arhitektonskih zanimivosti ni. Pač je tudi drugod ohranjenih nekaj oken, ki pa so napol zasuta. Okolica gradu je tako zaraščena, da grad v pokrajinski sliki skoro ne pride do*

Razvaline gradu Waldenberk na razglednici, odposlani leta 1913, izrez (zasebna zbirka).

³⁴ Rajšp, *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, sekcija 152, str. 80–81.

³⁵ *Vaje*. Faksimilirana izdaja. [https://sl.wikisource.org/wiki/Tihotapec_\(Valentin_Mandelc\)](https://sl.wikisource.org/wiki/Tihotapec_(Valentin_Mandelc))

³⁶ https://sl.wikisource.org/wiki/Vaje_2#Tihotapec ; https://sl.wikisource.org/w/index.php?title=Slika:Jenko_Vaje_2.djvu&page=4

³⁷ Reprodukcijska oljna slika na platnu iz zasebne zbirke je objavljena v: Rohsmann, *Markus Pernhart*, str. 153 (z zmotnim podnapisom: Kranj/Krainburg); prim. Adam in Jere in Sinobad, *Stara Radovljica*, str. 166.

³⁸ Benescheva veduta je objavljena v: Kunej, *Kamna Gorica*, str. 181.

³⁹ Gvaša hrani Grafični kabinet Narodnega muzeja Slovenije v Ljubljani. Prim. Grefe in Radics, *Stara Kranjska/Alt-Krain*, št. 58 (Razvalina Klanjec na Gorenjskem); Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 156.

⁴⁰ Prim. Komelj, *Grad kot spomeniškovarstveni problem*, str. 13–32.

veljave. *Važnejše bi bilo ohraniti kako drugo razpadajočo ruševino namesto te.*⁴¹ Konservatorjevo mnenje in vojna sta preprečila izvedbo sanacijskih del. Kljub temu so razvaline naslednjih sto let razmeroma dobro preostale in danes niso bistveno nižje od takrat, ko so nastale fotografije za razglednice iz let 1908 in 1926⁴² in fotografije konservatorja Steleta na steklenih ploščah iz leta 1914.⁴³ Zanimanje za Waldenberk je ostalo živo tudi po prvi svetovni vojni in leta 1939 mu je Josip Lavtižar posvetil samostojno povest z naslovom *Lipniški grad pri Radovljici – zgodovinska povest iz 14. in 15. stoletja.*⁴⁴

Po drugi svetovni vojni so bili ostanki gradu prvič strokovno zaokroženo dokumentirani z opisom, fotografijami in načrtom; za to sta v okviru sistematičnega proučevanja grajske dediščine na Gorenjskem leta 1967 poskrbela Gorenjski muzej in takratni Zavod za spomeniško varstvo Kranj.⁴⁵

Okoli leta 1990 oziroma pred marcem 1992 so na gradu divji kopači začeli nelegalno izkopavati drobne predmete.⁴⁶ Konservatorska služba je divje izkopavanje ustavila in junija 1993 sta Gorenjski muzej in Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Kranj opravila zaščitno oziroma revizijsko arheološko izkopavanje; na območju južnega prizidka grajskega jedra, kjer so zasebni zbiralci načeli teren, so arheologi v dveh manjših kletnih prostorih odkopali ruše-

Razvaline gradu Waldenberk iz zraka z jugovzhodne strani marca 1993 (foto Miran Kambič, v: Lozar Štamcar, Gotika v Sloveniji. Svet predmetov, str. 317).

vinsko zasutje do globine približno 4 metre. Do leta 1993 je bilo na Waldenberku z izkopavanji skupno odkritih več kakor 2450 drobnih predmetov iz obdobja med 13. in 16. stoletjem z veliko kulturnozgodovinsko vrednostjo.⁴⁷ Največje število predmetov je iz 15. stoletja in njihova kakovost kaže, da je bil grad takrat reprezentativna rezidenca višjega plemstva.⁴⁸ O nekdanji opreми grajskih prostorov pričajo izkopane železne vratne plošče, ključavnice, okenske mreže, preprosti svečniki in odlomki poslikanih stenskih ometov. Nekaj polizdelkov, orodij, surovin (bronasta žica) in domnevno reciklaži namenjenih predmetov kaže, da je na gradu potekala kovaška dejavnost in morda izdelava nakitnih predmetov. Med najdbami iz 16. stoletja je bilo zlasti orožje in gravirana lončenina domače izdelave, kar kaže, da je bil grad takrat najverjetneje predvsem vojaška postojanka, pomen imenitne plemiške rezidence pa je izgubil.⁴⁹ Najdbe so bile odkrite v dveh kletnih prostorih prizidka in sicer kot odpadni material med ruševinskim zasutjem, ki je v opuščeni stavbi nastalo najpozneje na začetku 17. stoletja.⁵⁰

Oris grajske stavbne zasnove

Razvaline gradu Waldenberk stojijo vrh dominantnega morenskega grebena, ki je usmerjen od jugovzhoda proti severozahodu, dosega na najvišjem delu nadmorsko višino približno 586 metrov in ločuje dolini Lipnice in Save. Grajska lokacija je z do 10 metrov globokima in do 28 metrov širokima v skalno osnovo usekanima prečnima jarkoma na vzhodni in zahodni⁵¹ strani ločena od nižjih delov vzpetine. Od

⁴⁷ Drobne najdbe vključujejo zlasti kuhinjsko in namizno lončenino, steklenino, orodje, okovje, orožje, nakit in druge elemente noše, ostanke tkanine, nabožne predmete, svetila in lončene pečnice.

⁴⁸ O tem pričajo odkriti ostanke uvoženega reprezentativnega poslikanega namiznega keramičnega posodja, dokaj velikega števila steklenih kozarcev, okrasnih okov pasov iz bakrovih zlitin, predmetov iz barvnih kovin in figuralne pečnice.

⁴⁹ Najdbe poznosrednjeveškega orožja in vojaške opreme z Waldenberka so datirane zlasti v pozno 15. stoletje in zgodnje 16. stoletje. Gre zlasti za značilne pušične osti, kroglice, ploščice brigandin, košček verižnine, kovinski zaključek nožnice, ostrogo in fragment ročnega topa ali arkebuze. Glej: Lazar, *Vloga gradu*, str. 456–457; prim. Lazar, *Vitezi*, str. 107–108.

⁵⁰ Lozar Štamcar, *Gotika*, str. 317–321; Ravnik-Toman, *Kratek zapis*, str. 248–249; Predovnik, *Die Burg Waldenberg in Oberkrain*, str. 207–216; Predovnik, *Arheološka dediščina s Pustega gradu*, str. 16–17; Lazar, *Vloga gradu*, str. 456–457; Gros, *Gradovi grofov Ortenburških*; http://arheologija.ff.uni-lj.si/raziskave/pusti_grad/. Veliko večino izkopanih predmetov sedaj hranita Gorenjski muzej Kranj (več kot 2350) in Narodni muzej Slovenije (76). Najdbe doslej še niso bile celovito obravnavane in objavljene.

⁵¹ Usmeritev grajske zasnove ne ustreza glavnim smerem neba. Zaradi potrebe po razumljivejših opredelitvah sem oznake za smeri neba v tem prispevku enotno prilagodil usmeritvi grajske zasnove. Za severovzhodno smer v tem prispevku uporabljam oznako sever, za severozahod – zahod, za jugozahod – jug in za jugovzhod – vzhod.

⁴¹ INDOK: France Stele, *Terenski zapiski*, CVII, 1914, 38.

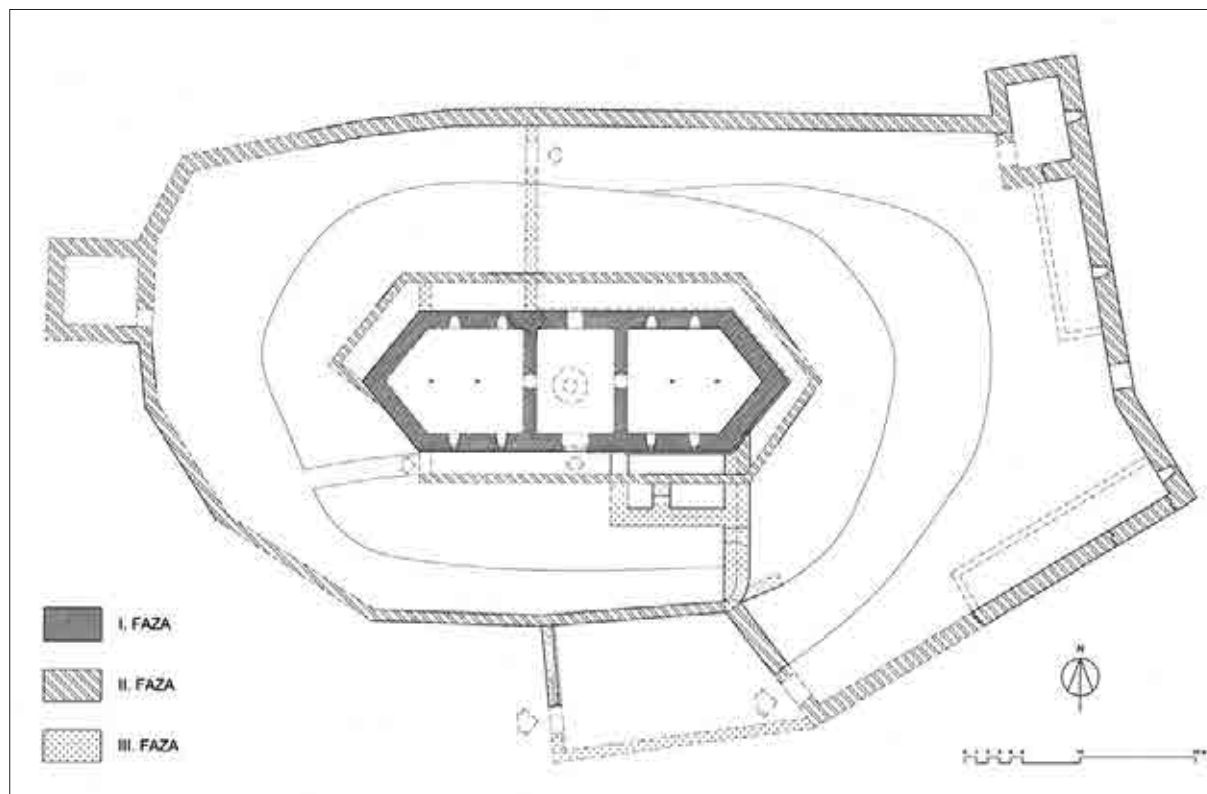
⁴² Razglednici sta objavljeni v: Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 377–378; Jakič, *Sto gradov*, str. 212–213; prim. Lavtižar, *Lipniški grad*, str. 64–65.

⁴³ INDOK: Fototeka: Pusti grad pri Radovljici/Waldenberg: številke: f00000-n06120s-b; f00000-n06122s-b; f00000-n06128s-b.

⁴⁴ Lavtižar, *Lipniški grad*.

⁴⁵ Žontar in Župančič, *Terenske raziskave gradov na Gorenjskem*, str. 30–32; ZVKDS OE Kranj: Fototeka, Spisovno gradivo, Zbirka načrtov.

⁴⁶ V dokumentaciji ZVKDS OE Kranj iz leta 1993 je s tem v zvezi zabeleženo ime: Tomaž Grohar, Jalnova cesta 4, Radovljica.

Tloris gradu Waldenberg z označenimi fazami stavbnega razvoja (risal: Igor Sapač, 2016).

nekdanje grajske celote so ostale razmeroma obsežne razvaline, ki na nekaterih mestih še vedno segajo skoraj do prvotne višine zidovja. Tlorisna zasnova je v celoti ohranjena in razpoznavna. Celoto sestavljata na vrh grebena postavljeno podolžno grajsko jedro, ki je približno 37 metrov dolgo in 12 metrov široko, in dokaj veliko zunanje grajsko dvorišče, ki leži približno 10 metrov nižje od jedra in ki je zasnovano na naravnemu terenu prilagojeni nepravilni talni ploskvi, ki se približuje pravokotniku v izmeri približno 86 × 43 metrov.

Grajsko jedro je zasnovano na simetrični šestokotni talni ploskvi, ki je sestavljena iz pravilnega pravokotnika in dveh trikotnikov na njegovih krajših stranicah. Naravno najslabše zaščiteni stranici sta bili klinasto oblikovani. Obodno zidovje je na vseh šestih stranicah debelo približno 1,5 metra oziroma s talnim podzidkom 1,7 metra in zgrajeno iz srednje velikega grobo obklesanega lomljenega kamnja, postavljenega v dokaj pravilne plasti. Stiki med večjimi kamni so na zunanji strani zidovja zapolnjeni z manjšimi kamni, kar kaže, da zidovje najverjetneje ni nastalo prav dolgo pred prvo omembo gradu. Obodno zidovje je v glavnem ohranjeno skoraj do vrha pritličja, a z notranje stani je zasuto. Samo klinasti vzhodni zaključek, ki je bil brez okenskih ali vratnih odprtih, v pretežni meri še vedno sega skoraj do višine vrha drugega nadstropja. Čeprav je notranji zidni plašč tudi tam večinoma že oddrobljen, se zdi, da je se je debelina zidov-

ja v drugem nadstropju stopničasto stanjšala in da je bila na tako oblikovani zidni polici nameščena lesena tramovna medetažna konstrukcija. Precejšnjo višino dosega tudi ozek koničasti segment severne oziroma severovzhodne obzidne stranice, kjer je na notranji strani viden nastavek nekdanje zahodne prečne stene grajskega jedra. Na južni in vzhodni strani je obodno obzidje spodaj opremljeno s talnim podzidkom, ki sega približno 20 centimetrov navzven in je približno v višini (zasutih) predvidenih tal pritličja zaključen s poševno zidano kamnito ploskvijo. Nekoliko drugačna struktura zidave kaže, da so s talnim podzidkom sekundarno, najverjetneje ob zniževanju terena v povezavi z urejanjem medzidja, okrepili starejše obodno zidovje grajskega jedra na jugovzhodni strani.⁵² Na obeh daljših stranicah obodnega zidovja grajskega jedra so vidni ostanki pritličnih odprtih s segmentnoločno obokanim ostenjem; najverjetneje so to sledovi svetlobnih lin, ki pa nikjer več nimajo ohranjenih kamnitih okvirov. Vhod v grajsko jedro je bil sredi južne stranice; sedaj je do vrha zasut z ruševinskim materialom, a je njegovo pozicijo še mogoče slutiti. Upošteva se obseg zasutja smemo predvidevati, da je bila vratna odprtina široka približno 2 metra in

⁵² Tovrstni talni zidci so v slovenskem prostoru značilni zlasti v obdobju gotike po sredini 13. stoletja. Pogosti so na cerkvenih stavbah, na grajskih stavbah pa so redkejši. Omeniti je treba zlasti osrednja stolpa gradov Višnja Gora in Rihemberk na Goriškem.

Pogled na razvaline grajskega jedra z jugozahodne strani (foto: Igor Sapač, 2016).

Pogled na razvaline grajskega jedra s severozahodne strani (foto: Igor Sapač, 2016).

da je bil kamniti prag portala na nivoju tal dvorišča na sredini grajskega jedra.

Grajsko jedro je imelo v osrednjem delu dva vzporedna prečna zidova, ki sta bila postavljena pravokotno na daljši strani obodnega obzidja in med seboj razmaknjena približno 6,7 metra. Zidova sta debela približno 1,1 meter in ohranjena skoraj do vrha pritličja, a povsem zasuta z ruševinskim materialom.

Struktura zidave vrhnjega dela jugovzhodne stene vzhodnega klinastega zaključka grajskega jedra in pogled na razvaline grajskega jedra s severovzhodne strani (foto: Igor Sapač, 2016).

Njun potek je mogoče slutiti med gruščem. Viden je vezani stik zahodnega prečnega zidu in severne strani obodnega obzidja, ki dokazuje da je prečni zid nastal hkrati z obzidjem. Vse kaže, da je bilo med prečnima zidovoma sprva majhno obzidano notranje grajsko dvorišče s skoraj kvadratno talno ploskvijo in da sta proti dvorišču zamejevala grajski bivalni poslopji – palacija, ki sta bila postavljena ob klinasta zaključka jedra, simetrično glede na notranje dvorišče, in ki sta imela skoraj povsem enako veliki peterokotni talni ploskvi. Notranje dvorišče je bilo dostopno skozi omenjeni zasuti prehod v južnem obzidju in vhoda v bivalni poslopji sta bila najverjetneje levo in desno od tega prehoda. Bivalni poslopji sta, tako kakor notranje dvorišče, z ruševinami neenakomerno zasuti do višine nekdanjih stropnih konstrukcij nad pritličjem, torej skoraj 4 metre nad nekdanjimi tlemi. Po ostankih obodnega zidovja na severni in vzhodni strani smemo sklepati, da sta bivalni poslopji nad pritličjem sprva obsegali vsaj dve zidani nadstropji.

Zasuto pritličje grajskega jedra gotovo skriva številne podatke o nekdanji stavbni zasnovi in o življenju v njej.

Grajsko jedro je na severni, vzhodni in južni strani koncentrično tesno obdano z nizkimi ostanki vzporednega zidovja, ki je debelo samo okoli 75 centimetrov in z notranjim licem od obodnega zidu jedra odmaknjeno približno 1,9 metra. Zidovje je postavljeno na pobočje grajskega jedra, a dokaj slabo ohranjeno in njegovi ostanki so v precejšnji meri zasuti. Dokaj dobro je razpoznavno ob vzhodni strani grajskega jedra, kjer vzporedno obteka klinasti zaključek, in na južni strani, kjer so pozneje nanj naslonili omenjeni podkleteni južni prizidek grajskega jedra. Struktura zidave kaže, da je najverjetneje nastalo hkrati s talnim podzidkom obodnega obzidja grajskega jedra. Zid je bil najverjetneje vseskozi razmeroma nizek in je imel predvsem funkcijo eskarpnega zidu, kljub temu pa je z vrhnjim delom presegal višino zunanjega grajskega obzidja; to kaže Valvasorjeva upodobitev iz okoli leta 1678 z dobro vidnimi tremi koncentričnimi grajskimi obzidnimi obroči. Zid je varoval zidovje grajskega jedra pred spodkopavanjem. S postavitvijo zidu je nastalo tesno notranje grajsko medzidje, ki pa ni bilo neprekinjeno prehodno; na jugovzhodnem vogalu jedra je ohranjen prečni zid, ki brez cezure izhaja iz talnega podzidka obodnega obzidja grajskega jedra

in je imel nazadnje funkcijo vzhodnega fasadnega zidu omenjenega južnega prizidka grajskega jedra. Vse kaže, da je ta zid nastal hkrati z medzidjem in da je ločeval vzhodno in južno medzidje. Južno medzidje je varovalo vhod v grajsko jedro in dostop vanj je bil najverjetneje urejen na njegovem zahodnem koncu, ob zahodnem klinastem zaključku grajskega jedra. Vzhodno medzidje je brez ločnice prehajalo v severno medzidje in je bilo najverjetneje dostopno skozi prehod na severni strani notranjega grajskega dvorišča.

Na vzhodni del južne obzidne stranice grajskega jedra je tik ob domnevnem vhodu v grajsko jedro prislonjen omenjeni južni prizidek, ki tvori ločnico med južnim in vzhodnim medzidjem in v katerem so leta 1993 potekala arheološka izkopavanja. Zasnovan je na pravokotni talni ploskvi v izmeri približno 6 × 12 metrov in njegova notranjščina je z dvema stenama predeljena na tri dele. Nad kletjo v južni polovici prizidka je bila nekoč še ena etaža, ki pa je sedaj v celoti porušena. Arheološke raziskave so pokazale, da je prizidek nastal v dveh stavbnih fazah in da je torej pri razvoju stavbne zasnove gradu Waldenberg treba razlikovati vsaj tri stavbne faze. Prizidek je nastal z naslonitvijo na južno steno grajskega jedra, vzhodno od vhoda v grajsko jedro, z naslonitvijo na prečni zid med južnim in vzhodnim medzidjem, ki se

Visoka jugovzhodna stena vzhodnega klinastega zaključka grajskega jedra, območje vzhodnega medzidja in nižja vzhodna stena južnega prizidka grajskega jedra (foto: Igor Sapač, 2016).

nadaljuje proti jugu do zunanjšega grajskega obzidja, in z vključitvijo vzhodnega dela nekdanjega južnega medzidja. Struktura zidave in vezani stik med prečnim zidom medzidja in južno steno prizidka kažeta, da so med gradnjo prizidka starejši prečni zid medzidja v glavnem podrli in ga nadomestili z novim, močnejšim, debelim kar 2,2 metra. To dokazuje tudi jugovzhodni vogal severnega prostora, kjer je vidno, da so novi močnejši vzhodni zid prizidka naslonili na starejši južni zunanji zid medzidja. S širitvijo proti jugu so podvojili površino tistega dela južnega medzidja, ki so ga zakrili s prizidkom. Struktura zidave tistih sten, ki o nastale skupaj s prizidkom je iz manjših lomljencev, ki niso postavljeni v plasteh, in to kaže, da je nastala dokaj pozno, v 15. ali 16. stoletju. Debelina zidovja kaže, da je nastalo v obdobju, ko se je uveljavila uporaba ognjenega strelnega orožja. Prizidek ima tri različno oblikovane in različno velike pravokotne prostore; dolžina severnega, ki je nastal na območju južnega medzidja, znaša toliko kot skupna dolžina obeh južnih prostorov in debelina predelne stene med njima. Stena med severnim prostorom in južnima prostoroma je del zunanjšega obzidja nekdanjega južnega medzidja in debela je 75 centimetrov. Na to steno pravokotno sekundarno prislonska predelna stena med južnima prostoroma je enkrat debelejša – kar 150 centimetrov; na sredini jo predira 15 centimetrov ozka pravokotna reža. Prvotna funkcija te reže, ki v zgornjem delu prehaja v večjo odprtino, ni pojasnjena.⁵³ Zdi se, da je služila za namestitev lesene nosilne konstrukcije stopnišča iz globljega večjega jugovzhodnega prostora v skoraj 2 metra nižji višjeležeči manjši jugozahodni kletni prostor prizidka; vse kaže, da je bil nad režo na mestu sedanje večje odprtine na južnem koncu predelne stene tik pod stropom 70 centimetrov široki prehod v jugozahodni prostor. Arheološke raziskave so nad grobo ometanim jugovzhodnim kletnim prostorom prizidka razkrile sledove masivne lesene stropne konstrukcije, ki je pokrivala pravokotno površino v izmeri 2,1 × 4,7 metrov; dve vzdolžni vzporedni sredinski gredi s presekom 35 × 40 centimetrov sta opirali kar 16 tesno skupaj postavljenih prečnih tramov s presekom 15 × 20 centimetrov.⁵⁴ Ta izjemno močna stropna konstrukcija kaže, da je moral strop nad seboj nositi precejšnjo težo; pomisliti je mogoče na topove. Tla kleti v tem prostoru so zaradi padajoče oblike naravne skalne osnove eno etažo nižje od predvidenih tal pritličja grajskega jedra in za približno 2 metra nižje od tal v jugozahodnem prostoru prizidka. Nivo tal v prostoru nekdanjega medzidja zaradi novjših izkopavanj ni več razpoznaven. Zdi se, da je bila tam nad nivojem tal medzidja pozneje

nasuta rampa, ki je omogočala prehod iz medzidja pred vhodom v grajsko jedro do nivoja lesene stropne konstrukcije nad kletnima prostoroma. Arheološke raziskave so v tem prostoru razkrile dve hodni površini; mlajša je bila opremljena z estrihom.⁵⁵ Vsekakor v prostoru medzidja na območju južnega prizidka ni bilo lesene medetažne konstrukcije, saj na južni steni grajskega jedra ni vidnih tramovnic. Edini prehod v prizidek je bil najverjetneje v severnem delu njegove zahodne stene, domnevno približno v višini vhoda v grajsko jedro. Z gotovostjo tega ni mogoče ugotoviti; zahodni del prizidka je podrht skoraj do temeljev in ostanki so v glavnem zasuti. Stik vzhodne stene prizidka in jugovzhodnega vogala grajskega jedra kaže, da je nad kletno etažo južne polovice prizidka najverjetneje obstajala samo še podstrešna poletaža, visoka približno 3 metre; najverjetneje je imela obrambno funkcijo in je bila opremljena s cinami ali strelnimi linami. Takšen sklep omogočata tudi sled omenjene masivne stropne konstrukcije nad jugovzhodnim kletnim prostorom in stopničasto za polovico stanjšani južni zid prizidka nad kletno etažo. Vse kaže, da je imel južni prizidek v celoti obrambno funkcijo in da je njegova kletna etaža najverjetneje služila kot grajska orožarna oziroma je imela značaj kazemat. Zdi se, da je bila klet dostopna samo preko lesenega stopnišča iz vrhnje etaže prizidka. Da je bilo v jugovzhodnem delu prizidka stopnišče do kleti, lahko kažejo tudi sledovi omenjenih dveh masivnih vzporednih gred. O obliki strešne konstrukcije prizidka moremo zgolj ugibati; ker se tudi zahodni zid prizidka naslanja na južno steno grajskega jedra smemo domnevati, da je bilo pokrito tudi območje južnega medzidja na severni strani obeh omenjenih kletnih prostorov prizidka. V tem primeru je najbolj verjetno, da je bil južni prizidek pokrit s strmo trikapno streho, ki se je na severni strani naslanjala na južno stran grajskega jedra.

Južni prizidek grajskega jedra se z jugovzhodnim vogalom navezuje na zunanje grajsko obrambno obzidje. Čeprav je to obzidje na nekaterih mestih do tal porušeno, je še vedno dobro razpoznavno, da je do opustitve gradu neprekinjeno, koncentrično oziroma polzasto, obdajalo grajsko jedro. Iz vzhodne stene južnega prizidka se obzidje brez cezure nadaljuje proti jugu in se nato v zaobljenem vogalu za 90 stopinj obrne proti zahodu ter v nadaljevanju v čedalje večji oddaljenosti obkroži grajsko jedro na jugu, zahodu, severu in vzhodu. S tem obzidjem zamejeno razsežno zunanje grajsko medzidje ima značaj zunanjšega grajskega dvorišča, ki se položno spušča od zahoda proti vzhodu in ki z velikim obsegom kaže, da

⁵³ Prim. Ravnik-Toman, Kratek zapis, str. 249. Podobna reža je vidna na južnem koncu vzhodne stene severnega prostora prizidka.

⁵⁴ Ravnik-Toman, Kratek zapis, str. 249.

⁵⁵ Predovnik, Die Burg Waldenberg in Oberkrain, str. 212. Pod hodno površino so med arheološkimi raziskavami odkrili tudi jašek, ki je skozi nekdanje zunanje obzidje medzidja povezoval severni in jugovzhodni prostor prizidka. Jašek so sekundarno na severni strani zasuli in vhod vanj v jugovzhodnem prostoru zazidali in ometali.

Struktura zidave na zunanji strani vzhodne stranice zunanjega grajskega obzidja (foto: Igor Sapač, 2016).

so se tu odvijale številne pomožne grajske dejavnosti. Zunanje obzidje je večkrat zalomljeno in na južni ter zahodni strani debelo okoli 90 centimetrov, na severni strani 140 centimetrov, na vzhodni strani pa kar 160 centimetrov. Struktura zidave je povsod dokaj enotna, iz obklesanih lomljencev v dokaj ravnih plasteh, kar kaže, da je zunanje grajsko obzidje nastalo po enotnem konceptu v eni stavbni fazi, a najverjetneje postopno v več gradbenih etapah. Cezure, ki bi kazale, da je nastalo v več stavbnih fazah, niso vidne. Obzidje je kot celota dokaj dobro ohranjeno. Na vzhodni strani v osrednjem delu še vedno sega skoraj do prvotne višine; manjka samo zidna krona – po analogijah smemo na vrhu domnevati zidane celine in prsobrane ter pokrit lesen povezovalni hodnik na notranji strani. Velika debelina in zelo kakovostna gradnja iz dokaj natančno obklesanih lomljencev, položenih v izravnane plasti, kažeta, da so vzhodno obzidno stranico zasnovali v tradiciji romanskega stavbeništva, v 14. stoletju ali nemara že celo nekaj desetletij prej, kot ščitni zid na naravno najslabše zavarovani strani gradu. V spodnjem delu je imelo obzidje na vzhodni strani nekaj manjših lin, od katerih pa so ostale samo tri brezoblične luknje brez okvirov. Skozi sredinsko luknjo je sedaj mogoč prehod na zunanje grajsko dvorišče. Ta prehod je nedvomno nastal šele po opustitvi gradu; sprva dostopna pot do gradu zaradi obrambnih in drugih razlogov prav go-

tovo ni bila speljana čez vzhodni obrambni jarek in navkreber po strmi brežini jarka.⁵⁶ Vse kaže, da je bil dostop do gradu do njegove opustitve urejen na južni strani. Južno od južnega prizidka grajskega jedra je vogalni stik dveh najvišje ležečih obzidnih stranic na zunanji strani oblikovan na četrtkrožni talni ploskvi in na ta posebni vogal se na južni strani navezuje še krajša 1,5 metra debela prečna obzidna stranica, ki je ohranjena samo v njenem severnem delu. V njenem porušenem južnem delu je bil do opustitve gradu umeščen edini prehod skozi zunanje obzidje. Od nekdanjega obzidnega prehoda proti velikemu vzhodnemu delu zunanjega grajskega dvorišča dvigajoča se široka pot je bila na severni strani proti grajskemu jedru zamejena s krajšim eskarpnim zidom, ki se je prav tako navezoval na omenjeni zaobljeni obzidni vogal; od tega eskarpnega zidu so ostali samo skromni zaraščeni ostanki. Približno 15 metrov zahodno od omenjene prečne obzidne stranice z nekdanjim prehodom na zunanje grajsko dvorišče je približno vzporedno z njo postavljen še en prečni zid, ki je na severnem koncu v pravem kotu naslonjen na jugozahodno stranico zunanjega obzidja. Tudi ta prečni zid je ohranjen samo še v obsegu severne polovice, a v konfiguraciji terena je še mogoče slutiti, da se je na

⁵⁶ Za nekritično drugačno mnenje glej: Lavtžar, *Lipniški grad*, str. 33.

Notranja stran zahodne stene vzhodnega obora s sledovi glavnega vhoda v grajski kompleks in stik te stene s starejšo južno stranico zunanjega obzidja (foto: Igor Sapač, 2016).

južnem koncu nanj navezoval sedaj povsem porušen zid, ki ga je vezal z vzporednim zidom, v katerem je bil prehod na zunanje dvorišče. Zahodni prečni zid je torej del nekdanjega obora oziroma cvingerja trapezaste talne oblike, ki je dodatno varoval prehod na zunanje grajsko dvorišče z zahodne strani. Na južnem koncu ostanka tega zidu je ohranjena globoka luknja kvadratnega prereza v izmeri približno 20 × 20 centimetrov; to je odprtina za nekdanji leseni vratni zapah, ki dokazuje, da je bil pred opustitvijo gradu na tem mestu zunanji glavni vhod grajskega kompleksa. Na notranji (vzhodni) strani je zid v zgornjem delu, približno od višine odprtine zapaha navzgor, za 20 centimetrov stopničasto stanjšan. Spodnji del zidu s pragom portala je zasut z ruševinami. Na severnem koncu tega zidu je lepo razpoznaven cezurast stik z jugozahodno stranico zunanjega obzidja, ki kaže, da so obor pred vhodom na zunanje dvorišče sekundarno prislonili na starejše zunanje grajsko obzidje. Zid obora ima povsem drugačno strukturo kamnite zidave od starejšega obzidja; poleg apnenčastih kosov je vgrajenega tudi veliko rumenkastega lehnjaka in lomljenci različnih velikosti so pomešani oziroma niso postavljeni v plasti. Zidovje obora je v primerjavi z zunanjim obzidjem torej bistveno manj kakovostno

in kaže, da ni moglo nastati pred 15. stoletjem ter da so ga najverjetneje zgradili v naglici. Pred vhodom v obor je bil sprva morda krajši obrambni jarek, podoben jarkom z dvižnimi mostovi pred glavnimi vhodi sosednjih gradov Bled, Kamen in Škofja Loka. Tega ni mogoče z gotovostjo ugotoviti, ker je območje visoko zasuto z ruševinskim materialom.

Vsekakor je bil dostop v grajski kompleks z zahodne strani odlično zavarovan. Portala v obeh prečnih zidovih je bilo mogoče dobro nadzorovati z južne stranice zunanjega obzidja in v tlorisnem poteku izveden stopničast zamik južne stranice zunanjega obzidja je omogočil optimalno obrambo grajskih vrat. Ureditev obora je obrambno sposobnost še bistveno povečala. Napadalci so se morali vhodu približati po stezi mimo zahodne polovice južnega obzidja, od koder so jih lahko branilci zlahka obvladovali. Za prehodom skozi zunanje obzidje je glavna grajska pot grajsko jedro v polžasti obliki obkrožila na vzhodni, severni in zahodni strani ter se končala na zahodnem koncu južnega medzidja. Od tam je bila nato speljana po položni rampi navzgor skozi južno medzidje do glavnega vhoda v grajsko jedro v njegovi južni obodni stranici. Za dostop do grajskega jedra je bilo torej to treba v celoti obkrožiti, kar je bila za

grajske branilce seveda velika prednost. Južno od južnega prizidka grajskega jedra je bilo zunanje dvorišče prekinjeno s prečnim zidom, ki ima v spodnjem delu značaj eskarpe in ki ga zaključuje omenjeni četrtkrožni zaobljeni vogal. Natančnejši ogled kaže, da skozi ta prečni zid sprva ni bilo prehoda in da je sedanja odprtina nastala šele z nasilnim rušenjem zidovja po opustitvi gradu. Morda je pred opustitvijo gradu stal tudi prečni zaporni zid, ki je ločeval severni in zahodni del zunanjega dvorišča in omogočal dodatni nadzor dostopne poti do grajskega jedra; njegov domnevni nastavek v podaljšku dvoriščne stene zahodne bivalne stavbe grajskega jedra je viden na načrtu gradu, ki ga je leta 1967 izdelal arhitekt Peter Fister.⁵⁷

Zunanje grajsko obzidje je bilo na dveh najboljših izpostavljenih straneh, proti zahodnemu in vzhodnemu obrambnemu jarku, okrepljeno z dokaj velikima oglatima stolpoma; sedaj sta skoraj povsem porušena, a še je vidno, da sta bila zasnovana na približno pravokotnih talnih ploskvah v izmeri okoli 8 × 9 metrov in na notranji strani obzidja zaprta z zidom. Debelina zidovja stolpov v pritličju je znašala poldrugi meter. Odsotnost zidnih cezur dokazuje, da sta stolpa nastala hkrati z obzidjem. Z enim stolpom so zavarovali severovzhodni vogal grajskega kompleksa in omogočili nadzor nad vhodnim jarkom ter potjo ob severni stranici zunanjega obzidja, drugi stolp pa je zavaroval zahodni grajski jarek in je omogočal nadzor do gradu z zahodne strani. O višini stolpov moremo zgolj ugibati. Glede na debelino zidovja in Valvasorjevo upodobitev smemo sklepati, da nista bistveno presejala višine obzidja. Po analogijah sodeč sta bila na vrhu opremljena s cinami ali z leseno obrambno konzolno poletažo. Primerljiv triinpolnadstropni oglati obrambni stolp se je ohranil v zunanjem obzidju gradu Mirna na Dolenjskem; najverjetneje je nastal pred letom 1337. Stolpa sta, zlasti pri pogledih na grad iz radovljiške smeri, na koncih simetrično uravnovežila kompozicijo grajskih stavbnih mas in uokvirjala dominantni simetrični glavni bivalni stavbi v grajskem jedru.

Na notranjo stran zunanjega grajskega obzidja so najbrž kmalu po njegovem dokončanju začeli prislanjati razne nizke pomožne stavbe s pultnimi strehami. Tam so gotovo uredili bivalne prostore za služinčad in vojake, hleve, kaščo in kovačijo. Ostanki teh stavb niso več vidni, a njihov obstoj je nesporen, saj so bile nujne za normalno funkcioniranje gradu. Približno 14 in 19 metrov dolga ter 4 metre široka izravnana platoja ob vzhodni in jugovzhodni obzidni stranici kažeta, da sta najverjetneje tam stali daljši grajski pomožni poslopji.

Hkrati s postavitvijo zunanjega grajskega obzidja so izkopal tudi oba široka prečna obrambna jarka in z njim so ločili grajski kompleks od drugih delov gre-

vena. Po ureditvi jarkov je bil dostop do gradu mogoč samo po stezi z zahodne strani; sedaj je zaradi erozije tal in ruševinskih nasutij skoraj povsem zabrisana.

Vse kaže, da grajski kompleks ni bil omejen zgolj na območje med prečnima jarkoma, marveč so nekatera stranska poslopja stala tudi zunaj tega območja. Okoli 200 metrov severozahodno od gradu je na grajskem grebenu dominantna kopa z umetno izravnanim platojem, ki ima približno kvadratno obliko z dolžino stranice 10 metrov. Zidovje na platoju ni vidno, njegova velikost in položaj pa opravičujeta domnevo, da je tam stal značilni visokosrednjeveški grajski izpostavljeni stolp – propugnakul. Tovrstni stolpi so bili tudi na Gorenjskem zelo pogosti; dokumentirani so v Škofji Loki na Kranclju, v kompleksu gradu Kamen pri Begunjah, na obeh gradovih v Kamniku in ob Novem gradu nad Preddvorom, kjer sta najverjetneje stala kar dva takšna stolpa. Približno kvadraten manjši izravnani plato je na območju Waldenberka razpoznaven tudi na grebenu tik ob vzhodnem robu vzhodnega obrambnega jarka; tudi tam ni vidnih sledov zidovja, a zdi se da bi tudi tam mogla stati kakšna obrambna zgradba. Poleg dislociranih obrambnih objektov je imel grad tudi dislocirano gospodarsko pristavo v dolini; literatura navaja, da je na Spodnji Lipnici stala waldenberška grajska gospodarska pristava s hlevi.⁵⁸

Interpretacija stavbnega razvoja gradu Waldenberk

1. faza: ganerbni grad v poznem 12. stoletju in v prvi polovici 13. stoletja

Najstarejši del grajskega kompleksa je grajsko jedro in vse kaže, da so še pred koncem 12. stoletja, vsekakor pa pred prvo listinsko omembo leta 1228, zgradili celotno osnovno šesterostranično obodno obzidje jedra ter z njim povezani prečni steni znotraj oboda.⁵⁹ Kakovostna gradnja, dokaj nenavadna tlorisna zasnova in geometrično popolnoma pravilna oblika simetrične talne ploskve kažejo, da sta bili na-

⁵⁸ Kunej, *Kamna Gorica*, str. 180.

⁵⁹ Struktura zidave s srednje velikim grobo obklesanim lomljenim kamenjem, postavljenim v dokaj pravilne plasti in dopolnjenim z manjšimi stičnimi kamni, omogoča datacijo v pozno 12. stoletje. Prim. Stopar, *Gradovi*, str. 91. Struktura zidave se sicer razlikuje od značilne pravilnejše romanske zidave iz klesancev, ki jo je mogoče videti na zunanjem obzidju bližnjega gradu Bled. Prim. Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 18, 19. A po drugi strani je mogoče v spodnjem delu prvotnega palacija na ortenburškem gradu Kamen pri Begunjah, ki je tudi glede na značilne ogelnike iz lehnjaka najverjetneje nastal nekaj desetletij za Waldenberkom, v prvi polovici 13. stoletja oziroma malce pred prvo omembo leta 1263, videti z vidika romanske idealnotipične strukture kamnite zidave še bistveno bolj nepravilno zidavo iz večjih in manjših lomljenecv v širokih izravnalnih plasteh. Prim. Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 79, 86. Strukturo zidave grajskega jedra Waldenberka je smiselno primerjati tudi z zidavo druge faze gradu Gutenberg nad Tržičem. Prim. *Grajske stavbe*, 6, str. 54–56.

⁵⁷ ZVKDS OE Kranj: Zbirka načrtov; prim. Žontar in Zupančič, *Terenske raziskave gradov na Gorenjskem*, str. 30.

črtovanje in gradnja gradu izpeljani zelo premišljeno in skrbno.⁶⁰ Vsekakor je takšen pristop h gradnji na-

rekoval tudi izjemni pomen grajske lokacije ob so-točju obeh Sav in nad pomembno cesto, ki je skozi Lipniško dolino povezovala Bled in Škofjo Loko.⁶¹ Obliko gradu so odlično prilagodili naravni izoblikovanosti dolgega ozkega vrha grebena in obenem poskrbeli za optimalno obrambno sposobnost ter dovolj veliko bivalno udobje. Zato je grad že na začetku dobil nenavadno podolžno obliko talne ploskve s klinastima zaključkoma na koncih in obenem dve skoraj povsem enako veliki bivalni poslopji – palacija, med katerima je bilo dokaj majhno notranje dvorišče. Talni ploskvi waldenberških palacijev merita približno 150 kvadratnih metrov, kar je nekoliko manj od talnih ploskev palacijev značilnih večjih gradov iz 12. in 13. stoletja v slovenskem prostoru, ki v povprečju dosegajo velikost 200 kvadratnih metrov. Palacija sta s klinastima zaključkoma brez odprtin in z dokaj masivnimi stenami prevzela tudi vlogo značilnega visokega močnega glavnega grajskega obrambnega stolpa – bergfrida, ki ga Waldenberg nikoli ni imel.⁶² Ker sta bila palacija nedvomno višja od obzidanega dvoriščnega prostora med njima, je grad v krajinski sliki učinkoval dovolj razgibano in je s približevanjem stilizirani obliki krone mogel odlično simbolizirati nadoblast plemstva v državi. Simetrična grajska zasnova z dvema enako oblikovanima palacijema je v okviru srednjeevropske grajske dediščine dokaj nenavaden pojav in dokazuje, da je bil grad že na samem začetku zasnovan kot ganerb.⁶³ V vseh pogledih enakovredna palacija je najbolj smiselno interpretirati kot ločeni bivališči dveh, v listinah skupaj izpričanih, enakopravnih ortenburških ministerialnih gradiščanov; eden je najbrž skrbel za vojaško službo, drugi pa za upravljanje zemljiškega gospodstva. Manj verjetna se zdi domneva, da sta dva enaka palacija nastala kot ločeni bivališči bratov Henrika I. († 1192) in Otona II. († 1197) grofov Ortenburških.

Arhitekturna zasnova kaže, da sta bila bivalna in obrambna vloga grajske stavbe sprva povsem izenačeni. Izrazito utrdbeni značaj sta imela samo klinasta zaključka palacijev, ki sta bila oblikovana kakor grajska štita. Zato prvotne grajske zasnove vsekakor

⁶⁰ V slovenskem in srednjeevropskem okviru je zasnova gradu Waldenberg dokaj osamljen primer. V okviru nekdanje dežele Kranjske je z Waldenberkom še najbolj primerljiva zasnova gradu Čušperk pri Grosupljem na Dolenjskem. V srednjeevropskem okviru je smiselna primerjava z gradom Finstergrün na Salzburškem v Avstriji. Čušperk je v listinah izpričan od leta 1220 (Kos, *Gradivo*, V, št. 310). Dušan Kos domneva, da so ga zgradili Auerspergi okoli leta 1160/1170 (Kos, *Vitez in grad*, str. 117). Glede na stavbno zasnovo se zdi bolj verjetno, da je nastal konec 12. stoletja oziroma ne prav dolgo pred prvo omembo iz leta 1220. Leta 1248 ga je pridobil Herman II. grof Ortenburški († 1256) in ortenburška posest je ostal do leta 1418 (Kos, *Vitez in grad*, str. 117). Grad so na začetku 17. stoletja opustili, a zaradi odročne lege so razvaline vrh skalnega grebena še vedno razmeroma dobro ohranjene. Na sredini območja, ki ga obdaja mlajše zunanje grajsko obzidje iz 16. stoletja, je še povsem razvidna grajska obodna zasnova iz 12. stoletja; njena približno 44 metrov dolga in 12 metrov široka talna ploskev je na obeh koncih klinasto zaključena. Obodno zasnovo so sestavljale tri zaporedno nanizane stavbne sestavine: palacij na jugu, obzidano manjše dvorišče na sredini in bergfrid na severnem koncu. Takšno razpotegnjeno obliko in zaporedno nizanje stavbnih mas je narekovala oblika ozkega in dolgega vrha grebena. Vse kaže, da je opisana tridelna grajska zasnova nastala po enotnem konceptu, v eni stavbni fazi, a najverjetneje v več gradbenih etapah. Od Waldenberka se razlikuje zlasti po tem, da ima namesto drugega palacija bergfrid in je s tega vidika bolj podoben gradu Finstergrün na Salzburškem v Avstriji. Čušperk pač ni bil ganerben grad tako kakor Waldenberg. Obodne stene na Čušperku so, tako kakor tudi na Waldenberku, zgrajene iz deloma obklesnih apnenčevih lomljenec. Palacij je dolg do 18 metrov, širok 12 metrov in še dokaj dobro ohranjen; njegovi vzdolžni steni še vedno dosegata višino začetka drugega nadstropja. V pritličju in prvem nadstropju je zidovje palacija debelo 1,4 metra, v drugem nadstropju pa je za polovico stanjšano. Arhitekturni členi niso ohranjeni, še vedno pa je razpoznavno, da sta imeli vzdolžni steni v nadstropjih po dve okenski osi in da je bila notranjščina opremljena z ravnimi lesenimi stropi. Krajši stranici palacija sta do tal porušeni in klinasti zaključek na južni strani ni več povsem razviden. Dvorišče med palacijem in bergfidom je bilo tako kakor waldenberško dvorišče dokaj tesno in dolgo samo 13 metrov; na obeh bočnih straneh ga je zapiralo obodno obzidje in v vzhodni bočni steni v višini tal pritličja je še sedaj viden glavni vhod v romanski grad. Portal tega vhoda je bil najverjetneje širok 1,5 metra in visok okoli 3 metre. Sekundarno so pred portalom na zunanjo stran obodnega obzidja prizidali pravokotni vhodni stolp. Na notranjem dvorišču sprva ni bilo zidanih stavb, pozneje pa so z naslonitvijo na zahodni zid zgradili dve manjši stavbi; spodnji deli njunih zidov so še vidni. Ni mogoče povsem izključiti možnosti, da so v 15. ali 16. stoletju notranje grajsko dvorišče v celoti izzidali in ga pokrili s streho. Visoki bergfrid na severnem koncu zasnove je bil z ostrim kotom obrnjen proti glavni poti do gradu; gotovo je bil izjemno mogočen, a od njega je ostalo samo zidovje v pritličju. Stolp s klinasto izoblikovano severno stranico so postavili na peterokotni talni ploskvi, njegovo zidovje je bilo pri tleh debelo 2,5 metra, vhod vanj pa je bil urejen v enem od nadstropij. Konec prve tretjine 16. stoletja so srednjeveško zasnovo gradu Čušperk koncentrično obdali z razmeroma obsežnim protiturškim obzidjem. Ob vnožju bergfrida je takrat nastala umetno izravnana večja ploščad, ki so jo uporabljali kot zunanje dvorišče. Na vzhodni strani so novo zunanje obzidje zavarovali z dvema polvaljastima stolpoma, ki sta bila na notranji strani odprta. Prehod skozi novo obzidje so uredili na zahodni strani in ga zavarovali z večjim stopničastim obzidnim zamikom. Obliko obzidja so prilagodili naravni izoblikovanosti terena in zato je dobilo tudi precej različne višine. Na vrhu so ob-

zidje zaključili s cinami in prsobrani, deloma ohranjenimi še sedaj, in lesenim povezovalnim hodnikom na notranji strani. Za obzidjem so postavili več pomožnih poslopij. (Sapač, *Razvoj grajske arhitekture*, str. 33, 93) Podobnost zasnov Waldenberka in Čušperka je izjemna in vsekakor ni naključna. Brez nadaljnjih raziskav moremo zgolj ugibati, katerega od obeh gradov so zgradili prej, oziroma kateri je bil vzor za gradnjo drugega. Presenetljiva podobnost zasnov dokazuje, da so imeli Auerspergi in Ortenburžani v drugi polovici 12. stoletja tesne stike, kar potrjujejo tudi arhivske listine. (Prim. Tangl, *Die Grafen von Ortenburg in Kärnten. Erste Abtheilung*, str. 260, 265 sl.)

⁶¹ Prim. Gestrin, Radovljica, str. 517–518.

⁶² Odsotnost bergfrida dokazujejo oblika grajske tlorisne zasnove in debeline sten.

⁶³ V slovenskem prostoru sta z Waldenberkom primerljivi zasnovi ganerbnih gradov Hmeljnik pri Novem mestu in Vodriž v Mislinjski dolini, ki pa kljub enaki velikosti dveh parov palacijev nista tako zelo geometrično pravilni.

Pogled čez zahodni klinasti zaključek grajskega jedra proti blejskemu gradu z okolico (foto: Igor Sapač, 2016).

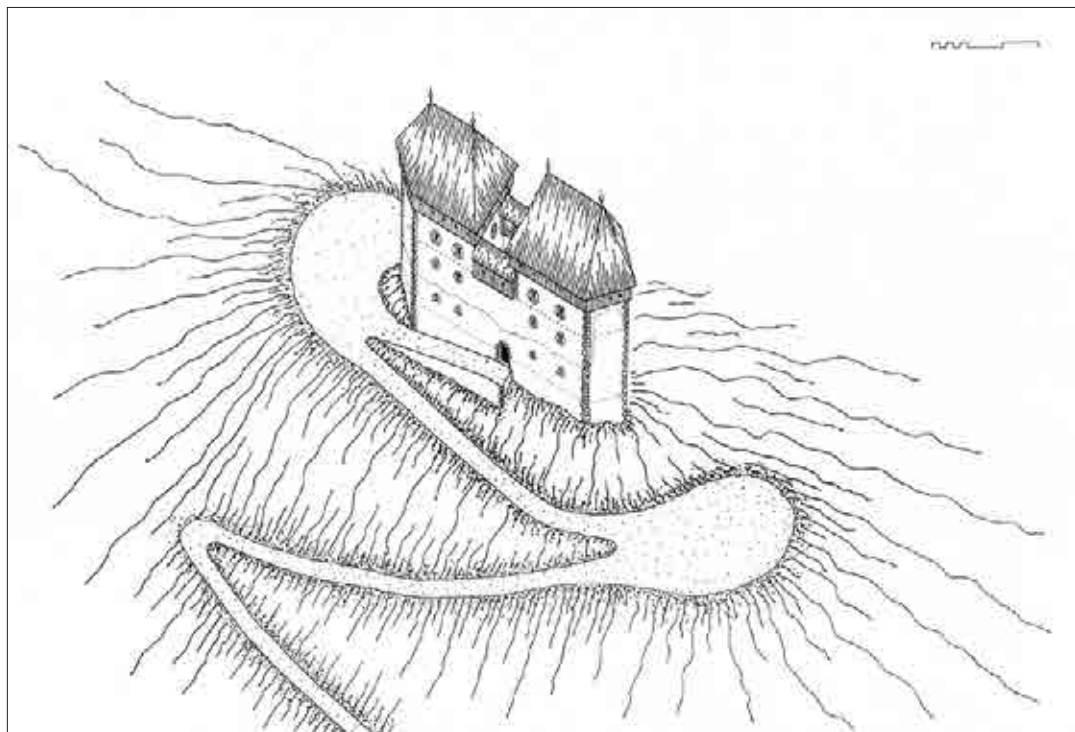
ni mogoče prvenstveno interpretirati z vojaškega vidika. Zdi se, da grad sprva še ni bil dodatno varovan z obrambnima jarkoma.⁶⁴ Notranjščina gradu je bila dostopna z južne bočne strani, skozi portal v višini tal pritličja. Do portala je bila morda speljana rampa. Za portalom je bilo dokaj tesno obzidano grajsko dvorišče, ki sta ga na vzhodu in zahodu zamejevala palacija, na severu in jugu pa grajsko obodno zidovje. Sredi dvorišča je bila gotovo v skalno podlago usekana cisterna za zbiranje deževnice; brez nje si utrjenega gradu ni mogoče predstavljati. Upošteva je ustrezne analogije, denimo gradove Podsreda, Celje, Hmeljnik, Lož, Čušperk ali Finstergrün na Salzburškem v Avstriji, smemo sklepati, da sta bila severni in južni dvoriščni zid visoka približno 8 metrov in torej vsaj eno nadstropje nižja od palacijev ter na vrhu opremljena z leseno obrambno galerijo, ki je bila dostopna iz drugega nadstropja obeh palacijev. Klinasta zaključka palacijev sta bila brez odprtih, kar kaže ohranjeno zidovje na vzhodu grajskega jedra, in prevzela sta težišče grajske obrambe; ostri kot je mogel sovražnemu obstreljevanju kljubovati bistveno bolj učinkovito, kakor ravna čelna stena.⁶⁵ Svetlobne

odprtine so bile samo na dvoriščni stani in na bočnih straneh palacijev; domnevati smemo, da je imel vsak palacij na vsaki bočni strani po dve okenski osi. V pritličju so gotovo bile ozke pokončne line, v nadstropjih pa večja okna, v vrhnjem nadstropju morda celo bifore. Zelo verjetno je obstajal tudi kakšen sanitarni konzolni pomol – ajželj. Po analogijah smemo domnevati, da pritličje palacijev v notranjščini ni bilo povezano z nadstropji. Etaže so gotovo ločevali ravni leseni neometani tramovni stropi, ki so jih sredi prostora opirale lesene sohe. Tudi morebitne notranje predelne stene v palacijih so bile lesene. Palacija sta bila gotovo pokrita s strmo skodlasto streho, saj se je strešna opeka uveljavila šele v 16. stoletju. Ker grad ni imel bergfrida, smemo domnevati, da sta bila palacija na vrhu, med zgornjim nadstropjem in streho, opremljena z obrambno poletažo. Takšna poletaža, najverjetneje iz prve polovice 13. stoletja, je razpoznavna na razvaljenem palaciju bližnjega ortenburškega gradu Kamen pri Begunjah; nad drugim nadstropjem postavljena zidana poletaža je imela na zunanji strani

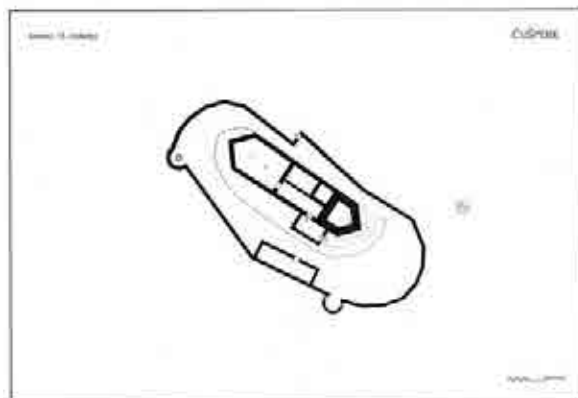
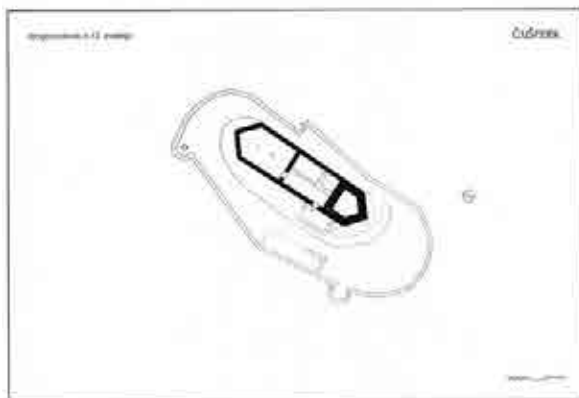
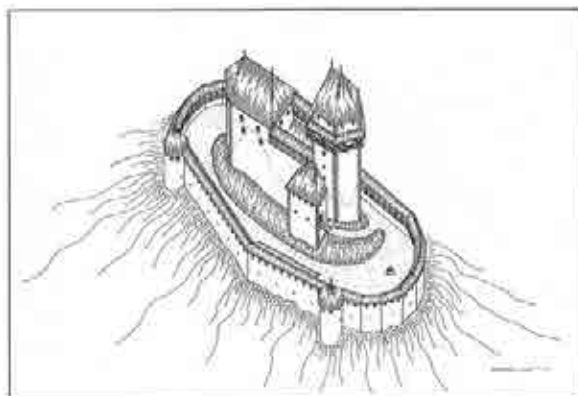
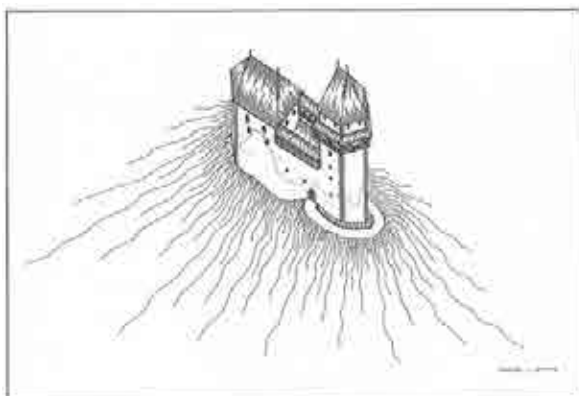
⁶⁴ S tega vidika je smiselna primerjava z drugimi dobro preučeni gradovi iz 12. in 13. stoletja, denimo, z gradovima Podsreda in Celje.

⁶⁵ Palaciji s klinastimi zaključki so sicer dokaj redki, a nikakor niso izjemen pojav. V slovenskem prostoru sta palacija z klinastima zaključkoma dokumentirana na gradovih Čušperk in

Vodriž. Bolj pogosti so visoki obrambni stolpi – bergfridi – s klinastimi zaključki in trikotnimi ali peterokotnimi talnimi ploskvami. V slovenskem prostoru so iz obdobja med 12. in 14. stoletjem dokumentirani na gradovih Čušperk, Rifnik, Šalek, Planina pri Sevnici in (Slovenske) Konjice. Morda so stali tudi na srednjeveških gradovih Ranšperk pri Dobrni, Ekenštajn pri Velenju, Fala pri Mariboru in Irštajn pri Mislinji.

Grad Waldenberg v poznem 12. stoletju. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija
(risal: Igor Sapač, 2004 in 2016).

Grad Čušperk konec 12. stoletja in sredi 16. stoletja. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrični študiji in tlorisa
(risal: Igor Sapač, 2002).

Pogled z zahodne strani na kopo, kjer je nekoč stal samostojni grajski izpostavljeni stolp – propugnakul (foto: Igor Sapač, 2016).

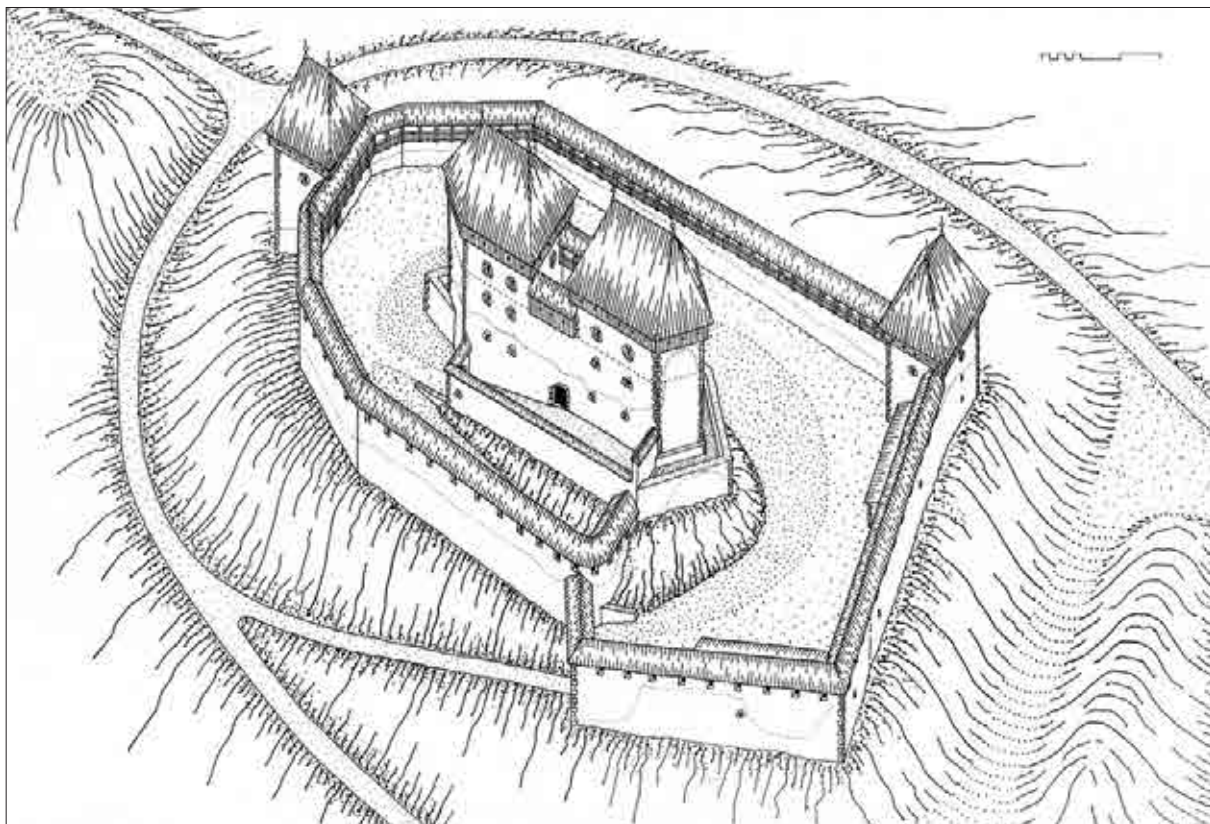
lesen konzolni obhodni hodnik, od katerega so se v višini vrhnjega zaključka okenskih ostenij drugega nadstropja ohranile dobro vidne tramovnice. Najverjetneje sta imela waldenberška palacija, tako kakor palacij na Kamnu in palaciji številnih drugih primerljivih gradov, nad pritličjem samo dve celi nadstropji. Ta sklep poleg ohranjenih ostankov zidovja omogočata tudi analiza debeline prečnih zidov proti notranjemu dvorišču in analiza Valvasorjeve upodobitve.

Tesno notranje grajsko dvorišče dokazuje, da je hkrati z zidano obodno grajsko zasnovo na Waldenberku moralo nastati tudi večje predgradje, ki je bilo najverjetneje urejeno ob glavni dostopni poti do gradu, nedaleč od obodne zasnove, in sprva obdano z lesenim plotom ali palisado. Manj verjetna se zdi možnost, da je bilo predgradje na podolžni ravnici severozahodno od obodne grajske zasnove, ob južnem vznožju kope z grajskim izpostavljenim stolpom. V predgradju so našle prostor vse tiste dejavnosti, za katere je za grajskim obzidjem zmanjkalo prostora. Na območju predgradja je gotovo stalo več nizkih lesenih stranskih grajskih poslopij, od katerih kajpak sedaj ni več razpoznavnih nobenih sledov. Stavbe v predgradjih srednjeveških gradov so največkrat postavljali tako, kot so narekovale trenutne potrebe in konfiguracija terena. Brez nadaljnjih arheoloških raziskav moremo zgolj ugibati, ali je že hkrati s prvotnim predgradjem nastal okop, na katerem je pozneje zrastle zunanje grajsko obzidje. Vsekakor izoblikovanost terena kaže, da je tudi vzhodno od obodne zasnove hkrati z njo že na začetku obstajala tudi večja ravnica, ki so jo pozneje na vzhodni strani okrnili z vkopom vzhodnega obrambnega jarka.

Gradnja grajskega kompleksa po skrbno premišljenem konceptu v okviru najstarejše stavbne faze je gotovo trajala več let. Pomisliti smemo, da jo je po letu 1197 dokončal šele sin Otona II. grofa Ortenburškega, Herman II. grof Ortenburški († 1256), v katerega času se grad tudi prvič pojavi v srednjeveških listinah.⁶⁶ Je naključje, da je prav on leta 1248 pridobil tudi grad Čušperk, ki je z vidika stavbne zasnove z Waldenberkom najbolj primerljiv? Zdi se, da je dal prav Herman II. zgraditi izpostavljeni stolp – propugnakul – s kvadratno talno ploskvijo vrh kope na grajskem grebenu okoli 200 metrov severozahodno od obodne zasnove. Na to smemo upoštevati terenske in stavbne značilnosti pomisliti tudi glede na listino iz leta 1247, v kateri so skupaj omenjeni trije waldenberški vitezi oziroma ortenburški ministerialni gradiščani – *Albertus, Uolricus et Henricus milites de Waldenberch*; zelo verjetno so torej že pred smrtjo Hermana II. v waldenberškem grajskem kompleksu stale tri samostojne bivalne stavbe. Upoštevaje velikost talne ploskve vrh kope in značilne zasnove grajskih izpostavljenih stolpov, moremo ugotoviti, da je bila uporabna površina vsaj trinadstropnega stolpa povsem primerljiva s površinama palacijev v okviru obodne zasnove in da je mogel opravljati funkcijo tretjega gradiščanskega bivališča.⁶⁷ Za to domnevo govori tudi dejstvo, da je izpostavljeni stolp ob dostopni poti do obodne zasnove, na območju sedanje

⁶⁶ Prim. Tangl, *Die Grafen von Ortenburg in Kärnten. Erste Abtheilung*, str. 292–337.

⁶⁷ Zelo primerljiva je problematika ganerbnega gradu Vodriž, kjer so si leta 1338 trije bratje Hebenstreiti delili grajski kompleks, sestavljen iz dveh palacijev, zunanjega izpostavljenega stolpa in skupnega predgradja.

Grad Waldenberg v poznem 14. stoletju. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2004 in 2016).

Marhube, v 13. stoletju dobil tudi grad Ortenburg nad Špitalom ob Dravi na Koroškem, ki je bil matični grad Ortenburžanov in njihova glavna rezidenca.⁶⁸

2. faza: gradnja zunanjega obrambnega obzidja v drugi polovici 13. stoletja in/ali v 14. stoletju

V drugi fazi stavbnega razvoja grajskega kompleksa prav gotovo gradbeno niso občutneje posegli v obodno zasnovo s palacijama vrh grebena. Spremenila se je zgolj njena vloga v širšem kontekstu; z izgradnjo novega razsežnega zunanjega grajskega obzidja je prvotni obodni grad dobil značaj grajskega jedra. Takrat so najverjetneje povsem preuredili staro predgradje in mu z novim zidanim obzidjem, postavljenim morda deloma na pozicijah starejše lesene palisade, dali značaj zunanjega grajskega dvorišča. Zaradi urejanja nove dvoriščne površine je bilo

treba nekoliko znižati in izravnati skalne brežine ob vznožju obodnih zidov grajskega jedra in zato so staro zidovje na južni in vzhodni strani spodaj dopolnili z novim kamnitim talnim podzidkom, ki so ga pomaknili 20 centimetrov čez lice starega zidovja navzven in ga zgoraj v maniri gotske arhitekture zaključili s poševno kratko odkapno površino. Vzporedno z gradnjo podzidka so staro obodno zidovje koncentrično obdali z razmeroma tankim vencem novega zidovja; imelo je predvsem funkcijo eskarpnega zidu, ki je preprečeval drsenje in morebitno spodkopavanje obodnega zidovja grajskega jedra, a je omogočil tudi nastanek tesnega obrambnega medzidja, od koder so branilci mogli učinkovito nadzorovati zunanje grajsko dvorišče in preprečevati dostop do grajskega jedra.⁶⁹ Koncentrični potek medzidja je bil prekinjen samo na jugozahodnem vogalu, kjer so uredili vhod vanj in prehod do glavnega portala grajskega jedra.

Enovit stik zidave na podzidku jugovzhodnega vogala grajskega jedra kaže, da so hkrati s podzidkom zgradili tudi prečni zid, ki je preprečeval prehod iz južnega v vzhodno medzidje in ki se nadaljuje v zunanje grajsko obzidje. Gradnja zunanjega obzidja z dvema oglatima obrambnima stolpoma je bila

⁶⁸ Obodne zasnove Waldenberka nikakor ni mogoče primerjati z jedrom gradu Ortenburg, ki je začelo nastajati že v drugi polovici 11. stoletja, v pisnih virih pa je grad izpričan od leta 1136. Dobro pa je primerljiva širša topografska situacija; ob dostopnih poteh do grajskega jedra Ortenburga so vidni sledovi dveh izpostavljenih stolpov in v dolini je razpoznavna lokacija nekdanje grajske pristave na lokaciji poznejšega novoveškega dvorca. Ahammer, *Die Ortenburg*, str. 48–52; prim. Wiessner in Vyoral-Tschapka, *Burgen und Schlösser in Kärnten*, str. 91–93; Deuer, *Burgen und Schlösser*, str. 175–176.

⁶⁹ Podobno tesno medzidje je v 14. stoletju dobil tudi Grad na Goričkem.

Pogled na ostanke vzhodnega dela zunanjega grajskega dvorišča z vzhodno in jugovzhodno stanico zunanjega obzidja (foto: Igor Sapač, 2016).

najobsežnejši gradbeni podvig v grajskem kompleksu v vseh obdobjih. Kaže na izjemen pomen gradu in njegovih lastnikov grofov Ortenburških pred letom 1418. Obzidje je z dokaj veliko distanco obdalo grajsko jedro in omogočilo ureditev udobnega in dobro branljivega polžastega dostopa do njega. Po ostankih smemo sklepati, da je bilo obzidje na notranji strani visoko do 7 metrov, na zunanji strani do 9 metrov in da ga je na notranji strani nedvomno na vseh straneh obtekal pokrit lesen konzolni povezovalni hodnik. Najbolj skrbno so zgradili vzhodno obzidno stranico, ki je grajski kompleks zavarovala na sovražnim napadom najbolj izpostavljeni strani in je z veliko debelino ter s skoraj povsem ravnim potekom dobila značaj ščitnega zidu, dolgega – vključno s severovzhodnim stolpom – približno 39 metrov. Hkrati s postavitvijo zunanjega obzidja so izkopali tudi oba prečna jarka na vzhodu in zahodu, ki sta grad oddelila od nižjih delov grebena. Jarka sta bila suha, tako kakor velika večina jarkov drugih višinskih gradov. Vzhodni jarek so na zunanji strani dodatno zavarovali z zemeljskim okopom.⁷⁰ Na najbolj izpostavljenih mestih sta bila jarka branjena z oglatima obrambnima stolpoma. Po izgradnji zunanjega obzidja so na njegovi notranji strani začeli graditi nove pomožne grajske objekte, ki so pozneje povsem propadli in jih zato brez arheoloških raziskav ni mogoče določiti. Morda so na zunanjem grajskem dvorišču po postavitvi obzidja uredili tudi dodatno cisterno za vodo.

Kakovostna gradnja zunanjega obzidja iz dokaj

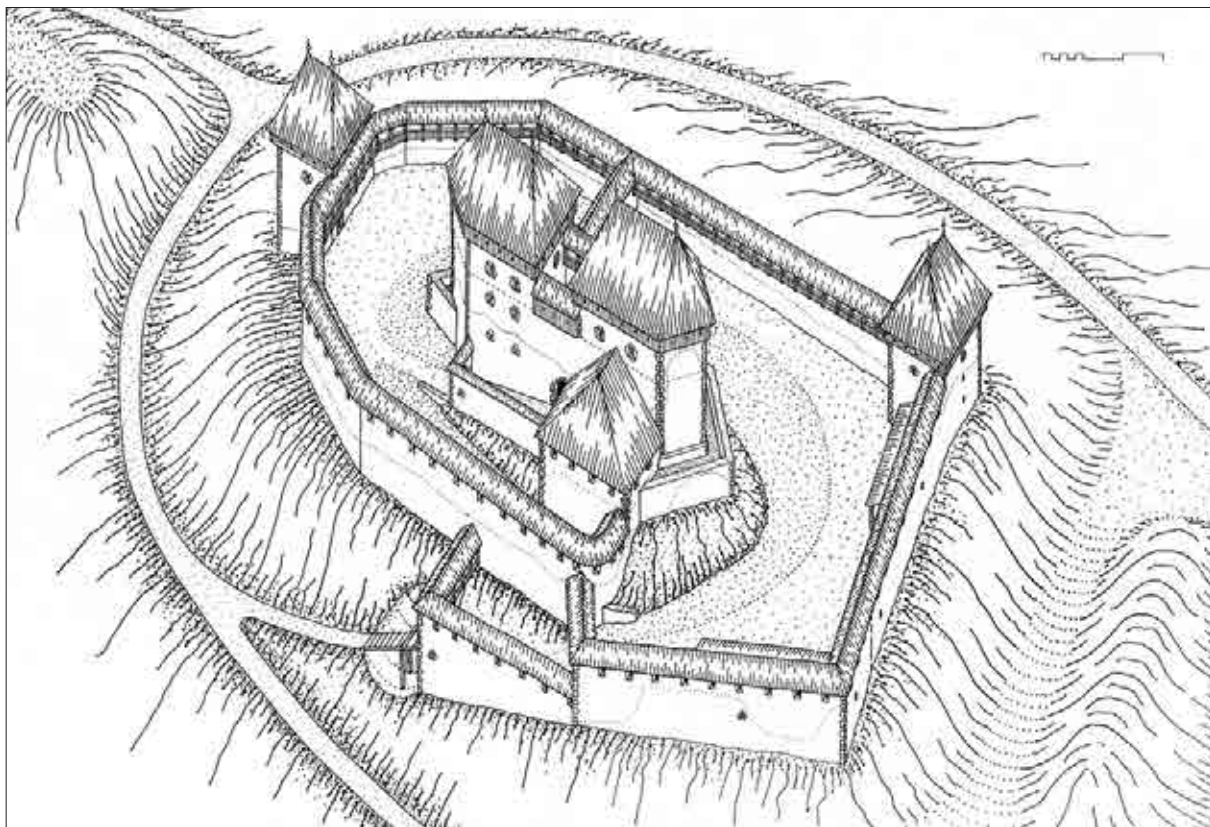
natančno obklesanih lomljencev, položenih v izravnanane plasti, kaže, da je nastalo v 14. stoletju ali morda že celo nekaj desetletij prej, v drugi polovici 13. stoletja. Tovrstna zunanja obzidja so na veliki večini srednjeveških gradov v slovenskem prostoru sicer nastala šele v obdobju turških vpadov, v zadnji tretjini 15. stoletja in v prvi polovici 16. stoletja. Samo najpomembnejši gradovi, kot so Bled, Lož, Šteberk, Zgornja Vipava, Rihemberk, Grad na Goričkem, Žovnek ali Stari grad Celje, so zunanja obzidja dobili že prej. Zdi se, da je treba ambiciozno širitev Waldenberka z izgradnjo zunanjega obzidja in ureditvijo zunanjega dvorišča povezati tudi z načrtno intenzivno gradnjo bližnje trške naselbine Radovljica, ki je status trga dobila v prvi tretjini 14. stoletja oziroma pred letom 1333, ko je v listinah omenjen prvi radovljiški tržan.⁷¹ Po drugi strani je mogoče, da so bila obsežna gradbena dela povezana z obnovo po močnem potresu 25. januarja 1348, ki je zelo prizadel zahodno Furlanijo in južno Koroško.⁷² Vsekakor se zdi verjetno, da je bil Waldenberg po tem potresu deležen določenih obnovitvenih posegov in izpeljali so jih, ko sta bila grajska gospodarja brata Friderik II. († 1355) in Oton VI. († 1374) grofa Ortenburška.

Z obsežnimi gradnjami je Waldenberg do druge polovice 14. stoletja dobil značaj imenitne poznosrednjeveške rezidence višjega plemstva in to je ostal vsaj do izumrtja grofov Ortenburških leta 1418, najverjetneje pa tudi še do izumrtja grofov Celjskih leta

⁷⁰ Prim. Lavtižar, *Lipniški grad*, str. 3.

⁷¹ Otorepec, *Gradivo za zgodovino Radovljice*, str. 15, št. 28; prim. Gestrin, *Trgovina in obrt*, str. 58.

⁷² Prim. Lavtižar, *Lipniški grad*, str. 19–20.

Grad Waldenberk sredi 16. stoletja. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2004 in 2016).

1456.⁷³ Zadnji Ortenburžan – Friderik III. – se je na Waldenberku pogosto zadrževal, kar kažejo njegove tam izstavljene listine. Žal iz teh listin ni razvidna prostorska organizacija gradu ali njegova oprema, ki po odkopanih drobnih predmetih sodeč gotovo ni bila skromna. Samo v listini iz leta 1390 je omenjen eden od grajskih prostorov – manjša posvetovalna soba – *stubella consiliaria minori castru Waldenwerd*, v kateri je tista listina nastala.⁷⁴ Poleg grajske kapele sv. Pankracija, ki je omenjena v opisu radovljiške župnije ob ustanovitvi ljubljanske škofije leta 1461,⁷⁵ je to edini poimensko znani prostor v notranjščini gradu. Nobenega od obeh omenjenih prostorov doslej ni uspelo povezati z vedenjem o arhitekturni zasnovi gradu. Predstavo o gradu v prvi polovici 15. stoletja otežuje tudi dejstvo, da brez ustreznih arheoloških raziskav ni mogoče ugotoviti, ali so morda tesno notranje dvorišče do takrat izzidali in zastrešili ter tako prvotna palacija povezali v enoten dolgi palacij, podobno, kakor se je to, denimo, zgodilo na gradovih Snežnik in Šteberk na Notranjskem ter morda tudi Rifnik na Štajerskem. Vsekakor je bil grad v

zgodnjem 15. stoletju odlična rezidenca in primerno bivališče zadnjega Ortenburžana. Friderik III. je tam 28. aprila 1418 tudi umrl.⁷⁶

3. faza: dopolnjevanje grajskega utrdbenega sistema v drugi polovici 15. stoletja in v 16. stoletju

Tretja faza gradbenega razvoja gradu po obsegu nikakor ni primerljiva s starejšima fazama. Izpeljali so jo v več gradbenih etapah in z razmeroma skromnimi sredstvi. To se je zgodilo v obdobju, ko je Waldenberk izgubil vlogo reprezentativne rezidence višjega plemstva in ko se je pojavila potreba po krepitvi njegove obrambne sposobnosti oziroma vojaške funkcije. S takrat opravljenimi gradbenimi posegi so dodatno zavarovali dostop do gradu in do vhoda v grajsko jedro ter grad prilagodili bojevanju z ognjenim strelnim orožjem.

⁷³ Prim. Lavtižar, *Lipniški grad*.

⁷⁴ Otorepec, *Gradivo za zgodovino Radovljice*, str. 20, št. 71.

⁷⁵ Benedik, *Miscellanea*, str. 217; prim. Lavtižar, *Lipniški grad*, str. 6, 69, 89; Šmitek, *Lipniški grad*, str. 25; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 378; Kunej, *Kamna Gorica*, str. 180.

⁷⁶ Lackner, *Zur Geschichte*, str. 191. Po legendi je Friderika III. Ortenburškega med nekim slavjem na Waldenberku z jabolkom zastrepila njegova žena Margareta. Ta umor je bil v starejšem zgodovinsko prisoten več stoletij. Dejansko se je zgodilo povsem drugače; raziskave v 20. stoletju so pokazale, da je Margareta vojvodinja Teška (Teck) umrla že leta 1406 in Friderik III. je bil ob smrti star skoraj 70 let. Meyer, *Die Grafen von Cilli*, str. 90; prim. Andrejka, *Kropa in Kamna gorica*; Lavtižar, *Lipniški grad*, str. 116–123; Stopar, *Gradovi na Slovenskem*, str. 236.

Pogled na ostanke kletnega dela južnega prizidka grajskega jedra z zahodne strani (foto: Igor Sapač, 2016).

V prvi etapi tretje faze so vzhodno od vhoda grajskega jedra, tik ob njem in z naslonitvijo na zunanjo stran južne obodne stene grajskega jedra, zgradili dokaj nizki podkleteni pravokotni južni prizidek z masivnimi tremi zunanjimi stenami, debelimi od 1,5 do 2,2 metra. V prizidek, ki je imel izključno obrambno funkcijo in ki je zgoraj na južni strani najverjetneje dobil zastrešeno topovsko ploščad, so vključili vzhodni del tesnega južnega medzidja iz druge faze grajskega razvoja. Zaradi potrebe po prilagajanju načinu bojevanja z ognjenim strelnim orožjem so starejšo steno zunanjega grajskega obzidja, ki izhaja iz podzidka jugovzhodnega vogala grajskega jedra, v glavnem podrli in jo na isti talni črti nadomestili z enkrat debelejšo steno. Novi prizidek je grajskim branilcem omogočil odlično nadzorovanje vhoda v grajsko jedro, južnega in vzhodnega dela zunanjega grajskega dvorišča, glavnega vhoda v grajski kompleks in ceste skozi Lipniško dolino, ki je povezovala Bled in Škofjo Loko.⁷⁷ V kletnih prostorih prizidka so morda uredili novo grajsko orožarno in z njo dopolnili in nadomestili starejšo grajsko orožarno, ki je bila najverjetneje v pritličju enega od prvotnih grajskih palacijev ali v enem od oglatih obrambnih stolpov zunanjega grajskega obzidja.⁷⁸

Morda so dostop do grajskega jedra zavarovali tudi z domnevnim prečnim zidom na območju se-

vernega dela zunanjega grajskega dvorišča, v podaljškemu dvoriščne stene zahodne bivalne stavbe grajskega jedra. Če je ta zid resnično obstajal, kar bodo mogle pokazati samo ustrezne arheološke raziskave, se je najbrž navezoval na zahodni del tesnega severnega medzidja. V tistem delu medzidja so morda z nadzidavo starejšega zidovja ustvarili prizidek, ki je bil deloma primerljiv s prizidkom na južni strani grajskega jedra.

V zadnji etapi tretje faze, ki se s strukturo zidave razlikuje od prve etape, so glavni vhod v grajski kompleks na južni strani zavarovali z novim obrambnim oborom; nastal je tako, da so pred južnim stopničastim zamikom zunanjega grajskega obzidja z glavnim grajskim vhodom postavili dve pravokotni in razmeroma tanki novi steni in ju naslonili na starejši obzidni stranici. Približno 18 metrov pred prehodom skozi zunanje obzidje je na padajočem južnem pobočju grajske vzpetine tako nastal nov prečni zid z novim glavnim vhodom v grajski kompleks. V zgornjem delu stopničasto stanjšan zid kaže, da je bil vrh tega zidu na notranji strani zelo verjetno lesen obrambni hodnik – njegova lesena tramovna konstrukcija je bila oprta na 20 centimetrov široko zidno polico. Južna stranica obzidja obora je sedaj povsem porušena, a njen potek je mogoče na terenu še slutiti. Struktura zidave na ostanku zahodne stene obora se že na prvi pogled razlikuje od drugih delov grajskega zidovja in s slabo kakovostjo kaže, da so jo zgradili pozno in najverjetneje v naglici.⁷⁹

⁷⁷ Prizidek je mogoče primerjati sicer precej mlajšo podkleteno in nekoč pokrito renesančno bastijo, ki so jo v prvi polovici 17. stoletja zgradili z naslonitvijo na trakt Novi grad v kompleksu gradu Negova v Slovenskih goricah.

⁷⁸ Prim. Lavtižar, *Lipniški grad*, str. 109.

⁷⁹ Smiselna je primerjava z zunanjim vhodnim oborom na gra-

Pogled na propadajoče razvaline grajskega jedra in njegovega južnega prizidka z zahodne strani (foto: Igor Sapač, 2016).

Časa izvedbe tretje faze gradbenega razvoja gradu ni mogoče natančneje določiti. Glede na zasnovo, strukturo zidovja in zgodovinske podatke je treba ugotoviti, da so jo izpeljali med letom 1456, ko je bil ubit Ulrik II. Celjski, in letom 1573, ko je na Waldenberku izpričan uničujoč požar. Upošteva je navedbe iz Kronike grofov Celjskih smemo pomisliti, da je utrjevalna dela v letih 1456 in/ali 1457 izvedla ali vsaj začela izvajati vdova Ulrika II., Katarina Celjska. Po drugi strani se zdi verjetno, da so opisana utrjevalna dela izpeljali oziroma zaključili šele v obdobju turških vpadov, po letu 1469, ko so se začeli turški vpadi na Kranjsko, oziroma po letu 1476, ko so mimo Radovljice in Waldenberka turške čete prodrle skozi Kranjsko do Trbiža in dalje na Koroško ter obe deželi zelo prizadele.⁸⁰ V tistem obdobju, do sredine 16. stoletja, so na Kranjskem v naglici obnavljali mnoga mestna in grajska obzidja ter zidali tabore okoli cerkva. Zaradi nevarnosti turških napadov je do konca 15. stoletja novo obzidje dobila tudi sosednja Radovljica, ki je približno med letoma 1470 in 1496 dobila mestne pravice.⁸¹

Vsekakor so na Waldenberku vzdrževalna dela opravljali tudi po letu 1458, ko je prešel v cesarsko posest. O tem priča tudi podatek iz leta 1467, ko je cesar Friderik III. grajskemu oskrbniku Gašparju Hawspecku odobril 40 funtov za popravilo walden-

berške grajske strehe.⁸² Izkopavanja v zgodnjih devetdesetih letih 20. stoletja so razkrila tudi približno 150 fragmentov pečnic, v glavnem neglaziranih in deloma okrašenih s figuralnimi motivi, ki dokazujejo, da so v poznem 15. stoletju in zgodnjem 16. stoletju najverjetneje več prostorov v grajskem jedru opremili z lončenimi pečmi.⁸³ Morda so nekatere peči nastale tudi med odpravljanjem posledic potresa leta 1511.

Grad Waldenberg po požaru leta 1573

Po uničujočem požaru, ki je grad prizadel pred novembrom 1573, ga niso več obnovili. Leta 1993 opravljene arheološke raziskave so pokazale, da življenje na Waldenberku kljub temu ni takoj zamrlo. V spodnjem delu južnega prizidka grajskega jedra skupaj z ruševinskim materialom odkopana izjemno velika količina raznolikih drobnih predmetov je pokazala, da je bil ta odpadni material sprva najverjetneje odložen drugod na območju gradu, nato pa so ga uporabili za zasutje kleti in izravnave terena vrh opuščenega južnega prizidka. Zdi se, da je po požaru leta 1573 grad dokončno izgubil funkcijo plemiške bivalne stavbe, do začetka 17. stoletja oziroma do popolnega prenehanja nevarnosti turških vpadov pa je deloma ohranil obrambno funkcijo. Z zasutjem kleti pogorelega južnega prizidka so mogli njegov vrhnji del še naprej uporabljati kot obrambno

du Bled.

⁸⁰ Simoniti, *Turki*, str. 67; Voje, *Slovenci*, str. 25–26.

⁸¹ Avguštin, *Zgodovinsko-urbanistični*, str. 81.

⁸² Otorepec, *Gradivo za zgodovino Radovljice*, str. 30, št. 133.

⁸³ Predovnik, *Die Burg Waldenberg in Oberkrain*, str. 215.

ploščad oziroma bastijo in od tam nadzorovati cesto skozi Lipniško dolino. Da je Waldenberg še dokaj dolgo ohranil vojaški pomen, lahko kaže tudi omejena oznaka v avstrijskem vojaškem zemljevidu iz druge polovice 18. stoletja. Brez nadaljnjih raziskav ni mogoče pojasniti, ali so morda namenoma podrli oba glavna grajska portala na zahodni strani in predrli nov prehod skozi vzhodno stranico zunanjega obzidja.⁸⁴

Čeprav je Waldenberg že več kakor štiri stoletja razvaljen, so njegovi ostanki še vedno zelo dominantni v prostoru, pričevalni s kulturnozgodovinskega zornega kota in jih je zlasti zaradi zgodovinskega, arheološkega, umetnostnozgodovinskega in arhitekturnega pomena treba vrednotiti v okviru najpomembnejših srednjeveških grajskih razvalin v slovenskem prostoru. Grad ponuja izjemno priložnost za izvedbo celovito zastavljenih interdisciplinarnih raziskav in obeta odličen vpogled v življenje na naših najbolj reprezentativnih gradovih v obdobju med 12. in 16. stoletjem. Kakovostno izpeljane raziskave so tudi osnovni pogoj za odgovorno ohranitev in sanacijo njegovih ostalin. Z izvedbo najnujnejših sanacijskih posegov vsekakor ne bi smeli več dolgo odlašati, če ne želimo tvegati izgube starodavnega visokega zidovja v grajskem jedru, ki od 12. stoletja bogati krajinsko sliko širšega prostora. S primerno ohranitvijo in sanacijo waldenberških grajskih razvalin bi Radovljica in Gorenjska nedvomno veliko pridobili in vsi skupaj bi bili znova bogatejši za urejen kulturni spomenik.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

INDOK – INDOK center pri Ministrstvu za kulturo Republike Slovenije
Fototeka: Pusti grad pri Radovljici/Waldenberg
Spisovno gradivo: Pusti grad: France Stele, Terenski zapiski, CVII, 1914, 38

ZVKDS – Zavod za varstvo kulturne dediščine, Območna enota Kranj
Fototeka: Fotografije gradu Zgornja Lipnica – Pusti grad (Waldenberg) iz let 1967, 1992, 1993
Spisovno gradivo: Zgornja Lipnica – Ruševine gradu Pusti grad (EŠD 17612)
Zbirka načrtov: Grad Waldenberg – Lipnica: prerez in situacija (avtor: Peter Fister, 1967)

OBJAVLJENI VIRI IN LITERATURA

Adam, Stane in Nadja Jere in Jure Sinobad: *Stara Radovljica*. Radovljica: samozaložba, 2012.

Ahammer, Andreas: Die Ortenburg – Eine ausge dehnte Hanganlage in Oberkärnten. *Burgen im Alpenraum*. Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2012, str. 48–52.

Andrejka, Rudolf: *Kropa in Kamna gorica. Krajepisno-zgodovinski poizkus*. Ljubljana: samozaložba, 1924.

Avguštin, Cene: Zgodovinsko-urbanistični značaj starega mestnega jedra Radovljice. *Radovljiški zbornik 1995*. Radovljica: Občina Radovljica, 1995, str. 77–87.

Bajt, Drago in Marko Vidic (ur.): *Slovenski zgodovinski atlas*. Ljubljana: Nova revija, 2011.

Benedik, Metod: *Miscellanea*. Ljubljana: Teološka fakulteta: Inštitut za zgodovino Cerkev, 1988 (Acta ecclesiastica Sloveniae; 10).

Deuer, Wilhelm: *Burgen und Schlösser in Kärnten*, Klagenfurt: J. Heyn, 2008.

Dinić, Mihajlo: O vitezu Palmanu. *Zgodovinski časopis*, 6–7, 1952–1953, str. 398–401.

Gestrin, Ferdo: Radovljica – vas, trg in mesto do 17. stoletja. *Zgodovinski časopis* 45, 1991, str. 517–547.

Gestrin, Ferdo: Trgovina in obrt v Radovljici do 17. stoletja. *Radovljiški zbornik 1995*. Radovljica: Občina Radovljica, 1995, str. 58–76.

Grefe, Konrad in Peter Radics: *Stara Kranjska/Alt-Krain*. Dunaj-Ljubljana/Wien-Laibach: Samozaložba/Selbstverlag, 1900–1903.

Gros, Ben: *Gradovi grofov Ortenburških*. Diplomsko delo na Oddelku za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Kranj, 2014.

Habjan, Vlado: Radovljica v času združitve Ortenburških in knezov iz Celja. *Radovljiški zbornik 1995*. Radovljica: Občina Radovljica, 1995, str. 112–131.

Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi. Leksikon slovenske grajske zapuščine*. Ljubljana: DZS, 1997.

Jakič, Ivan: *Sto gradov na Slovenskem*. Ljubljana: Prešernova družba, 2001.

Jaksch, August: *Monumenta historica ducatus Carinthiae. Geschichtliche Denkmäler des Herzogthumes Kärnten. Vierter Band. Die Kärntner Geschichtsquellen 1202–1269. Teil 2. 1263–1269*. Klagenfurt: Ferd. V. Kleinmayr, 1906.

Komelj, Ivan: Grad kot spomeniškovarstveni problem v času med obema vojnama. *Varstvo spomenikov XXV*, 1983, str. 13–32.

Komelj, Ivan: Gradovi na Gorenjskem. *Varstvo spomenikov XII*, 1967, str. 16–22.

Komelj, Ivan: Utrdbena arhitektura 16. stoletja v Sloveniji. *Zbornik za umetnostno zgodovino 1965*, nova vrsta VII, str. 73–92.

Kos, Dušan: *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1994.

Kos, Dušan: Ortenburžani. *Enciklopedija Slovenije*, 8. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1994, str. 171–173.

⁸⁴ Prim. Šmitek, Lipniški grad, str. 29.

- Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.
- Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. Peta knjiga*. Ljubljana: Leonova družba, 1928.
- Kosi, Miha: Grajska politika – primer grofov Celjskih. *Kronika* 60, 2012 (Iz zgodovine slovenskih gradov), str. 465–494.
- Krajevni leksikon Dravske banovine*. Ljubljana: Zveza za tujski promet za Slovenijo, 1937.
- Krajevni leksikon Slovenije. I. knjiga* (ur. Roman Savnik). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1968.
- Krones, Franz: *Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli. Theil 2: Die Cillier Chronik*. Graz: Leuschner & Lubensky, 1883.
- Kronika grofov celjskih. Prevedel in z opombami opremil Ludovik Modest Golia*. Maribor: Založba Obzorja, 1972.
- Kunej, Marjan: *Kamna Gorica na nakovalu časa. Ob 500-letnici prve neposredne omembe kraja v pisnih virih*. Kranj: Gorenjski muzej, 1999 (Gorenjski kraji in ljudje; 9).
- Lackner, Christian: Zur Geschichte der Grafen von Ortenburg in Kärnten und Krain. *Carinthia I*, 181, 1991, str. 181–200.
- Lavtižar, Josip: *Lipniški grad pri Radovljici. Zgodovinska povest iz 14. in 15. stoletja*. Radovljica: Radovljiško prosvetno društvo, 1939.
- Lazar, Tomaž: *Vitezi, najemniki in smodnik. Vojskovanje v poznem srednjem veku*. Viharnik: Ljubljana, 2012.
- Lazar, Tomaž: Vloga gradu v srednjeveškem vojskovanju, *Kronika* 60, 2012, str. 443–464.
- Lozar Štamcar, Maja (ur.): *Gotika v Sloveniji. Svet predmetov*. Katalog razstave. Ljubljana: Narodni muzej, 1995.
- Meyer, Therese: Die Grafen von Cilli als Erben der Grafen von Ortenburg. Zur Geschichte Kärntens 1377–1524. *Zbornik mednarodnega simpozija Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja, Celje, 27.–29. maj 1998. Uredila Rolanda Fugger Germandnik*. Celje: Pokrajinski muzej, 1999, str. 85–94.
- Otorepec, Božo: Gradivo za zgodovino Radovljice v srednjem veku. *Radovljiški zbornik 1995*. Radovljica: Občina Radovljica, 1995, str. 10–37.
- Pettauer, Leopold: Imena važnejših starejših gradov na Slovenskem nekdanj in sedaj. Imensko zgodovinska razprava. *Kronika slovenskih mest* 5, 1938, str. 7–17, 107–109, 189–192.
- Predovnik, Katarina: Arheološka dediščina s Pustega gradu nad Zgornjo Lipnico pri Radovljici. 2. *Valičev arheološki dan. Povzetki predavanj, Kranj 10. december 2012*. Kranj: Gorenjski muzej, 2012, str. 16–17.
- Predovnik, Katarina: Die Burg Waldenberg in Oberkrain und sein archäologisches Fundgut. *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. On the trail of castles. Studies in honour of István Feld on his 60th birthday*. Budapest: Castrum Bene Egyesület, 2011, str. 207–216.
- Rajšp Vincenc (ur.), *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*, 4. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU in Arhiv Republike Slovenije, 1998.
- Ravnik-Toman, Barbara: Kratek zapis o arheoloških izkopavanjih na Pustem gradu (Waldenberg) nad Zgornjo Lipnico. *Kroparski zbornik. Ob 100-letnici Plamena. (1894–1994)*. Radovljica: Občina; Kropa: Tovarna vijakov Plamen, 1995, str. 246–250.
- Rohsmann, Arnulf: *Markus Pernhart. Die Aneignung von Landschaft und Geschichte*. Klagenfurt: Heyn, 1992.
- Rožič, Janko: Gradovi v pokrajini – Kamen, Pusti grad in Blejski grad. *Kronika* 60, 2012 (Iz zgodovine slovenskih gradov), str. 747–760.
- Sapač, Igor: *Razvoj grajske arhitekture na Dolenjskem in v Beli krajini*. Ljubljana, 2003 (Diplomsko delo na Fakulteti za arhitekturo Univerze v Ljubljani).
- Schumi, Franz: *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain. II. Band. 1200–1269*. Laibach: Samozaložba, 1884 in 1887.
- Simoniti, Vasko: *Turki so v deželi že. Turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju*. Celje: Mohorjeva družba, 1990.
- Šmitek, Janez: Lipniški grad. *Radovljiški zbornik 1992*. Radovljica: Skupščina občine Radovljica, 1992, str. 23–29.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Stopar, Ivan: *Gradovi na Slovenskem*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1986.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Ob zgornjem toku Save*. Ljubljana: Viharnik, 1996 (Grajske stavbe 6).
- Stopar, Ivan: *Gradovi*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1991 (Zbirka Slovenska dediščina).
- Tangl, Karlmann: Die Grafen von Ortenburg in Kärnten. Erste Abtheilung von 1058 bis 1256. *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen*, 30/2, 1864, str. 203–352.
- Tangl, Karlmann: Die Grafen von Ortenburg in Kärnten. Zweite Abtheilung von 1256 bis 1343. *Archiv für österreichische Geschichte*, 36, 1866, str. 1–183.
- Vaje. Faksimilirana izdaja s spremno besedo Jožeta Pogčnika*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1968 (Monumenta litterarum slovenicarum; 4).
- Valvasor, Janez Vajkard: *Topografija Kranjske 1678–1679. Skicna knjiga*. Faksimilirana natis originala iz Metropolitanske knjižnice v Zagrebu. Ljubljana: Valvasorjev odbor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, 2001.

- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogtums Crain*. Laybach-Nürnberg, 1689.
- Valvasor, Johann Weichart: *Topographia Ducatus Carnioliae Moderna. Wagensperg in Crain*, 1679. *Faksimilirana izdaja*. Ljubljana: Cankarjeva založba; München: Dr. Dr. Rudolf Trofenik, 1970.
- Voje, Ignacij: *Slovenci pod pritiskom turškega nasilja*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1996.
- Wakounig, Marija: *Die Besitzungen der Grafen von Ortenburg in Krain. 1202–1377*. Tipkopis diplomatskega dela. Wien, 1982.
- Wiessner, Hermann in Margareta Vyoral-Tschapka: *Burgen und Schlösser in Kärnten. Hermagor, Spittal/Drau, Villach. 2 erweiterte Auflage*. Wien: Birken, 1986.
- Žontar, Majda in Mirina Zupančič: *Terenske raziskave gradov na Gorenjskem. Varstvo spomenikov XII*, 1967, str. 23–36.

S U M M A R Y

The Waldenberg or Pusti grad Castle near Radovljica. A description of architectural history

The Waldenberg Castle built on the lookout hill above the village of Zgornja Lipnica, near Radovljica and the confluence of the Sava Dolinka and Sava Bohinjka rivers, was one of the most important medieval castles in Carniola. It first appeared in medieval documents in 1228. The castle remained in the possession of the Counts of Ortenburg until their extinction in 1418. Based on the data obtained from medieval documents and its construction features, the castle was most likely built in the late 12th century by Otto II Count of Ortenburg, who appears in

documents between 1141 and 1197. The castle was a so-called Ganerbenburg from the very beginning; in the 13th century it housed a number of Ortenburg ministerials from one or perhaps several families. As a Ganerbenburg, the castle was given a symmetric layout with arched walls, a small inner courtyard and two equal palatia. Before the mid-13th century, the layout was presumably extended to include a separate, exposed defensive tower, built on top of a mound on the castle ridge some 200 metres north-west of the arched layout. By the end of the 14th century the castle had been surrounded by an extensive outer bailey, protected by two square defensive towers and two wide moats. The bailey formed a large outer courtyard, through which ran a snail-shaped path leading to the castle's core. In this period the castle became a representative residence of the Counts of Ortenburg, bearing witness to which are many small artefacts, discovered during the excavations that took place in the early 1990s. On the castle premises was also the Chapel of St. Pancras, mentioned in a written source from 1461. Between 1458 and 1573, when it was in the hands of the Habsburgs, the castle lost its function as a representative residence of higher nobility and strengthened its defensive role. Then, it was further protected by fortification elements, especially a fortified extension on the southern side of the castle's core and a reinforced barbican at the main gate into the castle's compound. After a devastating fire that occurred sometime before November 1573, the castle has never been restored again. Until the beginning of the 17th century or rather until the threat of Turkish incursions completely subsided, the site of fire remained in use solely as a defensive post. Although the Waldenberg Castle has lain in ruins for more than four centuries, its remains still dominate the area, bearing witness to the cultural and historical heritage of this area. Therefore, their historical, archaeological, art historical and architectural significance should be evaluated within the framework of the most important medieval castle ruins in Slovenian territory.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 728.81(450.365Bela Peč)"14/16"

Prejeto: 19. 9. 2016

Igor Sapač

izr. prof. dr., muzejski svetovalec, Univerza v Mariboru, Fakulteta za gradbeništvo, prometno inženirstvo in arhitekturo,
Oddelek za arhitekturo, Krekova 2, SI-2000 Maribor
E-pošta: igor.sapac@um.si

Grad Bela Peč/Weissenfels in njegov arhitekturnozgodovinski pomen

IZVLEČEK

Grad Bela Peč/Weissenfels na vzpetini v karavanskem pogorju, med Kranjsko Goro in Trbižem, je eden najmlajših srednjeveških gradov na ozemlju nekdanje dežele Kranjske in eden redkih gradov, ki so jih povsem na novo zgradili grofje Celjski. Okoli leta 1431 ga je na strateško pomembni ekstremni višinski lokaciji začel graditi Friderik II. Celjski. Že v drugi polovici 16. stoletja je izgubil prvotni pomen in v 17. stoletju se je začel spreminjati v razvalino. Čeprav so njegovi ostanki skromni, je njegova stavbna zasnova še vedno dovolj dobro razpoznavna in kaže, da so jo izoblikovali v vsaj štirih stavbnih fazah v 15. in 16. stoletju. V prvi stavbni fazi so do leta 1456 zgradili veliko obzidano grajsko jedro, ki so ga nato v drugi in tretji stavbni fazi okrepili z zunanjim protiturskim obzidjem ter dopolnili z novimi stavbnimi trakti. Zadnje gradbene posege v grajskem kompleksu so opravili po potresu leta 1511, ki pa niso bistveno spremenili zasnove iz starejših stavbnih faz.

KLJUČNE BESEDE

grad, srednjeveški gradovi, Bela Peč, Weissenfels, Fusine in Valromana, Gornjesavska dolina, Furlanija–Juljska krajina, Fridrihtajm, arhitektura, arhitekturna zgodovina, kastelologija, stavbni razvoj, celjska delavnica, celjska stavbarnica, grofje Celjski, Friderik II. Celjski, Habsburžani, Thurn–Valsassina, Khevenhüller, Moscon, Eggenberg, Trilleg

ABSTRACT

THE BELA PEČ/WEISSENFELS CASTLE AND ITS ARCHITECTURAL-HISTORICAL IMPORTANCE

The Bela Peč/Weissenfels Castle standing on a hill in the Karavanke Mountains between Kranjska Gora and Trbiž/Tarvisio is one of the youngest medieval castles in the territory of the former Province of Carniola and one of the rare castles that were completely rebuilt by the Counts of Cilli. Around 1431 Frederick II of Cilli undertook its construction in a high-altitude and strategically important location. The castle lost its original significance already in the second half of the 16th century and began to crumble into ruin in the 17th century. Regardless of its modest remains, the building plan of the castle is still clearly discernible and reveals that its development spanned at least four building stages during the 15th and 16th centuries. In the first building stage until 1456 an extensive enclosed castle core was built, which was reinforced with an outer anti-Turkish bailey during the second and third building stages and added new tracts of buildings. The last construction works within the castle compound were performed after the earthquake of 1511, which did not significantly change the layout of the earlier building stages.

KEY WORDS

castle, medieval castles, Bela Peč, Weissenfels, Fusine in Valromana, Upper Sava River Valley, Friuli–Venezia Giulia, Fridrihtajm Castle, architecture, architectural history, castelology, building development, Celje workshop, Celje's community of masons and builders, Counts of Cilli, Frederick II of Cilli, Habsburgs, Thurn–Valsassina, Khevenhüller, Moscon, Eggenberg, Trilleg

Grad Bela Peč/Weissenfels je stal na visoki dominantni vzpetini v karavanškem pogorju, 1123 metrov nad morjem, nad naselbino Bela Peč/Weissenfels/Fusine in Valromana, v bližini Rateč, med Kranjsko Goro in Trbižem. Njegovi ostanki so sedaj na ozemlju Republike Italije in njene pokrajine Furlanija–Julijska krajina, približno 4,5 kilometra zahodno od mejne črte z Republiko Slovenijo in v bližini tromeje med Italijo, Slovenijo in Avstrijo. Do konca prve svetovne vojne je to območje spadalo v okvir habsburške vojvodine Kranjske oziroma avstrijske kronske dežele Kranjske in k skrajnemu severozahodnemu delu Gorenjske, nato pa je z rapalsko pogodbo leta 1920 pripadlo Italiji, ki ga je okupirala 19. novembra 1918.¹ Zaočkroženi zgodovinski oris Gornjesavske doline bi bil brez obravnave Bele Peči okrnjen, saj je belopeškemu zemljiškemu gospodstvu pripadal velik del te doline. Grad je pomemben tudi kot eden najmlajših srednjeveških gradov na ozemlju, ki so ga v srednjem veku poseljevali Slovenci, in kot eden redkih gradov, ki so jih povsem na novo zgradili grofje Celjski. S tem prispevkom želim analizirati zlasti stavbno zasnovano gradu Bela Peč in opozoriti na njen arhitekturnozgodovinski pomen, ki je v obstoječi literaturi povsem prezrt.²

Posestnozgodovinski okvir

Grad so zgradili vrh vzpetine nad prastaro potjo, ki povezuje Gornjesavsko dolino s Koroško in Furlanijo.³ Ozka dolina pod poznejšim gradom je bila do poznega srednjega veka zaradi zahtevnih gorskih podnebnih razmer zelo redko poseljena. V drugi polovici 14. stoletja so imetniki tega območja grofje Ortenburški začeli tja načrtno naseljevati ljudi in spodbujati razvoj fužinarstva.⁴ Belopeško zemljiško gospodstvo, ki je poleg gradu in naselbine Bela Peč obsegalo še zgornji del Gornjesavske doline do potoka Belca in glavnino sedanjega območja Jesenic, je nastalo po letu 1430 in najpozneje do konca 15.

stoletja z osamosvojitvijo od gospodstva Radovljica.⁵ Grad in gospodstvo sta nastala na ozemlju, ki ga je grof Herman II. Celjski (okoli 1361–1435) pridobil leta 1418 oziroma leta 1420 z ogromno dediščino izumrlih grofov Ortenburških na osnovi dedne pogodbe iz leta 1377.⁶ O nastanku gradu nas seznanja Kronika grofov Celjskih.⁷ Ko je grof Herman II. Celjski po aferi z Veroniko Deseniško izpustil svojega sina Friderika II. (okoli 1379–1454) iz ječe, kamor ga je bil zaprl zaradi »pregrešne« ljubezni, a mu hkrati ni vrnil zaseženih gradov, je znova odvedli mladi grof z vsem svojim dvorom odšel v Radovljico oziroma na grad Waldenberg. Tam je bival dve leti in se nato odpravil v Rim, a ga je na poti zajel mejni grof iz Ferrare. Iz ujetništva ga je za visoko odkupnino rešil njegov svak, Henrik VI. grof Goriški (1376–1454), *nakar se je Friderik lotil zidave novega gradu, tokrat v bližini Kranjske Gore: und nach derselben fengknus hub an derselbig graff Friedrich von Cilli von neuem ein schloss zu bauen ob Kronau, und hat das genandt Weissenfels, und das ist beschehen, do man zalt nach Christi geburd 1431 jahr – in imenoval ga je Bela Peč in zgodilo se je to, ko so šteli leto 1431 po Kristusovem rojstvu.* S tem sporočilom se konča XIII. poglavje Kronike grofov Celjskih, v katerem je pisec razložil, kako se je Friderik pobotal z očetom.⁸ Zapis se zdi verodostojen. Morda je treba nekoliko podvomiti samo v točnost zapisa letnice začetka gradnje gradu, saj je v Kroniki grofov Celjskih zmotno zapisanih več letnic; pisec, denimo, navaja, da je Herman II. umrl leta 1434, v resnici pa se je to zgodilo leta 1435.⁹ Zato se zdi najbolj primerno zapisati, da se je gradnja gradu Bela Peč začela okoli leta 1431.¹⁰ V srednjeveških listinah je grad prvič izpričan leta 1440 in sicer posredno z gradiščanom – *burggraaf*

¹ Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 641–642; Podlogar, *Iz zgodovine*, str. 25–27, 51–56; Lavtižar, *Rateška kronika*, str. 214; Smole, *Graščine*, str. 76–77; Petrič, *Rateče*, str. 19–21, 23; Stopar, *Grajske stavbe*, 16, str. 134–135; prim. Golec, Erze, Wasser, Feuer und Erdbeben, str. 158–159.

² Čeprav je Bela Peč najbolj severovzhodna grajska lokacija na ozemlju Republike Italije, je italijanska kastelološka literatura skoraj ne pozna. V sistematično pripravljeno obsežno topografsko obravnavo grajske dediščine na območju Furlanije–Julijske krajine Bela Peč ni vključena. Prim. Miotti, *Carnia*. V zadnjem času je na ostanke gradu obrobno opozoril italijanski arhitekt in kastelolog Gianni Virgilio z objavo summarne zapisa Raimonda Domeniga. Glej: Virgilio, *Castelli da scoprire*, str. 32–33; prim. Virgilio, *Castelli e fortificazioni della Carnia*.

³ Za pomen poti primerjaj: Podlogar, *Iz zgodovine*, str. 25; Petrič, *Rateče*, str. 14; Sagadin, *Arheološka najdišča*, str. 16–22; Mlinar, *Gornjesavska dolina*, str. 26.

⁴ Petrič, *Rateče*, str. 19, 21; Meterc, *Nastanek*, str. 43; Golec, *Posebnosti nastanka*, str. 390.

⁵ Mlinar, *Gornjesavska dolina*, str. 37; Mlinar, *Das Eisenhüttenwesen*, str. 183–184; Mlinar, *Povednost*.

⁶ Prim. Petrič, *Rateče*, str. 19–20; Meterc, *Nastanek*, str. 44; Bajt in Vidic, *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 74–75, 88–89, 91; Virgilio, *Castelli da scoprire*, str. 32.

⁷ Pisanje Kronike grofov Celjskih se je po naročilu Celjskih grofov začelo okoli leta 1435 in končalo leta 1460, že po njihovem izumrtju. Njen avtor ni znan. Morda je bil celjski minorit, morda eden od pisarjev Hermana II. grofa Celjskega, vsekakor pa zaupnik zadnjih grofov oziroma knezov Celjskih. Original dela je izgubljen in ohranjeni so samo prepisi iz 16., 17. in 18. stoletja. Glej: Grabmayer, *Die Cillier und die Chronistik*, str. 219; Fugger Germadnik, *Groffe Celjski med zgodovino in mitom*, str. 26–28; primerjaj: *Kronika grofov celjskih*, str. 108–109.

⁸ Krones, *Die Freien von Saneck*, II. del, poglavje XIII, str. 81; *Kronika grofov celjskih*, str. 21–22; Klaič, *Zadnji knezi*, str. 57–58; Stopar, *Grajske stavbe*, 16, str. 134; prim. Megiser, *Annales Carinthiae*, I, str. 38; II, str. 1091; Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 462, 642; Orožen, *Celjska kronika*, str. 56–57; Dimitz, *Geschichte Krains*, I, str. 309; Podlogar, *Iz zgodovine*, str. 26; Lavtižar, *Rateška kronika*, str. 145; Grafenauer, *Veronika Deseniška*, str. 412–413; Habjan, *Radovljica*, str. 122; Kosi, *Grajska politika*, str. 483, op. 187; Fugger Germadnik, *Groffe in knezi Celjski*, str. 103.

⁹ Prim. Klaič, *Zadnji knezi*, str. 62.

¹⁰ Prim. Habjan, *Radovljica*, str. 122, 124.

zu Weissenfels.¹¹ Ugibanj, da je na lokaciji sedanjih grajskih ostankov oziroma v njihovi bližini že pred letom 1431 stal grad, arhivski viri in materialni sledovi ne potrjujejo.¹²

O Friderikovi gradnji in funkciji gradu navaja zanimive podatke pismo Sigmunda pl. Dietrichsteina deželnemu knezu z dne 16. septembra 1530: *Derselb vorbemelte Graff hat auf ein Zeit eine grosse Anzall Holcz gen Radmansstorff fuhren lassen vnd vill Zimmerleut dahin verordnet, vnd das Holcz zu einer Befestigung lassen machen, Niemand hat gewust wohin es brauchen wolt. Biss das gar gemacht ward, bot er allen seinen Vnderthanen auf, liess dasselb Holczwergk auf den Berg, da iecz Weissenfels stehet, fuhren vnd aufrichten, leget Kriegssvolck darein, liess Niemand weder handtlen, noch wandtlen in Wellischland, Tyroll, noch anderen Orten, dann wer Gleidtgelt gab. ... Grof, o katerem je bila pravkar beseda, je dal tistihmal pripeljati veliko lesa v Radovljico, poklical pa je tja tudi precej tesarjev, da so pripravili les za utrdbo, nihče ni vedel, za kaj ga bo potreboval. Ko je bilo vse pripravljeno, je svojim podložnikom naročil, naj spravijo ta les na goro, kjer sedaj stoji Bela Peč, in ga postavijo. Vanj je namestil vojake in naprej ni spustil niti trgovcev, niti popotnikov v Italijo, na Tirolsko ali drugam, če mu niso plačali....*¹³

Friderik II. Celjski je grad, drugače kakor po letu 1422 Fridrihštajn na Kočevskem,¹⁴ gotovo zgradil v soglasju z očetom Hermanom II. in v skladu s celjsko grajsko politiko.¹⁵ Pomisliti tudi smemo, da je Bela Peč prav toliko kot Friderikov tudi Hermanov gradbeni podvig in da je grad treba vrednoti v okviru številnih izvedenih Hermanovih gradbenih projektov. Bela Peč, drugače kakor Fridrihštajn, ni nastala kot Friderikov rezidenčni grad.¹⁶ Grad so za Celjske

upravljali njihovi gradiščani; leta 1440 je bil to Pernhart Klaynherr.¹⁷ Grad je nastal na vrhuncu celjskega obvladovanja ozemelj in gradov v avstrijskih deželah.¹⁸ Njegova lokacija na skrajnem severozahodu Kranjske, ob meji s Koroško, na stičišču pomembnih trgovskih poti med Furlanijo, Koroško in Kranjsko, je bila odlično izbrana. Z grajske vzpetine se odpirajo pogledi po delu Gornjesavske, Kanalske in Ziljske doline ter na okoliška pogorja Julijskih Alp, Karavank in Karnijskih Alp. Novi grad je mogel nadzorovati promet iz Kranjske proti zahodu in tudi iz Koroške skozi Kanalsko dolino čez Tabljo/Pontafel/Pontebba proti Furlaniji ter je omogočal zaslužek s mitnicami.¹⁹ Z njegovo postavitvijo so Celjski mogli nadzorovati dostop iz Kranjske do Beljaka in koroški prečni cestni koridor.²⁰ Po drugi strani je mogel grad izboljšati obvladovanje celjske pridobljene posesti v Gornjesavski dolini ter nahajališč železove rude in fužin v njegovi neposredni okolici ter spodbujati razvoj železarstva.²¹ Belopeški grad je torej treba razumeti kot pomembno vojaško-obrambno postojanko in kot enega od mejnikov celjskih posesti na Kranjskem, kot mitninsko postajo in obenem kot gospodarsko središče, ki je v skladu s politiko, oblikovano že pred letom 1418 s strani Ortenburžanov, omogočilo v ozki dolini Belega potoka oziroma na stiku Kanalske doline in Gornjesavske doline nadaljevanje načrtne kolonizacije – torej razvoj naselbin in fužinarstva, gradnjo cest, krčenje gozdov, širjenje obdelovalnih površin in doseljevanje podložnikov. Specifičen položaj gradu tik ob meji gospostva in dežele kaže, da je bila njegova strateška vloga na začetku pomembnejša od vloge središča gospostva. Celjske sosede je postavitve gradu, razumljivo, zelo motila. Najbolj so bili razburjeni Benečani, saj je grad nastal samo tri nemške milje od mejne črte s Furlanijo; po besedah neznanega kronista je gradbišče gradu napadlo več tisoč beneških vojakov in poskusili so preprečiti njegovo dokončanje, a namere niso mogli uresničiti.²² V fajdi med pokneženima celjskima grofoma Friderikom II. in Ulrikom II. ter vojvodo Friderikom V. Habsburškim, ki je trajala med letoma 1436 in 1443, se je pokazalo, da je belopeški grad sporen tudi za Habsburžane, ki sicer začetku njegove gradnje niso nasprotovali.²³

Grad so postavili na ekstremni višinski lokaciji

¹¹ Golec, Posebnosti nastanka, str. 392.

¹² Prim. Podlogar, Iz zgodovine, str. 26; Petrič, *Rateče*, str. 20; Meterc, Nastanek, str. 43. V poljudni literaturi je v nekoliko variirajočih interpretacijah od druge polovice 19. stoletja večkrat objavljena povsem neosnovana in zmotna navedba, da je že v 13. stoletju na lokaciji poznejšega gradu oziroma v dolini pod njim prvo grajsko stavbo postavila plemiška rodovina z gradu Weissenfels v nemški pokrajini Saška-Anhalt. Prim. Schumi, *Archiv*, I, str. 21–22; Podlogar, Iz zgodovine, str. 26. Zdi se, da je ta navedba v drugi polovici 19. stoletja izšla iz hotenja še dodatno poudariti in izpostaviti nemško poreklo sicer kranjskega gradu in naselbine Bela Peč.

¹³ Zahn, *Geschichtliche Studien*, str. 66; Stopar, *Grajske stavbe*, 16, str. 134–135.

¹⁴ Krones, *Die Freien von Saneck*, II. del, poglavje XI, str. 79.

¹⁵ Ko je na gradu Kamen pri Begunjah leta 1426 tragično umrl najmlajši sin Hermana II. Celjskega, Herman III. Celjski, je Friderik II. postal edini naslednik Hermana II. Oče je sina osvobodil in odnosi med njima so za silo uredili, čeprav je do Hermanove smrti leta 1435 občasno še prihajalo do trenj. Prim. Klaić, *Zadnji knezi*, str. 58–61.

¹⁶ Friderik II. je po letu 1431 največ bival na gradu Žovnek, po očetovi smrti in pridobitvi knežjega naslova pa pogosto tudi v Celju in na gradu Krapina, občasno tudi v Gradcu, Čakovcu, Vrbovcu v Hrvaškem Zagorju, Križevcih in Zagrebu. Leta 1454 je umrl na gradu Žovnek. Prim. Klaić, *Zadnji knezi*, str. 66, 84; Fugger Germadnik, *Grofe in knezi Celjski*, str. 104, 112.

¹⁷ Mlinar, Gornjesavska dolina, str. 37.

¹⁸ Prim. Kosi, Grajska politika.

¹⁹ Prim. *Kronika grofov celjskih*, str. 123.

²⁰ Habjan, Radovljica, str. 122–124.

²¹ Cesar Sigismund je leta 1431 podelil Hermanu II. Celjskemu pravico kopati rudo na vseh posestih. Klaić, *Zadnji knezi*, str. 51; prim. Mlinar, *Das Eisenhüttenwesen*, str. 186.

²² Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 157, 252.

²³ Lhotsky, *Eine unbeachtete Chronik*, str. 543; Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 155–157. Besedilo vira je mogoče razumeti v tem smislu, da je bila s habsburškega stališča gradnja sporna zato, ker k njej niso dali soglasja. Lahko pa je šlo zgolj za očitek »za nazaj«, kot še marsikaj drugega, kar so Habsburžani med fajdo očitali Celjskim.

Pogled z grajske vzpetine proti Ratečam in Gornjesavski dolini (foto: Igor Sapač, maj 2016).

in njegova gradnja je bila prav gotovo zelo zahtevna. Med Ratečani je ohranjeno izročilo, ki pripoveduje, kako težka je bila tlaka pri zidavi gradu; na tlako je kmet zjutraj odšel z volom vozit, zvečer pa se je vrnil domov le z volovo kožo. Tlaka je bila tako huda, da je več kmetov zapustilo svoje kmetije.²⁴ Nedvomno so glavno breme zidave in vzdrževanja gradu nosili okoliški prebivalci. Prebivalci trga Bela Peč so morali še v Valvasorjevem času ob nevarnosti noč in dan stražiti zgoraj v gradu.²⁵ Zaradi ekstremnega značaja lokacije so grad, razumljivo, že razmeroma zgodaj opustili in v njegovi upravni in rezidenčni vlogi so ga manj kakor eno stoletje po postavitvi dopolnili s stavbo v dolini; ker je bil grad težko dostopen in zelo – približno 30 kilometrov – oddaljen od vzhodnih predelov lastnega zemljiškega gospostva, so že okoli leta 1521 na Murovi zgradili sekundarni upravni sedež oziroma pristavo belopeškega gospostva – sedanjo Kosovo graščino na Jesenicah.²⁶

Celjski so imeli v več kot treh stoletjih svojega obstoja izjemno veliko število gradov, a sami so jih povsem na novo na Slovenskem zgradili samo osem. Kot gospodje Žovneški so v 12. stoletju zgradili Žovnek pri Braslovčah in v 13. stoletju Ojstrico pri Vranskem, Senek pri Polzeli in Libenštajn nad Preboldom. V 14.

stoletju so, na starejši osnovi, zgradili mestni grad oziroma sedanji knežji dvorec v Celju. V prvi polovici 15. stoletja so v okviru gospostva Ribnica zgradili Fridrihštajn na Kočevskem (pred 1424), v okviru gospostva Radovljica Belo Peč (okoli 1431) in v okviru gospostva Gračeno na vzhodu Kranjske ob meji s Hrvaško Mokrice (pred 1444). Vzpon grofov v 14. in 15. stoletju je potekal, ko je velika večina srednjeveških gradov že stala in ko gradnje povsem novih gradov z redkimi izjemami niso bile več smiselne oziroma mogoče.²⁷ Belopeški grad ima zato v okviru celjskega grajskega stavbarstva in kulturne dediščine na ozemlju nekdanje dežele Kranjske posebni pomen.

Po letu 1456, ko so ubili zadnjega Celjskega, Ulrika II., je grad Bela Peč z vsem drugim celjskim imetjem prešel v last Habsburžanov in je nato ostal deželnoknežja komorna posest do leta 1636.²⁸ Za grad so skrbeli upravitelji oziroma oskrbniki. Leta 1470 je kot belopeški oskrbnik omenjen Jurij Skodl.²⁹ Leta 1499 je omenjen oskrbnik Jurij Fleckh.³⁰ Habsburžani so do leta 1636 grad podeljevali v zastavo. Leta 1515 in tudi še leta 1530 je imel grad kot zastavno posest Žiga (Sigmund) pl. Dietrichstein.³¹

²⁴ Podlogar, *Iz zgodovine*, str. 27; Petrič, *Rateče*, str. 19–20.

²⁵ Valvasor, *Die Ebre*, XI, str. 641.

²⁶ Prim. Meterc, *Nastanek*, str. 44; Virgilio, *Castelli da scoprire*, str. 32.

²⁷ Prim. Kosi, *Grajska politika*, str. 488; Stopar, *Ostra kopja*, str. 68.

²⁸ Smole, *Graščine*, str. 76; Stopar, *Grajske stavbe*, 16, str. 135.

²⁹ Podlogar, *Iz zgodovine*, str. 27.

³⁰ Golec, *Posebnosti nastanka*, str. 392.

³¹ Valvasor, *Die Ebre*, XI, str. 642; Zahn, *Geschichtliche Studien*, str. 65–67; Meterc, *Nastanek*, str. 44; Stopar, *Grajske*

On je okoli leta 1521 na Murovi na Jesenicah zgradil manjši dvorec oziroma gosposko hišo s funkcijo sekundarnega sedeža uprave belopeškega gospostva – sedanjo Kosovo graščino, ki se v virih iz 18. stoletja omenja kot *stari belopeški grad*. Postavitev dvorca na Jesenicah ni bila naključje, saj se je na tistem območju že v poznem 14. stoletju začel spodbuden razvoj rudnikov, plavžev in fužin in obenem je bilo od tam mogoče dobro upravljati vzhodni del razsežnega gospostva.³² Dietrichsteini so Belo Peč izgubili pred letom 1540, saj je bila takrat kot zastavna posest že v rokah rodovine Thurn-Valsassina oziroma Franca barona Thurna-Valsassina (1509–1586), ki je leta 1541 postal državni grof.³³ Kot imetnik belopeškega gospostva je izpričan tudi leta 1550. Po smrti svojega očeta Vida pl. Thurna-Valsassina (1471–1535) je imel tudi gradova Vipavski Križ in Zgornji Kamnik. Med letoma 1542 in 1562 je bil deželni glavar Goriške.³⁴ Leta 1572 se je izselil na Češko.³⁵ Franc grof Thurn-Valsassina je Belo Peč najverjetneje prepustil svojemu bratranču Antonu II. grofu Thurnu-Valsassina († 1569), ki je kot imetnik tega gospostva izpričan leta 1563.³⁶ Po njem je Bela Peč pripadla njegovemu najmlajšemu sinu Janezu Ambrožu grofu Thurnu-Valsassina (1537–1621), ki je leta 1589 postal zastavni imetnik Waldenberka in Radovljice in leta 1601 deželni glavar Kranjske.³⁷ Takrat belopeškega gospostva ni imel več, saj ga je leta 1578 nadvojvoda Karel II. Habsburški (1540–1590) prepustil v zakup svojemu vrhovnemu dvornemu mojstru Juriju (Georgu) II. baronu Khevenhüllerju (1534–1587), ki je bil cesarski svetovalec, vnet protestant, znameniti graditelj mogočne utrdbe Ostrovia/Hochosterwitz na avstrijskem Koroškem in med letoma 1565 in 1587 deželni glavar Koroške. Belo Peč je dobil malo zatem, ko je leta 1577 izgubil mogočno deželno-knežjo grofijo Pazin v Istri. Po smrti leta 1587 sta ga tudi na Beli Peči nasledila sinova Žiga (Sigismund) III. (1558–1594) in Franc II. (1562–1607) barona Khevenhüllerja. Leta 1593 je nadvojvoda Ernest

stavbe, 16, str. 134. Leta 1515 je cesar Maksimilijan I. Dietrichsteinom oziroma Maksimilijanu Volfgangu pl. Dietrichsteinu kot zastavno posest podelil tudi Waldenberk in Radovljico, ki sta v posesti te rodovine ostala do sedemdesetih let 16. stoletja. Gestrin, Radovljica, str. 522; Šmitek, Lipniški grad, str. 25; prim. Podlogar, *Iz zgodovine*, str. 53.

- ³² Meterc, Nastanek, str. 44; prim. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 21–22; Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 66–69; Sapač, Mesta, trgi, gradovi in samostani, str. 720. Leta 1523 so pod Žigo pl. Dietrichsteinom ob dvorcu na Jesenicah zgradili še cerkev sv. Lenarta, ki je leta 1526 postala sedež župnije. Njen patrocinj najverjetneje izpričuje povezavo z Belo Pečjo, saj je tudi tam cerkev sv. Lenarta.
- ³³ Meterc, Nastanek, str. 44; prim. Mlinar, Gornjesavska dolina, str. 38.
- ³⁴ Podlogar, *Iz zgodovine*, str. 27; Smole, *Graščine*, str. 211; 690; prim. Kranjec, Thurn, str. 81–83.
- ³⁵ Smole, *Graščine*, str. 211.
- ³⁶ Meterc, Nastanek, str. 44.
- ³⁷ Po drugem, manj zanesljivem viru, so imeli leta 1575 Belo Peč spet Dietrichsteini. Podlogar, *Iz zgodovine*, str. 27.

III. Habsburški (1553–1595) belopeško gospostvo podelil v zastavo Inocencu pl. Mosconu (ok. 1545–1620).³⁸ Moscon je bil dobro izobražen in ambiciozen plemič ter si je poleg belopeškega gradu uspel pridobiti še gradove Sevnica, Reštanj, Pišce, Krško, Radeče, Žebnik in Postojna. Leta 1617 je bil povzdignjen med barone. Glavno rezidenco si je uredil na gradu Sevnica, ki ga je kupil leta 1595.³⁹ Tam si je dal malo pred smrtjo z adaptacijo prvotne protestantske molilnice – Lutrovske kleti – iz poznega 16. stoletja urediti tudi zasebni (protestantski) mavzolej, ki ga krasijo znamenite poslikave iz leta 1619.⁴⁰ Najverjetneje je umrl kmalu po 26. juniju 1620, ko je nastala zadnja listina z njegovim podpisom, vsekakor pa pred 12. majem 1621, ko je izpričan novi belopeški gospodar.⁴¹ V njegovem času je Bela Peč ostala protestantsko žarišče, kar je najverjetneje postala že pod Francem pl. Thurnom-Valsassina. Leta 1601 je protireformacijska verska komisija grajskega oskrbnika dala zvezati in ga poslala v Radovljico in potem k jezuitom v Ljubljano, kjer se je spreobrnil.⁴² Kljub temu so še vsaj do leta 1616 na belopeškem pokopališču pokopavali protestante in heretiki v Beli Peči so udeležence ljubljanske sinode skrbeli še leta 1643.⁴³

Valvasor v *Slavi vojvodine Kranjske* zaradi napačne interpretacije sicer pravilnega Megiserjevega podatka zmotno navaja, da so imeli belopeško gospostvo leta 1612 kot zastavno posest gospodje baroni Khevenhüllerji in da so ga za njimi pridobili knezi Eggenbergi.⁴⁴ Arhivski dokumenti dokazujejo, da je bil še leta 1620 belopeški gospod Inocenc pl. Moscon, od leta 1621 pa so izpričani Eggenbergi.⁴⁵ Eggenbergi so od Mosconov pridobili tudi gospostvo Logatec na Notranjskem.⁴⁶ Maja 1621 je kot novi belopeški gospod omenjen Janez Ulrik knez Eggenberg (1568–1634), ki je bil med letoma 1602

³⁸ Dinklage, *Kärnten um 1620*, str. 103, 175–183, 223–224, 230; prim. Wurzbach, Khevenhüller, str. 218–219; Mlinar, Gornjesavska dolina, str. 39. V ilustrirani rokopisni Kroniki Khevenhüllerjev iz okoli leta 1620 je pod gradom Bela Peč upodobljen mladi Ludvik Khevenhüller (1502–1531), ki nikoli ni bil imetnik gradu. Zmota se je zgodila zaradi napačne interpretacije podatka, da so bili Khevenhüllerji gospodarji Bele Peči med letoma 1578 in 1593. Prim. Dinklage, *Kärnten um 1620*, str. 103; Virgilio, *Castelli da scoprire*, str. 33.

³⁹ Smole, *Graščine*, str. 244, 401, 574, 651; Preinfalk, Grad Sevnica, str. 87–88; Sapač, Stavbni razvoj gradu Sevnica, str. 28, 34.

⁴⁰ Prim. Menoni, Odsev luteranske verske miselnosti, str. 303–321.

⁴¹ ARS, AS 718 Gospostvo Bela Peč, V/1/4–5. Prim. Preinfalk, Grad Sevnica, str. 88.

⁴² Dimitz, *Geschichte Krains*, III, str. 335; Podlogar, *Iz zgodovine*, str. 52–53; Lavtižar, *Rateška kronika*, str. 148, 149; Mugerli, Kranjskogorska župnija, str. 46–47.

⁴³ Mugerli, Kranjskogorska župnija, str. 47.

⁴⁴ Megiser, *Annales Carinthiae*, I, str. 38; Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 642; Podlogar, *Iz zgodovine*, str. 27.

⁴⁵ ARS, AS 718 Gospostvo Bela Peč, V/1/2–5. Prim. Dinklage, *Kärnten um 1620*, str. 103; Mlinar, Gornjesavska dolina, str. 39.

⁴⁶ Smole, *Graščine*, str. 266–267.

Bela Peč z gradom, cerkvijo, fužinarskimi stavbami in celopostavnim portretom Ludvika Khevenhüllerja v ilustrirani rokopisni Kroniki Khevenhüllerjev iz okoli leta 1620 (Dinklage, Kärnten um 1620, str. 104–105, Tafel 21).

in 1634 deželni glavar Kranjske.⁴⁷ Bela Peč je deželnoknežje komorno imetje ostala do leta 1636, ko jo je cesar Ferdinand II. prodal sinu Janeza Ulrika, Janezu Antonu I. knezu Eggenbergu (1610–1649), ki je imel veliko zemljiško posest tudi na Notranjskem in ki je bil med letoma 1635 in 1649 deželni glavar Kranjske.⁴⁸ Gotovo so v njegovem času težko pristopni grad vrh visoke vzpetine postopno že opuščali. Po poročilu, ki je bilo leta 1750 najdeno pod kamnom v grajskih razvalinah, so srednjeveški belopeški grad leta 1618 napadli in razdejali slovenski kmetje iz vasi Rateče zaradi spora z nemškimi železarji iz trga Bela Peč.⁴⁹ O verodostojnosti poročila moremo zgolj ugibati. Ugibamo lahko tudi o tem, ali je srednjeveški grad v njegovi upravni in rezidenčni vlogi v poznem 16. stoletju nadomestil oziroma dopolnil manjši monolitni dvorec, ki so ga zgradili ob glavni cesti v dolini, v trški naselbini Bela Peč, jugozahodno od cerkve, v zaselku Spodnja Fužina; stavba je še ohranjena in z značilno zasnovo ter renesančnim bifornim oknom nad glavnim portalom kaže, da je nastala med sredino 16. stoletja in sredino 17. stoletja.⁵⁰ Doslej uporabljeni arhivski dokumenti

sicer kažejo, da je bila ta stavba najverjetneje samo fužinarski dvorec in da ni bila povezana z gospodstvom Bela Peč.⁵¹

Janez Anton I. knez Eggenberg je leta 1647, dve leti pred svojo smrtjo, belopeško gospodstvo prodal Marku pl. Benagliju. Tudi on je kmalu umrl in leta 1653 je varuh njegovih mladoletnih otrok gospodstvo prodal trileškemu in ribniškemu graščaku Juriju Andreju Trillerju pl. Trillegu († 1667). Po njegovi smrti je grad in gospodstvo za njegova mladoletna otroka Katarino Elizabeto (okoli 1653–1724) in Jurija Andreja ml. (1663–1701) upravljal njegov mlajši brat Janez Friderik grof Trilleg († 1697), ki je bil skrbnik Bele Peči v času nastanka Valvasorjeve *Slave*.⁵² Morda je imel v tistem obdobju vpliv na upravo belopeškega gospodstva tudi Volf Engelbert grof Auersperg s Turjaka (1641–1709), ki je bil od leta 1669 poročen s Katarino Elizabeto pl. Trilleg.⁵³ Vsekakor je po letu 1697 celotno belopeško gospodstvo pripadlo ribniškemu graščaku Juriju Andreju ml. grofu Trillegu. Po njegovi smrti leta 1701 je gospodstvo dedovala

Italija. Prim. Sapač, Mesta, trgi, gradovi in samostani, str. 834.

⁵¹ Prim. Golec, Posebnosti nastanka, str. 398.

⁵² Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 22, 642; Podlogar, Iz zgodovine, str. 27; Smole, *Graščine*, str. 76; Stopar, *Grajske stavbe*, 16, str. 135; Mlinar, Gornjesavska dolina, str. 38–39; Preinfalk, *Plemiške rodbine*, 4, str. 165–172.

⁵³ Za zakonca glej: Preinfalk, *Plemiške rodbine*, 4, str. 169. Volfa Engelberta grofa Auersperga v zvezi z Belo Pečjo v letu 1685 omenja Leopold Podlogar. Podlogar, Iz zgodovine, str. 27, 51. Iz razpoložljivih arhivskih dokumentov njegova vloga v Beli Peči ni razvidna.

⁴⁷ ARS, AS 718 Gospodstvo Bela Peč, V/1/5. Prim. Meterc, Nastanek, str. 45.

⁴⁸ ARS, AS 718 Gospodstvo Bela Peč, I/1 in II/1/2; Smole, *Graščine*, str. 76; Mlinar, Gornjesavska dolina, str. 39.

⁴⁹ Prim. Virgilio, *Castelli da scoprire*, str. 32; Golec, Posebnosti nastanka, str. 408.

⁵⁰ Stavba, ki jo domačini imenujejo Schloss oziroma Castelletto, ima naslov: Via Cavour 34, 33018 Fusine in Valromana UD,

Belopeški renesančni dvorec iz 16. stoletja v zaselku Spodnja Fužina (foto: Igor Sapač, maj 2016) in isti dvorec z okoliškimi stavbami v mapi katastra iz leta 1813 (ARS, AS 176/L/L.330, list 13, izrez).

njegova hči Ana Katarina (1688–1724), ki se je leta 1702 poročila z Ludvikom Gundakarjem grofom Cobenzlom.⁵⁴ Zakonca sta leta 1715 posest prodala ambicioznemu novopečenemu plemiču Matevžu Reženu pl. Segallu (1665–1722).⁵⁵ Gospodstvo so vsaj od nastanka Valvasorjeve *Slave* leta 1689 dalje upravljali z dvorca na Jesenicah in v Beli Peči je bila v uporabi najverjetneje samo še gospodarska pristava – najbrž tista, ki je omenjena pri cerkvi sv. Lenarta in ki je pred letom 1708 prešla v last Franca Nikolaja barona Rechbacha.⁵⁶ Srednjeveški grad vrh vzpetine je bil takrat gotovo že zelo razvaljen in morda so ga že takrat začeli uporabljati kot kamnolom.

Po smrti Matevža Režena pl. Segalla leta 1722 v Ljubljani je belopeško gospostvo z razvaljenim gradom in dvorcem na Jesenicah leta 1724 prešlo v last njegovega sina Jožefa pl. Segalla (1719–1786), ki pa je sam začel gospodariti šele leta 1744.⁵⁷ Po poravnavi med njegovima dedinjama leta 1792 je gospostvo pripadlo njegovim mlajši hčeri Jožefi pl. Segalla, pozneje poročeni pl. Remitz.⁵⁸ Jožefa Remitz je leta 1810 posest prodala jeseniškemu trgovcu in podjetniku Frančišku Pavlu Kosu (1772–1839).⁵⁹ Kos je takrat pridobil tudi gosposko upravniško hišo oziroma dvorec na Murovi na Jesenicah; stavbo, ki sedaj po njem nosi ime Kosova graščina, je okoli leta 1821 povsem prenovil, jo povečal in ji dal vlogo dovolj re-

prezentativne rezidence in središča zemljiškega gospostva Bela Peč.⁶⁰

Frančišek Pavel Kos je po letu 1834 pridobil tudi fužinarski dvorec v skrajnem vzhodnem oziroma zgornjem belopeškem trškem zaselku Podklanec (Zgornja Fužina, Fužina pod gradom)/Stückl/Villa Alta.⁶¹ Ta stavba, ki sedaj ni več ohranjena, je prvič dokumentirana na risbi v Valvasorjevi skicni knjigi za Topografijo Kranjske iz okoli leta 1678.⁶² Zdi se, da nikoli ni bila povezana z gospostvom Bela Peč in s srednjeveškim gradom, čeprav po drugi strani tudi ni mogoče povsem izključiti možnosti, da je nastala na lokaciji nekdanje grajske pristave. Leta 1651 je bila v lasti največjega belopeškega fužinarja Jurija Krištofa Casparja, ki jo je leta 1680 prodal (Volfu) Karlu Rechbachu.⁶³ Baroni Rechbacha so stavbo v 18. stoletju prezidali, povečali in ji poskusili dati podobo manjšega plemiškega dvorca.⁶⁴ Stavbo so imeli še vsaj leta 1775, ko je v njej umrla Marija Konstancija baronica Rechbach.⁶⁵ Okoli leta 1790 je bil imetnik stavbe in pripadajočih fužin Andrej Sebastjan Siegert, leta 1711 pa njegov zet, jeseniški fužinar Leopold Ruard († 1834). Po njem je dvorec dedovala njegova hči Kristina, ki je bila poročena s Frančiškom Pavlom Kosom.⁶⁶

Frančišek Pavel Kos je belopeško gospostvo z dvorcem v Podklanecu zapustil svojemu sinu Francu Leopoldu Kosu, ki pa je slabo gospodaril in v treh

⁵⁴ Smole, *Graščine*, str. 76; Preinfalk, *Plemiške rodbine*, 4, str. 165–172.

⁵⁵ ARS, AS 718 Gospostvo Bela Peč, I/2; prim. Smole, *Graščine*, str. 76. Za Matevža Režena pl. Segalla glej: Golec, *Matevž Režen*, str. 427.

⁵⁶ Prim. Smole, *Graščine*, str. 77.

⁵⁷ Smole, *Graščine*, str. 76; ARS, AS 718 Gospostvo Bela Peč, I/3. Za Matevža Režena pl. Segalla in njegovega sina glej: Golec, *Matevž Režen*, str. 435.

⁵⁸ Smole, *Graščine*, str. 76; Golec, *Matevž Režen*, str. 436.

⁵⁹ Smole, *Graščine*, str. 76–77; Meterc, *Nastanek*, str. 46–47.

⁶⁰ Prim. Meterc, *Nastanek*, str. 46.

⁶¹ Podlogar, *Iz zgodovine*, str. 27; Golec, *Posebnosti nastanka*, str. 402.

⁶² Valvasor, *Topografija Kranjske 1678–1679. Skicna knjiga*, str. 351.

⁶³ Golec, *Posebnosti nastanka*, str. 398.

⁶⁴ Prim. Podlogar, *Iz zgodovine*, str. 27; Petrič, *Rateče*, str. 21.

⁶⁵ Smole, *Graščine*, str. 77.

⁶⁶ Golec, *Posebnosti nastanka*, str. 402.

Naselbina Bela Peč z lokacijami gradu in fužinarskih dvorcev na avstrijskem vojaškem zemljevidu iz druge polovice 18. stoletja (Rajšp, Slovenija na vojaškem zemljevidu, 4, sekcija 197).

desetletjih zabredel v dolgove.⁶⁷ Srednjeveški grad vrh vzpetine je bil v tistem obdobju že povsem razvaljen. Na Florijančičevem zemljevidu Kranjske iz leta 1744 je vrisan kot že opuščen.⁶⁸ Na avstrijskem vojaškem zemljevidu iz druge polovice 18. stoletja je označen kot *Rudera Weissenfels* in v spremnem besedilu iz let 1784–1787 je opisan kot propadajoč in skoraj popolnoma razkrit stari grad.⁶⁹ V mapi katastra iz leta 1813 je poleg napisa *Ruin* – razvalina – označeno samo grajsko obodno obzidje, kar kaže, da so bili vsi grajski trakti takrat že popolnoma porušeni.⁷⁰ Najverjetneje so v tistem obdobju ostanke gradu intenzivno izkoriščali kot kamnolom.

Leta 1862 so belopeško posest, iz katere je bila izločena Kosova graščina na Jesenicah z delom zemljišč, prodali na dražbi; kupil jo je Dunajčan dr. Alois Russ. On je že leta 1863 posest preprodal Andreasu Klinzerju, ki jo je leta 1881 prenesel v last svojega podjetja Tovarna jekla in jeklenih izdelkov Bela peč A. Klinzer in Co., kjer je imel še družabnika Theodorja Neussa. Na območju dvorca v Podklancu je takrat začela nastajati sodobna jeklarna. Leta 1883 sta Klinzer in Neuss sklenila dogovor o ukinitvi podjetja Tovarna jekla in jeklenih izdelkov Bela peč; Klinzer je izstopil kot družabnik in vse imetje podjetja z belopeško posestjo in stavbami vred je prešlo v last Teodorja Neussa. Leta 1884 je bil razglašen stečaj Neussovega imetja in njegovo imetje so leta 1887 prodali na dražbi. Belopeško posest s stavbami je takrat za

podjetje Göppinger & Co., železarna in jeklarna na Gorenjskem, ki je v svetu zaslovelo zlasti s proizvodnjo težkih verig za ladje, kupil Viljem Göppinger. Leta 1897 je bilo ustanovljeno novo podjetje Aktiengesellschaft Stahlwerke Weissenfels (delniška družba Jeklarna Bela peč) in na njenem ustanovnem občnem zboru so sklenili, da družba odkupi nepremičnine podjetja Göppinger & Co. v Beli Peči.⁷¹ Ob dvorcu v Podklancu so do takrat zrasle nove tovarniške stavbe in dve manjši elektrarni, ostanke srednjeveškega gradu vrh vzpetine pa je povsem prerasel gozd. Po letu 1920 je tovarno verig in dvorec v Podklancu od železarskega podjetja Aktiengesellschaft Stahlwerke Weissenfels prevzel Dr. Segri iz Piemonta.⁷² Po drugi svetovni vojni se je tovarniška proizvodnja zelo povečala in zaradi gradnje novih tovarniških poslopij so dvorec in Podklancu leta 1961 podrli.⁷³ Leta 1999 je dokaj velika tovarna verig prešla v last avstrijskega podjetja in se od takrat imenuje Pewag Weissenfels International GmbH.⁷⁴ Od dvorca na tovarniškem območju ni vidnih nobenih ostankov več. Razvaline srednjeveškega gradu vrh vzpetine so v zadnjih letih očistili gozdne zarasti.⁷⁵ Renesančni fužinarski dvorec jugozahodno od belopeške cerkve je v zadnjih desetletjih služil kot skromno bivalno poslopje. Sedaj je prazen in čaka na novega lastnika in temeljito obnovo.

⁶⁷ Smole, *Graščine*, str. 76–77; Meterc, *Nastanek*, str. 46–47.

⁶⁸ Florijančič, *Deželopisna karta*, list 1.

⁶⁹ Rajšp, *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 4, sekcija 197, str. 4.

⁷⁰ ARŠ, AS 176/L/L330/A08.

⁷¹ Smole, *Graščine*, str. 77; prim. Podlogar, *Iz zgodovine*, str. 52.

⁷² Prim. Podlogar, *Iz zgodovine*, str. 27.

⁷³ Prim. Petrič, *Rateče*, str. 21.

⁷⁴ Kompleks tovarniških stavb na lokaciji nekdanjega dvorca ima naslov: Strada Statale 54 nr./št. 17, 33018 Fusine in Valromana UD, Italija.

⁷⁵ Prim. fotografijo iz okoli leta 1989 v: Petrič, *Rateče*, str. 20.

Opis in oznaka

Kancler oglejskega patriarhata Paolo Santonino (okoli 1440–1509) je v svojem popotnem dnevniku 29. septembra 1485 grad tako opisal: *Grad Bela Peč (Weissenfels) je nekoč postavil celjski grof na silno visoki gori, višji od vseh, kar sem jih videl, po izumrtju vseh celjskih grofov pa je skupaj z drugimi gradovi in mesti – pravijo, da jih je bilo stotrideset – prešel v cesarsko last. Grad sam obkrožajo divje in neznansko visoke gore, po katerih leži sneg skoraj vse leto, kjer pa je tudi veliko razne divjadi in divjih petelinov.*⁷⁶

Grajska lokacija na nadmorski višini 1123 metrov je iz doline dostopna po dveh razmeroma dolgih poteh iz severne in vzhodne strani. Vzhodna pot je slabo vzdrževana in zato težje prehodna. Njen začetek je na vzhodnem koncu naselbine, v Podklancu/Stückl/Villa Alta, v bližini nekdanjega Rechbachovega belopeškega dvorca in sedanje tovarne verig, na nadmorski višini 789 metrov. Severna pot se navezuje na cesto, ki se zahodno od ohranjenega renesančnega fužinarskega belopeškega dvorca, v zahodnem oziroma spodnjem delu naselbine (Spodnja Fužina, sedaj Villa Bassa) odcepi od glavne ceste med Ratečami in Trbižem in pelje do belopeškega vaškega zaselka Zagrad/Hinterschloss/Poscolle. Tam je bila na severni strani grajske vzpetine, na nadmorski višini 953 metrov, na lokaciji, ki je od gradu oddaljena približno 20 minut hoda, morda grajska pristava. Na severnem pobočju grajske vzpetine se vzhodna in severna pot združita v eno, ki nato z nekaj zavoji pripelje do nekdanjega gradu. Morda je bil nekoč mogoč dostop do gradu tudi čez južno pobočje grajske vzpetine, po strmi stezi od belopeške cerkve na nadmorski višini 772 metrov, ki pa sedaj ni več prehodna.

Ostanki grajskega kompleksa so postavljeni na izravnanim vrhu kopaste vzpetine, ki je proti vzhodni in južni strani deloma zavarovan s prepadnimi skalnimi stenami. Pot do grajskih ostankov je speljana z zahodne strani in na severni strani zaobide umetno izkopani obrambni jarek, ki grajsko območje varuje na naravno najslabše zavarovani zahodni strani. Širok je približno 6 metrov in globok do 4 metre. Na zunanji, jugozahodni, strani je jarek dodatno zavarovan z zemeljskim okopom, ki je širok približno 6 metrov. Grajski kompleks je bil nekoč zavarovan z jarkom tudi na severozahodni strani; pozneje so jarek tam v glavnem zasuli, čez zasutje speljali novo pot proti severovzhodu, na okopu postavili novo obzidje in tako oblikovali severno zunanje grajsko medzidje oziroma zunanji grajski cvinger s podolžno talno ploskvijo, ki se približuje pravokotniku s površino veliko približno 53 × 15 metrov. Nizki ostanki dolge severozahodne stranice obzidja tega medzidja so še vedno dovolj dobro razpoznavni. Krajši jugozahodna in severovzhodna stranica obzidja zunanjega

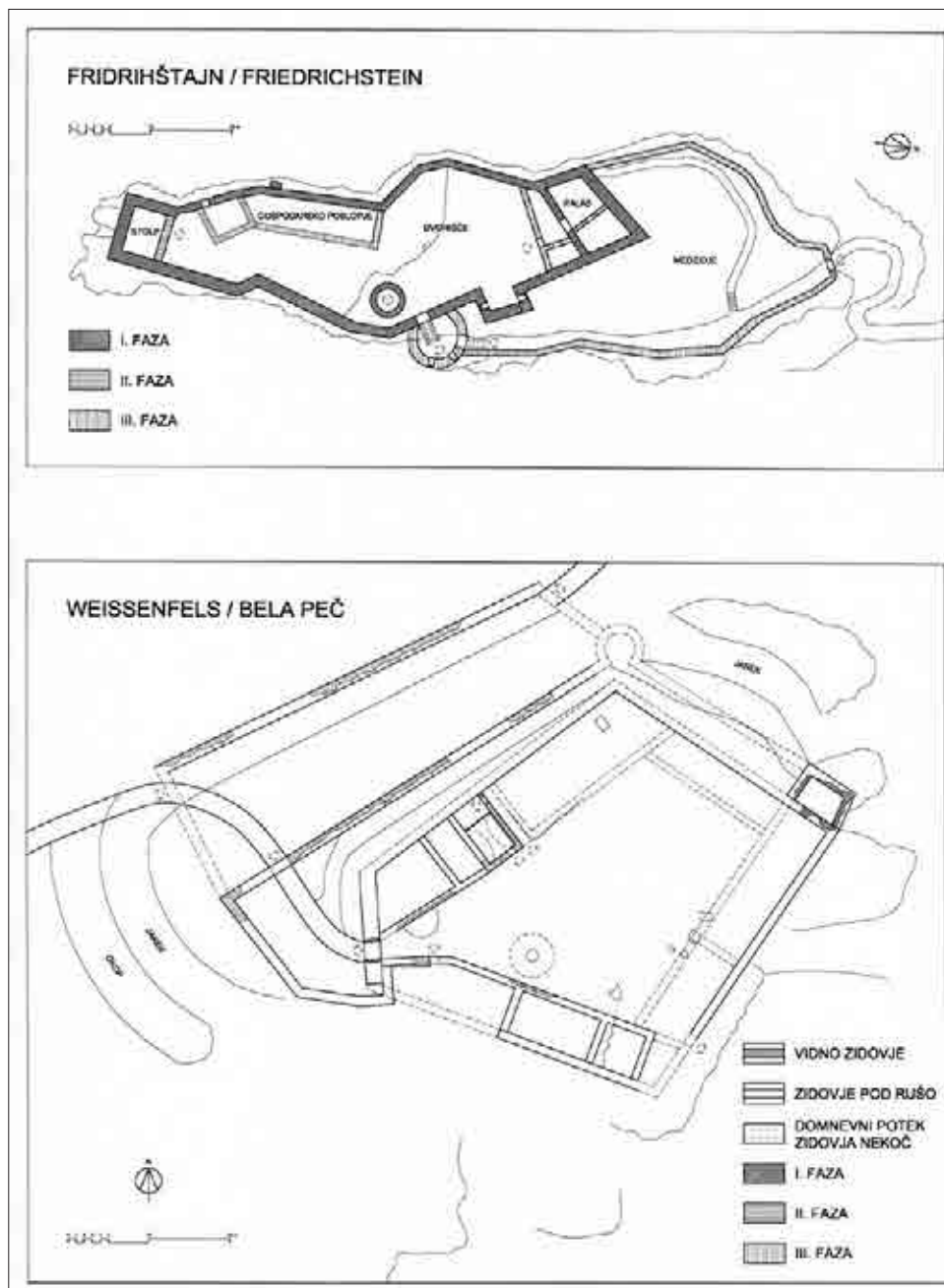
medzidja sta povsem podrti in njun potek je mogoče samo slutiti. Na severnem koncu severovzhodne obzidne stranice je bil stranski obzidni prehod, saj se tam na prostor zunanjega medzidja proti severovzhodu navezuje ožja pot. Glavni vhod v grajski kompleks in v zunanje medzidje je bil na severnem koncu jugozahodne obzidne stranice; sedaj je povsem podrt in njegovo lokacijo je mogoče določiti samo glede na potek poti, ki na tistem koncu zavije za 90 stopinj proti jugovzhodu in preko ne preveč strmega klanca doseže nekdanji vhod v notranje grajsko medzidje.

Notranje grajsko medzidje je starejše od zunanjega, ki je nanj prislonjeno, in postavljeno vzporedno z njim. Na dveh straneh obdaja grajsko jedro. Njegova tlorisna oblika je nepravilna in sestavljena iz treh delov; pred severovzhodno stranjo grajskega jedra je 26 metrov dolg in 5 metrov ozek del in pred severozahodno stranjo grajskega jedra je 40 metrov dolg in do 6,5 metra ozek del, ki se na zahodu zaključuje z večjim vhodnim delom v obliki obora na nepravilni peterokotni talni ploskvi. Severovzhodni del medzidja je na zunanji strani zavarovan s severovzhodnim obrambnim jarkom, ki je vsekan v skalno osnovo, dolg približno 25 metrov in širok do 6 metrov. Od obzidja notranjega medzidja so vidni samo razvaljeni nizki ostanki približno 56 metrov dolge severozahodne stranice in severozahodnega vogala, ki kažejo, da je bilo obzidje debelo približno 1,2 metra in torej za približno 10 centimetrov tanjše od severozahodne obzidne stranice zunanjega medzidja. Talni nivo notranjega medzidja je od 4 do 9 metrov višji od talnega nivoja zunanjega medzidja in se dviguje od zahoda proti vzhodu. Severni vogal notranjega medzidja je bil najverjetneje okrepljen z valjastim stolpom, premera približno 6 metrov, ki pa je povsem podrt; na terenu je mogoče slutiti samo sledove talne ploskve. Dokaj dobro razpoznavni severozahodni vogal notranjega medzidja je klinasto oblikovan in z ostrim kotom obrnjen proti zahodnemu obrambnemu jarku in glavni dostopni poti do grajskega kompleksa. Od tega vogala je obzidje notranjega medzidja teklo proti jugovzhodu in se nato po petnajstih metrih zalomilo proti vzhodu, kjer se je priključilo na starejši jugozahodni vogal grajskega jedra.

Od grajskega jedra so tako kakor od zunanjega in notranjega medzidja ohranjeni dokaj skromni ostanki zidovja, ki pa kljub pičlosti omogočajo dovolj zanesljivo rekonstrukcijo tlorisne zasnove.⁷⁷ Grajsko jedro je zasnovano na razsežni in geometrično dokaj pravilni peterokotni talni ploskvi s stranicami dolgi približno 15, 39, 41, 34 in 40 metrov. Najkrajša je zahodna stranica jedra, s katero so diagonalno priskali zahodni vogal trapezaste osnovne geometrične talne ploskve in tako na naravno najslabše zavarovanem, a najlažje dostopnem delu vrha grajske vzpeti-

⁷⁶ Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 64.

⁷⁷ Prim. Virgilio, *Castelli da scoprire*, str. 32–33.

Tlorisa gradov Fridrihštajn in Bela Peč z označenimi stavbnorazvojnimi fazami (risal: Igor Sapač, 2016).

ne omogočili oblikovanje kratkega ščitnega zidu z 2 metra debelim zidovjem in glavnim vhodom v jedro. Debelina ščitnega zidu in lokacija glavnega vhoda sta še vedno dobro razpoznavni. Druge štiri stranice obodnega obzidja grajskega jedra so precej daljše in tudi tanjše od zahodne stranice; debelina njihovega zidovja znaša približno 110 centimetrov. Obodno obzidje je skoraj do tal porušeno, a njegov potek je na vseh straneh še vedno zanesljivo prepoznaven. Struktura zidave obodnega obzidja grajskega jedra je primerljiva s strukturo zidave obzidja zunanega in notranjega medzidja; sestavljena je iz različno veli-

kih lomljencev, ki niso položeni oziroma razvrščeni v plasti. To dokazuje, da obodno obzidje grajskega jedra ni nastalo pred 15. stoletjem in da ga je mogoče povezati z navedbo iz Kronike grofov Celjskih, da je grad začel nastajati leta 1431. Obzidje zamejuje zelo veliko dvoriščno talno površino, ki pa ni izravnana; najvišja točka je ob severnem vogalu, najnižja ob južnem vogalu in višinska razlika med njima znaša 6 metrov. Na vzhodnem vogalu grajskega jedra je na zunanjo stran obzidja tik nad prepadnimi skalnimi stenami prislonjen ostanek manjšega oglatega stolpa z 1,2 metra debelim zidovjem in s trapezasto talno

Pogled iz notranjega medzidja mimo nekdanjega glavnega portala grajskega jedra proti nekdanjemu glavnemu dvorišču in severovzhodni strani razvaljenega grajskega jedra (foto: Igor Sapač, maj 2016).

ploskvijo, ki se približuje pravokotniku v izmeri 7,8 × 4,9 metrov. Stolp je na jugovzhodni strani zapiral notranje grajsko medzidje, ki je bilo nanj sekundarno prislonjeno. Od stolpa, ki sega čez lice severovzhodne obzidne stranice, so ostali samo ostanki njegove spodnje etaže, ki so že zelo načeti. Struktura zidovja stolpa kaže, da je nastalo najverjetneje hkrati z obodnim obzidjem.

Vzporedno s severozahodno in jugozahodno stranico obodnega obzidja so na dvoriščni strani grajskega jedra vidni ostanki tanjšega zidovja, debelega 80 in 90 centimetrov. To so ostanki stavbnih traktov, ki so bili z notranje strani prislonjeni na obodno obzidje. Ohranjenega je razmeroma malo zidovja in ruševinskega materiala, kar kaže, da so grad po opustitvi dolgo uporabljali kot kamnolom in njegove ostanke skoraj povsem porušili. Cezure in nekoliko nerodna stika z zahodno obzidno stranico ob vhodu v grajsko jedro kažejo, da so stavbne trakte sekundarno postopno prislonili na severozahodno in jugozahodno obzidno stranico.

Najpozneje so zgradili zahodni del severozahodnega trakta, saj na jugozahodnem vogalu ozkega osrednjega dela severozahodnega trakta sicer dokaj neizraziti vogalni kamni segajo do tal in dokazujejo, da so dvoriščno steno zahodnega dela trakta sekundarno prislonili nanje. Na dvoriščni steni ozkega osrednjega dela severozahodnega trakta so vidni ostanki dveh odprtih, od katerih je zahodna sekundarno zazidana. Na notranji strani osrednjega dela severozahodnega trakta, ki je v vsaki etaži obsegal samo en prostor, so vidni sledovi ometanega kamnitega banjastega stropnega oboka; na zadnji strani prostora je bil naslonjen na naravno skalno osnovo. Nad obo-

kom je bil v nadstropju 2,7 metra globlji prostor, ki je segal čez naravno skalno osnovo do severozahodne stranice obodnega obzidja. Severovzhodna stranska stena tega prostora je nad nekdanjim obokom za 20 centimetrov tanjša od stene v pritličju in z debelino 60 centimetrov ter dokaj neakovostno gradnjo iz pretežno manjših lomljenih kamnov dokazuje, da trakt nad kletnim pritličjem ni imel več kakor eno nadstropje. Severovzhodno od te stene je v skalo vsekani jarek, ki je širok 1,2 metra. Onkraj jarka je vzporedno s severozahodno stranico obodnega obzidja široka izravnana skalna ploščad; dolga je približno 22 metrov in široka 9,8 metra. Ta ploščad je najvišji del grajskega kompleksa. Ostanki dvoriščnega zidovja tam niso vidni, a glede na velikost njene približno pravokotne talne ploskve in dominantni položaj v okviru grajske zasnove se zdi najbolj verjetno, da je tam stala prvotna glavna grajska bivalna stavba – palacij. O višini te stavbe moremo zgolj ugibati. Zaradi izpostavljenega lege v visokogorju gotovo ni bila zelo visoka in zato se zdi najbolj verjetna domneva, da je imela nad pritličjem samo eno nadstropje. Cezura v obliki ozkega jarka kaže, da je bila ta stavba vseskozi ločena od osrednjega in zahodnega dela severozahodnega trakta.

Jugozahodni trakt je bil širok do 7,5 metra in s tremi prečnimi stenami predeljen na štiri različno dolge dele. Najdaljši je zahodni del, ki ima zaradi prilagajanja oblike trakta starejšemu glavnemu vhodu v grajsko jedro poševno prisekan severozahodni del dvoriščne stene. V prisekanem delu stene je vidna sled ostenja prehoda, ki je nekoč omogočal dostop v pritličje tega dela trakta. Ob ostanku prehoda je na notranji strani dvoriščne stene vidna njena stopniča-

Pogled z lokacije nekdanjega vzhodnega višjega stolpa proti zahodni strani grajskega jedra (foto: Igor Sapač, maj 2016).

sta stanjšava. Zunanja stena trakta – prvotno obodno obzidje – je v obsegu zahodnega dela trakta povsem porušena in teren na njenem mestu pada daleč v globino; pomisliti smemo, da se je ta del grajskega obzidja s skalno osnovo vred v globino sesul med potresom leta 1511 in da ga zaradi destabilizirane skalne osnove nikoli niso obnovili. V dveh osrednjih delih jugozahodnega trakta je bila višina talne površine zaradi prilagajanja naravni skalni osnovi morda malce višja kakor v stranskih delih. Približno v podaljšku črte zahodne prečne stene jugozahodnega trakta je

tik ob njegovi dvoriščni steni vidna nekdanja cisterna za zbiranje kapnice; njen jašek je širok približno 1,5 metra in še sega v globino približno 2 metrov. Zdi se, da je bila v bližini te cisterne, ob dvoriščni steni severozahodnega trakta, še ena cisterna ali morda kal za napajanje živali; to kaže v skalo vsekana napol zasuta kotanja tik za glavnim vhodom v grajsko jedro.

Zdi se, da sta bila tudi na severovzhodno in jugovzhodno stranico obodnega obzidja grajskega jedra naslonjena stavbna trakta. Njuno dvoriščno zidovje ni več vidno, opazna pa je umetna izravnava terena in

Pogled na ostanke osrednjega dela severozahodnega grajskega trakta z dvoriščne strani (foto: Igor Sapač, maj 2016).

Grad Bela Peč na upodobitvi v ilustrirani rokopisni Kroniki Khevenhüllerjev iz okoli leta 1620. Izrez (Dinklage, *Kärnten um 1620*, str. 104–105, Tafel 21).

Naselbina Bela Peč z napol razkritim gradom z južne strani na risbi iz okoli leta 1678 v Valvasorjevi skicni knjigi za *Topografijo Kranjske* (Valvasor, *Topografija Kranjske 1678–1679*. Skicna knjiga, str. 327).

ostale so skale na dvorišču, na katerih so bile najverjetneje postavljene dvoriščne stene traktov. Zdi se, da je bil jugovzhodni trakt širok 7,6 metra, severovzhodni trakt pa samo 5,9 metra.

Nekdanji obstoj jugovzhodnega grajskega trakta dokazuje upodobitev gradu v bogato ilustrirani rokopisni Kroniki Khevenhüllerjev iz okoli leta 1620.⁷⁸ Grad je upodobljen z jugovzhodne strani, vrh strme

vzpetine nad gotsko belopeško cerkvijo in zahodnim delom fužinarske naselbine, v ozadju za Ludvikom Khevenhüllerjem (1502–1531), ki sicer nikoli bil belopeški gospod.⁷⁹ Grad je bil v tistem obdobju še v

⁷⁸ Dinklage, *Kärnten um 1620*, str. 104–105, Tafel 21.

⁷⁹ Upodobitev gradu so pozneje, okoli leta 1670, kopirali in jo vključili v skupni oljni portret Ludvikovih staršev Avguština I. Khevenhüllerja in Sigune, rojene Weisspriach, ki sedaj visi na gradu Ostrovica/Hochosterwitz. Slika je objavljena v: Dinklage, *Kärnten um 1620*, str. 98; prim. Sapač, Mesta, trgi, gradovi in samostani, str. 834.

Sedanji pogled na grajsko vzpetino in župnijsko cerkev v Beli Peči z južne strani (foto: Igor Sapač, maj 2016).

celoti zastrešen in enonadstropni jugovzhodni trakt se je brez prekinitve navezoval na enako visoki jugozahodni trakt, ki je bil že brez zahodnega dela. Trakta sta na upodobitvi pokrita s položnima dvokapnima strehama. Jugovzhodni trakt je naslonjen na oglati vzhodni stolp, ki je dvonadstropen, pokrit s strmo piramidalno streho in predstavlja najvišji del grajskega kompleksa. Desno od oglatega stolpa je na upodobitvi viden del nekega grajskega poslopja; najverjetneje je to enonadstropni valjasti severni vogalni stolp notranjega medzidja s stožčasto streho.

Zanesljivost upodobitve Bele Peči iz okoli leta 1620 potrjuje upodobitev, ki jo je v svojih delih objavil Janez Vajkard Valvasor,⁸⁰ najverjetneje jo je okoli leta 1678 narisal Valvasorjev sodelavec, holandski slikar Justus van der Nypoort (1645/49 – po 1699).⁸¹ Valvasorjeva upodobitev kaže, da je grad po letu 1620 naglo propadal; nad osrednjim delom jugozahodnega trakta že manjka streha. Jugovzhodni trakt je bil takrat še pokrit s položno dvokapno streho. Na tej upodobitvi je nekoliko zavajajoče prikazan južni vogal grajskega jedra; s senčenjem poudarjeni vogal vzbuja napačni vtis, da je tam grad okrepljen z močnim izpostavljenim valjastim stolpom, ki pa v resnici gotovo ni stal, saj izoblikovanost terena tega ne dopušča.⁸² Zanesljivo je upodobljen višji oglati stolp, ki je bil takrat še pokrit s piramidalno streho. Upodobljena višina tega stolpa kaže, da je imel na vrhu nad

drugim nadstropjem še obrambno podstrešno poletažo, ki je imela funkcijo glavne grajske opazovalnice.

Tretji dovolj zanesljiv slikovni vir, s katerim si lahko pomagamo pri interpretaciji grajske stavbne zasnove, je mapa katastra iz leta 1813. Zunanje in notranje medzidje ter grajski trakti so bili takrat najverjetneje že povsem razvaljeni in zato niso označeni. Dovolj dobro pa je bilo vidno obodno obzidje grajskega jedra, ki z upodobljenim tlorisnim potekom bistveno ne odstopa od situacije, ki je na terenu še vedno razpoznavna; manjša odstopanja so na jugo-

Razvaline gradu Bela Peč v mapi katastra iz leta 1813 (ARS, AS 176/L/L330, list 8, izrez).

⁸⁰ Valvasor, *Topografija Kranjske 1678–1679. Skicna knjiga*, str. 327; Valvasor, *Topographia Ducatus Carnioliae Moderna*, št. 286; Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 642.

⁸¹ Prim. Lubej, Justus van der Nypoort, str. 54–68.

⁸² Pri izdelavi bakroreza je bila ta napaka še bolj poudarjena. Prim. Valvasor, *Topographia Ducatus Carnioliae Moderna*, št. 286; Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 642.

Razvaline gradu Bela Peč na upodobitvi Konrada Grefeja (*Grefe in Radics, Stara Kranjska/Alt-Krain, št. 67*).

zahodni strani, kjer je zmotno označen navznoter zalomljen potek sicer ravne obzidne stranice, in na jugovzhodni strani, kjer je zmotno označen rahel zalom ravne obzidne stranice navzven.⁸³

V 18. in 19. stoletju so se grajske razvaline zaradi naravnega razkrajanja in namernega rušenja naglo manjšale in na koncu je od nekoč mogočne celote ostala vidna samo še osnovna tlorisna zasnova z nekaj višjimi škrbinami sten, brez slogovno opredeljivih stavbnih členov. Okoli leta 1900 je razvaline obiskal ter jih za grafični album *Stara Kranjska/Alt Krain* upodobil dunajski slikar Conrad Grefe (1823–1907) in že takrat niso bile bistveno bolj obsežne kakor dandanes.⁸⁴

Stavbni razvoj gradu

1. faza: obodni grad grofov Celjskih med letoma 1431 in 1456

Analiza tlorisne zasnove kaže, da je Friderik II. Celjski okoli leta 1431 začel graditi dokaj veliko grajsko celoto, ki je sprva obsegala peterostranično obodno obzidje in notranje dvorišče, najverjetneje pa tudi enonadstropno bivalno stavbo – palacij – ob severnem vogalu obzidja in manjši dvojnopolnadstropni oglati stolp ob vzhodnem vogalu. Gotovo je že na začetku na dvorišču nastala tudi cisterna za vodo, brez katere si gradnje in življenja na gradu ni mogoče predstavljati. Domnevati smemo, da so na notranji

strani obzidja zelo hitro postavili tudi kakšno nižje pomožno poslopje. Glede na velikost obzidanega dvorišča, glede na zasnovo stolpa ob vzhodnem vogalu in tudi glede na funkcijo gradu kot pomembnega vojaškega in gospodarskega središča se zdi verjetno, da so v prvi stavbni fazi zgradili tudi severovzhodni del enonadstropnega jugovzhodnega grajskega trakta. Obodno obzidje je bilo, sodeč po debelini 1,1 metra in omenjenih upodobitvah iz 17. stoletja, visoko približno 8 metrov. Na vrhu je bilo na notranji strani gotovo opremljeno z lesenim obrambnim hodnikom, na zunanji strani pa najverjetneje z zidanimi cinami in prsobrani, kar je mogoče sklepati na podlagi Valvasorjeve upodobitve in ustreznih analogij. Kratka zahodna obzidna stranica z glavnim vhodom je bila debelejša in najverjetneje tudi višja od drugih daljših obzidnih stranic ter je imela značaj ščitnega zidu.⁸⁵ Grad sprva najverjetneje še ni bil zavarovan z obrambnim jarkom.

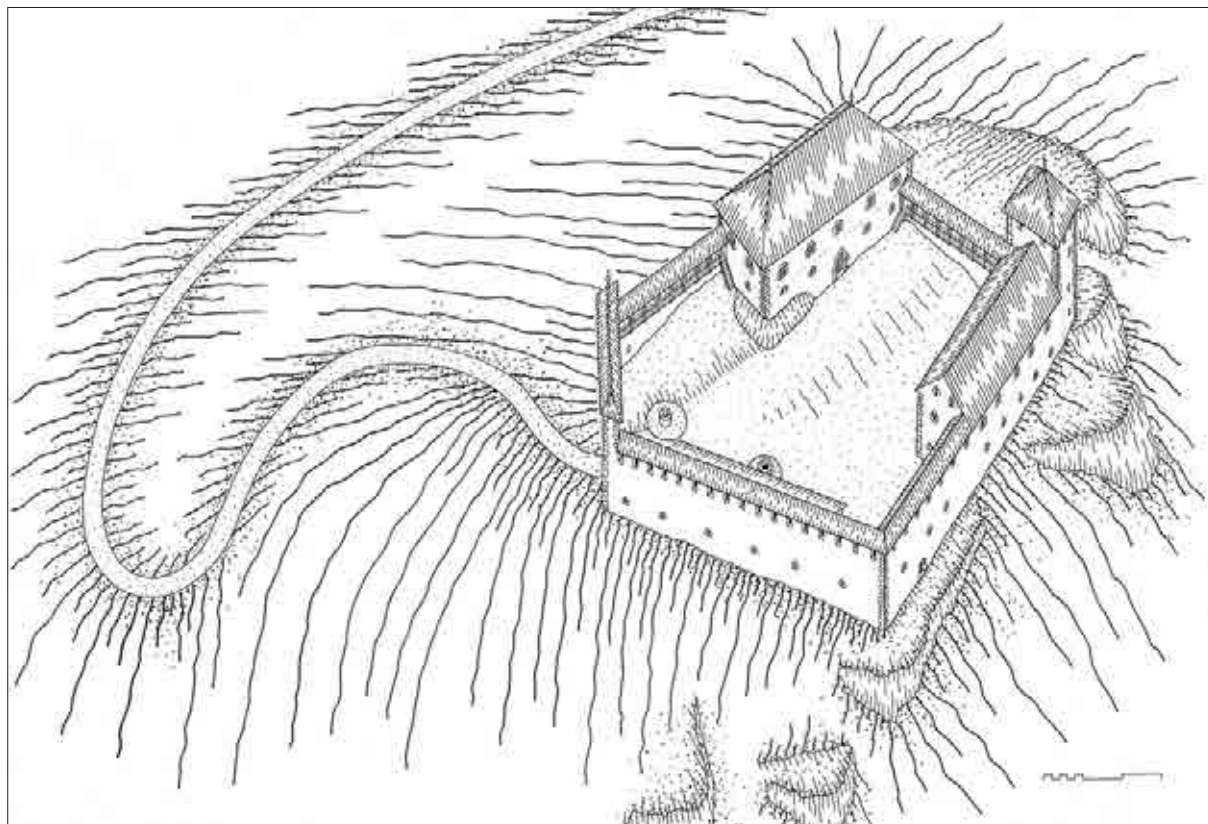
Geometrično dokaj pravilna osnovna talna ploškev, oblika obodnega obzidja, ščitni zid na najbolj izpostavljeni strani, višji oglati stolp, ki do neke mere spominja na visokosrednjeveške bergfride, in razporeditev nepovezanih stavb ob obzidanem dvorišču dokazujejo, da so belopeški grad zasnovali v skladu z arhitekturnim izročilom značilnih ministerialnih gradov v srednji Evropi v 12. in 13. stoletju.⁸⁶ Stavbni tip romanskega ministerialnega gradu je torej z

⁸³ ARS, AS 176/L/L330/A08.

⁸⁴ Grefe in Radics, *Stara Kranjska/Alt-Krain, št. 67*: Razvalina Bela Peč (Gorenjsko) (XV. stol.). Kolorirani gvaš, ki je služil kot predloga za heliogravuro je sedaj shranjen v Grafičnem kabinetu Narodnega muzeja Slovenije v Ljubljani.

⁸⁵ Ščitni zid na Beli Peči je po osnovnih značilnostih mogoče primerjati s ščitnim zidom na gradu Rajhenburg v Posavju, ki je sicer nastal že v 12. stoletju; dolg je približno 28 metrov, debel 2,4 metra in visok 15 metrov.

⁸⁶ Zanimiva se zdi primerjava z zasnovo srednjeveškega gradu Maribor na vzpetini Piramida, ki je na dokaj veliki peterokotni talni ploskvi nastala okoli sredine 12. stoletja.

Grad Bela Peč okoli leta 1456. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2016).

manjšimi adaptacijami in širitvijo velikostnega merila ustrezal tudi še v prvi polovici 15. stoletja, v obdobju gotike.⁸⁷ A belopeški grad je bil gotovo eden zadnjih tovrstnih gradov v srednji Evropi in nastal je takrat, ko zaradi zapolnjene mreže gradov in spremenjenih funkcionalnih potreb takšnih stavb skoraj nikjer več niso postavljali. Friderik II. Celjski je bil, tako kakor tudi njegov sin Ulrik II., med zadnjimi predstavniki izginjajočega srednjeveškega tradicionalnega plemstva in uveljavljeni stavbni tip visokosrednjeveškega gradu mu je očitno še vedno ustrezal. Gradnjo so vsekakor izpeljali po skrbno pripravljenih načrtih in nadzirali ter vodili so jo gotovo dobro usposobljeni ljudje.⁸⁸ Upošteva je ostre podnebne razmere v bližini visokih gora z dolgimi zimami in obilo padavinami, ekstremne geomorfološke danosti in dokaj velik obseg gradu, smemo domnevati, da je gradnja trajala več let. Najverjetneje so grobo izravnani vrh vzpetine, potem ko so tam posekali gozd, hitro in v tajnosti, zavedajoč se spornosti gradnje za Benečane in tudi Habsburžane, najprej zavarovali z lesenimi zasilnimi

utrdbenimi strukturami, kar je mogoče sklepati tudi iz omenjenega pisma Sigmunda pl. Dietrichsteina z leta 1530, in nato postopno, do najpozneje leta 1456, po enotnem konceptu zgradili zidane dele.⁸⁹

Grad so, kljub skrbno zasnovani in dokaj veliki stavbni zasnovi, oblikovali skoraj povsem utilitarno, brez ambicij po kreiranju luksuznih arhitekturnih detajlov in reprezentativnih notranjih prostorov. To je razumljivo, saj ni imel funkcije rezidence grofov Celjskih in ni stal v urbanem okolju ter je bil predvsem vojaška utrdba in gospodarsko središče.⁹⁰ Grad je bilo kot arhitekturno stvaritev, kjer je ob funkcionalni komponenti prisotna tudi močna simbolna komponenta, mogoče prav dojeti predvsem v krajinski sliki – kot mogočno kompaktno stavbno gmoto, kot grajeno absolutno dominantno širšega prostora med Radovljico, Bledom, Beljakom in mejo z beneško Furlanijo in

⁸⁷ Za problematiko gotških gradov v slovenskem prostoru prim. Stopar, *Ostra kopja*, str. 68–82.

⁸⁸ S tem v zvezi smemo morda pomisliti na celjskega stavbnega mojstra Hansa Melfrida, ki je v letih 1424 in 1426 izpričan kot gradiščan v Friderikovem stolpu na zgornjem gradu v Celju. Prim. Stopar, *Mojster Hans Melfrid in Celjska delavnica*, str. 413–420; Peskar, *Arhitektura*, str. 44, 131–133.

⁸⁹ Na podoben način so zgradili trdnjavo Kluže pri Bovcu; napol leseno utrdbo iz zadnje tretjine 15. stoletja je po letu 1509 nadomestila zidana trdnjava.

⁹⁰ S tega zornega kota je grad smiselno primerjati z malce mlajšimi gradovi, ki jih je dal cesar Friderik III. (1415–1493) po letu 1468 zgraditi nad deželnimi prestolnicami Linz, Gradec, Ljubljana in Trst. Smiselna je tudi primerjava z gradom Gewerkenegg v Idriji, ki je v povezavi z razvojem idrijskega rudnika živega srebra nastal med letom 1490 in 1533 ter je imel, tako kakor Bela Peč, poudarjeno obrambno in gospodarsko funkcijo, rezidenčna funkcija pa je imela majhen pomen.

Pogleda na župnijsko cerkev v Beli Peči z južne in severne strani (foto: Igor Sapač, maj 2016).

torej kot izjemno reprezentativni grajeni simbol moči grofov Celjskih na severozahodnem koncu njihove posesti. Likovno vabljivih detajlov, ki bi na obiskovalce naredili močan vtis od blizu, tu zelo verjetno nikoli ni bilo. Arhitekturni pomen je bil pri belopeškem gradu torej skrčen na samo izrazno bistvo, a vsekakor je bil enakovreden njegovim drugim pomenom. Stavbna zasnova je imela izjemen psihološki učinek na okolico že zaradi postavitve na visoko vzpetino.⁹¹

V grajskem stavbnem kompleksu je bil kot prostorska dominantna najbolj poudarjen višji oglati stolp

na vzhodni strani. Gotovo je imel vojaški pomen, a njegova posebna zasnova z razmeroma tankim zidovjem in postavitvijo na zunanji stani obodnega obzidja napeljuje tudi na misel, da je imel še neko dodatno funkcijo. Pomisliti smemo, da je bila prav tam tudi grajska kapela; v uporabljenih srednjeveških pisnih virih sicer ni omenjena, a tako velikega in pomembnega srednjeveškega gradu si brez nje ne gre predstavljati. Leta 1689 je v gradu izpričana kapela z značilnim srednjeveškim patrocinijem sv. Mihaela.⁹² Za domnevo, da je belopeški grad že v prvi stavbni fazi dobil tudi kapelo, govori tudi dejstvo, da je Friderik II. Celjski po aferi z Veroniko Deseniško vse bolj deloval v duhovni sferi in po očetovi smrti leta 1435 do lastne smrti leta 1454 dejavno politiko večinomoma prepuščal sinu Ulriku; leta 1447 je dal zgraditi cerkev sv. Hieronima v Štrigovi na Hrvaškem, okoli leta 1448 kapelo sv. Janeza Evangelista v kraju Ivanič Miljanski v Hrvaškem Zagorju, leta 1453 je ustanovil dominikanski samostan Novi Kloster pri Polzeli v Spodnji Savinjski dolini in leta 1454 frančiškanski samostan Maria Enzersdorf južno od Dunaja.⁹³

⁹¹ V slovenskem prostoru sta z gradom Bela Peč po postavitvi na izpostavljenem gorskem vrhu primerljiva kvečjemu gradova Tolmin na Kozlovem robu in Fridrihtajm nad Kočevjem, ki pa zdaleč ne dosemeta njegove nadmorske višine. Fridrihtajm je z nadmorsko višino 944 metrov najvišje ležeči grad na ozemlju Republike Slovenije. V avstrijskem prostoru je z gradom Bela Peč po postavitvi na ekstremni nadmorski višini primerljiv zlasti grad Steinschloss pri Muravu na avstrijskem Štajerskem, ki so ga približno 1180 metrov visoko nad pomembno cesto v dolini Mure začeli graditi že konec 11. stoletja. Prim. Wagner, *Schöner Wohnen*, str. 185–192. Po drzno v krajinsko sliko umeščeni lokaciji je belopeški grad mogoče primerjati tudi z gradom Ostrovica/Hochosterwitz na avstrijskem Koroškem, ki je na 160 metrov visoki osamelni apnenčasti skalni vzpetini in na nadmorski višini 681 metrov začel nastajati v 13. stoletju, veliko dvorišče, ki se približuje pravokotniku s sklenjenimi trakti na treh straneh pa je dobil do konca 16. stoletja. Prim. Großmann, *Burg Hochosterwitz*, str. 15.

⁹² Höfler, *Gradivo*, str. 40.

⁹³ Srša, *Međimursko graditeljstvo*, str. 349; Mlinarič, *Celjani in njihov odnos do samostanov*, str. 136; Fugger Germadnik, *Groffe Celjski. Katalog razstave*, str. 127–129; Fugger Germadnik, *Groffe in knezi Celjski*, str. 87–88.

Plošča z letnico 1463 na prezbiteriju župnijske cerkve v Beli Peči (foto: Igor Sapač, maj 2016).

Pogled v prezbiterij župnijske cerkve v Beli Peči in plemiški nagrobnik Florentine Weiland iz leta 1639 v njeni ladji (foto: Igor Sapač, maj 2016).

Gradnji gradu je kmalu sledila še gradnja belopeške cerkve sv. Lenarta na južnem vznožju grajske vzpetine. Kakovostno zasnovana poznogotska enoladijska cerkev z visoko pravokotno ladjo, tristrano zaključnim ožjim prezbiterijem z zunanji oporniki, visokim zvonikom in elegantno rebrasto obokano notranjščino je na zunanji strani oltarne stene prezbiterija datirana z vklesano letnico 1463, ki je tam sicer najverjetneje na sekundarni poziciji.⁹⁴ Gotovo je takrat nadomestila starejšo cerkveno poslopje, saj je duhovniška služba v Beli Peči izpričana od leta 1439.⁹⁵ Leta 1516 so cerkev obnovili in leta 1566 so jo povečali.⁹⁶ Cerkev je bila sprva podružnica kranjskogorske župnije, leta 1661 je postala samostojen vikariat in leta 1820 je postala sedež samostojne župnije. Od nastanka upodobitev v 17. stoletju se gradbeno ni bistveno spremenila; gotski zvonik je namesto koničaste piramidalne strehe v 18. stoletju dobil sedanjo čebulasto, na severni strani ladje so ji leta 1797 z denarjem fužinarja Antona Kavalarja (Cavaljarja) prizidali manjšo pravokotno baročno stransko kapelo, v notranjščini so zgradili nov pevski kor in njena visoka poznogotska okna so leta 1887 v času župnika Janeza Molja neogotsko preoblikovali. Leta 1865 so vzhodno od cerkve zgradili novo pravokotno enonadstropno neorenesančno fasadirano župnišče; postavili so ga na lokaciji starejše stavbe, ki jo kot župnišče omenja že spremno besedilo k avstrijskemu vojaškemu zemljevidu iz druge polovice 18. stoletja. Leta 1894 so med cerkvijo in župniščem zgradili še šolsko poslopje društva Schulverein; zasnovano je v poznohistoristični maniri s kubično stavbno maso in škodlasto štirikapno streho.⁹⁷

2. faza: začetek protiturskega utrjevanja gradu v zadnji četrtini 15. stoletja

Z izumrtjem rodovine grofov Celjskih leta 1456 se stavbni razvoj belopeškega gradu ni končal in grad je tudi po tistem letu ostal pomembno vojaško in gospodarsko središče. Njegov vojaški pomen na prehodu s Kranjske proti Furlaniji in na Koroško se je

zelo povečal, ko so oktobra leta 1476 po dolini pod njim turške čete prodrle čez Kranjsko mimo Kranjske Gore do Trbiža in dalje na Koroško, ki so jo zelo prizadele.⁹⁸ Turki gradu takrat najverjetneje niso napadli, gotovo pa je dogodek sprožil njegovo dodatno utrjevanje.

Na severovzhodni in severozahodni strani so prvotno grajsko zasnovano okrepili z zunanjim obzidjem in tako oblikovali sedanje notranje grajsko medzidje, ki pa je bilo, razen na zahodnem koncu, dokaj tesno in ni moglo učinkovito služiti tudi kot pribežališče za okoliško prebivalstvo. Novo obzidje so na sovražnim napadom najbolj izpostavljenem zahodnem vogalu oblikovali v klin, na severnem vogalu pa so ga okrepili z valjastim stolpom, ki je bil na notranji strani najverjetneje odprt. Stolp ni mogel biti bistveno višji od obzidja; to je bilo, po debelini zidovja in ustreznih analogijah sodeč, visoko približno 7 metrov.⁹⁹ Na vrhu je bilo na notranji strani gotovo opremljeno z lesenim obrambnim hodnikom. Zahodni del novega medzidja je bil dokaj prostoren in je imel značaj obrambnega obora pred vhodom v prvotno grajsko zasnovano, ki je s postavitvijo novega zunanjega obzidja dobila funkcijo grajskega jedra. Hkrati z gradnjo novega zunanjega obzidja so grajski kompleks na zahodni, severni in vzhodni strani obdali z obrambnim jarkom in okopom. Na severozahodni strani so čez jarek postavili mostovž, ki je omogočal edini dostop do grajskega kompleksa.

Približno takrat, ko je nastalo novo zunanje grajsko obzidje, so grajski kompleks povečali tudi navznoter. V grajskem jedru so z naslonitvijo na jugozahodno stranico obodnega obzidja zgradili nov, daljši enonadstropni trakt z malce zalomljeno dvoriščno fasadno steno ob vhodu v grajsko jedro. Nov trakt so najverjetneje prilagodili starejši cisterni na dvorišču. V njem so morda uredili kašče, novo orožarno in prostore za vojake, pa tudi sodno dvorano in grajsko ječo; to je mogoče sklepati po postavitvi trakta ob vhodu v grajsko jedro. Jugozahodno od največjega grajskega trakta – palacija – so z naslonitvijo na severozahodno stranico obodnega obzidja zgradili manjšo enocelično enonadstropno stavbo, ki je pozneje postala osrednji del severozahodnega grajskega trakta. Ta stavba, od katere je še vedno ohranjenega precej zidovja, je bila z ozkim vsekem v skalno osnovo ločena od starejšega palacija in dobila je obokano pritličje. Morda so v njej uredili novo grajsko kuhinjo. Verjetno se zdi, da so hkrati s temi gradnjami

⁹⁴ Prim. Flis, *Stavbinski slogi*, str. 126. V notranjščini cerkve, zaradi potresnih poškodb iz leta 1976 temeljito obnovljene med letoma 1982 in 2007, je poleg kakovostne poznobaročne in historične opreme ohranjen tudi plemiški nagrobnik Florentine Weilland, ki je kot žena Christopa Weillanda umrla leta 1639.

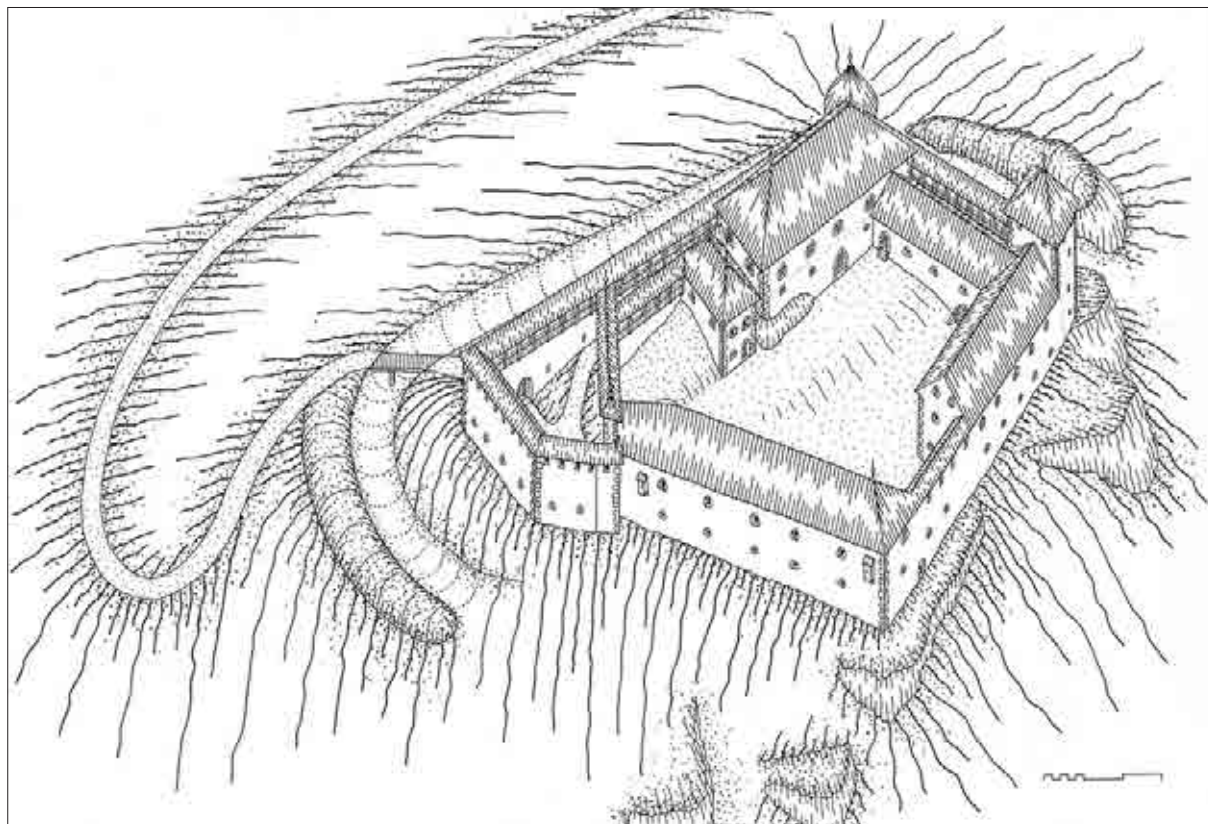
⁹⁵ Najverjetneje je prvotna cerkev sv. Lenarta v fužinarski naselbini stala že okoli leta 1400. Höfler, *Gradivo*, str. 39–40. Glej tudi: Golec, *Posebnosti nastanka*, str. 391. Po nepreverjenih podatkih župnijskega urada Bela Peč (Parrocchia Fusine in Valromana) je prva kapela v naselbini Bela Peč, ki se takrat še ni tako imenovala, nastala leta 1364.

⁹⁶ Po nepreverjenih podatkih župnijskega urada Bela Peč (Parrocchia Fusine in Valromana).

⁹⁷ Podlogar, *Iz zgodovine*, str. 52, 53, 54; Rajšp, *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 4, sekcija 197, str. 4; Mugerli, *Kranjskogorska župnija*, str. 46, 55, 63, 64; prim. Lavtižar, *Rateška kronika*, str. 148; Wutte, *Das Kanaltal*, str. 89.

⁹⁸ Dimitz, *Geschichte Krains*, I, str. 288; Podlogar, *Iz zgodovine*, str. 55; Lavtižar, *Rateška kronika*, str. 146; Petrič, *Rateče*, str. 21; Simoniti, *Turki*, str. 67; Voje, *Slovinci*, str. 25–26; prim. Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 64.

⁹⁹ Stolp je smiselno primerjati z valjastim enoinpolnadstropnim stolpom protiturskega obzidja ob župnijski cerkvi v bližnjem Trbižu, ki je pokrit s strmo stožčasto škodlasto streho in v premeru meri 8,5 metrov. Prim. Fister, *Arhitektura*, str. 120–121.

Grad Bela Peč v zadnji četrtini 15. stoletja. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2016).

ali malce pozneje na grajskim dvorišču z naslonitvijo na severovzhodno stranico obodnega obzidja zgradili tudi manjši severovzhodni trakt, ki je povezal starejša večja trakta iz prve stavbne faze. Na obstoj tega trakta smemo pomisliti zaradi izravnane terena na tistem mestu. Če je resnično stal, je bil zaradi prilaganja padajočemu terenu najverjetneje samo pritličen oziroma ni presegal višine jugovzhodnega trakta; to lahko sklepamo po upodobitvi iz okoli leta 1620.

Časa izvedbe naštetih gradbenih posegov v okviru druge stavbne faze grajskega kompleksa ni mogoče natančneje opredeliti. Najbolj verjetno se zdi, da so se gradenj lotili takoj po turškem vpadu leta 1476 in da so jih izvedli v nekaj letih. To smemo sklepati na podlagi stavbnih značilnosti in tudi zato, ker so tudi bližnjo župnijsko cerkev sv. Petra in Pavla v Trbižu, ki je nad glavnim portalom datirana z letnico 1445, že pred letom 1485, ko jo je opisal Paolo Santonino, utrdili z obrambnim jarkom, obzidjem, stolpi in bastijami.¹⁰⁰ Najverjetneje so cerkev začeli utrjevati takoj po letu 1476 oziroma po naslednjem hudem turškem vpadu leta 1478.¹⁰¹ V bližini Bele Peči so poleg cerkve v Trbižu s protiturskim obzidjem zavarovali

tudi podružnično cerkev sv. Tomaža v Ratečah.¹⁰² Po primerjavi s tema cerkvama je mogoče ugotoviti, da je bil belopeški grad daleč največja protiturska utrdba v prostoru med Radovljico, Beljakom in mejo z Beneško republiko.

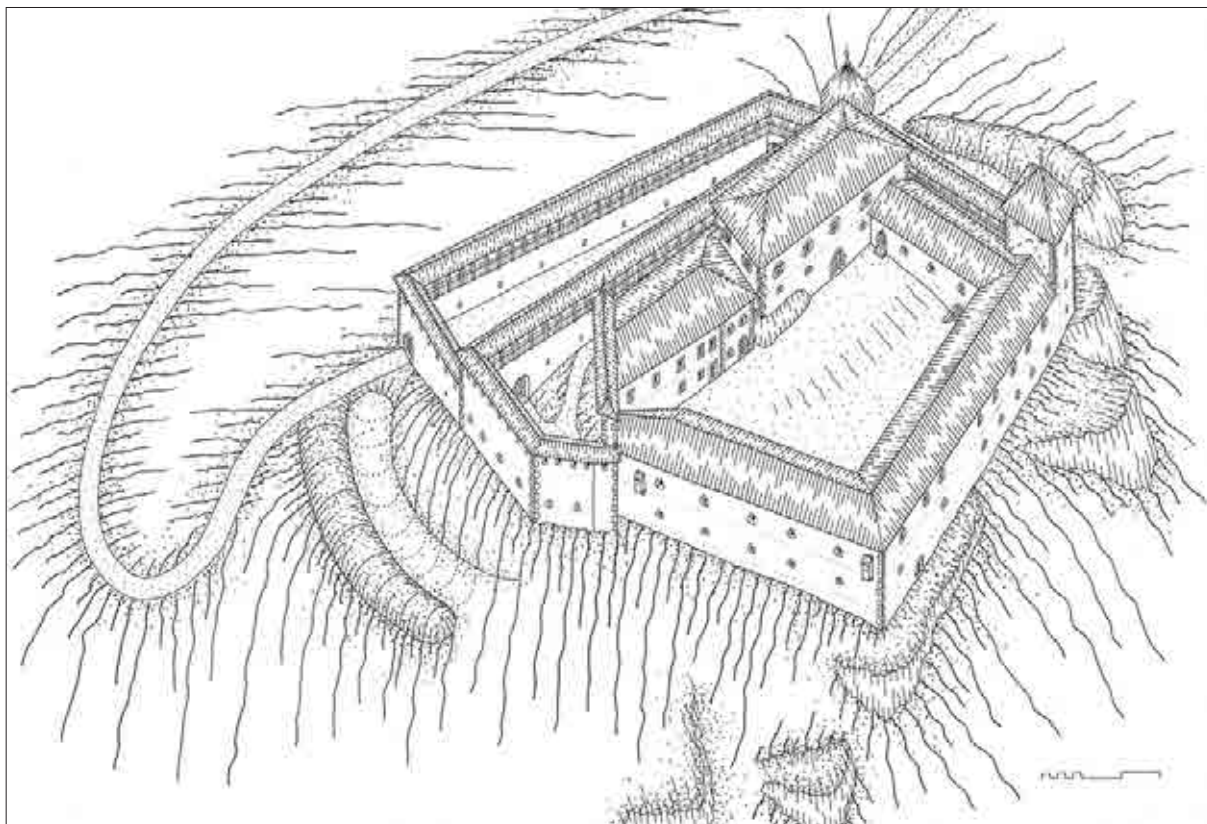
3. faza: nadaljevanje protiturskega utrjevanja gradu okoli leta 1500

Kmalu po protiturskem zunanjem grajskem obzidju so z naslonitvijo nanj oblikovali še zunanje severno grajsko medzidje, ki je s približno pravokotno talno ploskvijo v glavnem nastalo nad zasutim severozahodnim obrambnim jarkom in je bilo zamejeno s tremi novimi obzidnimi stranicami. Novo obzidje je bilo najverjetneje, tako kakor obzidne notranjega medzidja, visoko približno 7 metrov in na notranji strani na vrhu opremljeno z zastrešenim lesenim obrambnim hodnikom. Dostopa v novo medzidje so uredili na jugozahodni in severovzhodni strani. Primerljivi debelina zidovja in struktura zidave kažeta, da zunanje medzidje ni nastalo prav dolgo za notranjim medzidjem. Vsekakor pa je nastalo v samostojni stavbni fazi, saj je bilo treba zasuti velik del grajskega obrambnega jarka iz druge stavbne faze. Obzidje iz druge stavbne faze je zelo povečalo obrambno spo-

¹⁰⁰ Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 64; prim. Virgilio, *Castelli da scoprire*, str. 34–35.

¹⁰¹ Prim. Lavtižar, *Rateška kronika*, str. 147; Wutte, *Das Kanaltal*, str. 190–191.

¹⁰² Fister, *Arhitektura*, str. 24, 82, 83, 120, 121, 160.

Grad Bela Peč pred potresom leta 1511. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2016).

sobnost gradu in varnost njegovih prebivalcev, ni pa bistveno povečalo njegove uporabne površine. Z izgradnjo novega obzidja v tretji stavbni fazi se je to spremenilo; poleg povečanja obrambne sposobnosti je prišlo tudi do precejšnjega povečanja – za približno 740 kvadratnih metrov – obzidane grajske površine. Od takrat je mogel grad odlično služiti tudi kot dovolj veliko pribežališče – tabor – za prebivalstvo iz širšega okoliškega prostora in ljudje so se mogli vanj zateči skupaj s svojimi živalmi in drugim imetjem.

Hkrati se je nadaljevalo tudi izgrajevanje grajskega jedra, ki se je začelo v drugi stavbni fazi. V skladu z uveljavljanjem novih renesančnih arhitekturnih principov so prej nepovezane posamezne stavbne trakte z dodajanjem novih stavbnih teles povezali v dokaj homogeno učinkujočo celoto. Ob južnem vogalu so jugovzhodni trakt z novim enonadstropnim stavbnim telesom podaljšali do jugozahodnega trakta. Ob severozahodni obzidni stranici so manjše poslopje iz druge stavbne faze z daljšim dvoceličnim prizidkom podaljšali do ščitnega zidu na zahodu. Morda so šele v tej stavbni fazi zgradili vezni trakt ob severovzhodni obzidni stranici med severozahodnim in jugovzhodnim traktom. Po upodobitvah iz 17. stoletja smemo sklepati, da je imel grad, razen višjega oglatega vzhodnega stolpa, na koncu nad trakti dokaj položne strehe. Najbolj verjetno se zdi, da so hkrati s povezovanjem traktov v grajskem jedru te postopno

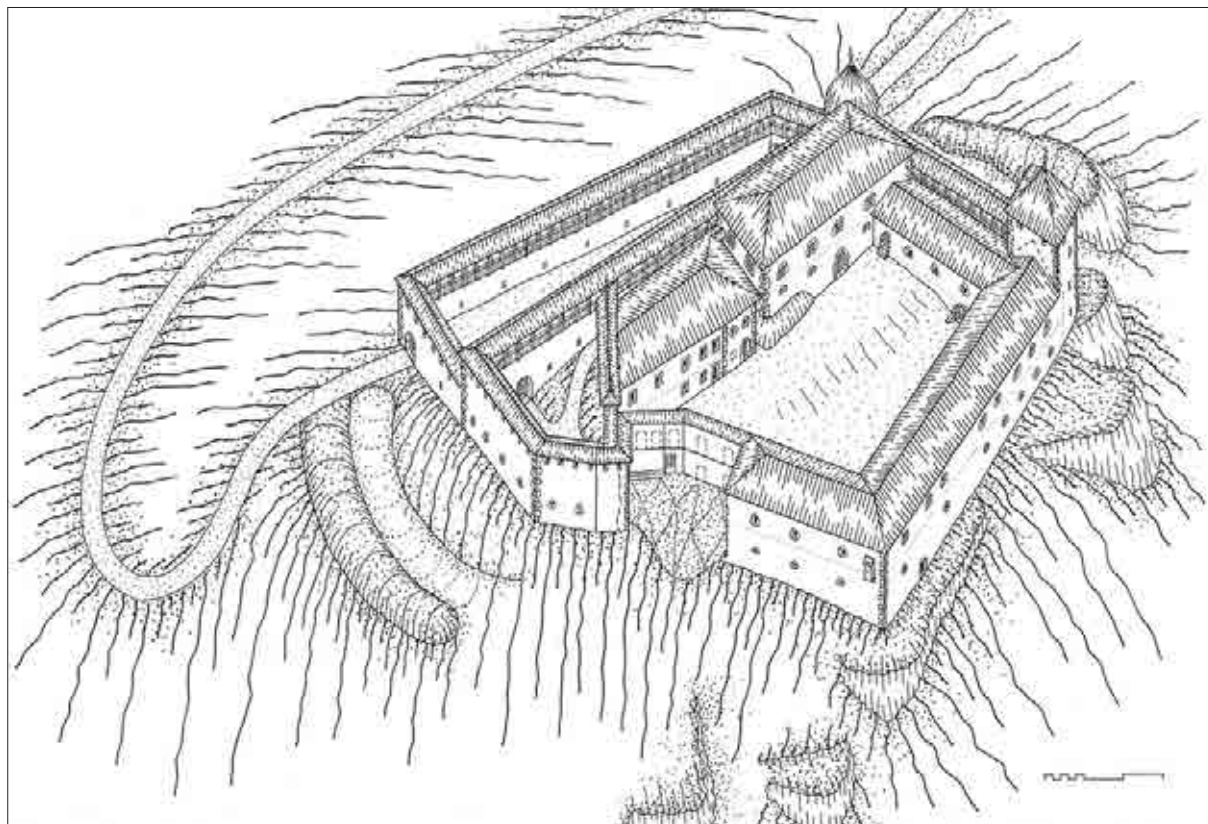
opremili tudi z novimi položnimi strehami – gotovo korčastimi – ki so nadomestile starejše strme skodlaste strehe. Položne opečne strehe so se uveljavile v 16. in 17. stoletju in oblikovali so jih po vzoru tovrstnih streh v sosednji Furlaniji. Z vojaško-obrambnega vidika in zaradi varovanja visokogorskega gradu pred udari strel so bile tovrstne strehe gotovo bolj ustrezne od strmih skodlastih streh, ki so bile bistveno manj varne pred ognjem.

4. faza: obnova gradu po potresu leta 1511

Razširjeni grajski kompleks je gotovo prizadel močan potres 26. marca 1511 s središčem na Idrijskem oziroma v vzhodni Furlaniji, ki je zelo prizadel tudi gradove v Tolminu, Kamniku, Tržiču, Planini na Notranjskem, na Bledu, na območju Škofje Loke in na Turjaku.¹⁰³ Najverjetneje je bila takrat poškodovana tudi belopeška gotska cerkev, ki so jo obnovili leta 1516.¹⁰⁴ O povzročeni škodi na grajskem poslopju moremo zgolj ugibati. Zdi se, da sta se takrat s skalno osnovo vred v globino sesuli zahodni dve petini jugozahodnega trakta oziroma v jugozahodni trakt

¹⁰³ Prim. Dimitz, *Geschichte Krains*, II, str. 15; Lavtižar, *Rateška kronika*, str. 148.

¹⁰⁴ Po nepreverjenih podatkih župnijskega urada Bela Peč (Parrocchia Fusine in Valromana).

Grad Bela Peč v drugi polovici 16. stoletja. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2016).

vključenega jugozahodnega obodnega obzidja, južno od vhoda v grajsko jedro. Sesutih delov nikoli niso obnovili. Vsekakor so po potresu v grajskem kompleksu izvedli določena gradbena popravila, ki pa gotovo niso spremenila osnovne zasnove iz treh starejših faz stavbnega razvoja. Domnevati smemo, da so postopno, do zgodnjega 17. stoletja, nadomestili še zadnje strme skodlaste strehe s položnejšimi korčastimi. Do poznega 17. stoletja je strma ostala samo piramidalna streha vrh višjega oglatega vzhodnega stolpa, ki je imela takšno obliko, kakršno kažeta upodobitvi iz 17. stoletja, po ustreznih analogijah sodeč najverjetneje že v prvi stavbni fazi v 15. stoletju.¹⁰⁵

Propad gradu med 16. in 19. stoletjem ter njegova nadomestitev z manjšimi dvorci

Zaradi težke pristopnosti, neudobne višinske lege, zastarele srednjeveške stavbne zasnove in bistveno zmanjšanega vojaškega pomena po prenehanju turških vpadov na Koroško in proti Furlaniji je belopeški grad, tako kakor bližnji grad Waldenberg nad Radovljico, že pred koncem 16. stoletja izgubil velik del pomena, zaradi katerega so ga bili zgradili

in nato večali ter vzdrževali. Domnevati smemo, da je v 16. stoletju vse bolj propadal in da so bila vzdrževalna dela vse bolj površna. V 17. stoletju je propadel pretežen del grajske strehe. Samo ugibati moremo, ali so ga leta 1618 resnično razdejali rateški kmetje, kolikšna je bila škoda in ali so zatem morda izvedli kakšna obnovitvena dela.¹⁰⁶ Vsekakor je na Valvasorjevi upodobitvi iz okoli leta 1678 vidne precej manj grajske strehe, kakor na upodobitvi v Kroniki Khevenhüllerjev iz okoli leta 1620. Grad so dokončno opustili po nastanku Valvasorjeve upodobitve in v 18. stoletju se je spremenil v popolno razvalino. Zaradi funkcij središča zemljiškega gospostva in bivališča gosposčinskega oskrbnika so grad že pred dokončno opustitvijo dopolnili z vsaj enim manjšim nižinskim dvorcem oziroma gosposko hišo. Okoli leta 1521 zgradili manjši dvorec oziroma gosposko hišo s funkcijo sekundarnega sedeža uprave belopeškega gospostva na Murovi na Jesenicah. Valvasorjeva upodobitev kaže, da je bila tista stavba sprva zelo majhna, štokasta, enoinpolnadstropna, pravokotna, brez notranjega dvorišča in oblikovana skrajno utilitarno.¹⁰⁷ To podobo je najverjetneje ohranila vse do temeljite predelave leta 1812.

¹⁰⁵ Smiselna je primerjava z dokumentirano strmo piramidalno streho gradu Arcano v Furlaniji na risbi iz prve polovice 15. stoletja, ki je objavljena v: Miotti, *I sette castra*, str. 95.

¹⁰⁶ Prim. Virgilio, *Castelli da scoprire*, str. 32.

¹⁰⁷ Valvasor, *Topographia Ducatus Carnioliae Modernaе*, št. 13; Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 21.

Pogled z razvalin gradu Bela Peč na belopeško župnijsko cerkev in nekdanji fužinarski zaselek z renesančnim dvorcem iz 16. stoletja (foto: Igor Sapač, maj 2016).

Malce po jeseniškem dvorcu je nastal bolj reprezentativno oblikovani manjši dvorec na območju trške naselbine Bela Peč, v dolini Belega potoka, južno ob glavni cesti med Ratečami in Trbižem, v zaselku nekdanjih fužinarskih stavb jugozahodno od belopeške cerkve. Sedaj ima naslov Via Cavour 34. To je manjša, štokasta, 3 × 4-osna, dvonadstropna, renesančna stavba s pravokotno osnovno talno ploskvijo, strmo štirikapno skodlasto streho, štiriosno glavno fasado, kontrafori na obojestrni strani in z banjasto obokano osrednjo vežo. Notranjega dvorišča nima. Zunanjsčina je okrašena z naslikanimi šivanimi vogali in s sgraffitno geometrično ornamentiranim pasom med nadstropjema, ki kaže, da so drugo nadstropje stavbi dozidali sekundarno in da so še pozneje prenovili fasadno členitev. Polkrožno sklenjeni preprosti renesančni portal iz zelenega groha ima na sklepnem kamnu pritrjeno sekundarno ploščico z letnico 1819 in inicialkami P. P. H. – Pavel Huber (?). Nad portalom je v prvem nadstropju glavne fasade biforno okno s kakovostnim renesančnim kamnitim okvirom, ki je zaradi mlajših prezidav sicer deloma poškodovan, a še vedno je jasno, da je skupaj z dvorcem nastal med sredino 16. stoletja in sredino 17. stoletja.¹⁰⁸ Pomisliti smemo, da so po letu 1550 srednjeveški višinski grad dopolnili oziroma v njegovi upravni in rezidenčni vlogi nadomestili s tem manjšim, a dovolj reprezentativno oblikovanim enonadstropnim renesančnim nižinskim dvorcem. A bolj verjetno je dvorec nastal kot značilni fužinarski dvorec, kakršni so bili v 16. in 17. stoletju zelo pogosti, in ni bil povezan z belo-

peškim zemljiškim gospodstvom.¹⁰⁹ Najbolj smiselna je njegova primerjava z manjšim dvorcem Stiegerhof oziroma Nagerschigghof v vasi Stopca/Stobitzen zahodno od Bekštajna/Finkenstein na avstrijskem Koroškem; enonadstropno pravokotno monolitno stavbo z osrednjo vežo in s petosno simetrično glavno fasado, okrašeno z geometrično sgraffitno ornamentiko in bifornim oknom nad kamnitim glavnim portalom, je leta 1585 zgradil fužinar Georg Paul.¹¹⁰ On je leta 1569 zgradil tudi odlični večji fužinarski dvorec (sedaj Palazzo Veneziano) v Naborjetu/Malborghet/Malborghetto v Kanalski dolini; tudi ta stavba, ki sedaj služi za muzejske namene, je na glavni fasadi okrašena s sgraffitno ornamentiko in nad glavnim portalom ima triforno okno.¹¹¹ Podobnost vseh treh dvorcev je tolikšna, da smemo zaključiti, da je belopeški dvorec nastal v sedemdesetih ali osemdesetih

¹⁰⁸ Prim. Wutte, *Das Kanaltal*, str. 103.

¹⁰⁹ Fužinarski dvorci so posebna zvrst grajskih stavb; z oblikovnimi značilnostmi se približujejo manjšim plemiškim dvorcem brez notranjega dvorišča, a od njih se razlikujejo, ker večinoma niso imeli funkcije središča samostojnega zemljiškega gospodstva in pogosto jih niso zgradili plemiči. Pojavljati so se začeli v 16. stoletju, ko je fužinarstvo doživelo velik razmah in so se v naših krajih začeli naseljevati tujci, zlasti iz Lombardije. Prim. Žontar, *Rudarstvo in fužinarstvo*, str. 211. Fužinarski dvorci so nastali na širšem območju Jesenic (Plavž, Murova – Kosova graščina, Stara Sava, Javornik) ter v Bohinjski Bistrici (Zoisov grad), Stari Fužini v Bohinju (Zoisova graščina), Kropi (Klinarjev dvorec, Mozzolov dvorec, Stavba pri Petraču), Kamni Gorici (Kapusova graščina), Zeleznikih (Plavčeva hiša, Bongeljnova oz. Homanova hiša, Hiša pri Bargelnu, Plnada) in v Črni na Koroškem (Thurnova graščina na Mušeniku).

¹¹⁰ Kienzl in Deuer in Vancsa, *Renaissance in Kärnten*, str. 198–199.

¹¹¹ Prim. prav tam, str. 198.

Pogled z razvalin gradu Bela Peč na belopeški renesančni dvorec iz 16. stoletja in predelano značilno renesančno biforno okno na glavni fasadi dvorca (foto: Igor Sapač, maj 2016).

letih 16. stoletja. Najverjetneje je nastal v obdobju med letoma 1578 in 1587, ko je bil belopeški grajski gospod Jurij (Georg) II. Khevenhüller (1534–1587). Samo ugibati moremo, kolikšen je bil njegov vpliv na gradnjo dvorca. Vsekakor je bil izjemno ambiciozen, vpliven, razgledan in bogat ter velja za najpomembnejšega arhitekturnega naročnika na Koroškem v drugi polovici 16. stoletja; med letoma 1571 in 1586 je dal znamenitemu gradu Ostrovia/Hochosterwitz sedanjo razgibano podobo, med letoma 1570 in 1575 si je z obsežno renesančno prezidavo v svojo letno rezidenco preuredil grad Vernberk/Wernberg blizu Beljaka, okoli leta 1570 je v Beljaku zgradil odlično renesančno palačo (pozneje preurejeno v mestni rotož in na koncu uničeno v bombardiranju med drugo svetovno vojno), med letoma 1577 in 1582 je za svojo drugo ženo Ano, roj. Turzo, na obrobju Celovca zgradil reprezentativni manjši dvorec Anapigelj/Annabichl, od leta 1582 do smrti je bil glavni gradbeni nadzornik v Celovcu in med letoma 1574 in 1577 je opravil tudi gradbene posege na gradu Pazin v Istri.¹¹² Renesančni dvorec v Beli Peči je vsekakor dovolj kakovostno oblikovan, da je mogoče v sklopu njegove stavbne analize razmišljati tudi o morebitnih povezavah z gradbenimi dosežki Jurija (Georga) II. Khevenhüllerja. Žal prvotne podobe dvorca ni mogoče natančno rekonstruirati. Na upodobitvah Bele Peči iz 17. stoletja ni posebej izpostavljen¹¹³ in na

avstrijskem vojaškem zemljevidu iz druge polovice 18. stoletja ter v mapi katastra iz leta 1813 ni posebej omenjen oziroma označen z imenom.¹¹⁴ To kaže, da je bil takrat najverjetneje resnično zgolj fužinarski dvorec¹¹⁵ in ne sedež dela belopeškega zemljiškega gospostva. Šele po nastanku Valvasorjeve upodobitve iz okoli leta 1678 so mu nadzidali drugo nadstropje ter mu dali podobo bolj dominantne in reprezentativne gosposke stavbe. Nadzidano drugo nadstropje ima pod mlajšo plastjo poznobaročnega fasadnega ometa iz leta 1819 vidne starejše naslikane sive šivane vogale, ki z značilno obliko dokazujejo, da so nadzidavo izpeljali v poznem 17. stoletju ali najpozneje v zgodnjem 18. stoletju.¹¹⁶

skrit v gruči fužinarskih poslopij v ozadju na levi strani. Vidna je njegova dvokapna čopasta streha. Prim. Dinklage, *Kärnten um 1620*, str. 104–105, Tafel 21. Na Valvasorjevi upodobitvi iz okoli leta 1678 je upodobljen sredi gruče manjših stavb v srednjem delu fužinarske trške naselbine, jugozahodno od cerkve, kot večja stavba z dvokapno čopasto streho in dvema dimnikoma. Tudi takrat še ni imel drugega nadstropja. Prim. Valvasor, *Topografija Kranjske 1678–1679. Skicna knjiga*, str. 327; Valvasor, *Topographia Ducatus Carnioliae Modernae*, št. 286; Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 642.

¹¹⁴ Rajšp, *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 4, sekcija 197, str. 4; ARS, AS 176/L/L330/A13.

¹¹⁵ Kot prvi lastniki dvorca so izpričani člani družine Caspar/Casper, ki so omenjeni v urbarjih iz 17. stoletja in v trški knjigi iz 16. stoletja. Za posredovani podatek se zahvaljujem dr. Borisu Golcu.

¹¹⁶ Nadzidavo drugega nadstropja je načeloma mogoče povezati s Schwarzhofni, manj verjetno pa s Francem Jožefom Karлом baronom Rechbachom (†1747), sinom Franca Nikolaja I. barona Rechbacha († 1708) in lastnikom sosednjega dvorca v Podklancu, ki je renesančni dvorec od Schwarzhofnov kupil leta 1728 ter ga obdržal do leta 1742, ko ga je prodal fužinar-

¹¹² Dinklage, *Kärnten um 1620*, str. 175, 178, 179, 203–206; Webernig, *Der Landeshauptmann*, str. 21–24; Kienzl in Deuer in Vancsa, *Renaissance in Kärnten*, str. 52, 54, 55, 183–184, 204–207; Großmann, *Burg Hochosterwitz*.

¹¹³ Na upodobitvi iz okoli leta 1620 je enonadstropni dvorec

Poleg tega dvorca je na območju Bele Peči stal še en plemiški oziroma fužinarski dvorec; nastal je v skrajnem vzhodnem oziroma zgornjem belopeškem trškem zaselku Podklanec (Zgornja Fužina)/Stückl/Villa Alta, tam kjer je vzhodni konec doline Belega potoka in kjer se začne vzpon čez klanec proti Gornjesavski dolini.¹¹⁷ Tako kakor opisani renesančni dvorec, so ga postavili ob glavni cesti med Ratečami in Trbižem, ob strugi Belega potoka in sicer v bližini mostu čezenj. Podoba stavbe v 17. stoletju je dokumentirana na Nypoortovi risbi iz okoli leta 1678; nosi naslov *Bey Weysenfels – Pri Beli Peči* in je ohranjena v Valvasorjevi skicni knjigi za Topografijo Kranjske.¹¹⁸ Iz neznanega vzroka – najverjetneje zato, ker stavba ni bila središče samostojnega zemljiškega gospodstva – Valvasor pozneje te upodobitve ni vključil v Topografijo Kranjske in/ali Slavo vojvodine Kranjske in se je ohranila samo kot predloga za bakrorez.¹¹⁹ V prostoru mogočno učinkujoča, a skoraj povsem utilitarno oblikovana dvonadstropna pravokotna stavba z dvokapno čopasto streho je bila postavljena pravokotno na glavno cesto in strugo potoka. Glavni vhod vanjo je bil s cestne strani, v osrednji osi simetrične triosne krajše fasade. Stavba je bila ograjena z lesenim plotom in obdajalo jo je več pritličnih in nadstropnih,

lesenih in napol lesenih pomožnih poslopij. Velikost upodobljene stavbe kaže, da je vsekakor že takrat imela tudi rezidenčno funkcijo. Po utilitarni podobi glavnega poslopja, postavitvi v prostor in stranskih poslopjih smemo sklepati, da se je kompleks razvil iz starejše fužinarske stavbe oziroma pristave. Zgovorno je nemško ime Stückl oziroma Stöckl; gre za opisno poimenovanje dokaj visoke, a čokato oziroma masivno učinkujoče zidane stavbe brez notranjega dvorišča, kakršne so bile v 16. in 17. stoletju zelo pogoste in jim v slovenščini pravimo štok. Po imenu in obliki lahko sklepamo, da je stavba morda stala že v 16. stoletju. Ves stavbni kompleks so po drugi svetovni vojni podrli in ga zato s stavbnozgodovinskega vidika ni mogoče natančneje analizirati. Kljub temu je mogoče z gotovostjo zapisati, da Rechbachi po letu 1680 stavbe z Nypoortove risbe niso podrli in niso zgradili novega dvorca.¹²⁰ Fotografija dvorca na razglednici s konca 19. stoletja kaže,¹²¹ da je stavbna masa osrednjega poslopja iz 17. stoletja ostala povsem nespremenjena in da so ji pozneje na zahodni strani dodali samo nadstropni prizidek, ki ga je zaključeval višji osmerokotni stolpič s koničasto piramidalno streho.¹²² V tem stolpiču je bila morda kapela sv. Janeza Nepomuka, ki je omenjena leta 1771

Fužinarski dvorec v belopeškem trškem zaselku Podklanec na risbi iz okoli leta 1678 v Valvasorjevi skicni knjigi za Topografijo Kranjske (Valvasor, Topografija Kranjske 1678–1679. Skicna knjiga, str. 351).

ju Janezu Sigfridu Pucherju. Za njim je imel dvorec pl. Neysenfels. Okoli leta 1790 je bil lastnik dvorca fužinar Pavel Huber, leta 1808 Domicijan Huber, okoli leta 1835 fužinar Anton Walcher, leta 1844 pa Peter Pavel Koschat. Za lastnike dvorca glej: Golec, Posebnosti nastanka, str. 402–403.

¹¹⁷ Prim. Podlogar, *Iz zgodovine*, str. 25, 27.

¹¹⁸ Valvasor, *Topografija Kranjske 1678–1679. Skicna knjiga*, str. 351.

¹¹⁹ Prim. Valvasor, *Topographia Ducatus Carnioliae Moderna*, Valvasor, *Die Ebre*, XI.

¹²⁰ Prim. Podlogar, *Iz zgodovine*, str. 27.

¹²¹ Razglednica je bila poslana leta 1899 in je sedaj shranjena v zasebni zbirki.

¹²² Prizidek k osrednji stavbi je najverjetneje nastal že v prvi polovici 18. stoletja, saj je na avstrijskem vojaškem zemljevidu iz druge polovice 18. stoletja poleg fužin na lokaciji dvorca, poimenovanega *Schloss (Weisenfels)*, označena dvotraktna stavba s talno ploskvijo v obliki črke L. Spremno besedilo stavbo označuje kot trdno grajen dvorec, kjer se lahko nastani divizija. Rajšp, *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 4, sekcija 197, str. 4.

Dvorec v Podklancu (Stückl) na razglednici, odposlani leta 1899 (zasebna zbirka).

Območje dvorca v Podklancu v mapi katastra iz leta 1813 (ARS, AS 176/L/L330, list 9, izrez).

in ki je obstajala še leta 1920.¹²³ S stolpičem so v 18. stoletju ali manj verjetno v 19. stoletju utilitarnemu stavbnemu kompleksu v obliki pristave poskusili dati dovolj reprezentativno podobo manjšega plemiškega dvorca. Poskus ni najbolje uspel. Z različnimi doživkami je dvorec sicer dobil precej razgibano in dokaj veliko tlorisno zasnovo in njegovi trakti so oblikovali manjše dvorišče, ki je bilo odprto proti zahodu. Na vzhodu se je na dvorec navezoval manjši vrt, ki je bil urejen tik ob glavni cesti in nasproti stranskih poslopj.¹²⁴ V 19. stoletju so starejša stranska poslopja ob dvorcu nadomestili z novimi zidanimi, ki so vidna na omenjeni razglednični fotografiji in tudi v mapi katastra iz leta 1813.

Drugače kakor opisani nekdanji dvorec v Podklancu, ki ga je s srednjeveškim gradom vrh vzpetine mogoče povezovati zgolj z vidika postavitve v belopeški naselbinski prostor in z vidika kontinuitete grajskega stavbarstva na tem območju, pa je bil z belopeškim zemljiškim gospodvom povezan nekdanji manjši dvorec v Kranjski Gori.¹²⁵ Nastal je v 16. stoletju, končno podobo pa je dobil s prezidavami do

Pročelje dvorca v Kranjski Gori po odstranitvi glavnega portala okoli leta 1912 (po razglednici iz zasebne zbirke, izrez).

19. stoletja. V njem so bili tudi prostori sodišča in domačini so mu reki graščina.¹²⁶ Okoli leta 1960 so ga podrli.¹²⁷ Stal je na območju zelenice pred sedanjim hotelom Ramada (Borovška cesta 93) in razširjenim cestnim križiščem starih cest proti Ratečam in Vršiču, diagonalno oziroma jugozahodno nasproti starejšega hotela Razor (Borovška cesta 86). V mapi franciscejskega katastra iz okoli leta 1825 je označen kot zidano poslopje s kvadratno talno ploskvijo južno ob glavni cesti skozi naselbino, na njenem skrajnem zahodnem koncu. Vzhodno ob rezidenčni stavbi je bil manjši vrt in na njenem južnem dvorišču je stalo večje leseno gospodarsko poslopje s talno ploskvijo v obliki kljuke. Ohranjene fotografije kažejo, da je bil dvorec kakovostno zasnovana enonadstropna štoka-sta 5 × 6-osna monolitna stavba s strmo štirikapno slemenasto streho in simetrično petosno obcestno glavno fasado. Osrednja os fasade je bila v pritličju do okoli leta 1912 poudarjena s polkrožno sklenjenim kamnitim portalom, ki je imel na vrhu ravno profilirano čelo. Okna so bila poudarjena s preprostimi pravokotnimi obrobami, vogali pa z rustiko.¹²⁸

¹²⁶ Novak, *Kranjska gora*, str. 2, 24–25.

¹²⁷ Ob lokaciji podrtega dvorca so po načrtih arhitekta Janeza Lajovica v letih 1961 in 1962 zgradili Hotel Prisank (Borovška cesta 93), ki je bil leta 1965 kot arhitekturna stvaritev nagrajen z Nagrado Prešernovega sklada. Leta 2003 so Hotel Prisank, kljub ogorčenim protestom iz arhitekturnih vrst, podrli in ga nadomestili z novim hotelskim poslopljem. Med protesti proti rušenju hotela pred tem porušeni dvorec ni bil omenjen.

¹²⁸ Prim. fotografije na starih razglednicah v: Drnovšek, *Pozdravi iz slovenskih krajev*, str. 222 (zgoraj); Novak, *Kranjska gora*, str. 2; Žibert, *Pozdrav z Gorenjske*.

¹²³ Podlogar, *Iz zgodovine*, str. 25, 55–56; Höfler, *Gradivo*, str. 40.

¹²⁴ Situacija je razvidna v mapi katastra iz leta 1813. ARS, AS 176/L/L330/A09.

¹²⁵ Prim. Smole, *Graščine*, str. 238; Golec, Matevž Režen, str. 435; Golec, *Posebnosti nastanka*, str. 408. V obstoječi kasteološki literaturi dvorec ni omenjen.

Arhitekturnozgodovinski pomen gradu v sklopu stavbne dejavnosti grofov Celjskih

Za korektnije ovrednotenje arhitekturnozgodovinskega pomena gradu Bela Peč ga je smiselno okvirno predstaviti tudi v sklopu stavbne produkcije grofov Celjskih. Ta produkcija je dokaj obsežna, vključuje sakralne in profane stvaritve ter daleč presega ozemlje Republike Slovenije. Morda prav zato doslej ni bila deležna celovite obravnave in monografske predstavitve.¹²⁹ Vrhunec je dosegla okoli leta 1400 oziroma v obdobju Hermana II. grofa Celjskega (okoli 1361–1435). Skupne slogovno-oblikovne značilnosti, ki jih je mogoče pojasniti le na podlagi ožjih delavniških povezav, kažejo, da je bil del stavbne produkcije Celjskih vezan na dejavnost ene stavbarske delavnice – t. i. celjske delavnice oziroma celjske stavbarnice, ki pa doslej prav tako še ni bila dovolj celovito raziskana in predstavljena.¹³⁰ Zlasti grajske stavbe se izmikajo nadrobnejši opredelitvi; onemogočata jo zlasti njihova pretežno slaba ohranjenost in pomanjkanje avtentičnih pisnih virov. Tudi v okviru tega prispevka ni mogoče pojasniti morebitnih povezav med t. i. celjsko delavnico in Belo Pečjo, ugotoviti pa je mogoče, da je grad nastal, ko se je stavbna dejavnost Celjskih že umirjala in se je celo začela prevešati v uničevanje grajskih stavb.

Večji del stavbne produkcije grofov Celjskih predstavljajo cerkve in samostani. Pri tem gre deloma za prezidave in povečave starejših zasnov, deloma pa za popolne novogradnje. Celjski so imeli pri tem vlogo donatorjev ali naročnikov; v nekaterih primerih so sodelovali z drugimi plemiškimi rodovinami, v drugih primerih pa so nastopali sami. Od druge polovice 14. stoletja so na ozemlju Republike Slovenije s Celjskimi in zlasti s Hermanom II. Celjskim zanesljivo povezane naslednje sakralne gradnje: povečanje opatijske cerkve sv. Danijela v Celju z dozidavo Marijine kapele (v zadnji tretjini 14. stoletja in okoli leta 1400), prezidava kartuzijanske samostanske cerkve v Jurkloštru s postavitvijo novega zvonika (v zadnji četrtini 14. stoletja), novogradnja cerkve Matere Božje v Ljubljani (okoli leta 1391, pozneje porušena), prezidava minoritske samostanske cerkve v Celju (okoli leta 1400), novogradnja romarske cerkve Marije Zavetnice na Ptujski Gori (okoli leta 1400 do 1410), prezidava samostanske cerkve v Žič-

ki kartuziji (okoli leta 1400), novogradnja kartuzije Pleterje (med letoma 1407 in 1413 oziroma v prvi tretjini 15. stoletja), novogradnja prezbiterija in zvonika župnijske cerkve v Šentrupertu na Dolenjskem (v prvi tretjini 15. stoletja), novogradnja zvonika župnijske cerkve v Trebnjem (okoli leta 1415), novogradnja prezbiterija župnijske cerkve sv. Kancijana v Kranju (okoli leta 1413), novogradnja nekdanje župnijske cerkve sv. Lenarta v Dreveniku pod Bočem (v prvi četrtini 15. stoletja), novogradnja romarske cerkve sv. Ane na Spodnjem Tinskem pri Zibiki na Kozjanskem (okoli leta 1420 do okoli leta 1430), novogradnja nekdanjega špitala s špitalsko cerkvijo v Laškem (po letu 1421, dokončano pred letom 1448, pozneje podrt), novogradnja prezbiterija župnijske cerkve sv. Martina v Laškem (v prvi polovici 15. stoletja), novogradnja Marijine župnijske cerkve v Zagorju pri Pilštanju (v drugi tretjini 15. stoletja) in novogradnja dominikanskega samostana Novi Klošter pri Polzeli v Spodnji Savinjski dolini (okoli leta 1453). Domnevno so bili grofje Celjski povezani še z naslednjimi sakralnimi gradnjami na ozemlju Republike Slovenije: prezidava benediktinske samostanske cerkve v Gornjem Gradu z gradnjo novega prezbiterija (domnevno v drugi polovici 14. stoletja, porušeno v 18. stoletju), novogradnja podružnične cerkve sv. Ožbalta na Javorovici na Gorjancih (prvič omenjena leta 1383, po letu 1869 razvaljena), novogradnja zgornje cerkve Žalostne Matere Božje v Rosalnicah pri Metliki (okoli leta 1400), novogradnja obodnega zidovja prezbiterija podružnične cerkve sv. Primoža in Felicijana nad Kamnikom (v prvi četrtini 15. stoletja), novogradnja romarske cerkve sv. Barbare na Okrogu nad Šentrupertom na Dolenjskem (v drugi četrtini 15. stoletja) in novogradnja podružnične cerkve sv. Ane na Teharjah blizu Celja (v drugi tretjini 15. stoletja).¹³¹ Precejšnje število sakralnih gradenj je v povezavi z grofi Celjskimi nastalo tudi zunaj sedanjih slovenskih meja. Največ na Hrvaškem, kjer je s Celjskimi zanesljivo mogoče povezati naslednje gradnje: novogradnja pavlinskega samostana v Lepoglavi (med letoma 1400 in 1426 oziroma v prvi četrtini 15. stoletja), novogradnja župnijske cerkve sv. Mihaela v Mihovljanu pri Čakovcu (po letu 1405 oziroma v prvi polovici 15. stoletja, po letu 1741 temeljito prezidana), novogradnja kapele Svete Trojice na gradu Krapina (do leta 1421, od 18. stoletja razvaljena), nadaljevanje gradnje pavlinskega samostana v Šenkovcu pri Čakovcu (okoli leta 1420 oziroma v prvi polovici 15. stoletja, pozneje podrt), novogradnja cerkve sv. Hieronima v Štrigovi v Medmurju (leta 1447, po letu 1738 podrt), novogradnja kapele sv. Janeza Evangelista v

¹²⁹ Prim. Balog, *Majstorska radionica*, str. 325–336; Srša, *Medimursko graditeljstvo*, str. 349–362; Vukičević-Samaržija, *Das künstlerische Erbe*, str. 363–373; Stopar, *Mojster Hans Melfrid in Celjska delavnica*, str. 413–420; Peskar, *Arhitektura*, str. 44, 131–154.

¹³⁰ Npr. kamnoseški znaki dokazujejo, da je nekaj istih kamnosekov skupaj sodelovalo pri gradnjah po naročilu Hermana II. grofa Celjskega v samostanskih kompleksih Žiče in Pleterje in v cerkvah na Ptujski Gori, v Celju in Šentrupertu na Dolenjskem. Glej zlasti: Stopar, *Mojster Hans Melfrid in Celjska delavnica*, str. 413–420; Peskar, *Arhitektura*, str. 44, 131–154; prim. Balog, *Majstorska radionica*, str. 325–336.

¹³¹ Glej zlasti: Klaič, *Zadnji knezi*; Fugger Germadnik, *Groffe Celjski. Katalog razstave*, str. 58–64; Peskar, *Arhitektura*, str. 44, 70, 77–81, 100–109, 131–154, 183–191, 196–197, 202–203, 207–212, 234–235, 240–244, 257–266, 269–270, 274–284, 287–291, 294–295.

kraju Ivanić Miljanski v Hrvaškem Zagorju (okoli leta 1448) in novogradnja kapele sv. Ane v Gornji Plemenščini pri Pregradi v Hrvaškem Zagorju, (v drugi četrtini ali sredi 15. stoletja).¹³² Gotovo so bili Celjski na Hrvaškem udeleženi še pri nekaterih drugih sakralnih gradnjah.¹³³ Na območju sedanje Republike Avstrije je Friderik II. Celjski leta 1454 ustanovil frančiškanski samostan Maria Enzersdorf južno od Dunaja, kjer pa se zaradi turških pustošenj v letih 1529 in 1683 srednjeveška stavbna substanca ni ohranila.¹³⁴

Gradovi predstavljajo drugi in manj obsežni del stavbne produkcije grofov Celjskih. Ker so se večinoma razvijali postopno, v več stavbnih fazah skozi daljše časovno obdobje, in ker so slabše ohranjeni ter slabše proučeni od cerkva in samostanov, je težje opredeliti zaokrožen nabor tistih stavb, ki so jih Celjski s svojo gradbeno dejavnostjo dovolj pomembno zaznamovali. V tem naboru vsekakor izstopajo matični gradovi Celjskih – Žovnek pri Braslovčah, Zgornji grad Celje, Mestni grad oziroma Knežji dvor v Celju in morda tudi Ojstrica pri Vranskem; do velikega obsega so jih dograjevali postopno med 12. in 15. stoletjem, gradbeni proces pa je vrhunec doživel v drugi polovici 14. stoletja. Najbolj dognana in z likovnimi detajli bogata celjska grajska arhitektura je nastala z Mestnim gradom oziroma Knežjim dvorom v Celju, ki so ga zlasti v zadnji tretjini 14. stoletja nenehno širili in predelovali.¹³⁵ Drugi celjski gradovi so imeli bistveno manjši reprezentativni rezidenčni pomen in se z luksuzno oblikovanimi detajli niso mogli meriti z njim. Edina izjema je bil morda suburbani knežji dvor oziroma nekdanji Graslov stolp na severnem obrobju Celja, ki pa je bil v bojih za celjsko dediščino leta 1457 popolnoma razdejan in ga poznamo samo

po opisu v Kroniki grofov Celjskih.¹³⁶ Od številnih drugih gradov, ki so jih Celjski postopno pridobili na ozemlju sedanje Republike Slovenije, je samo za zelo redke mogoče hipotetično ugotavljati, da so na njih pod Celjskimi potekala gradbena dela. Za nobenega od teh gradov ne razpolagamo s pisnimi viri, ki bi potrjevali rezultate stavbnozgodovinskih analiz na osnovi gradbenih in slogovnih značilnosti. Z največjo verjetnostjo lahko sklepamo, da so Celjski izpeljali večje in arhitekturno dovolj ambiciozne gradbene posege na gradovih Krško (1351/1358–1456),¹³⁷ Mirna na Dolenjskem (1339/1362–1456)¹³⁸ in Radovljica (1418–1456).¹³⁹ Verjetno se zdi, da so Celjski izpeljali tudi gotske predelave na gradovih Planina pri Sevnici (1339/1363–1456)¹⁴⁰ in Kamen pri Begunjah (1418–1456).¹⁴¹ Pomisliti smemo tudi, da so določena dela opravili še na strateško zelo pomembnih gradovih Mehovo na Dolenjskem (1374–1456),¹⁴² Kostel ob Kolpi (1418–1456) in Poljane ob Kolpi (1418–1456).¹⁴³ Veliko bolj zanesljivi so podatki o gradbenih delih na tistih gradovih, ki so jih Celjski pridobili na Hrvaškem. Herman II. in Friderik II. sta bila tam tudi v gradbenem pogledu od konca 14. stoletja zelo dejavna. V Varaždinu so Celjski na začetku 15. stoletja zgradili dokaj velik oglati vhodni grajski stolp, ki je sedaj edini ohranjeni del srednjeveške grajske zasnove; oblikovali so ga v tradiciji visoko-

¹³² Balog, *Majstorska radionica*, str. 325–336; Srša, *Međimursko graditeljstvo*, str. 349–362; Vukičević-Samaržija, *Das künstlerische Erbe*, str. 363–373; Vukičević-Samaržija, *Gotičke crkve*, str. 186–187; Fugger Germadnik, *Groffe in knezi Celjski*, str. 87–89.

¹³³ Herman II. grof Celjski je leta 1405 od kralja Sigismunda prejel dedni naslov bana hrvaških dežel ter upravo nad zagrebško škofijo in zagrebškim Gradcem. Klaić, *Zadnji knezi*, str. 33–39. Mikavna se zdi misel, da je zatem sodeloval pri nadaljevanju gradnje monumentalne zagrebške stolnice, ki je v zgodnjem 15. stoletju, v času škofa Eberharda Albna (1397–1406, 1410–1419) in v povezavi z mojstri, ki so delovali tudi na Ptujski Gori, dobila dvoransko zasnovano ladjo in severni zid ladje z značilnimi parlerjevskimi maskeroni ter nato do leta 1433 oboke v zahodnem delu ladje in spodnja dela zvonikov. Prim. Deanović in Čorak, *Zagrebačka katedrala*, str. 57–65; Höfler, *Knjižne ocene. Zagrebačka katedrala*, str. 119–121. Opozoriti je smiselno tudi na veliki reprezentativni južni portal zagrebške cerkve sv. Marka na Gradcu iz zgodnjega 15. stoletja oziroma iz okoli leta 1420. Buntak, *Da li su praški Parleri klesali*, str. 65–76; Horvat, *Srednjovekovna crkva*, str. 20; Rašpica in Jengić, *Južni portal*, str. 151–179.

¹³⁴ Mlinarič, *Celjani in njihov odnos do samostanov*, str. 136; Fugger Germadnik, *Groffe Celjski. Katalog razstave*, str. 127–129.

¹³⁵ Prim. Peskar, *Arhitektura*, str. 133–135.

¹³⁶ Krones, *Die Freien von Saneck*, II. del, poglavje XXXVII, str. 139; prim. Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 89.

¹³⁷ Na gradu Krško je imel Friderik II. Celjski pred afero z Veroniko Deseniško svoj dvor. Krones, *Die Freien von Saneck*, II. del, poglavje X; *Kronika grofov celjskih*, str. 18. Najbolj verjetno se zdi, da je prav on poskrbel za širitev prvotne grajske zasnove iz 12. stoletja z novimi stavbnimi trakti, ki so sedaj razpoznavni v razvaljeni obliki. Prim. Sapač, *Razvoj grajske arhitekture*, str. 27, 42, 84, 90.

¹³⁸ Na začetku 15. stoletja so razširili prvotno stolpasto grajsko stavbo in novi celoti dali podobo reprezentativnega palačija. Sapač, *Grad Mirna*, str. 63–69.

¹³⁹ V Radovljici je že pred letom 1392, ko se tam omenja ortenburški urad, stala grajska stavba – najverjetneje značilni dvonadstropni pravokotni stolpasti dvor iz 13. ali 14. stoletja. Zdi se, da sta Herman III. Celjski († 1426) in/ali njegov brat Friderik II. po letu 1418 prvotni dvor razširila in preoblikovala v trški grad, ki je dobil obzidano dvorišče in zahodni del sedanjega severovzhodnega trakta – ta ima na dvoriščni fasadi v nadstropju viden fragment bogato profiliranega pravokotnega poznogotskega okenskega okvira. Prim. Habjan, *Radovljica*, str. 122; Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 121.

¹⁴⁰ Grad Planina je v 14. stoletju dobil visoko južno steno palačija in novo obokano kapelo sv. Pankracija. Natančnejša datacija doslej še ni bila opravljena. Prim. Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture*, str. 54–60, 141.

¹⁴¹ V 15. stoletju so prvotnemu grajskemu palačiju nadzidali tretje nadstropje. Tam se je ohranil fragment bogato profiliranega pravokotnega okenskega okvira s kamnitim križem iz zelenega groha, ki z oblikovanjem kaže, da bi utegnil nastati med letoma 1418 in 1456, ko je bil Kamen v lasti Celjskih.

¹⁴² S Celjskimi je načeloma mogoče povezati sekundarne trakte, ki so jih zgradili na notranjem grajskem dvorišču z naslonitvijo na starejše obodno obzidje grajskega jedra. Prim. Sapač, *Razvoj grajske arhitekture*, str. 32, 83, 95.

¹⁴³ Vsi trije omenjeni gradovi so sedaj zelo razvaljeni in o njihovem stavbnem razvoju je mogoče v glavnem sklepati zgolj hipotetično.

srednjeveških bergfridov in na glavni fasadi poudarili z naslikanim celjskim grbom.¹⁴⁴ Po pisnih virih je mogoče sklepati, da so Celjski prezidali in dodatno utrdili tudi grad v Koprivnici, ki je sedaj popolnoma podrt.¹⁴⁵ Na gradu Krapina je Herman II. Celjski po letu 1399 pod grajskim jedrom iz 13. stoletja zgradil še spodnji del gradu in v tem sklopu do leta 1421 omenjeno kapelo Svete Trojice, katere ostanke so arheologi odkrili leta 1994.¹⁴⁶ Friderik II. Celjski je zgradil kapelo pod gradom Oštrc oziroma Oštrcgrad na strmem griču severovzhodno od Lobjorja v Hrvaškem Zagorju.¹⁴⁷ Na gradu Samobor blizu Zagreba so Celjski po letu 1385 oziroma po letu 1405 domnevno prezidali prvotni grajski palacij na severni strani notranjega grajskega dvorišča, ki je dobil velika okna s kamnitimi križi.¹⁴⁸ Po letu 1397 je Herman II. Celjski ali manj verjetno Friderik II. Celjski temeljito prezidal manjši grad Vrbovec v Hrvaškem Zagorju blizu Rogatca, ki je v pisnih virih izpričan od leta 1267; palacij je dobil kakovostno oblikovane paličasto profilirane okenske okvire s kamnitimi križi in v notranjščini peči s figuralno okrašenimi pečnicami ter je mogel služiti kot dovolj udobna rezidenca Celjskih na poti med Celjem in Zagrebom.¹⁴⁹ Morda so po letu 1399 opravili tudi gradbene posege na gradu Cesargrad ob Sotli.¹⁵⁰ Manj verjetno se zdi, da je Friderik II. Celjski sredi 15. stoletja začel graditi znameniti grad Veliki Tabor pri Desiniću v Hrvaškem Zagorju, ki je nastal na območju gospostev starejših gradov Kostel ali Cesargrad in ki ga legende povezujejo z Veroniko Deseniško.¹⁵¹

Dokumentirane gradnje vsekakor kažejo, da je bil

Friderik II. Celjski na področju grajskega stavbarstva zelo dejaven in da na tem področju ni prav nič zaostajal za svojim očetom. Njegove grajske gradnje segajo od Hrvaškega Zagorja čez Štajersko in Dolensko do Gorenjske, medtem ko na Koroškem ni dokumentirana nobena. Koroški se je najbolj približal z Belo Pečjo. Primerjava z drugimi grajskimi gradnjami Friderika II. Celjskega kaže, da je bila gradnja Bele Peči daleč najbolj obsežen in zahteven podvig. Belopeški grad je bil po obsegu talne površine eden največjih celjskih gradov in glede na nadmorsko višino najvišje ležeči med njimi. Bil je eden od treh gradov, ki jih je Friderik II. Celjski na Kranjskem povsem na novo zgradil in med njimi daleč največji. Najmanjši in najverjetneje tudi najmlajši od teh je bil grad Mokrice, ki je na južnem bregu reke Save v bližini meje s Hrvaško nastal malce pred prvo omembo iz leta 1444.¹⁵² Z Belo Pečjo ga je mogoče primerjati zlasti po strateški lokaciji nad dolino in pomembno cesto, tik ob deželni meji, manj pa po arhitekturni zasnovi.¹⁵³

Lažje je Belo Peč primerjati z gradom Fridrihštajn na Kočevskem, ki je nastal nekaj let prej in ima v razvaljeni obliki srednjeveško tlorisno zasnovu še vedno zelo dobro razpoznavno.¹⁵⁴ Friderik II. Celjski ga je zgradil najverjetneje po smrti svoje prve žene leta 1422, vsekakor pa šele zatem, ko so Celjski leta 1420 uradno dedovali posest izumrlih grofov Ortenburških, ter mu dal funkcijo novega središča obsežne kočevske zemljiške posesti in tudi intimne lastne rezidence za oddih. Po poroki z Veroniko Deseniško leta 1424 ali 1425 je tam z njo živel. Gradnja je bila zaključena oziroma prekinjena leta 1425, ko je dal Herman II. sina Friderika II. zaradi afere z Veroniko zapreti in grad podreti. Kmalu po očetovi smrti leta 1435 je dal Friderik II. grad Fridrihštajn znova zgraditi.¹⁵⁵ Vse kaže, da so pri ponovni gradnji upoštevali prvotno tlorisno zasnovu iz dvajsetih let 15. stoletja. Fridrihštajn je enako kakor Bela Peč nastal kot značilni gorski kolonizatorski grad, na redko poseljenem robnem območju, na ekstremni višinski lokaciji sredi gozdov, visoko nad dolino in zavarovan

¹⁴⁴ Ostanke naslikanega grba so odkrili med zadnjo obnovo. Vukičević-Samaržija, *Das künstlerische Erbe*, str. 368. V razdinski grad je po zasnovi in značaju lokacije mogoče do neke mere primerjati s Knežjim dvorom v Celju; od urbane naselbine je bil prav tako ločen s posebnim vodnim jarkom.

¹⁴⁵ Vukičević-Samaržija, *Das künstlerische Erbe*, str. 368.

¹⁴⁶ Balog, *Majstorska radionica*, str. 330–331; Horvat, *Burgologija*, str. 48, 85, 169, 178, 179.

¹⁴⁷ Klaić, *Zadnji knezi*, str. 113; prim. Vukičević-Samaržija, *Das künstlerische Erbe*, str. 365. Grad je bil s kapelo vred opuščen že v 17. stoletju in ohranilo se je samo nekaj skromnih ostankov zidovja.

¹⁴⁸ Miletić, *Samoborski Stari grad*, str. 66–71. Poznogotska grajska kapela je najverjetneje nastala šele okoli leta 1530. Za drugačno mnenje prim. Vukičević-Samaržija, *Das künstlerische Erbe*, str. 368.

¹⁴⁹ V fajdi proti Habsburžanom je dal Friderik II. Celjski grad Vrbovec okoli leta 1437 razdejati. Njegove ostanke so v zadnjih letih arheološko raziskali. Tkalčec, *Burg Vrbovec*, str. 52, 84, 100–106, 115, 211, 212. Odkrite figuralne pečnice so podobne tistim, ki so jih pred nekaj leti odkopali v nekdanjem dominikanskem samostanu Novi Klošter. Prim. Fugger Germanik, *Groffe in knezi Celjski*, str. 127.

¹⁵⁰ Miletić, *Plemički gradovi*, str. 230; Horvat, *Burgologija*, str. 180, 181.

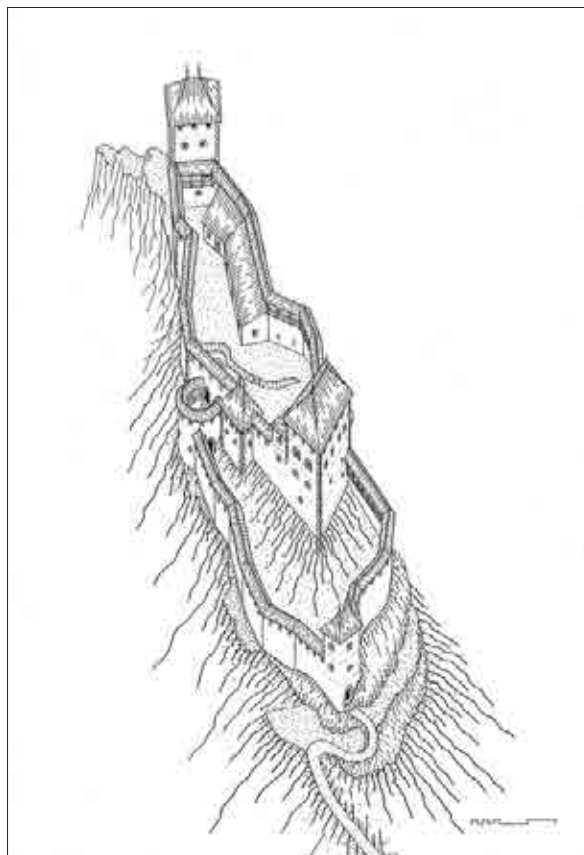
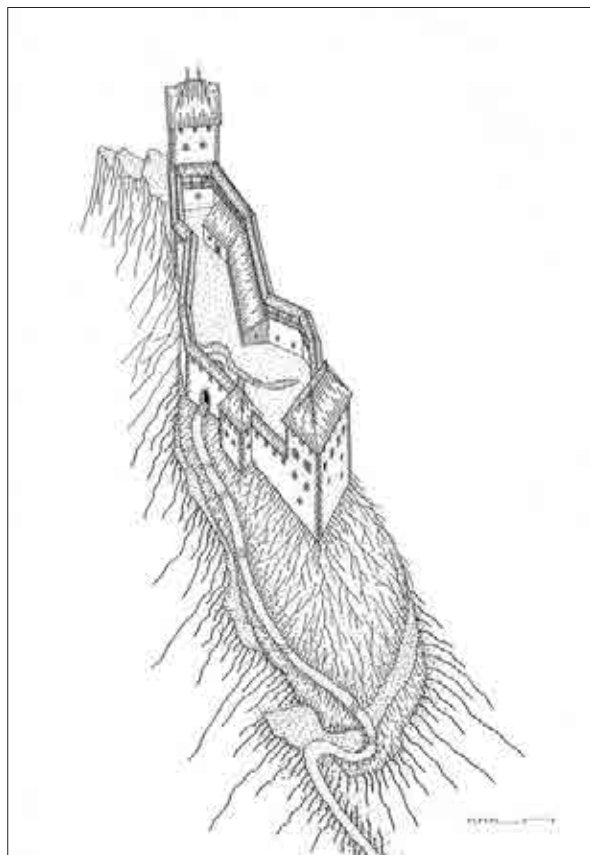
¹⁵¹ Čas nastanka gradu še ni natančneje določen. Najbolj verjetno se zdi, da je njegov najstarejši del – osrednji peterokotni poznogotski bivalni stolp – nastal med letoma 1502 in 1507, leta 1537 pa so mu nadzidali tretje nadstropje. Prim. Miletić, *Plemički gradovi*, str. 222–223, 370; Horvat, *Burgologija*, str. 151, 152.

¹⁵² Prim. Kosi, *Grajska politika*, str. 470, 483, 488. Grad Mokrice so zgradili kot nadomestilo za sosednji grad Gračeno, ki je bil najverjetneje uničen med celjsko-habsburško fajdo okoli leta 1437.

¹⁵³ Prvotno zasnovu gradu Mokrice so po letu 1558 oziroma 1560, ko je posest kupil Ambrož Gregorijanec, temeljito predelali in ji dali enotno podobo utrjenega renesančnega dvorca. Zato je interpretacija prvotne zasnove zelo težavna. Zdi se, da je imel grad v 15. stoletju obzidano manjše dvorišče na približno trikotni talni ploskvi in štokasto učinkujočo dvanadstropno bivalno poslopje na pravokotni ali peterokotni talni ploskvi. Prim. Sapač, *Razvoj grajske arhitekture*, str. 67, 131, 210, 224. V 16. stoletju so prvotno zasnovu deloma podrti, deloma pa obdali z novim obzidjem in novimi stavbnimi trakti.

¹⁵⁴ Prim. Cankar, *Fridrihštajn*; Stopar, *Grajske stavbe*, 15, str. 48–55; Ferenc in Zupan, *Izgubljene kočevske vasi*, 2, str. 107–108.

¹⁵⁵ Prim. Krones, *Die Freien von Saneck*, II. del, poglavje XI, str. 79; Stopar, *Grajske stavbe*, 15, str. 48–55.

Grad Fridrihštajn okoli leta 1456 in po širitvi v drugi polovici 16. stoletja. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrični študiji (risal: Igor Sapač, 2002 in 2016).

je bil s prepadnimi skalnimi stenami. Fridrihštajn je imel precej manjšo talno površino in bistveno bolj nepravilno oziroma organsko oblikovano tlorisno zasnovo, kar je bilo gotovo pogojeno tudi z naravno izoblikovanostjo vrha vzpetine. Tako kakor Bela Peč je imel dokaj veliko obzidano dvorišče, na katerem je ob zahodnem obzidju stalo daljše pomožno poslopje, ob vzhodnem obzidju pa je bila blizu vhoda v grad cisterna za zbiranje vode.¹⁵⁶ Na Fridrihštajnu so pravokotni glavni stolp s talno ploskvijo v izmeri $8,6 \times 6,6$ metrov postavili na najvišji točki vrha grajske vzpetine, palacij pa na najnižji. Na Beli Peči je bilo to obratno. Oba gradova sta bila v osnovnih potezah, z obodnim obzidjem in nepovezanimi poslopji oziroma ločenima glavno bivalno stavbo in višjim glavnim stolpom, zasnovana še povsem v skladu z arhitekturnim izročilom značilnih ministerialnih gradov v srednji Evropi iz 12. in 13. stoletja. Tako tudi Fridrihštajn krepi domnevo, da se je Friderik II. Celjski rad zgledoval po tradicionalnih visokosrednjeveških arhitekturnih vzorcih.¹⁵⁷ Ključna razlika

med Fridrihštajnom in Belo Pečjo je njuna velikost. Poleg dvorišča je zlasti velikost talne ploskve palacija belopeškega gradu z dimenzijami približno $22 \times 9,8$ metrov bistveno večja kakor na Fridrihštajnu z dimenzijami $11,5 \times 7,5$ metrov, kar kaže, da je bil Fridrihštajn v osnovi najprej intimno bivališče njegovega gospodarja, Bela Peč pa je imela prvenstveno vlogo vojaškega oporišča. Pri obeh gradovih sta višja glavna stolpa, ki sicer nista imela posebno velike talne ploskve in višine, v krajinski sliki simbolizirala pomen fevdalne rezidence. Zaradi zastarele stavbne zasnove in težko pristopne lege na gorskem vrhu se je Fridrihštajn, enako kakor Bela Peč, že v 17. stoletju začel spreminjati v razvalino in v dolini ga je nadomestil nov renesančni dvorec, postavljen v okvir urbane naselbine.

Gradovi Fridrihštajn, Bela Peč in Mokrice so bili med zadnjimi grajskimi gradbenimi podvigi grofov oziroma knezov Celjskih, a niso bili povsem zadnji. Poslednji grajski gradnji Celjskih sta bili realizirani v Zagrebu in Beogradu ter sta zrcalili celjsko usme-

¹⁵⁶ Tako kakor Bela Peč so tudi Fridrihštajn v obdobju turških vpadov dopolnili še z zunanjim obzidanim dvoriščem oziroma medzidjem.

¹⁵⁷ Za to domnevo lahko govori tudi zasnova dominikanskega samostana Novi Klošter pri Polzeli, ki ga je Friderik II. Celj-

ski ustanovil leta 1453; zasnova je zelo podobna zasnovi starejšega pavlinskega samostana v Lepoglavi na Hrvaškem iz prve četrtine 15. stoletja. Prim. Balog, Majstorska radionica, str. 326–329.

Sedanji pogled na ostanke glavnega dvorišča gradu Fridrihštajn in njegovega palacija (spletna fotografija, 2015) ter pogled na ostanke palacija gradu Fridrihštajn z mestom Kočevje v ozadju (foto: Igor Sapač, julij 2016).

ritev proti Balkanu v štiridesetih in petdesetih letih 15. stoletja. Nobena od teh dveh grajskih stavb oziroma knežjih dvorov ni več ohranjena. V Zagrebu je hrvaški knežji dvor Celjskih v štiridesetih letih 15. stoletja nastal na območju Gradca oziroma sedanjega Gornjega grada, v bližini poznejše dominikanske cerkve sv. Katarine, približno na lokaciji baročnega jezuitskega samostana oziroma sedanje galerije Klovičevi dvori.¹⁵⁸ V Beogradu je knežji dvor Celjskih v

štiridesetih letih 15. stoletja za Friderika II. in Ulrika II. nastal v bližini trdnjave na Kalemegdanu ob sotočju Save in Donave.¹⁵⁹

Na koncu je treba še zapisati, da so Celjski na vrhuncu svoje moči, približno v času nastanka belopeškega gradu, postali tudi uničevalci grajskih stavb. Ta proces se je začel leta 1425 oziroma malce zatem, ko je Herman II. Celjski v besu razdejal Fridrihštajn. Friderik II. in Ulrik II. sta nekaj let pozneje, med letoma 1436 in 1438, v fajdi zoper vojvodo in poznejšega cesarja Friderika Habsburškega (1415–1493) razdejala vsaj 25 gradov in stopastih dvorov, od tega 23 na spodnjem Štajerskem in Dolenjskem ter 2 v Hrvaškem Zagorju. Zdi se, da sta takrat razdejala še približno 13 dodatnih grajskih stavb na Štajerskem, Dolenjskem in Gorenjskem. Pri tem sta zaradi vojaške strategije nesentimentalno do tal podrla tudi mnoge lastne gradove. Leta 1452 je dal ostareli Friderik II. Celjski popolnoma razrušiti še gradova Ranšperk in Lemberg blizu Celja. Velike večine takrat porušenih grajskih stavb nikoli več niso obnovili, saj niso imele več posebnega vojaškega ali upravnega pomena, pa tudi stroški ponovne gradnje so bili pogosto previsoki. Val uničevanja grajskih stavb se je nadaljeval med boji za celjsko dediščino leta 1457. Jan Vitovec je takrat do tal porušil tudi Graslov stolp na obrobju Celja – grajsko stavbo, ki je po letu 1387 služila kot ena od treh reprezentativnih rezidenc grofov in knezov Celjskih na območju Celja. Na (avstrijskem) Koroškem sta bila v bojih za celjsko dediščino razdejana gradova Hochwart/Hohenwart/Črni grad pri Vrbi/Velden in Strmec/Sternberg pri Vernberku/Wernberg blizu Beljaka.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Na lokaciji zagrebskega knežjega dvora Celjskih je najverjetneje že v 12. stoletju, ali morda še malo prej, stal arpadovski grad, ki so ga med letoma 1242 in 1266 vključili v novo mestno obzidje. Leta 1405 je upravo nad tem gradom, zagrebskim Gradcem in zagrebsko škofijo, skupaj z dednim naslovom bana hrvaških dežel dobil Herman II. Celjski. Dejansko sta hrvaška bana in gospodarja zagrebskega Gradca šele leta 1445 postala Friderik II. in Ulrik II. Celjska. Ulrik II. je po letu 1445 stari grad temeljito prenovil, ga dodatno utrdil in obzidal ter uredil dostop do njega čez obrambni jarek po posebnem mostu. V stavbi, poimenovani Kaštel, so uredili upravno središče in rezidenčne prostore za kneza Ulrika II. in njegovo ženo Katarino. Leta 1449 je bil v zagrebskem knežjem dvoru izpričan maršal Ulrika II. Po izumrtju Celjskih je stavba v glavnem propadla in njene ostanke so po letu 1606 vključili v nov stavbni kompleks jezuitskega samostana, ki so ga deloma postavili na lokaciji nekdanjega gradu. Okoli leta 1980 so arheološke raziskave razkrile skromne ostanke mogočnega temeljnega zidovja, ki je najverjetneje pripadalo srednjeveškemu grajskemu kompleksu. Prim. Tkalčič, *Monumenta historica*, 10, str. 104; Klaić, *Zadnji knezi*, str. 12, 33–39, 74–75, 77, 110–111; Vukičević-Samaržija, *Das künstlerische Erbe*, str. 368. V sklopu vzhodnega trakta nekdanjega jezuitskega samostana je ohranjen srednjeveški stolp s kvadratno talno ploskvijo, ki je stal že v 13. stoletju in je bil vključen v vzhodno stranico mestnega obzidja. Prim. Horvat-Levaj in Baričević in Repanić-Braun, *Akademska crkva sv. Katarine*, str. 21–47. Zdi se, da so ostanke nekdanjega celjskega knežjega dvora vključeni v vzhodni in severni trakt bivšega samostana oziroma, da sta ta trakta deloma postavljena na temeljih nekdanje grajske stavbe. Sklepati smemo, da je bil grajski kompleks, tako kakor knežji dvor v Celju, s posebnim notranjim obrambnim jarkom ločen od drugih delov obzidane urbane naselbine. O velikosti nekdanjega kompleksa knežjega dvora v Zagrebu moremo zgolj ugibati. Na najstarejši upodobitvi Zagreba iz leta 1529 in na drugih upodobitvah iz 16. stoletja, ki so nastale na njeni osnovi, ni označen; ob vzhodni stranici mestnega obzidja je upodobljena samo cerkev sv. Katarine. Ker na upodobitvah iz 16. stoletja ni upo-

dobljen niti srednjeveški dominikanski samostan ob cerkvi, smemo sklepati, da so ostanke grajskega kompleksa takrat še stali, a jih niso upodobili, ker so se risarji omejili izključno na obzidje in cerkve, vse bivalne stavbe pa so izpustili. Prim. Marković, *Hrvatski gradovi*, str. 21–33.

¹⁵⁹ Fugger Gerladnik, *Groffe in knezi Celjski*, str. 113.

¹⁶⁰ Sapač, *Freudenberg – Lušperk – Jamnik*, str. 14–15; prim. Kro-nes, *Die Freien von Saneck*, II. del, str. 85–87, 112, 139, 157–

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

- ARS – Arhiv Republike Slovenije
SI AS 176/L/L330 – Franciscejski kataster za Kranjsko (k. o. Bela Peč).
SI AS 718 – Gospostvo Bela Peč, 1540–1821.

OBJAVLJENI VIRI IN LITERATURA

- Bajt, Drago in Vidic, Marko (ur.): *Slovenski zgodovinski atlas*. Ljubljana: Nova revija, 2011.
- Balog, Zdenko: Majstorska radionica u službi Hermana Celjskog. *Zbornik mednarodnega simpozija Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja, Celje, 27.–29. maj 1998. Uredila Rolanda Fugger Germadnik*. Celje: Pokrajinski muzej, 1999, str. 325–336.
- Buntak, Franjo: Da li su praški Parleri klesali srednjovekovni portal Sv. Marka u Zagrebu?. *Iz starog i novog Zagreba*, 3, 1963, str. 65–76.
- Cankar, Franc: *Fridrihštajn in Kočevje v letih 1425–1515*. Kočevje: Turistično društvo Kočevje, 1973 (Kulturni in naravni spomeniki Kočevske; 1).
- Deanović, Ana in Željka Čorak: *Zagrebačka katedrala*. Zagreb: Globus; Kršćanska sadašnjost, 1988.
- Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813. Mit besonderer Rücksicht auf Kulturentwicklung*. 4 zvezki. Laibach: I. Kleinmayr & F. Bamberg, 1874–1876.
- Dinklage, Karl: *Kärnten um 1620. Die Bilder der Khevenhüller-Chronik*. Wien: Edition Tusch, 1980.
- Drnovšek, Marjan (ur.): *Pozdravi iz slovenskih krajev. Dežela in ljudje na starih razglednicah*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987.
- Ferenc, Mitja in Gojko Zupan: *Izgnubljene kočevske vasi. Nekoč so z nami živeli kočevski Nemci. 2. del: K-P*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2012.
- Fister, Peter: *Arhitektura slovenskih protiturških tabarov*. Ljubljana: Slovenska matica, 1975.
- Flis, Janez: *Stavbinski slogi, zlasti krščanski, njih razvoj in kratka zgodovina*. Ljubljana: samozaložba, 1885.
- Florijančič pl. Grienfeld, Janez Dizma: *Deželopisna karta vojvodine Kranjske*. Ljubljana 1744, Faksimile (Monumenta slovenica VI). Ljubljana: Slovenska knjiga, 1995.
- Fugger Germadnik, Rolanda (ur.): *Groffe Celjski. Katalog razstave: Pokrajinski muzej Celje, 1999*. Celje: Pokrajinski muzej, 1999.
- Fugger Germadnik, Rolanda: *Groffe Celjski med zgodovino in mitom*. Celje: Zgodovinsko društvo in Pokrajinski muzej, 2013.
- Fugger Germadnik, Rolanda: *Groffe in knezi Celjski*. Celje: Pokrajinski muzej, 2014.
- Gestrin, Ferdo: Radovljica – vas, trg in mesto do 17. stoletja. *Zgodovinski časopis*, 45/4, 1991, str. 517–547.
- Golec, Boris: Erze, Wasser, Feuer und Erdbeben als Mitgestalter des räumlichen, wirtschaftlichen und sozialen Antlitzes der Städte und Märkte im Land Krain in der vormodernen Epoche. *Man, nature and environment between the northern Adriatic and the eastern Alps in premodern times*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014 (Zbirka Zgodovinskega časopisa; 48), str. 156–180.
- Golec, Boris: Matevž Režen pl. Segalla (1665–1722) – od podložniškega otroka s Sorškega polja do zgornjesavskega gospoda. *Kronika*, 64/3, 2016, str. 413–440.
- Golec, Boris: Posebnosti nastanka in razvoja fužinarskega trga Bela Peč. *Kronika*, 64/3, 2016, str. 389–412.
- Grabmayer, Johannes: Die Cillier und die Chronistik – Aspekte eines Forschungsprojektes zur Geschichte der Grafen von Cilli 1341–1456. *Zbornik mednarodnega simpozija Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja, Celje, 27.–29. maj 1998. Uredila Rolanda Fugger Germadnik*. Celje: Pokrajinski muzej Celje, 1999, str. 213–224.
- Grafenauer, Bogo: Veronika Deseniška, *Slovenski biografski leksikon*, 13, 1982, str. 412–413.
- Grefe, Konrad in Radics, Peter: *Stara Kranjska/Alt-Krain*. Dunaj-Ljubljana/Wien-Laibach: Samozaložba/Selbstverlag, 1900–1903.
- Großmann, G. Ulrich: *Burg Hochosterwitz in Kärnten*. Regensburg: Verlag Schnell & Steiner, 2011 (Burgen, Schlösser und Wehrbauten in Mitteleuropa; 26).
- Habjan, Vlado: Radovljica v času združitve Ortenburških in knezov iz Celja. *Radovljiški zbornik 1995*. Radovljica: Občina Radovljica, 1995, str. 112–131.
- Horvat, Zorislav: *Burgologija. Srednjovekovni utvrđeni gradovi kontinentalne Hrvatske*. Zagreb: UPI-2M PLUS; Sveučilište u Zagrebu – Arhitektonski fakultet, 2014.
- Horvat, Zorislav: Srednjovekovna crkva sv. Marka. *Crkva sv. Marka u Zagrebu. Arhitektura, povijest, obnova*. Zagreb: Hrvatski restauratorski zavod, 2013, str. 11–35.
- Horvat-Levaj Katarina in Doris Baričević in Mirjana Repanić-Braun: *Akademski crkva sv. Katarine u Zagrebu*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2011.
- Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem: Kranjska*. 1. izdaja. Elektronska knjiga. Ljubljana: Viharnik, 2015.

158; *Kronika grofov celjskih*, str. 25–27, 54, 64, 144; Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture*, str. 19–20, 192; Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 253, 260; Tkalčec, *Burg Vrbovec*; Kosi, *Grajska politika*, str. 481–483.

- Höfler, Janez: Knjižne ocene. Zagrebačka katedrala, Ana Deanović, Željka Čorak, fotografije Nenad Gattin. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, nova vrsta 25, 1989, str. 119–121.
- Kienzl, Barbara in Deuer, Wilhelm in Vanca, Eckart: *Renaissance in Kärnten*. Klagenfurt: Carinthia, 1996.
- Klaić, Nada: *Zadnji knezi Celjski v deželah sv. krone. Ponatis 1. izdaje iz leta 1982*. Celje: Prese, 1991.
- Kosi, Miha: Grajska politika – primer grofov Celjskih. *Kronika*, 60/3, 2012 (Iz zgodovine slovenskih gradov), str. 465–494.
- Kranjec, Silvo: Thurn, von. *Slovenski biografski leksikon*, 12. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1980, str. 81–83.
- Krones, Franz: *Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli. Theil 2: Die Cillier Chronik*, Graz: Leuschner & Lubensky, 1883.
- Kronika grofov celjskih. Prevedel in z opombami opremil Ludovik Modest Golia*. Maribor: Založba Obzorja, 1972.
- Lavtižar, Josip: *Rateška kronika Josipa Lavtižarja*. Kranjska gora: Župnijski urad, 1998.
- Lhotsky, Alfons: Eine unbeachtete Chronik Österreichs aus der Zeit Kaiser Friedrichs III. *Festschrift zur Feier des zweihundertjährigen Bestandes des Haus-, Hof- und Staatsarchivs. Band I*. Wien: Generaldirektion des Österreichischen Staatsarchivs, 1949 (Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs; Ergänzungsband 2), str. 538–548.
- Lubej, Uroš: Justus van der Nypoort na Kranjskem. *Varstvo spomenikov*, 37/96, 1997, str. 54–68.
- Marković, Mirko: *Hrvatski gradovi na starim planovima i vedutama*. Zagreb: AGM, 2001.
- Megiser, Hieronymus: *Annales Carinthiae, das ist Chronica, des löblichen Ertzhertzogthumbs Khärnten*. 2 zvezka. Leipzig: Abraham Lamberg, 1612.
- Menoni, Simona: Odsev luteranske verske miselnosti v poslikavi Lutrovske kleti pri gradu Sevnica. *Grad Sevnica*. Sevnica: Društvo Trg, 2011, str. 303–321.
- Meterc, Janez: Nastanek in razvoj Kosove graščine na Jesenicah. *Jeklo in ljudje – Jeseniški zbornik*, 6, 1991, str. 43–51.
- Miletić, Drago: *Plemički gradovi kontinentalne Hrvatske*. Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 2012.
- Miletić, Drago: *Samoborski Stari grad*. Samobor: Samoborski muzej, 2001.
- Miotti, Tito: *Carnia. Feudo di Moggio e capitaneati settentrionali*. Udine: Del Bianco, 1977 (Castelli del Friuli; 1).
- Miotti, Tito: *I sette castra di Paolo Diacono ed altri studi castellologici*. Udine: Del Bianco, 1988 (Castelli del Friuli; 7).
- Mlinar, Janez: Das Eisenhüttenwesen und sein Einfluss auf Mensch und Natur in Spätmittelalter und Frühneuzeit. Beispiele aus dem westlichen Oberkrain. *Man, nature and environment between the northern Adriatic and the eastern Alps in premodern times*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014 (Zbirka Zgodovinskega časopisa; 48), str. 182–191.
- Mlinar, Janez: Gornjesavska dolina v poznem srednjem veku. *Med Julijci in Karavankami. Zgodovinske in naravne podobe Gornjesavske doline*. Jesenice: Gornjesavski muzej Jesenice, 2011, str. 25–42.
- Mlinar, Janez: *Podoba Celjskih grofov v narativnih virih*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005 (Historia: znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univeze v Ljubljani; 11).
- Mlinar, Janez: Povednost srednjeveških urbarjev. Primer belopeškega urbarja iz leta 1498. *Urbarji na Slovenskem skozi stoletja*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2016 (v tisku).
- Mlinarič, Jože: Celjani in njihov odnos do samostanov. *Zbornik mednarodnega simpozija Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja, Celje, 27.–29. maj 1998*. Uredila Rolanda Fugger Germadnik. Celje: Pokrajinski muzej Celje, 1999, str. 125–142.
- Mugerli, Marko: Kranjskogorska župnija od reformacije do prve svetovne vojne. *Med Julijci in Karavankami. Zgodovinske in naravne podobe Gornjesavske doline*. Jesenice: Gornjesavski muzej Jesenice, 2011, str. 45–64.
- Novak, Anka: *Kranjska gora z okolico*. Maribor: Založba Obzorja, 1988 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije; 143).
- Orožen, Ignac: *Celska kronika*. Celje: Julius Jeretin, 1854.
- Peskar, Robert: *Arhitektura in arhitekturna plastika okoli leta 1400 v Sloveniji*. Ljubljana, 2005 (Doktorska disertacija na Oddelku za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani).
- Petrič, Magda: *Rateče*. Maribor: Založba obzorja, 1990 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije; 173).
- Podlogar, Leopold: Iz zgodovine kranjskih trgov. II. Kranjski trgi. 1. Bela peč. *Vrtec*, 50/1–2, 3–4, februar in april 1920, str. 25–27, 51–56.
- Preinfalk, Miha: Grad Sevnica in njegovi boji za lastništvo (1595–1769). *Grad Sevnica*. Sevnica: Društvo Trg, 2011, str. 83–101.
- Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem. 17. stoletje. 1. del. Od Billichgrätzov do Zanettijev*. Ljubljana: Viharnik, 2014 (Zbirka Blagoslovljeni in prekleti; 4).
- Rajšp Vincenc (ur.), *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*, 4, Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU in Arhiv Republike Slovenije, 1998.
- Rašpica, Branimir in Jengi, Ivan: Južni portal u sv-

- jetlu konzervatorsko-restauratorskih istraživanja i obnove. *Crkva sv. Marka u Zagrebu. Arhitektura, povijest, obnova*. Zagreb: Hrvatski restauratorski zavod, 2013, str. 151–179.
- Sagadin, Milan: Arheološka najdišča Gornjesavske doline. *Med Julijci in Karavankami. Zgodovinske in naravne podobe Gornjesavske doline*. Jesenice: Gornjesavski muzej Jesenice, 2011, str. 11–22.
- Santonino, Paolo: *Popotni dnevniki. 1485–1487. Prevedel Primož Simoniti*. Celovec, Dunaj, Ljubljana: Mohorjeva založba, 1991.
- Sapač, Igor (ur.): *Freudenberg – Lušperk – Jamnik. Zreški gradovi med včeraj, danes in jutri*. Maribor–Zreče: Univerza v Mariboru; Občina Zreče, 2016.
- Sapač, Igor: *Grad Mirna*. Mirna: Studio 5, 2004.
- Sapač, Igor: Mesta, trgi, gradovi in samostani v Slavi vojvodine Kranjske. Popravki in dopolnitve. *Studia Valvasoriana. Zbornik spremnih študij ob prvem integralnem prevodu Die Ehre Deß Hertzogthums Crain v slovenski jezik*. Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, 2014, str. 703–892.
- Sapač, Igor: *Razvoj grajske arhitekture na Dolenjskem in v Beli krajini*. Ljubljana, 2003 (Diplomsko delo na Fakulteti za arhitekturo Univerze v Ljubljani).
- Sapač, Igor: Stavbni razvoj gradu Sevnica. *Grad Sevnica*. Sevnica: Društvo Trg, 2011, str. 15–54.
- Schumi, Franz: *Archiv für Heimatkunde. Geschichtsforschungen, Quellen, Urkunden und Regesten*. 2 zvezka. Laibach: der Herausgeber, 1882–1887.
- Simoniti, Vasko: *Turki so v deželi že. Turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju*. Celje: Mohorjeva družba, 1990.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Srša, Ivan: Međimursko graditeljstvo u doba celjskih grofova. *Zbornik mednarodnega simpozija Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja, Celje, 27.–29. maj 1998. Uredila Rolanda Fugger Germadnik*. Celje: Pokrajinski muzej, 1999, str. 349–362.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Ob zgornjem toku Save*. Ljubljana: Viharnik, 1996 (Grajske stavbe 6).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Med Igom, Ribnico in Kočevjem*. Ljubljana: Viharnik, 2003 (Grajske stavbe 15).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Bela krajina*. Ljubljana: Viharnik, 2004 (Grajske stavbe 16).
- Stopar, Ivan: Mojster Hans Melfrid in Celjska delavnica. *Gotika v Sloveniji. Nastajanje kulturnega prostora med Alpami, Panonijo in Jadranom*, Akti mednarodnega simpozija Ljubljana, Narodna galerija, 20.–22. oktober 1994, Ljubljana 1996, str. 413–420.
- Stopar, Ivan: *Ostra kopja, bridki meči*. Ljubljana: Viharnik, 2007 (Zbirka Življenje na srednjeveških gradovih na Slovenskem).
- Stopar, Ivan: *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1977.
- Šmitek, Janez: Lipniški grad. *Radovljiški zbornik 1992*. Radovljica: Skupščina občine Radovljica, 1992, str. 23–29.
- Tkalčec, Tatjana: *Burg Vrbovec u Klenovcu Humsko-me. Deset sezona arheoloških istraživanja*. Zagreb: Muzeji Hrvatskog zagorja; Institut za arheologiju, 2010.
- Tkalčić, Ivan Krst.: *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae. Povijesni spomenici slob. kralj. grada Zagreba*, 10. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakultete Sveučilišta u Zagrebu, 1904.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Topografija Kranjske 1678–1679. Skicna knjiga*. Faksimiliran natis originala iz Metropolitanske knjižnice v Zagrebu. Ljubljana: Valvasorjev odbor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, 2001.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain*. Laybach–Nürnberg, 1689.
- Valvasor, Johann Weichard: *Topographia Ducatus Carnioliae Moderna. Wagensperg in Crain, 1679. Faksimilirana izdaja*. Ljubljana: Cankarjeva založba; München: Dr. Dr. Rudolf Trofenik, 1970.
- Virgilio, Gianni: *Castelli da scoprire. Due passi tra storia e paesaggio*. Udine: Forum, 2011.
- Virgilio, Gianni: *Castelli e fortificazioni della Carnia. Ovvero le antiche pietre come testimoni del tempo*. Tolmezzo: Andrea Moro, 2013.
- Voje, Ignacij: *Slovenci pod pritiskom turskega nasilja*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1996.
- Vukičević-Samaržija, Diana: Das künstlerische Erbe der Grafen von Cilli in Kroatien. *Zbornik mednarodnega simpozija Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja, Celje, 27.–29. maj 1998. Uredila Rolanda Fugger Germadnik*. Celje: Pokrajinski muzej, 1999, str. 363–373.
- Vukičević-Samaržija, Diana: *Gotičke crkve Hrvatskog zagorja*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 1993.
- Wagner, Jasmine: Schöner Wohnen unter Abt Valentin Pierer – »Wellness« ab dem 16. Jahrhundert auf einem Wehrbau in 1200 Metern Seehöhe. *Burgen im Alpenraum*. Petersberg: Imhof, 2012 (Forschungen zu Burgen und Schlössern, 14), str. 185–192.
- Webernic, Evelyne: *Der Landeshauptmann von Kärnten. Ein historisch-politischer Überblick*. Klagenfurt: Verlag des Kärntner Landesarchivs, 1987.
- Wurzbach, Constantin: Khevenhüller, Georg Freiherr. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. 11. Theil*. Wien: Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, 1864, str. 218–219.
- Wutte, Martin (Hg.): *Das Kanaltal. La Valcanale*. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 2009.

Zahn, Josef: Geschichtliche Studien eines grossen Herrn und ihre Nutzenwendung. *Steiermärkische Geschichtsblätter*, I/2, Graz 1880, str. 65–67.

Žibert, Marjana (ur.): *Pozdrav z Gorenjske. Zbirka starih razglednic*. Kranj: Gorenjski muzej, 2010.

Žontar, Jože: Rudarstvo in fužinarstvo. *Dokumenti slovenstva*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1994, str. 210–214.

S U M M A R Y

The Bela Peč/Weissenfels Castle and its architectural-historical importance

The Bela Peč/Weissenfels Castle standing on a hill at 1123 metres above the sea level, in the Karavanke Mountains between Kranjska Gora and Tarvisio/Tarvis/Trbiž, is one of the youngest medieval castles in the territory of the former Province of Carniola and one of the rare castles that were completely rebuilt by the Counts of Cilli. Around 1431 Frederick II of Cilli undertook its construction in a high-altitude location bordering Carinthia and Friuli. After the extinction of the Counts of Cilli in 1456 the castle became a provincial princely property, leased to the members of the noble families of Dietrichstein, Thurn-Valsassina, Khevenhüller, Moscon, and Eggenberg. After 1636 and until it was completely destroyed, the castle passed between the noble families of Eggenberg, Benaglia, Trilleg, Cobenzl and Segalla. Since the 18th century it has lain in ruins. Nevertheless, its building plan is still discernible enough to reveal that its development spanned at least four

building stages during the 15th and 16th centuries. In the first building stage, which may be dated between 1431 and 1456, a rather extensive castle core emerged in a manner typical of the architectural tradition of ministerial castles across central Europe of the 12th and 13th centuries, with a relatively regular geometric cross-section, pentagonal circumferential walls, inner courtyard, a water reservoir, a residential building – palatium, a two-and-a-half-floor square tower and, most likely already at this stage, the southeastern tract. In the second building stage, which took place in the last quarter of the 15th century, the castle was fortified to provide protection against Turkish incursions. On the northeastern and northwestern sides, the original castle layout was surrounded by an outer bailey, forming the present Zwinger, an area between two defensive walls, which was further fortified with an oval tower in the northern corner. At the same time, the castle core obtained a new southwestern tract and a small building constructed on the northwestern side of the wall, perhaps also a connecting northeastern tract. The third building stage, which may be dated to around 1500, saw the continuation and completion of the castle's anti-Turkish fortification. In the same period, an extensive external Zwinger was constructed at the gate of the castle compound, so that the latter could also provide a big enough shelter – so-called *tabor* – for the inhabitants of the broader area. The construction of the castle core continued as well, with the addition of new buildings that connected the previously separate building tracts into a fairly homogeneous and functional whole, as documented in depictions from around 1620 and around 1678. The castle suffered damage in the earthquake of 1511. Soon after the threat of Turkish incursions into this area had subsided, it lost its significance and by the 17th century began to crumble into ruin.

Lobanja Friderika II. Celjskega in poskus rekonstrukcije njegove podobe (Pokrajinski muzej Celje).

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 711.45(450.365Bela Peč)
622.3:553.31(450.365Bela Peč)(091)

Prejeto: 7. 9. 2016

Boris Golecizr. prof. dr., znanstveni svetnik, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: bgolec@zrc-sazu.si

Posebnosti nastanka in razvoja fužinarskega trga Bela Peč

IZVLEČEK

Trg Bela Peč na skrajnem severozahodu Kranjske, danes v Italiji (*Fusine in Valromana*), je posebnost po tem, da se je razvil iz naselbine fužinarjev v pozno nastalem deželnoknežjem gospodstvu in imel kot edini fužinarski kraj na Kranjskem ne le trški naslov, temveč tudi vse elemente pravega trga: sloj polnopravnih tržanov, trški svet in izvoljenega trškega sodnika, podrejenega upravitelju belopeškega zemljiškega gospodstva. Tržani tega razmeroma majhnega trga so prvič izpričani ob zatonu srednjega veka, leta 1499, trajalo pa je še nekaj desetletij, da se je utrdilo pojmovanje kraja kot trga. Bela Peč je torej funkcionirala enako kot kateri koli drug trg z razvito avtonomijo in je tako kot ostali trgi tega tipa na Kranjskem ohranila avtonomne organe do francoske zasedbe v začetku 19. stoletja. Nasprotno so bili drugi fužinarski kraji podrejeni višjemu rudarskemu sodniku za Kranjsko.

KLJUČNE BESEDE

Bela Peč/Weissenfels/Fusine in Valromana, trg, fužinarstvo, trška samouprava

ABSTRACT

PECULIARITIES OF THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF THE IRONMAKING MARKET TOWN OF BELA PEČ

What made the market town of Bela Peč in the northwesternmost part of Carniola, today in Italy (*Fusine in Valromana*), unique was that it developed from a settlement of ironmakers in the late-established territorial princely seignior and that, being the only ironmaking centre in Carniola, it possessed the title as well as all elements of a full market town: the stratum of full-fledged burghers, the market town council and the elected market town judge, subordinated to the administrator of the seignior of Bela Peč. The population of this relatively small market town first appeared in written sources at the end of the Middle Ages, in 1499, after which another few decades had to pass until it came to be considered a market town. Bela Peč therefore functioned in the same manner as any other market town with a well-developed autonomy and likewise retained its autonomous bodies until the French occupation in the early 19th century. The remaining ironmaking centres, on the other hand, fell under the jurisdiction of the higher mining judge for Carniola.

KEY WORDS

Bela Peč/Weissenfels/Fusine in Valromana, market town, ironmaking industry, market town self-government

Gospodstvo Bela Peč na skrajnem severozahodu Gorenjske in nekdanje Kranjske je že samo po sebi posebnost zaradi poznega nastanka v prvi polovici 15. stoletja, ko se je pod celjskimi grofi osamosvojilo od radovljiškega gospodstva, in zaradi zgraditve novega višinskega gradu kot sedeža gospodstva na sami gosposočinski in deželni meji s Koroško.¹ Prav tako je po nastanku in razvoju specifičen istoimenski trg v ozki dolini pod grajskim hribom. Razpotegnjena trška naselbina vzdolž Jezerskega potoka, v katerega se v njenem spodnjem delu stekata Črni in Beli potok, se je namreč razvila iz fužinarske,² ki je bila nekaj desetletij starejša od gradu in katere prebivalci so na pragu novega veka dosegli priznanje statusa trga in tržanov, za svojega rudarskega sodnika pa položaj trškega sodnika. Bela Peč je s tem kot edini med rudarskimi in fužinarskimi kraji na Kranjskem postala trg.³ Ker je po zlomu Avstro-ogrske monarhije pripadla Italiji, kraj pa je bil izrazito nemški in omejen na lokalno upravno-politično funkcijo, mu slovensko zgodovinopisje in domoznastvo nista posvečala skoraj nobene pozornosti.⁴ Te je bilo v nekoliko večji meri deležno le belopeško gospodstvo, katerega sedež se je že okoli leta 1700 dokončno preselil v Zgornjesavsko dolino, najprej na Jesenice in od tam v Kranjsko Goro, tako da je gospodstvu ostalo po prvotnem središču le še ime.⁵ Za preteklost kraja, v katerem se je v 20. stoletju občutno zamenjalo prebivalstvo, je tudi na italijanski strani zaznati večje zanimanje šele v zadnjem času.⁶

Pričujoči prispevek podaja oris razvoja Bele Peči od nastanka fužinarskega naselja do začetka 19. stoletja, ko je izgubila trško avtonomijo. Mlajša obdobja bi zaradi kompleksnosti zahtevala posebno obravnavo in se jih zgolj dotaknemo.

Specifični nastanek trga

Nastanek trga Bela Peč (nemško Weissenfels, danes Fusine in Valromana) je bil glede na povedano do nedavnega zavrt v meglo.⁷ Začetke fužinarskega naselja, predhodnika trške naselbine, gre iskati v drugi polovici 14. stoletja, v času Ortenburžanov kot gospodarjev obsežnega radovljiškega gospodstva ob kranjsko-koroški deželni meji južno od Karavank. Tedaj ne samo da še ni bilo belopeškega gradu, ampak pred njegovim nastankom ni izpričan niti toponim Bela Peč, ki bi se nanašal na dolinsko naselje ali na skupino zaselkov. Vse kaže, da so belopeško območje prvotno imenovali preprosto po vasi Rateče. Raba toponima Rateče tudi za območje, ki leži sicer precej niže, že onstran savskega razvodja, priča o njegovi pozni kolonizaciji in o tem, da je moralo biti dotlej sestavni del rateških srenjskih zemljišč. Brez dvoma je belopeško fužinarsko naselje prvič izpričano v listini, ki jo je leta 1394 izdal Nikolaj Hintenaus (*Nickl der Hintenaus*), pečatila pa gradiščana ortenburškega gradu Waldenberg pri Radovljici. Nikolaj govori v njej o četrtini kovačije (*vnnser viertl der schmidten*) ter o hiši in vrtu pri kovačiji pri Ratečah (*daselbs bej der schmidten ob Ratsbach*), ki sta jih z ženo prodala Bartolucu iz Naborjeta (*Bartholutz von Malburget*).⁸

Bartoluc je skoraj gotovo identičen z Bartolusom Consuranom, deset let pozneje (1404) omenjenim kovačem in sodnikom pri Sv. Lenartu v Ratečah (*dem Bartolusen Consuran, schmidt vnnnd richter zu St. Lienhardt zu Ratsbach*). Njemu, njegovi ženi in dedičem je tedaj grof Friderik Ortenburški s fevdnim pismom, izdanim na Ortenburgu, izročil v fevd kovačijo, oštat in hiše, ki jih je Bartolus postavil pri Sv. Lenartu, nadalje dva rovti, mlin in žago ter les in vodo, potrebna za obratovanje kovačije in žage. Posest je Bartolus prejel z enakimi pravicami oziroma ob enakih pogojih, kot so jih imeli drugi ortenburški kovači pri Sv. Lenartu in na Jesenicah ter bamberski v Kanalski dolini (*als annder vnnser schmidt daselbst zu Sannct Lienhardt vnnnd zu Asnickh, vnnnd alls die schmidt im Cannall dem von Bamberg tuendt*).⁹ Tri leta pozne-

¹ O tem gl. zlasti Mlinar, Povednost srednjeveških urbarjev, str. 35–36 in tam navedeno literaturo.

² Pojem fužinarstvo se nanaša na obdelovanje pridobljenega surovega železa v presnih ognjih in pod kladivi, nadalje v raznih drugih ognjih ter na proizvodnjo končnih izdelkov v posebnih obratih (Šorn, Pregled našega železarstva, str. 243). V prispevku uporabljena terminologija se v glavnem opira na Šorna (prav tam, str. 243–247), le da izraza *Hammer*, kadar gre za ožji pomen, po zgledu novejšje literature ne prevajam kot fužina, ampak kot kladivo (prim. Lačen Benedičič, *Ortenburški rudarski red*; Mlinar, Povednost srednjeveških urbarjev).

³ Enkrat samkrat so kot trg označeni tudi Železniki, in sicer na Florijančičevem zemljevidu Kranjske iz leta 1744, od drugega desetletja 19. stoletja pa se na uradnih seznamih trgov pojavlja poleg Bele Peči Kropa, vendar je šlo zgolj za naslov brez kakršnih koli upravnih ali drugih posebnosti (Golec, Erze, Wasser, Feuer, str. 158–159).

⁴ Kratek zgodovinski pregled trga je podal samo Leopold Podlogar leta 1920 v reviji *Vrtec* (Podlogar, Iz zgodovine kranjskih trgov, str. 25–27, 51–56).

⁵ Gl. predvsem: Smole, *Graščine*, str. 76–77; Mlinar, Povednost srednjeveških urbarjev. – Sam prenos gosposočinskega sedeža v Zgornjesavsko dolino bo razviden iz nadaljevanja in doslej ni bil ustrezno pojasnjen ne v kronološkem ne v vsebinskem pogledu.

⁶ Gl. zlasti domoznansko delo Maura Müllerja s težiščem na hišah (Müller, *Le case del Comune Catastale di Weissenfels*).

⁷ Na specifičen nastanek trga in čas njegove prve pojavitve v vrtih sem v osnovnih potezah opozoril leta 2014 v prispevku s simpozija o okolju (Golec, Erze, Wasser, Feuer, str. 158–159).

⁸ Listina, datirana na ulrikovo (4. julija) 1394, je v prepisu ohranjena v zapisu različnih pravic v belopeškem gospodstvu (*Der von Weissenfels Freyhaiten*), nastalem nedolgo po letu 1523 (ARS, AS 1, šk. 117, I/67, lit. W–14, Der von Weissenfels Freyhaiten, pag. 45–46). Nedatirani foliant vsebuje prepise listin od omenjene do vključno 25. julija 1523 (pag. 74) in je najbrž povezan s pobilje neznano urbarsko reformacijo (gl. tudi op. 31). – Domnevo, da je bila Hintenausova kovačija locirana na območju Bele Peči, je prvi izrazil Janez Mlinar (Povednost srednjeveških urbarjev, str. 36, op. 6).

⁹ Prepis listine z dne 6. oktobra 1404 (v ponedeljek pred sv. Dionizijem): KLA, KLA 112, 2732, Urbar Weissenfels 1636, pag. 414–415. Prim prepisa: prav tam, 2435, Urbar und Kopialbuch, fol. 116v–117; StLA, I. Ö. HK–Sach, K 91, Heft 27, fol. 105v.

je (1407) je Friderik v Radovljici izdal prav takšno fevdno pismo trem možem in njihovem dedičem: bratomu Mihaelu in Zuanu, imenovanima »naša kovača v Ratečah« (*Micheln vnnnd seinen brueder Suann, vnnsern schmiden ze Ratschach*), za polovico kovačije ter Nikolaju (*Nicolo*) za drugo polovico istega obrata, lociranega v Rateče pri Sv. Lenartu (*zu Ratschach bei sannd Liennhart*). Kovačijo so posedovali skupaj in v njej skupno delali, fevdne pravice pa so se tudi zdaj raztezale še na oštate, hiše, les in vodo.¹⁰

Glede na cerkveni patrocinijski in nadaljnji razvoj kraja ni nobenega dvoma, da se toponim Sv. Lenart v Ratečah nanaša na Belo Peč,¹¹ ki pa tedaj še ni imela tega imena. Več dejstev jasno priča, da je moralo tu okoli leta 1400 že obstajati omembe vredno fužinarsko naselje s cerkvijo. Zdi se, da te še ni bilo, ko so Rateče leta 1390 prišle izpod koroške župnije Marija na Zilji v nekaj desetletij prej ustanovljeno župnijo v Kranjski Gori.¹² Cerkev sv. Lenarta je posredno prvič izpričana leta 1404 prek toponima in je zrasla zaradi fužinarske naselbine, saj je njen patrocinijski med drugim zavetnik ključavničarjev, kovačev in fužinarjev. Omemba prodaje četrtega dela kovačije (1394) in solastništvo treh mož pri kovačiji (1407) potrjuje obstoj instituta družabnikov, iz njihovih vrst pa je imela fužinarska naselbina v začetku 15. stoletja tudi že lastnega sodnika: kovača in sodnika Bartolusa Consurana. Posebej je pomenljivo, da se fevdni pismi grofa Friderika (1404 in 1407) sklicujeta na pravice jeseniških kovačev, ki so v tem času že premogli izvoljenega sodnika in lasten rudarski red. Rudarjem in fužinarjem na Jesenicah ga je četrto stoletje prej, leta 1381, izdal taisti Friderik Ortenburški. Še več, to normativno besedilo, znano kot Ortenburški rudarski red, je leta 1452 potrdil Friderikov naslednik Ulrik Celjski,¹³ pozneje pa so ga uporabljali tudi v drugih rudarsko-fužinarskih krajih na Kranjskem.¹⁴ Če upoštevamo, da je bilo belopeško območje sestavni del istega ortenburškega gospostva kot jeseniško in da so tam rudarski mojstri, ki so imeli lastne kovačije in talilne peči, vsako leto volili rudarskega sodnika (*pergrichter*) že leta 1381,¹⁵ lahko tudi pri belopeških mojstrih sklepamo na enak razvoj. Kovač in sodnik

Bartolus Consuran iz Sv. Lenarta pri Ratečah (1404) je bil tako najverjetneje izvoljen in ne zgolj imenovan od zemljiškega gospostva.

Zelo podobno dikcijo kot v ortenburških fevdnih pismih iz let 1404 in 1407 srečamo leta 1422 v fevdnem pismu Friderikovega neposrednega naslednika Hermana Celjskega, ki je leta 1418 postal dedič ortenburških posesti. Tomaž in Martin, kovača iz Rateč (*schmidn vonn Ratschach*), sta Hermana prosila, naj jima podeli v fevd kovačijo v Ratečah pri Sv. Lenartu (*ein schmitn daselbst zu Ratschach, bei St. Lienhardt gelegen*), ki sta jo imela prej v fevd od grofije Ortenburg. Tudi v tem pismu, izdanem v Radovljici, je govor o enakih pogojih, kot jih imajo drugi kovači pri Sv. Lenartu in na Jesenicah ter bamberski v Kanalski dolini.¹⁶

Pri pojmi kovač in kovačija se postavlja vprašanje, ali je šlo res (samo) za kovaško obrt, torej za izdelavo končnih železnih izdelkov. V zgodnjih virih se namreč kovačije neredko omenjajo same, brez predelovalnih obratov za rudo – talilnih peči in kladiv, čeprav so lahko nastale le ob njih oziroma v njihovi bližini. Glede na to, da se v Ortenburškem rudarskem redu iz leta 1381 pojavljajo samo talilne peči in kovačije, ne gre dvomiti, da kovačija pomeni toliko kot kladivo, brez talilne peči.¹⁷ Tako je treba razumeti tudi vsebino pojma kovačija pri Sv. Lenartu, v poznejši Beli Peči, kar potrjujeta belopeška urbarja iz let 1617 in 1636, ki navajata, da se fevdni pismi grofa Friderika Ortenburškega iz let 1404 in 1407 nanašata na dve kladivi (*auf zween hamer*).¹⁸ Že leta 1447 pa je obstoj kladiv (fužin) prvič izpričan v listini Lazarja, sina pokojnega Bartolusa, živečega pod Belo Pečjo pri Zgornji Fužini (*gesessen vnder Weissenfels bey den Obern Hamern*), ki je tam prodal svojo polovico »zgornjega ognja« (*meinen tail des halben obern feurs*) bratu Sanušu (*Sanuschen*).¹⁹ Kje so talili rudo za belopeške obrate, viri ne povedo, morda v kraju samem ali v neposredni bližini, kjer so ležala rudišča.²⁰

Listinske omembe prvih znanih Belopečanov deloma razkrivajo, kdo so bili zgodnji fužinarji in od kod. Enkrat izvemo tudi za fužinarjevo prejšnje biva-

¹⁰ Prepis listine z dne 12. oktobra 1407 (sreda po sv. Dioniziju): ARS, AS 1, šk. 117, I/67, lit. W-14, Der von Weissenfels Freyhaiten, pag. 46. Prim. prepise: KLA, KLA 112, 2732, Urbar Weissenfels 1636, pag. 415–416; prav tam, 2435, Urbar und Kopialbuch, fol. 117–117v; StLA, K 91, H 27, fol. 106–106v.

¹¹ Prim. Mlinar, Povednost srednjeveških urbarjev, str. 36. – Hauptmann, ki se opira na starejšo literaturo, pravi, da so Ortenburžani leta 1404 povabili v Belo Peč prve fužinarje (Hauptmann, Razvoj družbenih razmer, str. 281). – Bartolusova sinova sta leta 1447 izrecno izpričana v Beli Peči (gl. op. 19).

¹² Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 39–40; Mlinar, *Slepo črevo Kranjske*, str. 339.

¹³ Objava in prevod: Lačen Benedičič, *Ortenburški rudarski red*.

¹⁴ Gašperšič, *Gorenjsko železarstvo*, str. 9; prim. Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 381.

¹⁵ Lačen Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 17.

¹⁶ Prepis listine, izdane 6. junija 1422 (v soboto po binškojih): KLA, KLA 112, 2732, Urbar Weissenfels 1636, pag. 417–418. Prim. prepisa: prav tam, 2435, Urbar und Kopialbuch, fol. 118–118v; StLA, K 91, H 27, fol. 107–107v.

¹⁷ Gašperšič, *Gorenjsko železarstvo*, str. 6–7.

¹⁸ KLA, KLA 112, 2732, Urbar Weissenfels 1636, pag. 38; prav tam, 2435, Urbar und Kopialbuch, fol. 9.

¹⁹ Prepis listine, izdane leta 1447 brez navedbe datuma: ARS, AS 1, šk. 117, I/67, lit. W-14, Der von Weissenfels Freyhaiten, pag. 54–55. – Odločitvi za prevajanje izraza/mikrotoponima Hammer kot fužina je botrovalo dejstvo, da je bilo drugo ime za Belo Peč – Fužine. – Lazarjev in Sanušev (Senus) rod sta, kot bomo videli v nadaljevanju, izpričana v Beli Peči še globoko v 16. oziroma 17. stoletje.

²⁰ J. Gašperšič v svoji preglednici nastajanja gorenjskih fužin v srednjem veku pogojno postavlja v Belo Peč v čas pred letom 1404 poleg kladiva in fužine tudi talilno peč (Gašperšič, *Gorenjsko železarstvo*, str. 9).

lišče: Naborjet v Kanalski dolini, koroški fužinarski kraj in pozneje trg blizu meje z Beneško republiko. Prvi znani kovač je bil glede na nemški priimek Hintenaus po vsem sodeč s Koroškega, medtem ko kažejo na italijanski izvor imena Bartoluca iz Naborjeta, verjetno identičnega s Bartolusom Consuranom, ter Nikola (*Nicolo*) in Zuana. Kot smo videli, je imela njihova posest pravni položaj fevda in s prehodom izpod ortenburške oblasti pod celjsko (1418) ni doživela nobenih sprememb.

Za fužinarje pri Sv. Lenartu so določene spremembe nastopile kmalu zatem: najprej je na vzpetini nad naseljem zrasel grad Bela Peč (nemško *Weissenfels*), po katerem je tudi fužinarska naselbina dobila novo ime,²¹ v naslednjih sto letih pa je slednja pridobila še naslov in pravice trga. Tako kot so grad zgradili v času, ko sta se funkcija tovrstnih objektov in njegov namen že bistveno spremenila in omejila, je trg nastal pozno in na specifičen način, ki na Slovenskem nima primerjave.

Grad je vsekakor starejši od uveljavitve statusa in naslova trga. Po Celjski kroniki, ki jo povzema Megiser in za njim Valvasor, ga je dal leta 1431 zgraditi Friderik Celjski. Razloge za takšno potezo je treba iskati predvsem v Friderikovi težnji, da bi z izgradnjo gradu in vzpostavitvijo novega gospodstva izboljšal upravljanje od očeta prevzete posesti, pri čemer robna lokacija ni bila najoptimalnejša. Razpoložljivi viri nakazujejo, da se je ob gradu razmeroma hitro izoblikovalo novo gospodstvo, ki se je izločilo iz gospodstva Radovljica in bilo ob koncu 15. stoletja, ko je nastal najstarejši ohranjeni urbar, že povsem samostojna gospodarska in upravna enota.²²

Glede na to, da v listinah belopeških kovačev do vključno leta 1422 ni najti toponima Bela Peč, ampak le Sv. Lenart, in da nobena ni bila izdana na belopeškem gradu, ne gre dvomiti, da ta tedaj resnično še ni obstajal. Prvič je izpričan leta 1440, slabo desetletje

po tem, ko naj bi ga postavili, in sicer posredno prek gradiščana (*burggraff zu Weissenfels*), ki je pečatil kupoprodajno listino Hansa Fertina. Ta se naslavlja kot sin Matije, stanujoč pri Sv. Lenartu pod Belo Pečjo (*bei St. Leonhardt vnnnder Weissenfels*), in je Senusu, belopeškemu »amtmanu« (valptu) grofa Celjskega (*Senussen [...] amtman Vnnder Weissenfels*), njegovini ženi in dedičem prodal rovt pri Sv. Lenartu (*bei St. Lienhardt daselbs*).²³

Označitev Senusa kot »amtmana pod Belo Pečjo« in navedba, da mora vsakokratni posestnik rovta plačevati letni činž tamkajšnjemu »amtmanu« (*vnder Weissenfels*), najbrž ne kaže na kakšno upravno samostojnost fužinarskega naselja, ki tedaj še ni bilo trg, ampak je mišljen gosposki uradnik. O tem, kdaj natanko in kako je podgrajsko naselje pridobilo trške attribute, viri molčijo. »Nastanek« trga Bela Peč ni povezan s kakšnim privilegijem, niti ne s sejmskim. Belopeški urbarji iz 17. stoletja namreč pravijo, da nimajo Belopečani nobenih trških svoboščin razen nekaj pisem. Poleg treh že znanih fevdnih pisem iz prve četrtine 15. stoletja navajajo vsi trije le še mitninsko oprostitev na mitnici v Trbižu iz leta 1545.²⁴

Če bi sodili samo po prvem ohranjenem urbarju belopeškega gospodstva iz leta 1498, podgrajsko fužinarsko naselje tedaj še ni imelo trških atributov. Poimenovano je namreč Fužine pod Belo Pečjo (*Hemmer vntter Weissenfels*), pri vsaki od treh fužin (kladiv) pa je navedenih pet imen družabnikov in posebej kovačija.²⁵ Pozornost pritegne samo *Jorig Richter*, družabnik pri srednji fužini (kladivu), čigar priimkovna oznaka kaže na službo sodnika, izpričano v kraju že leta 1404. Sestavljalec urbarja ni videl potrebe, da bi zapisal kar koli o notranjih odnosih ali posebnih pravicah fužinarjev, ker očitno ni bilo nič spornega in vrednega vpisa v urbar. Zato pa je naslednje leto (1499) prvič posredno izpričan trg, in sicer prek dveh tržanov v listini belopeškega gosposkega oskrbnika Jurija Fleckha, katere vsebina je sporni rovt pri Fužinah pod Belo Pečjo (*bey den hammern vnnnder Weissenfels*). O zadevi je oskrbnik pod prisego zaslišal najstarejše može, med njimi tudi tri Belopečane (*vnnnder Weissenfels*), listino pa so pečatili belopeški sodnik Gašper in dva tržana, Lazar in Matija (*die fursichtigen weisen Casper die zeit rich-*

²¹ Slovensko ime kraja je dokumentirano zelo pozno. Valvasor (1689) pravi, da se ime gradu in trga *Weissenfels* tudi kranjsko glasi in piše *Bajfenfels* (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 641). Poimenovanje Bela Peč srečamo šele v prvi polovici 19. stoletja. V Abecedni tabeli krajev ljubljanskega okrožja iz leta 1818 slovenskega imena še ni (*Alphabetische Tabelle*, fol. L 2), po ročno izpolnjeni Abecedni tabeli krajev ljubljanskega okrožja (1842) pa se *Weissenfels* v »deželnem jeziku« imenuje *Bela Pez* (ARS, arhivski pripomoček Provinz Illyrien, *Alphabetische Tabelle aller Ortschaften des Laibacher Kreises in Krain [...] 1842*, s. p. št. 902). Freyerjev Abecedni seznam imen krajev in gradov na Kranjskem (1846) naslavlja kraj kot *Bela Pész*, vendar pravi za grajsko ruševino *Beli Kamen* (*Bajfenfels*) (Freyer, *Alphabetisches Verzeichniß*, str. 6, 140). Alternativno ime Fužine (Podlogar, *Iz zgodovine kranjskih trgov*, str. 25), kot se Bela Peč italijansko imenuje danes (Fusine), zasledimo v uradni statistiki konec 19. stoletja. Krajevni repertorij za Kranjsko iz leta 1894 ga ima celo na prvem mestu za nemškim imenom kraja: *Weissenfels, Fužine oder (ali) Bela Peč* (*Special Orts-Repertorium* (1894), str. 94).

²² Mlinar, Povednost srednjeveških urbarjev, str. 36. – Dodati kaže navedbo Paola Santonina iz leta 1487, ko je bil spomin na nastanek gradu še živ, da je grad Bela Peč nekoč postavil celjski grof (Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 64).

²³ Prepisi listine: ARS, AS 1, šk. 117, I/67, lit. W–14, Der von Weissenfels Freyhaiten, pag. 68–69; KLA, KLA 112, 2732, Urbar Weissenfels 1636, pag. 447–449; prav tam, 2435, Urbar und Kopialbuch, fol. 135–136v. – Sedem let pozneje, 1447, je listino Bartolusovega sina Lazarja skupaj s kranjskogorskim župnikom Vidom pečatil Hans Čušperški, gradiščan na Beli Peči (*Hans der Zobelsperger die Zeit Burggraf auff Weissenfels*) (prepis listine brez navedbe datuma v: ARS, AS 1, šk. 117, I/67, lit. W–14, Der von Weissenfels Freyhaiten, pag. 54–55).

²⁴ KLA, KLA 112, 2732, Urbar Weissenfels 1636, pag. 38–40; prav tam, 2435, Urbar und Kopialbuch, fol. 9–10; StLA, I. Ö. HK–Sach, K 91, H 27, Weissenfels Urbar 1658–1660, fol. 12–13.

²⁵ ARS, AS 1, šk. 117, I/67, Lit. W I–10, reformirani urbar gospodstva Bela Peč 1498, pag. 40.

Bela Peč po Valvasorjevi Topografiji Kranjske iz leta 1679 (Valvasor, *Topographia*, št. 286).

ter vnder Weissenfels Lazar vnd Mathia paid burger daselbs).²⁶ Izvor in vsebino sodniške funkcije razkriva kmalu po letu 1523 nastali »Memorial zu Weissenfels«, ki pravi: »Fužinarji pod Belo Pečjo imajo lastnega sodnika, ki jim sodi, izvolijo ga izmed sebe in prezentirajo oskrbniku« (*Hamerleüt vnder Weissenfels haben ain aigen richter der das gericht vnder inen helt, den erwellen sy vnder sich selbs vnd presentiren den ainem phleger*). Po istem viru je bil gosposčinski oskrbnik tudi pritožbena, apelacijska instances za belopeško sodišče (*Die apellation gehört für den phleger*).²⁷

Na dlani je torej, da je Bela Peč pred koncem 15. stoletja vsaj do določene mere že veljala za trg in da je bil njen (trški) sodnik prvotno rudarski sodnik. Z nazivom trški ga prvič srečamo med letoma 1533 in 1535 v knjigi trških sodnih zapisnikov (*markrichter vnter Weissenfels*), kjer je sprva praviloma imenovan zgolj »sodnik (pri Fužinah) pod Belo Pečjo«, tako kot je največkrat označeno tudi naselje.²⁸ Kot bomo

videli, naslov trga, trškega sodnika in tržanov v prvi polovici 16. stoletja še niso bili ustaljeni, saj so v razpoložljivih virih v manjšini, nato pa so se od srede stoletja docela uveljavili. Oblikovanje trga in njegovih atributov je tako treba razumeti kot proces, ne kot enkratno dejanje.

Na Slovenskem je belopeški trg edini primer nastanka trga iz prvotne fužinarske naselbine. Ta je tudi potem, ko se je zanjo uveljavil trški naslov, ohranila dotedanji značaj in se po svoji fiziognomiji ni razlikovala od primerljivo velikih naselij enakega nastanka, kot so Železniki, Kropa ali Kamna Gorica. Najpomembnejša razlika je bila ta, da so belopeški fužinarji s soglasjem zemljiškega gospoda »pretvorili« svojega rudarskega sodnika v trškega, ter po zgledu trgov z razvito avtonomijo ustvarili institut tržana in trške organe. Za »povzdignitev« Bele Peči v trg je bila nujno potrebna volja gospostva, tj. zastavnih imetnikov in njihovih upraviteljev oziroma oskrbnikov. O tem ni bilo nikoli zapisane pravne podlage, ampak so se stremljenja fužinarjev v določenem trenutku preprosto ujela z interesi njihovega zemljiškega gospoda. Gospodarji Bele Peči so se zavedali, da bo pomen gospostva večji, če bo v njem tudi trg. Bela Peč je imela pred drugimi fužinarskimi naselji izjemno prednost, da je ležala tik pod sedežem obsežnega teritorialnega zemljiškega gospostva. Ravno grad kot ključni dejavnik je pri drugih tovrstnih naseljih na Kranjskem manjkal.

Podpora zemljiškega gospostva pri uveljavljanju trškega naslova je bila povezana tudi z dobrimi zgledi v soseščini oziroma s tekmovalnostjo. Na gospostvu bamberških škofov v Kanalski dolini sta namreč v 15.

²⁶ Listina z datumom 25. maj 1499 (v soboto na urbanovo) je ohranjena v prepisu, nastalem kmalu po letu 1523 (ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 117, I/67, lit. W-14, Der von Weissenfels Freyhaiten, pag. 70–73). – Sodnik Gašper je v urbarju iz prejšnjega leta skoraj brez dvoma eden od družabnikov pri zgornji fužini (kladivu), Matijevega imena v urbarju ni, Lazar pa je bodisi Jurij Lazar pri srednji fužini (kladivu) ali pa eden od dveh Lazarjev, oče ali sin, pri zgornjem kladivu (gl. prejšnjo opombo).

²⁷ Prav tam, lit. W I-15, Memorial zu Weissenfels, s. d., pag. 92. – Datacija Memoriala temelji na skupnih zunanjih značilnostih z zapisom pravic v belopeškem gospostvu (prav tam, W-14, Der von Weissenfels Freyhaiten, pag. 1–91): enak papir z istim vodnim znakom in ista pisava kot začetni del zapisa pravic.

²⁸ Gl. op. 34 in 35.

Bela Peč danes (foto B. Golec, avgust 2016).

stoletju vzniknili kar dve trški naselji s fužinarskim predznakom: Naborjet, prvič izpričan kot trg leta 1460, in Trbiž, bližnji sosed Bele Peči, ki je postal trg v pravnem pomenu besede leta 1456, ko mu je škof podelil letni sejem ter pravico do volitev sodnika in sveta. Neposredna sosesčina trbiškega trga, ki se je v 15. stoletju naglo razvil zaradi predelave železa in ugodne prometne lege,²⁹ je na proces »potrženja« Bele Peči zagotovo vplivala spodbudno.³⁰

Omemba dveh tržanov v listini iz leta 1499 je še več desetletij edini osamljeni dokaz o trškem statusu Bele Peči, ki tja do srede 16. stoletja ni bil trden in samoumeven. Iz tega časa namreč ni ohranjenih tako malo zapisov, v katerih bi pričakovali trg in tržane, a jih pogrešamo. Pritožbe v zvezi z vsiljenim plačevanjem mitnine na železo v Radovljici in z mostom pri Trbižu so Belopečani ob urbarski reformaciji v dvajsetih letih 16. stoletja podpisali zgolj kot »vdani podložniki pri Fužinah pod Belo Pečjo« (*gehorsame vnderthanen bey den Hamern vnder Weissenfels*).³¹

Trg in tržani se prav tako ne omenjajo leta 1519 v ustanovnem pismu bratov Senus za mašno ustanovo v cerkvi sv. Lenarta, ampak je govor le o soseski.³² Tudi v poravnavi iz leta 1523 med Belopečani in Ratečani zaradi gozdov pri Belopeških jezerih srečamo samo »gospode fužinarje iz Bele Peči« (*bern hamerleuthen zu Unterweissenfels*).³³ Dober pokazatelj, kdaj in kako se je uveljavilo naslavljanje sodnika s trškim, nasebine s trgov in njenih (vidnejših) prebivalcev s tržani, je trška knjiga iz obdobja 1525–1734, ki je sprva rabila le za vpisovanje pomembnejših sodnih zapisnikov. Potem ko sta v prvih dveh sodnih zadevah iz let 1525 in 1532 oba sodnika Jernej Casper in Luka Schlank navedena zgolj kot »sodnik pod Belo Pečjo« (*richter vnter Weissenfels*) oziroma »sodnik pri Fužinah pod Belo Pečjo« (*richter bei dem Hamern vnder Weissenfels*), z njima pa so soodločali »prisedniki« oziroma »sosedje in prisedniki« (*nachpern vnd beisitzer*),³⁴ se je njun naslednik Gašper Martin Zell 5. februarja neznanega leta med 1533 in 1535 označil kot trški sodnik (*Markrichter vnter Weissenfels*), zasedanje sodišča pa je tedaj poimenovano »trška pravda« (*am Markh Rechten*).³⁵ Ista sodnika, ki smo

²⁹ Hassinger, *Geschichte des Zollwesens*, str. 119–121.

³⁰ Ne preseneča, da belopeškega trga ne omenja Paolo Santonino v svojem popotnem dnevniku (1487), saj je očitno, da tam ni bil, ampak je le od daleč občudoval grad, »višji od vseh, kar sem jih videl«. Sicer pa Santonino tudi sosednji trg Trbiž imenuje samo vas s kakimi 70 hišami. Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 64.

³¹ ARS, AS 1, šk. 117, I/67, Lit. W I–21, pag. 152, s. d. – Pritožba, ki omenja urbarsko reformacijo, je napisana na enakem papirju kot dopis, ki ga je 12. februarja 1527 na kranjskega vicedoma naslovil belopeški oskrbnik Baltazar Meichsner (prav tam, pag. 153–160).

³² Prepisa ustanovnega pisma z dne 20. septembra 1519 v: KLA, KLA 112, 2435, Urbar und Kopialbuch, fol. 136v–143; prav tam, 2732, Urbar Weissenfels 1636, pag. 450–461.

³³ Prepisa listine z dne 7. julija 1523 v: KLA, KLA 112, 2435, Urbar und Kopialbuch, fol. 120–121; prav tam, 2732, Urbar Weissenfels 1636, pag. 421–424.

³⁴ ARS, AS 1073, 231r, s. p., 1. 8. 1525, 17. 8. 1525, 15. 4. 1532.

³⁵ Prav tam, s. p., 5. 2. s. a. (med 1533 in 1535).

ju srečali pred Zellom, sta brez atributa trški navedena še v letih 1535, 1540 in 1541 ter enako leta 1535 sodnik Lenart Egkher.³⁶ Pri tem je zanimivo, da v isti sodni zadevi iz leta 1535 nastopa več tržanov iz Trbiža, medtem ko je njihov pokojni tast označen zgolj kot stanujoč v Beli Peči, ne kot tržan.³⁷ Zatem se 7. marca 1541 spet pojavi oznaka trška pravda (*in Markbtrechten vnnter Weyssefels*), ki tako rekoč uvaža prelom z dotedanji nazivi.³⁸ Kronološko naslednja sodna zadeva, datirana 10. septembra 1548, pozna namreč že značilno terminologijo trških sodišč oziroma trgov z razvito upravno-sodno avtonomijo. Sodnik Hans Martin Zell se imenuje trški sodnik v Beli Peči (*Marckbtrichter Vnnderweissenfels*), odločal je skupaj z »mojimi gospodi in svétniki« (*mayne Hern vnd Ratts Freundt*), tožnik pa je označen kot tamkajšnji tržan (*auch purger albie*).³⁹ V trški knjigi je termin trški sodnik odtlej reden pojav, razen ko je leta 1552 v zapisu sodnega sklepa govor o »postavljenem sodniku« (*verordneter Richter*).⁴⁰

Premik v poimenovanjih opazimo v istem času kot v trški knjigi tudi pri belopeškem gospodstvu. Ko je njegov zastavni imetnik Franc baron Thurn s Križa (zum Kreutz) leta 1540 dovolil Matiji Casperju postaviti v Beli Peči kladivo s tremi kolesi in dvema ognjema, Casperja v pismu naslavlja kot tržana v Beli Peči (*Burger unter Weissenfels*) in pravi, da je posest prejel ob enakih pogojih kot »drugi fužinarji in tržani« (*wie ander hamer und Burgersleuth unter Weissenfels*).⁴¹ Pet let pozneje, leta 1545, je Thurn za »tržane in fužinarje v Beli Peči« (*den burgern und hammerleuthen dasselbst Unter Weissenfels*) izposloval oprostitev plačila mitnine v Trbižu na blago, namenjeno za lastne potrebe.⁴² Iz leta 1551 pa je ohranjena prva izvirna listina, v kateri je izpričan belopeški tržan, in sicer prej omenjeni Matija Casper (*burger Vnder Weissenfels*), ki je ob poravnavi zaradi nekega rovtva pristavil tudi svoj pečat.⁴³

Če je bilo do štiridesetih let 16. stoletja morda še kdaj vprašljivo, ali je Bela Peč trg ali fužinarsko naselje s sodno samoupravo, se je proces »potrženja« najpozneje tedaj zaključil. Preobrazba fužinarskega naselja v trg je v praksi dejansko pomenila predvsem spremembo dotedanjih pojmovanj in poimenovanj, ne da bi naselje pridobilo kakršne koli nove pravice. V drugi polovici istega stoletja se je tudi dokončno

utrnila razlika v sodno-upravnem statusu Bele Peči na eni strani in vseh ostalih rudarskih in fužinarskih krajev na Kranjskem na drugi. Ti so se namreč s svojimi rudarskimi sodišči podredili novoustanovljeni instanci – deželnoknežjemu višjemu rudarskemu sodniku za Kranjsko.⁴⁴

Gospodarski in demografski razvoj Bele Peči

Medtem ko omogočajo fevdna pisma iz prve četrtine 15. stoletja samo bežen vpogled v nastajajoče fužinarsko naselje, preden je nad njim zrasel belopeški grad, ponuja precej celovitejšo podobo deželnoknežji reformirani urbar iz leta 1498. Naselbina se, kot rečeno, ne pojavlja z naslovom trga, kar ne preseneča ob dejstvu, da je tudi urbarji iz 17. stoletja ne naslavlja kot trg, čeravno na drugih mestih nedvoumno govorijo o trgu in trških svoboščinah.⁴⁵ Vsi trije poznajo samo Fužine pod Belo Pečjo in delijo naselje na tri dele, ki jih je po zgledu prvega urbarja najbolj smiselno imenovati: Zgornja, Srednja in Spodnja Fužina. Imena sicer pozneje nekoliko variirajo, še zlasti prvo. Ker so se vsa tri naselbinska jedra skupaj s fužinami ohranila v 19. stoletje, na začetku katerega jih je zajela katastrska upodobitev,⁴⁶ njihove lokacije niso vprašljive. Sledile so si od vzdolž Jezerskega potoka od vzhoda proti zahodu.

Najstarejši urbar iz leta 1498 vendarle ne razkrija celotne posestne slike Bele Peči. Pri t. i. Fužinah pod Belo Pečjo (*Hämmer vnnter Weissenfels*) se namreč omejuje skoraj samo na fužinarske obrate, pri čemer ni povsem gotovo, ali je bilo fužinarjev – družabnikov 14 ali 15 brez na koncu posebej navedenega imetnika ročne kovačije (*von ainer hantschmitten*) z obveznostjo 40 šilingov. Pri prvi fužini (kladivu) je namreč zapisano, da služi Lazar (*Lasser*) s svojimi družabniki (*mit seinen mit gessellen*) od zgornje fužine (kladiva) (*von dem obernn hämer*), dveh rovtov, mlina in žage, nato pa sledijo imena štirih mož, med katerimi ni Lazarja, ampak le njegov sin (*Laserus sun*). Prva dva družabnika sta plačevala marko in 12 šilingov, druga dva pa vsak po 62 šilingov oziroma skupaj slabo tretjino seštevka vseh štirih. Pri srednji fužini (kladivu) (*vom mittern hämer*) je bilo družabnikov pet, od katerih so trije poravnali po eno četrtno (50 šilingov), dva pa po eno osmino (25 šilingov) skupne obveznosti. Pov-

³⁶ Prav tam, s. p., s. d. 1535, s. d. 1540, 4. 1. 1541.

³⁷ Prav tam, s. p., s. d. 1535.

³⁸ Prav tam, s. p., 7. 3. 1541.

³⁹ Prav tam, s. p. 10. 9. 1548.

⁴⁰ Prav tam, 2. 5. 1552.

⁴¹ Prepisa listine z dne 1. februarja 1540 v: KLA, KLA 112, 2435, Urbar und Kopialbuch, fol. 122–122v; prav tam, 2732, Urbar Weissenfels 1636, pag. 425–426.

⁴² Prepisa ukaza z dne 9. maja 1545 v: KLA, KLA 112, 2435, Urbar und Kopialbuch, fol. 119–119v; prav tam, 2732, Urbar Weissenfels 1636, pag. 419–420.

⁴³ ARS, AS 1080, šk. 10, fasc. 13, Graščinski arhivi (B–N), Bela Peč, 22. 7. 1551.

⁴⁴ Temelje novi ureditvi je dal zlasti rudarski red nadvojvode Karla iz leta 1575. Predstavnik Bele Peči pogrešamo že na posvetu (Gewerkentag) pooblaščenec kranjskih rudarjev in fužinarjev o novih ukrepih leta 1569 kot tudi pri volitvah prvih višjih rudarskih sodnikov od leta 1573 dalje (Müller, *Geschichte des Eisens*, str. 130 475–477; Globočnik, *Geschichtlich-statistischer Ueberblick*, str. 3, 11; Dimitz, *Geschichte Krains*, str. 225–226).

⁴⁵ Gl. op. 52, 57 in 116.

⁴⁶ ARS, AS 176, L 330, k. o. Bela Peč, mapni listi VIII, IX, XIII in XIV. – Katastrska mapa katastrske občine Bela Peč v operatu franciscejskega katastra je nastala že leta 1813 v okviru francoskega katastra za ozemlje Italijanskega kraljestva, pod katerega je Bela Peč tedaj kratek čas spadala.

sem enako razmerje in višine denarne dajatve najdemo pri petih družabnikih pri spodnji fužini (kladivu) (*von dem vndertern hamer*), med katerimi je eden isti kot družabnik pri srednji fužini (kladivu) ali pa imata enako ime in priimek.⁴⁷ Poleg treh fužin in kovačije so v Beli Peči zagotovo že tedaj obstajale tudi druge posestne enote, ki jih urbar iz neznanega razloga ni zajel.⁴⁸ T. i. Memorial, nastal kmalu po letu 1523, namreč med zadevami fužinarjev (*Hamerleüt vnder Weissenfels*) navaja imena petih ljudi, ki bi morali plačevati činž: trije imajo rovt (*newbruch, greit*), eden rovt in travnik, eden, po poklicu ključavničar, pa travnik (*Cristoff Traunstainer Schlosser*). Tudi naslednja krajevna enota, imenovana Pod Belo Pečjo (*Vnnder Weissenfels*), se nanaša na samo Belo Peč in ne na okolico, saj je v njej zajeta hiša pod cerkvijo; krojač Dominik (*Domenigo Schneider*) jo je kupil od Lovrenca (*vom Lorenzen vnder Weissenfels*), čigar ime najdemo med družabniki pri spodnji fužini (kladivu). Poleg tega je omenjena gmajna Belopečanov, kamor ženejo živino in zato plačujejo Ratečanom, ki imajo tam travnike. Sicer pa so pri belopeških fužinarjih poleg že omenjenih pravic do lastnega sodišča in volitev sodnika navedene v Memorialu še nekatere pravice in obveznosti. Ob turški nevarnosti so se lahko z imetjem zatekli v grad, ki so ga morali stražiti tako kot drugi podložniki. Nadalje so povedali, da ne plačujejo nobenega davka in da imajo o tem pisma, za les in oglje, ki ju pridobivajo na zemljiščih, pripadajočih fužinam (kladivom), pa ne dajejo drugega kot činž.⁴⁹

Zelo malo vemo o gospodarskem, posestnem in demografskem stanju kraja v 16. stoletju, saj se iz tega z deželnoknežjimi urbarji sicer na splošno bogatega obdobja ni ohranil noben urbar belopeškega gospodstva. Tako poznamo le nekaj posestnih menjav in imena posameznih Belopečanov, ki se pojavljajo v redkih listinah ter v knjigi trških protokolov, o kateri bomo govorili posebej.

Naslednji ohranjeni belopeški urbar iz leta 1617, ko je bilo gospostvo še vedno deželnoknežje, je znan samo iz poznejšega prepisa, skoraj v celoti pa manjkajo začetne strani in s tem dobršen del Bele Peči.⁵⁰

⁴⁷ ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 117, I/67, Lit. W I–10, reformirani urbar gospostva Bela Peč 1498, pag. 40.

⁴⁸ Le malo je verjetno, da bi k Beli peči spadal kateri od osmih rovtov, ki so zajeti v posebnem razdelku Rovti pod Belo Pečjo (*Gerewt vnter Weissenfels*); trije so namreč izrecno locirani v Koprivnik (*Nesseltal*), kjer je bila tudi žaga, dva gre po priimku gospodarja (*Achlewtter*) iskati v Ahletih, enega (*Im Morenhaubt*) pa so tedaj obdelovali iz gradu (prav tam, str. 38–39).

⁴⁹ ARS, AS 1, šk. 117, I/67, W I–15, Memorial zu Weissenfels, s. d., pag. 92–94. – Ratečani so pomotoma navedeni kot Radovljčani (*die vonn Radmannstorff*). Pri vsaki krajevni enoti je po enkrat omenjen Jernej Lazar, od katerega je kupil en činžni travnik ključavničar Krištof Traunsteiner, drugega pa Dominik Schneider. Jernej Lazar je prejkone identičen z Lazarjem ali z njegovim sinom, ki ju v urbarju iz leta 1498 srečamo pri zgornji fužini (kladivu).

⁵⁰ Po navedbi na notranji strani platnic je bil prepis urbarja iz leta 1617 narejen 17. februarja 1797 (KLA, KLA 112, 2435, Urbar und Kopalbuch).

Vendar je takratno stanje zajeto v naslednjem urbarju z letnico 1636, nastalem ob prodaji gospostva v zasebne roke, knezu Eggenbergu. Ta urbar, dejansko samo prepis prejšnjega, tako prikazuje posestne razmere v začetku 17. stoletja. Kot že rečeno, Bela Peč v glavnem delu ni naslovljena kot trg, ampak je o trgu govor na drugih mestih. Zajeta je v dveh krajevnih enotah, imenovanih Pod gradom Bela Peč (*Vnterm Schloß Weissenfels*) in Podružniki (kajzarji) pri gradu (*Vntersassen zum Schloß*). Prva enota se deli na tri naselbinska jedra, ki jih pozna že urbar s konca 15. stoletja in so zdaj poimenovana Prva Fužina (*Der erste Hamer*), Srednja (*Mitter Hamer*) ter Spodnje Fužine (*Vndtere Hämer*). V vseh treh skupaj je bilo 16 posestnikov – pri Prvi Fužini štirje, pri Srednji eden in pri Spodnjih enajst – torej v najboljšem primeru eden več kakor leta 1498, vendar tokrat pri treh posestnikih ne gre za posameznika, temveč za njegove dediče, katerih število ni opredeljeno.⁵¹ Ključna razlika med urbarjema, ki ju loči dobrih sto let časovne razlike, je v številu fužinarjev oziroma v njihovem deležu med urbarskimi posestniki. Medtem ko je bilo leta 1498 v fužinarstvu dejavnih vseh 15 posestnikov – 14 družabnikov pri treh fužinah (kladivih) in en kovač – je po urbarju iz leta 1636 (1617) imelo lasten fužinarski obrat ali delež le še šest gospodarjev (neupoštevaje, da je šlo pri dveh za dediče, in je bilo število posestnikov sicer večje). Lastniška struktura se je medtem močno spremenila. Fužinarski obrati, nekoč trije in razdeljeni na precej uravnotežene lastniške deleže, so bila zdaj številčnejši in skoncentrirani v rokah samo nekaj oseb. V nekaterih primerih urbar razkriva prevzeme obratov in deležev (3) ter hiš in hišic (7), saj so navedeni tudi njihovi prejšnji gospodarji,⁵² nekateri obrati pa so opredeljeni kot novi, eden med njimi z letnico postavitve 1613. Vseh fužinarskih proizvodnih obratov je bilo 22, od tega deset velikih: štirje imetniki, med njimi dva pri Spodnjih Fužinah, so imeli vsak po eno veliko kladivo (*grosser Hammer*) in cajnarico (*Streckhammer*), sicer pa eden od teh še eno cajnarico in eden kladivo za pločevino (*Plechhammer*). Navedeni obrati so bili tudi daleč najbolj obremenjeni z dajatvami, saj jim je gospostvo kot edinim naložilo činž na oglje (*Kollzins*).⁵³ Drugi obrati, od

⁵¹ KLA, KLA 112, 2732, Urbar Weissenfels 1636, pag. 1–34.

⁵² Dediči Avgušтина Casparja pri Prvi Fužini so poleg svojega deleža kladiva imeli četrč Temberlejevega ognja (*1/4 Feur*), dediči Nikolaja Reicharda pri Spodnji Fužini pa med drugim Gusetovo kladivo in od istega kupljeno kladivo za pločevino (prav tam, pag. 5, 9). Največ hišic drugih gospodarjev, tri, je navedenih pri dedičih največjega fužinarja Martina Senusa pri Zgornji Fužini (pag. 2).

⁵³ Od vsakega velikega kladiva in kladiva za pločevino je činž za oglje znašal 15 goldinarjev, od vsake cajnarice pa 5. Njihovi imetniki so bili: dediči Martina Senusa pri Prvi Fužini (prav tam, pag. 4), Octavio Patroni pri Srednji ter dediči Nikolaja Reicharda in Krištof Caspar pri Spodnji (pag. 4, 8, 10, 12). Drugi obrati so bili vsi obremenjeni znatno manj, nobeden niti s 3 goldinarji.

katerih so njihovi imetniki plačevali znatno manj, so bili: sedem kladiv, od teh dve novi, dve novi cajnarici (*Strechhammer*), dve kovačiji in po vsem sodeč talilna peč (*Pläbeüsl Hamer*). Zadnje so imeli največji fužinarji – Senusovi dediči, ki so skupno premogli šest različnih obratov ter mlin in opustelo žago.⁵⁴ V isti krajevni enoti Pod gradom Bela Peč najdemo še tri druge mline, skupno pa naštejemo šest hiš, deset hišic in en oštat.⁵⁵ V krajevni enoti Podružniki pri gradu, ki jo gre vsaj po večini postavljati v skrajni spodnji del Bele Peči (danes Villa bassa), so prebivali hišarji, ki se niso (samostojno) ukvarjali s fužinarstvom. Njihovo število je znašalo 25, od katerih jih je sedem premoglo hišo, 12 hišico, eden oštat z vrtom, ena posestnica kopaljšče (*Padstuben*) in trije le zemljišča.⁵⁶ Seštevek vseh gospodarjev v Beli Peči znaša tako 41, število človeških bivališč pa vsaj 35.

Več gospodarjev, in sicer 50, je bilo v trgu štiri desetletja pozneje po urbarju iz let 1658–1660. V glavnem delu urbarja tudi zdaj ni govor o trgu, ampak zgolj o Beli Peči (*Weissenfels*), ki je razdeljena v tri naselbinska jedra: Fužina pod gradom (*Hamer vnderm Gschloß*), Srednja Fužina (*Mitter Hamer*) in Spodnja Fužina (*Vnder Hamer*). Podružniki tokrat niso popisani v posebni enoti, ampak upoštevani pri navedenih treh delih naselja, največ pri Spodnji Fužini, saj je ta najbliže skrajnemu spodnjemu delu naselja z največjo koncentracijo podružnikov ali kajzarjev. V skrajnem vzhodnem, zgornjem delu Bele Peči pri Fužini pod gradom (Zgornji Fužini) so tako popisali devet gospodarjev, pri Srednji Fužini devet, torej znatno več kot leta 1617, ko je bil tu zajet samo fužinar Patroni, pri Spodnji pa 32.⁵⁷ Fužinarskih obratov je zdaj za polovico manj, le še enajst ali dvanajst, in sicer v rokah štirih oziroma petih imetnikov s samo dvema priimkoma: Casper in pl. Grotta (dva brata solastnika). Največja kladiva so razporejena enako kot leta 1617 in so torej štiri, od tega dve pri Spodnji Fužini (v rokah omenjenih bratov), cajnarica je le ena, tista iz leta 1613, sicer pa najdemo še tri kladiva, od tega eno novo, dve kovačiji in eno ali dve novi kladivi za pločevino (*Plechhamer*).⁵⁸ Glede na prejšnji

urbar so zdaj obremenitve zelo majhne, ker ni več činža na oglje. Tudi zdaj srečamo kopaljšče in opuščeno žago, število mlinov pa se je medtem povzpelo na pet. Za človeško domovanje se največkrat pojavlja zgolj oznaka ognjišče (*Feuerstatt*), včasih v povezavi s hišico (*Heustl*) ali oštatom (*Hofstat*), večinoma brez, sicer pa srečamo še hišo (*Haus, Behausung*) in hišico. Sodeč po urbarju šest od skupno 50 gospodarjev ni premoglo lastnega bivališča, ampak le zemljišča, med njimi cerkev sv. Lenarta. Na ostalih 44 je prišlo 22 ognjišč, 21 hišic, 12 hiš in dve veliki hiši, skupaj 57 domov.⁵⁹

Od leta 1660 dalje ni več ohranjenih urbarjev, če k tem ne prištevamo vsebinsko skromnejšega urbarskega izvlečka iz let 1749–1751 kot sestavnega dela terezijanskega katastra.⁶⁰ Tako smo pri odstiranju gospodarskih in posestno-demografskih razmer v belopeškem trgu odvisni od drugačnih virov, med katerimi so zelo pomembne, vendar v našo obravnavo le v manjši meri pritegnjene matične knjige belopeškega vikariata, ki se začenejo v šestdesetih letih 17. stoletja.⁶¹ Za sedemdeseta leta poroča Alfons Müllner o prvih znanih podelitvah rudokopnih jam v okolici, med drugim dvema fužinarjema v Beli Peči: leta 1675 Karlu pl. Rechbachu in naslednje leto Juriju Krištofu Casparju. Za Müllnerja je ugotovitev presenetljiva, ker se v Beli Peči nikoli ne omenja talilnica rude.⁶² Po njegovem naj bi tamkajšnji fužinarji uvažali surovo železo s Koroškega.⁶³ Glede na skope vire – še posebej ker belopeški fužinarji niso bili podrejeni kranjskemu višjemu rudarskemu sodišču⁶⁴ – ni rečeno, da v tem času rude v kraju vendarle niso tudi topili, tako kot je po vsem sodeč obstajala talilnica (plavž) v prvi četrtini 17. stoletja (1617).⁶⁵

Iz prve četrtine 17. stoletja, iz okoli leta 1620, je tudi prva znana upodobitev gradu in trga, in sicer v rokopisni Kroniki Khevenhüllerjev, ki zelo nazorno prikazuje razpotegnjeno neskljenjeno naselje vzdolž

⁵⁴ Fužinarski obrati Senusovih dedičev so poimenovani tako: le: kladivo, (po vsem sodeč) nova talilnica (*Pläbeüsl Hamerl*), novo kladivo, kovačija, veliko kladivo in dve cajnarici (prav tam, pag. 1–4).

⁵⁵ Prav tam, pag. 1–23.

⁵⁶ Prav tam, pag. 24–34.

⁵⁷ StLA, I. Ö. HK–Sach, K 91, H 27, Weissenfels Urbar 1658–1660, fol. 3–10v.

⁵⁸ Pri Fužini pod Gradom (kjer so po prejšnjem urbarju gospodarili Senusovi dediči) sta zdaj ločeno navedena posestnika fužinarskih obratov Jožef in Krištof Casper, pri Srednji Fužini je imel kladivo Jurij Casper, pri Spodnji pa najdemo skupno posest bratov fužinarjev Ludvika in Antona pl. Grotta (prav tam, fol. 3–4, 5, 6v). Ni gotovo, ali sta bili kladivi za pločevino dve ali eno samo. Pri Jožefu Casperju so namreč s skupno dajatvijo obremenjeni hišica in vrt, »ki spadata k novemu kladivu za pločevino«; enako kladivo pa je navedeno tudi pri Krištofu Casperju in bi bilo lahko identično s prejšnjim (fol. 3, 4).

⁵⁹ V primeru, da sta skupaj navedena hišica/hiša in ognjišče, sta v seštevku upoštevana kot ena enota: hiša oziroma hišica.

⁶⁰ ARS, AS 174, šk. 253, L 307, No. 20, urbarski izvleček 1749–1751.

⁶¹ Sklenjena vrsta krstnih matičnih knjig se začnejo leta 1661, mrliških 1668 in poročnih 1771 (Archivio parrocchiale Fusine in Valromana).

⁶² Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 479.

⁶³ Prav tam, str. 478.

⁶⁴ Gl. op. 44.

⁶⁵ Gl. op. 54. – Vprašljive so navedbe o rudarjenju v belopeški okolici in o plavžih Konrada barona Schmidthoffna konec 17. stoletja, ki temeljijo ne nekem poznejšem rokopisu v Štajerskem deželnem arhivu in jih poznamo izpod peresa K. Buchbergerja (1906); v besedilu je vrsta napak in nelogičnosti, med katerimi izstopata zlasti trditve, da je vse svoje obrate leta 1709 zapustil cesarju Jožefu I. (Buchberger, *Zur Geschichte der Bergwerke*, str. 180–188). Buchbergerjevo besedilo je z dodatnimi napakami povzel L. Podlogar (Iz zgodovine kranjskih trgov, str. 51–52). Pomenljivo je, da A. Müllner v svoji obsežni zgodovini železarstva nikjer ne omenja Schmidthoffna (Müllner, *Geschichte des Eisens*).

Jezerskega potoka.⁶⁶ Šestdeset let pozneje je Valvasorjev risar Justus van der Nypoort v skicni knjigi (1678–79) za Valvasorjevo *Topografijo Kranjske* upodobil le spodnji del naselbine z gotsko cerkvijo sv. Lenarta in gradom,⁶⁷ risba pa je nato kot predloga rabila za bakrorez, odtisnjen v *Topografiji Kranjske* (1679) in *Slavi vojvodine Kranjske* (1689).⁶⁸ Valvasor se v XI. knjigi *Slave* začuda niti z besedo ni dotaknil fužinarstva, ampak je o trgu povedal zgolj to, da leži tik pod gradom v globoki ozki dolini in da so njegovi prebivalci ob nevarnosti dolžni stražiti grad. V zvezi z Belopečani se mu je kot zanimivost zdelo vredno opozoriti še na jezik. Kot pravi, govorijo v trgu in okolici nemško, veliko pa jih ne pozna nobene kranjske besede.⁶⁹ Pri opisu rudnikov in fužin v III. knjigi *Slave* je Belo Peč izpustil,⁷⁰ očitno premissljeno, ker jo je obravnaval v XI. knjigi, posvečeni gradovom, mestom in trgom.

O jezikovnih razmerah v trgu, ki se jih Valvasor dotakne še na enem mestu, kjer pravi, da se v Beli Peči govori čista nemščina,⁷¹ imamo najzgodnejše vesti iz prve tretjine 17. stoletja. Leta 1629 so sodnik, svet in soseska v Beli Peči (*N. Richter und Rathe unnd die ganze gemain zu Unterweissenfels*) prosili cesarja Ferdinanda II. za ponovno nastavitve stalnega duhovnika, in sicer z utemeljitvijo, da imajo daleč do župnijske cerkve v Kranjski Gori, ki je »povsem kranjska« (*ganz kbrännerisch*), fužinarji in tržani pa so Nemci in ne obvladajo (slovenskega) jezika (*die Hammerleüth aber sambt der Burgerschafft alß Teüttschen der Sprach unkhundig*).⁷² Belopeški gosposčinški oskrbnik je njihovo prošnjo podprl, poudaril, da so se pod škofom Tomažem Hrenom, ki jim je dal zglednega duhovnika, odvrnili od luteranstva in da so delavci v fužinah sami Nemci, ki ne razumejo slovenske pridige (*die Hamerarbeiter alles Teüttsch Volkh, das dieselb die windische Predig nit verstehen*).⁷³

Kot bomo videli v nadaljevanju, se je konec 17. ali v začetku 18. stoletja dogodila pomembna sprememba v upravljanju gospostva. Njegov sedež se je namreč dokončno preselil v upraviteljevo hišo na Jesenicah (današnja Kosova graščina), stari belopeški grad nad trgom pa se je spremenil v ruševino. V prvih desetletjih 18. stoletja je v zgornjem koncu trga, ime-

novanem Podklanec (nemško Stückl), zrasel iz domovanja največjega fužinarja barona Rechbacha dvorec, ki so ga imenovali grad, vendar ni imel nobene zveze z gospostvom in njegovo upravo.⁷⁴ Rechbach, prvotno fužinarji in mitničarji na Trbižu, leta 1622 plemeniteni in leta 1700 povzdignjeni v baronski stan,⁷⁵ so v Beli Peči v drugi polovici 17. stoletja prevzeli glavno besedo za približno sto let.

Čeravno Rechbachova rodbina v kraju ni imela gosposčinske posesti in podložnikov, ampak so njena zemljišča še naprej spadala pod belopeško gospostvo,⁷⁶ so fužinarji in žebjarji vdove baroni-

⁷⁴ Kot lastnika dveh hišic srečamo (Volfa) Karla Rechbacha (Rechpacher) že v urbarju iz let 1658–1660 (StLA, I. Ö. HK–Sach, K 91, H 27, Weissenfels Urbar 1658–1660, fol. 9). Leta 1664 je kupil pristavo pri cerkvi sv. Lenarta in leta 1680 hišo Jurija Kristofa Casperja (ARS, AS 309, šk. 94, fasc. XXXX, lit. R–34, 4. 10. 1708, pag. 3 in 4), ki ga omenjeni urbar navaja kot posestnika pri Fužini pod gradom (Zgoranja Fužina) in kot največjega fužinarja v Beli Peči (StLA, I. Ö. HK–Sach, K 91, H 27, Weissenfels Urbar 1658–1660, fol. 3v). Karlov naslednik Franc Nikolaj baron Rechbach je imel ob smrti leta 1708 v Beli Peči hišo, dvoje brescianskih fužin (cajnaric), mlin, žago in pristavo pri cerkvi (ARS, AS 309, šk. 94, fasc. XXXX, lit. R–34, 4. 10. 1708, pag. 1). Hiša je vsekaror (poznejši) dvorec Podklanec ali Stückl, katerega ime in oblika po mnenju Igorja Sapača morda kažeta na nastanek že v 16. stoletju (gl. Sapač, Grad Bela Peč, str. 377). Stavba je prvič upodobljena na Nypoortovi risbi v Valvasorjevi skicni knjigi iz let 1678–79, in sicer z imenom *Bey Weysenfels* (Valvasor, *Topografija Kranjske 1678–1679. Skicna knjiga*, str. 351; gl. upodobitev v prispevku Igorja Sapača v isti številki *Kronike*: Sapač, Grad Bela Peč, str. 377), njeno podobo pa pogrešamo v *Topografiji Kranjske* (1679), tako kot ni ne upodobitve ne omembe v *Slavi vojvodini Kranjske* (1689), ker ni bila sedež zemljiškega gospostva (prim. Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 641–642). Kot dvorec z imenom *Bestekl* je izpričana na Florijančičevem zemljevidu Kranjske iz leta 1744, locirana vzhodno od trga in fužin (Florijančič, *Deželopisna karta*, list 1). Lastnik Franc Jožef Karel baron Rechbach, sin Franca Nikolaja, je kot gospodar Stückla (*domini in Stik(e)l*) ter hkrati kot višji mitninski prejemnik v Tablji (Pontebba) naveden že v tridesetih letih v belopeški krstni matici (Archivio parrocchiale Fusine in Valromana, liber baptisatorum 1733–1771, s. p., 3. 2. 1736, 14. 1. 1738). V njegovem zapuščinskem inventarju iz leta 1747 se Rechbachovo domovanje imenuje »das so genannnte Stöckhl in Weÿssenfels«, navedbe posameznih prostorov pa pričajo, da je šlo za precej veliko stavbo, ki se je držala upraviteljeva hiša (ARS, AS 309, šk. 98, fasc. XXXXI, lit. R–78 1/2, 16. 2. 1747, pag. 1, 51–71). V pokojnikovi posesti so bila sicer še tri kladiva za jeklo, cajnarica, tri kovačije za žeblje, mlin, žaga in pristava (prav tam, pag. 2–3). Poleg tega je leta 1728 kupil Schwarzhofnove fužine (pri Spodnji Fužini) in jih leta 1742 prodal Janezu Sigfridu Pucherju (prav tam, pag. 25/Nr. 9, pag. 45–46/Nr. 39). Po Mauru Müllerju je rodbina Rechbach postavila grad Stückl (Schloss Stückl) leta 1712 s pomočjo svakov (Müller, *Die case del Comune Catastale di Weissenfels*, str. 117). Schwarzhofnova, nato Rechbachova in Pucherjeva hiša z domačim imenom Schloss pa stoji v spodnjem delu Bele Peči pri Spodnji Fužini (prav tam, str. 133). Medtem ko Stückla ni več, je Schloss danes znan pod imenom Castelletto. O stavbni zgodovini obeh dvorcev gl. Sapač, Grad Bela Peč, str. 353–388. O dvorcu Podklanec (Stückl) prim. tudi Podlogar, *Iz zgodovine*, str. 27.

⁷⁵ O plemiških povzdignitvah Rechbachov: Frank, *Standeserhebungen. 4. Band*, str. 148 in 149.

⁷⁶ Rechbachov ob nastanku terezijanskega katastra sredi 18. stoletja ni bilo med kranjskimi zemljiškimi gospodi (ARS, AS 174, popis) in jih dotlej zaman iščemo tudi v kranjski

⁶⁶ Dinklage, *Kärnten um 1620*, str. 104–105, Tafel 21. – Upodobitev gl. v prispevku Igorja Sapača v isti številki *Kronike*: Sapač, Grad Bela Peč, str. 358.

⁶⁷ Valvasor, *Topografija Kranjske 1678–1679. Skicna knjiga*, str. 351. – Gl. upodobitev v prispevku Igorja Sapača v isti številki *Kronike*: Sapač, Grad Bela Peč, str. 365.

⁶⁸ Valvasor, *Topographia*, št. 286; Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 642.

⁶⁹ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 641.

⁷⁰ Valvasor, *Die Ehre III*, str. 381–428.

⁷¹ V VI. knjigi *Slave* pri obravnavi jezika, noše in običajev na Gorenjskem pravi, da v trgu Bela Peč in okolici govorijo čisto nemščino brez kranjskih besed (Valvasor, *Die Ehre VI*, str. 278).

⁷² ARS, AS 1, šk. 117, I/67, lit. W IV–3, prezentirano 15. 6. 1629.

⁷³ Prav tam, 2. 12. 1630.

Rechbachov dvorec Podklanec (Stückl) na razglednici iz okoli leta 1900 (iz zbirke Milana Škrabca); stavbo so porušili po požaru leta 1961.

ce Marije Konstancije ob terezijanskem ljudskem štetju leta 1754 navedeni ločeno od podanikov tedanjega lastnika belopeškega gospostva Jožefa pl. Segalle. Ker niti enega ne najdemo med gospodarji v sočasnem terezijanskem katastru,⁷⁷ je na dlani, da so njihova domovanja stala na Rechbachovi zemlji v bližini dvorca Podklanec v zgornjem delu trga. Težko je presoditi, za koliko hiš je šlo, je pa v njih prebivalo 18 družin z dvema do osmimi člani, in en eremit (puščavnik), skupaj 83 oseb. Če jim prištejemo še družino vdove baronice Rechbach z upraviteljem, hišnim duhovnikom in služinčadjo, dobimo 99 ljudi, kar predstavlja dobro četrtino prebivalstva trga. Med družinskimi poglavarji, Rechbachovimi podaniki, so bili: fužinski mojster (*Hammermeister*), fužinski hlapec (*Hamerknecht*) – oba sta imela v družini še po enega fužinskega hlapca –, cajnar (*Zauer*), osem žebjarjev (*Nagelschmidt*), žebjarjeva vdova, dve »ubogi vdovi«, ogljarski delavec, mlinar, dninar in gostač. Pri 290 Segallovih podanikih, od katerih so štirje živeli sami,

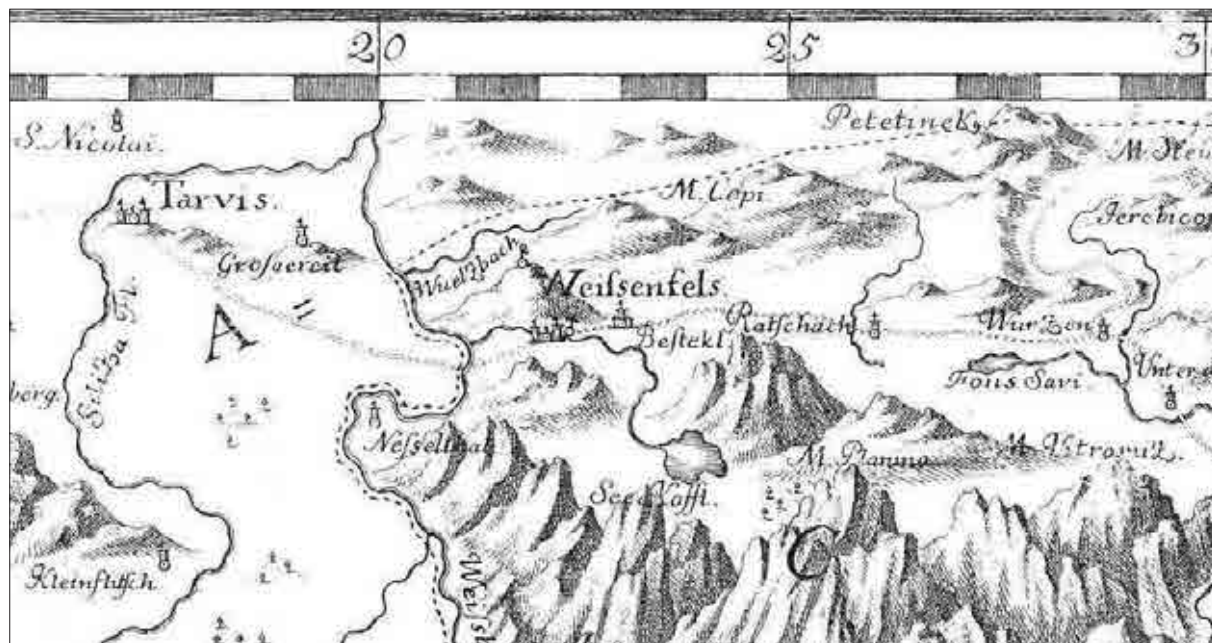
imenjski knjigi (ARS, AS 173, indeks h knj. 6). O tem, da so vse parcele v kraju vključno z Rechbachovimi spadale pod gospostvo Bela Peč, pozneje pričata jožefinski in franciscejski kataster (ARS, AS 175, šk. 1, Naborno gospostvo Bela Peč, k. o. Bela Peč, fasija, s. d., ledina I; AS 176, Cenilni operati, L 330, k. o. Bela Peč, zapisnik zemljiških in stavbnih parcel, 27. 1. 1830).

⁷⁷ ARS, AS 174, šk. 253, L 307, No. 20, urbarski izvleček 1749–1751; šk. 201, L 307, No. 2, 12. 6. 1749.

56 pa je bilo 2- do 15-članskih družin, je večina družinskih poglavarjev (35) označenih preprosto kot kajžar (*Kejschler*), dva od teh tudi kot fužinska mojstra. Vključno z njima naštejemo med glavami družin šest fužinskih mojstrov in enega hlapca, pri teh pa skupno osem fužinskih hlapcev kot članov družine. Fužinarja, lastnika fužinarskih obratov (*Hamersgewerb*), sta bila Andrej Kavalari in Janez Sigfrid Pucher (prvi pri Srednji in drugi pri Spodnji Fužini). O drugih poklicih, zlasti obrtnih, popis molči. Srečamo le še trškega sodnika, pripreznika (*Vorspanner*), delavca, sedem gostačev in gostačko, tri berače in dve beračici. V trgu s 389 dušami je tako leta 1754 prebivalo 75 družin in pet posameznikov.⁷⁸ S terezijanskim ljudskim štetjem prvič dobimo vpogled v celotno prebivalstvo in poklicno strukturo. Najpogostejši poklici so bili torej fužinski hlapec, fužinski mojster in žebjar, pri čemer se je od treh belopeških fužinarjev očitno samo Rechbach ukvarjal z izdelovanjem žbljev.

Skoraj sočasno nastali urbarski izvleček (1749–1751) v terezijanskem katastru razkriva, da je bilo v trgu skupaj s cerkvijo sv. Lenarta 51 gospodarjev, od tega največja posestnika, ki ju poznamo kot fužinarja, Franc Nikolaj baron Rechbach z dobrima dvema hubama in Andrej Kavalari s poldrugo hubo. Pri nekaterih je zabeležena le obveznost, sicer pa je eden imel tretjino hube, dva šestino, 27 hišico in 14 ka-

⁷⁸ NŠAL, NŠAL 100, KAL, šk. 127/3, Bela Peč, s. d.

Bela Peč na izseku Florijančičevega zemljevida Kranjske iz leta 1744 (Florijančič, *Deželopisna karta*, list 1). Kraj ob cesti Rateč–Trbiž je označen kot trg s fužinami, nad njim je razvalina belopeškega gradu, vzhodno pa Rebbachov dvorec Podklanec ali Stückl (Bestekl).

jžo.⁷⁹ V katastru najbolje odraža posestno in poklicno strukturo posestnikov napovedna tabela za njive in druga zemljišča iz leta 1749, po kateri je bilo v trgu 46 posestnikov, med njimi cerkev sv. Lenarta in njen mežnar. Vsi trije fužinarji – vdova Franca Nikolaja barona Rechbacha, Andrej Kavalar in Janez Sigfrid Pucher – so premogli »dvorec« (Hoff), pri čemer je bil Rechbachov presenetljivo samo kupnopraven, druga dva pa lastniška. Medtem ko je baronica Rechbachova posedovala tako fužine za železo kot za jeklo – njena poklicna dejavnost je opredeljena kot »Eisen- und Stahel-Hammers Gewerck« – sta imela druga dva samo fužine za jeklo (*Stahl Hammers Gewerck*). Dva posestnika, oba brez poklica (*ohne Profession*), sta premogla zgolj zemljišča, preostalih 39 pa lastniško kajžo oziroma eden dve kajži (skupaj 40). Velika večina zadnjih je bila brez poklica (25), sicer pa najdemo med njimi kmeta (*Bauer*), fužinskega mojstra pri baronici Rechbach, kovaškega mojstra (*Schmidt-Hammer-Meister*), tri jeklarske delavce (*Stabel-Arbeiter*), mlinarja, vinotoča (*Weinschenck*), dva tesarja in štiri obrtnike, ki so hodili k naročnikom na dom, na t. i. štero – dva tkalca (*Weeberstehrer*), barvarja (*Färber-Stehrer*) ter podkovača (*Huffschmidt Stehrer*).⁸⁰ Tudi če poklicna podoba ni popolna, je na dlani, kako malo je bila v trgu zastopana obrt, da ne govorimo o povsem odsotnih trgovcih in kramarjih.

Tudi sejemska trgovina je bila nadvse skromna. O

tem, da bi Bela Peč kdaj premogla tedenski sejem, ni nobenih poročil. V določenih treh urbarjev iz 17. stoletja je omenjeno zgolj proščenje (*Kirchtag*) pri cerkvi sv. Lenarta, ki se je odvijalo v nedeljo po sv. Barbari (4. decembra) in za katerega varovanje je skrbel gosposki oskrbnik.⁸¹ V majhnem fužinarskem trgu pač ni bilo pravih pogojev ne za sejmsko trgovino ne za trgovanje nasploh. Po eni strani zaradi premajhnih domačih potreb in skoraj neznatnega podeželskega zaledja, po drugi pa zaradi prevelike bližine Trbiža, ki je lahko zadovoljil vsem potrebam po tovrstnih neagrarnih storitvah in izdelkih.

V prometnem pogledu Bela Peč ni imela neugodne lege, čeprav skozi dolino in trg nikoli ni tekla kakšna pomembna prometna povezava. Približno uro hoda je bila oddaljena od Trbiža, skozi katerega je iz Kanalske doline po dolini Ziljice vse do 18. stoletja vodila glavna prometnica med Dunajem in notranjostjo Vzhodnih Alp ter med Benetkami in Salzburgom, oprta še na staro rimsko cesto. Ko je po razglasitvi Trsta za svobodno luko (1719) sčasoma stekla glavna povezava med Koroško in morjem čez Korensko sedlo, je bila Bela Peč le malo bolj oddaljena od te ceste kakor od trbiške.⁸² Nikakor ne gre zanemariti dejstva, da je pri Beli Peči najnižji in s tem najlažji prehod s Kranjske na Koroško, in sicer od Rateč čez savsko razvodje, skozi belopeško dolino in

⁷⁹ ARS, AS 174, šk. 253, L 307, No. 20, urbarski izvleček 1749–1751.

⁸⁰ Prav tam, šk. 201, L 307, No. 2, 12. 6. 1749.

⁸¹ KLA, KLA 112, 2435, Urbar und Kopialbuch, fol. 7v; prav tam, 2732, Urbar Weissenfels 1636, pag. 35; StLA, I. Ö. HK-Sach, K 91, H 27, Weissenfels Urbar 1658–1660, fol. 11.

⁸² O tem, zlasti: Hassinger, *Geschichte des Zollwesens*, str. 101–277.

naprej po dolini Ziljice na Beljak. Tej cestni povezavi je sicer vseskozi pripadala le stranska vloga, zato trg od nje ni imel posebnih koristi.⁸³

Bela Peč je torej po svoji poklicni, gospodarski in socialni strukturi ostajala veliko bolj fužinarski kraj, kot da bi se približala »pravim« trgom, središčem trgovske in obrtne dejavnosti. Po J. Šornu je leta 1770 premogla troje fužin, ki so bile vse ustanovljene še pred letom 1700. Tako kot sredi stoletja je le ena (Zgornja Fužina) premogla tako talilni ogenj na jeklo (2) kot na železo (1), drugi dve pa samo na jeklo, od teh ena (Spodnja Fužina) dva takšna ognja. Število težkih kladiv (norcev) je bilo različno: tri pri Zgornji, eno pri Srednji in dve pri Spodnji Fužini.⁸⁴ Izkaz o proizvodnji in personalu iz leta 1769 navaja za Belo Peč 37 fužinskih delavcev, 70 ogljarskih hlapcev, 15 faktorjev idr., vendar niti enega rudarja.⁸⁵

Ob nastanku jožefinskega katastra slabi dve desetletji pozneje (okoli 1787) je bilo stanje belopeških fužin podobno. Andrej Sebastjan Siegert, Rechbachov naslednik pri Zgornji Fužini in imetnik njihovega dvorca Podklanec (*Behaufung Stückl*), je premogel tri kladiva za jeklo, Jožef Kavalari pri Srednji Fužini dve, Pavel Huber pri Spodnji pa tri. Iz tega katastra izvemo še za nekaj drugih obratov na vodni pogon ob istem Jezerskem potoku, ki so bili vsi v lasti omenjenih treh fužinarjev, in sicer dva mlina, dve žagi za deske in 11 stop. Pri nekaterih posestnikih je omenjena kmečka kajža (*Bauern Kaischen*), ni pa nobenih podatkov o poklicih. Kot je navedeno v uvodnem orisu ledine Bela Peč, je štel trg 60 hišnih števil (od 1 do 60), a se jih v popisu dejansko pojavlja samo 45,⁸⁶ ker lastniki preostalih očitno niso premogli obdelovalnih zemljišč in ker nekatere hiše najbrž tudi niso več obstajale. Kot povsod drugod v deželi je bilo hišno oštevilčenje uvedeno leta 1770.⁸⁷

Tudi leta 1793 so bili še vsi trije fužinarski obrati v rokah zgoraj naštetih rodbin Siegert, Kavalari in Huber. Prva dva fužinarja sta imela po en talilni ogenj in dve kladivi, Huber pa dva ognja in štiri kladiva. Poleg tega je Siegert premogel fužine za presnanje, za tezanje ali brescianske fužine ter žičarno.⁸⁸ O številu zapo-

slenih v posameznem obratu imamo natančne podatke šele iz leta 1811, ko je bil Siegertov naslednik (pri Zgornji Fužini) že jeseniški fužinar Leopold Ruard, poročen z njegovo hčerko. Kavalarijeve fužine so tedaj zaposlovale 17 delavcev, Huberjeve 30 in Ruardove 89 ali skoraj dvakrat toliko kot prve in druge skupaj. J. Šorn se je ob tem spraševal, kaj vse je popisovalec prištel k Ruardu, da je dobil tako visoko številko.⁸⁹

Od osemdesetih let 18. stoletja dalje smo nepri- merno bolje kot dotlej poučeni o poklicih Belopeč- čanov, saj jih zdaj precej dosledno beležijo matične knjige. Pogosto so starši in botri krščencev, mlado- poročenci, poročne priče in umrli označeni sicer le kot tržani (*Bürger/in*), precej je fužinskih mojstrov (*Hammermeister*) in drugih s fužinarstvom poveza- nih poklicev, tako kot sredi stoletja pa le tu in tam kak gostilničar in obrtnik, kot na primer tesar ali krzinar. Preseneča dokaj pogosto pojavljanje poklica rudar (*Bergknapp*), ki ga srečujemo tudi po okoliških vaseh, zlasti v Koprivniku. Ni gotovo, ali so bili vsi rudarji zaposleni v rudniku svinca v Rablju, kot je izrecno navedeno pri nekaterih oziroma so označe- ni kot cesarsko-kraljevi rudarji (*k. k. Bergknapp*), ali pa gre deloma tudi za (priložnostne) iskalce železo- ve rude po belopeški okolici.⁹⁰ Sodeč po prej ome- njenem izkazu iz leta 1769 tedaj tu ni bilo rudarjev, kopačev železove rude,⁹¹ vendar bi se stanje medtem lahko spremenilo, saj so, kot smo videli, rudo sto let prej tož že kopali.

Pomemben vir iz tega časa so jožefinska voja- ška merjenja, kartografska upodobitev kraja z opi- som iz let 1784–87. Bela Peč je imenovana tržec (*Markt Weissenfels*), v rubriki o trdnih zgradbah pa so kot takšne našteti samo grad, župnijska cerkev z župniščem in štiri zasebne hiše.⁹² Na zemljevidu je kot grad (*Schloß*) prikazan dvorec na skrajnem vzhod- nem koncu naselja, tj. Podklanec ali Stückl, in pod njim kladivo za jeklo (*Stachl Hamer*), medtem ko je stari belopeški grad na hribu upodobljen kot ruševina (*Rudera Weissenfels*).⁹³

Prva natančna kartografska podoba Bele Peči je iz leta 1813, in sicer v t. i. francoskem katastru, na- stalem v času kratkotrajne pripadnosti belopeškega območja Napoleonovemu Italijanskemu kraljestvu. Katastrska mapa je bila pozneje vključena v franci- scejski kataster, katerega spisovni del je za Belo Peč datiran leta 1830. Ker francoski kataster drugače kot franciscejski ne razlikuje med zidanimi in lesenimi stavbami, smo žal prikrajšani za vedenje o tem, iz ka-

⁸³ Cesta je v začetku 30. let 19. stoletja v cenilnih operatih franciscejskega katastra opredeljena kot okrajna (*Bezirksstrasse*) in v srednje dobrem prevoznem stanju (ARS, AS 176, Cenilni operati, L 330, k. o. Bela Peč, katastrski cenilni elaborat, uvod, § 6, s. d.).

⁸⁴ Šorn, *Začetki industrije*, str. 149, imenuje obrate Bela Peč I, II in III, njihovo identifikacijo pa omogočajo imena lastnikov (str. 142).

⁸⁵ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 479.

⁸⁶ ARS, AS 175, sk. 1, Naborno gospostvo Bela Peč, k. o. Bela Peč, fasija, s. d., ledina I.

⁸⁷ Archivio parrocchiale Fusine in Valromana, liber baptisato- rum 1733–1771.

⁸⁸ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 479–480. – Müllner podaja tudi kratek historiat vseh treh obratov. Prvi, nekoč Casparjev, naj bi obstajal od leta 1540, druga dva pa naj bi postavili leta 1613. Manj jasen je pri navajanju zaporedja imetnikov (str. 480). Letnice zgraditve fužinarskih obratov se zelo verjetno opirajo na urbarje, kjer smo jih že srečali.

⁸⁹ Šorn, *Začetki industrije*, str. 1671–162. – Leopold Ruard, umrl leta 1834, in Magdalena Siegert, sta se poročila leta 1807 (Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 428).

⁹⁰ Archivio parrocchiale Fusine in Valromana, Geburtsbuch 1784–1820, Trauungsbuch 1785–1820, Sterbebuch 1770–1820.

⁹¹ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 479.

⁹² Rajšp (ur.), *Slovenija na vojaškem zemljevidu. Opisi. 4. zvezek*, str. 4.

⁹³ Prav tam, sekcija 107.

»Fužinarski dvorec« (Castelletto) pri Spodnji Fužini (foto B. Golec, avgust 2016).

kšnega materiala je bila katera. Tudi socialna oziroma poklicna struktura posestnikov ostaja neznanka, ker ni izpolnjena rubrika o njihovem stanu. V trgu je bilo tako kot v času jožefinskega katastra 60 hišnih števil, vendar štiri številke dejansko pogrešamo. Štiri hiše je imel v lasti fužinar Leopold Ruard, tedanji lastnik dvorca Podklanec (Stückl) in največjih fužin (Zgornja Fužina). Drugi fužinarski obrat (Srednja Fužina) je še vedno posedovala rodbina Kavalari in tretjega (Spodnja Fužina) rodbina Huber. V rokah navedenih treh fužinarjev so bili tudi oba mlina in obe žagi, sicer pa sta imela Ruard in Huber za razliko od Kavalarija po dve fužinski poslopji (*Hamer, Hamergewerk*).⁹⁴ Po uradnih podatkih za leto 1817 je bilo število hiš v Beli Peči tedaj rahlo višje (62), število prebivalcev pa je znašalo 314,⁹⁵ kar je 75 manj kot po terezijanskem ljudskem štetju leta 1754.⁹⁶

Kot vse kaže, se stanje v franciscejskem katastru in cenilnih operatih v resnici nanaša na čas nastanka francoskega katastra (1813). Cenilni elaborat iz začetka tridesetih let govori namreč le še o dveh fužinarskih obratih, ki ju imenuje Ruardov in Walcherjev, vsak pa je zaposloval 20 delavcev. Fužina za jeklo v rokah Leopolda Ruarda je tedaj dobivala surovo železo iz lastnikove talilnice na Savi pri Jesenicah, medtem ko se je Walcherjeva fužina za že-

lezo oskrbovala s Koroške.⁹⁷ V vsej katastrski občini, ki je vključevala še manjše vasi Ahleti, Koprivnik in Zagrad, je bilo tedaj 630 duš, 91 hiš in 134 stanovanjskih strank. Nekoliko preseneča, da se jih je od zadnjih kar 124 ukvarjalo samo s kmetovanjem in manj kot desetina tudi z obrtjo (10).⁹⁸ Slaba polovica stanovanjskih hiš je bila zidanih (44), druge pa tako kot gospodarska poslopja lesene, deloma v dobrem in deloma v srednje dobrem gradbenem stanju.⁹⁹

V tridesetih letih 19. stoletja belopeško fužinarstvo ni bilo v upadu, kot bi sklepali iz navedb o samo še dveh fužinarskih obratih, Ruardovem in Walcherjevem. Tretji, Kavalarijeve fužine pri Srednji Fužini, v resnici ni ugasnil, ampak je bil samo združen z Ruardovimi. Oboje je leta 1836 podedovala Ruardova hči Kristina, poročena z lastnikom belopeškega gospodarstva Francem Kosom, medtem ko je njen brat Viktor obdržal obrate na Savi in Plavžu pri Jesenicah ter v Mojstrani.¹⁰⁰ Obrat pri Spodnji Fužini, nekoč Pucherjev, je medtem postal last Antona Walcherja.¹⁰¹

⁹⁷ ARS, AS 176, Cenilni operati, L 330, k. o. Bela Peč, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 14, s. d. – V istem elaboratu je tudi pri obravnavi voda jasno povedano, da žene Jezerski potok (samo) dvoje fužin (*Eisenhammerwerke*) (prav tam, & 5).

⁹⁸ Prav tam, & 3.

⁹⁹ Prav tam, & 13.

¹⁰⁰ V delilni pogodbi so kot Kristinina dediščina navedene Siebertove in Kavalarijeve (!) »rudarske entitete« (*Bergwerksestitäten*), ki so jih sestavljali: fužine za presnanje, štiri kladiva za jeklo, cajnarica, fužine za tezanje, 15 žebljarskih nakoval in klešče za žico skupaj s stanovanjskimi in gospodarskimi poslopji ter gozdovi (Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 428). Prim. Mohorič, *Dva tisoč let*, str. 246–147.

¹⁰¹ Za lastnikom Domicijanom Huberjem, lastnikom leta 1808,

⁹⁴ ARS, AS 176, L 330, k. o. Bela Peč, zapisnik zemljiških parcel, 27. 1. 1830; mapni listi VIII, IX, XIII in XIV. gl. tudi: prav tam, Cenilni operati, L 330, k. o. Bela Peč, zapisnik zemljiških in stavbnih parcel, 27. 1. 1830.

⁹⁵ *Haupt-Ausweis*, fol. F2.

⁹⁶ Gl. op. 76.

Poznejši razvoj fužinarstva in industrijskega železarstva v Beli Peči je še neraziskan in znan le v fragmentih.¹⁰² Za ponovni gospodarski in demografski dvig trga sta bila ključna zgraditev železniške proge Ljubljana–Trbiž (1870) in nemški kapital, strnjen okoli delniške družbe Stahlwerke Weissenfels (Jeklarne Bela Peč). Industrijska proizvodnja s sedežem v Podklancu se je razmahnila z izdelovanjem svetovno znanih patentiranih verig in se z večjimi ali manjšimi težavami obdržala do danes. Pred prvo svetovno vojno je bilo zaposlenih do tristo delavcev, največ iz Ziljske doline, a tudi iz Ogrske in Hrvaške. S prитоком delavcev od drugod in s tovarniškimi hišami se je precej spremenila fiziognomija kraja.¹⁰³ Kot lahko razberemo iz spodnje preglednice, se je število hiš, ki je do srede 19. stoletja stagniralo (okoli 60), do leta 1910 povečalo za polovico, prebivalstvo pa se je zlasti zaradi delavstva podvojilo (z vmesnim občutnim padcem leta 1880), pri čemer se je v prvem desetletju 20. stoletja skoraj podvojil tudi delež slovensko govorečih.

Število hiš in prebivalcev trga Bela Peč v obdobju 1817–1910

Leto	Število hiš	Število prebivalcev	Domače prebivalstvo	
			nemško govoreči	slovensko govoreči
1817 ¹⁰²	62	314	---	---
1857 ¹⁰³	63	389	---	---
1869 ¹⁰⁴	64	588	---	---
1880 ¹⁰⁵	74	490	433 (90,8 %)	44 (9,2 %)
1890 ¹⁰⁶	72	563	470 (86,4 %)	74 (13,6 %)
1900 ¹⁰⁷	80	533	444 (89,7 %)	49 (9,9 %)
1910 ¹⁰⁸	90	768	614 (82,4 %)	131 (17,6 %)

je tu leta 1835 izpričan Anton Walcher, že leta 1844 pa Peter Pavel Koschat (Müller, *Le Case del Comune di Weissenfels*, str. 133).

- ¹⁰² I. Mohorič v svojem obsežnem delu o gorenjskem železarstvu pušča Belo Peč povsem ob strani (Mohorič, *Dva tisoč let*), po eni strani zato, ker je po prvi svetovni vojni pripadla Italiji, po drugi pa zaradi nevključitve tamkajšnjih obratov v leta 1869 ustanovljeno Kranjsko industrijsko družbo (prav tam, str. 210 sl.). Tudi M. Müller fužinarstva in industrije ne obravnava, ampak razkriva le, katere hiše so bile v lasti belopeške jeklarne (Müller, *Le case del Comune Catastale di Weissenfels*, str. 114 sl.).
- ¹⁰³ Podlogar, *Iz zgodovine kranjskih trgov*, str. 52. O industrijskih podjetjih v povezavi z nekdanjim belopeškim gospodarstvom gl. tudi: Smole, *Graščine*, str. 77.
- ¹⁰⁴ *Haupt-Ausweis*, fol. F2.
- ¹⁰⁵ *Landes-Regierungsblatt*, str. 202.
- ¹⁰⁶ *Orts-Repertorium*, str. 68.
- ¹⁰⁷ *Special-Orts-Repertorium* (1884), str. 102.
- ¹⁰⁸ *Special Orts-Repertorium* (1894), str. 94.
- ¹⁰⁹ *Gemeindelexikon von Krain*, str. 116.
- ¹¹⁰ *Spezialortsrepertorium von Krain*, str. 71.

Politično-upravni razvoj trga

Belopeški trg je od svojega nastanka dalje v celoti spadal pod domače zemljiško gospodarstvo Bela Peč s sedežem v gradu, zgrajenem v prvi polovici 15. stoletja na strmi vzpetini nad fužinarsko naselbino. Za razvoj in avtonomijo trga nikakor nista bili nepomembni dve spremembi: v lastništvu in funkcioniranju gospodarstva. Prva se je dogodila leta 1636, ko je gospodarstvo prešlo iz deželno knežjih rok v zasebne, najprej v last knezov Eggenbergov.¹¹¹ S tem je tudi kraj po formalnem statusu prenehal biti deželno knežji, ampak je postal zasebni (municipalni) trg. Druga sprememba je povezana s prenosom gosposčinskega sedeža na oddaljene Jesenice na drugem, vzhodnem robu gospodarstva, kar se je dokončno zgodilo okoli leta 1700, potem ko je gosposčinski upravitelj prebival na Jesenicah vsaj že nekaj časa pred letom 1689. Po opustitvi je stari belopeški grad kmalu postal razvalina, ne da bi v dolini dobil naslednika – nov двореc ali upravno poslopje.¹¹² V 18. stoletju se je središče gosposčinske uprave prestavilo še enkrat, in sicer z Jesenic v Kranjsko Goro, kjer je ostalo do zemljiške odveze.¹¹³

¹¹¹ O lastnikih gospodarstva gl. Smole, *Graščine*, str. 76.

¹¹² Valvasor (1689) pri opisu trga Jesenice pravi, da je ena od tamkajšnjih lepih hiš v lasti belopeškega gospodarstva in da v njej iz praktičnih razlogov vedno prebiva upravitelj ali oskrbnik gospodarstva, ker je Bela Peč tako rekoč čisto na robu gosposčinskega ozemlja (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 21). Nedolgo zatem je belopeški grad povsem opustel, bodisi že pod grofi Trilecki bodisi pod Matevžem Segallo, ki ga je od njih kupil leta 1715 (ARS, AS 1063, Zbirka listin, št. 2829, 1715 III. 26., Ljubljana). Segalla se je z družino naselil v jeseniški upraviteljevi hiši. Članom njegove družine je namreč od pomladi naslednjega leta mogoče kontinuirano slediti v jeseniških matičnih knjigah (NSAL, ZA Jesenice, Matične knjige, R 1700–1745, pag. 96, 101, 110, 130, 132), ko pa so leta 1722 popisali celotno Segalovo zapuščino, belopeški grad v zapuščinskem inventarju ni niti več omenjen (ARS, AS 309, šk. 106, fasc. XXXXIII, lit. S–109, 9. 7. 1722). Potem ko ga Valvasor leta 1689 prikazuje še v polni funkciji, je pol stoletja pozneje (1744) vrisan na Florijančičevem zemljevidu Kranjske kot razvalina (Florijančič, *Deželopisna karta*, list 1). Datiranja dokumentov kot »Herrschaft Weissenfels« so tako glede kraja nastanka zlahka zavajajoča (npr. ARS, AS 133, Gospostvo Bela Peč, Urkunden und Verbriefungs-Protokoll II 1733–1809, 1. 6. 1733, 31. 5. 1792). – Opozoriti kaže na neverodostojno poročilo, po katerem belopeški grad leta 1618 ni bil pozidan in so ga po napadu nanj uničili rateški kmetje, tako da naj bi bil že odtlej ruševina. Zapis je leta 1750 našel pod kamnom v grajskih razvalinah neki slamorezec, njegov prepis pa je leta 1781 potrdil belopeški magistrat (ARS, AS 1080, šk. 10, fasc. 13, Graščinski arhivi (B–N), Bela Peč, 1. 1. 1781).

¹¹³ Ob terezijanskem ljudskem štetju leta 1754 je družina Segalovega sina Jozefa že prebivala v Kranjski Gori (NSAL, NSAL 100, KAL, šk. 116/9, s. d.). V izogib dvomnostim je belopeško gospodarstvo v dokumentih pozneje označeno tudi kot »gospostvo Bela Peč v Kranjski Gori« (*Herrschaft Weissenfels zu Kronau*), denimo v zemljiškoknjiznih listinah in cenilnih operatih v začetku 30. let 19. stoletja (npr. ARS, AS 133, Gospostvo Bela Peč, Urkunden und Verbriefungs-Protokoll II 1733–1809, 23. 12. 1793; AS 176, Cenilni operati, L 330, k. o. Bela Peč, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 1, s. d.). Zidana hiša lastnika belopeškega gospodarstva Franca Kosa je

Manj pomembne so bile cerkvenoupravne spremembe, če odmislimo turbulentni čas reformacije, ko je cerkev sv. Lenarta skoraj tri desetletja samevala brez duhovnika (od 1572 do 1601), tržani pa so postali protestanti.¹¹⁴ Vse od leta 1390 do začetka 19. stoletja je Bela Peč ostala sestavni del župnije Kranjska Gora, podrejene ljubljanski škofiji od njene ustanovitve leta 1461 dalje. Stalni duhovnik pri cerkvi sv. Lenarta na robu trga je od leta 1682 nosil naslov vikarja, dokler se ni leta 1820 osamosvojila povsem samostojna belopeška župnija.¹¹⁵

V tesni navezavi na gospodstvo in deloma tudi na domače cerkveno središče je izza srednjega veka delovala fužinarska, pozneje trška avtonomija, ki je tako kot samouprave drugih trgov na Kranjskem doživela konec v dobi francoske zasedbe v začetku drugega desetletja 19. stoletja.¹¹⁶ Védenje o njenem ustroju in delovanju bi bilo močno okrnjeno, omejeno skoraj samo na normativna določila v gosposčinskih urbarjih iz 17. stoletja in na omembe trških sodnikov (največ v matičnih knjigah), če se ne bi ohranil prvovrsten vir, trška knjiga, ki smo se je že dotaknili in o kateri bo še govor.

Tudi normativni viri sami so sicer toliko zgovorni, da omogočajo dovolj jasno sliko upravno-pravne položaja trga. Gre za tako rekoč identične zapise, ki se pojavljajo v vseh treh urbarjih iz 17. stoletja. Njihov nastanek je treba iskati še v 16. stoletju, v osnovi pa se navezujejo na normative iz nedatiranega Memoriala, nastalega kmalu po letu 1523.¹¹⁷ Glavna razlika je ta, da tedaj niso bili izrecno omenjeni trg in tržani. Tudi dikcija določil v urbarjih iz let 1617, 1636 in 1658–60 kaže na njihov izvor v starejši dobi. V ospredju so namreč fužinarji in kovači, ne tržani kot taki, tako kot tudi Bela Peč v glavnem delu urbarja ni izrecno imenovana trg.

Urbarska določila zajemajo vse bistvene pravice in obveznosti Belopečanov. Začenjajo se s ključno navedbo za gospodstvo, da fužinarji in kovači pod Belo Pečjo (*vndter Weissenfels bey denen Hamern vnd Schmitten*) ne gospodstvu ne duhovščini ne plačujejo nobene desetine od posevka, njihova obdelovalna zemlja pa so samo vrtovi in prav majhna ozka zemljišča. Če jih fužinarji in kovači prodajajo drug drugemu, so oproščeni plačila desetega pfeniga, le gosposčinski oskrbnik prodajo potrди. Prav tako so prosti

plačila davka in ne opravljajo nobene tlake, razen da ob nevarnosti stražijo belopeški grad. Pravijo, da tržanske (*bürgerliche*) kazenske in civilne zadeve izvršujejo v svojem pomirju (*Burgkhfried*), prijete zločince (*Malefiz persohnen*) pa so dolžni tretji dan izročiti gosposčinskemu deželskemu sodišču v justifikacijo. Po njihovi navedbi se ozemlje pomirja začenja pod Klancem (*in der Höch sein, oder in der Stückhl genant*) – pri poznejšem dvorcu Podklanec (*Stückl*) – tostran Rateč med dvema hribčkoma in teče skozi trg (*durch denn Marckbt*) do Belega potoka. Sami volijo trškega sodnika (*ainen Marckbt Richter*) in ga predstavijo oskrbniku gospodstva v potrditev. Sicer pa nimajo nobenih trških svoboščin (*Markcht Freiheiten*) razen štirih fevdnih pisem, ki jih že poznamo, treh iz prve polovice 15. stoletja (1404, 1407 in 1422) ter mitninske oprostitev na trbiški mitnici iz leta 1545. Imajo tudi gmajno za pašo, ki si jo deloma delijo z Ratečani, in v dodeljenih gozdovih posebno pravico do izkoriščanja lesa za lastne hišne potrebe. Dragocen je podatek o sejmski dejavnosti. Pri cerkvi sv. Lenarta, podružnici župnije Kranjska Gora, se v nedeljo po sv. Barbari (4. decembra) odvija prošenje (*Kirchtag*), ki ga varuje gosposčinski oskrbnik in prejme za to 24 krajcarjev ter četrtingo vina. Cerkveni obračun naredijo ključarji na praznik sv. Filipa in Jakoba (3. maja) v navzočnosti župnika, oskrbnika in soseske.¹¹⁸ Normativna določila so se zagotovo prenašala vsaj še v drugo polovico 18. stoletja, vendar njihovih poznejših zapisov ne poznamo.

Izjemno dragocen vir o dejanskem funkcioniranju trške samouprave je doslej že večkrat omenjena knjiga trških zapisnikov, ki jo bomo kratko imenovali trška knjiga. V skoraj v celoti popisani foliant z blizu sto neoštevilčenimi listi so od leta 1525 do 1734 vpisovali različne spomina vredne vsebine, sprva po vrsti, pozneje pa brez pravega reda, kjer je bilo pač dovolj prostora.¹¹⁹ Knjiga je tem pomembnejša, ker pokriva časovni razpon več kot dveh stoletij in ker se lahko od kranjskih trgov pohvali s takšnim ohranjenim virom le še Žužemberk, ta sicer z dvema trškima knjigama, a precej mlajšima.¹²⁰ Belopeška trška knjiga je bila sprva namenjena samo vpisovanju pomembnejših sodnih zadev in je pri prvi iz leta 1525 tudi izrecno imenovana sodna knjiga (*das Gerichts Buech; im Gerichts Puech*).¹²¹ Sedemdeset let pozneje (1595) je o knjigi govor kot o sodnem za-

v franciscejskem katastru označena kot »als Dominium Weissenfels« (ARS, AS 176, L 127, k. o. Kranjska Gora, zapisnik stavbnih parcel, 8. 3. 1827).

¹¹⁴ Podlogar, *Iz zgodovine kranjskih trgov*, str. 52–53.

¹¹⁵ Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 39–40. – Leta 1933 je bila belopeška župnija po skoraj pol tisočletja izločena iz ljubljanske škofije in dodeljena videmski nadškofiji (prav tam, str. 40), ki ji je skupaj s Kanalsko dolino pripadala že v času kratkotrajne francoske vladavine v začetku 19. stoletja (Steska, *Ilirska Koroška*, str. 57).

¹¹⁶ O odpravi mestnih in trških avtonomij z ustanovitvijo francoskih komunov gl. zlasti: Žontar, *Struktura uprave*, str. 201–203.

¹¹⁷ Gl. op. 27.

¹¹⁸ KLA, KLA 112, 2435, Urbar und Kopialbuch, fol. 8–13v; prav tam, 2732, Urbar Weissenfels 1636, pag. 35–41; StLA, I. Ö. HK–Sach, K 91, H 27, Weissenfels Urbar 1658–1660, fol. 11–13v. – Citati so vzeti iz urbarja 1636.

¹¹⁹ AS 1073, 231r, trška knjiga Bela Peč. – Knjigo so dejansko začeli voditi šele leta 1530. Na sprednji strani usnjenih platinic je namreč naslov z letnico, ki razkriva, da je imela knjiga najprej funkcijo kopalne knjige: »Formular Allerley Copien etc. 1530«.

¹²⁰ ARS, AS 168, fasc. 1, sodni protokoli 1656–1688, trška knjiga 1687–1890. Gl. tudi: Golec, *Trg Žužemberk*, str. 33–41.

¹²¹ AS 1073, 231r, s. p., 21. 7. 1525, 1. 8. 1525.

Belopeška trška knjiga – zapis o volitvah sodnika leta 1601 in 1602 (ARS, AS 1073, 231r, s. p.).

pisniku (*alda in Grichts Protocol*).¹²² Odtlej knjiga v veliki meri izgubi dotedanjo namembnost, saj se pridružijo druge vsebine, sodnih zadev pa je sčasoma vedno manj, dokler konec 17. stoletja povsem ne prenehajo (1697). Od konca 16. stoletja so v trško knjigo vpisovali predvsem volitve in potrditve trških sodnikov, veliko manj volitve in sestavo trškega sveta, od leta 1698 do 1734 pa z eno izjemo (izvleček iz urbarja) samo še sprejeme novih meščanov. Druge vsebine so zastopane neprimerno redkeje oziroma so sploh osamljene. Dokler je imela knjiga samo namembnost sodnih zapisnikov, praviloma srečujemo izpiljene pisave, ki jih gre kljub vpisom zadev v prvi osebi (sodnikov in gosposčinskih oskrbnikov) pripisati poklicnim gosposčinskim pisarjem. Zapisi o volitvah in potrditvah izvoljenih sodnikov ter svetnikov so večinoma prav tako pisani z lično pisavo, v prvi osebi in s podpisom oskrbnika oziroma njegovega pooblaščenca, t. i. oskrbniškega upravitelja. Nasprotno so vpisi iz zadnjih treh desetletij neprimerno bolj nerodni, delo trških sodnikov in najbrž še koga, ki je bil le za silo več pisnega uradovanja. Vsekakor je pomenljivo, da nikoli ne naletimo na omembo trškega pisarja.

Knjiga je prvovrsten vir za spoznavanje sodne in upravne prakse, sestave in funkcioniranja trških

organov ter razmerja med trško samoupravo in gospostvom. Sodne zadeve so razen redkih izjem civilnopravne (kupoprodaje, zapuščine, oporoke, tožbe zaradi dolgov idr.) in redko kazenskopravne, ki so razumljivo vse manjše. Med njimi je kot najtežja kazen izpričan izgon iz trga in trškega pomirja. Ta je leta 1588 doletel tatu, zalotenega pri kraji na Koroškem, ukaz, kako ravnati s premoženjem izgnanega, pa je izdal gosposčinski oskrbnik.¹²³ Zapis o tem, da je trški sodnik leta 1594 nekega hudodelca (*ein Mallauß Person*) tretji dan po prijetu izročil oskrbniku v belopeški grad,¹²⁴ je v skladu z določilom, ki ga najdemo v urbarjih iz 17. stoletja.¹²⁵ Nasprotno ni izpričanih primerov pritožbe na oskrbnika kot drugostopenjsko instanco, o čemer kot o normi govori že t. i. Memorandum kmalu po letu 1523.¹²⁶ Pač pa je pri prvi sodni zadevi iz leta 1525 – nanaša se na zapuščino – navedba, da jo je potrdil oskrbnik Baltazar Meichsner (*zu krefften erkhennt*).¹²⁷

Kot v drugih trgih z razvito sodno-upravno avtonomijo so se prebivalci Bele Peči delili na tržane (*Bürger*) in ostale prebivalce (gostače), ki jih lahko štejemo med tržane v širšem pomenu besede. Pravi,

¹²³ Prav tam, s. p., 25. 7. 1588.

¹²⁴ Prav tam, s. p., 3. 6. 1594.

¹²⁵ Gl. op. 116.

¹²⁶ Gl. op. 27.

¹²⁷ ARS, AS 1073, 231r, s. p., 17. 8. 1525.

¹²² Prav tam, s. p., 29. 3. 1595.

polnopravni tržani so postali tisti, ki so jih v tržanstvo sprejeli ob svečani prisegi. Institucija polnopravnega tržanstva je bila vsekakor povezana z izoblikovanjem klasičnih trških organov in sega torej najpozneje v prvo polovico 16. stoletja, vendar smo o konkretnih primerih podeljevanja tržanstva poučeni pozno, šele iz vpisov v trški knjigi od leta 1687 do 1734. Skupno je izpričanih 16 sprejemov, pri katerih je pred trškim sodnikom priseglo različno število novosprejetih tržanov – od eden do osem. Njihovi poklici in izvor so navedeni le izjemoma. Tako za prvega izvemo, da je bil fužinar (*Hamergewerckh alda*), in sicer »gospod« Andrej Kavalar,¹²⁸ eden je naveden kot čevljar, eden pa je prišel z Jesenic.¹²⁹

Tudi sestava trških organov – trški sodnik s svetom – je bila tipična za trge z razvito sodno-upravno avtonomijo, pri čemer je v Beli Peči poleg sveta vsaj nekaj časa obstajal še manjši odbor, katerega vloge ne poznamo. Svet se je vsekakor razvil iz sodnega prisedništva, ki zaradi strukture razpoložljivih virov ni izpričano pred začetkom vodenja knjige sodnih zapisnikov leta 1525.¹³⁰ Kot že rečeno, se oznaka trški sodnik prvič pojavi med letoma 1533 in 1535, od leta 1548 pa je razen ene same izjeme (1552) ustaljena.¹³¹ Odtlej srečujemo tudi trške svetnike (*Hern vnd Ratts Freundt, Herrn des Raths, Burger des Raths*),¹³² za katere se, ko gre za celoto, alternativno pojavlja prejšnje oziroma splošnejše poimenovanje prisedniki (*meine Beisizer, Herrn vnd Bejsizer*),¹³³ včasih oboje skupaj (*Bejsitzer des Ratts, Rattsfreunde vnd Beisizer*).¹³⁴ Trškega sodnika in svet so volili vsako leto v dneh okoli praznika sv. Filipa in Jakoba (3. maja), in sicer – kot lahko preberemo v zapisu o izvolitvi sodnika leta 1646 – po starem običaju (*den alten gebrauch nach*) ob cerkvenem obračunu.¹³⁵ Podatkov o volitvah članov sveta je v knjigi neprimerno manj. Ko se leta 1593 pojavi prvi zapis o sodniški izvolitvi, so svetniki (*Rathsfreunde*) v nadaljevanju le naštet, skupaj enajst, izrecno pa je še povedano, da so vsi tudi tukajšnji tržani (*alle Burger daselbst*).¹³⁶ Da so jih volili sočasno s sodnikom (*erkhust vnd erwelt*), priča kronološko naslednji zapis o volitvah iz leta 1599, ki je nastal izpod peresa istega gosposočinskega oskrbnika in pozna imena devetih svetnikov.¹³⁷ V 17. stoletju je v devetdesetih letih od 1601 do 1691 dokumentirana skoraj polovica volitev sodnika (44), enkrat dvojje v

istem letu,¹³⁸ medtem ko je zapisov o volitvah oziroma o personalni sestavi trškega sveta samo osem, in to iz krajšega časovnega razpona med letoma 1633 in 1686. Iz treh zaporednih vpisov (1633–1635), ko je bilo v svetu devet »svetnikov in prisednikov« (*Rattsfreunde vnd beisitzer*), lahko razberemo, da so tudi svet volili vsako leto in sočasno s sodnikom. V letih 1659 in 1661 je imel 11 oziroma 12 članov, obstajal pa je še poseben odbor (*Ausschus*), ki je štel prvič pet mož in drugič samo dva.¹³⁹ Ta organ, katerega funkcija ni znana, je pozneje izginil. Za leto 1682 vemo, da so 9. februarja, torej na neobičajen dan, sprejeli pet novih svetnikov. Malo prej ali pozneje je njihovo število znašalo enajst¹⁴⁰ in devet leta 1686, ko je izpričana zadnja sestava. Poklic se pri svetnikih pojavi le izjemoma, pri sodnikih pa sploh nikoli.¹⁴¹

Ne gre dvomiti, da so sodnika in svet lahko volili le polnopravni tržani, čeprav se včasih pri volitvah poleg skupnosti tržanov (*die ganze burgerschaft* oziroma samo *burgerschaft*) pojavi še soseska (*gemain* oziroma *nachbarschaft*) in je leta 1642 govor sploh samo o tej (*wal der ganzen Nachbarschaft vnd Gmain*).¹⁴² Zgodnejši zapisi o volitvah so delo gosposočinskih oskrbnikov, ki so novoizvoljenega sodnika potrdili, od leta 1631 dalje pa je to nalogo največkrat opravi oskrbnikov pooblaščenec, imenovan oskrbniški upravitelj (*Pflegsverwalter*), kar utegne biti povezano s tem, da je oskrbnik morda že tedaj prebival na Jesenicah.¹⁴³ Pooblaščenec so bili tudi pomembni domačini, tako leta 1653 fužinar Jurij Kristof Casper (*Hamergewerckh albie*).¹⁴⁴ Poleg tega je ob potrditvi s strani gospostva v prvi polovici 17. stoletja nekajkrat navedeno, da je gosposočinski oskrbnik novemu sodniku izročil sodno skrinjo (*Gerichtsladt*).¹⁴⁵ V istem času in samo dve leti (1639–1640) srečujemo na čelu trškega sodišča sodnega upravitelja (*Gerichtsverwalter*), ki je bržčas nadomeščal odsotnega sodnika,¹⁴⁶ postavitve »nepriistranskega sodnika« (*zu dem unpartheischen richter gestelt*) leta 1639 pa je povezana

¹³⁸ Ni znano, zakaj so volitvam 17. maja 1606 sledile naslednje že čez slab mesec, 15. junija.

¹³⁹ Sestava odbora iz leta 1658 je bila pozneje dopolnjena s petimi novimi imeni, pri enem članu je križec, pri štirih pa navedba, da so bili sprejeti v svet (*in Rath*).

¹⁴⁰ Seznam, ki se nahaja med seznamoma iz let 1682 in 1686, ni datiran, glede na imena svetnikov pa je iz istega časa.

¹⁴¹ 1. maja 1633 je en svetnik označen kot kovač za pločevino (*Plehschmidt*) in eden kot mlinar (*Mülner*).

¹⁴² Npr. ARS, AS 1073, 231r, s. p., 24. 5. 1604, 1. 5. 1637, 1. 5. 1640, 1. 5. 1642, 1. 5. 1650.

¹⁴³ Ob potrditvi sodnika 1. maja 1636 je navedeno, da se je to zgodilo v navzočnosti kranjskogorskega župnika, istega dne leta 1661 pa se je župnik sam podpisal pod oskrbniškim upraviteljem. Med vpisoma o volitvah 1. maja in potrditvi sodnika 10. maja 1656 je Karel pl. Rechbach pripisal, da je bil navzoč tudi on.

¹⁴⁴ ARS, AS 1073, 231r, s. p., 3. 5. 1653.

¹⁴⁵ Prav tam, 1. 5. 1601, 1. 5. 1602, 3. 5. 1620, 1. 5. 1637.

¹⁴⁶ Izpričana sta dva sodna upravitelja (16. 12. 1639, 8. 1. 1640 in 6. 5. 1640), ki potrjeno nista bila identična s sočasnim sodnikom, izvoljenim 1. maja 1639 in 1640.

¹²⁸ Prav tam, s. p., 22. 9. 1687.

¹²⁹ Prav tam, s. p., 3. 5. 1698, 27. 5. 1698.

¹³⁰ Gl. op. 34.

¹³¹ Gl. op. 36–40.

¹³² Npr. ARS, AS 1073, 231r, s. p., 10. 9. 1548, 5. 4. 1579, 27. 4. 1580, 9. 5. 1603, 1. 5. 1634.

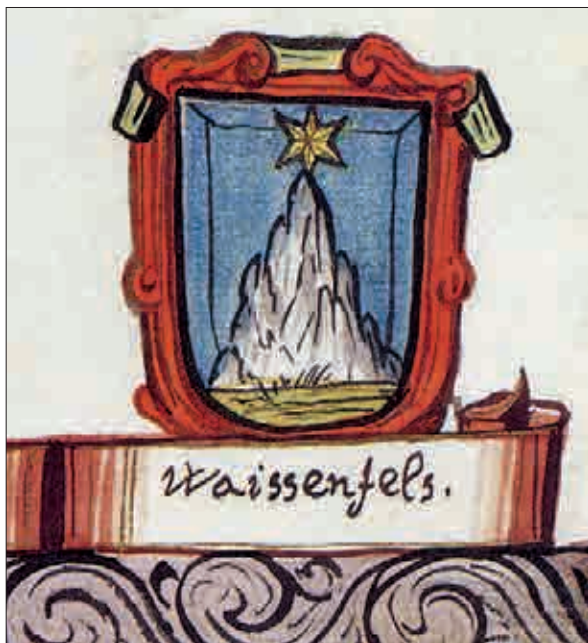
¹³³ Prav tam, s. p., 10. 10. 1564, 5. 4. 1579.

¹³⁴ Prav tam, s. p., 29. 7. 1587, 1. 5. 1633. – Član trškega sveta je samo enkrat izjemoma naveden kot *Ratsburger* (prav tam, 7. 12. 1575).

¹³⁵ Prav tam, s. p., 1. 5. 1646.

¹³⁶ Prav tam, s. p., 26. 5. 1593.

¹³⁷ Prav tam, s. p., 1. 5. 1599.

Grb trga Bela Peč po Valvasorjevi grbovni knjigi, 1687–88 (*Valvasor, Opus insignium, fol. 26*).

Belopeški grb na pročelju Kosove graščine na Jesenicah (foto Barbara Žabota, 2007).

z dejstvom, da je bil takratni izvoljeni sodnik Martin Moritz ena od strank v sodnem sporu.¹⁴⁷

Simbol sodne oblasti je predstavljala sodniška palica, omenjena zgolj dvakrat v prvi polovici 16. stoletja (*mit aufgerechten Stab*).¹⁴⁸ O trškem pomirju, ki ga sicer srečamo v urbarjih iz 17. stoletja,¹⁴⁹ je govor leta 1588 (*Purckhfridt*) ob že znanem izgonu tatu.¹⁵⁰ Tudi drugi simbol trške avtonomije, sodni pečat, je znan le iz zapisa o pečatenju nekega menjalnega pisma leta 1590 (*den Gericht derselben Pedtschafft*); tega so potrdili trški sodnik in dva druga Belopečana.¹⁵¹ Podatek je tem pomembnejši, ker trški pečat pogrešamo na edinih dveh znanih izvirnih listinah, ki ju je izdala trška uprava, obeh iz 18. stoletja.¹⁵² Zagotovo je bil na trškem pečatniku upodobljen trški grb, za katerega lahko predvidevamo, da je bil takšen, kakor ga sto let pozneje upodablja Valvasor v svoji grbovni knjigi (1687–88) in v *Slavi vojvodine Kranjske* (1689).¹⁵³ Enak grb še danes krasi pročelje Kosove graščine na Jesenicah, sedežu belopeškega gospostva v 17. in 18. stoletju. Sklepati je mogoče, da je bil grb

naprej gosposki in šele nato tudi trški. Gre za tip t. i. govorečega grba, na katerem je upodobljeno nazobčano belo skalovje s šestokrako zvezdo nad najvišjim vrhom.

Več vprašanj se postavlja tudi v zvezi s t. i. sodno hišo (*Gerichtshaus*), ki se pojavlja samo v trški knjigi in za katero ne vemo, ali je bila samostojna stavba v lasti trga ali je z njo morda mišljena hiša vsakokratnega sodnika. Samo sklepamo lahko, da je identična z rotovžem, ki se, kot bomo videli, omenja edinkrat leta 1781. Pomenljivo je dejstvo, da se v trški knjigi začena pojavljati šele konec 17. stoletja (1697), in sicer razen prvič v zapisih o sprejemih novih tržanov.¹⁵⁴ Na to, da kot samostojna ni obstajala pred sredo 17. stoletja, bi lahko kazala navedba iz leta 1651, po kateri je oskrbnik potrdil novoizvoljenega sodnika v hiši Krištofa Casparja.¹⁵⁵

Funkcioniranje trške avtonomije poznamo neprimerno slabše od tridesetih let 18. stoletja dalje. Potem ko leta 1734 prenehajo vpisi v trško knjigo, srečujemo namreč skoraj samo še imena trških sodnikov in posameznih tržanov, ki jih razen redkih izjem najdemo v matičnih knjigah belopeškega vikariata. Čeravno o tem ni poročil, ne gre dvomiti, da so trške sodnike do ukinitve funkcije v francoski dobi vseskozi volili in da se je vsaj dotlej, če ne še pozneje

¹⁴⁷ ARS, AS 1073, 231r, s. p., 16. 2. 1639, 1. 5. 1638 (sodniške volitve).

¹⁴⁸ Prav tam. s. p., 4. 3. [1532], 5. 2. [med 1533 in 1535].

¹⁴⁹ Gl. op. 116.

¹⁵⁰ ARS, AS 1073, 231r, s. p., 24. 7. 1588.

¹⁵¹ Prav tam, s. p., 28. 11. 1590.

¹⁵² Prvo listino, poročno pismo, je 11. februarja 1730 v imenu trškega sodišča pečatil z lastnim pečatom trški sodnik Mihael Enghardt in je priloženo k trški knjigi, druga, potrdilo belopeškega magistrata iz leta 1781, pa je samo podpisana (ARS, AS 1080, šk. 10, fasc. 13, Graščinski arhivi (B–N), Bela Peč, 1. 1. 1781).

¹⁵³ Valvasor, *Opus insignium*, fol. 26; Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 121

¹⁵⁴ ARS, AS 1073, 231r, s. p., 3. 2. 1697, 3. 5. 1698, 27. 5. 1698, 24. 2. 1702, 1. 6. 1705, 23. 12. 1708, 12. 11. 1718, 2. 3. 1721.

¹⁵⁵ Prav tam, s. p., 1. 5. 1651.

ohranila institucija tržanstva, povezana z individualnim sprejemanjem med polnopravne tržane.

V kolikšni meri so v pristojnosti in poslovanje trške samouprave posegle upravno-sodne reforme terezijansko-jožefinske dobe, ostaja neznanka. Zelo verjetno si je gospodstvo, zdaj s sedežem v Kranjski Gori, pridržalo izključno pravico izdajanja podložniških listin za trško prebivalstvo. Ohranjenih virov za trdne ugotovitve je premalo. Tako vemo, da je poročno pismo med belopeškim podložnikom iz Zagrada in tržanovo vdovo leta 1730 pečatil trški sodnik,¹⁵⁶ izročilno pogodbo med materjo in sinom za hišo v trgu pa je leta 1792 izdalo belopeško gospodstvo (v Kranjski Gori), vendar s poznejšim pripisom, da dobi prepis sodnik v Beli Peči (*an den Richter zu Weissenfels*).¹⁵⁷

Dragoceno je pisno potrdilo belopeškega magistrata iz leta 1781 o napadu Ratečanov na stari grad leta 1618, prepis poročila, ki je bilo leta 1750 najdeno pod kamnom med grajskimi ruševinami. Potrdilo izkazuje upravno terminologijo, kakršna se je uveljavila v drugi polovici 18. stoletja. Dokument je namreč izdal magistrat trga Bela Peč (*Magistrat des Markhts Weissenfels*), tri njegove s križci podpisane člane – sodnika (*Markhrichter*) ter dva meščana in svetnika (*Bürger und Rath*) – pa je podpisal sindik Lanz Schleich, ki se je ovekovečil kot čevljar, brivec in sindik (*Schuster, Bartpupe und Syndikus*). Pomemben je tudi podatek, da je tedaj obstajal belopeški rotovž (*Rathhaus*); v njem so hranili okrvavljeno coklo, za katero so domnevali, da izvira iz omenjenega spopada z začetka 17. stoletja.¹⁵⁸ Kje je rotovž stal in do kdaj, ne razkriva nobeden od treh katastrof, pa tudi spomina nanj danes očitno ni več.¹⁵⁹ Lahko da je funkcioniral vse do odprave trške avtonomije pod Francozi, nato pa je stavba propadla ali prešla v druge roke. Ni tudi izključeno, da so Belopečani uporabljali za rotovž stavbo mežnarije ali kakšno drugo zgradbo, ki je imela še drugo namembnost.¹⁶⁰

Imenom trških sodnikov je mogoče po matičnih knjigah belopeškega vikariata slediti precej povezano vse do francoske dobe. Zadnji izpričani sodnik je bil Andrej Kussian v začetku leta 1811.¹⁶¹ Jeseni istega leta je Bela Peč skupaj s celotnim kantonom Trbiž prešla iz Ilirskih provinc pod Italijansko kraljestvo.¹⁶²

¹⁵⁶ Gl. op. 150.

¹⁵⁷ ARS, AS 133, Gospostvo Bela Peč, Urkunden und Verbriefungs-Protokoll II 1733–1809, 31. 5. 1792. Zabeležba o prepisu ima datum 10. maj 1793.

¹⁵⁸ ARS, AS 1080, šk. 10, fasc. 13, Graščinski arhivi (B–N), Bela Peč, 1. 1. 1781.

¹⁵⁹ Prim. Müller, *Le case del Comune Catastale di Weissenfels*, zlasti str. 113–160 (historiat posameznih hiš).

¹⁶⁰ Po franciscejskem katastru je bilo v lasti občine le nekaj zemljiških parcel in nobena stavbna (ARS, AS 176, Cenilni operati, L 330, k. o. Bela Peč, zapisnik zemljiških in stavbnih parcel, 27. 1. 1830).

¹⁶¹ Archivio parrocchiale Fusine in Valromana, Geburtsbuch 1784–1820, pag. 72, 8. 2. 1811.

¹⁶² Žontar, *Struktura uprave*, str. 185, 190.

Postavlja se vprašanje, kdaj natanko je bila trška avtonomija ukinjena. Italijansko kraljestvo je namreč na sosednjih ozemljih, ki so pripadala nekdanji Beneški republiki, uvedlo novo upravno ureditev – razdelitev na komune (občine) – že leta 1806.¹⁶³ Zanimiva je navedba v belopeški mrliški matici, ki jeseni 1813 umrlo Marijo Schnableker še označuje kot *Richterin*.¹⁶⁴ Po restavraciji avstrijske oblasti mestnih in trških avtonomij niso nikjer obnovili, ampak so leta 1814 uvedli glavne občine in podobčine na čelu z višjimi rihtarji in rihtarji, ki niso bili voljeni, temveč postavljeni od okrajnih komisarjev. Da bi razlikovali občine, ki so bile dejansko mesta in trgi, so dovolili, da se njihovi rihtarji imenujejo mestni oziroma trški, niso pa se v ničemer razlikovali od vaških.¹⁶⁵ Bela Peč je ohranila status trga in bila samo sedež podobčine, vključene v glavno občino Kranjska Gora.¹⁶⁶ Njena trška avtonomija, ki se je pred sredo 16. stoletja dokončno izoblikovala iz avtonomije belopeških fužinarjev, je tako v predmarčni dobi postala preteklost.

Zgolj na kratko se ozrimo še na nadaljnji upravno-politični razvoj kraja. Od ustanovitve modernih občin v Avstrijskem cesarstvu (1849) je imela Bela Peč izvoljenega župana in občinski odbor, do razpada dvojne monarhije pa so jo še vedno prištevali med trge, čeprav se zdi trški status nekaj časa vprašljiv.¹⁶⁷ Pod Italijo, kamor je prišla po dokončni razmejitvi leta 1920, je v procesu združevanja občin že leta 1928 izgubila samostojnost in ostala do danes sestavni del občine Trbiž.¹⁶⁸

Sklep

Bela Peč je bila torej od prve polovice 16. stoletja trg z razvito upravno-sodno avtonomijo, ki je imela med tovrstnimi trgi na Kranjskem to posebnost, da se je edina izoblikovala iz avtonomije fužinarjev. Ti so najbrž volili svojega sodnika, predhodnika trškega sodnika, že okoli leta 1400. Proces preoblikovanja fužinarske naselbine v trško se je začel najpozneje konec 15. stoletja, ko sta izpričana prva tržana (1499), in se zaključil v štiridesetih letih 16. stoletja. Ključnega po-

¹⁶³ Prav tam, str. 186.

¹⁶⁴ Archivio parrocchiale Fusine in Valromana, Sterbebuch 1770–1820, pag. 75, 7.10. 1813.

¹⁶⁵ Žontar, *Struktura uprave*, str. 234–236.

¹⁶⁶ *Haupt-Ausweis*, fol. F2. – Kot prvi višji rihtar (*Oberrichter*) je konec leta 1814 izpričan Domicijan Huber, belopeški fužinar (Archivio parrocchiale Fusine in Valromana, Geburtsbuch 1784–1820, pag. 85, 31. 12. 1814). Zelo malo je znanega o rihtarjih, ki so se v Beli Peči smeli naslavljeti kot trški. Tako je Jurij Engelhart ob krstu otroka leta 1824 naveden kot Markrichter (prav tam, Taufregister 1820–1844, pag. 21, 30. 10. 1824).

¹⁶⁷ Prim. *Landes-Regierungsblatt*, str. 202; *Orts-Repertorium*, str. 68; *Special-Orts-Repertorium* (1884), str. 102; *Special Orts-Repertorium* (1894), str. 94; *Gemeindelexikon von Krain*, str. 116; *Spezialortsrepertorium von Krain*, str. 71. – V treh imenikih krajev iz let 1874, 1884 in 1905 je Bela Peč navedena le kot vas, ne kot trg (gl. v isti opombi zgoraj).

¹⁶⁸ Müller, *Le case del Comune Catastale di Weissenfels*, str. 21.

mena za »povzdignitev« naselbine v trg je bila njena lega pod gradom, sedežem obsežnega teritorialnega zemljiškega gospostva. Po svoji fiziognomiji, gospodarski naravnosti in poklicni strukturi prebivalstva je trg ostajal tipično fužinarsko naselje, razdeljeno v tri dele – Zgornja, Srednja in Spodnja Fužina – in je od srede 17. do srede 19. stoletja ohranjal precej stabilno število hiš in prebivalcev. Od 16. stoletja se je pri fužinarskih obratih opazno spremenila lastniška struktura, saj so prvotne družabnike s precej uravnoteženimi lastniškimi deleži zamenjale maloštevilne močne fužinarske rodbine, dolgo časa tri (pri vsaki fužini ena) in okoli leta 1830 le še dve. Tipični trški gospodarski dejavnosti obrt in trgovina sta bili v Beli Peči zastopani izrazito šibko, po eni strani zaradi premajhnih domačih potreb in po drugi zaradi prevelike bližine Trbiža, ki je lahko zadovoljil vsem potrebam Belopečanov po neagrarnih storitvah in izdelkih.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Archivio parrocchiale Fusine in Valromana

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko

AS 133, Zemljiška knjiga za sodni okraj Kranjska Gora

AS 168, Trg Žužemberk

AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko

AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko

AS 175, Jožefinski kataster za Kranjsko

AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko

AS 1073, Zbirka rokopisov

AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko

KLA – Kärntner Landesarchiv, Klagenfurt

KLA 112, Allgemeine Handschriften Sammlung

NŠAL – Nadškofjski arhiv Ljubljana

NŠAL 100, Kapiteljski arhiv Ljubljana

Župnijski arhiv (= ŽA) Jesenice

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv, Graz

I. Ö. Hofkammer, Sachabteilung (= I. Ö. HK-Sach)

LITERATURA

Alphabetische Tabelle aller Ortschaften des Laibacher Kreises. Laibach 1818.

Buchberger, K.[arl]: Zur Geschichte der Bergwerke Weißfels und Labiz. *Mittheilungen des Musealvereines für Krain* XIX (1906), str. 180–195.

Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813. Mit besonderer Rücksicht auf Kulturentwicklung. Dritter Theil. Vom Regierungsantritte Erzherzog Karls in Innerösterreich bis auf Leopold I. (1564–1657).* Laibach: Ig. v. Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1875.

Dinklage, Karl: *Kärnten um 1620. Die Bilder der Khevenhüller-Chronik.* Wien: Edition Tusch, 1980.

Florijančič pl. Grienfeld, Janez Dizma: *Deželopisna karta vojvodine Kranjske. Ljubljana 1744. Faksimile* (Monumenta slovenica VI). Ljubljana: Slovenska knjiga, 1995.

Frank, Karl Friedrich von: *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823 mit einigen Nachträgen zum »Alt-Österreichischen Adels-Lexikon« 1823–1918. 4. Band. O-Sb.* Schloss Senftenegg: Selbstverlag, 1973.

Freyer, Heinrich: *Alphabetisches Verzeichniß aller Ortschafts- und Schlösser-Namen des Herzogthums Krain in deutsch und krainischer Sprache, nebst der Decanats- und Pfarr-Eintheilung, in welcher die Ortschaft liegt, sammt Angabe der Entfernung derselben vom Curat-Orte als Commentar zur Special-Karte des Herzogthums Krain.* Laibach: Josef Blasnik, 1846.

Gašpersič, Jože: Gorenjsko železarstvo v XIV. in XV. stoletju. *Kronika* 7 (1959), št. 1, str. 5–10.

Gemeindelexikon von Krain. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900. Herausgegeben von K. k. statistischen Centralcommission. Wien: K. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1905.

Globočnik, Anton: Geschichtlich-statistischer Ueberblick des Bergortes Eisern. *Mittheilungen des historischen Vereines für das Herzogthum Krain* XXII (1867), str. 1–31.

Golec, Boris: Erze, Wasser, Feuer und Erdbeben als Mitgestalter der räumlichen, wirtschaftlichen und sozialen Antlitze der Städte und Märkte in Krain in der vormodernen Epoche. V: Štih, Peter (ur.) – Zwitter, Žiga (ur.): *Man, Nature and Environment between the Northern Adriatic and the Eastern Alps in Premodern Times.* Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014, str. 156–180.

Golec, Boris: Trg Žužemberk v dobi trške samouprave (do 1849). V: Legan, Marjan (ur.) – Rozman, Jože (ur.): *Žužemberški grad. Suhokranjski zbornik 2000.* Žužemberk: Občina, str. 30–45.

Hassinger, Herbert: *Geschichte des Zollwesens, Handels und Verkehrs in den östlichen Alpenländern vom Spätmittelalter bis in die zweite Hälfte des 18. Jahrhunderts. Band 1. Regionaler Teil. Erste Hälfte: Westkärnten–Salzburg mit einer Karte* (Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit).

- Band XVI/1). Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden, 1987.
- Haupt-Ausweis über die Einteilung des Laibacher Gouvernementsgebietes in Provinzen, Kreise, Sectionen, Bezirks-Obrigkeiten, Hauptgemeinden, Untergemeinden und Ortschaften, nebst deren Häuser- und Seelenzahl im Jahre 1817* [Laibach, 1817].
- Hauptmann, Ljudmil: Razvoj družbenih razmer v radovljiškem kotu do krize petnajstega stoletja. *Zgodovinski časopis* VI–VII (1952–53), str. 270–284.
- Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem: Kranjska*. 1. izdaja. Elektronska knjiga. Ljubljana: Viharnik, 2015.
- Lačen Benedičič, Irena (ur.): *Ortenburški rudarski red*. Planina pod Golico: Krajevna skupnost, 2001.
- Landes-Regierungsblatt für das Herzogthum Krain. Zweiter Theil. VI. Stück. IX. Jahrgang. Deželni vladni list za krajnsko vojvodino. Drugi razdelk. VI. del. IX. léto*. Laibach – V Ljubljani: Rosalia Eger & Sohn, Rozalija Eger in sin, 1857.
- Mlinar, Janez: Povednost srednjeveških urbarjev. Primer belopeškega urbarja iz leta 1498. V: Bizjak, Matjaž (ur.) – Žnidaršič Golec, Lilijana (ur.): *Urbarji na Slovenskem skozi stoletja*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, Zgodovinski inštitut Milka kosa ZRC SAZU, 2016.
- Mlinar, Janez: Slepo črevo Kranjske. Prispevek h kolonizacijski zgodovini Zgornjesavske doline. *Zgodovinski časopis* 59 (2005), št. 3–4, str. 333–340.
- Mohorič, Ivan: *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969.
- Müller, Mauro: *Le case del Comune Catastale di Weissenfels 1749–2000*. Tarvisio: [Mauro Müller], 2007.
- Müllner, Alfons: *Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien von der Urzeit bis zum Anfange des XIX. Jahrhunderts*. Wien und Leipzig: Halm und Goldmann, 1909.
- Orts-Repertorium des Herzogthums Krain. Auf Grundlage der Volkszählung vom 31. Dezember 1869 bearbeitet von der k. k. statistischen Centralcommission. Imenik krajev vojvodine Kranjske. Sestavljen na podlagi ljudskega številskega popisa od 31. decembra l. 1869 po c. kr. statistični centralni komisiji*. Laibach – Ljubljana: Ign. v. Kleinmayr und Fed. Bamberg, 1874.
- Podlogar, Leop.[old]: Iz zgodovine kranjskih trgov. II. Kranjski trgi. 1. Bela peč. *Vrtec* 50 (1920), str. 25–27, 51–56.
- Rajšp, Vinko (ur.): *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Opisi. 4. zvezek*. Ljubljana: ZRC SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1998.
- Santonino, Paolo: *Popotni dnevniki*. Celovec – Dunaj – Ljubljana: Mohorjeva založba, 1991.
- Sapač, Igor: Grad Bela Peč/Weissenfels in njegov arhitekturnozgodovinski pomen. *Kronika* 64 (2016), št. 3. Iz zgodovine Zgornje Gorenjske, str. 353–388.
- Special-Orts-Repertorium von Krain. Neubearbeitung auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1890. Herausgegeben von der K.K. Statistischen Central-Commission. Specijalni repertorij krajev na Kranjskem na novo predelan po rezultatih popisa ljudstva dne 31. decembra 1890. Na svitlo dala C. Kr. Centralna statistična komisija*. Wien: A. Hölder, 1894.
- Special-Orts-Repertorium von Krain. Herausgegeben von der K. K. statistischen Central-Commission. Obsiren imenik krajev na Kranjskem. Na svitlo dan po C. Kr. statistični centralni komisiji*. Wien: A. Hölder, 1884.
- Spezialortsrepertorium von Krain. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910. Herausgegeben von der Statistischen Zentralkommission*. Wien: Verlag der deutschösterreichischen Staatsdruckerei, 1919.
- Steska, Viktor: Ilirska Koroška v ljubljanski škofiji. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* XVI (1906), str. 53–70.
- Šorn, Jože: Pregled našega železarstva za stoletje od okoli 1760 do okoli 1860. *Zgodovinski časopis* XXXII (1978), št. 3, str. 243–247.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Topografija Kranjske 1678–1679. Skicna knjiga*. Faksimilirana natis originala iz Metropolitanske knjižnice v Zagrebu. Ljubljana: Valvasorjev odbor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, 2001.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain, I–XV*. Laybach – Nürnberg: Wolfgang Moritz Endter, 1689.
- Valvasor, Johann Weichard: *Topographia Ducatus Carnioliae Modernae. Wagensperg in Crain, 1679* (faksimilirana izdaja). Ljubljana: Cankarjeva založba, München: Dr. Dr. Rudolf Trofenik, 1970.
- Valvasor, Johann Weikhard Frhr von: *Opus insignium armorumque = Das grosse Wappenbuch /zussammen gebracht durch Johann Weichart Valvasor*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1993 (faksimile rokopisa).
- Žontar, Jože: *Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Entstehung und Entwicklung des eisenproduzierenden Marktes Bela Peč (Weissenfels/Fusine in Valromana) und seine Besonderheiten

Die Herrschaft Bela Peč/Weissenfels im nord-westlichsten Teil Oberkrains und des ehemaligen Landes Krain stellt schon wegen seiner Entstehung in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts eine Besonderheit dar. Zunächst Teil der Herrschaft Radovljica/Radmannsdorf wurde sie unter der Herrschaft der Grafen von Cilli zu einer eigenen Herrschaft. In der Folge kam es zum Bau einer Burg über dem Ort, der als Sitz der Herrschaft diente und direkt an der Herrschafts- und Landesgrenze zu Kärnten lag. Ebenso spezifisch ist die Entstehung und Entwicklung des gleichnamigen Marktes im engen Tal unter dem Burgberg. Die langgestreckte Marktsiedlung entwickelte sich nämlich aus einer eisenproduzierenden Siedlung, die einige Jahrzehnte älter war als die Burg – das erste Hammerwerk wurde 1394 erwähnt. Ihre Bewohner erhielten zu Beginn der Neuzeit den Status von Marktbewohnern und wurden zu Marktbürgern. Der Bergrichter (1404 erstmals erwähnt) wurde zum Marktrichter. Dieser Sachverhalt wurde nie schriftlich rechtsgültig festgehalten. Das Bestreben der Gewerke stimmte eben in einem gewissen Moment mit den Interessen des Grundherrn überein.

Nur Bela Peč/Weissenfels erhielt den Marktstatus, während andere Bergbau- und eisenverarbeitende Orte in Krain diesen Status nicht bekamen. Bela Peč/Weissenfels war durch die Lage unmittelbar unter dem Sitz der weitläufigen Territorialherrschaft im Vergleich zu anderen derartigen Siedlungen absolut im Vorteil, wobei die Burg jenen Faktor darstellte, der anderswo fehlte. Die Bildung eines Marktes und seiner Attribute ist als ein Prozess zu verstehen, und nicht als ein einmaliges Ereignis. Die Unterstützung der Grundherrschaft bei der Durchsetzung des Markttitels stand im Zusammenhang mit Vorbildern in der Nachbarschaft bzw. mit dem Konkurrenzdenken. Auf der Herrschaft der Bischöfe von Bamberg entstanden nämlich im 15. Jahrhundert im Kanaltal sogar zwei Marktsiedlungen, die mit der Eisenproduktion zu tun hatten – Naborjet/Malborghetto und Trbiz/Tarvisio.

Auch nachdem sich der Markttitel bei Bela Peč/Weissenfels durchgesetzt hatte, blieben der bestehende Charakter und das Ortsbild weiterhin erhalten. Es unterschied sich nicht von anderen Siedlungen vergleichbarer Größe, die eine ähnliche Entstehungsgeschichte hatten. Der größte Unterschied lag

darin, dass die Hammergewerke von Bela Peč/Weissenfels mit der Einwilligung des Grundherrn ihren Bergrichter zu einem Marktrichter „transformierten“ und nach dem Vorbild der Märkte mit entwickelter Autonomie das Institut des Marktbürgers schufen (mit individuell verliehenen Rechten), sowie Marktorgane.

Durch mehrere Jahrzehnte blieb die Erwähnung zweier Marktbürger in einer Urkunde von 1499 der einzige Beweis für den Marktstatus von Bela Peč/Weissenfels. Den Markt und die Marktbürger vermissen wir im ältesten Urbar der Herrschaft Bela Peč/Weissenfels aus dem Jahre 1498, in dem zwar ein (Berg)Richter erwähnt wird, ebenso wie in den Quellen aus den Jahrzehnten danach. Den Ursprung und den Inhalt des Richteramtes offenbart das bald nach 1523 entstandene „Memorial zu Weissenfels“, wo es heißt, dass die Hammerleute (Hammerleüt vnder Weissenfels) selbst den eigenen Richter wählen und ihn dem Pfleger der Herrschaft Bela Peč/Weissenfels präsentieren, der für sie auch die zweite Instanz darstellt. Ein sehr guter Beleg dafür, wann und wie sich die Titulierung des Richters als Marktrichter durchsetzte, die Siedlung als Markt bezeichnet wurde und die angesehenen Bewohner als Marktbürger angesprochen wurden, findet sich im Marktbuch aus der Zeit 1525–1734, in dem zunächst nur die wichtigeren Gerichtsprotokolle eingetragen wurden. Bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts setzte sich hier die typische Terminologie der Märkte mit entwickelter verwaltungsgerichtlicher Autonomie durch: Marktrichter, Markträte und Marktbürger. In der zweiten Hälfte dieses Jahrhunderts verfestigte sich auch der Unterschied im Status von Gericht und Verwaltung in Bela Peč/Weissenfels einerseits und in allen übrigen Bergbau- und Eisenhammerorten in Krain andererseits. Diese unterwarfen sich mit ihren Bergbaugerichten nämlich einer neu gegründeten Instanz – dem landesfürstlichen (Ober-)Bergrichter für Krain. Bela Peč/Weissenfels funktionierte hingegen ebenso wie jeder anderer Markt mit entwickelter Autonomie und behielt seine autonomen Organe bis zur französischen Besetzung am Beginn des 19. Jahrhunderts.

Nach seiner Physiognomie, seiner wirtschaftlichen Orientierung und der Berufsstruktur der Bevölkerung blieb der Markt ein typischer Ort der Eisenproduktion, der aus drei Teilen bestand: Ober-, Mittel- und Unterhammer. Von Mitte des 17. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts blieb die Zahl der Häuser ziemlich stabil (etwa 60), ebenso die Einwohnerzahl (etwas mehr als 300). Seit dem 16. Jahrhundert änderte sich die Besitzstruktur der Hammergewerke merklich, da die ursprünglichen Mitgesellen mit ziemlich ausgeglichenen Anteilen durch wenige starke Gewerkefamilien ersetzt wurden, lange waren es drei (bei jedem Hammer eine), um 1830 aber nur noch zwei. Die typischen Wirtschaftszweige ei-

nes Marktes, Handwerk und Handel, waren in Bela Peč/Weissenfels ausgesprochen schlecht vertreten, einerseits wegen dem zu geringen Bedarf der heimischen Bevölkerung und andererseits wegen der zu großen Nähe zu Trbiž/Tarvisio, wo die Bedürfnisse der Bewohner von Bela Peč/Weissenfels nach nicht-agrarischen Produkten und Dienstleistungen ausreichend befriedigt werden konnten. Verkehrstechnisch lag Bela Peč/Weissenfels nicht ungünstig, der Markt befand sich nicht weit von zwei bedeutenden Verkehrswegen aus Italien und Krain nach Kärnten, durch den Markt selbst verlief jedoch nie eine wichtigere Verkehrsverbindung. Der Ort bekam auch die Übersiedlung des Sitzes der Herrschaft Bela Peč/Weissenfels in das obere Savetal zu spüren, was endgültig um das Jahr 1700 passierte.

Da Bela Peč/Weissenfels nach dem Zerfall der österreichisch-ungarischen Monarchie an Italien fiel (der heutige Name ist Fusine in Valromana) und da die Bevölkerung zum überwiegenden Teil deutsch war, schenkte die slowenische Geschichtsschreibung und Landeskunde diesem Ort kaum Aufmerksamkeit. Auch auf der italienischen Seite ist erst in der letzten Zeit das Interesse für die Vergangenheit dieses Ortes, dessen Bevölkerung im 20. Jahrhundert ziemlich stark ausgewechselt wurde, größer geworden. Dieser Beitrag versucht das ausgesprochen mangelhafte Wissen über die Anfänge und Entwicklung von Bela Peč/Weissenfels bis zum Ende der Marktautonomie am Beginn des 19. Jahrhunderts zu ergänzen. Spätere Epochen wurden jedoch nur skizziert.

Boris Golec

izr. prof. dr., znanstveni svetnik, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: bgolec@zrc-sazu.si

Matevž Režen pl. Segalla (1665–1722) – od podložniškega otroka s Sorškega polja do zgornjesavskega gospoda

IZVLEČEK

Matevž Režen (1665–1722), podložniški otrok s Sorškega polja na Gorenjskem, je s trgovanjem, ki je bilo v njegovi rodbini že tradicionalna dejavnost, dosegel izjemen socialni vzpon. Najprej je postal t. i. deželni svobodnik, nato meščan Škofje Loke, dosegel leta 1705 cesarsko povzdignitev v plemiča, slednjič pa je leta 1715 po nakupu obsežnega zemljiškega gospostva Bela Peč pridobil še pravice kranjskega deželana, člana deželnih stanov. Vzponom se je spreminjala tudi njegova identiteta. Ob preselitvi v mestno okolje je zaradi trgovskih stikov z Italijo prevedel svoj priimek v italijanskega Segalla in nato kot tak dobil od cesarja predikat pl. Segalla zum Winklern. Nov družbeni položaj mu je omogočal, da si je za tretjo ženo izbral mladenko iz stare kranjske plemiške rodbine. Tudi tri hčerke je poročil s plemiči, eno od njih z baronom. Rodbina pl. Segalla, o katere plebejskem izvoru do nedavnega ni bilo znanega ničesar, je po moški strani izumrla že v drugi generaciji in skoraj povsem potonila v pozabo.

KLJUČNE BESEDE

Segalla, Režen, plemstvo, družbena mobilnost, Škofja Loka, Jesenice, Bela Peč

ABSTRACT

*MATEVŽ REŽEN VON SEGALLA (1665–1722) –
FROM A SERF'S SON FROM SORŠKO POLJE TO A LORD FROM THE UPPER SAVA VALLEY*

Matevž Režen (1665–1722), a serf's son from Sorško Polje in Upper Carniola, attained an extraordinary social rise through trade, which had already been something of a traditional family business. He first became a so-called freeholder and then a citizen of Škofja Loka; in 1705 he was elevated to nobility by imperial decree and was, upon purchasing an extensive seigniorship of Bela Peč in 1715, granted Carniolan provincial rights and privileges as a new member of the land estates. His social rise also entailed changes in his identity. After he had moved to the urban environment, his trading ties with Italy led him to change his family name into Italian Segalla; the emperor bestowed upon him the predicate von Segalla zum Winklern. The new social position enabled Režen to take as his third wife a young woman from an old Carniolan noble family. He also married his three daughters to noblemen, one of them to a baron. The von Segalla family, whose plebeian origin has until recently been unknown, died out on the male side already in the second generation and passed almost completely into oblivion.

KEY WORDS

Segalla, Režen, nobility, social mobility, Škofja Loka, Jesenice, Bela Peč

Leto 1715 je bilo za Matevža pl. Segallo (1665–1722) leto dveh velikih osebnih uspehov. Postal je namreč lastnik obsežnega gospostva Bela Peč, ki je pokrivalo največji del Zgornjesavske doline, kmalu zatem pa so kranjski deželni stanovi ugodili njegovi prošnji za sprejem med deželane, kar pomeni, da se je odtlej kot član deželne elite lahko udeleževal deželnih zborov. Če o njem ne bi vedeli ničesar drugega, bi se zdelo povsem običajno, da je neki plemič Segalla, sodeč po priimku italijanskega rodu, kupil zemljiško gospostvo in kot velik zemljiški gospod pridobil še kranjsko deželanstvo. Toda življenjska pot pl. Segalle, prvega tega imena, je bila zelo nenavadna, saj se je do deželana povzpел od čisto spodaj, iz podložniške družine, čeprav ne brez izdatne pomoči svojega podjetnega očeta. Poleg tega je bil njegov italijanski priimek zgolj prevod prvotnega slovenskega rodbinskega imena. Pl. Segalla se je namreč rodil kot podložniški otrok Matevž Režen v Spodnjih Bitnjah na Sorškem polju, se s trgovino povzpел prek položaja kmečkega svobodnika do meščana Škofje Loke, leta 1705 dobil pri štiridesetih od cesarja plemiški naslov in se slednjic pri petdesetih kot zgornjesavski gospod postavil ob bok kranjskim deželanom. Svoj novi položaj je potrdil s tem, da se je kot dvakratni vdovec oženil s plemkinjo, z mladenko iz stare kranjske plemiške rodbine, tri hčerke pa dal v zakon plemičem, od katerih je bil eden nič manj kakor baron. Še več, tako kot se je vzpenjal po družbeni lestvici, je spreminjal tudi osebno identiteto. Namesto priimka Režen (Eržen) je kot trgovec s platnom morda začel najprej alternativno uporabljati njegovo nemško različico Rokner, nato pa se je dosledno podpisoval italijansko Segalla ter bil nazadnje povzdignjen v plemenitega Segallo.

V zvezi z njegovim prvotnim priimkom gre ugodoma pojasniti, zakaj ga v pričujočem prispevku pišemo Režen in ne Eržen, čeprav se v sodobnih virih pojavlja v obeh različicah. Kot bomo videli, urbarji škofjeloškega gospostva Matevža in njegove sorodnike imenujejo Eržen, kar je na tem območju uveljavljena oblika tudi danes, neprimerno pogostejša od različice Režen.¹ Vendar obstajata dva tehtna razloga, da pri Matevžu uporabljamo različico Režen. Preden je postal Segalla, je namreč svoj priimek pisal *Reschen*, o čemer pričajo regesti listin v njegovih zapuščinskih inventarjih, kot Režena pa so Matevža skoraj vedno vpisovali tudi v cerkvene matične knjige, začeniši z njegovim krstom.

Vijugasta pot do spoznanja o plebejskem izvoru Matevža pl. Segalle

Zanimivo je, da je Matevž pl. Segalla za razliko od drugih poplemenitencev s Škofjeloškega ostal do pred kratkim povsem prezrt, vsekakor zato, ker je v tamkajšnjih ohranjenih pisnih virih pustil tako malo sledov. Samo deset let po poplemenitenu leta 1705 je namreč od Škofje Loke vzel slovo in se naselil na Jesenicah kot novi lastnik belopeškega gospostva (1715), s katerim je njegova rodbina ostala povezana še dve generaciji.²

Povzpeticnik s Sorškega polja je vzbudil mojo pozornost pred nekaj leti, ko se je izkazalo, da se je njegova hči Uršula Franciška (1697–1764) omožila s Francem Adamom baronom Valvasorjem (ok. 1680–1747), mrzlim pranečakom polihistorja Janeza Vajkarda. Za nedavno poplemenitenega Matevža Segallo je hčerkinina poroka v baronsko rodbino (1718) pomenila legitimiranje pri kranjskem plemstvu, za njegovega močno zadolženega zeta barona Valvasorja pa rešitev nezavidljivega materialnega položaja. Ovdovemu baronu Valvasorju je namreč grozilo, da bo zaradi dolgov izgubil matični grad Valvasorjeve rodbine Medijo pod Trojanami.³ Raziskovanje genealoškega in socialnega ozadja novopečene baronice Valvasor, rojene pl. Segalla, je navrglo kopico zanimivih ugotovitev o njenem očetu Matevžu, do katerih je vodila precej vijugasta in zahtevna pot. Najprej že zaradi dejstva, da je mož uporabljal kar tri različice priimka: slovensko, nemško in italijansko.⁴ Najpomembnejši vir za njegovo življenjsko zgodbo je zapuščinski inventar, ki so ga sestavili nekaj tednov po Segalovi smrti (1722) in ga nato še enajst let dopolnjevali z revidiranimi inventarnimi popisi.⁵ V znatno pomoč pri identifikaciji Matevževega izvora in sorodstva so bile tri njegove oporoke,⁶ več ključnih dejstev pa je razkrilo tudi gradivo, nastalo v zvezi z njegovim poplemenitnjem (1705).⁷ Brez samo enega teh virov bi podoba kmečkega povzpeticnika Matevža Režena ostala precej okrnjena. Marsičesa o njegovem življenju sicer še vedno ne vemo in najverjetneje ne bo nikoli mogoče dognati, vendarle pa je pred nami rekonstruirana osnovna razvojna črta sprememb Reženovega oziroma Segalovega socialnega in pravnega položaja ter z njima povezanih identitete in samoidentifikacije.

K spoznanju, kje in v kakšnem okolju je Matevž prišel na svet, so odločilno prispevali podatki iz nje-

² O lastnikih gospostva Bela Peč gl. Smole, *Graščine*, str. 76.

³ Golec, *Valvasorji*, str. 148.

⁴ Prav tam, str. 148–150.

⁵ ARS, AS 309, šk. 106, fasc. XXXXIII, lit. S–109, 9. 7. 1722, 27. 9. 1723, 26. 4. 1726, 20. 4. 1731 in 28. 4. 1733.

⁶ ARS, AS 308, II. serija, fasc. S 1–71, testament S–58, 3. 7. 1709, 22. 3. 1721; III. serija, fasc. S 1–158, testament S–39, 16. 2. 1720.

⁷ ÖStA, AVAFHKA, Adelsakte, Hofadelsakt von Segalla zum Wincklern, Matthäus, 28. V. 1705.

¹ Po podatkih statističnega urada RS je 1. januarja 2016 živelo v Sloveniji 1184 Erženov in le 61 Reženov, obojih največ v Gorenjski regiji: 616 Erženov in 17 Reženov (<https://www.stat.si/ImenaRojstva/sl>). Po Telefonskem imeniku Slovenije iz leta 2011 so na območju Gorenjske regije 4 od 5 telefonskih naročnikov s priimkom Režen prebivali na širšem območju Škofje Loke.

gove prve oporoke in zapuščinskih inventarjev. Razkrili niso samo tega, da se je Matevž dolgo zadrževal na Škofjeloškem, ampak tudi, da se je prej pisal drugače, imel brata Pavleta in da je bil njun oče prav tako Pavle. Matevžovo sorodstvo s Pavletom mlajšim je najbolj neposredno izpričano v njegovih prvih oporoki, ki jo je sestavil leta 1709 v Škofji Loki. Tako izvemo, da je bil Matevž Pavletov skrbnik in da ga je oporoka pokojnega očeta obvezovala, da svojega »sprijenega ubogega brata« (*meines corumpireten armseligen Br: Paille*) vzdržuje do smrti ali pa da mu iz njegovega kapitala izplačuje v deželi običajne obresti. Vrednost Pavletovega premoženja, očitno dediščine po očetu, je znašala pravo malo bogastvo, več kot 4000 goldinarjev.⁸ Oporoka sicer ne razkriva imena Matevževega očeta niti oporočiteljevega prejšnjega priimka Režen, vendar nudi dovolj podatkov, da je mogoče oboje izluščiti iz njegovih zapuščinskih inventarjev, nastalih v letih 1722–1733. V njih je namreč med regesti pokojnikovih listin tudi nekaj takih, ki o Matevžu ne govorijo kot o Matevžu pl. Segalli, temveč kot o **Matevžu Reženu** (*Reschen*).⁹ Dragocen je zlasti regest, v katerem je njegov brat Pavle omenjen kot Pavle Režen mlajši (*von Paullen Reschen den Jüngern*). Kot tak je leta 1687 svojem starejšemu bratu Matevžu Reženu izdal izročilno pismo za hubo in kajžo v Stražišču pri Kranju, deset let pozneje, leta 1697, pa še odpovedno pismo.¹⁰ Oznaka brata Pavleta kot Pavleta mlajšega priča, da se je moral oče imenovati enako – Pavle.

Sledi za **Reženi** so torej vodile v Stražišče, a se je pokazalo, da brata Matevž in Pavle tam nista živela od rojstva. Krstne matice župnije Šmartin pri Kranju so razkrile samo krste petih Matevževih otrok, rojenih v Stražišču med letoma 1688 in 1697, medtem ko v šmartinski župniji, kjer je bil priimek Režen sicer pogost, ni izpričan krst nobenega otroka Pavleta Režena starejšega.¹¹ Nadaljnje iskanje rojstnega kraja njegovih sinov Matevža in Pavleta se je lahko oprlo na podatke o njihovi starosti ob smrti. Oče Pavle Režen (*Paulus Erfchen*), ki mu šmartinska mrliška matica ob pokopu 21. junija 1702 daje približno 80 let in ga postavlja v Stražišče,¹² bi se torej moral roditi okoli

leta 1622, ravno v času, ko zija v šmartinskih krstnih maticah daljša vrzel (1621–1644). Pavle mlajši je nedvomno identičen s Pavlom Reženom, ki so ga pokopali 2. septembra 1710 – dobro leto po omembi v Matevževi oporoki –, saj je ob njegovem imenu navedeno, da je doma iz Stražišča v šmartinski župniji (*Paulus Reshen istersbisha is smarskefare*). Pokojnikove starosti mrliška matica ne razkriva,¹³ toda iz omejenega regesta v bratovem zapuščinskem inventarju vemo, da je bil mlajši od Matevža, ta pa se je sodeč po ljubljanski mrliški matici rodil okoli leta 1662, saj naj bi imel ob smrti 8. junija 1722 šestdeset let.¹⁴

Med vsemi družinami Reženov na kranjsko-škofjeloškem območju je v drugi polovici 17. stoletja izpričana le ena, ki ustreza zgornjim ugotovitvam. V Spodnjih Bitnjah v župniji Stara Loka sta se Pavlu Reženu in njegovi ženi Katarini v ustreznem zaporedju rodila sinova Matevž in Pavel, prvi krščen 29. avgusta 1665, drugi pa 24. januarja 1669.¹⁵ Zakonca Režen sta se poročila v Stari Loki 26. novembra 1664, slabo leto pred rojstvom prvorojenca. Žal poročna matica ne razkriva ne kraja njunega bivanja ne imen njihovih očetov niti priimka neveste Katarine, ker ravno v tem času niso vpisovali rodbinskih imen žena.¹⁶ Glede na ustaljeno prakso poročanja v župnijah nevest je bila Katarina doma iz starološke župnije, morda prav iz Spodnjih Bitenj, kamor bi se Pavel Režen potemtakem lahko priženil. Pozneje se je, kot smo videli, ustalil in umrl v Stražišču, kjer sta kot lastnika hube in kajže drug za drugim izpričana oba njegova sinova (1687) in kjer so se rojevali Matevževi starejši otroci (1688–1697).

Po sekundarnem viru je bil Matevžev oče Stražiščan, sin Mihaela Režena. Ko je Matevž leta 1705 zaprosil dunajski dvor za podelitev plemiškega naslova, je namreč priložil pisno pričevanje o svojem sorodstvu z notranjeavstrijskim vladnim svetnikom Jurijem Roknerjem, o čemer bomo še govorili v nadaljevanju. Po pričevanju starološkega župnika Andreja Hudačuta in škofjeloškega meščana Lovrenca Feichtingerja se je oče omenjenega Jurija imenoval Gregor Rokner in je bil brat Matevževega deda Mihaela Roknerja (*mit sein Herrn Segala Ehn Michaeln Rokner Brueder*). Brata Gregor in Mihael naj bi se rodila v Stražišču, »na kraju, kjer ima zdaj Segalla

⁸ ARS, AS 308, II. serija, fasc. S 1–71, testament S–58, 3. 7. 1709.

⁹ Glede navajanja priimka zvesto po izvornikih je zelo natančen zadnji zapuščinski inventar iz leta 1733. Za razliko od prvega inventarja iz leta 1722, ki navaja Matevžev priimek kot Režen le dvakrat (ARS, AS 309, šk. 106, fasc. XXXXIII, lit. S–109, 9. 7. 1722, pag. 44–45/Nr. 38, pag. 52/Nr. 50), sicer pa govori o njem kot o zapustniku oziroma Segalli, je v regestih listin v inventarju iz leta 1733 Matevž Režen omenjen sedemkrat (ARS, AS 309, šk. 106, fasc. XXXXIII, lit. S–109, 28. 4. 1733, pag. 12–13/Nr. 14–17, pag. 18/Nr. 38, pag. 19/Nr. 39, pag. 22/Nr. 50).

¹⁰ ARS, AS 309, šk. 106, fasc. XXXXIII, lit. S–109, 28. 4. 1733, pag. 18–19/Nr. 38.

¹¹ NŠAL, ŽA Kranj–Šmartin, Maticne knjige, Ind R 1603–1779, R 1687–1699.

¹² Prav tam, M 1683–1704, s. p.

¹³ NŠAL, ŽA Stara Loka, Maticne knjige, M 1677–1715, fol. 73.

¹⁴ NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Maticne knjige, M 1658–1735, pag. 267.

¹⁵ NŠAL, ŽA Stara Loka, Maticne knjige, R 1651–1671, s. p. – Pri Matevževem krstu je očetov priimek zapisan kot *Reshen*, pri Pavlovem pa *Arsben*. Krstna botra obeh krščencev sta bila Janez Sontner in Neža Hartman, priča pri krstu pa Jurij Zihel. Medtem ko je kraj rojstva pri Matevžu naveden manj določno, zgolj kot Bitnje (*ex Faichting*), je pri Pavlovem krstu iz navedbe podružnice sv. Miklavža razvidno, da je šlo za Spodnje Bitnje (*ex Feihtink ecclesia S. Nicolai*).

¹⁶ NŠAL, ŽA Stara Loka, Maticne knjige, P 1652–1719, pag. 33.

pristavo in ki se imenuje V Kotu (*V Kottu*).¹⁷ O primku Rokner je Matevž Segalla v prošnji za plemstvo navedel, da se je tako pisal tudi sam, preden je svoj priimek prevedel v italijanskega Segalla.¹⁸ V obeh primerih – Rokner in Segalla – je šlo za dobesedni prevod priimka Režen, saj se rž v nemščini imenuje *Roggen* in v italijanščini *ségala*.

Ceravno v omenjenem pisnem pričevanju ni naveden priimek Režen in tudi ne osebno ime Matevževega očeta Pavla, ampak le deda Mihaela, skoraj ni dvoma, da je bil Matevž res Mihaelov vnuk in gospodar nekdanje dedove hube v Stražišču. Huba je v omenjenem pričevanju iz pragmatičnih razlogov raje postala pristava, kar je dejansko tudi bila, odkar je Matevž živel v Škofji Loki. Mihael, ki je umrl v Stražišču 27. junija 1653, po šmartinski mrliški matici star 76 let (roj. okoli 1577), je 4. januarja 1619 izpričan v Stražišču kot oče krščenke, rojene v zakonu z ženo Nežo.¹⁹ Kot smo videli, naj bi se Mihaelov sin, Matevžev oče Pavel, glede na starost ob smrti rodil nekaj let pozneje, okoli 1622, česar pa zaradi izgnanih šmartinskih krstnih matic ni mogoče preveriti. Matevža in Pavla povezuje z Mihaelom še dva podatka, ki sicer ne govorita neposredno o sorodstvu. Pavle (*Paulus Ershen*) je leta 1664 izpričan kot ena od poročnih prič Sebastjana Režena (*Ershen*), sina pokojnega Mihaela iz Stražišča in njegove žene Špela, rojene Žumer iz Voklega.²⁰ Sodeč po očetovem imenu in kraju izvora sta bila Pavel in Sebastjan torej brata ali vsaj polbrata. Ni naključje, da je Sebastjan Režen (*Reschen*) dobil leta 1655 od loškega glavarja v fevd del istega rovtva Lipje kakor leta 1697 Matevž Režen in da se je Sebastjanovo fevdno pismo znašlo v Matevževem zapuščinskem inventarju.²¹ Sebastjan je z družino živel v Stražišču²² in tam umrl leta 1675, ko naj bi mu bilo po mrliški matici štirideset let.²³ To pomeni, da se je rodil okoli leta 1635 in bil več kot desetletje mlajši od Matevževega očeta Pavla.

Nekoliko bolj zapleteno sliko ponujajo urbar-

ji škofjeloškega gospostva, v katerih se vsi stražiški in drugi Reženi dosledno imenujejo Eržen. V vasi Stražišče, ki je spadala pod urad Bitnje, je bilo že od srednjega veka sedem celih hub (kmetij). Na sedmi, zadnji je priimek Eržen izpričan od leta 1560 (*Erseen*, *Erschen*, *Erschön*), predtem pa je v urbarju iz leta 1501 kot gospodar naveden Gregor Novak.²⁴ Prvemu znanemu Erženu, Ahacu (1560),²⁵ je v času med nastankom urbarjev iz let 1586 in 1604 sledil na hubi Urban Eržen²⁶ in temu enkrat med letoma 1610 in 1625 Mihael Eržen,²⁷ tisti Mihael, ki naj bi bil ded Matevža Režena – Segalle. Nazadnje ga kot gospodarja srečamo v urbarju leta 1651, urbar iz leta 1656 pa ima na njegovem mestu že Jurija Eržena.²⁸ Kot smo videli, je Mihael medtem umrl (1653). Juriju Erženu sledimo nato četrto stoletja do urbarja 1679–82, v katerem je njegovo ime (*Jurj Erschön*) prečrtano, kot novi gospodar pa naveden Pavel, sin Pavla Eržena (*Paul fil. Paul Erschön*),²⁹ torej Matevžev mlajši brat. Ime očeta Pavla je tu očitno zapisano zato, ker Pavel mlajši ne bi mogel gospodariti sam, saj mu je bilo leta 1682 šele trinajst let. Tudi v naslednjih dveh urbarjih 1683–87 in 1688–94 sta navedeni imeni obeh Pavlov, očeta in sina, vendar sta bili v mlajšem urbarju prečrtani in kot novi gospodar dopisan naš Matevž (*Matheus Erschönn*).³⁰ Ta je gospodaril še po naslednjem urbarju 1709–1714³¹ ko je bil v resnici že pl. Segalla. Prenos hube s Pavla ml. na brata Matevža je dokumentiran tudi z regestom listine v Matevževem zapuščinskem inventarju. Dejanje naj bi se, kot bomo videli, zgodilo leta 1687,³² kar se časovno precej ujema s podatki iz urbarjev. Postavlja pa se vprašanje, kdo je bil Jurij Eržen, gospodar med Matevževim dedom Mihaelom ter mlajšim bratom Pavlom. Glede na to, da je na isti hubi izpričan še v robotninskem registru 1668–74 in v urbarju 1679–82,³³ ne more biti identičen z 80-letnim Jurijem, ki je umrl v Stražišču leta 1666.³⁴ V času njegove zelo verjetne smrti okoli leta 1680 je v šmartinskih mrli-

¹⁷ ÖStA, AVAFHKA, Adelsakte, Hofadelsakt von Segalla zum Wincklern, Matthäus, 28. V. 1705, fol. 9, priloga A, 18. 2. 1705.

¹⁸ Prav tam, s. d.

¹⁹ NŠAL, ŽA Kranj–Šmartin, Maticne knjige, R 1612–1621, s. p.; M 1653–1681, s. p.

²⁰ Sebastjan se je 7. septembra 1664 oženil s Stražiščanko Alenko Rakovec (NŠAL, ŽA Kranj–Šmartin, Maticne knjige, P 1653–1682, s. p., 7. 9. 1664). Njegova mati Špela je nedvomno identična z vdovo Špelo (*Spella vidua Arshenca*), ki so jo pokopali 27. aprila 1672 in pri kateri v mrliški matici ni navedbe o starosti (NŠAL, ŽA Kranj–Šmartin, Maticne knjige, M 1653–1681 s. p.).

²¹ ARS, AS 309, šk. 106, fasc. XXXXIII, lit. S–109, 9. 7. 1722, pag. 41/Nr. 31.

²² Sebastjanu in Alenki, v krstni matici imenovani Helena in Alenka, so se v Stražišču trije otroci rodili in dva kmalu umrla (NŠAL, ŽA Kranj–Šmartin, Maticne knjige, R 1664–1674, s. p., 6. 7. 1667, 10. 7. 1669, 10. 7. 1672; M 1653–1681, s. p., 10. 6. 1668, 30. 8. 1672).

²³ NŠAL, ŽA Kranj–Šmartin, Maticne knjige, M 1653–1681 s. p., 24. 3. 1675.

²⁴ ARS, AS 783, knj. 6, urbar 1501, fol. 132.

²⁵ Prav tam, knj. 7, urbar 1560, s. p., Drasisch.

²⁶ Prav tam, knj. 8, urbar 1568–1570, pag. 876; knj. 9, urbar 1571–1573, pag. 921; knj. 12, urbar 1584–1588, pag. 1104; knj. 13, urbar 1586, s. p., Drasisch; knj. 14, urbar 1604, pag. 401.

²⁷ Prav tam, knj. 15, urbar 1610, pag. 411; knj. 17, urbar 1625–1627, s. p., Sträsich.

²⁸ Prav tam, knj. 19, urbar 1636–1637, pag. 629; knj. 21, urbar 1642–1645, pag. 700; knj. 22, urbar 1651, s. p., Dräsich; knj. 23, urbar 1656, s. p., Sträsich.

²⁹ Prav tam, knj. 25, urbar 1664–1665, fol. 236v; knj. 26, robotninski register 1668–1674, s. p., Strähish; knj. 27, urbar 1679–1682, pag. 437.

³⁰ Prav tam, knj. 28, urbar 1683–1687, s. p., Sträsich; knj. 29, urbar 1688–1694, s. p., Sträsich.

³¹ Prav tam, knj. 30, urbar 1709–1714, s. p., Sträsich.

³² ARS, AS 309, šk. 106, fasc. XXXXIII, lit. S–109, 28. 4. 1733, pag. 18–19/Nr. 38.

³³ Gl. op. 29.

³⁴ NŠAL, ŽA Kranj–Šmartin, Maticne knjige, M 1653–1681, s. p., 19. 2. 1666.

ških maticah žal ravno pri kraju Stražišče večletna vrzel (1676–1683).³⁵ Kakor koli, Jurija je kot gospodar nasledil Pavel Eržen mlajši, sin Pavla starejšega. To pomeni, da je bil Jurij skoraj gotovo brat Pavla starejšega, saj je kot gospodar hube sledil umrlemu Mihaelu († 1653), tega pa iz drugega vira poznamo kot Matevževega deda in torej Pavlovega očeta. Tako postane logično, zakaj sta se oba sinova Pavla starejšega, Matevž in Pavel ml., rodila v Spodnjih Bitnjah in ne v Stražišču. Pavel st. tam po urbarjih nikoli ni premogel posesti, ampak je živel bodisi pri ženini družini bodisi na eni od hub kot gostač. Kot negospodar je imel dovolj časa in proste roke za trgovino, s katero je vsekakor dobro zaslužil, če je lahko sinu Pavlu mlajšemu zapustil tolikšno dediščino. Na očetovo hubo v Stražišču se je vrnil okoli leta 1680 in dal posest raje prenesti s (svojega pokojnega brata) Jurija na mladoletnega sina Pavla ml., kolikor ni hube že Jurij zapustil neposredno nečaku. Jurij namreč ni imel družine,³⁶ hube v Stražišču pa so bile kupno-pravne, kar pomeni, da so se prodajale in dedovale.³⁷

Kako je na posesti namesto Pavla ml. zagospodaril Matevž, skopo pove regist listine v Matevževih zapuščinskih inventarjih. Pavel, ki je bil tedaj šele v 18. letu, je starejšemu bratu 5. januarja 1687 izdal izročilno pismo za hubo in kajžo v Stražišču (*die zue Sträschisch gelegene hube, vnd Vntersasshausß*). Deset let pozneje, 5. junija 1697, je bratu napisal še odpovedno pismo, Matevž pa je tri dni pozneje podpisal reverz.³⁸ Prenos posesti z enega brata na drugega je bil očitno stvar družinskega dogovora – oče Pavel st. je tedaj namreč še živel († 1702) – in zelo verjetno povezan s Pavlovim problematičnim značajem. Spomnimo, da je bil Matevž pozneje Pavlov skrbnik in da je brata v svoji prvi oporoki (1709) označil kot sprijenega. Žal poznamo vsebino Pavlovega izročilnega (1687) in odpovednega pisma (1697) le iz skopnega registra.³⁹

Poleg virov prve roke, ki so pokazali, da se je Matevž pl. Segalla v resnici večji del življenja imenoval Matevž Režen, potrjuje takšen izvor Segallove rod-

bine tudi rodoslovni zapis s konca 18. ali začetka 19. stoletja. Na rodovnem deblu Matevževe vnukinje Marije Ane pl. Segalla, poročene Meitelle, je njen prvi prednik, Matevžev oče, naveden brez osebnega imena, zgolj kot »Ershen genannt Segalla«, njegova prav tako neimenovana žena pa kot meščanka, »Burgerin«. Njun sin je pomotoma namesto Matevž imenovan Andrej (*Andreas*), točni pa so podatki o njegovi tretji ženi Suzani pl. Semenič in sinu Jožefu pl. Segalli, očetu Marije Ane, ki je označen kot gospod v Beli Peči.⁴⁰ Neznani genealog je torej medlo poznal Matevževe korenine in zapustil neposredno pričevanje o tem, da so pl. Segalle izšli iz Reženov (Erženov).

Pri tem se postavlja vprašanje, ali je bila mati Matevža Režena res meščanka, kakor jo označuje rodovnik. Kot smo videli, se je imenovala Katarina in se je s Pavlom Reženom omožila leta 1664 v Stari Loki. Proti njenemu morebitnemu meščanskemu izvoru govori zlasti dejstvo, da mladoporocenca nista stopila pred oltar v Škofji Loki, pa tudi odsotnost navedbe »gospodična« v poročni matični knjigi. Katarina je bila najverjetneje domačinka Bitenjčanka, ki jo je družinska tradicija povišala v meščanski stan, da bi bile korenine povzpnetnika Matevža Režena videti imenitnejše vsaj po materini strani, če že niso mogle biti po očetovi.

O tem, da bi bil Matevžev oče Pavel oziroma Pavle kaj drugega kot kmet in po osebnopravnem položaju podložnik oziroma rojenjak, ni prav nobenega indica. Očeta namreč ne najdemo med kranjskimi deželnimi svobodniki, med katere se je zavihtel šele Matevž, ko je leta 1692 kupil neko desetino.⁴¹ Pavel Režen st. prav tako ni nikoli postal škofjeloški meščan, ampak je do zadnjega živel v Stražišču. V Matevževi prošnji za podelitev plemstva (1705) sta očetov in njegov kmečki izvor seveda spretno prikrita. Namesto tega je prebrisani Matevž navedel, da so se tako kot on sam ukvarjali s trgovanjem tudi njegov pokojni oče, sorodniki in predniki, in to že od nekdanj (*von vnerdenklichen Jahren her*). Za kakšne vrste trgovino je šlo, je previdno zamolčal, saj je bil Pavel Režen st. lahko zgolj kmečki trgovec oziroma preprodajalec. Ni dvoma, da si je za kmečkega človeka nabral veliko premoženje, če se spomnimo navedbe v Matevževi prvi oporoki (1709), iz katere lahko povzamemo, da je njegov »sprijeni ubogi brat« Pavle ml. dobil (po očetu) vsega zavidanja vredno dediščino. Bratovo imetje je namreč sedem let po očetovi smrti presegalo vrednost 4000 goldinarjev.⁴² Očetov glavni dedič pa je seveda postal Matevž, ki je moral skrbeti za brata Pavleta in katerega dediščina je bila po pričakovanjih še precej večja.

³⁵ V mrliški matici, vodeni po krajih, si vpisi pri Stražišču (*Straschisch*) sledijo do 12. junija 1676, nakar je zmanjkalo prostora. Nadaljevanja vpisov Stražiščanov drugje v knjigi ni, naslednja mrliška matična knjiga pa se začne s 3. januarjem 1683. NSAL, ZA Kranj–Šmartin, Matične knjige, M 1653–1681, M 1683–1704.

³⁶ V matičnih knjigah župnije Kranj–Šmartin ni ne Jurijeve poroke ne krstov otrok (NSAL, ZA Kranj–Šmartin, Matične knjige, P 1653–1682, Ind R 1603–1779).

³⁷ Prodaje hub so, denimo, dokumentirane v urbarju iz leta 1604; v Stražišču sta bili tedaj prodani dve hubi (ARS, AS 783, urbar 1604, pag. 397, 399).

³⁸ ARS, AS 309, šk. 106, fasc. XXXXIII, lit. S–109, 28. 4. 1733, pag. 18–19/Nr. 38.

³⁹ Protokol podložniških listin loškega gospostva, v katerem so vodili izročilna pisma, se začenja šele leta 1695, v drugem protokolu, kamor so od leta 1696 vpisovali odpovedna pisma, pa Pavlovega pogrešamo (ARS, AS 783, knj. 33, protokol podložniških listin 1695–1706; knj. 34, protokol podložniških listin 1696–1705).

⁴⁰ ARS, AS 1075, šk. 7, št. 235, Segalla.

⁴¹ ARS, AS 173, knj. 7 (1662–1756), fol. 329. Gl. tudi op. 60.

⁴² Po navedbi v Matevževi prvi oporoki (ARS, AS 308, II. serija, fasc. S 1–71, testament S–58, 3. 7. 1709).

Škofja Loka po Valvasorjevi Topografiji Kranjske, 1679 (*Topographia Ducatus Carnioliae Moderna*, št. 21).

S kakšno **trgovino** se je Matevž Režen povzpел med premožneže in s čim je trgoval že njegov oče, posredno pove rodovno deblo Schwabov pl. Lichtenbergov iz graščinskega arhiva Jable. Na njem je navedena Matevževa hči brez imena, vdova Janežič in drugič omožena z Leopoldom Livijem Schwabom pl. Lichtenbergom. Kot bomo videli, je šlo za Marijo Marjeto (1700–1756) iz Matevževega prvega zakona. Na rodovniku tudi ni osebnega imena njenega očeta Matevža, zato pa najdemo vrsto drugih povednih podatkov: »Segalla, hči po domače Režena, meščana Škofje Loke in trgovca s platnom (!), ki je postal plemič in deželan« (*Segalla filia vulgo Resen civis Locopolitani et mercatoris leimath handler, nobilis et provincialis factus*).⁴³

Podatek o Matevžu kot trgovcu s platnom se naravnost idealno sklada z domnevo, da je tudi njegov oče Pavel st. služil s platnarstvom. Prav na freisinškem škofjeloškem ozemlju je bilo namreč v tem času središče kranjske platnarske obrti, s platnom pa so trgovali tako Ločani kot kmetje, na katere so meščani Škofje Loke in drugih mest gledali z veliko nejevoljo. Po poročilu iz okoli leta 1620 se je s tkanjem ukvarjala večina loških podložnikov. Kvalitetno belo platno je našlo tržišče daleč v Zgornji Nemčiji in še v večji meri na italijanskih tržiščih. Poročilo iz leta 1648 pravi, da so ga loški podložniki tvorili na prošenja v

Gorico, Videm, Trst in na Reko.⁴⁴ Platnarstvo je bilo na loškem ozemlju splošno razširjena domača obrt, ki je daleč prednjačila med vsemi podeželskimi obrtmi. Hkrati se je tkanje razvilo tudi na izrazito poklicni obrtni podlagi in to v taki meri, da je produkcija postala pomembna celo v evropskem merilu.⁴⁵

Matevž Režen je bil eden tistih, ki so od trgovine s platnom iztržili kar največ. Kateri od njegovih prednikov in sorodnikov naj bi bili poleg očeta vpeti v trgovino, kot je navedel v prošnji za podelitev plemiškega naslova (1705), presega naše spoznavne možnosti. Zelo verjetno se je s to dejavnostjo ukvarjal **Lovrenc Feichtinger**, loški meščan, mestni svetnik in sodnik,⁴⁶ ki ga Matevž v svojih oporokah (1709, 1720 in 1721) imenuje »bratranec« (*Vätter, Vötter*).⁴⁷ Ker ga bomo v nadaljevanju še srečevali, si temu primerno zasluži večjo pozornost. Na njegovo ime naletimo prvič 4. februarja 1699, ko se je že kot »gospod« (*Dominus*) oženil v Škofji Loki z mladen-

⁴⁴ Blaznik, *Škofja Loka*, str. 221–222.

⁴⁵ Prav tam, str. 280.

⁴⁶ Kot meščan Škofje Loke je Feichtinger imenovan v pisnem pričevanju (*Attestation*), prilogi Matevževe prošnje za podelitev plemstva (ÖStA, AVAFHKA, Adelsakte, Hofadelsakt von Segalla zum Wincklern, Matthäus, 28. V. 1705, fol. 9, priloga A, 18. 2. 1705), kot mestni svetnik pa pri krstu dveh Matevževih sinov 28. junija 1709 in 26. septembra 1711 (NŠAL, ŽA Škofja Loka, Matične knjige, R 1702–1717, pag. 170, 228). Mestni sodnik je bil leta 1715 in nato vsaj še v letih 1723–24 in 1731, če ne tudi prej in pozneje (Blaznik, *Škofja Loka*, str. 457).

⁴⁷ ARS, AS 308, II. serija, fasc. S 1–71, testament S–58, 3. 7. 1709; III. serija, fasc. S 1–158, testament S–39, 16. 2. 1720; II. serija, fasc. S 1–71, testament S–58, 22. 3. 1721.

⁴³ ARS, AS 740, fasc. 6, Familiaria, Genealoške tablice rodbin Pikler, Lichtenberg oziroma Schwab-Lichtenberg iz arhiva grofa Jakoba Hohenwarta (1823), X.

ko Marijo Nežo brez navedbe priimka, a z dvojnimi osebnimi imenom, ki kaže na njen meščanski izvor. Kot ena od treh poročnih prič je naveden »gospod« Matevž Režen,⁴⁸ s katerim je bil Feichtinger odtlej v vzajemnem botrstvu.⁴⁹ Glede na Matevžovo oznako Lovrenca kot svojega bratranca, preseneča spoznanje, da priimka Feichtinger dotlej na Škofjeloškem ni bilo srečati,⁵⁰ če seveda izvzamemo meščansko rodbino Feichtingerjev iz druge polovice 16. stoletja,⁵¹ ki je dobila ime po kraju Bitnje (nemško Feichting) na Sorškem polju. Skoraj brez vsakega dvoma je bilo enako pri Lovrencu. V resnici se je po Bitnjah pisal slovensko Bitenc in bil doma iz Stražišča, od koder je izviral tudi rod Matevža Režena. Kot edini Lovrenc Bitenc na tem območju se je rodil leta 1665, isto leto kakor Matevž, in sicer kot tretji od šestih otrok zakoncev Marka in Uršule Bitenc (Bittiniz, Wittiniz).⁵² Bitenci za razliko od Reženov v Stražišču niso imeli hube oziroma niso izpričani med tamkajšnjimi podložniki gospostva Škofja Loka.⁵³ Tega, ali sta bila Lovrenc Bitenc in Matevž Režen res prava bratranca, ni moč potrditi, bila pa sta prijatelja in vrstnika, oba sta se povzpela med škofjeloške meščane in oba sta ob preselitvi v mestno okolje spremenila priimek: Bitenc ga je ponemčil v Feichtinger, Režen pa poitalijančil v Segalla.

Izraz *Vetter*, kar naj bi bil Lovrenc Matevžu, so sicer uporabljali tudi v veliko širšem pomenu od bratranca. Tako je Matevž Režen v prošnji za plemstvo imenoval *Vetter* Jurija Roknerja s Pivke pri Naklem,

ki naj bi bil le bratranec njegovega očeta. Pozneje, v oporoki iz leta 1721, pa je oznako *Vetter* nametil solicatorju Francu Ernestu pl. Steinhoffnu,⁵⁴ o katerem vemo, da je živel v Ljubljani,⁵⁵ ničesar pa ni znanega o njegovem izvoru. Kakor koli, morda je vsem omenjenim »bratrancem« omogočila šolanje in družbeni vzpon trgovina s platnom, ki jo je Matevž, ne da bi izrecno omenil platno, označil za rodbinsko dejavnost »že iz davnih let«.

Od stražiškega kmeta do zgornjesavskega gospoda

O življenju Matevža Režena vemo razumljivo precej manj, dokler se ni na prelomu iz 17. v 18. stoletje naselil v Škofji Loki in pri približno petintridesetih postal loški meščan. Kje se je šolal, lahko le ugibamo. Sklepati je mogoče, da je temeljno izobrazil pridobil v eni od mestnih šol, bodisi v Škofji Loki bodisi v Kranju, nato pa nabiral izkušnje pri katerem od meščanskih trgovcev. V virih o ljubljanskih jezuitskih učencih ga ni, kar glede na nepopolne evidence še ne pomeni, da jezuitske gimnazije ni nikoli videl od znotraj.⁵⁶

Po krstu v starološki župnijski cerkvi 29. avgusta 1665 prvič naletimo na Matevžovo ime, ko je bil v 22. letu. Kot smo videli, mu je mlajši brat Pavel 5. januarja 1687 prepustil hubo in kajžo v Stražišču. Glede na to, da se je Matevžu v Stražišču čez 16 mesecev rodil prvi otrok, je bilo dejanje zelo verjetno povezano z njegovo poroko. **V zakonu z Dorotejo,**

⁴⁸ NŠAL, ŽA Škofja Loka, Matične knjige, P 1683–1736, pag. 101.

⁴⁹ O Feichtingerju kot botru Segallovih otrok gl. op. 95. Matevž je bil krstni boter ali priča krsta štirih Feichtingerjevih otrok, enkrat je šla za botro Matevževa žena Doroteja, dvakrat njegova druga žena Marija Ana in enkrat hči Uršula. Samo dvakrat ni bilo pri krstu nikogar od Segallovih, leta 1702 in 1718, ko družina ni več živela v Škofji Loki. NŠAL, ŽA Škofja Loka, Matične knjige, R 1688–1702, s. p., 14. 9. 1699, 7. 11. 1700; R 1702–1717, pag. 4, 34, 81, 156, 214, 296, 326; R 1717–1736, pag. 17.

⁵⁰ Priimka Feichtinger v 17. stoletju ni najti v repertorijih škofjeloških, staroloških in šmartinskih krstnih matic (NŠAL, ŽA Škofja Loka, Ind R 1623–1726; ŽA Stara Loka, Ind R 1613–1790; ŽA Kranj–Šmartin, Ind R 1603–1779).

⁵¹ V drugi polovici 16. stoletja sta izpričana dva loška mestna sodnika s priimkom Feichtinger, Jurij in Hilarij (Blaznik, *Škofja Loka*, str. 456). O Jurijevem nagrobniku v Stari Loki: Štukl, *Knjiga hiš v Škofji Loki III*, str. 64.

⁵² Lovrenc Bitenc je bil krščen 11. julija 1665, njegovi sorojenci pa 4. septembra 1658, 26. marca 1663, 11. marca 1667 in dvojčka 4. aprila 1670 (NŠAL, ŽA Kranj–Šmartin, Matične knjige, R 1653–1664, s. p.; R 1664–1674, s. p.). Vsaj dva sta umrla kot otroka (prav tam, M 1653–1681, s. p., 24. 2. 1665, 10. 4. 1673). Istovetnost Lovrenca Feichtingerja in Lovrenca Bitenca bi lahko še dodatno potrdil podatek o starosti ob smrti, vendar se škofjeloške mrliške matice začnejo šele veliko pozneje, leta 1804 (Krampač, *Vodnik po matičnih knjigah*, str. 108). Lovrenčeva starša se nista poročila v župnijah Kranj–Šmartin in Stara Loka kot tudi ne v Škofji Loki (NŠAL, ŽA Stara Loka, Matične knjige, P 1652–1719; ŽA Kranj–Šmartin, Matične knjige, P 1653–1682; ŽA Škofja loka, Matične knjige, P 1652–1680).

⁵³ Gl. urbarje loškega gospostva v opombah 24–31.

⁵⁴ ARS, AS 308, II. serija, fasc. S 1–71, testament S–58, 22. 3. 1721.

⁵⁵ Francu Ernestu pl. Steinhoffnu se je v Ljubljani med letoma 1717 in 1735 v zakonu z Marijo Salomo rodilo devet otrok (Schviz von Schvizhoffen, *Der Adel in den Matriken*, str. 59, 62, 63, 65, 66, 68, 70, 74, 77). Poročil se ni v Ljubljani in tam tudi ni bil rojen, vsaj ne s priimkom Steinhoffen (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, Ind R 1632–1653, Ind R 1653–1692, P 1682–1718). V Frankovem temeljnem delu o plemiških povzdignitvah je navedeno le eno poplemenjenje s tem predikatom: leta 1664 je bil neki Andreas Kniffetz poplemeniten kot »von Stainhoffen« (Frank, *Standerhebungen. 5. Band*, str. 41; 3. *Band*, str. 45). Iz njegove plemiške diplome ne izhaja, v kateri deželi je živel, ampak je govor samo o zaslugah prednikov v turških vojnah in o njegovi izobraženosti (ÖStA, AVAFHKA, Adelsakte, Hofadelsakt von Kniffetz von Stainhoffen, Andreas, 15. XI. 1664, fol. 2–10). Pomenljiva sta dva zamorca v podeljenem grbu (prav tam, fol. 7v–8), saj je zamorec značilen za freisinski in škofjeloški grb. Skoraj zanesljivo je bil Kniffetz kranjski Knific, kar je na Gorenjskem pogost priimek. V drugi polovici 17. stoletja in v 18. stoletju ga srečamo tudi v župniji Šmartin pri Kranju (NŠAL, ŽA Kranj–Šmartin, Ind R 1603–1779), ne v šmartinski župniji in ne v ljubljanski stolni župniji pa ni najti krsta Franca Ernesta Kniffica, ki bi bil lahko poznejši pl. Steinhoffen (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Ind R 1653–1692, Ind R 1692–1740).

⁵⁶ Iz časa, ko bi se lahko šolal pri jezuitih, so ohranjeni popisi seminaristov – gojencev seminarja za revne študente, v katerem niso prebivali samo revni, ampak tudi mnogi plemiči (objava: Črnivec (ur.), *Ljubljanski klasiki*), in knjiga članov kongregacije Marije Vnebovzete, katere člani so postali le gimnazijci višjih razredov (ARS, AS 1073, II/51r).

žensko neznanega izvora, se mu je v Stražišču najprej rodil sin Janez Krstnik, krščen 9. maja 1688. Pomembnost pritegneta označitev Matevža kot gospoda (*Dni Mathaei Reshen*) in eden od botrov, »gospod« Janez Sigmund Toperzer, lastnik stražiškega dvorca Šempeter (Schrotenthurn).⁵⁷ Mladi, sveže poročeni Matevž je v lokalnem okolju torej že veljal za gospoda. To bi kazalo, da ni več mogel biti rojenjak, ampak se je od rojenjastva odkupil, čeprav je še vedno živel na podložniški hubi in bil s to posestjo vpisan v urbarje škofjeloškega gospostva. Tako ga še v urbarju 1709–1714 najdemo kot Matevža Eržena,⁵⁸ čeravno je bil tedaj že nekaj let pl. Segalla.⁵⁹

Posedovanje podložniške hube se niti po poplemenitju ni križalo z njegovim osebnopravnim položajem, saj so podložniško posest lahko imeli v lasti tudi meščani, duhovniki in plemiči, osebe, ki torej niso bile osebno nesvobodni rojenjaki. Morda je Matevž formalno ostajal rojenjak, vse dokler je živel in gospodaril v Stražišču, in je z odkupnino razvezal rojenjaško razmerje z loškim gospostvom šele, ko je zaprosil za sprejem med meščane Škofje Loke (okoli 1700). Toda zgolj rojenjak je prenehel biti že prej, najpozneje leta 1692, ko se je uvrstil med kranjske deželne svobodnike. Potem ko je prek zastavitve pridobil od Krištofa Schwarza neko desetino s skromno imenjsko rento enega goldinarja in treh krajcarjev in pol, so ga omenjenega leta pri stanovskem knjigovodstvu vpisali v kranjsko imenjsko knjigo za svobodnike, in sicer kot Matevža Eržena (*Erschen*) iz Stražišča. Petnajst let pozneje, leta 1707, so njegovo prav majhno imenje na podlagi Matevževe plemiške diplome (1705) prenesli v drugo imenjsko knjigo, k plemičem.⁶⁰

Iz šmartinske krstne matične knjige torej izhaja, da se je Matevž nosil gosposko že kot mlad družinski oče, še preden je postal deželni svobodnik. Žal ni mogoče ugotoviti, kdo je bila njegova prva žena Doroteja, v krstni matici imenovana tudi skrajšano Rattija. Zasluge za Matevžev gmotni in družbeni vzpon gredo nedvomno tudi njej, ne samo njemu samemu

in njegovemu očetu. Da se je oženil z zelo petično mladenko, priča njegova prva oporoka iz leta 1709, po kateri je vsaki od petih še živečih hčerk iz prvega zakona pripadala dediščina po materi v višini 1000 goldinarjev deželne veljave.⁶¹ Matevž in Doroteja se nista poročila ne v Šmartinu pri Kranju ne v Stari Loki in ne v Škofji Loki, medtem ko ne vemo, ali nista morda stopila pred oltar v Kranju, saj tamkajšnja poročna matica iz tega časa ni ohranjena.⁶² Prav mogoče je, da je bila Doroteja Kranjčanka in rojena v meščanski družini. Žal ne poznamo njenega dekliškega priimka, ki bi bil za ugotavljanje izvora edini zanesljivi kažipot.

Zakoncema se je med letoma 1688 in 1704 rodilo osem otrok, od tega prvih pet še v Stražišču, zadnje tri hčerke pa že v Škofji Loki. V Stražišču so poleg Janeza Krstnika (kršč. 9. maja 1688) prišli na svet Barbara (kršč. 27. novembra 1689), Franc Jurij (kršč. 8. aprila 1692), Katarina (kršč. 30. oktobra 1694) in Franciška Uršula (kršč. 4. oktobra 1697). Vsem je šel za botra domači graščak Janez Sigmund Toperzer, botra oziroma priči Martin in Uršula Cof (*Zoff*) pa sta bila iz loške meščanske družine, tako da je v krstni matici brez gosposkega atributa le Jera Cof, enkrat botra in štirikrat priča.⁶³ Tudi Matevža je vse bolj vleklo v mesto, kamor se je najbrž preselil leta 1699, ko ga najprej srečamo kot poročno pričo in nato pri krstih dveh mestnih otrok iz družin Cof in Feichtinger.⁶⁴ Takrat je v matičnih knjigah tudi zadnjič izpričan kot gospod Režen oziroma Eržen (*Reshen*, *Erschen*). Ko se mu je namreč naslednje leto v Škofji Loki (*ex civitate*) rodila hči Ana Marjeta, krščena 11. julija 1700, se je dal vpisati kot gospod Segalla (*Domini Matthiae (!) Shegalla*),⁶⁵ kakor ga bodo loške krstne matice odtlej dosledno naslavljale.⁶⁶ Priimek se je pojavljal v več pisnih različicah, v nemških dokumentih največkrat kot Schegalla, kot ga najdemo v zapuščinskih inventarjih vključno z regesti njegovih listin.⁶⁷ Sam se je sicer podpisoval *Segalla* oziroma

⁵⁷ NŠAL, ŽA Kranj–Šmartin, Matične knjige, R 1687–1699, pag. 31. – O Toperzerju in dvorcu Šempeter ali Šempetrskem gradu: Valvasor, *Die Ebre XI*, str. 515; Smole, *Graščine*, str. 477.

⁵⁸ ARS, AS 783, knj. 30, urbar 1709–1714, s. p., Sträschisch.

⁵⁹ Kot njegova last je huba s kajžo neposredno izpričana tudi leta 1703 v njegovi davčni napovedi za izredni davek (gl. op. 68) in v zapuščinskih inventarjih od leta 1726 dalje (ARS, AS 309, šk. 106, fasc. XXXXIII, lit. S–109, 26. 4. 1726, pag. 6–7).

⁶⁰ ARS, AS 173, knj. 7 (1662–1756), fol. 329. – Kje se je desetina nahajala, je Matevž Segalla povedal sam leta 1703 v davčni napovedi za premoženjski davek, v kateri jo označuje kot zastavitvijo pridobljeno desetino »na gorim vnd Rudnikh« (ARS, AS 2, I. reg., šk. 823, fasc. 547a, Napovedi premoženjskega davka po posameznih strankah za l. 1703 in 1704, Nr. 223, 14. 6. 1703). V njegovem zapuščinskem inventarju iz leta 1733 je opredeljena kot žitna desetina »zu Rudnigkh na gori be Prückhlach« (ARS, AS 309, šk. 106, fasc. XXXXIII, lit. S–109, 28. 4. 1733, pag. 18/Nr. 37). Lokacija ostaja za zdaj neidentificirana.

⁶¹ ARS, AS 308, II. serija, fasc. S 1–71, testament S–58, 3. 7. 1709.

⁶² NŠAL, ŽA Kranj–Šmartin, Matične knjige, P 1684–1736; ŽA Stara Loka, Matične knjige, P 1652–1719; ŽA Škofja Loka, Matične knjige, P 1683–1736. O matičnih knjigah mestne župnije Kranj gl. Krampač, *Vodnik po matičnih knjigah*, str. 44.

⁶³ NŠAL, ŽA Kranj–Šmartin, Matične knjige, R 1687–1699, s. p., 9. 5. 1688, 27. 11. 1689, 8. 4. 1692, 30. 10. 1694, 4. 10. 1697. Uršula Cof je pri drugem otroku označena celo kot »nobilis domina«, pri zadnjem pa kot loška meščanka.

⁶⁴ 6. septembra 1699 je kot Eržen botroval otroku Jakoba in Marjete Cof, 14. novembra pa kot Režen novorojencu Lovrenca in Neže Feichtinger (NŠAL, ŽA Škofja Loka, Matične knjige, R 1688–1702, pag. 325, 331). Pri poroki zakoncev Feichtinger je kot priča naveden 4. februarja istega leta (prav tam, P 1683–1736, pag. 101).

⁶⁵ NŠAL, ŽA Škofja Loka, Matične knjige, R 1688–1702, pag. 342.

⁶⁶ 29. novembra istega leta je otroku Lovrenca Feichtingerja že botroval kot »Dno Matthaeo Shegalla« (prav tam, pag. 350).

⁶⁷ Pregled zapuščinskih inventarjev gl. v op. 5.

Seggalla,⁶⁸ njegovo novo ime pa se je veliko bolj kot v izvorni okliki prijelo v popačeni: Segala.

V mesto priseljeni Matevž Režen, ki je tu želel biti gospod Segalla, je najbrž še pred hčerkinim rojstvom dobil loške meščanske pravice. O tem, da je bil kdaj **meščan Škofje Loke**, imamo sicer eno samo pričevanje, pa še to je veliko mlajše in iz druge roke. Gre za rodovno deblo Schwabov pl. Lichtenbergov, ki o Matevževi hčerki med drugim pravi, da je bila hči loškega meščana Segalle, po domače Režena (*Segalla filia vulgo Resen civis Locopolitani*).⁶⁹ Sprememba priimka je torej sovpadala z Matevževo preselitvijo v mestno okolje in s povzdignitvijo v meščanski stan.⁷⁰

Legitimnost so »novorojenemu« gospodu Segalli dajali tudi imenitnejši botri. Njegovi prvi v mestu rojeni hčerki (kršč. 11. julija 1700) je skupaj z Dorotejo Sidonijo pl. Toperzer botroval znani bogati plemeniteni ljubljanski veletrgovec Jakob pl. Schellenburg.⁷¹ Dve leti zatem so bili pri krstu hčerke Ane Marije Terezije (kršč. 15. oktobra 1702) navzoči kot botra starološki župnik Andrej Hudačut in Schellenburgova žena Katarina ter kot priča pl. Toperzerjeva. Nasprotno so najmlajšo hčerko iz Matevževega prvega zakona Marijo Katarino (kršč. 26. novembra 1704) pospremili v novo življenje sami neplemiči.⁷² Morda se je s krstom mudilo, ker je otrok kmalu umrl.

Kmalu po rojstvu zadnjega otroka iz prvega zakona je Matevžu Segalli uspel veliki met. Samo nekaj let zatem, ko je postal loški meščan, mu je cesar Jožef I. 28. maja 1705 podelil **plemiški naslov »von Segalla zum Winklern«**. V prošnji cesarju, napisani malo po 18. februarju istega leta, se je Matevž predstavil

kot Segalla, zaprosil za podelitev omenjenega predikata, predložil osnutek svojega plemiškega grba, željo za povzdignitev v plemiča pa utemeljil s sklicevanjem na trgovsko dejavnost in na domnevno sorodstvo z notranjeavstrijskim vladnim svetnikom Jurijem Roknerjem. S trgovanjem naj bi se njegovi sorodniki in predniki, pokojni oče in on ukvarjali že od nekdaj (*von vnerdenklichen Jahren her*), sam pa že nekaj časa tudi s transportom (*die wech correspondenz*) v Italijo in Nemčijo. Ker ni mogel navesti kakšnih drugih zaslug za cesarsko hišo, ne vojaških ne civilnih, je zapisal, da s plačevanjem raznovrstnih mitnin prinaša znatne koristi cesarskemu komornemu premoženju. Prej se je pisal Rokner (*Rockhner*), a je svoj priimek nato zaradi trgovskih stikov z Italijo prevedel v italijanščino, tako da se zdaj imenuje Segalla. Poleg tega naj bi bil njegov pokojni »bratranec« oziroma sorodnik (*Vetter*) Jurij (Georgius) Rokner že pred štiridesetimi leti zapriseženi odvetnik v Celovcu in zatem notranjeavstrijski vladni svetnik v Gradcu. Prošnji je Segalla priložil pisno pričevanje (*Attestation*) o svojem sorodstvu z omenjenim Roknerjem, datirano 18. februarja 1705 v Škofji Loki, ki sta ga podpisala starološki župnik Andrej Hudačut in že večkrat omenjeni škofjeloški meščan Lovrenc Feichtinger. Podpisana sta se sklicevala na lastno vedenje in na pričevanja verodostojnih oseb ter navedla, da se je vladni svetnik Jurij Rokner rodil na Pivki pri Kranju, njegov oče Gregor Rokner naj bi bil brat Segallovega deda Mihaela Roknerja (*mit sein Herrn Segala Ehn Michaeln Rokner Brueder*), oba brata pa sta se rodila v Stražišču, na kraju, kjer ima zdaj Segalla pristavo in ki se imenuje V Kotu (*V Kottu*). Hudačut in Feichtinger sta še potrdila, da je gospod Segalla priimek Rokner poitalijančil in za to navedla enak vzrok kot Matevž v svoji prošnji.⁷³

Podatek o mikrotoponimu *V Kotu* razkriva, zakaj je Matevž prosil za plemiški predikat »zum Winklern«, ki v nemščini pomeni isto, tako kot je Rokner dobesedni prevod za Režena/Eržena (rž = nem. *Roggen*). Tako Segallova prošnja kakor pričevanje naprošenih prič sta zamolčala, da se je Matevžev priimek dejansko glasil Režen. Le na ta način se je bilo namreč mogoče sklicevati na pomembnega domnevnega sorodnika Roknerja, ki naj bi bil bratranec Matevževega očeta. Omenjene sorodstvene vezi z razpoložljivimi viri ni mogoče ne potrditi ne ovreči, kar pri vseh stvari niti ni tako zelo pomembno.⁷⁴ Ne bi bilo prvič, da je kak prosilec navedel imenitno

⁶⁸ Davčno napoved za premoženjski davek leta 1703 in prošnja za poplemenitnje dve leti pozneje je podpisal kot Seggalla (ARS, AS 2, I. reg., šk. 823, fasc. 547a, Napovedi premoženjskega davka po posameznih strankah za l. 1703 in 1704, Nr. 223, 14. 6. 1703; ÖStA, AVAFHKA, Adelsakte, Hofadelsakt von Segalla zum Wincklern, Matthäus, 28. V. 1705, fol. 14, 14v). Pod svojo prvo oporoko iz leta 1709 je podpisan celo kot »v. Seggalla« (ARS, AS 308, II. serija, fasc. S 1–71, testament S–58, 3. 7. 1709). Drugi dve oporoki, ki ju prav tako ni pisal sam, ga v uvodu imenujeta »von Scheggalla«, njegov lastnoročni podpis pa se na obeh glasi: »v. Segalla« (ARS, AS 308, III. serija, fasc. S 1–158, testament S–39, 16. 2. 1720; II. serija, fasc. S 1–71, testament S–58, 22. 3. 1721).

⁶⁹ ARS, AS 740, fasc. 6, Familiaria, Genealoške tablice rodbin Pikler, Lichtenberg oziroma Schwab-Lichtenberg iz arhiva grofa Jakoba Hohenwarta (1823), X.

⁷⁰ Kljub temu je Matevževa žena 7. avgusta 1702 kot botra otroku Lovrenca Feichtingerja imenovana s prejšnjim priimkom: »D(omi)na Dorothea Reshenin« (NŠAL, ŽA Škofja Loka, Matične knjige, R 1702–1717, pag. 4).

⁷¹ Jakob Schell, od leta 1696 pl. Schellenburg (* 1652, Sterzing pri Innsbrucku, † 1715, Ljubljana), je bil ljubljanski veletrgovec, finančnik in mecen (Miklavčič, Schell pl. Schellenburg, str. 215–216; Preinfalk, *Plemiške rodbine. 17. stoletje*, str. 131–135).

⁷² NŠAL, ŽA Škofja Loka, Matične knjige, R 1688–1702, pag. 342; R 1702–1717, pag. 8, 48. – Priča pri krstu Ane Marjete je bila »gospa« Uršula Cof (*Zaphin*); Mariji Katarini pa sta botrovala Matija Juvančič in Katarina Čebulj, priča pri krstu pa je bila Maruša Kuhar.

⁷³ ÖStA, AVAFHKA, Adelsakte, Hofadelsakt von Segalla zum Wincklern, Matthäus, 28. V. 1705, fol. 9, priloga A, 18. 2. 1705.

⁷⁴ V matičnih knjigah graške mestne župnije ni najti ne smrti Jurija Roknerja ne krstov in smrti njegovih morebitnih otrok (DAG, Altmatriken, Graz–Hl. Blut, Taufrepertorium I 1589–1744, Totenrepertorium I 1610–1727). Celovške matične knjige so ta čas brez indeksov, zato bi bilo iskanje po njih tako rekoč Sizifovo delo.

sorodstvo, ki ga v resnici ni bilo ali pa je šlo za zelo daljne sorodnike. Zelo verjetno je res obstajal neki šolani Jurij Režen/Eržen, doma iz teh krajev, ki je kot odvetnik živel zunaj Kranjske in uporabljal nemško različico priimka Rokner. Ni izpričano, da bi se kdaj tako naslavljal tudi Matevž Režen – Segalla, toda če upoštevamo, da je veliko posloval z nemškim prostorum, takšna možnost vsekakor ni izključena.

V Segalovi plemiški diplomi so argumenti za plemenitenje, natančneje rečeno za povzdignitev v viteški plemiški stan (*rittermässiger Adelstand*), samo povzeti po prošnji, medtem ko je na podlagi predloženega barvnega osnutka bolj natančno opisan grb s tremi osnovnimi barvami: modro, rdečo in zlato. Grbovni ščit je razdeljen na štiri polja, na dveh je upodobljen okronan lev z iztegnjenim jezikom, ki drži v krempljih šestokrako zvezdo, na drugih dveh vidimo snop rži ali zrnja (*rockhen oder korn*), v sredini pa majhen ščit s hišo ali podeželskim dvorcem (*haus oder landhoff*) na zeleni trati. Na ščitu je turnirski šlem s šlemnim ogrinjalom, nad njim pa enaka podoba leva kot v poljih.⁷⁵ Grb Matevža Segalla torej tipsko vsaj deloma spada med govoreče grbe: rž simbolizira priimek Segalla. Hiša v malem ščitu vsekakor predstavlja njegov izvorni dom v Stražišču, lokacijo V Kotu, po

kateri je dobil predikat »zum Winklern«, medtem ko vprašanje pomena okronanega leva puščam odprto.

Iz plemiške diplome in spremnih dokumentov jasno izhaja, da Matevž Segalla ni dobil plemiškega naslova na podlagi svoje zemljiške posesti, ki je bila tedaj še zelo majhna, ampak kot toliko premožen trgovec, da je v cesarsko blagajno lahko odštel zadostno vsoto denarja. Zelo poveden vir o njegovem premoženjskem stanju dve leti pred plemenitenjem je davčna napoved, ki jo je oddal ob plačilu izrednega premoženjskega davka leta 1703, približno štiri leta po preselitvi v Škofjo Loko. Od nepremičnin je imel tedaj samo dve hiši v Škofji Loki z njivo in travnikom, skupaj v vrednosti 2000 goldinarjev, ter v Stražišču hubo s kajžo, pri katerih bi po plačilu dednih deležev ostalo 200 goldinarjev vrednosti. Na 280 goldinarjev je ocenil z zastavitvijo pridobljeno desetino »na Gori in Rudniku«, na 180 goldinarjev tri kupljene fevdne travnike pri Stražišču, okoli 300 goldinarjev deželne veljave naj bi bilo premoženja v živini, žitu, vinu in drugih premičninah, zlatnine in srebrnine za 40 goldinarjev, gotovine 400 goldinarjev, skupaj z bratom Pavlom, kateremu je bil postavljen kot zastopnik, pa sta imela za 2000 goldinarjev trgovskega blaga, kar je skupno nanese 5400 goldinarjev premoženja.⁷⁶ Matevž je njegovo dejansko vrednost seveda podcenil, kot se bo jasno pokazalo, ko bo šest let pozneje (1709) napisal prvo oporoko. Je pa davčna napoved zanesljiv vir vsaj za stanje njegovih nepremičnin. V njej je navedel tudi svoje zaposlene, ki so ga na leto stali približno 60 goldinarjev deželne veljave. To so bili: v Škofji Loki pisar, hišni hlapec in dve dekli, na posesti v Stražišču pa hlapec, kravji pastir in dekla.⁷⁷

Kako in kdaj je pridobil v davčni napovedi navedeno posest, ne vemo samo za eno od obeh hiš v škofjeloškem mestu. Prvo, ki je ležala v Zgornji gasi pod gradom, je kupil leta 1702 od Raspov in ti so bili prej očitno tudi lastniki druge hiše, prejkone le kajže.⁷⁸ To hišo v v popisu nepremičnin v njegovih

Grb Matevža pl. Segalle ob plemenitenju leta 1705 (ÖStA, AVAFHKA, Adelsakte, Hofadelsakt von Segalla zum Winklern, Matthäus, 28. V. 1705, fol. 5).

⁷⁵ ÖStA, AVAFHKA, Adelsakte, Hofadelsakt von Segalla zum Winklern, Matthäus, 28. V. 1705, fol. 4–6.

⁷⁶ ARS, AS 2, I. reg., šk. 823, fasc. 547a, Napovedi premoženjskega davka po posameznih strankah za l. 1703 in 1704, Nr. 223, 14. 6. 1703.

⁷⁷ Prav tam.

⁷⁸ Kot priča regist kupoprodajne pogodbe z dne 11. septembra 1702 v njegovih zapuščinskih inventarjih iz leta 1733, je Segalla kupil hišo od »gospe Rasp«, označena pa je kot nekdanja Raspova hiša (ARS, AS 309, šk. 106, fasc. XXXXIII, lit. S–109, 28. 4. 1733, pag. 10/Nr. 8). Med nepremičninami sta navedena tudi lega hiše – v Zgornji gasi pod grajskim hribom – in nekdanji lastnik Janez Jurij Rasp (prav tam, pag. 2). Pomenljivo je, da je Raspova vdova Marija Lucija 25. januarja 1703 izdala Segalli pobotnico za 3000 goldinarjev, ki se je nanašala na hiše (!) (*die Häuser*) in zemljišča v Škofji Loki (prav tam, pag. 15/Nr. 24). 2. januarja istega leta sta datirani kupni pismi, sklenjeni med vdovo Raspovo in Matevžem Segallo, prvo pismo za tri njive, drugo pa za kajžo s senikom in za travnik v Hrastnici (prav tam, pag. 10/Nr. 7, pag. 11/Nr. 10). Zdi se, da je bila druga Segalova hiša identična z Raspovo kajžo.

zapuščinskih inventarjih pogrešamo.⁷⁹ Vse druge nepremičnine iz davčne napovedi je imel že pred priselitvijo v mesto. Huba in kajža v Stražišču, ki ju je posedoval od leta 1687, sta bili namreč še bratovi,⁸⁰ zastavljeno desetino so v svobodniški imenjski knjigi prepisali nanj leta 1692,⁸¹ za travnike – enega je kupil leta 1687 in enega leta 1694 – pa mu je loški glavar v letih 1689 in 1697 izdal fevdna pisma.⁸² Ko je dobil plemiški naslov (1705), je bila njegova posest torej še zelo skromna in preden se je deset let pozneje (1715) povzpел do lastnika gospodstva Bela Peč, se je povečala le za malo. Tako je leta 1706 od Franca Nušdorferja kupil desetino od osmih hub in nekaj rovtov na Sorškem polju. Ko so kupljeno desetino naslednje leto, 1707, vpisali na Segalovo ime v imenjsko knjigo z imenjsko rento 2 goldinarjev ter 46 krajcarjev in pol, so tja prenesli še njegovo manjšo, nekoč Schwarzovo desetino, dotlej vodeno v imenjski knjigi za svobodnike. S skupno 4 goldinarji in pol imenjske rente, ki je temeljila na dveh desetinah, je bil Matevž pl. Segalla tedaj še zelo neopazen zemljiški gospod.⁸³

Veliko pomembnejši od zemljiške posesti so bili njegovi **trgovski in denarni posli**, o katerih je sam kratko spregovoril v prošnji za plemstvo, nekatere podrobnosti pa se skrivajo v zapuščinskih inventarjih. Regesti listin v inventarjih namreč povedo, s kakšnim blagom je trgoval, kakšne vrste poslov je sklepal in s kom. Še zdaleč ni šlo (več) samo za trgovino s platnom, ki v registih sploh ni omenjena. Namesto te srečamo v njih zakup vinskega daca, trgovino z železnimi izdelki in posojanje denarja.

Še pred koncem 17. stoletja, ko je nemara še prebival na hubi v Stražišču, je Matevž vzel v zakup pobiranje vinskega daca na tleh škofjeloškega gospodstva, v t. i. Loški četrti. Zakupnik je ostal najbrž brez prekinitve vsaj do leta 1720 oziroma, kot vse kaže, do smrti dve leti pozneje. Za kako donosen posel je šlo, pričata pobotnici ljubljanskega trgovca Jakoba pl. Schellenburga, da je leta 1699 prejel od Matevža 5900 goldinarjev nemške veljave in naslednje leto še dobrih 1012 goldinarjev. Pobotnico neznane vrednosti je Schellenburg izdal Segalli tudi leta 1709,

med temi dokumenti pa so bili še predloženi računi Lovrenca Feichtingerja, ki je vinski dac upravljal.⁸⁴ Matevž Segalla je pobiranje te dajatve, posrednega davka deželnim stanovom, prepustil prijatelju Feichtingerju najpozneje tedaj, ko se je kot novi lastnik belopeškega gospodstva (od 1715) preselil na Jesenice. Kot upravitelj vinskega daca v Segalovem zakupu je Feichtinger nazadnje izpričan leta 1720 ob predložitvi računa Matevžu,⁸⁵ o »gospodu imetniku daca« brez imena pa je v zvezi z vinom govor še v njegovem prvem zapuščinskem inventarju leta 1722.⁸⁶

Nemajhne dobičke je povzpeticniku Matevžu prinašala tudi trgovina z železnimi izdelki. Tako je v letih 1700 in 1702 sklenil pogodbi z Janezom Kappusom, po katerih mu je bil ta poplemeniteni kamnogiški fužinar dolžan dobavljati žebelje.⁸⁷ Iz prvih let 18. stoletja je znana še pobotnica istega Janeza Kappusa za 1000 goldinarjev, njegova zadolžnica za 400 in zadolžnica Marka Antona Kappusa za 1000 goldinarjev, ki so se očitno vse glasile na Segallo.⁸⁸ Precej verjetno so se na železnino nanašale v zapuščinskih inventarjih navedene zadolžnice (obligacije) v italijanščini. Skupaj z njimi so popisali tudi italijansko pogodbo (instrument) nekega Guida Ubalda Sforzalina (1709), ki mu je moral Segalla dobaviti 36 kosov neugotovljenega trgovskega blaga črne barve, imenovanega »šaja« (*von schwarzen Shaja*).⁸⁹ Nemara je Matevž kot deležnik ali partner tudi sam posegel v fužinarstvo. Na to bi lahko v njegovi zapuščini kazal fascikel dopisov, med katerimi sta bili poravnalna pogodba, ki jo je leta 1714 sklenil z Marijo Renato grofico Barbo za »tovarno« (*Fabrique*) pri Treh klavirih v Tržiču, in grofičina zadolžnica za 1000 goldinarjev.⁹⁰

Regesti listin v zapuščinskih inventarjih kot tretjo Matevževo dejavnost dokumentirajo posojanje denarja. Poleg prej omenjenih zadolžnic je v njegovih zapuščinskih inventarjih še nekaj takih z manjšimi vrednostmi.⁹¹ Iz inventarja, nastalega leta 1726, prvič tudi izvemo, da je prek rubeža prišel neznano kdaj do lastništva Garzonijeve hiše v Ljubljani, ki je stala pri

⁷⁹ ARS, AS 309, šk. 106, fasc. XXXXIII, lit. S–109, 28. 4. 1733, pag. 2–3.

⁸⁰ Gl. op. 10.

⁸¹ Gl. op. 41.

⁸² ARS, AS 309, šk. 106, fasc. XXXXIII, lit. S–109, 28. 4. 1733, pag. 12–13/Nr. 14–17, pag. 18/Nr. 38, pag. 19/Nr. 39, pag. 22/Nr. 50.

⁸³ Matevževi zapuščinski inventarji govorijo o poravnalni pogodbi, ki jo je 28. septembra 1707 sklenil s Francem Bogatajem za žitno desetino in desetino od prirastka živine na osmih hubah in nekaj rovtih na Sorškem polju; desetino je kupil od Franca Nušdorferja (prav tam, pag. 16/Nr. 28). Istega dne je Bogataj izdal Segalli pobotnico za plačano kupnino (prav tam, pag. 23/Nr. 55). Ob vpisu v plemiško imenjsko knjigo je navedeno, da gre za desetino Gašperja Nušdorferja, istega leta pa je sledil pripis nekdanje Schwarzove desetine, dotlej vodene v svobodniški imenjski knjigi (ARS, AS 173, knj. 6 (1662–1756), dodani listi, fol. 17).

⁸⁴ ARS, AS 309, šk. 106, fasc. XXXXIII, lit. S–109, 28. 4. 1733, pag. 17/Nr. 35.

⁸⁵ Prav tam, pag. 28–29/Nr. 77.

⁸⁶ ARS, AS 309, šk. 106, fasc. XXXXIII, lit. S–109, 9. 7. 1722, pag. 124.

⁸⁷ ARS, AS 309, šk. 106, fasc. XXXXIII, lit. S–109, 28. 4. 1733, pag. 26/Nr. 65. – Janez Kappus iz stare fužinarske rodbine v Kamni Gorici je bil poplemeniten leta 1693 s predikatom pl. Pichelstein. O njem: Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 303; prim. Frank, *Standeserhebungen. 3. Band*, str. 8.

⁸⁸ ARS, AS 309, šk. 106, fasc. XXXXIII, lit. S–109, 28. 4. 1733, pag. 14/Nr. 21, pag. 14–15/Nr. 23.

⁸⁹ Prav tam, pag. 23/Nr. 52. – V drugih inventarjih je »šaja« zapisano kot *Schaia* (npr. 27. 9. 1723, pag. 62/Nr. 52; 26. 4. 1726, pag. 50/Nr. 52).

⁹⁰ Prav tam, pag. 19/Nr. 40. – Matevževega imena sicer ni najti v Müllnerjevi zgodovini železarstva (Müllner, *Geschichte des Eisens*).

⁹¹ ARS, AS 309, šk. 106, fasc. XXXXIII, lit. S–109, 28. 4. 1733, pag. 16/Nr. 29, pag. 26/Nr. 67.

Nemških vratih (blizu Križank) in kjer je tedaj živela družina njegove hčerke, poročene pl. Janežič.⁹²

Ključno za materialni in socialni vzpon Matevža Režena – Segalle je bilo torej njegovo škofjeloško obdobje, ki je trajalo približno poldrugo desetletje do leta 1715. Precej manj sreče je imel v tem času osebnem življenju, saj je pokopal dve ženi in polovico otrok. Zaradi izgubljenih mrliških matic mestnega vikariata ne vemo, kdaj natanko in kako so si člani njegove družine sledili na oni svet. Kot gre soditi po šmartinskih matičnih knjigah, mu v Stražišču ni umrl niti eden od petih tam rojenih otrok,⁹³ po preselitvi v Škofjo Loko pa je smrt vedno znova trkala na vrata njegovega doma. Prva žena Doroteja je preminila med pozno jesenjo 1704, ko je povila zadnjega otroka, in začetkom leta 1706. Pri krstu Feichtingerjevega otroka 7. marca 1706 se namreč kot botra pojavi nova gospa pl. Segalla z imenom Marija Ana (*Dna Praenobilis Maria Anna Shegallin*),⁹⁴ ki je med letoma 1707 in 1712 rodila kar šest otrok, vsako leto po enega. Krščeni so bili v naslednjem zaporedju: 9. januarja 1707 Maksimilijana Rozalija, 8. januarja 1708 Gašper Tadej, 28. junija 1709 Janez Krstnik Anton, 2. avgusta 1710 Danijel Sigfrid, 26. septembra 1711 Franc Mihael in 2. oktobra 1712 Marija Ana. Nabor botrov in prič je bil pri teh otrocih, rojenih že kot plemiških, temu ustrezno za stopnjo imenitnejši. Razen pri krstu zadnjega, ki je imel tako za oba botra kot za krstno pričo neplemiče, ni ob krstniku nikoli manjkal eden od zakoncev pl. Halden – loški glavar Jožef Anton Evzebij in njegova soproga Ana Marija –, pojavljala sta se že znana zakonca pl. Schellenburg, enkrat župnik Hudačut, sicer pa dobro znani Lovrenc Feichtinger, zdaj mestni svetnik, svetnikova soproga Marija Veronika Yppar in Marija Ana Snedic.⁹⁵

Tudi izvor Matevževe **druge žene Ane Marije** ni znan, gotovo je le, da mladoporočenca nista stopila pred oltar v Škofji Loki, Stari Loki in Šmartinu pri Kranju.⁹⁶ Glede na to, da žene po krstu zadnjega otroka ni več najti kot krstne botre, kar je bila prej dokaj pogosto,⁹⁷ in ker njeno smrt pogrešamo v jeseński mrliški matici, je umrla še v Škofji Loki, preden se je družina po nakupu gospostva Bela Peč (1715)

preselila na Jesenice.⁹⁸ Od enajstih otrok, ki so se Matevžu rodili do leta 1709, jih je omenjenega leta, ko je sestavil svojo prvo oporoko, živelo sedem, pet hčerk iz prvega zakona ter hči in pravkar rojeni sin iz drugega.⁹⁹ Za tem sinom, ki je kmalu umrl, sta v Škofji Loki prišla do leta 1712 na svet še dva sinova, a sta tudi njuni življenji prav kmalu ugasnili. Matevž namreč v dveh oporokah iz let 1720 in 1721 govori le o šestih hčerkah in o sinčku, rojenem v tretjem zakonu.¹⁰⁰

Dve starejši hčerki sta zapustili očetov dom še v Segallovem škofjeloškem obdobju. Najprej se je v domači Škofji Loki 19. januarja 1709 omožila najstarejša Frančiška Barbara (* 1689), ki je postala žena Sigmunda Bognerja, označenega v poročni matici kot *Nobilis D(omi)mus*.¹⁰¹ Njen četrtoletni starejši soprog (* 1664) ni bil plemič, ampak meščanski sin iz Ljubljane,¹⁰² kjer sta zakonca po poroki tudi živela.¹⁰³ Istega leta (1709) pravi Matevž v svoji prvi oporoki, da so hčerko Katarino (* 1694) že sprejele ljubljanske klarise, vendar tedaj še ni bila preoblečena.¹⁰⁴ Kot bomo videli, je pozneje očitno prestopila k uršulinkam, za njo pa je Matevž poslal v samostan še eno hčerko. Vstopanje v redovno življenje je bilo v številčnih plemiških družinah običajna praksa, toda Matevž Segalla je moral biti tudi sicer zelo veren človek. Kot izhaja iz njegovih oporok, je namenil Cerkvi precejšnje vsote za svoj dušni blagor in razna volila. Poleg tega je že leta 1703, ko je moral biti na vrhuncu življenjskih moči, ustanovil pri Marijini cerkvi na Sv. Višarjah mašno ustanovo za branje dveh maš na leto.¹⁰⁵

Naj prikaz Matevževega škofjeloškega obdobja sklenemo z njegovo **prvo oporoko**, napisano 3. julija 1709 v Škofji Loki.¹⁰⁶ Tedaj je že bil plemič, star 44 let, drugič poročen in oče sedmih živčih otrok, zadnjo voljo pa je sestavil za vsak primer, če se ne bi vrnil z dolgega in nevarnega potovanja v italijan-

⁹⁸ NŠAL, ŽA Jesenice, Matične knjige, M 1672–1741.

⁹⁹ ARS, AS 308, II. serija, fasc. S 1–71, testament S–58, 3. 7. 1709.

¹⁰⁰ ARS, AS 308, III. serija, fasc. S 1–158, testament S–39, 16. 2. 1720; II. serija, fasc. S 1–71, testament S–58, 22. 3. 1721.

¹⁰¹ NŠAL, ŽA Škofja Loka, Matične knjige, P 1683–1736, pag. 146.

¹⁰² Bogner je bil sin Filipa Bognerja in Marte, krščen 14. aprila 1664 v Ljubljani kot Jurij Sigmund (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1653–1664, pag. 346).

¹⁰³ Barbara Frančiška se kot krstna botra pojavlja v Ljubljani vsaj od leta 1710 do 1753 (Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel in den Matriken*, str. 49, 72, 95). Po sedmih letih zakona je tam rodila hčerko Marijo Ivano, krščeno 19. novembra 1716, ki je umrla 16. februarja 1719; v mrliško knjigo je vpisana brez imena kot enoletni otrok »gospoda Bognerja« (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1712–1722, pag. 188; M 1658–1735, pag. 246).

¹⁰⁴ ARS, AS 308, II. serija, fasc. S 1–71, testament S–58, 3. 7. 1709.

¹⁰⁵ ARS, AS 309, šk. 106, fasc. XXXXIII, lit. S–109, 28. 4. 1733, pag. 22/Nr. 49.

¹⁰⁶ ARS, AS 308, II. serija, fasc. S 1–71, testament S–58, 3. 7. 1709.

⁹² Prav tam, 26. 4. 1726, pag. 7–8. – Prej je bila hiša last Jerneja (Barthollo) Garzonija (prav tam, 20. 4. 1731, pag. 9).

⁹³ NŠAL, Kranj–Šmartin, Matične knjige, M 1683–1704.

⁹⁴ NŠAL, ŽA Škofja Loka, Matične knjige, R 1702–1717, pag. 81.

⁹⁵ Prav tam, 105, 129, 170, 198, 228, 257. – Mati je pri prvih dveh otrocih pomotoma imenovana Marija Katarina. Mestni svetnik Pavel Yppar je bil pred tem mestni sodnik (Blaznik, *Škofja Loka*, str. 457).

⁹⁶ NŠAL, ŽA Škofja Loka, Matične knjige, P 1683–1736; ŽA Stara Loka, Matične knjige, P 1652–1719; ŽA Kranj–Šmartin, Matične knjige, P 1684–1736.

⁹⁷ Marija Ana pl. Segalla je med letoma 1706 in 1710 botrovala vsaj šestkrat (NŠAL, ŽA Škofja Loka, Matične knjige, R 1702–1717, pag. 81, 92, 119, 160, 161, 198).

sko Senegalijo. Drugi razlog za sestavo oporoke je bilo gotovo rojstvo sina Janeza Krstnika Antona, o katerem je Matevž zapisal, da ga je Bog z njim obdaril pred nekaj dnevi. Če mu bo Vsemogočni podaril življenje, naj bo ta sin glavni dedič, vendar ob izpolnitvi določenih pogojev. Kot prvo bi glavni dedič, če se Matevž ne bi vrnil s poti, moral prevzeti skrbniške obveznosti do njegovega brata Pavleta. V primeru, da svojega strica ne bi hotel prenašati pri sebi, je oporočitelj določil, naj ga vzame k sebi ena od hčerk, po Pavletovi smrti pa vsa njegova zapuščina pripade tistim, ki bodo zanj skrbeli. Petim hčerkam iz prvega zakona, od katerih je Barbara, poročena Bogner, svoj delež že prejela, je iz naslova dediščine po njihovi materi pripadalo po 1000 goldinarjev deželne veljave. Ostale, še neizplačane hčerke imenuje Matevž z imeni Urška (*Urska*), Katarina, *Miedl* (tj. Ana Marjeta) in Rozalija, pri čemer z zadnjo ni mogel misliti Maksimilijane Rozalije (* 1707), saj se je ta rodila že v njegovem drugem zakonu in jo omenja prav s tem imenom, ampak je šlo očitno za Marijo Terezijo (* 1702), poznejšo dominikanko v Studenicah. Katarini, ki je že vstopila k ljubljanskim klarisam in bila odpravljena z 2000 kranjskimi goldinarji, je za primer, če ji to ne bi zadoščalo za preobleko, namenil še tisočaka, vendar skupaj z materino dediščino, da bo lahko vstopila v kak drug samostan. Najstarejši Frančiški Barbari Bogner (Wagner) je poleg že prejete dote volil 4000 kranjskih goldinarjev, medtem ko je drugim trem hčerkam zapustil poleg dediščine po materi vsaki po 4500 goldinarjev deželne veljave in posebej še po 200 goldinarjev, toliko, kolikor sta stala bala in poročni prstan Frančiške Barbare. Dediščino bi zadnje tri mladoletne hčerke prejele ob polnoletnosti, sin in glavni dedič pa bi bil svoje (pol)sestre dotlej dolžan šolati in stanu primerno vzdrževati. Svojega komaj rojenega sina Janeza Krstnika Antona je Segalla še zavezal, naj sestri Maksimilijani Rozaliji izplača iz očetove zapuščine 3000 kranjskih goldinarjev, vedel pa bo tudi, kako v skladu z deseto Božjo zapovedjo ravnati s svojo materjo, Matevžovo drugo ženo, ki je v zakon prinesla doto. Če bi sin umrl mlad, samski in brez naslednikov, bi si celotno Matevžovo premoženje na enake dele razdelile hčerke, razen tistih med njimi, ki bodo v samostanih. Za izvršitelja oporoke in skrbnika vsega svojega premoženja je Matevž do polnoletnosti glavnega dediča imenoval »svojega dragega gospoda bratranca (*Vättern*) in posebej ljubega prijatelja« Lovrenca Feichtingerja, ki bi v zahvalo prejel 130 dukatov ali 400 goldinarjev.

Oporoka razkriva, da je bil Matevž Segalla nepri- merno bolj premožen, kot je prikazal v napovedi premoženjskega davka šest let prej (1703). Tudi takrat ni mogel imeti samo 5400 goldinarjev premoženja. Poleg tega ga iz uvodnih določil testamenta spozna- mo kot zelo vernega in radodarnega do Cerkve, še posebej do škofjeloških kapucinov, ki jim je poleg že darovanega zapustil še 400 nemških goldinarjev za

»fabriko«. Domača cerkev sv. Jerneja v Stražišču bi dobila vse, kar je Matevžu dolgoval neki Matija Rauber, po 50 kranjskih goldinarjev pa je namenil Marijini cerkvi v Crngrobu in župnijski cerkvi sv. Jurija v Stari Loki. Za njegovo dušo bi morali brati nič manj kot 800 maš (po ceni 24 krajcarjev deželne veljave), medtem ko naj bi Giovanni Battista in drugi bra- tje Vesconi izbrali pobožnega moža, ki bi romal k sv. Francišku v Assisi molit za Matevžovo dušo, za kar bi prejel šest cekinov.

Oporoka, ki je danes izjemen dokument za spo- znavanje razmer v Segalovi družini, se je k sreči ohranila, čeprav je izgubila veljavnost tisti hip, ko se je Matevž Segalla živ in zdrav vrnil s potovanja v Ita- lijo. To se je zgodilo še pred koncem leta 1709, saj so 2. avgusta 1710 nesli h krstu njegovega sina Danijela Sigfrida.¹⁰⁷ Tudi sicer je ta Matevžev testament kma- lu začel izgubljati aktualnost, saj so na svet prihajali novi otroci, drug za drugim pa so pomrli oporočite- ljev brat, druga žena in več otrok vključno s sinom glavnim dedičem. Problematični brat Pavle je premi- nil že naslednje leto 1710,¹⁰⁸ tako da je imel Matevž odtlej eno skrb manj in okoli 4000 goldinarjev kapi- tala več. Najpozneje leta 1711 je ena od hčerk, katere imena nam njegovi zapuščinski inventarji ne zaupajo, ostala v uršulinskem samostanu v Gorici. Predstojni- ca uršulink je namreč tedaj Matevžu izdala pobotnico za prejetih 1500 goldinarjev odpravnine.¹⁰⁹ Vse kaže, da je šlo za tedaj 17-letno Katarino, ki je bila v času nastanka očetove oporoke (1709) pri klarisah, vendar še ne preoblečena, Matevž pa je dopuščal možnost, da bo vstopila v kak drug samostan. Še več, pozneje je ni najti v nobenem od treh kranjskih samostanov klaris in tudi v očetovih oporokah (1720 in 1721) ni več omenjena, kar slej ko prej pomeni, da je mlada umrla. Še veliko mlajši je zapustil ta svet Matevžev komaj rojeni sin Janez Krstnik Anton (* 1709), ki naj bi po oporoki postal glavni dedič.¹¹⁰ Tako kot njego- va mlajša brata je moral umreti, še preden je družina zapustila Škofjo Loko (1715/16).

Da se je oporoka sploh ohranila, smo lahko hvale- žni Matevževi tretji ženi, po njegovi smrti vnovič po- ročeni baronici Grimšič (Grimschiz). Kot je zapisa- no na ovitku, jo je poslala Janezu Krstniku Prešernu. Tega moža je Matevž svoji zadnji oporoki leta 1721 imenoval za enega od dveh zaupnikov (*Mitwisser*).¹¹¹

¹⁰⁷ NŠAL, ŽA Škofja Loka, Matične knjige, R 1702–1717, pag. 170.

¹⁰⁸ Prav tam, M 1677–1715, fol. 73.

¹⁰⁹ Pobotnica z datumom je popisana v vseh Matevževih za- puščinskih inventarjih, a ni v nobenem imena hčerke, am- pak zgolj oznaka »gospodična hči«, očitno zato, ker njenega imena ni bilo niti v pobotnici (ARS, AS 309, šk. 106, fasc. XXXXIII, lit. S–109, 9. 7. 1722, pag. 47–48/Nr. 42; 27. 9. 1723, pag. 53–54/Nr. 42; 26. 4. 1726, pag. 42–43/Nr. 42; 20. 4. 1731, pag. 44–45/Nr. 42, 28. 4. 1733, pag. 19–20/Nr. 42).

¹¹⁰ O Segallovih oporokah gl. op. 6.

¹¹¹ ARS, AS 308, II. serija, fasc. S 1–71, testament S–58, 22. 3. 1721.

Vdova je s to staro oporoko nedvomno skušala izpodbijati veljavnost zadnje. Na ovitku je navedeno, da gre za testament iz leta 1722 (!) in da ga je vdova izročila odprtega 18. septembra 1723. Neznana roka je na več mestih prikrojila besedilo vključno z datacijo in se trudila prikazati, da je Segallov glavni dedič najmlajši sin Jožef iz tretjega zakona, rojen leta 1719, oporoka pa da je nastala pozneje kot tista iz leta 1721, ki so jo priznali kot veljavno. Zato je vdova tudi priložila pismo, v katerem grof Saurau 24. novembra 1719 obvešča Matevža Segallo, da se mu je rodil sin (Jožef).¹¹² Vse to je bilo narejeno tako nespretno, da ograjno sodišče glede pristnosti oporoke nikakor ni moglo biti v dilemi. Po oporoki iz leta 1709 je Segalla napisal še dve (1720 in 1721), od katerih so kot pravo razumljivo prepoznali zadnjo, najmlajšo.¹¹³

Kot že znano, je medtem postal lastnik obsežnega gospostva Bela Peč in se iz Škofje Loke preselil na Jesenice. Ker na Škofjeloškem ni imel omembe vredne posesti in je tam po pridobitvi plemiškega naslova prebival le eno desetletje, ga je krajevna zgodovina zlahka prezrla. Drugače kot drugi tamkajšnji poplemeniteni trgovci – Oblaki–Wolkenspergi, Zanettiji, Lukančiči, Kunstli in Jenki pl. Jenkensheimi¹¹⁴ – Segallov rod na domačih tleh ni pognal korenin ne kot meščanski ne kot plemiški. Matevž pl. Segalla je sicer tudi kot belopeški gospod ostajal povezan z rodnimi kraji, vendar je bil tu veliko manj osebno prisoten. Ni prodal hiše v mestu, hube v Stražišču, desetine in

drugih zemljišč, ki jih vse najdemo še v njegovi zapuščini.¹¹⁵ Obdržal je tudi zakup vinskega daca¹¹⁶ in se vsaj občasno zadrževal v Stražišču, o čemer posredno priča pismo o rojstvu zadnjega sina, ki mu je bilo ob otrokovem rojstvu leta 1719 poslano »v Stražišče ali na Jesenice«.¹¹⁷ Toda pravi dom rodbine Segalla je bil zdaj na Jesenicah.

Matevž Segalla tako v škofjeloški krajevni zgodovini še nima ustreznega mesta. V Blaznikovem temeljnem delu *Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803)* zaman iščemo kakršno koli omembo Matevža Režena, Roknerja ali (pl.) Segalle.¹¹⁸ Ugotovitev po eni strani preseneča, po drugi pa niti ne, saj je povzpetic Matevž pustil v tamkajšnjih virih le malo sledov. Blaznik in kak drug zgodovinar bi nanj gotovo postal pozoren, če bi bila Segallova rodbina upoštevana v Schiviz von Schivizhoffnovih objavljenih podatkih o kranjskem plemstvu (1905), toda omenjeni avtor jo je pri obravnavi škofjeloških matičnih knjig povsem prezrl, ker je upošteval le matice od osemdesetih let 18. stoletja dalje.¹¹⁹ Na to pomanjkljivost je sicer še isto leto opozoril France Pokorn v kratkem prispevku v reviji *Dom in svet* in navrgel, da je bil pl. Segalla oče devetih v mestu rojenih otrok ter velik dobrotnik kapucinskega samostana.¹²⁰ Prav mogoče je, da tega pozabljenega škofjeloškega poplemenitena omenja še kakšno zgodovinsko delo, a zgolj bežno. Tudi kot lastnik gospostva Bela Peč je Matevž pl. Segalla vzbudil le malo pozornosti, saj se doslej še ni zasedel v kastelološki in domoznanski literaturi. Le deloma je tega krivo dejstvo, da je belopeški grad danes v Italiji, kajti že v Segallovem času je bil sedež gospostva v t. i. Kosovi graščini na Jesenicah.¹²¹

Rodbina pl. Segalla dejansko ni imela veliko možnosti, da bi vzbudila večjo pozornost in dobila domičil v zgodovinskem spominu. Matevžu se je, kot bomo videli, rodilo v treh zakonih šestnajst otrok, vendar je rodbinsko ime ugasnilo že v drugi generaciji s smrtjo sina Jožefa, edinega od sedmih sinov, ki ni umrl v otroštvu. Povzpetic Matevž pl. Segalla je imel neprimerno več sreče s hčerkami, saj jih je odraščalo najmanj šest, toda od štirih omoženih preživelo in nadaljevalo njegov rod je le potomstvo ene.

¹¹² Datacija »Škofja Loka, 3. julija 1709« je prečrtana in nadomeščena z letnico 1722. Prečrtano je tudi ime glavnega dediča, Matevževega komaj rojenega sina Janeza Krstnika Antona, nad njegovim imenom pa navedeno Jožefovo. Kjer govori oporočitelj o najmlajši hčerki Maksimilijani Rozaliji, je falsifikatorjeva roka nadpisala še ime pozneje rojene mlajše hčerke Marije Ane.

¹¹³ ARS, AS 308, III. serija, fasc. S 1–158, testament S–39, 16. 2. 1720; II. serija, fasc. S 1–71, testament S–58, 22. 3. 1721. – Na obeh izvodih, izvorniku in prepisu zadnje oporoke, je navedeno, da je bila ta odprta že 7. junija 1722. Ker je Matevž po ljubljanski mrliški matici umrl šele naslednji dan, se je pri enem od obeh datiranj očitno zgodila napaka – bodisi pri navedbi dneva smrti bodisi pri dataciji odprtja testamenta. Nemara je bil 8. junij 1722 v resnici dan Matevževega pokopa, in ne smrti.

¹¹⁴ Vse navedene trgovske rodbine so na Škofjeloškem že kot meščanske oziroma plemiške prebivale več rodov. Oblaki pl. Wolkenspergi, po rodu iz Polhograjskega hribovja in poplemeniteni leta 1688, so nepretrgano živeli v Puštalu več kot tristo let, vse do leta 2012 (Preinfalk, *Plemiške rodbine. 17. stoletje*, str. 192–205). Zanettiji, ki so izvirali z Beneškega in spadali med plemiče od leta 1661, so odtlej prebivali v Škofji Loki še dve generaciji (prav tam, str. 206–212). Po poplemenitvi so ostali s Škofjo Loko manj povezani Lukančiči pl. Hertenfelsi, od leta 1671 plemiči in od 16. stoletja izpričani kot škofjeloški meščani (prav tam, str. 102–110), ter še manj Kunstli pl. Baumgartni, prvotno podložniki v Pungrtu, nato škofjeloški in ljubljanski meščani ter poplemeniteni kot prvi leta 1646 (prav tam, str. 85–90). Segalovi zgodbi je bila najbolj podobna zgodba leta 1749 poplemenitenih in slabih sto let pozneje (1845) v Škofji Loki izumrlih Jenkov pl. Jenkensheimov, katerih začetnik, škofjeloški meščan, se je ukvarjal s trgovino s platnom (Preinfalk, *Plemiške rodbine. 18. stoletje*, str. 77–82).

¹¹⁵ Prvič so vse nepremičnine popisane šele v revidiranem zapuščinskem inventarju iz leta 1726 (ARS, AS 309, šk. 106, fasc. XXXXIII, lit. S–109, 26. 4. 1726, pag. 6–10).

¹¹⁶ Gl. op. 84.

¹¹⁷ Gl. op. 149.

¹¹⁸ Blaznik, *Škofja Loka*.

¹¹⁹ Prim. Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel in den Matriken*, str. 284–285.

¹²⁰ Pokorn, *Der Adel in den Matriken*, str. 567.

¹²¹ Kot lastnika gospostva Bela Peč navaja Segallo Majda Smole (*Graščine*, str. 76). Ivan Stopar ga je med posestniki jeseniškega dvorca (sedeža belopeškega gospostva) kot manj pomembnega izpustil (Stopar, *Grajske starobe*, str. 66). Prav tako ga nima Ivan Jakič v leksikonu slovenske grajske zapuščine, kjer ga pogrešamo tudi na imenskem seznamu v dopoljnem ponatisu (Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, 1997, str. 166–167; isti, *Vsi slovenski gradovi*, 1999, str. 166–167, 460).

Zgornjesavski gospod in kranjski deželan

Po pridobitvi meščanstva in kmalu nato še plemstva je tretja prelomnica v Matevževem življenju leto 1715. Najprej je na pragu pomladi kupil gospostvo Bela Peč, pol leta pozneje pa so kranjski deželni stanovni ugodili njegovi prošnji za sprejem med deželane. Za pl. Segallo se je začelo novo, zadnje življenjsko obdobje, ki je trajalo do njegove smrti sedem let pozneje, leta 1722. Z družino se je kmalu po nakupu belopeškega gospostva preselil na Jesenice, kjer je bil gosposčinski upravni sedež, in se kot dvakratni vdovec še tretjič oženil, tokrat novemu družbenemu položaju primerno: kot plemič, premožen zemljiški gospod in deželan je pred oltar lahko prvič povedel plemkinjo.

Nakup gospostva Bela Peč je bil za Segallo, ki je kljub poplemenitenu živel življenje loškega meščana in trgovca, zelo velik dosežek. Njegova dotedanja posest, sestavljena iz dveh hiš v Škofji Loki, hube v Stražišču, nekaj zemljišč in dveh desetih, ni bila primerljiva s tem, kar je prišlo v njegovo last 26. marca 1715. Tega dne je z lastnikoma belopeškega gospostva Ludvikom Gundakarjem grofom Kobenzlom in njegovo ženo Ano Katarino, rojena grfocica Trileck, sklenil kupoprodajno pogodbo za obsežno gospostvo z deželskim sodiščem. Po imenjski knjigi je gospostvo Bela Peč izkazovalo kar 146 goldinarjev, 7 krajcarjev in pol imenjske rente, 137 hub in 5/6 ter tretji denarič v višini 49 goldinarjev in 42 krajcarjev. Kupnina je znašala 66.000 goldinarjev nemške veljave, od česar je bil kupec dolžan v dobrem mesecu, tj. do začetka maja 1715 poravnati 40.000 goldinarjev, preostalih 26.000 pa s petodstotnimi letnimi obrestmi v roku dveh let, vsako leto 13 tisočakov.¹²² Glede na Segallovo dotedanjo imenjsko rento od obeh desetih – pičle štiri goldinarje in pol – je bila novopridobljena večja kar za 32,5-krat, kupnino pa je najverjetneje poravnal brez zamude, saj ni ob smrti dolgoval ničesar. Če vsoto 66.000 goldinarjev primerjamo s 5400 goldinarji, na kolikor je ocenil vse svoje imetje ob napovedi izrednega premoženjskega davka 12 let prej, leta 1703,¹²³ je šlo za 12-krat višjo vrednost, pri čemer v kupnino ni bila vključena celotna vrednost Segallovega imetja. Leta 1703 kajpak ni navedel realne vrednosti, toda razlika je vseeno zelo velika. V obdobju dobrega desetletja je torej prišlo pri Segalli do izjemne akumulacije trgovskega kapitala in tega je zdaj prelil v zemljiško posest.

Belopeškega gospoda Matevža pl. Segallo, ki je na tem mestu zamenjal grofovski par Kobenzl, bi bilo težko primerjati s tistim Matevžem Reženom, stražiškim kmetom in svobodnikom, ki je približno petnajst let prej postal loški meščan in se začel podpisovati kot Segalla. Ne samo da se je medtem povzpел med plemiče (1705), ampak si je nabral pravo

bogastvo in se zavihtel med večje kranjske zemljiške gospode. Kot belopeški gospod zdaj ni okleval s prošnjo kranjskim deželnim stanovom za sprejem med deželane. Slabega pol leta po nakupu Bele Peči so ga 19. septembra 1715 vpisali v deželanske vrste.¹²⁴

O nagli preselitvi Segallove družine na **Jesenice**¹²⁵ priča navzočnost njenih članov v tamkajšnji krstni matici, začeni z naslednjo pomladjo 1716. Najprej se kot krstni boter pojavi Matevž, nato njegova tretja soproga Marija Suzana in zatem še hčerke. Za razliko od škofjeloških matic govorijo jeseniške o Segallah kot o »prečastiti gospodi« (*illustrissimus, perillustris*).¹²⁶ Njihov dom je postal dvorec sredi malega jeseniškega trga, ki ga Valvasor (1689) opisuje kot eno od lepih hiš, v kateri stanuje upravitelj belopeškega gospostva. Ta je po Valvasorjevih besedah prebival na Jesenicah iz praktičnih razlogov, da je bil lahko vedno in povsod pri roki, saj je Bela Peč ležala na skrajnem zahodnem robu gospostva.¹²⁷ Isti razlog je za naselitev v jeseniški upraviteljevi hiši vodil Matevža Segallo. Belopeški grad onstran savskega razvodja se mu je očitno zdel preveč oddaljen in najverjetneje tudi premalo udoben, kolikor že tedaj nemara sploh ni bil več primeren za bivanje. Valvasor (1689) ga prikazuje še v polni funkciji,¹²⁸ medtem ko je na Florijančičevem zemljevidu Kranjske (1744) vrisan kot že opuščen.¹²⁹ Več kot pomenljivo je dejstvo, da v Segallovem zapuščinskem inventarju (1722) ni niti omenjen in da so vse pokojnikovo premoženje imetje popisali na Jesenicah.¹³⁰ Segallovi novi dom, prej torej upraviteljevo domovanje, je bila stavba, ki jo danes poznamo kot Kosovo graščino in je dobila to ime šele v 19. stoletju, potem ko je Franc Kos leta 1810 kupil belopeško gospostvo od vnukinje Matevža Segalle.¹³¹ Današnja Kosova gračina je nova ali vsaj povsem prezidana naslednica gosposčinskega dvorca, ki naj bi bil pozidan leta 1521. Valvasor (1679) prikazuje enonadstropno stavbo na pravokotnem tlorisu, ki je v tej obliki lahko nastala že v 16. stoletju,¹³² ne vemo pa, koliko je spremenila podobo do Segallovega nakupa gospostva leta 1715 in v času njegovega lastništva.

¹²⁴ ARS, AS 2, I. reg., šk. 847, Pisma deželanstva, S–24, 19. 9. 1715.

¹²⁵ V Škofji Loki so Segalle fizično zadnjič izpričani 16. oktobra 1714, ko je bil Matevž priča pri krstu Feichtingerjevega sina (NŠAL, ZA Škofja Loka, Maticne knjige, R 1702–1717, pag. 326).

¹²⁶ Matevž Segalla je na Jesenicah prvič botroval 30. aprila 1716, in sicer otroku tamkajšnjega (gosposčinskega) upravitelja (NŠAL, ZA Jesenice, Maticne knjige, R 1700–1745, pag. 96). 9. aprila 1717 se kot botra prvič pojavi njegova zadnja žena Marija Suzana, rojena Semenič (*nata Shemenizin*), v naslednjem letu pa hčerke Ana Marija Marjeta, (Marija Maksimilijana) Rozalija in Barbara, poročena Bogner (prav tam, pag. 101, 110, 130, 132).

¹²⁷ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 21.

¹²⁸ Prav tam, str. 641, 642 (bakrorez).

¹²⁹ Florijančič, *Deželopisna karta*, list 1.

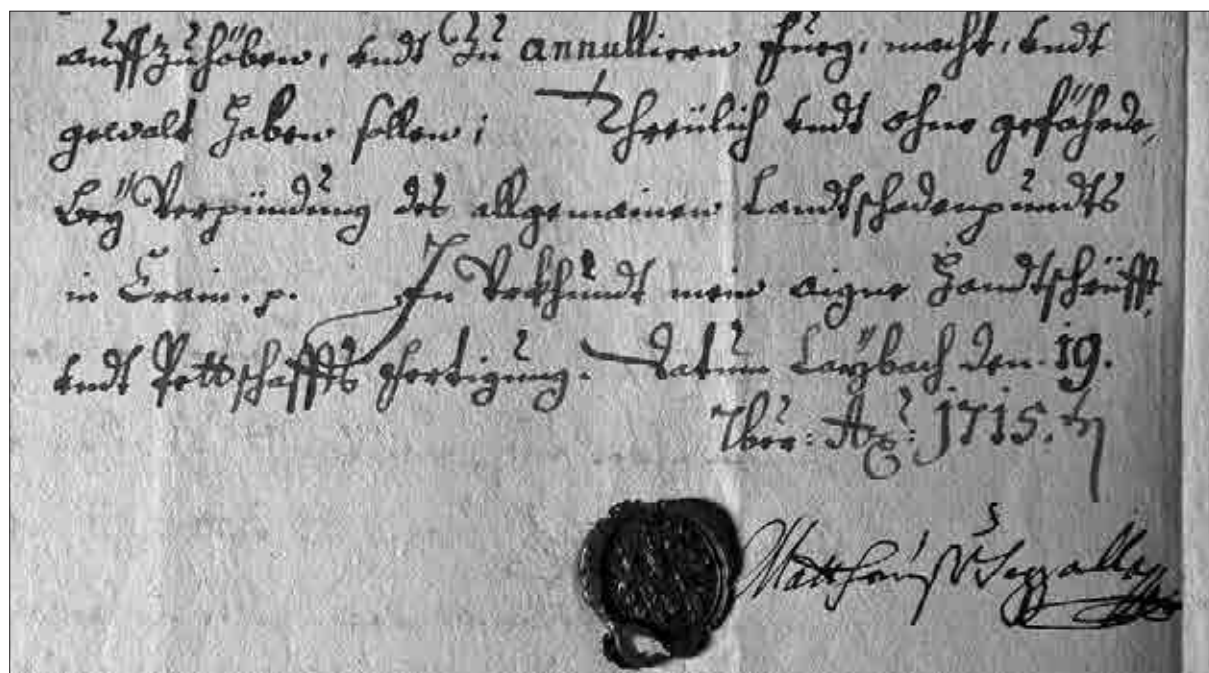
¹³⁰ O tem in naslednjih zapuščinskih inventarjih gl. op. 5.

¹³¹ O lastnikih gospostva Šmole, *Graščine*, str. 76.

¹³² O stavbi: Stopar, *Grajske stavbe*, str. 67–68.

¹²² ARS, AS 1063, št. 2829, 1715 III. 26., Ljubljana.

¹²³ Gl. op. 76.

Podpis in pečat Matevža pl. Segalle pod reverz ob sprejemu v kranjsko deželanstvo 19. septembra 1715 (ARS, AS 2, I. reg., šk. 847, Pisma deželanstva, S–24, 19. 9. 1715).

Matevž Režen – pl. Segalla je kot trgovec z železom seveda že prej dobro poznal tako Jesenice kot Belo Peč, saj je šlo za dve močni kranjski železarski središči. Prejkone so prav pogosti poslovni stiki s tem delom Gorenjske »krivi«, da je kupil belopeško gospostvo in preživel svoja zadnja leta na Jesenicah. Čeravno so ga tu dobro poznali še kot trgovca, pa s seboj v Zgornjesavsko dolino vendarle ni tovoril ali vsaj ni želel tovoriti svoje kmečke in meščanske preteklosti. Belopeško gospostvo je kupil že kot plemič in je v očeh svojih podložnikov tem laže postal »pravi« gospod.

Kot bomo videli, sicer ni živel razkošno, toda njegov način življenja se je zdaj v marsičem spremenil. Vprašanje je, koliko se je še ukvarjal s trgovino, kajti v zapuščinskem inventarju ne priča o tem nobena lista. Vsi registri listin, povezani s to dejavnostjo, datirajo v čas pred letom 1715. Toda ne gre prezreti, da v oporokah iz let 1720 in 1721 govori o slikah, ki jih ima pri Domenicu Vesconiju v Benetkah.¹³³ Slednji je bil očitno eden od članov družine s tem priimkom (bratov), omenjene v Matevževi oporoki leta 1709.¹³⁴ Lahko da je Matevž pl. Segalla do zadnjega združeval obe vlogi, velikega zemljiškega gospoda in trgovca z železom, saj je vendar prebival v železarskem okolju. Vendar to ni bil več človek, ki bi se zadovoljil z neplemiško soprogo in z zeti brez predikata, četudi pridobljenega šele pred kratkim. Svoj novi položaj

deželana in plemiškega lastnika obsežnega gospostva je zdaj okronal s »svojem stanu primernimi« porokami z osebami, ki so imele tako kakor on plemiški naslov. Najprej se je s plemkinjo oženil sam, nato pa je poiskal »zlahatne« soproge tudi trem hčerkam, pri čemer možnost zadnje ni več doživel.

Skoraj brez dvoma spada že v ta čas Matevževa tretja poroka, in sicer z veliko mlajšo **Marijo Suzano pl. Semenič** iz zelo stare in razvejene kranjske plemiške rodbine. Mlada Semeničeva je postala njegova tretja žena pred 9. aprilom 1717, ko se v jeseniški krstni matici prvokrat pojavi kot krstna botra, navedena kot soproga Matevža Segalle in z dekliskim priimkom Semenič.¹³⁵ Kje in kdaj natanko sta mladoporočenca stopila pred oltar, žal ne vemo. Jeseniška poročna matica iz tega časa ni ohranjena, ker pa so se poroke praviloma odvijale v župnijah nevest, tako ali tako ni posebej verjetno, da bi se Matevž Segalla ženil v svoji župniji. Žal je pogrešana tudi poročna knjiga nevestine rojstne župnije Krka na Dolenjskem.¹³⁶ Potrjeno je le, da Matevž pl. Segalla svoje prve plemiške soproge ni popeljal pred oltar v Ljubljani.¹³⁷

Marija Suzana, kratko imenovana Suzana,¹³⁸ se je rodila na gradu Mačerole nedaleč od Muljave kot hči

¹³⁵ NŠAL, ŽA Jesenice, Maticne knjige, R 1700–1745, pag. 101.

¹³⁶ Krampač, *Vodnik po maticnih knjigah*, str. 35, 48.

¹³⁷ NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Maticne knjige, P 1682–1718.

¹³⁸ Tako jo kot botro večkrat naslavlja jeseniška krstna matica (NŠAL, ŽA Jesenice, Maticne knjige, R 1700–1745, pag. 103, 114, 139, 149).

¹³³ ARS, AS 308, III. serija, fasc. S 1–158, testament S–39, 16. 2. 1720; II. serija, fasc. S 1–71, testament S–58, 22. 3. 1721.

¹³⁴ Prav tam, II. serija, fasc. S 1–71, testament S–58, 3. 7. 1709.

Jesenice po Valvasorjevi Topografiji Kranjske, 1679 (*Topographia Ducatus Carnioliae Moderna*, št. 13). Matevž pl. Segalla je upravljal svoje belopeško gospostvo iz dvorca v trgu, današnje Kosove graščine.

Volfa Rudolfa pl. Semeniča in Marije Terezije, rojene baronice Saurau. Kot izvemo iz krstne matične knjige župnije Krka, so jo krstili 30. avgusta 1693.¹³⁹

Matevževa tretja žena, od njega mlajša kar 28 let, je imela globoke plemiške korenine po obeh starših, ob njeni poroki že nekaj let pokojnih.¹⁴⁰ Rod kranjskih Semeničev je od 14. stoletja izpričan v Beli krajini, od koder se je pozneje razširil po Kranjskem,¹⁴¹ na

¹³⁹ V krstni matici ni vpisan kraj rojstva, oče je naveden samo kot Rudolf in s popačenim priimkom Semelz, mati pa brez deklisklega priimka (NSAL, ŽA Krka, Matične knjige, R 1676–1697, s. p.). Do vpisa v krstni matici so privedli poznejši podatki o Mariji Suzani, ponovno poročeni baronici Grimšič, ki govorijo o njenem lastništvu Mačerol po letu 1759 (Smole, *Graščine*, str. 277), ter navedbe o starosti ob smrti leta 1763 v Ljubljani. Po ljubljanski mrliški matici je Marija Suzana pl. Grimšič (de Grimschiz) umrla 4. maja 1763 v starosti 70 let, njeno truplo pa so prepeljali na grad Mačerole in ga tam pokopali (NSAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1735–1770, pag. 255). Mrliška matica župnije Krka ob njenem pogrebu 6. maja 1763 pove, da je bila pokopana na pokopališču pri sv. Janezu Krstniku pod Kravjekom, bilo pa naj bi ji okoli 68 let; starost so, kot kaže, popravili na okoli 69 let (ŽA Krka, Matične knjige, M 1757–1770, s. p.). Identičnost s Segalovo tretjo ženo najbolj neposredno potrjuje njena oporoka, v kateri omenja sina Jožefa pl. Segallo in sestro Katarino pl. Semenič (ARS, AS 308, III. serija, lit. G 1–156, G–70, 3. 3. 1763). Sekundarni genealoški viri se pri navedbah imen njenih staršev razhajajo. Po Segalovem rodovniku v Zbirki rodovnikov Arhiva Slovenije naj bi bil oče Suzane pl. Semenič Franc Vajkard z Dol pri Litiji (*zum Thal*), mati pa Marija Saloma, rojena baronica Moscon (ARS, AS 1075, šk. 7, št. 235, Segalla). Pravilen je samo podatek, da je imela neporočeno sestro Katarino (*Katherl*), ki naj bi leta 1773 umrla v Dolah, stara 88 let. Iz zapuščinskega inventarja Marije Suzane je namreč razvidno, da je za sestro Katarino pl. Semenič poravnala neke obveznosti, zadevajoče posest Dole (ARS, AS 309, šk. 38, fasc. XIX, lit. G–129, 5. 6. 1763, pag. 31/Nr. 17). Po Lazarinjevi genealoški zbirki je bil njen oče Jožef pl. Semenič, mati pa Terezija grofica Saurau. Pravilno je le ime matere, ki je bila sicer rojena samo kot baronica Saurau in ne kot grofica, medtem ko je imel Lazarini Suzaninega

dejanskega očeta Rudolfa pl. Semeniča za njenega deda in Jožefovega očeta (ZAL, LJU 340, Lazarinjeva genealoška zbirka, šk. XVII, Semenitsch). Mater Terezijo pozna Lazarini samo kot baronico, hčerko Franca Ernesta barona Saurau in Felicite, rojene grofice Paradeiser (prav tam, šk. II, Saurau). Taisti Franc Ernest je tudi v zapuščinskem inventarju, sestavljenem leta 1673 na Črnelem, imenovan zgolj baron, njegova soproga pa kot rojena grofica Paradeiser (ARS, AS 309, šk. 101, fasc. XXXXII, lit. S–44, 8. 11. 1673, pag. 1). Da Terezija ni bila povzdignjena v grofico niti pozneje, ko je že bila poročena z Volфом Rudolfom pl. Semeničem, dokazuje možev zapuščinski inventar iz leta 1712, v katerem je naslovljena kot rojena baronica (!) Saurau (ARS, AS 309, šk. 105, fasc. XXXXIII, lit. S–98, 27. 4. 1712, pag. 18–19/Nr. 15). Kot grof se je od leta 1676 smel naslavljati le njen brat Ferdinand Ernest (Frank, *Standeserhebungen*. 4. Band, str. 226).

¹⁴⁰ Oče Volf Rudolf pl. Semenič je preminil nekaj tednov pred 27. aprilom 1712, ko je na Mačerolah nastal inventar njegove zapuščine (ARS, AS 309, šk. 105, fasc. XXXXIII, lit. S–98). V njem je omenjen testament Marije Terezije, rojene baronice Saurau (prav tam, pag. 18–19/Nr. 15), ki priča, da je bila soproga tedaj že pokojna. Varuh Semeničevih otrok je zato postal njegov brat Jurij Danijel (pag. 3). Mrliške matične knjige župnije Krka iz tega časa niso ohranjene (Krampač, *Vodnik po matičnih knjigah*, str. 48).

¹⁴¹ O Semeničih gl. zlasti Golec, *Gradivo za zgodovino Semiča*, str. 25, 108–114; Slana, *Lastniki gradov*, str. 579–585. O poreklu Semeničev ni trdnih podatkov. Valvasor se ni upal sklicevati na izvor rodbinskega imena po Semiču, ki je bil sicer potrjeno v njihovih rokah (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 547). Semeniči bi bili lahko izvorno belokranjsko plemstvo

*Kosova graščina na Jesenicah danes
(foto B. Golec, avgust 2016).*

Mačerole v začetku 17. stoletja.¹⁴² Očetova posest, deloma sestavljena iz imenj pri Semiču, je bila sicer precej skromna.¹⁴³ Po materini strani je Marija Suzana izvirala iz baronske rodbine Saurau s Črnelega.¹⁴⁴ Tako je imel povzpnetnik Matevž Segalla za zadnjo taščo nič manj kakor rojeno baronico. Ko se je oženil s Suzano, njena mati Marija Terezija pl. Semenič, rojena baronica Saurau, sicer ni več živela,¹⁴⁵ kar pa teže samega dejstva ne zmanjšuje.

Vprašanje, koliko otrok je Marija Suzana rodila svojemu možu, ostaja odprto. V jeseniški krstni matici ne najdemo krsta nobenega,¹⁴⁶ na svet pa sta prišla vsaj dva. Kot bomo videli, je v Segallovih zadnjih dveh oporokah (1720 in 1721) naveden z imenom le sin Jožef, vendar govori Matevž v popravkih prve in v drugi oporoki obakrat sumarno o hčerkah iz prvega, drugega in tretjega (!) zakona ter v množini o otrocih (!) iz tretjega zakona.¹⁴⁷ Potemtakem je morala poleg Jožefa obstajati najmanj ena hčerka, ki je očitno živela vsaj še leta 1733, ko se v reviziji Matevževe zapuščine omenja varuh njegovih otrok iz tretjega zakona,

čeravno je vnovič omožena vdova Marija Suzana navedena le kot zastopnica sinčka Jožefa.¹⁴⁸ Hči je bila bodisi starejša bodisi mlajša od sina, za čigar rojstvo izvemo iz pisma, ki ga je 24. novembra 1719 napisal njen stric Ferdinand Ernest grof Saurau. S hitro pošto ga je iz svojega dvorca Mala Loka pri Ihanu poslal Matevžu pl. Segalli na dva naslova, v Stražišče in na Jesenice (*Strasische oder Asling*), ker ni vedel, kje se bo novorojenček oče tedaj nahajal. Sporočil mu je, da je njegova soproga ob pol peti uri srečno rodila zdravega dečka, in ga prosil za odločitev glede krsta.¹⁴⁹ Kot vse kaže, je Matevž sklenil, naj bo otrok krščen v Ihanu, a zapisa o krstu ne poznamo, ker je ihanška krstna matica iz tega časa izgubljena.¹⁵⁰ Sinovo krstno ime se je, kot izvemo iz obeh očetovih oporok, glasilo Jožef Franc Anton. Prejkone je Suzana pri svojih sorodnikih v Mali Loki rodila tudi hčerko, bodisi pred sinom ali za njim, vsekakor pa pred 22. marcem 1721, ko Matevž v oporoki omenja otroke (!) iz tretjega zakona.¹⁵¹

Zakaj njegova zadnja otroka nista prišla na svet na Jesenicah, izvemo posredno iz obeh oporok. Matevž in Suzana sta se marca 1719, približno osem mesecev pred rojstvom sina, sporekla. Kot bomo videli, pravi Matevž v prvi oporoki 16. februarja 1720, da je od tedaj minilo enajst mesecev, v drugi 22. marca 1721 pa, da je do nesoglasij prišlo pred dvema letoma. Suzane sodeč po jeseniški krstni matici kar nekaj časa ni bilo na Jesenicah. Po več botrovanjih v letih 1717 in 1718 ni šla tam za botro nobenemu otroku od 10. decembra 1718 do 20. januarja 1722, ko se v vlogi krstnih boter pojavljajo samo Matevževe hčerke.¹⁵² Medtem sta se zakonca tudi formalno pobotala, o čemer priča regist njune poravalne pogodbe z dne 25. avgusta 1721, sklenjene »zaradi spornega vzdrževanja« (*wegen des zwischen Ihnen strittig gewesten Vnterhaltung*).¹⁵³

srednjeveškega izvora ali pa priseljenci, najverjetneje s Hrvaškega (Kos, *Urbarji*, str. 72).

¹⁴² Valvasor, *Die Ebre XI*, str. 364; Smole, *Graščine*, str. 277.

¹⁴³ Po kranjski imenjski knjigi je imela posest Mačerole, last Volfa Rudolfa pl. Semeniča, le dobrih 25 goldinarjev imenjske rente (ARS, AS 173, knj. 6 (1662–1756), fol. 134). V zapuščinskem inventarju Volfa Rudolfa pl. Semeniča s Semiča (*zum Siemitsch*) so v rubriki Nepremičnine sumarno navedeni posest Mačerole na Dolenjskem in imenja na območju Semiča (ARS, AS 309, šk. 105, fasc. XXXXIII, lit. S–98, pag. 11–12).

¹⁴⁴ Gl. op. 139.

¹⁴⁵ Gl. op. 140.

¹⁴⁶ NŠAL, ŽA Jesenice, Maticne knjige, R 1700–1745.

¹⁴⁷ ARS, AS 308, III. serija, fasc. S 1–158, testament S–39, 16. 2. 1720; II. serija, fasc. S 1–71, testament S–58, 22. 3. 1721. – V zapuščinskem inventarju Marije Suzane pl. Segalla, vnovič omožene baronice Grimšič, iz leta 1763, najdemo zapis, da so bili med njo zapuščino v Ljubljani tudi portreti dveh njenih otrok in pokojnega moža (Jurija) Adama barona Grimšiča (ARS, AS 309, šk. 38, fasc. XIX, lit. G–129, 5. 6. 1763, pag. 33).

¹⁴⁸ ARS, AS 309, šk. 106, fasc. XXXXIII, lit. S–109, 28. 4. 1733, pag. 1, 68, 73 in 74. – V oporoki matere Marije Suzane iz leta 1763 sta od sorodstva omenjena samo njen sin Jožef kot glavni dedič in sestra Katarina (ARS, AS 308, II. serija, fasc. G 1–156, testament G–70, 3. 3. 1763). Vse kaže, da je hči že umrla in da ni imela potomcev.

¹⁴⁹ Pismo se je ohranilo kot priloga Matevževe prve oporoke iz leta 1709 (ARS, AS 308, II. serija, fasc. S 1–71, testament S–58, 3. 7. 1709). – O grofu Saurau kot lastniku Male Loke: Smole, *Graščine*, str. 278. – Sorodstveno razmerje med Ferdinandom Ernestom grofom Saurauom in Segalovo ženo Suzano, njegovo nečakinjo, najbolj neposredno izhaja iz regesta poravalne pogodbe (1688) v njegovem zapuščinskem inventarju, kjer je Suzanina mati Marija Terezija pl. Semenič izrecno navedena kot ena od Saurauovih sester (ARS, AS 309, šk. 106, fasc. XXXXIV, S–153, 24. 1. 1730, pag. 30–31). Grofovski naslov je bil baronu Ferdinandu Ernestu podeljen leta 1676 (Frank, *Standeserhebungen. 4. Band*, str. 226).

¹⁵⁰ Krampač, *Vodnik po maticnih knjigah*, str. 33.

¹⁵¹ ARS, AS 308, III. serija, fasc. S 1–158, testament S–39, 16. 2. 1720; II. serija, fasc. S 1–71, testament S–58, 22. 3. 1721.

¹⁵² NŠAL, ŽA Jesenice, Maticne knjige, R 1700–1745, pag. 114, 130, 132, 133, 138, 139.

¹⁵³ ARS, AS 309, šk. 106, fasc. XXXXIII, lit. S–109, 28. 4. 1733, pag. 26/Nr. 66.

V istem času, ko je dobil zadnjega in edinega preživelega sina in prišel s tretjo ženo navzkriž, je Matevž Segalla pospešeno možil preostale odrasčajoče hčerke (med 1718 in 1722) in sestavil dve oporoki (1720 in 1721). Dve hčerki iz prvega zakona je, kot smo videli, odpravil od doma že v svojem škofjeloškem obdobju. Prvo je dal v zakon Sigmundu Bognerju, drugo pa poslal v samostan. Zdaj je moral poskrbeti še za mlajše. Trem je poiskal primerne ženine, ena je postala redovnica, medtem ko je bila najmlajša Marija Ana tedaj še otrok.

Malo preden se mu je rodil sin Jožef, je 17-letna hči Marija Terezija (* 1702) 9. julija 1719 v samostanu dominikank v Studenicah na Štajerskem oblekla redovno obleko.¹⁵⁴ Dve od treh tedaj poročenih Segallovih hčerk sta se zagotovo omožili v jeseniški župnijski cerkvi, njuni poroki pa sta bili vpisani v danes pogrešano poročno matično knjigo. Tako poznamo le datum poroke tretje hčerke, ki je pred oltar stopila v Ljubljani neposredno po očetovi smrti.

Prva je šla od doma Uršula Franciška (* 1697), kratko imenovana Uršula, ki se je omožila s Francem Adamom baronom Valvasorjem, približno 17 let starejšim lastnikom dvorca Medija pod Trojanami. Oklic njune poroke je vpisan 20. maja 1718 v oklicni knjigi ženinove domače župnije Vače, ki pravi, da naj bi bila nevesta doma iz župnije Šmartin pri Kranju – tam se je res rodila –, in da naj bi se mladoporočenca poročila v nevestini župniji.¹⁵⁵ Ker poroke v šmartinski poročni matici ni, kakor tudi ne v škofjeloški,¹⁵⁶ kjer je Uršula odrasčala, je na dlani, da so bile z nevestino župnijo mišljene Jesenice. Uršula pl. Segalla po pedigreju ni segala svojemu baronskemu ženinu niti do kolen, zato pa je v hišo prinesla odrešilno dediščino, brez katere bi bila Medija za Valvasorje skoraj gotovo izgubljena. Poroko med 21-letno Uršulo pl. Segalla in precej starejšim baronom Valvasorjem lahko imenujemo zveza med denarjem in nazivom, med petično plemenitenko in močno zadolženim baronom. Matevž Segalla je res dobil za zeta barona, toda za precej visoko cenó. Kot bomo videli, Uršulina dediščina ni zadoščala za pokritje Valvasorjevih dolgov, zato je moral petični Segalla primakniti za rešitev Medije še dodatna sredstva.¹⁵⁷

Druga hči Marjeta (* 1700), je očetov dom zapustila konec leta 1720 ali že v letu 1721. Iz Segallovih zapuščinskih inventarjev poznamo poročni dogovor med Ano Marijo Marjeto pl. Segalla in doktorjem obojega prava Francem Antonom pl. Janežičem (Janeschitsch), sklenjen 13. novembra 1720.¹⁵⁸ Pol leta pozneje, 2. maja 1721, sta zakonca Janežič izdala Matevžu pobotnico za prejetih 8000 goldinarjev nemške veljave,¹⁵⁹ tj. toliko, kot je po Segalovi oporoki Marjeta dotlej že dobila dediščine.¹⁶⁰ Med obema datumoma je Janežič 15. januarja 1721 vzel v zakup Segalovo, prej Garzonijevo hišo v Ljubljani,¹⁶¹ v kateri je družina odtlej živela.¹⁶² Poroka je bila nedvomno na Jesenicah, saj jo v ljubljanski poročni matici pogrešamo.¹⁶³ Pl. Janežič, ki je tudi sam prihajal iz Ljubljane, kjer se je rodil leta 1693,¹⁶⁴ se po plemiškem staležu ni mogel primerjati z možem starejše sestre, zdaj baronice Valvasorjeve, saj je njegov oče Janez Anton, trgovec in več let ljubljanski župan, prejel plemiški naslov pl. Adlersheim šele leta 1716, dobra štiri leta pred sinovo poroko.¹⁶⁵

Enakega pokolenja kot Janežič je bil tudi soprog Maksimilijane Rozalije (* 1707), prve Segallove hčerke iz drugega zakona, Janez Anton pl. Puchenthal, prav tako Ljubljčan, doktor obojega prava in sin ljubljanskega župana. Še več, rodil se je isto leto kot Janežič (1693) in imela sta celo istega krstnega botra.¹⁶⁶ Segalla je dajal to hčerko v zakon še rosno mlado, ko ji je bilo dobrih petnajst let, in to ne brez razloga, saj jo je v oporoki maloprej imenoval za glavno dedinjo. Morda je vedel, da se mu življenje izteka, in je hotel hčerki še pravočasno priskrbeti ustreznega ženina. 14 let starejši Janez Anton, ki je nedolgo predtem ovdo-

¹⁵⁴ V oporokah iz let 1720 in 1721 Segalla navaja, da je Marija Terezija že preoblečena v Studenicah (ARS, AS 308, III. serija, fasc. S 1–158, testament S–39, 16. 2. 1720; II. serija, fasc. S 1–71, testament S–58, 22. 3. 1721). Po Mlinariču je ob vizitaciji leta 1756 izpričana kot redovnica Ksaverija Segall (sic!) iz Škofje Loke, ki je oblekla redovno obleko 9. julija 1719 (Mlinarič, *Studeniški dominikanski samostan*, str. 133 in 194). Potrjeno je preživela sestra Uršulo Katarino baronico Valvasor († 1764), bila njena dedinja, vendar po sodnem sklepu (kot redovnica) ni mogla dedovati (ARS, AS 315, 3. modri kvatern, fol. C 23).

¹⁵⁵ NŠAL, ŽA Vače, Matične knjige, P 1711–1728, s. p., 20. 5. 1718.

¹⁵⁶ NŠAL, ŽA Kranj–Šmartin, Matične knjige, P 1684–1736; ŽA Škofja Loka, Matične knjige, P 1683–1736.

¹⁵⁷ Golec, *Valvasorji*, str. 148–149.

¹⁵⁸ ARS, AS 309, šk. 106, fasc. XXXXIII, lit. S–109, 28. 4. 1733, pag. 19/Nr. 41. Poročni dogovor je naveden tudi med listinami v Janežičevem zapuščinskem inventarju: ARS, AS 309, šk. 47, fasc. XXIV, lit. J–22, 17. 12. 1726, pag. 8/Nr. 1).

¹⁵⁹ ARS, AS 309, šk. 106, fasc. XXXXIII, lit. S–109, 28. 4. 1733, pag. 17/Nr. 32.

¹⁶⁰ ARS, AS 308, II. serija, fasc. S 1–71, testament S–58, 22. 3. 1721.

¹⁶¹ Regest zakupne pogodbe v Janežičevem zapuščinskem inventarju (ARS, AS 309, šk. 47, fasc. XXIV, lit. J–22, 17. 12. 1726, pag. 40/Nr. 18).

¹⁶² Prvič je hiša kot Janežičevo bivališče omenjena v Segallovem tretjem zapuščinskem inventarju (ARS, AS 309, šk. 106, fasc. XXXXIII, lit. S–109, 26. 4. 1726, pag. 7–8).

¹⁶³ NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, P 1682–1718.

¹⁶⁴ Franc Anton je bil krščen 20. novembra 1693 kot sin »gospoda« (Janeza) Antona Janežiča in Marije (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1692–1740, pag. 39).

¹⁶⁵ O plemenitenju: ÖStA, ÄVAFHKA, Adelsakte, Hofadelsakt von Janeschitsch auf Adlershaimb, Johann Anton, 18. XI. 1716. Prim. Frank, *Standeserhebungen. 2. Band*, str. 260. O očetu: Fabjančič, *Zgodovina ljubljanskih sodnikov. 4. zvezek*, str. 104–107.

¹⁶⁶ Janez Anton je bil krščen 8. junija 1693 kot sin Janeza Kristofa Pucherja in Uršule (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1692–1740, pag. 29). Boter je bil ljubljanski župan in sodnik Gabrijel Eder, poznejši pl. Edenburg (o njem gl. Fabjančič, *Zgodovina ljubljanskih sodnikov. 4. zvezek*, str. 73–76).

vel, je bil edini preživeli sin dvakratnega ljubljanskega župana Janeza Krištofa Pucherja, povzdignjenega leta 1699 v plemiški stan s predikatom pl. Puchenthal.¹⁶⁷ Matevž Segalla je za poroko uredil še vse potrebno, svoje hčerke pa ni več mogel pospremiti do oltarja. Omožila se je namreč osem dni po njegovi smrti, 16. junija 1722 v Ljubljani.¹⁶⁸

V obeh njegovih oporokah, napisanih leto oziroma dve pred smrtjo, še nič ne kaže, da bi bil resno bolan, saj v uvodu pravi, da ne ve, ali pride njegova zadnja ura čez malo ali čez veliko časa. **Oporoki** je pred pričami sestavil v Ljubljani, prvo 16. februarja 1720 in drugo 22. marca 1721, obe pa sta delo pisarja, ne Matevža Segalle samega.¹⁶⁹ Zadnja vsebuje vse popravke, ki jih je v prvo vnesel v obliki prečrtanih in dopisanih delov besedila. Razlike na pogled niso zelo velike, dejansko pa je oporoka z njimi v ključni točki postavljena na glavo. Po prvi oporoki bi namreč glavni dedič postal maloprej rojeni sin Jožef Franc Anton, ki mu spremenjena verzija zadnje volje namenja le nujni delež in orožje. Namesto njega je Matevž v drugi oporoki imenoval za glavno dedinjo hčerko Maksimilijano Rozalijo, za katero je sprva določil dediščino 5000 goldinarjev nemške veljave oziroma polovico te vsote, če bi šla v samostan. Drugi popravki so neprimerno manj pomembni, zato si bomo boljše ogledali le zadnjo oporoko, ki je obveljala in so jo dejansko izvršili.

Oporočitelj si je za grob izbral župnijsko cerkev na Jesenicah in tej zato volil sto goldinarjev deželne veljave. Do Cerkve je bil zdaj še bolj radodaren kakor v oporoki leta 1709, saj je medtem ne nazadnje tudi povečal svoje premoženje. Za pokoj duše je namreč namenil kar 1200 nemških goldinarjev, kar je pri ceni 20 krajcarjev za mašo ustrezalo protivrednosti 3600 maš. Poleg tega naj bi na Jesenicah iz njegovih sredstev postavili kapelo z oltarjem sv. Joba, dober katoliški mož, ki bo v Segallovem imenu romal k sv. Frančišku v Assisi, pa bo ob predložitvi potrdila o spovedi in obhajilu prejel 100 nemških goldinarjev. Matevž je bil velikodušen tudi do cerkva v svojem gospostvu, saj je štirim Božjim hramom zapustil po 50 kranjskih goldinarjev, in sicer cerkvi v Kranjski Gori in Beli Peči ter dvema v Ratečah.

Iz oporoke izvemo za sedem otrok, šest hčerk in sina, od katerih je zdaj za glavno dedinjo razglasil hčerko Maksimilijano Rozalijo iz drugega zakona, staro 14 let (* 1707). Zanj ob pisanju oporoke še ni imel ogledanega ženina – naslednje leto se je omoži-

la s pl. Puchenthalom – zato ji je očetovsko naročil, naj pri spremembi stanu spoštuje nasvete sorodnikov in zaupnikov (*Mitwisser*). Če bi umrla pred doseženo polnoletnostjo, bi jo z enakimi deleži kot dedinje nasledile hčerke iz prvega zakona, iz dedovanja po njej pa je izrecno izključil otroke iz zadnjega, tretjega zakona (!). Hčerke bi bile nato dolžne darovati 1000 goldinarjev nemške veljave za gradnjo cerkve sv. Martina v Šmartinu pri Kranju in v vsaj tolikšni vrednosti plačati maše za uboge.

Sicer pa je o hčerkah povedal naslednje. Marjeti je volil tistih 8000 goldinarjev nemške veljave, ki jih je kot dediščino po obeh starših že izročil njenemu možu dr. Francu Antonu pl. Janežiču. Barbari Frančiški Bogner je poleg predtem prejete dediščine namenil še 600 nemških goldinarjev, Mariji Tereziji, že preoblečeni dominikanki v Studenicah, pa poleg odpravnine samostanu dodatnih 150 nemških goldinarjev. Zanimivo je njegovo pričevanje o dediščini hčerke Uršule Frančiške (baronice) Valvasor. Segalla je upniku njenega soproga grofu Lambergu izplačal več kot 6000 goldinarjev, kolikor je hčerki zagotovil s poročno pogodbo, zato bo moral njen soprog razliko vrniti njegovi glavni dedinji. Vendar pa je Matevž primanjkljaj nekoliko zmanjšal s tem, ko je posebej namenil 1000 nemških goldinarjev svojemu vnuku Valvasorju brez navedenega imena, hčerkinemu sinu.¹⁷⁰ V oporoki najbolj preseneča, da je sinčku Jožefu Francu Antonu iz tretjega zakona, svojemu edinemu moškemu potomcu, zapustil samo nujni delež (*die Legitima*) in orožje, če pa bi pred polnoletnostjo umrl, bi si njegov delež delile hčerke iz vseh treh zakonov. Malo je dobila tudi hčerka Marija Ana iz drugega zakona, in sicer 2000 nemških goldinarjev, v kar je bila všteta bodoča bala.

Eden od razlogov za »razdedinjenje« leto in pol starega sina so bile vsekakor razprtije z otrokovo materjo. S svojo tretjo veliko mlajšo ženo Marijo Suzano, rojeno pl. Semenič, je imel Matevž Segalla kar nekaj težav, ki jih je v oporoki opisal takole. Po določilih poročne pogodbe lahko do spremembe stanu, torej do vnovične poroke, tudi po enem letu in dnevu ostane nujna varuhinja skupnih otrok, vendar jo je z oporoko obvezal, da mora vsako leto redno predložiti obračun zaupnikoma, plačati morebiten primanjkljaj in da ne sme ničesar storiti brez njunega vedenja. V nasprotnem bo izgubila nujno varuštvo, ki bo preneseno na varuha glavne dedinje in na oba zaupnika. Zadnji dve leti (oziroma zadnjih enajst mesecev po oporoki iz leta 1720) so namreč med njima obstajali nesporazumi, ker je žal ugotovil, da je žena v gospodarstvu slaba ali povsem neizkušena ali pa da do njega vsaj nima veselja. Zato je sklenil, naj se njene pravice iz poročne pogodbe v času nujnega varuštva nad otroki zadržijo. Če pa bi gospostvo Bela Peč v

¹⁶⁷ O plemenitenju: ÖStA, AVAFHKA, Adelsakte, Hofadelsakt von Puecher von Puechenthal, Johann Christoph, 8. VI. 1699. Prim. Frank, *Standeserhebungen. 4. Band*, str. 122. – O očetu: Fabjančič, *Zgodovina ljubljanskih sodnikov. 4. zvezek*, str. 104; o rodbini: Fabjančič, Pucher (Puecher, Buecher) pl. Puchenthal, str. 591–592.

¹⁶⁸ NŠAL, ZA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, P 1718–1745, pag. 71.

¹⁶⁹ ARS, AS 308, III. serija, fasc. S 1–158, testament S–39, 16. 2. 1720; II. serija, fasc. S 1–71, testament S–58, 22. 3. 1721.

¹⁷⁰ To je bil malo prej rojeni Franc Anton Ksaver baron Valvasor (1719–1761). O njem: Golec, *Valvasorji*, str. 153–160.

nasprotju z njegovimi željami vendarle pripadlo otrokom iz tretjega zakona, bi veljale omejitve, po katerih imata zaupnika polno pravico do postavljanja in odpuščanja gospoščinskega upravitelja. Žena v tem primeru tudi ne bi mogla razpolagati s kapitalom, ki pripada njenim otrokom oziroma otrokoma.

Za varuha glavne dedinje, svoje mladoletne hčerke Maksimilijane Rozalije, je Segalla imenoval zeta dr. Franca Antona pl. Janežiča (v oporoki leta 1720 solicatorja dr. Franca Ernesta pl. Steinhoffna), ki naj posluša nasvete za to postavljenih zaupnikov, onadva pa mu občasno finančno poplačata trud. Za izvršitelja oporoke je postavil istega moža kot leta 1709, svojega »bratranca« Lovrenca Feichtingerja in mu za nagrado volil 800 nemških goldinarjev, še enkrat toliko kot s prvo oporoko. Zaupnika sta po tej oporoki postala dr. prava Janez Krstnik Prešeren (po prvi različici oporoke dr. prava Franc Sigmund pl. Utschan) in oporočiteljev drugi »bratranec« (*Vötter*), solicator Franc Ernest pl. Steinhoffen. Ti trije so podedovali tudi slike, ki jih je imel Segalla pri Domenicu Vesconiju v Benetkah. Naročil jim je, naj jih pripeljejo od tam in prodajo, zadržijo zase polovico kupnine, drugo polovico izkupička pa namenijo za maše za uboge. Pozabil tudi ni na belopeške podložnike: kmetje naj bi prejeli po en sedemnajstak (*ein 17ner*) in kajzarji polovico te vsote.

Naslednji dan, 23. marca 1723, je Segalla podpisal še kodicil k oporoki, po katerem bi v primeru, da bi njegova glavna dedinja Maksimilijana Rozalija odšla v samostan, kot glavni dedinji stopili na njeno mesto hčerki Franciška Barbara Bogner in Marjeta pl. Janežič, vsaka z enakim deležem. Maksimilijani Rozaliji bi kot redovnici pripadlo po obeh starših skupaj le 3000 goldinarjev nemške veljave.

Matevž pl. Segalla je torej z zadnjo oporoko spremenil odločitev, da bo njegov naslednik tedaj še ne enoinpolletni sin iz tretjega zakona. Še več, otroke iz zadnjega zakona je prikrajšal kot potencialne dediče tudi za dedovanje po polsestri, glavni dedinji, če bi ta umrla kot mladoletna. Njegova odločitev je glede na nezaupanje do žene Marije Suzane razumljiva, poleg tega pa je obstajala nemajhna verjetnost, da bi edini živeči sin umrl, tako kot je dotlej pomrlo vseh šest Segallovih moških potomcev iz prejšnjih dveh zakonov.

Štirinajst mesecev in pol po nastanku zadnje oporoke je Matevž **8. junija 1722 umrl**, in sicer ne na Jesenicah, temveč v Ljubljani. Mrliška matica ga imenuje *Dnus Matthaeus à Schigala*, odmerja mu nekoliko previsoko starost 60 let namesto nekaj manj kot 57 in navaja, da so ga pokopali pri avguštincih.¹⁷¹ V deželni prestolnici je bržkone iskal pomoči zdravnikov, vsekakor pa se je dogovarjal za poroko hčerke in glavne dedinje Maksimilijane Rozalije. Zaradi

očetove smrti so njeno možitev z dr. Janezom Antonom pl. Puchenthalom najverjetneje malo premaknili, in sicer na 16. junij. Sodeč po datumu na zaglavju oporoke, naj bi Matevžovo pisno izraženo zadnjo voljo odprli že 7. junija,¹⁷² tj. en dan preden je zatisnil oči, a gre očitno za napako, bodisi pri datumu smrti v mrliški matici bodisi pri navedbi dneva odprtja testamenta. Razlog, da ga niso pokopali na Jesenicah, kot je želel, ni znan. Prejkone je umirajoči Matevž sam spremenil odločitev, lahko pa tudi, da so svojci njegovo voljo obšli iz tehničnih razlogov, tj. zaradi oddaljenosti kraja smrti od zelenega kraja pokopa.

O zapuščini Matevža pl. Segalle bomo povedali le nekaj glavnih dejstev. Ograjno sodišče v Ljubljani je za inventurna komisarja imenovalo dva sosednja plemiča Janeza Danijela pl. Gallenfelsa in Jurija Adama barona Grimšiča (*Grimschiz*), ki sta se skupaj s pisarjem napotila na Jesenice in opravila delo 9. julija 1722. V rubriki Nepremičnine je komisija sumarno navedla gospostvo Bela Peč z vsemi pritliklinami, podložniki, dohodki in hišo (*darzue gehorige behausung*), s katero je bila mišljena t. i. jeseniška uradna hiša (*Ambthaus*).¹⁷³ Poleg tega je pokojnik premogel še hubo, nekoč v lasti grofa Bucellenija.¹⁷⁴ Vso premično zapuščino je komisija po običajnih rubrikah popisala na Jesenicah in jo izročila vdovi Mariji Suzani, pri tem pa izvzela dve skrinji vdovinih stvari, vino, ki naj bi prav tako bilo njeno, in vinski dac, za katerega se je sama sporazumela z »gospodom imetnikom daca« (*mit dem Herrn Däz Inhabern*).¹⁷⁵ Vsekakor je bil mišljen Segallov zakup vinskega daca na Škofjeloškem, ki ga je vsaj do leta 1720 in najverjetneje tudi zdaj upravljal kot pobiralec Lovrenc Feichtinger.¹⁷⁶ Matevževa premična zapuščina nikakor ni bila razkošna, ampak prej skromna: precej običajno pohištvo, posoda, posteljnina, obleka, orožje, orodje, nekaj žita in živine, od tega šest krav, kobil in štirje stari konji. Pomenljivo je, da ni v inventarju navedena niti ena knjiga, pa tudi slike so bile maloštevilne in vse razen Matevževega portreta nabožne narave. Od prostorov v hiši so omenjeni: soba levo od »dvorane« (*Saal*), druga desno od nje, kamra, v katero se je prišlo iz omenjene desne sobe, in soba za služinčad (*Gesindt Zimmer*).¹⁷⁷ Šele poznejši revidirani zapuščinski inventarji od leta 1726 dalje razkrivajo, da je Matevž Segalla premogel tudi

¹⁷² ARS, AS 308, II. serija, fasc. S 1–71, testament S–58, 22. 3. 1721.

¹⁷³ V revidiranem inventarju leta 1723 je govor o »in der herrschafflichen Ambts Behausung« (ARS, AS 309, šk. 106, fasc. XXXXIII, lit. S–109, 27. 9. 1723, pag. 129), oznako »in dem Ambthauß Asßling« srečamo v revidiranem zapuščinskem inventarju iz leta 1731 (prav tam, 20. 4. 1731, pag. 5).

¹⁷⁴ ARS, AS 309, šk. 106, fasc. XXXXIII, lit. S–109, 26. 4. 1726, pag. 5.

¹⁷⁵ Prav tam, 9. 7. 1722, pag. 124.

¹⁷⁶ Gl. op. 85.

¹⁷⁷ ARS, AS 309, šk. 106, fasc. XXXXIII, lit. S–109, 28. 4. 1733, pag. 84–87.

¹⁷¹ NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1658–1735, pag. 267.

nepremičnine zunaj belopeškega gospostva, ki jih vse že poznamo: v Škofji Loki nekdanjo Raspovo hišo v Zgornji gasi, v Stražišču hubo in kajžo, h katerima so spadali tudi deli rovtov, desetino od žita in prirastka živine ter nekdanj Garzonijevo hišo v Ljubljani, kjer je zdaj stanoval zet dr. pl. Janežič.¹⁷⁸

V hiši na Jesenicah je po Matevževi smrti ostala vdova Marija Suzana s svojima dvema otrokoma in verjetno tudi z moževo najmlajšo hčerko iz drugega zakona. Mlada, še ne 29-letna vdova se je zelo kmalu, morda še isto leto vnovič omožila. Pred oltar je stopila pred 22. februarjem 1723, ko je v jeseniški krstni matici v vlogi krstne botre že navedena kot baronica Grimšič (Grimschiz).¹⁷⁹ Skoraj gotovo se je poročni obred odvil doma na Jesenicah, vendar datum zaradi izgubljene poročne matice ni ugotovljiv. Suzanin novi izbranc je bil precej starejši vdovec Jurij Adam baron Grimšič (Grimschiz) iz rodbine gospodarjev dvorca Grimšče na Bledu, katerega lastnik je leta 1718 postal sam.¹⁸⁰ Z drugim možem Suzana ni imela otrok, vsaj ne rojenih na Jesenicah.¹⁸¹

Kmalu zatem se je na očetov, zdaj svoj podedovani dom vrnila Matevževa glavna dedinja hči Maksimilijana Rozalija pl. Puchenthal, ki pa ji ni bilo usojeno, da bi izpolnila očetovo zadnjo voljo. Potem ko je pri šestnajstih v Ljubljani rodila hčerko Ano Marijo Rozalijo (kršč. 9. junija 1723), umrlo pri komaj desetih mesecih 11. aprila 1724,¹⁸² je bil drugi porod usoden tako za otroka kot za sedemnajstletno porodnico. Hči Marija Ana Jožefa, ki jo je spravila na svet 29. maja 1724 na Jesenicah, je preminila po samo petih urah, trinajst dni zatem pa je 11. junija izdihnila še mati, ki so jo pokopali v cerkvi sv. Lenarta.¹⁸³ Namesto Matevža je torej v jeseniški župnijski cerkvi našla zadnje počivališče njegova hči in dedinja.

Nadaljnje usode Matevževe zapuščine ne poznamo v podrobnostih, ker so protokoli kranjskega ograjnega sodišča ohranjeni pomanjkljivo.¹⁸⁴ Njegova glavna dedinja je torej umrla dve leti za njim, ne da bi zapustila žive otroke. Glede na tedaj običajno vsebino poročnih pogodb bi po pokojnici brez otrok najverjetneje dedovali najbližji krvni sorodniki,

kar pomeni njeni sorojenci, drugi otroci Matevža pl. Segalle.¹⁸⁵ Vendar so se stvari odvile drugače. Iz poznejšega pravljanja med sinom Jožefom in hčerko Barbaro Bogner za Barbarino dediščino (1745) lahko iz drobcev ugotovimo, da je sodišče neznanu kdaj prej upoštevalo Matevžev testament – očitno tistega iz leta 1720 –, s katerim je oporočitelj imenoval za glavnega dediča tedaj komaj nekaj mesecev starega sina Jožefa. Vendar se je pred sodnim priznanjem sina kot dediča odprlo vprašanje, ali je sploh katera od oporok veljavna, saj je bilo v njih veliko popravkov. Nazadnje je Jožef le obveljal za dediča »po očetovi lastnoročni oporoki« (*ex testamento holographo erclärter Erb*).¹⁸⁶ Ograjno sodišče je leta 1742, ko mu je bilo 22 let, ugodilo njegovi prošnji, da sme sam prevzeti upravo nad belopeškim gospostvom, vendar z omejitvami. Še vedno se je moral namreč v vseh najnujnih stvareh posvetovati z materjo in zaupnikom Pavlom Sigmundom grofom Thurnom.¹⁸⁷

Dogajanje z zapuščino v dveh desetletjih, preden je Jožef tudi formalnopravno postal novi lastnik (1744), poznamo še iz nekaj drugih drobcev. Do leta 1733 so nastali še štirje revidirani zapuščinski inventarji, ki glede stanja premičnin in nepremičnin kažejo bolj ali manj nespremenjeno stanje. Prvo revizijo so opravili na zahtevo glavne dedinje hčerke Maksimilijane Rozalije že leta 1723.¹⁸⁸ K drugi je leta 1726, dve leti po hčerkin smrti, pozval Jošt Jožef pl. Kušlan (Kuschlan) kot sodno pooblaščen sekvestrator zapuščine Matevža Segalle.¹⁸⁹ Isti je leta 1731 zahteval tudi tretjo revizijo,¹⁹⁰ četrti popis zapuščine (1733) pa je nastal na zahtevo varuha otrok iz tretjega zakona dr. Franca Antona pl. Knesenhofa.¹⁹¹ Iz zadnjega zapuščinskega inventarja izvemo pomemben podatek, da je bila tedaj zakupnica belopeškega gospostva (*jezige Bestandinhaberin*) Segallova nekdanja žena Marija Suzana, ponovno poročena baronica Grimšič.¹⁹² Inventarju je priložena cenitev, po kateri so letni prihodki belopeškega gospostva znašali dobrih 4006 goldinarjev, po poravnavi davčnih obveznosti in odbitku stroškov za upravljanje pa je ostalo čistega nekaj manj kot 2401 goldinar.¹⁹³ Marija Suzana je

¹⁷⁸ Prav tam, 26. 4. 1726, pag. 5–8.

¹⁷⁹ NŠAL, ŽA Jesenice, Matične knjige, R 1700–1745, pag. 149. – Ob naslednjem botrstvu 24. marca 1723 je naveden tudi njen dekliški priimek: »nata de Semeniz« (pag. 151).

¹⁸⁰ Jurij Adam se je rodil 25. marca 1670 v Grimščah pri Bledu in umrl prav tam 4. januarja 1757 v starosti 87 let (NŠAL, ŽA Bled, Matične knjige, R 1670–1682, s. p.; M 1731–1769, s. p.). O njegovem lastništvu Grimšič: ARS, AS 173, knj. 6 (1662–1756), fol. 132v; o lastnikih iz rodbine Grimšič gl. Smole, *Graščine*, str. 171–172.

¹⁸¹ Prim. NŠAL, ŽA Jesenice, Matične knjige, R 1700–1735.

¹⁸² NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1722–1731, pag. 27; M 1658–1735, pag. 235.

¹⁸³ NŠAL, ŽA Jesenice, Matične knjige, R 1700–1735, pag. 162; M 1672–1741, s. p.

¹⁸⁴ Daljša vrzel v protokolih deželne pravde ograjnega sodišča je med letoma 1718 in 1731, ko so se odvijala ključna dejanja (ARS, AS 306, popis).

¹⁸⁵ Določilo v očetovi zadnji poroki (1721), da po Maksimilijani Rozaliji dedujejo samo njene polsestre iz očetovega prvega zakona, ni več veljalo, saj je vsebovalo omejitve: če bi Maksimilijana Rozalija umrla mladoletna, kar pomeni tudi neporočena. Iz registrov listin v zapuščinskem inventarju njenega leta 1759 preminulega soproga Janeza Antona pl. Puchenthala ni razvidno nič drugega kot to, da je pokojnik med letoma 1746 in 1758 urejal Segallove zapuščinske zadeve z dvema sestrama svoje žene (ARS, AS 309, šk. 89, fasc. XXXVII, lit. P–1548, 21. 8. 1759, pag. 27–28/Nr. 15, pag. 42/Nr. 37).

¹⁸⁶ ARS, AS 306, knj. 22, protokoli 1722–1744, pag. 711–712.

¹⁸⁷ Prav tam, knj. 23, protokoli 1741–1746, pag. 248.

¹⁸⁸ ARS, AS 309, šk. 106, fasc. XXXIII, lit. S–109, 27. 9. 1723, pag. 129.

¹⁸⁹ Prav tam, 26. 4. 1726, pag. 115.

¹⁹⁰ Prav tam, 20. 4. 1731, pag. 135.

¹⁹¹ Prav tam, 28. 4. 1733, pag. 1.

¹⁹² Prav tam, 28. 4. 1733, pag. 6.

¹⁹³ Prav tam, 28. 4. 1733, pag. 77–84.

ostala v vlogi zakupnice še vse do začetka štiridesetih let, preden je zagospodaril sin Jožef.¹⁹⁴ Imenjska knjiga, v kateri je bil dotlej kot lastnik še vedno voden Matevž z dobrimi 146 goldinarji imenjske rente, razkriva, da je bilo gospostvo prepisano na Jožefa pl. Segallo kot očetovega dediča leta 1744.¹⁹⁵ Sočasno se je enako zgodilo z Matevžem imenjcem, ki je vključevalo dve desetini z imenjsko rento 4 goldinarjev in pol.¹⁹⁶

Potem ko je Matevževa vdova **Marija Suzana** (1693–1763) končala svojo vlogo pri upravljanju dediščine, je živela še dve desetletji. Matevža je preživela za več kot štirideset let, saj je bila ne nazadnje skoraj trideset let mlajša od njega. Z drugim možem Jurijem Adamom baronom Grimšičem je najprej prebivala na Jesenicah, nato pa v njegovem podedovanem dvorcu Grimšče pri Bledu in v Ljubljani.¹⁹⁷ Tam je kot dvakratna vdova umrla 4. maja 1763 in bila na lastno željo pokopana pri cerkvi sv. Janeza Krstnika pod Kravjekom, v neposredni bližini rodnega gradu Mačerole na Dolenjskem.¹⁹⁸ Nekaj let pred smrtjo je namreč postala zakupnica Mačerol (1760), ki so bile do maloprej v lasti njenega pokojnega nečaka, nato pa jih je iz sorodnikove zapuščinske mase najpozneje leta 1775 odkupil njen sin Jožef pl. Segalla.¹⁹⁹

Kot smo videli, je posest Matevža pl. Segalle po ovinkih vendarle prišla v roke tistega, ki mu je bila prvotno namenjena. Naslednik je postal **sin Jožef (1719–1786), edini nadaljevalec rodu pl. Segalla po moški strani**. Jožef je do smrti ostal lastnik belo-

peškega gospostva in je v Zgornjesavski dolini večji del svojega življenja tudi prebival. Ko se je 11. februarja 1748 oženil v Moravčah z dve leti starejšo Marijo Ano pl. Hasiber, je v poročni matici navedeno, da prihaja z Jesenic.²⁰⁰ Nekaj časa je njuna mlada družina živela v Hasiberjevem dvorcu Češnjice pri Moravčah, ki je bil v lasti te rodbine od začetka 17. stoletja in ga je podedovala Jožefova žena.²⁰¹ V Češnjicah so prišli na svet tudi vsi Segalovi otroci razen zadnjega.²⁰² Čeprav je bil Jožef od petdesetih let 18. stoletja lastnik bližnjega dvorca Moravče,²⁰³ se je še predtem odločil z družino preseliti na svojo neprimerno večjo in pomembnejšo posest v Zgornjesavski dolini. Sedež gospostva Bela Peč in novo domovanje Segallovih je med letoma 1752 in 1754 postal dvorec v Kranjski Gori.²⁰⁴ Po smrti žene (1781) in neporočene hčerke Ane Marije (1782)²⁰⁵ se je 63-letni Jožef pl. Segalla še enkrat oženil (1783), tako kot njegov oče Matevž z veliko mlajšo žensko. S svojo neplemi-

¹⁹⁴ 26. junija 1742 je bil Jožef pl. Segalla že lastnik gospostva in je v procesu pred dvorno pravdo nasledil mater Marijo Suzano v sporu, ki se je začel avgusta 1740, ko je bila mati še zakupnica (ARS, AS 306, knj. 22, protokoli 1722–1744, pag. 836).

¹⁹⁵ ARS, AS 173, knj. 6 (1662–1756), fol. 545.

¹⁹⁶ Prav tam, dodani listi, fol. 17.

¹⁹⁷ Njenim bivališčem je mogoče slediti zlasti po krstnih matičnih knjigah, v katerih je izpričana kot krstna botra. O njenih botrstvih na Jesenicah, Bledu in v Ljubljani: Schviz von Schvizzhoffen, *Der Adel in den Matriken*, str. 78, 86, 87, 360, 361, 366. O botrstvu na Jesenicah gl. tudi op. 179. Grimšče je prevzel sin njenega leta 1757 umrlega moža Jurij Andrej baron Grimšič in se zavezal, da bo svoji mačehi izplačal 7000 goldinarjev (ARS, AS 315, 2. citronasti kvatern, fol. E 18–19).

¹⁹⁸ NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1735–1770, pag. 255; ŽA Krka, Matične knjige, M 1757–1770, s. p.; ARS, AS 308, II. serija, fasc. G 1–156, testament G–70, 3. 3. 1763.

¹⁹⁹ ARS, AS 315, gl. knj. V, fol. 110; 2. citronasti kvatern, fol. E 10–11. – Uradno Marija Suzana za življenja ni bila prava lastnica, čeprav so jo kot takšno vpisali v veliko pozneje sestavljeno glavno knjigo deželne deske, vendar pomotoma pred njenega nečaka Rudolfa pl. Semeniča (gl. v isti opombi zgoraj). Po njenem zapuščinskem inventarju iz leta 1763 – glavino zapuščine so popisali v Ljubljani – je na Mačerolah imela le premičnine in za posest zakupno pogodbo (1760), sklenjeno s sekvestrom svojega omenjenega nečaka, umrlega leta 1759. Iz revizije zapuščine Rudolfa pl. Semeniča leta 1775 je razvidno, da je tudi Jožef pl. Segalla kot materin dedič sklenil s sekvestrom zakupno pogodbo, nato pa je Mačerole kupil na dražbi (ARS, AS 309, šk. 107, fasc. XXXXIV, lit. S–153, 17. 8. 1775, pag. 1). Prim. Smole, *Graščine*, str. 277.

²⁰⁰ NŠAL, ŽA Moravče, Matične knjige, P 1700–1756, pag. 48, 11. 2. 1748. – Marija Ana je bila hči Karla Ignaca pl. Hasiberja in Ane Marije Jožefe, krščena 16. avgusta 1717 (NŠAL, ŽA Moravče, Matične knjige, R 1707–1724, pag. 156). Njena mati je izvirala iz rodbine pl. Raspov (ARS, AS 1075, šk. 4, št. 105, Hasiber).

²⁰¹ Smole, *Graščine*, str. 117. O izvoru Hasiberjev je malo znane-ga. Na Kranjskem se rodbina pojavlja od 16. stoletja (ARS, AS 1073, I/42, pag. 254, I/45, pag. 244; AS 1075, šk. 4, št. 105, Hasiber). Kranjsko deželanstvo naj bi imela že leta 1507 (Schviz von Schvizzhoffen, *Der Adel in den Matriken*, str. 497). Njenega plemenitenja Frank ne pozna (Frank, *Standerhebungen*. 2. Band, str. 169).

²⁰² V Moravčah so se rodili otroci: Marija Ana Jera 24. novembra 1748, Franciška Salezija Antonija 11. januarja 1750, Suzana Franciška Neža 20. januarja 1751 in Jožef Sigmund Karel Anton 22. maja 1752; od štirih otrok so tri vpisali v krstno matico s precejšnjo zamudo (NŠAL, ŽA Moravče, Matične knjige, R 1739–1754, pag. 221, 269, 314–315, 315).

²⁰³ Jožef pl. Segalla se pojavi na prvem mestu med lastniki dvorca Moravče v kranjski deželni deski, ki je bila nastavljena leta 1757 (ARS, AS 315, gl. knj. V, fol. 306; prim. Smole, *Graščine*, str. 303). V terezijanskem katastru je okoli leta 1750 kot lastnica vedno podpisana Marija Elizabeta Zebull, vdova (ARS, AS 174, šk. 242, L 268, No. 1, s. d., No. 2, s. d., No. ad 3, s. d.).

²⁰⁴ V Kranjski Gori je Segalova družina izpričana od leta 1754. 20. marca se je tam rodil sin Jožef Anton Nepomucen, ki mu je šla za krstno botro babica Marija Suzana baronica Grimšič; pri tej je navedeno, da se je botra rodila v stari rodbini Semenič: »nata ex antiqua prosapia de Schmniz« (NŠAL, ŽA Kranjska Gora, Matične knjige, R 1721–1757, s. p., 20. 3. 1754). Ob terezijanskem ljudskem štetju iz istega leta so v Kranjski Gori (*Ex Pago Cronauiensis*) navedeni naslednji družinski člani: 35-letni »Perillustris D(omi)nus« Jožef Segalla, 38-letna žena Marija Ana, 3-mesečni sin Jožef, 4-letna hči (*Domicella*) Antonija, 3-letna Suzana, duhovnik sacelan in služinčad (NŠAL, NŠAL 100, KAL, šk. 116/9, s. d.; glede na sinovo starost tri mesece je popis nastal poleti 1754). Preseneča, da v njem ni dveh otrok, leta 1748 rojene Marije Ane oziroma Ane Marije, ki je živela do leta 1782 (gl. naslednjo opombo) in leta 1752 rojenega Jožefa, o katerem pozneje ni več sledu.

²⁰⁵ Obe sta umrli v Kranjski Gori, žena Marija Ana 21. februarja 1781, po mrliški matici stara 74 let, 38-letna Ana Marija pa 11. julija 1782 (NŠAL, ŽA Kranjska Gora, Matične knjige, M 1754–1784, s. p.). Dejansko je bila hči nekaj mlajša, stara 34 let (gl. op. 202).

ško izbranko Elizabeto Razinger z Jesenic je stopil v zakon v nevestini župnijski cerkvi,²⁰⁶ umrl pa tri leta pozneje, 5. aprila 1786 v Ljubljani, star 67 let.²⁰⁷ Njegova vdova se je šest let zatem v ponovno omožila (1792), in sicer v znano kroparsko-ljubljansko rodbino Luckmann.²⁰⁸ S smrtjo Jožefa pl. Segalle, druge generacije tega plemiškega rodu, je priimek po moški strani ugasnil, saj je imel Jožef samo dve živeči hčerki, vsako iz drugega zakona,²⁰⁹ oba sinova pa sta mu zgodaj umrla.²¹⁰ Leta 1760 se mu je v Kranjski Gori rodil sicer tudi zunajzakonski sin, vendar ta ni mogel nositi in nadaljevati očetovega priimka.²¹¹

²⁰⁶ NŠAL, ŽA Jesenice, Matične knjige, P 1774–1783, s. p., 21. 1. 1783. – Elizabeta je bila prvorojenka Matevža in Helene Razinger, rojena na Jesenicah 9. novembra 1761 skupaj s sestro dvojčico (NŠAL, ŽA Jesenice, Matične knjige, R 1746–1774, pag. 203).

²⁰⁷ V mrliški matici je kot vzrok smrti navedena kap, starost pa je za tri leta in pol precejena – 70 let (NŠAL, ŽA Ljubljana–Marijino oznanjenje, M 1785–1791, fol. 6).

²⁰⁸ Vdova se je 2. julija 1792 omožila z odvetnikom dr. Jožefom Luckmannom (Holz, Zgodovina družine Luckmann, str. 290).

²⁰⁹ Od otrok iz prvega zakona ga je preživela samo Antonija, poročena pl. Moitelle. Druga hči Jožefa se mu je očitno rodila še kot predzakonska aprila 1782, saj je leta 1806, že kot poročena pl. Remitz, predložila deželni pravdi krstni list, po katerem je aprila tega leta dosegla starost 24 let (ARS, AS 315, 5. modri kvatern, fol. H 14). Na svet je torej prišla še kot predzakonska, potem pa jo je oče po poroki z njeno materjo (1783) pozakonil. Krščena ni bila ne na materinih domačih Jesenicah ne v očetovi Kranjski Gori, ampak drugje, očitno tam, kjer jo je mati skrivaj rodila (prim. NŠAL, ŽA Jesenice, R 1774–1784; ŽA Kranjska Gora, R 1758–1784). V prvem zakonu je imel Jožef še dve hčerki, od katerih je najstarejša Ana Marija (1748–1782) ostala samska in umrla pred njim (gl. op. 205), z njeno sestro, ki jo Ana Marija v oporoki leta 1782 označuje kot poročeno pl. Leobenegg in kot mater štirih otrok, pa je očitno identična Suzana, rojena leta 1751. Skoraj brez dvoma je bila ta sestra že tedaj pokojna, saj je Ana Marija v oporoki volila le njenim otrokom, njej pa ničesar; za glavno dedinjo je imenovala drugo sestro, tedaj še neporočeno Antonijo, rojeno leta 1750 (1751 (ARS, AS 308, III. serija, fasc. S 1–158, testament S–156, 8. 7. 1782).

²¹⁰ Ne vemo, kdaj natanko in kje je preminil prvi sin Jožef Sigmund Karel Anton, rojen 22. maja in krščen 15. junija 1752 v Moravčah (NŠAL, ŽA Moravče, Matične knjige, R 1739–1754, pag. 315). Ob ljudskem štetju leta 1754 ga pogrešamo (gl. op. 204), njegove smrti pa ni ne v moravških, ne v jeseniških in kranjskogorskih mrliških maticah (NŠAL, ŽA Moravče, Matične knjige, M 1737–1760; ŽA Jesenice, Matične knjige, M 1741–1774; ŽA Kranjska Gora, Matične knjige, M 1729–1754, M 1754–1754–1784). Drugi Jožef, rojen v Kranjski Gori 20. marca 1754 in krščen naslednji dan kot Jožef Anton Nepomucen (gl. op. 204), je skoraj brez dvoma identičen z Jožefom Benediktom, sinom zakoncev Segalla, ki je umrl v začetku februarja 1758, čeprav daje kranjskogorska mrliška matica temu samo deset mesecev (NŠAL, ŽA Kranjska Gora, Matične knjige, M 1752–1784, s. p., s. d., med vpisoma 29. 1. in 3. 2. 1758, takoj za vpisom *Februarius*). Po letu 1754 se namreč Segallovima ne v Kranjski Gori ne na Jesenicah ni rodil noben otrok (NŠAL, ŽA Kranjska Gora, Matične knjige, R 1721–1757, R 1758–1784; ŽA Jesenice, R 1746–1774). Glede na nedatiranost zapisa o smrti bi šlo lahko tudi za zapozneli vpis.

²¹¹ Dne 4. januarja 1760 je bil v Kranjski Gori rojen in krščen Gašper, nezakonski sin Jožefa pl. Segalle in Neže Pečar, hčerke krajevnega župana (*Decani loci filia*) Valentina Pečarja (NŠAL, ŽA Kranjska Gora, Matične knjige, R 1758–1784,

Tudi zemljiška posest rodbine pl. Segalla je do začetka 19. stoletja vsa prešla v tuje roke, nazadnje gospostvo Bela Peč. Medtem ko je Jožef to svojo daleč največjo posest obdržal do zadnjega, je malo pred smrtjo prodal dvorec in posest Moravče (1785).²¹² Mačerole, ki sta jih po njem podedovali hčerki Antonija pl. Moitelle in mlajša Jožefa pl. Segalla, so šle leta 1791 na dražbo,²¹³ gospostvo Bela Peč pa je po poravnavi med sestrama leta 1792 pripadlo mlajši Jožefi, pozneje poročeni pl. Remitz.²¹⁴ Ta ga je leta 1810 prodala Francu Kosu, s čimer je po 95 letih dokončno prešlo iz rok Segallovega rodu.²¹⁵ Druga hči Antonija pl. Moitelle je po svoji materi podedovala Hasiberjev dvorec Čejšnice pri Moravčah in ga zadržala do prodaje leta 1802.²¹⁶

Nazadnje se kaže na kratko pomuditi še pri usodi **hčerk Matevža Segalle**, ki so preživele svojega očeta. Manj je znanega o tistih štirih, ki jih oče ni poročil. Ko je leta 1722 umrl, sta bili dve še majhni, dve pa

Portret hčerke Matevža pl. Segalle Marije Marjete Schwab pl. Lichtenberg, vdove pl. Janežič (1700–1756) (Narodna galerija v Ljubljani, NG S 913).

pag. 40).

²¹² Dvorec Moravče je od Jožefa pl. Segalle kupil Franc Ksaver grof Lichtenberg (ARS, AS 315, gl. knj. V, fol. 306; 2. modri kvatern, fol. F 23–24; prim. Smole, *Graščine*, str. 303).

²¹³ Prav tam, gl. knj. V, fol. 109; 2. citronasti kvatern, fol. E 10–11; prim. Smole, *Graščine*, str. 277.

²¹⁴ Prav tam, gl. knj. X, fol. 270; 5. modri kvatern, fol. H 14–17.

²¹⁵ Prav tam, gl. knj. X, fol. 270; 5. modri kvatern, fol. H 14–17; prim. Smole, *Graščine*, str. 76–77.

²¹⁶ Prav tam, gl. knj. IV, fol. 448; prim. Smole, *Graščine*, str. 117.

že redovnici. Za najmlajši dve ne vemo, ali sta sploh odrasli. Prva, Marija Ana (* 1712), Matevževa hči iz drugega zakona, je bila še živa, ko je leta 1721 sestavil oporoko,²¹⁷ tedaj stara devet let. Druga, hči neznanega imena iz tretjega zakona, je najverjetneje živeła še leta 1733, ne pa več ob materini smrti trideset let pozneje (1763).²¹⁸ Od obeh hčerk iz prvega zakona, ki sta odšli v samostan, je negotova nadaljnja usoda starejše – najverjetneje Katarine (* 1694) –, izpričane zadnjič leta 1711 kot uršulinke v Gorici.²¹⁹ Mlajša, Marija Terezija (* 1702), je kot studeniška dominikanka sestra Ksaverija potrjeno preživela svojo sestro Uršulo Franciško baronico Valvasor († 1764), po kateri ni mogla dedovati, čeprav je bila uradno ena njenih dedinj.²²⁰

Od Matevževih štirih omoženih hčerk se je, kot smo videli, zelo kmalu za njim poslovila od tega sveta njegova glavna dedinja Maksimilijana Rozalija, poročena pl. Puchenthal (1707–1724), prvorojenka iz drugega zakona, ki je dočkala vsega sedemnajst let in pokopala oba otroka. Najvišjo starost je po vsem sodeč dosegla najstarejša Barbara Franciška (1689–1766), poročena Bogner (Wagner). Živeła je v Ljubljani, kmalu izgubila edino hčerko²²¹ in umrla pri 77-ih 6. maja 1766 kot vdova brez nepremičnin in posebnega premoženja, vse pa je v oporoki zapustila baronu Janežiču (brez imena), tj. sinu svoje sestre.²²² Ta sestra, Ana Marjeta (1700–1756), je od poroke dalje prav tako prebivala v deželni prestolnici, ostala po zgodnji smrti prvega soproga dr. Janeza Antona pl. Janežiča († 1726) precej časa sama in se nato omožila (1737) z Leopoldom Livijem Schwabom pl. Lichtenbergom.²²³ Preostanek življenja je preživela v njegovem dvorcu Sela pri Šmartnem pri Litiji in kljub letom rodila še nekaj otrok.²²⁴ Smrt jo je doletela v Selih 20. marca 1756, staro 56 let.²²⁵ V

Zasavju, na gradu Medija, je največji del svojih dni prebila tudi Uršula Franciška (1697–1764), omožena s Francem Adamom baronom Valvasorjem. Dominantna soproga in mati, ki je s svojo dediščino rešila Valvasorjevo Medijo in postala njena dejanska gospodarica, je slednjič preživela tako moža kakor sina in edino, komaj rojeno vnukinjo. Sama samcata, brez živčnega potomstva, je tako postala lastnica sinove Medije, ki je po njeni smrti – umrla je 4. ali 5. oktobra 1764 – pripadla njenim sorodnikom. Ti so se končno zedinili, naj bo dedič pokojničnin nečak Jožef Anton baron Janežič (v oporoki namreč ni navedla imena glavnega dediča), tega pa je po smrti leta 1780 nasledil polbrat Franc Ksaver baron Lichtenberg-Janežič.²²⁶ Ta veja potomstva Matevža pl. Segalle je bila vsekakor najpomembnejša. Njegov vnuk Jožef Anton pl. Janežič (1723–1780) je še zelo mlad leta 1743 postal Janežič baron Adlersheim (Freiherr Janeschitsch von Adlersheym). Baronstvo si je prislužil kot absolviran jurist, ki je študiral na znamenitih univerzah, kupil posest Jablje pri Trzinu in pridobil kranjsko deželanstvo.²²⁷ Ker ni imel potomcev, je v oporoki določil za glavnega dediča omenjenega polbrata, in sicer ob pogoju, da bodo on in njegovi potomci prevzeli Janežičevo rodbinsko ime in grb. Ko je polbrat leta 1781 izposloval dovoljenje za to, se je rodil baronski rod Lichtenbergov-Janežičev.²²⁸

Rodbinsko ime pl. Segalla se torej ni obdržalo več kakor dve generaciji, saj je po moški strani ugasnilo s smrtjo Matevževega sina Jožefa že leta 1786, tj. 81 let po cesarski podelitvi plemiškega naslova (1705) in 71 let po pridobitvi kranjskega deželanstva (1715).²²⁹ Sam rod Matevža Režena je sicer živel dalje, nemara vse do danes, četudi verjetno le po eni od štirih omoženih hčera. Še več, Matevževi vnuki so postali baroni Janežič oziroma baroni Lichtenberg-Janežič, kar sicer samo po sebi ne bi bilo nič posebnega, saj v 18. stoletju ni manjkalo primerov, ko so vnuki plemenitencev pridobili baronski naslov. Veliko bolj kot to je presenetljiv meteorski družbeni vzpon Matevža Režena samega. Težko bomo namreč našli vzporednico, da bi podložniškemu otroku uspelo v eni sami generaciji postati plemič, lastnik obsežnega zemljiškega gospodarstva in deželan. Ne samo to, Matevž je na poti do deželana prehodil tako rekoč vse družbene stopnje: rojenjak–podložnik, kmečki svobodnik, meščan in plemič. Vzporedno s socialno mobilnostjo navzgor

²¹⁷ ARS, AS 308, II. serija, fasc. S 1–71, testament S–58, 22. 3. 1721.

²¹⁸ Gl. op. 148.

²¹⁹ Gl. op. 109.

²²⁰ Golec, *Valvasorji*, str. 163.

²²¹ Gl. op. 103.

²²² ARS, AS 308, III. skupina, fasc. W 1–172, testament W–82, 24. 4. 1766.

²²³ Janez Anton pl. Janežič je umrl pred 17. decembrom 1726, ko je datiran njegov zapuščinski inventar (ARS, AS 309, šk. 47, fasc. XXIV, lit. J–22, 17. 12. 1726). Njegove smrti v ljubljanski mrliški matici ni (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1658–1735). Vdova Marija Marjeta se je z Leopoldom Livijem Schwabom pl. Lichtenbergom omožila 6. junija 1737 v Ljubljani (prav tam, P 1718–1745, pag. 366).

²²⁴ O otrocih iz obeh zakonov gl. Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel in den Matriken*, str. 64, 67, 331, 332.

²²⁵ S Sel so jo prepeljali v Ljubljano in pokopali pri franciškanih (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1735–1770, pag. 175). O njeni zapuščini gl. Slana, Lastniki dvorca Jablje, str. 235. M. Smole pomotoma navaja, da je bil Leopold Livij njen sin, dejansko pa je šlo za moža (Smole, *Graščine*, str. 435). Verjetno je prav mož, ko je bila že pokojna, dal na njen portret naslikati grb pl. Semeničev in ji s tem za mater pripisal pripadnico stare kranjske plemiške rodbine, ki je bila v resnici njena mačeha; bolj umestno bi bilo na portre-

tu upodobiti Segallovo grb (Slana, Lastniki dvorca Jablje, str. 235–236, 237).

²²⁶ Golec, *Valvasorji*, str. 161–163.

²²⁷ ÖStA, AVAFHKA, Adelsakte, Hofadelsakt von Freiherr von Janeschitsch auf Adlersheim, Joseph, 4. IX. 1743, fol. 2–6. Prim. Frank, *Standeserhebungen. 2. Band*, str. 261.

²²⁸ Slana, Lichtenbergi na Tuštanju, str. 195–196; ista, Lastniki dvorca Jablje, str. 239.

²²⁹ Rodbino Segalla navaja Schiviz von Schivizhoffen na seznamu 465 kranjskih deželanskih rodbin z datumom podelitve deželanstva in z oznako, da je izumrla (Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel in den Matriken*, str. 500).

sta se spreminjali tudi njegova identiteta in samoidentifikacija. Iz Režena se je preimenoval v Segallo (alternativno morda tudi v Roknerja), bil poplemeniten v pl. Segallo »zum Winklern«, se kot tak tretjič že lahko poročil s plemkinjo iz stare kranjske plemiške rodbine Semeničev in postal zet rojene baronice. Tri od štirih omoženih hčerk mu je uspelo poročiti s plemiči, med katerimi sta bila dva sinova nedavnih plemenitencev, rojena še kot meščana, tretji pa že druga generacija baronov Valvasorjev. Temu zetu je povzpelnik Segalla s hčerkino dediščino rešil imetje in ugled, slednjič pa je tudi celotna Valvasorjeva zapuščina končala v rokah Segallovega potomstva.

Matevž Režen – pl. Segalla je torej opravil vsega spoštovanja vredno življenjsko delo, čeprav se morda ni vzpenjal na vedno najbolj pošten način. Odkritje njegovega plebejskega izvora in rekonstrukcija nenavadne poti od podložniškega otroka do zgornjesavskega gospoda popravljata »krivico«, ki se mu je zgodila s tem, ko je zaradi neugodnih zgodovinskih okoliščin skoraj povsem potonil v pozabo.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

- AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko
- AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko
- AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko
- AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko
- AS 308, Zbirka testamentov Deželnega sodišča v Ljubljani
- AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani
- AS 315, Deželna deska za Kranjsko
- AS 740, Gospostvo Jablje
- AS 783, Gospostvo Škofja Loka
- AS 1063, Zbirka listin
- AS 1073, Zbirka rokopisov
- AS 1075, Zbirka rodovnikov

DAG – Diözesanarchiv Graz–Seckau

Altmatriken: Graz–Hl. Blut

NŠAL – Nadškofjski arhiv Ljubljana

NŠAL 100, Kapiteljski arhiv Ljubljana (= KAL)
Župnijski arhivi (= ŽA): Bled, Kranj–Šmartin, Jesenice, Kranjska Gora, Krka, Ljubljana–Marijino oznanjenje, Ljubljana–Sv. Nikolaj, Moravče, Stara Loka, Škofja Loka, Vače.

Narodna galerija v Ljubljani

NG S 913

ÖStA – Österreichisches Staatsarchiv, Wien

AVAFHKA – Allgemeines Verwaltungsarchiv –

Finanz- und Hofkammerarchiv
Adelsakte

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
LJU 340, Lazarinijeva genealoška zbirka

LITERATURA

- Blaznik, Pavle: *Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803)*. Škofja Loka: Muzejsko društvo, 1973.
- Fabjančič, Vladislav: Pucher (Puecher, Buecher) pl. Puchenthal. *Slovenski biografski leksikon. Druga knjiga. Maas–Qualle*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1933–1952, str. 591–592.
- Fabjančič, Vladislav: *Zgodovina ljubljanskih sodnikov in županov 1269–1820. 4. zvezek. Župani in sodniki 1650–1785*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2012 (Gradivo in razprave 34).
- Florijančič pl. Grienfeld, Janez Dizma: *Deželopisna karta vojvodine Kranjske*. Ljubljana 1744, Faksimile (Monumenta slovenica VI). Ljubljana: Slovenska knjiga, 1995.
- Frank, Karl Friedrich von: *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblände bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823 mit einigen Nachträgen zum »Alt-Österreichischen Adels-Lexikon« 1823–1918. 1. Band. A–E. Schloss Senftenegg: Selbstverlag, 1967; 2. Band. F–J, 1970; 3. Band. K–N, 1972; 4. Band. O–Sh, 1973; 5. Band. Si–Z, 1974.*
- Golec, Boris: *Gradivo za zgodovino Semiča* (tipkopis). Ljubljana, 2000.
- Golec, Boris: *Valvasorji. Med vzponom, Slavo in zatonom* (Thesaurus memoriae. Dissertationes 11). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015.
- Holz, Eva (prevedla in pripravila za objavo): *Zgodovina družine Luckmann. Kronika 37* (1989), št. 3, str. 290–301.
- Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi. Leksikon slovenske grajske zapuščine*. Ljubljana: DZS, 1997; Dopolnjeni ponatis. Ljubljana: DZS, 1999.
- Kos, Dušan: *Urbarji za Belo krajino in Žumberk (15.–18. stoletje)* (Viri za zgodovino Slovencev. Trinajsta knjiga. Novejši urbarji za Slovenijo. Prvi zvezek). Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 1991.
- Krampač, Tone: *Vodnik po matičnih knjigah Nadškofjskega arhiva Ljubljana* (Nadškofija Ljubljana. Arhiv. Priročniki 2). Ljubljana: Nadškofija, 2008.
- Miklavčič, Maks: Schell pl. Schellenburg, Jakob. *Slovenski biografski leksikon. Tretja knjiga. Raab–Schmidl*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1960–1971, str. 215–216.
- Mlinarič, Jože: *Studeniški dominikanski samostan: ok. 1245–1782*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2005.
- Müllner, Alfons: *Geschichte des Eisens in Krain, Görz*

- und Istrien von der Urzeit bis zum Anfange des XIX. Jahrhunderts. Wien und Leipzig: Halm und Goldmann, 1909.
- Pokorn, Fr.[ance]: Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain. *Dom in svet* 18 (1905), str. 566–567.
- Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem. 17. stoletje. 1. del. Od Billichgrätzov do Zanettijev*. Ljubljana: Viharnik, 2014.
- Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem. 18. stoletje. 1. del. od Andriolija do Zorna*. Ljubljana: Viharnik, 2013.
- Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain*. Görz: Selbstverlag, 1905.
- Slana, Lidija: Lastniki dvorca Jablje skozi čas in portreti nekaterih lastnikov iz 18. in 19. stoletja. *Kronika* 64 (2016), št. 2, str. 225–246.
- Slana, Lidija: Lichtenbergi na Tuštanju. *Kronika* 57 (2009), št. 2, Iz zgodovine gradu Tuštanj pri Moravčah, str. 171–200.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. Gorenjska. Prva knjiga. Ob zgornjem toku Save*. Ljubljana: Viharnik, 1996.
- Štukl, France: *Knjiga hiš v Škofji Loki III. Stara Loka in njene hiše* (Gradivo in razprave 17). Ljubljana – Škofja Loka: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1996.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain, I–XV*. Laybach – Nürnberg: Wolfgang Moritz Endter, 1689.
- Valvasor, Johann Weichard: *Topographia Ducatus Carnioliae Modernaе. Wagensperg in Crain, 1679* (faksimilirana izdaja). Ljubljana: Cankarjeva založba, München: Dr. Dr. Rudolf Trofenik, 1970.

SPLETNI VIR

<https://www.stat.si/ImenaRojstva/sl>.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Matevž/Matthäus Režen von Segalla (1665–1722) – vom Untertanensohn aus Zeierfeld (Sorško polje) zum Grundherrn des oberen Savetals (Zgornjesavska dolina)

Die Geschichte des Aufsteigers Matthäus Režen (1665–1722) vom Sorško polje/ Zeierfeld ist nicht nur eine von zahlreichen Geschichten plebejischer Familien, denen der Aufstieg in den Adelsstand gelungen war. Denn diese Geschichte weist meh-

rere Besonderheiten auf. Sie handelt vom fast kometenhaften Aufstieg eines Menschen, der in eine bäuerliche Familie geboren wurde und als Herr von Segalla, als großer Grundherr und als Mitglied der krainischen Landstände Karriere machte, sich mit einer Adelligen vermählte und Schwiegervater von drei adeligen Herren wurde, unter denen auch ein Baron war.

Es gibt nicht viele Beispiele dafür, dass es einem Untertanenkind gelungen wäre, in einer einzigen Generation zu einem so bedeutenden Mitglied der gesellschaftlichen Elite zu werden. Aber nicht nur das, Matthäus durchwanderte auf seinem Weg zum krainischen Landmann, das heißt zum Mitglied der Landstände so zu sagen alle gesellschaftlichen Stufen: Erbhold-Untertan, landschaftlicher Freisass, Bürger und Adelliger. Parallel mit seiner sozialen Mobilität nach Oben veränderten sich auch seine Identität und seine Selbstidentifikation. Statt Režen nannte er sich Segalla, vielleicht verwendete er alternativ auch die deutsche Version seines Familiennamens Rokner, wurde als »von Segalla zum Winklern« nobilitiert (1705), und konnte als Geadelter schon eine adelige Dame als seine dritte Frau ehelichen. Sie entstammte einem alten krainischen Adelsgeschlecht; er wurde somit der Schwiegersohn einer geborenen Baronin. Es gelang ihm, drei seiner vier Töchter mit Adelligen zu verheiraten, zwei davon waren Söhne von noch nicht lange nobilitierten Bürgern, der dritte entstammte aber der zweiten Generation der Freiherren von Valvasor. Diesem rettete Herr von Segalla Vermögen und Ansehen. Gerade die Verwandtschaft mit dem berühmten Geschlecht der Valvasor war das Motiv, die Herkunft des Matthäus genauer unter die Lupe zu nehmen; dabei stellte sich heraus, dass er ursprünglich Režen hieß.

Er kam 1665 als Sohn des Untertans und bäuerlichen Leinenhändlers Michael Režen aus Spodnje Bitnje bei Škofja Loka (Unterfeichting bei Bischoflack) am Sorško polje/Zeierfeld zur Welt. Mit 22 Jahren übernahm er von seinem Bruder den vormals großväterlichen Bauernhof in der Nähe von Stražišče pri Kranju/Straschisch bei Krainburg (1687) und gründete eine Familie mit einer Dorothea, die vermutlich bürgerlicher Herkunft war. Als neuer Eigentümer eines kleinen Zehents wurde er 1692 landschaftlicher Freisass. Um die Jahrhundertwende vom 17. zum 18. Jahrhundert übersiedelte er nach Škofja Loka/Bischoflack, wurde Stadtbürger und begann den Familiennamen Segalla zu verwenden. In seinem Ansuchen um Nobilitierung begründete er diesen Schritt mit seinen Handelskontakten mit Italien. Segalla ist nämlich die italienische Übersetzung des Namens Režen (das slowenische Wort rž bedeutet Roggen, italienisch ségala). In seinem Ansuchen führte er weiter aus, dass sich seine Familie schon seit jeher mit dem Handel beschäftige und dass er selbst auch Handel mit Italien und Deutsch-

land treibe. Er berief sich dabei auf seine angesehene Verwandtschaft mit einem gewissen Georg Rokner (Rokner/Rognner ist die deutsche Übersetzung des Zunamens Režen), vermutlich einem Cousin zweiten Grades seines Vaters, der eine Beamtenkarriere in Klagenfurt und Graz gemacht haben soll. Von sich selber sagte er, dass er früher Rokner geheißten habe, verschwieg jedoch, dass er bäuerliche Wurzeln hatte. 1705 verlieh ihm Kaiser Josef I. das Prädikat „von Segalla zum Winkhlern“. Der Name bezieht sich auf den Namen seines Bauernhofes in Stražišče, slowenisch genannt „V kotu“. Seine drei Testamente und seine Verlassenschaftsinventare zeugen davon, dass Matthäus von Segalla in den folgenden zehn Jahren weiterhin die Handelstätigkeit betrieb, vor allem den Eisenhandel, und lebhaft kommerzielle Kontakte mit Italien pflegte. In dieser Zeit heiratete er als Witwer zum zweiten Mal, die Herkunft seiner zweiten Frau ist ebenso unbekannt wie die der ersten. Überaus wichtig war für ihn das Jahr 1715, als er die weitläufige Grundherrschaft Bela Peč/Weissenfels erwarb und nach Jesenice/Aßling im oberen Savetal übersiedelte. Als ihn die krainischen Landstände 1715 unter die Landleute aufnahmen, wurde Matthäus von Segalla einer der bedeutenderen Krainer. Jetzt konnte er als zweifacher Witwer eine adelige, zwar keine reiche, doch der alten Krainer Familie von Semenič (von Semenitsch) entstammende Dame ehelichen, auch drei seiner Töchter konnte er mit Männern adeliger Abstammung verheiraten. Er starb 1722 in Ljubljana/Laibach, wo er auch begraben wurde. Das Schicksal seiner Verlassenschaft war anders als im Testament vorgesehen. Die Tochter aus zweiter Ehe, die als Universalerbin eingesetzt wurde, starb bald und die Herrschaft Bela Peč/Weissen-

fels kam an den Sohn Josef aus dritter Ehe, geboren 1719, den einzigen noch lebenden männlichen Nachkommen. Diesen setzte Matthäus zunächst als Haupterbe ein (1720), 1721 änderte er jedoch das Testament und sah für ihn nur den Pflichtteil vor, offensichtlich deshalb, weil er sich nicht mit seiner Mutter verstand. Die Umstände führten zuletzt doch dazu, dass die ursprüngliche Intention des Testaments realisiert wurde. Die Herrschaft Bela Peč/Weissenfels blieb in den Händen der Nachkommen von Segalla bis zum Verkauf 1810. Der Stamm des Matthäus von Segalla starb in männlicher Linie schon 1786 mit dem Tod des Sohnes Josef aus, der keine lebenden Söhne hinterließ. Von den vier verheirateten Töchtern des Matthäus überlebte nur eine ihre Nachkommen. Diese erlebte auch, dass ihr Sohn, der Enkel des Matthäus, 1743 in den Freiherrenstand mit dem Prädikat Freiherr Janneschitsch von Adlersheim erhoben wurde.

Matevž Režen – von Segalla vollbrachte in seinem Leben eine bedeutende Leistung, die großen Respekt verdient – obwohl sein Aufstieg vielleicht nicht immer auf die ehrlichste Weise erfolgte. Die Entdeckung seiner plebejischen Herkunft und die Rekonstruktion seines ungewöhnlichen Lebensweges vom Untertanenkind zum Grundherrn des oberen Savetales sollen das »Unrecht« an dem wegen ungünstiger Umstände fast vollkommen in Vergessenheit Geratenen korrigieren. Sein Stamm starb nämlich in männlicher Linie schon in der zweiten Generation aus. In den Orten seiner Abstammung verblasste die Erinnerung an ihn, da er bald nach seiner Nobilitierung von Škofja Loka/Bischoflack wegzog und sich in seiner neu erworbenen Herrschaft Bela Peč/Weissenfels ansiedelte.

Barbara Žabota

prof. zgod. in prof. soc., arhivistka, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Mestni trg 27, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: barbara.zabota@zal-lj.si

Reformacija in protireformacija na Zgornjem Gorenjskem

IZVLEČEK

Na Zgornjem Gorenjskem sta v 16. stoletju nastali dve večji protestantski središči. Prvo se je razvilo na blejskem gospostvu pod taktirko predikanta Kristofa Fašanga in zakupnika gospostva Herbarda Auersperga. S povezavo krajev Lesce in Radovljica ter gradu Katzenstein pri Begunjah je doživelo razcvet drugo središče, kjer je bil osrednja osebnost predikant Peter Kupljenik, njegova velika podpornika pa sta bila zakupnik radovljiškega gospostva Moric pl. Dietrichstein in Julijana Kazianer. Ta je v svojem gradu v Begunjah poskrbela za prostor, kjer so se protestanti iz bližnjih krajev (največkrat so bili to radovljiški meščani) lahko v miru udeležili bogoslužja. V bolj nemirnih časih pa je grad nudil zatočišče preganjanim predikantom, npr. Juriju Dalmatinu in Danijelu Xylandru. Poleg dveh večjih središč je bilo v tem času tudi nekaj manjših krajev, kjer se je protestantizem vsaj nekaj časa lahko nemoteno razvijal (Bela Peč, Jesenice, Kropa). Konec reformacijskemu gibanju je naredila protireformacijska komisija pod vodstvom škofa Tomaža Hrena, ki je marca 1601 prišla na Zgornjo Gorenjsko.

KLJUČNE BESEDE

Bled, Lesce, Radovljica, Katzenstein pri Begunjah, Kranjska Gora, Bela Peč, Gorje, Jesenice, Kropa, savska fužina, Zásip, 16. stoletje, protestantizem, Kristof Fašang, Peter Kupljenik, predikanti, Herbard Auersperg, Moric pl. Dietrichstein, Julijana Kazianer, škof Tomaž Hren, protireformacijske komisije

ABSTRACT

REFORMATION AND COUNTER-REFORMATION IN ZGORNJA GORENJSKA

In the 16th century two major Protestant centres emerged in Zgornja Gorenjska. The first one developed in the seigniory of Bled under the leadership of preacher Kristof Fašang and the leaseholder of the Bled seigniory, Herbard Auersperg. The connections established between Lesce and Radovljica on the one hand and the Katzenstein Castle near Begunje on the other led to the flourishing of the second centre, with preacher Peter Kupljenik as the central figure and the leaseholder of the Radovljica seigniory, Moritz von Dietrichstein, and Juliana Kazianer as his main supporters. The latter arranged space in her castle near Begunje where the Protestants from the surrounding area (mostly townsmen from Radovljica) were free to practice their religion. During more turbulent times, however, the castle also provided refuge to persecuted preachers, including Jurij Dalmatin and Daniel Xylander. Apart from the aforementioned two major Protestant centres, there were also several smaller places where Protestantism could, at least for a while, develop unhindered (Bela Peč, Jesenice, Kropa). The Reformation in that area was ended by the Counter-Reformation commission under the Bishop Tomaž Hren, who visited Zgornja Gorenjska in March 1601.

KEY WORDS

Bled, Lesce, Radovljica, Katzenstein near Begunje, Kranjska Gora, Bela Peč, Gorje, Jesenice, Kropa, Sava iron-works, Zásip, 16th century, Protestantism, Kristof Fašang, Peter Kupljenik, preachers, Herbard Auersperg, Moritz von Dietrichstein, Juliana Kazianer, Bishop Tomaž Hren, Counter-Reformation commissions

Sredi 16. stoletja, ko je velik del kranjskega plemstva in meščanstva že postajal del protestantskega gibanja, so se vplivi reformacije čutili tudi na Zgornjem Gorenjskem. Tu je reformacijsko gibanje naletelo na precej ugodna tla, zato ne čudi dejstvo, da sta se v 16. stoletju na tem prostoru razvili dve večji protestantski središči. Okoli teh pa zasledimo še nekaj krajev, kjer je delovanje protestantov prav tako izpričano, vendar v manjšem obsegu.

Bled in blejsko gospostvo

Na Zgornjem Gorenjskem naj kot prvo večje protestantsko središče omenimo nekdanje blejsko gospostvo. Tu se je protestantizem zakoreninil že pred letom 1550, kar nam posredno dokazujejo cerkveni računi, nastali med letoma 1546 in 1552,¹ predvsem pa dejstvo, da so imeli nadzorno oblast nad gospodarstvom blejske župnijske cerkve Dietrichsteini, sicer zakupniki radovljiške graščine.² Moric pl. Dietrichstein je v omenjenih letih osebno sklepal cerkvene račune, vedno ob prisotnosti vseh župljanov, kar naj ne bi bila razširjena katoliška navada. Za cerkvene ključarje pa so bili tudi izvoljeni možje (npr. Finsinger, Legat, Krevljčič, Rogač), ki so pozneje postali nosilni stebri protestantizma na Bledu.³

Okoli leta 1556⁴ je postal blejski župnik Krištof Fašang (*Faschang*), goreč protestant in širše priznan kot eden vodilnih mož nove vere na Kranjskem. Kot prvi je med letoma 1550 in 1560 širil evangelijski nauk na Bledu in med župljani pridobil veliko pristašev za novo vero. O njegovi gorečnosti priča tudi podatek, da je dobil skupaj z nekaterimi drugimi predikanti nalogo, da se mora prepričati o luteranski pravovernosti samega Primoža Trubarja.⁵

Pogoji za širjenje protestantizma so se še izboljšali, ko je postal zakupnik blejskega gospostva Herbard baron Auersperg (zakupnik v letih 1558–1574),⁶ prav tako goreč protestant. Poleg omenjenih dveh sta bila v neposredni bližini še Gregor Assler,⁷ duhovnik v Zásipu, ki je upravljal tudi otoško cerkev in proštijo do leta 1565, ko ga je odstavil briksenski komisar Georg Ruml,⁸ in duhovnik v Lescah Peter Kupljenik.

V družini Auersperg na Bledu ni bil pristaš nove vere samo Herbard, temveč tudi njegova žena Marija Kristina, rojena Spaur-Valör,⁹ ki je med 22. in 24. junijem 1561 na svojem domu gostila samega Primoža Trubarja, ko se je na prošnjo deželnih stanov iz Urača vračal preko Podkorena na Kranjsko. Dva dni po prihodu, na praznik sv. Janeza Krstnika (24. junij), je Trubar še pridigal na Bledu, potem pa od tu v spremstvu Morica pl. Dietrichsteina odšel najprej v Radovljico in nato na Brdo pri Kranju k baronu Egkhu.¹⁰

Prva sta novonastale verske razmere preiskovala ljubljanska kanonika David Hasiber in Baltazar Radlič. Z vizitacijo leta 1571 sta ugotovila, da ima predikant Krištof Fašang po lastni izjavi že okoli 1100 do 1200 pristašev nove vere, ne samo na Bledu, temveč tudi med plemstvom v okolici in njihovimi uradniki in služinčadjo. Redno naj bi obiskoval tudi oddaljene kraje, tam pridigal svojim privržencem in jih obhajal. V Kranjski Gori naj bi imel 12–14 privržencev, na Jesenicah sedem, v Pogliču v gorjanski župniji pet, v Podhому pa dva hišna gospodarja. Iz Bohinja, kamor nova vera ni prodrla, je prihajal na Bled le dacar.¹¹

Briksenski škof je na informacije o širjenju protestantizma na blejskem gospostvu razmeroma hitro reagiral in leta 1572 kot zemljiški gospod poslal na Bled komisarja Matija Wertweina in Wolfganga Sölla pl. Aichberga, da bi ocenila razmere in pripravila protiukrepe.¹² Poročilo omenjenih komisarjev je v prvi vrsti govorilo o delovanju župnika Fašanga in o želji »večine« prebivalstva, da bi protestantizmu naredili konec ter Fašanga izgnali z Bleda. Komisarja sta zato najprej posredovala pri zakupniku baronu Auerspergu in pri radovljiškem arhidiakonu Tomažu Reutlingerju, da bi nastopila proti Fašangu, ki pa je že našel zaščito pri Dietrichsteinu in Grimšicu, lastniku gosposčine Grimščice.¹³ Ker s strani omenjenih dveh ni bilo jasnega odgovora, briksenski škof pa nad blejskim župnikom ni imel nobene oblasti in je proti njemu lahko nastopal le kot zemljiški gospod, sta komisarja zadevo predložila ljubljanskemu škofu Konradu Glušiču. Na škofovo prizadevanje so 22. marca 1572 deželno knežje oblasti Fašanga izgnale z Bleda.¹⁴ Zaradi izгона se je pritožil pri deželnih sta-

¹ Gornik, *Bled*, str. 52.

² Gornik, *Luteranstvo*, str. 139.

³ Gestrin, *Bled*, str. 126; Gornik, *Bled*, str. 52; Gornik, *Luteranstvo*, str. 139.

⁴ Gornik navaja leto 1565, kar je napačno. Glej: Gornik, *Bled*, str. 52. Lilijana Žnidaršič Golec v svojem delu navaja, da je Fašang župnikoval na Bledu vsaj od leta 1558 dalje. Glej: Žnidaršič Golec, *Duhovniki*, str. 242.

⁵ Gornik, *Luteranstvo*, str. 139.

⁶ SI AS 721, Gospostvo Bled, fascikel 8: Instrukcija Herbardu baronu Auerspergu, glavarju gospostva Bled, o opravljanju službe (1. maj 1558). Gornikov podatek, da je Herbard postal blejski zakupnik šele leta 1568, je napačen. Glej: Gornik, *Bled*, str. 52.

⁷ Žnidaršič Golec, *Duhovniki*, str. 237.

⁸ SI AS 721, Gospostvo Bled, fascikel 43: Poročilo briksenskega komisarja Georga Rumbala (1565).

⁹ Marija Kristina Spaur-Valör je bila do konca svojega življenja goreča protestantka. Ko je 5. junija 1589 umrla, so jo čez tri dni (8. junija) pokopali v špitalski cerkvi sv. Elizabete v Ljubljani, kjer je bil pokopan tudi njen mož Herbard in še nekaj drugih protestantskih plemičev. Glej: SI AS 1073, Zbirka rokopisov, a.e. 272 (I-43r), fol. 40v.

¹⁰ Gruden, *Zgodovina*, str. 645; Čampa, *Reformacija*, str. 37.

¹¹ Čampa, *Reformacija*, str. 37; Gruden, *Zgodovina*, str. 725.

¹² SI AS 721, Gospostvo Bled, fascikel 43: Poročilo briksenskih komisarjev Mathiasa Wertweina in Wolfganga Sölla pl. Aichberga (1572).

¹³ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko I, škatla 94 (stari fascikel 54/10), snopič 5: Predikant Krištof Fašang na Bledu (1572–1600). Glej tudi: Adam, *Življenje*, str. 84; Kimovec, *Bled*, str. 43.

¹⁴ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko I, škatla 94 (stari fa-

novih, ki so mu za nadaljnje delovanje dodelili zásipško cerkev in 50 goldinarjev denarne podpore.¹⁵ Novi blejski župnik in hkrati otoški prošt je nato postal jeseniški župnik Matija Roban, ki ga je ljubljanska škofijska protireformacijska komisija ocenila kot pravovernega.¹⁶

Baron Auersperg je bil še vedno naklonjen reformaciji, zato Krištof Fašang ni imel večjih težav s ponovnim prihodom na Bled, potem ko sta se komisarja vrnila v Briksen. Ko je župnik Roban na Bledu prvič opravljal božjo službo, je prišel Fašang k cerkvi in začel zunaj na pokopališču pridigati. Ljudje so zapustili cerkev in raje odšli k Fašangovi pridigi, Roban pa je »moral« pred Fašangom začasno zbežati, ker se je »bal« za svoje življenje.¹⁷

V blejski okolici je Fašang deloval še leta 1573, ko mu je nadvojvoda Karel strogo prepovedal pridiganje v teh krajih. Sprva se je nekaj časa zadrževal pri Juriju Grimšicu in učil novo vero v neki hiši na

Herbard baron Auersperg (1528–1575), zasebna last (foto: Barbara Žabota).

scikel 54/10), snopič 5: Dopis o odstavitvi župnika Krištofa Fašanga (20. marec 1572), fol. 315–320.

¹⁵ Čampa, *Reformacija*, str. 38; Gruden, *Zgodovina*, str. 725; Lavtižar, *Zgodovina*, str. 62; Gornik, *Luteranstvo*, str. 141.

¹⁶ NŠAL, KAL, Spisi, fasc. 21/1 (Vizitacijski zapisnik, 1571). Ljubljanska škofijska protireformacijska komisija je zaslila več župnikov: Matevža Grošlja, radovljiškega arhidiakona, Štefana Dolenca, župnika v Kranjski Gori, Matijo Robana, jeseniškega župnika, Luko Schwära, župnika v Gorjah, Hieronima Winterja, župnika v Mošnjah, ter Petra Kupljenika, župnika v Škofji Loki, in Krištofa Fašanga, blejskega župnika. Zadnja dva sta priznala, da sta protestanta (*bekhent sich zue der augspurgischen confession*), ostali pa so se izrekli za katolike.

¹⁷ Gornik, *Luteranstvo*, str. 140.

Rečici,¹⁸ nato pa se je umaknil k Auerspergom na grad Nadlišek na Blokah.¹⁹ Hudo bolnega so ga od tam 11. septembra 1580 pripeljali v Ljubljano, kjer je naslednjega dne umrl. Pokopali so ga 15. septembra na pokopališču pri Sv. Petru.²⁰ Z njegovim odhodom z Bleda pa reformacijsko gibanje ni bilo uničeno, saj je bilo tu že trdno zakoreninjeno in je imelo veliko privržencev. V okolici so delovali še drugi predikanti, npr. Mägerle, nekdanji blejski grajski oskrbnik, je deloval v Bohinju in Peter Kupljenik v Begunjah.²¹

Preobrat se je zgodil leta 1574, ko briksenski škof ni več obnovil najemne pogodbe z baronom Auerspergom, temveč je dal blejsko gospostvo v zakup Janezu Jožefu Lenkoviču, katoličanu in vnetemu nasprotniku protestantizma.²² V času Herbardovega zakupništva je bil briksenski pomožni škof Janez Tomaž baron Spaur, brat Herbardove žene Marije Kristine, ki je bil zaradi svaštva razcepljen. Kot »uslužbenec« briksenske škofije je moral zavarovati posest in braniti katolicizem, ki ga je tudi sam poosebljal, po drugi strani pa ga je omejevala družinska pripadnost. Janez Tomaž in Herbard sta bila v dobrih odnosih, kar dokazuje tudi ohranjena korespondenca, ki ni bila le poslovne narave. Temu navkljub pomožni škof Spaur ni mogel preprečiti odločitve, ki jo je sprejel briksenski škof o novem zakupniku.²³

Janez Jožef Lenkovič je takoj ostro nastopil proti svojim protestantskim podložnikom ter prepovedal prejemanje obhajila pod obema podobama in udeležbo pri protestantskem bogoslužju, ni jim več podeljeval izpraznjenih kmetij, ostro je nastopil tudi proti kmetom, ki so se zaradi tega s pritožbo obrnili na deželne stanove, z gospostva pa je izgnal tudi vse na novo prišle protestante. Takšen nastop je še bolj zaostрил odnose med katoličani in protestanti, ki so še vedno vztrajali v novi veri.²⁴ Pojavljati so se začele tudi večje zadrege, ker protestanti niso imeli lastnega pokopališča. Svojih pokojnih tako zdaj niso imeli kje pokopati, saj je bil pokop protestantov na katoliškem pokopališču strogo prepovedan.²⁵

¹⁸ Prav tam, str. 141.

¹⁹ Gruden, *Zgodovina*, str. 725.

²⁰ »Den 11. sept[embris] ist herr Christoph Faschang kranker von Nadlischek hieher gebracht vnd des volgenden tags in der nacht umb 9 vhr sanfft in christo eingeschlaffen, dessen leich ist den 15. dits zu S[ann]t Peter in kirchhoff begraben vnd herr Christoph Spindler die leichpredig gethan.« Glej: SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko I, škatla 91 (stari fascikel 54/5), snopič 6, fol. 295r.

²¹ Gornik, *Bled*, str. 53.

²² SI AS 721, Gospostvo Bled, fascikel 6: Obligacijsko pismo Janeza Jožefa Lenkoviča glede prevzema gospostva Bled (22. maj 1574, Bled) in instrukcija Lenkoviču o opravljanju službe (22. maj 1575).

²³ SI AS 721, Gospostvo Bled, fascikla 46 in 47: Korespondenca med Herbardom baronom Auerspergom in pomožnim škofom Janezom Tomažem baronom Spaurom. Glej tudi: Wallner, Herbard, str. 149–262; Preinfalk, *Auerspergi*, str. 94–95; Kimovec, *Bled*, str. 42.

²⁴ Gestrin, *Bled*, str. 126.

²⁵ Lavtižar, *Zgodovina*, str. 63.

Z letom 1582, v katero sega začetek sistematične deželno knežje protireformacije na tem območju, je tudi briksenski škof ponovno stopil v akcijo in leta 1583 poslal na Bled novo komisijo, tokrat z velikimi pooblastili. Ta je podložnikom prepovedala obiskovanje protestantskih pridig in prejemanje obhajila na gradu v Begunjah. Izdan je bil tudi ukaz, da se morajo vrniti v katoliško vero ali v šestih mesecih prodati svoje zakupne kmetije in oditi z gospodstva. Kmetje so še vedno vztrajali pri svojem, zato so zapoved naslednje leto ponovili. Protestante sta pozvala k vrnitvi v katoliško vero tudi ljubljanski škof Janez Tavčar in ljubljanski stolni prošt Gašper Freudenschuss, ki sta obiskala Bled. Komisija je luteranske voditelje poklicala na grad, vendar jih nikakor ni mogla prepričati o napačnosti njihove vere. Sledile so grožnje z izselitvijo tistih, ki se ne bodo spreobrili, vendar so se voditelji odredbam komisarjev uspešno upirali, saj so imeli zaslombo pri deželnih stanovih.²⁶

Nova komisija je obiskala Bled leta 1586. Komisarji so tokrat na grad poklicali voditelje protestantskih kmetov Boštjana Finsingerja, Kristofa Krevljčiča, Jeronima Legata in Janeza Marka, ki se še vedno niso hoteli pokoriti, zato so jim naložili denarno kazen in jih zaprli. Sledila je pritožba pri deželnih stanovih in zahteva po izpustitvi. Komisarji so se temu uprli, vendar na koncu jetnike vseeno izpustili. Zaslisanja protestantov so se nadaljevala. Pet se jih je vrnilo v katoliško vero, ostale, ki so vztrajali pri svojem, so kaznovali z denarno kaznijo. Prej omenjene protestantske voditelje in še Andreja Pretnarja, Lenarta Bulovca ter brata Janeza in Jurija Cundriča so izgnali, njihove posesti pa zaplenili. Tokrat so se izgnanci obrnili na deželnega glavarja Janeza Ambroža grofa Thurna. Leto 1587 je bilo tako v znamenju preprirov med stanovi in briksensko komisijo. Deželni stanovi so trdili, da je nalaganje kazni pravica deželne oblasti, komisija pa je vztrajala pri svojem in nemoteno delovala naprej. Komisarji so ob pomoči ljubljanskega stolnega dekana Sebastjana Zamujena (*Samujen*) še naprej zasliševali podložnike. Tistim, ki se niso hoteli odpovedati novi veri, so izplačali odškodnino za kmetijo in posest ter jih izgnali. Če je bil med njimi kdo, ki se je upiral izgonu, so ga zaprli ob kruhu in vodi. Do junija 1587 je bil pripravljen seznam najodločnejših protestantov z vsemi družinskimi člani, ki so jih potem klicali pred komisijo. Večji del teh ljudi se je uklonil in se vrnil v katoliško vero, ostali so morali zapustiti kmetije in oditi z gospodstva.²⁷

Številni protesti deželnih stanov pri deželnem knezu nadvojvodi Karlu niso dosegli zelenih rezultatov, zato so prišli 26. avgusta 1587 iz Ljubljane na

blejski grad štirje konjeniki, trobentač in trije vojaki ter od komisarjev iz Briksna zahtevali plačilo globe 700 goldinarjev ter pravico izgnanim, da se vrnejo na svoje domove. Briksenski komisarji so zahteve seveda odklonili, zato so 28. avgusta deželni stanovi poslali na Bled dobro oborožene konjenike pod poveljstvom Adama Ravbarja. Njim se je pridružilo mnogo radovljiških meščanov, med njimi so bili Žerovc, Groznikar, Savik, Dienstmann in Štular, pa tudi uslužbenci radovljiškega sodišča. Tako zbrana vojska naj bi izgnane protestantske kmete ponovno umestila na njihove kmetije. Ob tem se je zgodilo tudi nekaj manjših incidentov s katoličani. Škofijska stran se je prav tako pripravila na boj, okrepljena z blejskimi katoličani in pristaši iz Bohinja. Spopad je preprečil nadvojvoda Karel, ki je 22. septembra ukazal umik vojske deželnih stanov z Bleda.²⁸

Sledili so še drugi protireformacijski ukrepi. Nadvojvoda Karel je potrdil obsodbo glavnih protestantskih voditeljev, zahteval je njihovo kaznovanje in izgon, za imetje naj bi dobili odškodnino, na njihove kmetije pa naj bi naselili katoličane. Dotaknil se je tudi deželnih stanov ter jim očital podporo protestantom in s tem oviranje dela protireformacijske komisije briksenskega škofa.

Izgon protestantskih podložnikov se je nekoliko zavlekel. Prišlo je tudi do neljubih zapletov, ker so komisarji kot zastopniki zemljiškega gospoda protestantom odvzete kmetije že dodelili novim zakupnikom.

V začetku leta 1588 se je pokazalo, da bi se lahko spor, ki je trajal 16 let, vendarle končal. Na Bled je zopet prišla nova briksenska komisija, ki je imela zelo jasen cilj: odstranitev obsojenih protestantov z Bleda.²⁹

Nadvojvoda Karel je 20. februarja 1588, v dogovoru s škofom, strogo zapovedal deželnemu glavarju izgon protestantov brez odloga, ker je bil termin dovolj dolg in se s tem ne bi smelo več odlašati. Prizadeti protestanti so se s prošnjo, v kateri so prosili, naj njihovo premoženje ocenijo deželni zapriseženi mošje, obrnili na nadvojvodo. Cenitev se je izvršila čez dobro leto, 23. junija 1589, ko je deželni glavar Janez Ambrož grof Thurn poslal na Bled komisijo, ki so jo sestavljali Matija Mrcina, ljubljanski kanonik in kamniški župnik, Filip pl. Siegersdorf in Hans Marll.

Z Bleda in okolice so izgnali skupno 33 družin, ki so jim izplačali odškodnine v skupni vrednosti 4.132 goldinarjev. Z njihovim izgonom je bilo konec reformacijskega gibanja na Bledu.³⁰ Briksenski škof je nato čez leto dni (1590) zahteval od vseh župnikov

²⁶ SI AS 721, Gospodstvo Bled, fascikel 43: Poročilo briksenskih komisarjev Adama pl. Arzta in Wolfganga Hulssa (1580) in priloga k poročilu (1583).

²⁷ SI AS 721, Gospodstvo Bled, fascikel 43: Priloga k poročilu (1586). Glej tudi: Gestrin, Bled, str. 126; Gornik, *Bled*, str. 54; Gornik, Luteranstvo, str. 141.

²⁸ Čampa, Reformacija, str. 39; Gornik, *Bled*, str. 54–56; Gornik, Luteranstvo, str. 142–143; Kimovec, *Bled*, str. 46–47; Dimitz, *Geschichte III*, str. 132.

²⁹ SI AS 721, Gospodstvo Bled, fascikel 43: Priloga k poročilu (1588). Glej tudi: Gornik, *Bled*, str. 56–57.

³⁰ Gestrin, Bled, str. 127.

na ozemlju blejskega gospostva poročilo o verskem stanju v posameznih župnijah.³¹

Še leta 1601 zasledimo v pismih, ki jih je ljubljanski škof Tomaž Hren pisal v Briksen, zaskrbljenost glede možnosti ponovne oživitve reformacijskega gibanja na tem območju, saj so na Bled občasno prihajali predikanti s Koroške, kjer se je protestantizem bolj utrdil.³²

Lesce – Radovljica – Katzenstein pri Begunjah

Razvoj drugega pomembnega protestantskega središča je povezan z delovanjem predikanta Petra Kupljenika, ki je bil sin kovača in doma iz Radovljice.³³ Preden je postal protestantski pridigar, je bil nekaj let katoliški župnik v Kovorju,³⁴ kot predikant pa je sprva deloval v Lescah, kjer so bile njegove pridige zelo dobro obiskane. Leta 1563 naj bi že imel mesto plačanega predikanta radovljiškega gospostva, do katerega mu je pomagal Moric pl. Dietrichstein. Nastavili so ga deželni stanovi in mu dodelili letno plačo 30 gld, Dietrichstein je plačilu dodal še 20 gld in brezplačno preskrbo s hrano, plemstvo iz okolice pa je prispevalo še dodatnih 12 gld.³⁵

Reformacija se je v Radovljici najverjetneje pojavila že pred letom 1560, kar ne preseneča, če vemo, da je bil zakupnik radovljiškega gospostva Moric pl. Dietrichstein. Protestantizmu naj bi bil naklonjen tudi njegov predhodnik Volf pl. Dietrichstein.³⁶ Ljubljanska škofijska protireformacijska komisija, na čelu katere je bil radovljiški arhidiakon Tomaž Reutlinger, je zaradi vse glasnejših govoric o širjenju novega verskega nauka leta 1571 vizitirala Radovljico in okolico.³⁷ Pri izpraševanju komisije je Peter Kupljenik povedal, da ima približno 400 vernikov, med njimi so predvsem radovljiški meščani, okoliški plemiči in njihova služinčad.³⁸

Naslednje leto je nadvojvoda Karel od radovljiškega graščaka Morica pl. Dietrichsteina zahteval, da Kupljenika izžene.³⁹ Dietrichstein mu je 17. avgusta 1572 odgovoril,⁴⁰ da hodijo Kupljenikove pridige v Lesce poslušat tudi drugi plemiči (npr. Janez Lamberg, Baltazar Kazianer, Jakob Gallenberg), meščani

Radovljice in mnogi podložniki iz okoliških vasi. S soglasjem deželnih stanov se je pri nadvojvodi skliceval na voljo plemstva, zato je bil januarja 1573 Peter Kupljenik še vedno predikant v Lescah.⁴¹

Težišče protestantskega gibanja se je zaradi protireformacijskih pritiskov počasi začelo prenašati na grad Katzenstein pri Begunjah, ki je bil v lasti Julijane Kazianer. Grad je tako postal novo versko središče za radovljiške protestante in okoliško plemstvo. Leta 1577 je dala graščakinja zato del grajskega poslopja preurediti za verske obrede. Še istega leta (meseca junija 1577) je nadvojvoda Karel že zahteval pojasnila.⁴² Kazianerjeva mu je šele decembra 1577 odgovorila,⁴³ da se v Begunjah zbirajo samo protestantski plemiči, ki prihajajo zaradi božje službe, za radovljiške podložnike pa je zatrdila, da jih nihče ne sili k tem obredom. Dodala je še, da je dala za verske potrebe na razpolago del svojega gradu, da protestanti ne bi uporabljali katoliške cerkvene stavbe, zato meni, da s tem ni kršila pravic, ki jih uživajo stanovi.⁴⁴

Nadvojvoda Karel več kot očitno ni ničesar dosegel pri Kazianerjevi, zato se je zopet spravil na Radovljčane. Marca 1580 je izdal ukaz in jim prepovedal hoditi v Begunje na luteranske pridige. Zahteval je tudi, da preženejo predikanta – šepavega človeka (najverjetneje krojača Klemna Bobka), ki je večkrat pridigal v gradu Katzenstein, stanoval pa pri Pasinčevi vdovi.⁴⁵ Z ukrepi, ki so sledili, je poskušal okrepiti katoliško stran v Radovljici, zato je iz mestnega sveta izgnal protestante, odpustil pa je tudi mestnega pisarja Jakoba Dienstmanna. Pregnati je skušal še »heretika« Jerneja Tulčaja, vendar nadvojvodovi ukrepi na verski položaj v mestu niso imeli posebnega vpliva.⁴⁶

V Begunjah so bili shodi navkljub nadvojvodovim prepovedim množično obiskani. Julijana Kazianer je zato hotela leta 1584 urediti posebno kapelo za protestantsko bogoslužje. Izdelan je bil celo načrt, z radovljiškimi meščani in kmeti pa je bil tudi že sklenjen dogovor, da bodo pri urejanju kapele opravljali tlako ter poskrbeli tudi za les in apno. Aprila 1586 je prišel v Begunje nov nadvojvodov ukaz z zahtevo, naj se takoj ustavi gradnja.⁴⁷ V zaplet so se vmešali še deželni stanovi, ki so se sklicevali na bruško versko pomiritev (1578), po kateri je opravljanje verskih

³¹ SI AS 721, Gospostvo Bled, fascikel 43: Priloge k poročilu (1589, 1590, 1591, 1596, 1597).

³² Gornik, *Bled*, str. 60.

³³ Čampa, *Reformacija*, str. 38; Gruden, *Zgodovina*, str. 727.

³⁴ Čampa, *Reformacija*, str. 38.

³⁵ Čampa, *Reformacija*, str. 38; Gruden, *Zgodovina*, str. 727.

³⁶ Čampa, *Reformacija*, str. 37.

³⁷ Parapat, *Doneski*, str. 8.

³⁸ NŠAL, KAL, Spisi, fasc. 21/1 (Vizitacijski zapisnik, 1571). V vizitacijskem zapisniku iz leta 1571 se Peter Kupljenik sicer omenja kot župnik v Škofji Loki. Glej tudi: Čampa, *Reformacija*, str. 37.

³⁹ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko I, škatla 93, snopič 8, fol. 38–41 (13. avgust 1572). Glej tudi: Čampa, *Reformacija*, str. 38; Lavtižar, *Zgodovina*, str. 95.

⁴⁰ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko I, škatla 93, snopič 8, fol. 26–32 (17. avgust 1572).

⁴¹ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko I, škatla 93, snopič 8, fol. 49–54 (januar 1573, Gradec). Glej tudi: Čampa, *Reformacija*, str. 38; Lavtižar, *Zgodovina*, str. 95.

⁴² SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko I, škatla 95, snopič 4, fol. 145–146 (6. junij 1577).

⁴³ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko I, škatla 95, snopič 4, fol. 148–152 (20. december 1577).

⁴⁴ Prim. Čampa, *Reformacija*, str. 38.

⁴⁵ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko I, škatla 93, snopič 8, fol. 68–69 (20. marec 1580, Gradec). Glej tudi: Dimitz, *Geschichte* III, str. 61.

⁴⁶ Čampa, *Reformacija*, str. 38; Parapat, *Doneski*, str. 8.

⁴⁷ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko I, škatla 95, snopič 3, fol. 178–183 (19. april 1586).

obredov na plemiških posestvih dovoljeno. Dodali so še pripombo, da ne gre za novogradnjo, temveč le za prezidavo, in tako uspehi.⁴⁸

Neutrudni nadvojvoda pa je še naprej stopnjeval pritisk na Radovljičane. Vicedomu in mestnemu svetu je ukazal, naj preprečita odhajanje radovljiških meščanov v Begunje k protestantskim verskim obredom. Vicedom je zato imenoval posebne komisarje, ki naj bi preiskali dogajanje v Begunjah, a so se ti izmikali in izgovarjali na različne načine. Najprej je poslal v Begunje gozdarja Janeza Wilda in oskrbnika Janeza Kratzenbacherja, nato Jožefa Oberhuberja iz Škofje Loke in Petra Avniča, dacarja iz Kranja. Vsi štirje so se izognili neprijetnemu opravilu.⁴⁹

Nove spore in tožbe med katoličani in luterani je nato razplamtelo ravnanje radovljiškega župnika in ljubljanskega prošta Gašperja Freudenschussa, ker na prvi dan novega leta 1587 ni hotel pokopati protestantskega pokojnika na katoliškem pokopališču. Tega dne bi namreč morali pokopati Mihaela Bohinjca, sina znanega protestanta Jurija Bohinjca. Prošt Freudenschuss je cerkovniku prepovedal skopati jamo, očetu pa zabrusil, naj gre s svojim mrtvim sinom v Begunje, kamor navadno zahaja. Jurij Bohinjec, ki je poskušal še pri drugih katoliških duhovnikih, vendar nikjer ni dobil prostora za pokop, mrlič pa je več tednov ležal nepokopan, se je pritožil deželnim stanovom v Ljubljani. Ti so se obrnili na nadvojvodo, vendar tokrat brez uspeha. Pritožba Jurija Bohinjca na deželne stanove ni nič pomagala, pač pa zadevo celo poslabšala, saj je nadvojvoda ukazal, naj očeta Bohinjca vtaknejo v zapor zaradi branja postile, pridiganja in prepovedanih shodov.⁵⁰

Protestanti so se sicer v Begunjah povsem nemoteno zbirali vsaj do leta 1590 ali še dlje. Občasno in povsem neovirano je tu bival in pridigal Jurij Dalmatin,⁵¹ poleg njega pa še Radovljičana Klemen Bobek in Peter Kupljenik.⁵² Zadnji je kljub zaporneemu povelju nadvojvode Karla mirno živel in pridigal v Radovljici, kjer je imel svojo hišo. Kranjski deželni stanovi so mu februarja 1590 podelili pokojnino, ker je 25 let deloval kot predikant.⁵³ Kmalu po tem so ga ujeli in odtelj na Kranjskem ni bilo več novic o njem, saj ga je beneška inkvizicija izročila rimskemu Svetemu oficiju. Kupljenik, ki je pet let preživel v rimski inkvizicijski ječi, je ostal trden v svoji veri, zato so

ga, privezanega na kol, zažgali 20. maja 1595 na trgu Campo de' Fiori.⁵⁴

Po letu 1590 je nastopil čas, vse bolj neprijazen do protestantov, kar so občutili tudi posamezni radovljiški meščani, ki so bili večkrat klicani na zagovore v Gradec. Marca 1590 so tako morali tja Andrej Jernejec, Matija Zavid in Jakob Žerovec, meščanu Svarcu pa je grozil celo izgon.⁵⁵

Nemirnemu obdobju navkljub so zidovi gradu Katzenstein nudili zatočišče preganjanim predikantom. Proti koncu leta 1599 je Jurij Andrej Kazianer prejel prošnjo za sprejem in zaščito predikanta Danijela Xylandra, sina pokojnega Marka Xylandra, pastora in predstojnika v Škocjanu pri Turjaku. Kot kaže, je bilo prošnji ugodeno in je mlajši Xylander vsaj do februarja 1600 skrivoma bival na Katzensteinu.⁵⁶

Marca 1601 je prišla v Radovljico verska komisija škofa Tomaža Hrena. Najprej je obiskala Begunje – 10. marca 1601 – in poskrbela za uničenje protestantske molilnice v gradu Katzenstein, ki so jo razstrelili s smodnikom.⁵⁷ Naslednji dan, 11. marca, je škof Hren pridigal v Radovljici, 12. marca pa so morali radovljiški meščani priseči zvestobo katoliški cerkvi. V mesto so poklicali tudi okoliške kmete, ki so bili pozvani k prisegi oziroma vrnitvi v katoliško vero. Večina je to storila brez večjega odpora. Škof je imel v Radovljici razmeroma lahko nalogo in se je že 20. marca odpravil v Kranj.⁵⁸

Cesar Ferdinand II. je poslednji udarec protestantizmu v svojih deželah zadal 1. avgusta 1628, ko je izdal odlok, s katerim je od plemstva zahteval brezpogojno vrnitev v katoliško vero. Okoli sto družin se je raje izselilo iz Kranjske – med njimi tudi Dietrichsteini, ki že vrsto let niso bili več zakupniki radovljiškega gospostva, saj je že leta 1616 radovljiško graščino z vsem pripadajočim kupil Janez Ambrož grof Thurn.⁵⁹

Kranjska Gora in Bela Peč

V kranjskogorski župniji protestantizem ni pustil vidnejših sledi, čeprav je bila tesno povezana z Ziljsko dolino, kjer pa je bil protestantizem močno razširjen. Še največ privržencev nove vere najdemo v Beli Peči, kjer so bili oskrbnik belopeškega gospostva

⁴⁸ Čampa, Reformacija, str. 38.

⁴⁹ Parapat, Doneski, str. 8.

⁵⁰ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko I, škatla 93, snopič 8, fol. 77–80 (1587), fol. 81–88 (2. marec 1587). Glej tudi: Čampa, Reformacija, str. 39; Gruden, Zgodovina, str. 729; Parapat, Doneski, str. 9.

⁵¹ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko I, škatla 88, snopič 3, fol. 214–217. Glej tudi: Lavtižar, Zgodovina, str. 26.

⁵² Čampa, Reformacija, str. 38.

⁵³ Gruden, Zgodovina, str. 728; Dimitz, Geschichte III, str. 139, 150; Čampa, Reformacija, str. 39.

⁵⁴ Cavazza, Reformacija, str. 409–435; Žabota, Razvoj, str. 152–153.

⁵⁵ Gruden, Zgodovina, str. 730; Čampa, Reformacija, str. 40.

⁵⁶ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko I, škatla 89, snopič 16, fol. 202 (16. november 1599, Kamnik, Prošnja za zaščito predikanta); fol. 203–207 (29. februar 1600, Ljubljana, Poročilo (testimonium) o predikantu Danijelu Xylandru).

⁵⁷ Lavtižar, Zgodovina, str. 26.

⁵⁸ Čampa, Reformacija, str. 40; Gruden, Zgodovina, str. 846; Parapat, Doneski, str. 10.

⁵⁹ Čampa, Reformacija, str. 40; Gruden, Zgodovina, str. 846; Parapat, Doneski, str. 10–11.

Andrej Nastran (1584–1601) in nekateri obrtniki naklonjeni protestantizmu.⁶⁰

Kranjskogorski župnik Štefan Dolenc se je 29. maja 1571 v Radovljici udeležil razprave o odpravljajanju protestantizma. Ob tej priložnosti je povedal, da ima v župniji 800 obhajancev, le mitničar v Podkorenu in 18 drugih faranov naj bi bilo protestantov. Do povsem enakih ugotovitev sta prišla tudi ljubljanska kanonika David Hasiber in Baltazar Radlič, ko sta preiskovala verske razmere v radovljiški dekaniji.⁶¹ Iz obdobja Dolenčevega naslednika Gašperja Aparnika ni neposrednih podatkov o protestantih. Znano pa je, da se je februarja 1582 v Radovljici udeležil razgovora s škofom Janezom Tavčarjem, ki si je močno prizadeval za izkoreninjenje protestantizma.⁶²

Verska komisija škofa Tomaža Hrena je marca 1601 obiskala tudi Kranjsko Goro in Belo Peč. V vizitacijskem poročilu je zelo malo prostora namenjenega Kranjski Gori. Škof Hren je zapisal le, da je v cerkvi blažene Device Marije birmal večje število vernikov. Verske razmere v Beli Peči pa so bile povsem drugačne.⁶³ Tu so bili prebivalci zaradi širjenja protestantskih nauk med letoma 1572 in 1601 brez katoliškega duhovnika. Škof Hren je zato 15. marca 1601 v Belo Peč poslal Jakoba Haumana, župnika iz Šmartnega pri Kranju, da bi s pomočjo verske komisije odprl in blagoslovil cerkev, v kateri je od leta 1597 služboval Baltazar Breclj, privrženec protestantske vere. Komisija s šmartinskim župnikom je prispela 17. marca in takoj ob prihodu iz cerkve sv. Lenarta izgnala protestante. Ob tem so v cerkvi odprli tudi krstilni kamen, kjer krstna voda že 29 let ni bila zamenjana, a je bila še vedno sveža in bistra, kot bi jo pravkar zajeli iz potoka.⁶⁴ Hauman je imel po škofovem naročilu v Beli Peči tudi daljši nagovor krivoverskim tržanom.⁶⁵ Prebivalstvo se je vdalo in priseglo katoliško prisego. Izjema je bil le grajski oskrbnik, ki ga je komisija zvezanega odpejla v Radovljico, od tam pa naprej v Ljubljano k rektorju jezuitskega kolegija. Tu se je tudi oskrbnik spreobrnil in prisegel.⁶⁶

Kljub prizadevanjem škofa Tomaža Hrena so se privrženci protestantizma še obdržali. V kasnejših

vizitacijskih zapisnikih tako lahko preberemo, da je v Kranjski Gori med letoma 1612 in 1616 služboval župnik Matevž Škrbec, ki je na belopeškem pokopališču pokopal protestante, oditi pa je moral »zaradi nezglednega življenja«.⁶⁷

Verske razmere v Beli Peči so obravnavali tudi na ljubljanski sinodi leta 1643, saj so prišle od tam novice o privržencih protestantizma, nekaj pristaših švicarske reformacije in o opustitvi krsta otrok. Protestanti naj bi ponovno skrunili belopeško cerkev, k njim pa se je zatekel tudi gospod Corenini, ki je bil zaradi protestantizma izgnan.⁶⁸

Septembra 1648 je ljubljanski generalni vikar Francišek Maksimilijan Vaccano ob vizitaciji cerkve sv. Lenarta v Beli Peči izvedel, da lokalni kaplan Luka Maleforčnik že 28 let živi s priležnico.⁶⁹ Ko je za mnenje poprosil oskrbnika belopeške cerkve, pa tudi dacarja Janeza Engelhardta, sodnika Tomaža Gašperja in rokodelca Kristijana Franka, so ti imeli o kaplanu dobro mnenje. Izpostavili so njegovo dobroto, skrb za revne, vestno izvajanje službe in poudarili, da so mu oprostili, ker je iz kaplanije odpustil svojo priležnico Katarino. Vizitator s tem ni bil zadovoljen in je za kaplana zahteval izgon iz župnišča, za priležnico pa izgon iz kraja. Mestni sodnik ji je dodelil 12 goldinarjev in ji hkrati prepovedal vrnitev v Belo Peč.⁷⁰

Leta 1655 najdemo nove podatke v vizitacijskem poročilu ljubljanskega generalnega vikarja Filipa Terpina, kjer je zapisal, da so v Beli Peči pri cerkvi sv. Lenarta, izven cerkvenega zidu, pokopali protestante Jurija Gašperja in njegova sinova Jožefa in Krištofa. Privrženci protestantizma so ukinili tudi bratovščino sv. Rešnjega telesa in jo kljub zahtevam v letu 1649 in 1655 niso želeli ponovno ustanoviti.⁷¹

Gorje

Med duhovniki, ki so službovali v cerkvi sv. Jurija v Gorjah, se leta 1567 omenja predikant Marko Žlahtnič,⁷² ki je deloval po Gorenjskem, svojo življenjsko pot pa sklenil 10. maja 1581 v meščanskem špitalu v Ljubljani. Pokopali so ga na pokopališču pri Sv. Petru.⁷³

⁶⁰ Benedik, *Kranjska*, str. 13; Mugerli, *Kranjskogorska*, str. 47.

⁶¹ Mugerli, *Kranjskogorska*, str. 47; Benedik, *Kranjska*, str. 13.

⁶² Benedik, *Kranjska*, str. 14.

⁶³ Prav tam, str. 14.

⁶⁴ Dogodek je v lokalni kroniki opisan takole: »Zu Weissenfels in der Kirchen dess H. Leonardi ist nach Reformirung dess Lutherthumbs der 29 Jahr lang verschlossen gestandene Tauff-Brunn von denen Herrn Commissariis am 15. [!] März 1601 eröffnet, und nach 29 Jahren so frisch und lauter und hell gefunden worden als wenn das Wasser den Augenblick aus einem Brunn oder Bach wäre geschöpffet worden.« Glej: Lavtižar, *Zgodovina*, str. 131; Valvasor, *Die Ehre VIII*, str. 832.

⁶⁵ Podlogar, *Iz zgodovine*, str. 52; Lavtižar, *Zgodovina*, str. 131; Mugerli, *Kranjskogorska*, str. 47.

⁶⁶ Dimitz, *Geschichte III*, str. 335; Gruden, *Zgodovina*, str. 834; Podlogar, *Iz zgodovine*, str. 52–53; Mugerli, *Kranjskogorska*, str. 47.

⁶⁷ Benedik, *Kranjska*, str. 14–15; Mugerli, *Kranjskogorska*, str. 47.

⁶⁸ NŠAL, KAL, fasc. 40/57. Glej tudi: Mugerli, *Kranjskogorska*, str. 47.

⁶⁹ NŠAL, KAL, fasc. 23/2. Glej tudi: Mugerli, *Kranjskogorska*, str. 48.

⁷⁰ NŠAL, KAL, fasc. 23/3. Glej tudi: Mugerli, *Kranjskogorska*, str. 49.

⁷¹ NŠAL, KAL, fasc. 22/9, 23/3. Glej tudi: Mugerli, *Kranjskogorska*, str. 47.

⁷² Lavtižar, *Zgodovina*, str. 56.

⁷³ »Den 10. may [1581] ist herr Marx Schlachnitsch, ainer ersamen landtschafft gewesster predicant in Ober Crain, so im burgerspital sätlichen in vnsrer, der predicanten bey wesen, gestorben oder vil mer nur entschlaffen, bey S[annt] Peter begraben, neben herrn Gregorn [V]lachouitschen sätlichen vnd herrn Georgen Juritschitschen sätlichen.« Glej: SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko I, škatla 91 (stari fascikel 54/5), snopič 6, fol. 301r.

Florjanovo znamenje na Placu v Kropi z upodobitvijo škofa Tomaža Hrena (foto: Barbara Žabota).

Jesenice

Jeseniški protestanti so imeli močno oporo v savskem fužinarju Lenartu Hrenu in oskrbniku belopeškega gospostva Andreju Nastranu. Med imeni župnikov, ki so delovali na Jesenicah, izstopa Gregor Burcar (pisano tudi *Burzar* ali *Wurzer*), ki naj bi bil še leta 1631 pristaš protestantizma, čeprav je protireformacijska komisija 16. marca 1601 obiskala Jesenice. Tega dne je škof Tomaž Hren govoril Jeseničanom, zasliševal osumljene, spreobrnjeni pa so morali zapriseči.⁷⁴

Kropa

V verskih zadevah so bili Kroparji precej zapuščeni, zato so bila tu ugodna tla za razvoj protestantizma. Na razvoj so pomembno vplivali še Dietrichsteini, zakupniki radovljiškega gospostva in privrženci nove vere, prav tako rudarski sodnik, ki je iz Radovljice prihajal v Kropo. Tu je med drugim deloval tudi predikant Peter Kupljenik, domačin, ki je uspel pridobiti večje število privrženecov.⁷⁵

Marca 1601 je protireformacijska komisija vizitirala Radovljico, ob tem pa prisilila tudi okoliške protestante, da pridejo pred škofa Tomaža Hrena. Tako so prišli tudi kovači iz Kroke, se spreobrnili in prisegli zvestobo katoliški cerkvi. Trije med njimi

tega niso želeli storiti, zato sta bila dva izgnana iz dežele, enega pa so obsodili na sramotilni kamen, kjer je moral stati in v rokah držati odprto protestantsko knjigo. Kazen ga je »spametovala«.⁷⁶

Škof Hren je Kropo obiskal 15. septembra 1606. Takrat ga je pričakala večja množica ljudi, ki se je pred kratkim spreobrnila iz protestantske v katoliško vero.⁷⁷ Na mestu, kjer je javno pridigal zoper kroparske protestante, so postavili spomenik – Florjanovo znamenje – med Dolencevo in Pibrovčevo hišo, kjer pelje pot na Jamnik.⁷⁸ Danes je to osrednji del naselja Kropa, ki ga predstavlja kroparski trg – Plac.⁷⁹

Savska fužina

Iz ugotovitev protireformacijske komisije in poročil ljubljanskega škofa Tomaža Hrena izvemo, da so bili v savski fužini zaposleni protestantski delavci. Te je komisija z oboroženim spremstvom 16. marca 1601 izgnala in uničila njihovo molilnico. Jurij Buccelleni, fužinar na Savi, ni nasprotoval odločitvi komisije glede izгона njegovih delavcev, temveč se je v verskih sporih postavil na katoliško stran.⁸⁰

⁷⁴ Podlogar, *Iz zgodovine*, str. 69–70; Lavtižar, *Zgodovina*, str. 71.

⁷⁵ Dimitz, *Geschichte* III, str. 369; Podlogar, *Iz zgodovine*, str. 41.

⁷⁶ Lavtižar, *Zgodovina*, str. 89; Dimitz, *Geschichte* III, str. 369; Podlogar, *Iz zgodovine*, str. 41.

⁷⁷ Benedik, *Iz protokolov*, str. 25. Glej tudi: Lavtižar, *Zgodovina*, str. 90.

⁷⁸ Podlogar, *Iz zgodovine*, str. 42.

⁷⁹ Spletna stran: <http://www.radolca.si/kropa-trg/>; pridobljeno 19. 8. 2016.

⁸⁰ Müllner, *Geschichte*, str. 404.

Zásip

Med župniki v Zásipu se omenjata dva, ki sta povezana s protestantizmom. Prvi je že omenjeni Marko Žlahnič, navdušen protestant, ki naj bi tu služboval med letoma 1532 in 1556, kot župnika v Gorjah pa ga zasledimo leta 1567, in drugi Gregor Assler (1560–1585), pri katerem je med njegovim službovanjem v Zásipu nekaj časa prebival predikant Krištof Fašang (1572–1573), odstavljani grajski župnik z Bleda.⁸¹

Za konec ...

Reformacijsko gibanje, ki je na Zgornjem Gorenjskem naletelo na ugodna tla, je kljub gorečnosti praviloma zamrlo do leta 1601, ko je protireformacijska komisija s škofom Tomažem Hrenom na čelu obiskala posamezne kraje in poskrbela, da se je prebivalstvo spreobrnilo in priseglo katoliški veri. Tiste družine in posamezniki, ki so bili še vedno versko goreči, so zaradi svojega vztrajanja prodali premoženje in zapustili deželo. Posamezne sledi protestantizma pa lahko v nekoliko bolj oddaljenih krajih zasledimo še sredi 17. stoletja.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko
SI AS 721, Gospostvo Bled
SI AS 1073, Zbirka rokopisov

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
NŠAL, KAL, Špisi, fasc. 21/1; 22/9; 23/2; 23/3;
40/57.

LITERATURA

Adam, Lucijan: *Življenje in delo Jurija Dalmatina ter mesto njegovih del v slovenski književnosti 16. stoletja* (doktorska disertacija). Koper, 2012.
Benedik, Metod: Benedik, Marko. *Kranjska Gora: 600 let župnije: 1390–1990*. Kranjska Gora: Župnijski urad, 1990.
Benedik, Metod: Iz protokolov ljubljanskih škofov. *AES* 10 (1988), str. 10–24.
Cavazza, Silvano: Reformacija v oglejskem patriarhatu: heterodoksne skupine in luteranske skupnosti (in usoda Petra Kupljenika). *Zgodovinski časopis* 55, 2001, str. 409–435.

Čampa, Marjeta: Reformacija v Radovljici. *Radovljiški zbornik*. Radovljica: Škuščina Občine Radovljica, 1992, str. 37–41.

Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813*. Dritter Theil. Laibach, 1875.

Dolinar, France Martin: Oris zgodovine (pra)župnije Radovljica. *Radovljiški zbornik*. Radovljica: Občina Radovljica, 1995, str. 254–270.

Fékonja, Andrej: K spisu »Reformacija v Slovencih«. *Ljubljanski zvon*, 1891, str. 525–532.

Fékonja, Andrej: Reformacija v Slovencih. *Ljubljanski zvon* (1890), str. 477–488 (1. del), 541–546 (2. del), 607–617 (3. del), 656–664 (4. del), 712–722 (5. del).

Gestrin, Ferdo: Bled v fevdalnem obdobju – do konca 18. stoletja. *Kronika* 32, 1984, str. 119–130.

Gornik, Franc: *Bled v fevdalni dobi*. Bled: Zavod za napredek turizma, 1967.

Gornik, Franc: Luteranstvo in protireformacija na Bledu v 16. stoletju. *Zgodovina blejske župnije*. Celje: Mohorjeva družba; Bled: Župnijski urad, 1990, str. 139–145.

Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1910.

Kimovec, Frančišek: *Bled nekdanj in sedaj*. Ljubljana: Jezerska cerkev, 1908.

Lavtižar, Jožef: *Zgodovina župnij in zvonovi v dekaniji Radolice*. Ljubljana, 1897.

Mugerli, Marko: *Cerkvene razmere v ljubljanski škofiji v času škofa Otona Buchheima (1641–1664)* (doktorska disertacija). Ljubljana, 2011.

Mugerli, Marko: Kranjskogorska župnija od reformacije do prve svetovne vojne. *Med Julijci in Karavankami*. Jesenice: Gornjskesavski muzej, 2011, str. 45–64.

Müllner, Alfons: *Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien von der Urzeit bis zum Anfange des XIX. Jahrhunderts*. Wien und Leipzig, 1909.

Parapat, Janez: Doneski k zgodovini kranjskih mest. I. Radolice. *Letopis Matice slovenske za 1872* in 1873, str. 3–12.

Podlogar, Leopold: Iz zgodovine kranjskih trgov. II. Kranjski trgi. 1. Bela Peč. *Vrtec* 50 (1920), št. 1–2, str. 25–27; št. 3–4, str. 51–56.

Podlogar, Leopold: Iz zgodovine kranjskih trgov. II. Kranjski trgi. 3. Jesenice. *Vrtec* 51 (1921), št. 1–2, str. 16–19; št. 3–4, str. 43–46; št. 5–6, str. 69–70.

Podlogar, Leopold: Iz zgodovine kranjskih trgov. II. Kranjski trgi. 5. Kropa. *Vrtec* 52 (1922), št. 1–2, str. 17–20; št. 3–4, str. 41–43.

Pokorn, Franc: Doneski k zgodovini Bleda in okolice. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, 14, 1904, str. 1–8, 110–125, 145–168.

Preinfalk, Miha: *Auerspergi: po sledih mogočnega tura*. Ljubljana: Založba ZRC, 2005.

Radics, Peter: *Herbard VIII. Freiherr zu Auersperg (1528–1575), ein krainischer Held und Staatsmann*. Wien, 1862.

⁸¹ Lavtižar, *Zgodovina*, str. 135. Glej tudi spletno stran: <https://sites.google.com/site/zupnijazasip/zgodovina-zupnije>; pridobljeno 21. 7. 2016.

- Razvaline Kamen. *Tedenske slike* 1, št. 30 (25. 6. 1926), str. 1.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain*. Laybach, Nürnberg, 1689.
- Voje, Ignacij: Odnos fevdalnih rodbin na Kranjskem do reformacije. *Zgodovinski časopis* 49, 1995, str. 67–74.
- Wallner, Julius: Herbard von Auersperg und die Vel-deser Herrschaft. *Mitteilungen des Musealvereins für Krain* 2, 1889, str. 149–262.
- Zorec, Črtomir: Pomenki o nekaterih krajih radovljiške občine. *Glas XXXII*, št. 65 (17. 8. 1979), str. 9.
- Žabota, Barbara: Die Entwicklung des Protestantismus in den slowenischen Gebieten der Brixner und Freisinger Hochstifte. *Blaznikov zbornik: Festschrift für Pavle Blaznik*. Ljubljana, Škofja Loka: Založba ZRC, 2005, str. 165–174.
- Žabota, Barbara: Razvoj protestantizma na slovenskih ozemljih briksenske in freisinške škofije. *Blaznikov zbornik: Festschrift für Pavle Blaznik*. Ljubljana, Škofja Loka: Založba ZRC, 2005, str. 147–154.
- Žnidaršič Golec, Lilijana: *Duhovniki kranjskega dela ljubljanske škofije do tridentinskega koncila*. AES 22, Ljubljana, 2000.

ELEKTRONSKI VIRI

- <https://sites.google.com/site/zupnijazasip/zgodovina-zupnije> ; pridobljeno 21.7.2016.
- <http://www.radolca.si/kropa-trg/> ; pridobljeno 19. 8. 2016.

S U M M A R Y

Reformation and Counter-Reformation in Zgornja Gorenjska

In the 16th century, Zgornja Gorenjska was one of the many parts of present-day Slovenian territory that felt the influence of the Reformation movement. Conditions were favourable for the emergence of two major Protestant centres, as well as a few places where Protestant activity was documented to a lesser extent.

The first major Protestant centre developed in Bled or, more specifically, in the Bled seigniory. Its beginnings date back to before 1550, since the economic life of the Bled parish church was controlled by the members of the Dietrichstein family, who were ardent supporters of the new religion from very early on. About 1556, Krištof Fašang, an impassioned follower of the new teachings as well, was appointed parish priest of Bled. Other two visible members of

the local Protestant community were the leaseholder of the Bled seigniory, Herbard Baron Auersperg, and his wife Maria Kristina, née Spaur-Valör. Between 22 and 24 June 1561, the latter hosted at her home in Bled none other than Primož Trubar, who returned to Carniola at the behest of the Provincial Estates. That the Protestant centre was indeed a noteworthy one is also confirmed by the piece of information that Faschang provided during his visitation in 1571, according to which he had about 1100 to 1200 followers among the nobility, officials and servants in Bled and the surrounding area.

The second important Protestant centre developed once Lesce and Radovljica established a connection with the Katzenstein Castle near Begunje. The central figure was preacher Peter Kupljenik, a native of Radovljica, who first served in Kovor as a Catholic parish priest and then as a preacher in Lesce. He was secured the position of a paid preacher by Moritz von Dietrichstein, the leaseholder of the seigniory of Radovljica. The origins of Protestantism in Radovljica most probably date back to the time before 1560 and during his visitation in 1571 Kupljenik already had a congregation of 400 believers, mostly among Radovljica's townsmen, local nobility and their servants. Due to the constant pressure from Archduke Karl, the centre of the Protestant movement gradually moved to the Katzenstein Castle. In 1577 its owner, Juliana Kazianer, had part of the castle rearranged for liturgical purposes, so that the Protestants wouldn't need to use the nearby Catholic church as their place of worship. Despite the Archduke's prohibitions, rallies in Begunje attracted great crowds, which ultimately led Juliana Kazianer to build a special Protestant chapel on the castle grounds in 1584.

Elsewhere in Zgornja Gorenjska the Protestant movement attracted a considerably smaller number of followers. The only Protestants in Bela Peč (Weissenfels) were the steward of the Bela Peč manor, Andrej Nastran, and a few craftsmen; sources for Gorje mention a preacher Marko Žlahtnič, who was also active in Zásip, alongside Gregor Assler, who briefly hosted Krištof Fašang, the deposed parish priest of Bled.

In March 1601 a Counter-Reformation commission visited Zgornja Gorenjska under the leadership of Tomaž Hren, the Bishop of Ljubljana. By that year, the situation in Bled had calmed down, even though the bishop was still concerned about the possible revival of the Reformation movement. A different situation presented itself in Begunje, where the commission blew up a castle chapel, or in Bela Peč, where the castle steward was bound and driven to Ljubljana, where the rector of the Jesuit College made him see "the error of his ways", convert and swear his loyalty to Catholic faith. A few isolated incidents related to Protestantism continued to take place in Bela Peč until the mid-17th century.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 669.162.2(497.452Nomenj)"16"

Prejeto: 4. 10. 2016

Veronika Pflaum

dr., kustosinja, Gorenjski muzej, Tomšičeva 42, SI-4000 Kranj
E-pošta: veronika.pflaum@gorenjski-muzej.si

»Plavž svete Heme«**Livarna železa pri Nomenju v Bohinju****IZVLEČEK**

Vzhodno od Bohinjske Bistrice, nasproti vasi Nomenj, ležijo ob potoku Plavžarica razvaline metalurškega obrata. Kraj je ustno izročilo nekdanje imenovalo »pri sveti Hemi«, razvaline pa še danes poznamo kot »plavž svete Heme« ali »Hemin plavž«. V nasprotju z ustnim izročilom zgodovinski viri pričajo, da gre za livarno železa iz 17. stoletja, povezano z rudnikom živega srebra v Idriji. Delovala je le kratek čas, nato sta njen obstoj in lega zašla v pozabo. Zanj so se ponovno zanimali arheologi in raziskovalci tehniške dediščine v 20. stoletju, ki so tudi izkopali ostaline stavb livarne.

KLJUČNE BESEDE

Bohinj, železarstvo, livarna železa, 17. stoletje, Konrad Widerholt/Wiederholdt von Weidenhofen, arheološke raziskave, sveta Hema, ustno izročilo

ABSTRACT**'ST. HEMMA BLAST FURNACE'. IRON FOUNDRY AT NOMENJ IN BOHINJ**

East from Bohinjska Bistrica and across the Nomenj village, there lie the ruins of a metallurgical plant by the brook called Plavžarica. In the oral tradition, the place used to be known as 'St. Hemma's' and the ruins are still called 'St. Hemma Blast Furnace'. Contrary to the oral tradition, historical sources prove that this is a 17th century iron foundry which only operated briefly, and then its existence and location were soon forgotten. In the 20th century, the foundry aroused the interest of the archaeologists and researchers of the technical heritage again. They also excavated the remains of the foundry buildings.

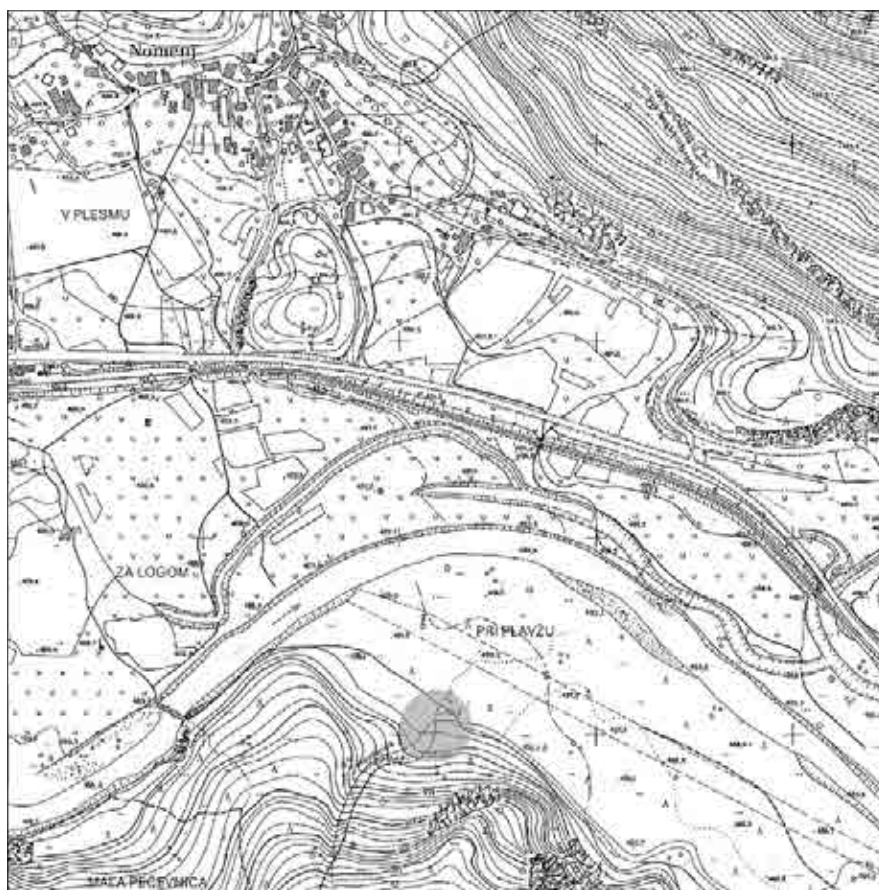
KEY WORDS

Bohinj, iron industry, iron foundry, 17th century, Konrad Widerholt/Wiederholdt von Weidenhofen, archaeological research, St. Hemma, oral tradition

Uvod

Vzhodno od Bohinjske Bistrice, nasproti vasi Nomenj, ležijo ob potoku Plavžarica oz. Plavževka razvaline metalurškega obrata. Kraj je ustno izročilo nekdanj imenovalo »pri sveti Hemi«, razvaline pa še danes poznamo kot »plavž svete Heme« ali »Hemin plavž«. Gre za ostaline livarne, ki je stala ob vznožju severnega pobočja Jelovice, nedaleč stran od Save Bohinjke. Mimo livarne poteka stara srednjeveška tovarna pot na Nemški Rovt in dalje čez Baško sedlo na Primorsko in v Italijo.

fons Müllner.¹ Povod za gradnjo livarne pri Nomenju je bila torej potreba po litoželeznih retortah za žganje živosrebrove rude v rudniku živega srebra v Idriji, čeprav jih nato od tam niso serijsko naročali. Zdravnik Konrad Widerholt in lekarniški pomočnik Augustin Petraeus sta leta 1644 za idrijski rudnik izumila povsem nov način pridobivanja živega srebra s posevno destilacijo v litoželeznih retortah, ki sta si jih tudi sama zamislila. Po uspešnem poskusnem žganju so leta 1647 naročili večje število retort v fužini na Javniku, vendar niso bile ustrezne kakovosti. Hkrati je Widerholt sam začel graditi livarno v Bohinju.

Lega livarne ob potoku Plavžarica ob vznožju Jelovice (zemljevid: GURS).

Zgodovina livarne

Livarno železa pri Nomenju v Bohinju je dal postaviti sredi 17. stoletja (verjetno leta 1647) ljubljanski zdravnik, tudi dolgoletni deželni zdravnik za Kranjsko, dr. Konrad Widerholt/Wiederholdt von Weidenhofen († 1661) z namenom, da bo v njej ulival železne retorte za žganje živosrebrove rude, »vojaške instrumente« (domnevno topovske krogle in topovske cevi), železne peči, možnarje in drugo. Podatki so znani iz dokumenta, nekakšnega priporočila oz. mnenja k Widerholtovi prošnji za dovoljenje za gradnjo livarne. Dokument je v prepisu objavil Al-

Postopek Widerholt-Petraeus so v Idriji dokončno uvedli v letih 1653 do 1656. Na Kranjskem izdelane litoželezne retorte, ki so jih poskusno izdelali v več fužinah na Gorenjskem (tudi pri Georgu Locatelliju

¹ Müllner, *Geschichte*, str. 340–341. V Müllnerjevem prepisu dokument nosi datum 8. maj [1]617, kar se glede na dejstvo, da so v Idriji litoželezne retorte kor Widerholtov izum v postopku pridobivanja živega srebra začeli uvajati v 40-ih letih 17. stoletja, ne zdi verjetno. Menimo, da gre za napako v prepisu in da je pravilna letnica dokumenta [1]647. Po Müllnerjevem prepisu je podpisnik dokumenta Leopold Rabschissl. Verjetno gre za Leopolda Raumschissla/Raumschüssla. Za opozorilo se zahvaljujem dr. Mihi Preinfalku.

Pogled na ostaline livarne in potok Plavžarico proti severu spomladi leta 2016 (foto: V. Pflaum).

v Bohinju), niso dosegale primerne kakovosti, zato so retorte več desetletij kupovali v Šentvidu ob Glini na Koroškem. Leta 1696 so v Idriji v postopku destilacije živega srebra litoželezne retorte zamenjali s cenejšimi in uporabnejšimi kovanimi iz železne pločvine.²

Janez Vajkard Valvasor leta 1689 v *Slavi vojvodine Kranjske* na dveh mestih omenja livarno železa v Bohinju, brez poimenovanja in navedbe točne lokacije: »Razen tega pa se eno miljo navzdol [od Bohinjske Bistrice, op. avtorice] nahaja livarna, v kateri vlivajo vse mogoče stvari iz železa. Lastnik je gospod Locatelli.«³

»Še dlje spodaj [od Bohinjske Bistrice, op. avtorice] stoji livarna, ki je prav tako last gospoda Locatellija. V le-tej ulivajo železne retorte za žganje živosrebrove rude; kakor tudi druge stvari, ki se običajno ulivajo iz železa.«⁴

Kot lastnika livarne Valvasor navaja »gospoda Locatellija«. V njegovem času je bila torej livarna že v rokah družine Locatelli, ene vodilnih železarskih družin tistega časa v Bohinju.⁵

Kdaj je livarna nehala delovati, ni znano. Konec 18. stoletja, ko je Bohinj opisal Baltazar Hacquet,⁶

zanesljivo ni več obstajala in ni bila več prisotna v spominu prebivalcev, razvaline pa so takrat domnevno že povezovali z legendarnimi plavži svete Heme v Bohinju.⁷

Livarna je bila edinstveni metalurški obrat tedanjega časa v Bohinju in na Gorenjskem ter druga najstarejša livarna železa na Kranjskem. Starejša je bila le livarna železa pod izvirom Hublja pri Ajdovščini.⁸

Raziskave livarne v 20. stoletju

V začetku 20. stoletja je po skoraj dveh stoletjih pozabe zgodovino livarne raziskoval arheolog Alfons Müllner, večletni kustos in ravnatelj Deželnega muzeja za Kranjsko v Ljubljani.⁹ Leta 1909 je izdal svoje najpomembnejše strokovno delo, knjigo o zgodovini železa oz. železarstva na Kranjskem, Goriškem in v Istri (*Geschichte des Eisens in Inner-Österreich von der Urzeit bis zum Anfange des XIX. Jahrhunderts. Erste Abteilung: Krain, Görz und Istrien*).¹⁰ V njej je v zgodovinskih virih izpričano livarno iz 17. stoletja v Bohinju identificiral z razvalinami pri Nomenju.¹¹ Njegove ugotovitve še danes veljajo.

Avgusta leta 1938 je razvaline livarne izkopaval arheolog Walter Schmid, nekajletni kustos in ravnatelj Deželnega muzeja za Kranjsko v Ljubljani, pozneje v Gradcu kustos tamkajšnjega muzeja in univerzitetni profesor ter ves čas tudi pomemben

² Pregled zgodovine uporabe litoželeznih retort v Idriji je povzet po Kavčič, *Živo srebro*, str. 95–106, in Soukup, *Chemie*, str. 169–174.

³ Valvasor, *Die Ehre*, 1. zvezek, 2. knjiga, 8. poglavje, str. 128. Slovenski prevod iz Valvasor, *Slava*, str. 190.

⁴ Valvasor, *Die Ehre*, 1. zvezek, 3. knjiga, 25. poglavje, str. 396. Slovenski prevod iz Valvasor, *Slava*, str. 462.

⁵ O članih družine Locatelli in njihovih železarskih posestih v Bohinju podrobno Müllner, *Geschichte*, str. 348–351. Zadnji moški član bohinjske veje družine Locatelli je umrl leta 1722.

⁶ Hacquet, *Oryctographia*, str. 14–25.

⁷ Müllner, *Geschichte*, str. 342–343.

⁸ Prav tam, str. 341.

⁹ Gabrovec, *Müllner*.

¹⁰ Müllner, *Geschichte*.

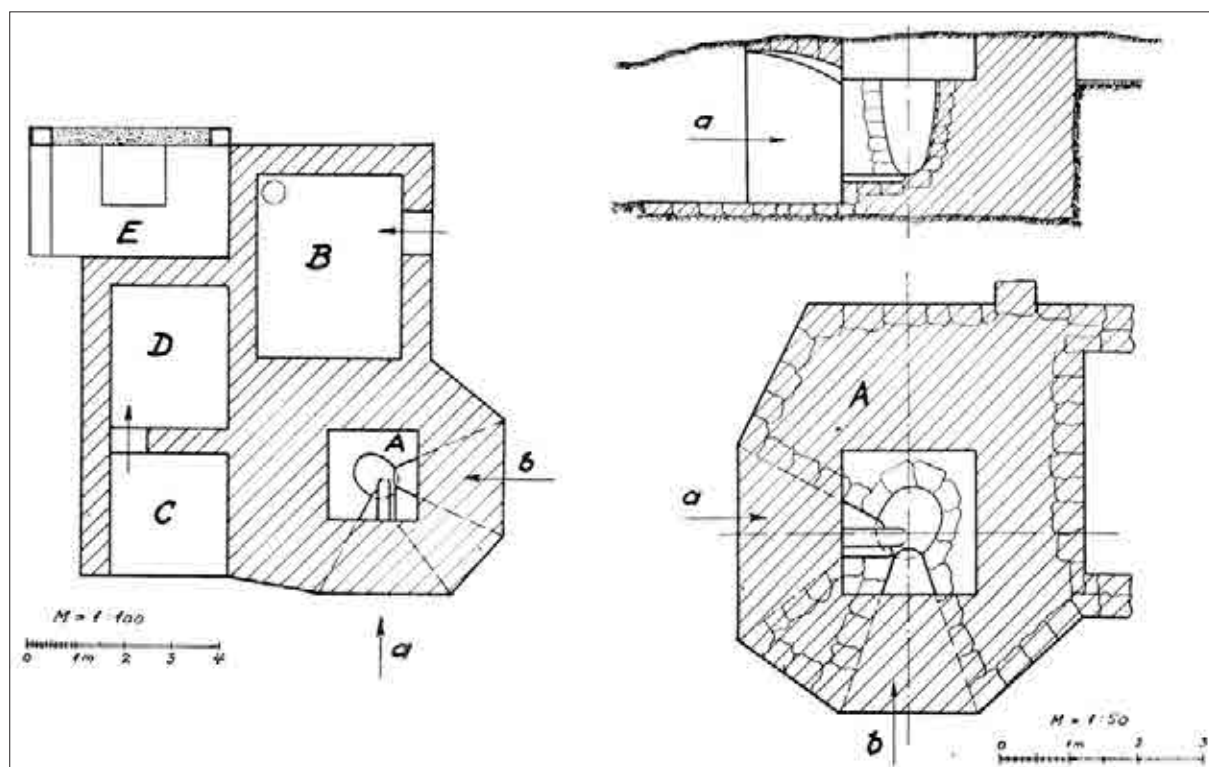
¹¹ Prav tam, str. 342–343.

raziskovalec arheologije Bohinja.¹² Arheološkim raziskavam W. Schmid pri Nomenju sta precej pozornosti namenila časnika *Jutro* in *Slovenec*.¹³ Walter Schmid je takrat izkoristil obstoječe ljudsko poimenovanje razvalin po sveti Hemi in v javnosti zatrdil, da je odkril ostaline plavža in pripadajoče stanovanjske stavbe (gradiča, kot mu pravi) iz 11. stoletja, ki sta bila dejansko last Heme Krške oz. svete Heme.¹⁴ Domnevno je to storil, da je od konservativne banske uprave lažje pridobil finančna sredstva za izkopavanja.¹⁵ Januarja tega leta je bila namreč Hema Krška uradno razglašena za svetnico. Možnost, da gre za metalurški objekt, ki je bil nekdanj last Heme Krške, je že leta 1939 zavrnil Janez Veider, slovenski pisec življenjepisa sv. Heme in izročila o njej na slovenskem ozemlju.¹⁶ Tudi Walter Schmid je kmalu svojo opredelitev preklical in najprej menil, da gre za stavbe iz

15. ali 16. stoletja,¹⁷ kasneje pa je sledil Müllnerjevi interpretaciji.¹⁸

Walter Schmid svojih izkopavanj žal ni objavil, prav tako ni znano, kje je njegova dokumentacija izkopavanj.¹⁹ Ohranil pa se je njegov natančen opis odkopanih ostalin, ki ga je leta 1944 kot del tipkopisnega sestavka o železarstvu v Bohinju²⁰ napisal na prošnjo uredništva *Tovarniškega vestnika Kranjske industrijske družbe* na Jesenicah in jim ga tudi poslal.²¹

Izkopavanja Walterja Schmidja je dokumentiral tudi ljubiteljski fotograf Slavko Smolej, sicer elektrotehnik v Kranjski industrijski družbi, po drugi svetovni vojni pa ravnatelj Metalurške industrijske šole na Jesenicah in tudi upravnik Tehničnega muzeja Železarne Jesenice.²² Že poleti leta 1938 je v časnikih *Jutro* in *Slovenec* ter v *Tovarniškem vestniku Kranjske industrijske družbe* podrobno poročal o izkopavanjih

Tloris livarne (pogled proti jugu) in načrt talilne peči v preseku in tlorisu (pogled proti vzhodu), ki jih je narisal Slavko Smolej (po: Smolej, *Najstarejša livarna*, sl. 2 in 3).

¹² Gabrovec, Schmid; Baš, Schmid; Kastelic, Walter Schmid; Klemenc, *In memoriam*.

¹³ *Jutro*, 7. 8. 1938, št. 182, str. 5; *Slovenec*, 12. 8. 1938, št. 184a, str. 3; *Jutro*, 9. 10. 1938, št. 235, str. 5.

¹⁴ *Slovenec*, 12. 8. 1938, št. 184a, str. 3; *Jutro*, 9. 10. 1938, št. 235, str. 5; Smolej, *Plavž sv. Heme*, str. 4.

¹⁵ Tako sklepa Slavko Smolej, *Najstarejša livarna*, str. 57; Smolej, *Srednjeveška topilnica*, str. 15.

¹⁶ Veider, *Kneginja Ema*, str. 181. Njegov argument je bil, da Hema Krška in njen mož Viljem v Bohinju nista imela posesti, saj so ti kraji pripadali briksenski škofiji.

¹⁷ Smolej, *Najstarejša livarna*, str. 57; Smolej, *Srednjeveška topilnica*, str. 15.

¹⁸ GMJ, arhiv KID, serija 1918–1945, t. e. 54, arhivska enota 599, Walter Schmid, *Das Eisenwesen von Wochein*, str. 9–10.

¹⁹ Po nedavnem ustnem podatku nekaj najdb Schmidovih izkopavanj livarne pri Nomenju hrani Narodni muzej Slovenije.

²⁰ GMJ, arhiv KID, serija 1918–1945, t. e. 54, arhivska enota 599, Walter Schmid, *Das Eisenwesen von Wochein*, 14 paginiranih strani, opis ostalin livarne na str. 9–12.

²¹ GMJ, arhiv KID, serija 1918–1945, t. e. 54, arhivska enota 599, pismo W. Schmidja g. Kuharju z dne 1. julija 1944 in pismo W. Schmidja g. Kuharju z dne 26. avgusta 1944.

²² Orel, Smolej; Slavko Smolej.

Walterja Schmida pri Nomenju.²³ Dva članka o livarni, s kratko zgodovino, z opisi stavb in opisom domnevnega postopka dela, pa je napisal še v petdesetih letih.²⁴ Smolejeve objave so, po Müllnerjevi objavi zgodovine in lokacije livarne leta 1909, prve in edine pregledne strokovne objave livarne doslej. Smolejeve maloštevilne fotografije so edina ohranjena dokumentacija izkopavanj,²⁵ njegovi načrti livarne pa so se ohranili le v njegovih objavah.

Leta 1972 je zaraščeno in zasuto glavno stavbo livarne ponovno odkopal Tehnični muzej Železarne Jesenice, ki ga je takrat vodil Miloš Magolič. Njihovo delo dokumentirajo le številne fotografije z opisi.²⁶

Opis ostalin livarne²⁷

Kompleks livarne pri Nomenju obsega tri stavbe – Walter Schmid jih je poimenoval stanovanjska hiša (3), skladišče za oglje (2) in livarska stavba (1). Arheološko je raziskal vse tri, dokaj podrobni opisi so ohranjeni le za stanovanjsko hišo in livarsko stavbo. Nekaj dodatnih podatkov o livarski stavbi nam

nudijo opisi fotografij izkopavanj leta 1972. Glavna stavba livarne, t. i. livarska stavba, leži v bližini potoka Plavžarica, med potokom in potjo na Nemški Rovt. Na drugi strani poti, vzhodno od glavne stavbe livarne, je bilo t. i. skladišče za oglje. T. i. stanovanjska stavba je bila postavljena na približno 20 metrov višje ležeči naravni terasi nad skladiščem, južno od njega.²⁸

1 Glavna stavba livarne

Stavba je bila delno vkopana v breg, zidovi so tam še danes ohranjeni do skoraj treh metrov višine. Dolga je bila 18,2 metra in široka 9,55 metra, stene so bile debele 55 centimetrov, le okrog jaška peči 1,5 metra. Sestavljalo jo je pet prostorov, ki jih je S. Smolej označil kot: A peč, B delavnica, C predprostor, D skladišče in E kuhinja.²⁹ Stavba je bila masivno zidana iz lomljencev in apnene malte, le prostor E iz lesa. Stiki zidov kažejo, da sta bila prostora C in D (torej verjetno tudi prostor E) pozneje prizidana prvotnemu jedru stavbe, ki ga sestavljata le peč (A) in prostor B.

Pogled skozi obok peči (a) v jašek peči leta 1938 (foto: Slavko Smolej, fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice).

Pogled skozi nekdANJI obok (a) v jašek peči ob odkopu livarne leta 1972 (foto: Miloš Magolič, fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice).

²³ *Slovenec*, 12. 8. 1938, št. 184a, str. 3; *Jutro*, 9. 10. 1938, št. 235, str. 5; Smolej, *Plavž sv. Heme*.

²⁴ Smolej, *Najstarejša livarna*; Smolej, *Srednjeveška topilnica*.

²⁵ Fotografije hrani Gornjesavski muzej Jesenice.

²⁶ Fotografije hrani Gornjesavski muzej Jesenice.

²⁷ V opisu so združeni podatki iz: GMJ, arhiv KID, serija 1918–1945, t. e. 54, arhivska enota 599, Walter Schmid, *Das Eisenwesen von Wochein*, str. 10–12; Smolej, *Plavž sv. Heme*, str. 4–5; Smolej, *Najstarejša livarna*, str. 54–55; Smolej, *Srednjeveška topilnica*, str. 13–14; *Slovenec*, 12. 8. 1938, št. 184a, str. 3; *Jutro*, 9. 10. 1938, št. 235, str. 5; opisi fotografij izkopavanj leta 1972, ki jih hrani Gornjesavski muzej Jesenice.

²⁸ Skica lege stavb livarne v Smolej, *Najstarejša livarna*, sl. 1, in Smolej, *Srednjeveška topilnica*, slika na str. 13.

²⁹ W. Schmid (GMJ, arhiv KID, serija 1918–1945, t. e. 54, arhivska enota 599, Walter Schmid, *Das Eisenwesen von Wochein*, str. 11–12) je prostore označil drugače: A peč (Smolej: A), B livni prostor pred pečjo (Smolej: brez oznake). C delavnica (Smolej: B), D predprostor skladišča E (Smolej: C), E skladišče (Smolej: D), F kuhinja (Smolej: E), G stranski prostor delavnice C (Smolej: brez oznake). Ohranili smo poznejše Smolejeve oznake, ker jih je uporabil tudi na svojem načrtu. V opisih fotografij izkopavanj leta 1972, ki jih hrani Gornjesavski muzej Jesenice, pa so uporabili oznake prostoro po W. Schmidu, ne S. Smoleju.

*Pogled z vrha v jašek peči ob izkopavanjih leta 1938
(foto: Slavko Smolej, po: Smolej,
Najstarejša livarna, sl. 5).*

Danes ruševine stavbe niso več toliko ohranjene kot v času izkopavanj leta 1938, še posebej območje peči, ki je bilo takrat v precej boljšem stanju.

A Talilna peč in livni prostor pred njo

Peč je bila ob izkopavanjih leta 1938 še zelo dobro ohranjena. Obdajale so jo 1,5 metra debele stene. Širina peči v zgornjem delu kvadratnega tlorisa

*Ostanki zidanega žleba za izpust tekoče litine iz
jaška peči leta 1972 (foto: Miloš Magolič, fototeka
Gornjesavskega muzeja Jesenice).*

*Ohranjeni del jaška peči spomladi leta 2016
(foto: V. Pflaum).*

je bila 1,17 metra. Dimnik se je po poročanju W. Schmida v času izkopavanj dvigoval še 1,5 m visoko. Na sredini peči je bil 1,5 metra globok jašek ovalnega tlorisa, ki se je jajčasto ožil proti dnu. Zgrajen je bil iz natančno obklesanih kvadrov peščenjaka, debelih do 30 centimetrov. Jašek je obdajalo polnilo iz natusja, kamnov in ilovice. Notranje stene jaška so bile na površini rdeče ožgane in zeleno, modro ter rjavo glazirane s tekočo žlindro.

V zahodni in severni steni peči je bila obokana odprtina. Zahodna odprtina (b na načrtu peči) je bila široka 1,08 metra, proti jašku se je zožila na 50 centimetrov, visoka pa je bila 1,45 metra. Tam je bil verjetno nameščen meh za vpihanje zraka, ki ga je poganjalo vodno kolo na mimo tekočem potoku. Severna odprtina (a na načrtu peči), visoka 1,80 metra, je delavcem omogočala dostop do jaška.

Iz jaška proti severu (po bregu navzdol) je v loku potekal zidan zaokrožen žleb oz. livni jarek proti nižje ležečemu poglobljenemu livnemu prostoru. Leta 1972 so očistili in delno izkopali tudi območje livnega prostora pred pečjo livarne, ki ga je delno raziskal že W. Schmid. Fotografij arheoloških ostalin na tem območju ni. Livni prostor, tlakovani z (rdeče ožgano) ilovico, je meril 2,2 metra v širino in 2,0 metra v dolžino. W. Schmid je tam našel tudi dele litoželeznih retort. Ognjišče je bilo v času izkopavanj močno uničeno, nekdanj pa po domnevah W. Schmida visoko približno 90 cm. V vzhodni steni ognjišča je bil drugi žleb kot dovod za vpihanje zraka. Ob severozahodnem vogalu je ležal velik grobo obklesan kamen (60 × 50 × 35 cm), ki je po W. Schmidu verjetno služil kot nakovalo.

Pogled v prostor B proti vzhodu spomladi leta 2016. V vzhodni steni je vidno, da južni zid prostora D ni bil zgrajen hkrati s to steno, saj na stiku nista gradbeno spojena (foto: V. Pflaum).

Ostanki lesa (verjetno tramovnega stropa) ob odkopu prostora B leta 1972 (foto: Miloš Magolič, fototeka Gornjesaškega muzeja Jesenice).

V peči so po mnenju Iva Janeza Cundriča uporabljali dva različna metalurška postopka – plavžarskega, v katerem so železovo rudo raztalili v surovo železo oz. beli grodelj, in livarskega, v katerem so nato raztalili surovo železo in iz njega izdelali sivo litino. Jašek peči so pri dnu predrli, da so izpustili tekočo litino, ob ponovitvi postopka pa so ga ponovno zazidali. Tekoča litina je stekla po žlebu in zalila kalupe

v livnem prostoru. Na območju livarne so našli dve vrsti livarske žlindre: v večjih količinah gladko steklasto žlindro žive modrozelenne barve z zelo majhno vsebnostjo železa in tudi mehurjasto žlindro z deloma visoko vsebnostjo železa (sive litine).³⁰ Nasprotno je Alfons Müllner iz dokumenta, ki ga je objavil v prepisu, sklepal, da so tam talili tuje surovo železo oz. grodelj, torej da so ga v livarno pripeljali od drugod.³¹

B Delavnica

Tlak prostora je bil izdelan iz steptane ilovice, prekrte s smrekovimi deskami. V vzhodni steni prostora je bila niša. Na tleh prostora so se ohranili ostanki lesa domnevnega stropa iz tramov, nad katerim je bilo po mnenju W. Schmida morda še zgornje nadstropje. Prostor je bil v smeri vzhod–zahod predeljen z 1,6 metra visokim in 55 centimetrov debelim zidom, ki na načrtu ni označen in ni več ohranjen. Za zidom je bil nasut zelo fin pesek, na njem pa je ležalo več odlomkov brusnih kamnov in v kotu brusni kamen premera 30 centimetrov iz peščenca.

C Predprostor

Po opisu W. Schmida je bil prostor C odprt na spodnjo (severno) stran, proti potoku. Leta 1972 pa so pri odkopu ruševin odkrili ostanke zidu na tej strani in vhod s kamnitim pragom na sredini zidu. Odkrili so tudi ostanke tlaka iz lesenih desk.

³⁰ Cundrič, *Pozabljeno*, str. 64–65.

³¹ Müllner, *Geschichte*, str. 341–342.

Leta 1972 odkriti severni zid in kamniti prag prostora C (foto: Miloš Magolič, fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice).

D Skladišče

Prostor je bil ometan in tlakovan z lesenimi podnicami. V njem je W. Schmid našel manjše kose rude dveh vrst – bobovec in rudo, ki je izgledala kot manganova ruda, pa tudi žlindro in kose železa, med njimi ostanek neke cevi. Prostora D in C je ločevala zidana predelna stena, ki ni imela gradbenega spoja z zahodno steno teh dveh prostorov. Ob izkopavanjih leta 1972 se je porušila.

Lesene podnice v prostoru D, ki so jih leta 1972 odkrili v širini enega metra od vzhodne stene (foto: Miloš Magolič, fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice).

E Kuhinja³²

Prostor E je bil edini del stavbe, ki je bil zgrajen iz lesa, v breg na njeni južni strani. Na sredini prostora je bilo ognjišče dimenzij 1,4 × 1,4 metra. Fotografij raziskanega prostora E iz časa Schmidovih izkopavanj ni, leta 1972 pa tega dela niso odkopali.

2 Skladišče za oglje

Walter Schmid je odkril trdno zidan zid, dolg 17,5 metra in debel 75 centimetrov, preostali del stavbe je bil verjetno grajen iz lesa. Zid je potekal približno v smeri vzhod–zahod. Na tem mestu je našel železen kavelj.

3 Stanovanjska stavba

Stavba je bila dolga 12,85 metra in široka 7,60 metra, sestavljali so jo trije prostori (A, B in C po W. Schmidu). Dobro grajeni in ometani zidovi debeline približno 60 centimetrov so bili ohranjeni do višine 1,8 metra. Grajeni so bili iz neenakomernih, delno obdelanih kamnov. Stavba je imela morda tudi nadstropje. Prostori so bili nekdanj tlakovani s steptano ilovico, obloženo s smrekovimi deskami.

Prostor A je imel po besedah W. Schmidu bel oplesk. V prostoru B je bila niša s klopjo, široko 80 centimetrov in visoko 50 centimetrov ter obloženo s ploščami iz skrilavca. V kotu prostora C je stalo veliko ognjišče, obloženo s ploščami iz skrilavca. V ostankih dimnika so ležali kosi pečnic peči, za katero W. Schmid domneva, da je stala v zgornjem nadstropju stavbe. Na eni pečnici je bil upodobljen konj, na drugi jeruzalemski križ.

Ustno izročilo o sveti Hemi v Bohinju

Ustno izročilo razvaline livarne povezuje s sveto Hemo. Hema Krška (rojena konec 10. stoletja, umrla morda leta 1045) je bila po rodu iz bavarskega najvišjega sloja plemstva, po ženski veji prednikov je domnevno izvirala iz bavarske dinastije Luitpoldin-gov, imela pa je tudi prednike v slovanski (moravski) aristokraciji. Njen mož Viljem II., grof Breške in Savinjske grofije, je bil po rodu prav tako iz ene najodličnejših bavarskih plemiških rodbin, Viljemovcev. Po njegovi smrti leta 1036 je Hema v svojih rokah združila lastne posesti na avstrijskem Koroškem z moževimi posestmi na ozemlju današnje Avstrije in Slovenije (predvsem na Štajerskem in Dolenjskem) in s tem postala ena najbogatejših žensk svojega časa. V lasti je imela obsežno posest v Furlaniji, ob zgornji Anizi na avstrijskem Štajerskem, na avstrijskem Koroškem, v Posavinju in Posotelju (severno in vzhodno od Celja, Kozjansko, Bizeljsko) in na Dolenjskem (med Krko in Savo ter Mirno in Dravo). Leta 1043

³² W. Schmid jo imenuje tudi soba za hlapce.

Izkopavanje stanovanjske hiše leta 1938. Desno je verjetno t. i. prostor B po W. Schmidu, z nišo v steni (foto: Slavko Smolej, fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice).

Pogled na stanovanjsko stavbo proti jugu spomladi leta 2016, verjetno na prostor B, s porušeno nišo v južni steni (foto: V. Pflaum).

Pogled na stanovanjsko stavbo proti jugovzhodu spomladi leta 2016. Desno je verjetno zidano ognjišče v kotu prostora C (foto: V. Pflaum).

je v Krki na Koroškem ustanovila plemiški damski samostan.³³

Hemo Krško so začeli častiti kot svetnico vsaj v drugi polovici 12. stoletja,³⁴ kanonizirana pa je bila 5. januarja 1938. V Bohinju je bilo čaščenje sv. Heme vezano predvsem na Nemški Rovt in Bitnje, kamor so ga verjetno v srednjem veku (13. stoletju) zanesli nemško govoreči naseljenci s Koroške.³⁵ Kar dve sakralni upodobitvi iz Bohinja naj bi po ljudskem prepričanju prikazovali sv. Hemo. Poznogotski relief iz prve četrtine 16. stoletja, vstavljen v baročni zlati oltar v podružnični cerkvi sv. Ahaca na Nemškem Rovtu, po ljudski razlagi predstavlja snidenje Heme Krške in njenega moža Viljema II. na Baškem sedlu po domnevni Viljemovi vrnitvi z romanja v Rim.³⁶ Po strokovni razlagi relief predstavlja srečanje Joahima in Ane pri jeruzalemskih Zlatih vratih.³⁷ Baročni kipec iz atike stranskega oltarja sv. Uršule v podružnični cerkvi sv. Marjete v Jereki naj bi upodabljal sv. Hemo z modelom cerkve v rokah.³⁸ Ustno izročilo pravi tudi, da je bila sv. Hema lastnica cerkev v Bitnjah in na Nemškem Rovtu.³⁹

Po ustnem izročilu je imela Hema Krška v Bohinju v lasti rudnike in topilnice železa (t. i. »plavži sv. Heme«), bila naj bi tudi začetnica srednjeveškega železarstva v teh krajih, tu naj bi tudi občasno prebivala. Njeni naj bi bili tudi kovačnica in žebljarna v Soteski. Ljudsko poimenovanje za livarno pri Nomenju je »plavž sv. Heme«, kraj njenih ruševin so imenovali tudi »pri sv. Hemi« ali »na plavžu svete Heme«, stanovanjsko stavbo ob njej pa »gradič sv. Heme«. Legenda omenja tudi Hemino žago v Grmečici. V Logu ali na Lazih v Bohinju naj bi W. Schmid odkopal ostanke hleva sv. Heme.⁴⁰

Tudi v Bohinju se je, tako kot v drugih krajih po Sloveniji in na Koroškem, ohranila legenda o Hemi-

nem pravičnem plačilu delavcev: vsak delavec je iz predpasnika/košare lahko vzel toliko zlatnikov, kolikor si je zaslužil. Če je poskušal vzeti več (ali manj), pa ni mogel.⁴¹ Legenda iz Bitenj pripoveduje, kako je sv. Hema svojo ravan za Ajdovskim gradcem prodala neki domačiji za tri hlebe kruha in jo blagoslovila z besedami, da pri tej hiši nikoli ne bo manjkalo kruha, kar naj bi se nato tudi uresničilo.⁴²

V nasprotju z ustnim izročilom lahko na osnovi doslej znanih zgodovinskih podatkov o obsegu posesti Heme Krške in njenega moža Viljema⁴³ ter podatkov o lastništvu posesti v Bohinju v štiridesetih letih 11. stoletja⁴⁴ sklepamo, da ni mogoče, da bi bila Hema Krška lastnica rudnikov in posesti v Bohinju, prav tako ni verjetno, da bi tam občasno prebivala.

Odsev dogodkov leta 1938 v leposlovju

Razglasitev Heme Krške za svetnico januarja leta 1938 in Schmidova izkopavanja domnevnega plavža sv. Heme istega leta sta poleg v sočasnem časopisju odmevala tudi v leposlovju. Tako je pisatelj in duhovnik Janez Jalen leta 1938 v svojo povest *Cvetkova Cilka*, ki se dogaja na Koprivniku v Bohinju, vključil tudi ustno izročilo o sveti Hemi v Bohinju,⁴⁵ omenil pa je tudi plavž svete Heme pri Nomenju. Ustno izročilo o sv. Hemi v Bohinju navaja skozi besede Cilkine tete Jere:

»Blažena Hema je vseh Slovencev priprošnjica. Med Kranjci bi jo pa prav posebno morali častiti ravno Bohinjci. V naših krajih so ji rudo topili in večkrat je tudi sama prijezdila s Koroškega čez gore in skozi Sotesko v Bohinj. Na oltarju v Nemškem Rovtu stoji tabla, na njej je v les vrezano, kako svetnica jemlje na vrhu Bače slovo od svojega moža, ko je odbajal v južne kraje. ...«⁴⁶

V povest je vključil tudi legendno zgodbo o lahkoživem kovaču Avguštinu, ki je delal za sv. Hemo prav v njenem plavžu pri Nomenju in se je skupaj s svojo ženo pod Heminim vplivom spreobrnil.⁴⁷ Tako Jera začenja pripoved o Avguštinu:

»V plavžu svete Heme na Nomenju je služil kovač, ki so ga krstili za Avguštin, ljudje so mu pa rekli Ještín. Ni bil nejeveren, le nevnémaren za mašo, zakramente in molitev. Pa za ženskami je prerad gledal.

Vesoljaškega kovača so zatožili pobožni Hemi ...«⁴⁸

³³ Zgodovinski podatki o Hemi Krški in njenem možu Viljemu so povzeti po Štih, *Zgodovinsko* in Štih, *Viljemovci*, str. 242.

³⁴ Štih, *Zgodovinsko*, str. 7.

³⁵ GMJ, arhiv KID, serija 1918–1945, t. e. 54, arhivska enota 599, Walter Schmid, *Das Eisenwesen von Wochein*, str. 8; *Emina romarska pot*, str. 167.

³⁶ Smolej, *Plavž sv. Heme*, str. 4; *Jutro*, 9. 10. 1938, št. 235, str. 5; Jalen, *Cvetkova*, str. 385; GMJ, arhiv KID, serija 1918–1945, t. e. 54, arhivska enota 599, Walter Schmid, *Das Eisenwesen von Wochein*, str. 8.

³⁷ Cevc, *Poznogotska*, str. 146; Klemenčič, *Srečanje*. Kljub temu da je umetnostnozgodovinska stroka že pred več desetletji ovrgla ljudsko razlago, da gre za upodobitev sv. Heme in Viljema, je ta še kar prisotna tudi v novejši literaturi – npr. Dolinar, *Emina romarska pot*, str. 26–27; Till, *Hema Krška*, str. 42, slika na str. 36; *Emina romarska pot*, str. 9, 167.

³⁸ Dolinar, *Emina romarska pot*, str. 26; *Emina romarska pot*, str. 9, 173.

³⁹ *Jutro*, 9. 10. 1938, št. 235, str. 5.

⁴⁰ Podatki o ustnem izročilu so povzeti po: Müllner, *Geschichte*, str. 337, 342; *Jutro*, 7. 8. 1938, št. 182, str. 5; Smolej, *Plavž sv. Heme*, str. 3; *Jutro*, 9. 10. 1938, št. 235, str. 5; Smolej, *Najstarejša livarna*, str. 54, 57; Smolej, *Srednjeveška topilnica*, str. 13, 15; GMJ, arhiv KID, serija 1918–1945, t. e. 54, arhivska enota 599, Walter Schmid, *Das Eisenwesen von Wochein*, str. 8; Cvetek, *Bohinjsko*, str. 240.

⁴¹ Müllner, *Geschichte*, str. 342; Smolej, *Plavž sv. Heme*, str. 4; Cvetek, *Bohinjsko*, str. 240; Cundrič, *Pozabljeno*, str. 34.

⁴² Legendo je po ustni pripovedi zapisala Marija Cvetek, *Bohinjsko*, str. 240.

⁴³ Štih, *Zgodovinsko*, str. 15, 17.

⁴⁴ Štih, *Tisoč let*, str. 24–25.

⁴⁵ Na bohinjsko ustno izročilo o sv. Hemi v Jalnovem delu je opozorila Marija Cvetek, *Bohinjsko*, str. 239–240.

⁴⁶ Jalen, *Cvetkova*, str. 384–385.

⁴⁷ Prav tam, str. 385–387.

⁴⁸ Prav tam, str. 385.

Sklep

Raziskava livarne pri Nomenju v Bohinju, t. i. Heminoga plavža, z zgodovinskega in arheološkega vidika ter z vidika ustnega izročila je osvetlila edinstveno, čeprav kratkotrajno poglavje v zgodovini bohinjskega železarstva.⁴⁹ Dosedanje vedenje o livarni je bilo omejeno na vidik lokalne zgodovine, rudimentaren opis ostalin stavb in metalurški vidik dela v livarni, raziskava pa prinaša nekaj novih spoznanj. Nastanek livarne je preko njenega ustanovitelja, dr. Konrada Widerholta von Weidenhofna, neposredno povezan z rudnikom živega srebra v Idriji. Sistematičen, podroben in celovit opis arheološko raziskanih ostalin livarne, ki temelji neposredno na dokumentaciji raziskovalcev, prinaša nove podatke o arhitekturi livarne. Prvič so bili upoštevani tudi podatki izkopavanj iz leta 1972 in predstavljen izbor takratne fotografske dokumentacije. Bogato in delno še vedno živo ustno izročilo o sveti Hemi v Bohinju, kamor sodi tudi poimenovanje livarne po njej, nima zgodovinske osnove.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

GMJ, arhiv KID – Gornjesavski muzej Jesenice, arhiv Kranjske industrijske družbe
GMJ, arhiv KID, serija 1918–1945, t. e. 54, arhivska enota 599.

ČASOPISNI VIRI

Jutro, 1938.
Slovenec, 1938.

LITERATURA

Baš, Franjo: Schmid, Valter (1875–1951). *Slovenski biografski leksikon*, 9. zvezek. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1960. (dostopno na <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi543763/#slovenski-biografski-leksikon> (6. oktober 2016)).
Cevc, Emilijan: *Poznogotska plastika na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1970.
Cundrič, Ivo Janez: *Pozabljeno Bohinjsko zlato*. Slovenj Gradec: Cerdonis, 2002.
Cvetek, Marija: Bohinjsko ljudsko pripovedništvo v delih Janeza Jalna. *Etnolog* 8 (59), 1998, str. 225–248.

Dolinar, France Martin: Ema Krška in Slovenci. *Emina romarska pot. Zbornik referatov*. Podsreda: Kozjanski park, 2007, str. 24–29.

Emina romarska pot. Romarski vodnik. Podsreda: Kozjanski park, 2014. <http://kozjanski-park.si/wp-content/uploads/2015/05/ERP-RV-SLO.pdf> (dostop 7. 10. 2016)

Gabrovec, Stane: Müllner, Alfons. *Enciklopedija Slovenije* 7. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1993, str. 236.

Gabrovec, Stane: Schmid, Walter. *Enciklopedija Slovenije* 11. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997, str. 12–13.

Hacquet, Balthasar: *Oryctographia Carniolica, oder Physikalische Erdbeschreibung des Herzogthums Krain, Istrien und zum Theil der benachbarten Länder*. Leipzig: bey Johann Gottlob Immanuel Breitkopf, 1778.

Jalen, Janez: Cvetkova Cilka. *Janez Jalen, Izbrani spisi I (Ovčar Marko, Cvetkova Cilka)*. Celje: Mohorjeva družba, 2004, 245–450.

Kastelic, Jože: Walter Schmid. *Zgodovinski časopis* 5, 1951, št. 1–4, str. 292–299.

Kavčič, Ivica: *Živo srebro. Zgodovina idrijskega žgalništva*. Idrija: Založba Bogataj, 2008.

Klemenc, Josip: In memoriam Dr. Walter Šmid. *Arheološki vestnik* 1, 1950, št. 1–2, str. 242–245.

Klemencič, Jakob: Srečanje Joahima in Ane pri Zlatih vratih. *Gotika v Sloveniji*. Ljubljana: Narodna galerija, 1995, str. 213–214.

Müllner, Alfons: *Geschichte des Eisens in Inner-Österreich von der Urzeit bis zum Anfange des XIX. Jahrhunderts. Erste Abteilung: Krain, Görz und Istrien*. Wien; Leipzig: Verlag von Halm und Goldmann, 1909.

Orel, Boris: Smolej, Slavko (1909–1961). *Slovenski biografski leksikon*, 10. zvezek. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1967 (dostopno na <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi588433/#slovenski-biografski-leksikon> (6. oktober 2016)).

Slavko Smolej (1909–1961). Glasnik gorske narave in železarske kulture (ur. Lara Štrumej). Ljubljana: Moderna galerija, 1999.

Smolej, Slavko: Najstarejša livarna železa na Slovenskem. *Kronika* 1, 1953, št. 1, str. 54–57.

Smolej, Slavko: Plavž sv. Heme pri Koritih pri Nomenju izkopen. *Tovarniški vestnik Kranjske industrijske družbe* 2, 1938, št. 17, str. 3–5.

Smolej, Slavko: Srednjeveška topilnica železa v Nomenju. *Železar. Glasilo delovnega kolektiva Železarne Jesenice* 7, 1958, št. 1, str. 13–15.

Soukup, Rudolf Werner: *Chemie in Österreich. Von den Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts: Bergbau, Alchemie und frühe Chemie*. Wien; Köln; Weimar: Böhlau Verlag, 2007.

Štih, Peter: Tisoč let od prve omembe Blejskega gradu (1011–2011) in začetki blejskega gospos

⁴⁹ Pri pripravi nekaterih tem članka sta sodelovala dr. Marko Mugerli iz Gornjesavskega muzeja Jesenice in Anton Zelenc iz Mestnega muzeja Idrija, za kar se jima najlepše zahvaljujem.

stva škofov iz Briksna. *Blejski grad. 1000 let prve omembe*. Bled; Ljubljana: Muzejsko društvo Bled, Zavod za kulturo Bled, Narodni muzej Slovenije, 2011, str. 9–27.

Štih, Peter: Viljemovci. *Enciklopedija Slovenije* 14.

Ljubljana: Mladinska knjiga, 2000, str. 241–242.

Štih, Peter: Zgodovinsko o Hemi Krški. *Emina romarska pot. Zbornik referatov*. Podsreda: Kozjanski park, 2007, str. 6–23.

Till, Jože (Josef): Hema Krška. *Emina romarska pot. Zbornik referatov*. Podsreda: Kozjanski park, 2007, str. 30–43.

Valvasor, Janez Vajkard: *Slava vojvodine Kranjske I.* (prevod Doris Debenjak, Božidar Debenjak in Primož Debenjak). Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, 2009.

Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre des Herzogthums Krain*. Ljubljana; Nürnberg, 1689.

Veider, Janez: *Kneginja Ema, naša prva svetnica*. Groblje - Domžale: Misij. tiskarna, 1939.

mented in the Idrija Mine in the middle of the 17th century. Although the foundry at Nomenj was built precisely because of the increased demand for cast-iron retorts, they lacked the required quality and the Mine ordered them elsewhere.

Valvasor mentions the iron foundry from Bohinj in *The Glory of the Duchy of Carniola* (1689) two times, giving no precise denomination and location of the foundry. He named the owner of the foundry 'Mister Locatelli'. When exactly did the Nomenj foundry cease to function, remains unknown. It certainly no longer existed at the end of the 18th century. This was the second oldest iron foundry in Carniola.

In the beginning of the 20th century, the archaeologist Alfons Müllner identified the Nomenj ruins. There was an archaeological excavation carried out in 1938 by the archaeologist Walter Schmid. Walter Schmid's excavation was documented also by the amateur photographer Slavko Smolej who published some articles on it. The main building of the foundry was excavated again in 1972 by a team from the Jesenice Ironworks Technical Museum.

The foundry complex at Nomenj consists of three buildings: a residential house (3), a charcoal storage (2) and a foundry building (1). The foundry building was partly hidden inside the ground of a hill, where the walls are still preserved almost up to three meters high. It consisted of 5 rooms (marked A, B, C, D and E). The building was solidly built from stones and lime mortar, only the room E was made of wood. The rooms C and D were only added later to the primary core of the building. The well-constructed residential house included three rooms. A solid constructed wall is the only preserved part of the charcoal storage.

Veneration of St. Hemma (Hemma of Gurk, a Bavarian noblewoman, born at the end of the 10th century, died presumably in 1045) was probably started in Bohinj, particularly at Nemški Rovt and Bitnje, in the Middle Ages by the German-speaking settlers from Carinthia. According to the oral tradition, Hemma of Gurk owned mines and iron smelters (the so called St. Hemma Blast Furnaces) in Bohinj. Contrary to the oral tradition, historical sources prove that Hemma of Gurk could not have owned the mines and lands in Bohinj or resided there occasionally.

S U M M A R Y

'St. Hemma Blast Furnace'. Iron Foundry at Nomenj in Bohinj

East from Bohinjska Bistrica and across the Nomenj village, there lie the ruins of a metallurgical plant by the brook called Plavžarica. In the oral tradition, the place used to be known as 'St. Hemma's' and the ruins are still called 'St. Hemma Blast Furnace'.

The long-time Carniola land doctor from Ljubljana Dr Konrad Widerholt/Wiederholdt von Weidenhofen had the Nomenj iron foundry built in the middle of the 17th century (1647) in order to cast iron retorts for burning the mercury ore, 'army instruments' (presumably cannonballs and cannon barrels), iron stoves, mortars, etc. A whole new method of mercury extraction by distillation in diagonal cast-iron retorts was invented by Dr Widerholt and his apothecary assistant Augustin Petraeus and imple-

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 622:549.261(497.452)"15/18"

Prejeto: 2. 6. 2016

Marko Mugerli

dr., višji kustos Gornjesavskega muzeja Jesenice, Cesta Franceta Prešerna 45, SI-4270 Jesenice
E-pošta: marko.mugerli@gmj.si

Vloga družin Bucelleni in Ruard v gornjesavskem fužinarstvu

IZVLEČEK

Družini Bucelleni in Ruard sta pomembno vplivali na razvoj Gornjesavske doline. Prva je prinesla naprednejši način pridobivanja jekla: proizvodnja je bila večja, zahtevala je močnejšo vodno silo in tudi večjo porabo oglja. Iskanje energentov je naletelo na odpor drugih uporabnikov gozdov, voda in poti. Ohranjeno je sorazmerno veliko korespondence med lastniki fužin, višjim rudarskim sodnikom in upravitelji blejskega gospostva, s pomočjo katere je možno spremljati razvoj fužinarstva od 16. do 19. stoletja. Do največjih trenj je prihajalo z lastniki blejskega gospostva, briksensko škofijo. Ta so se končala, ko je gospostvo kupil fužinar Viktor Ruard. Posodobil je način proizvodnje jekla, ki je bil v veljavi več kot tristo let. Na Savi je namreč dal postaviti pudlovkvo. Za dokončno slovo od fužinarstva pa je poskrbela Kranjska industrijska družba z izgradnjo Siemens-Martinove jeklarne.

KLJUČNE BESEDE

fužinarstvo, rudarstvo, gospodarstvo, Sava, Jesenice, Bucelleni, Ruard

ABSTRACT

THE ROLE OF BUCELLENI AND RUARD FAMILIES IN THE UPPER SAVA VALLEY IRON PRODUCTION

The Bucelleni and Ruard families left an important mark on the development of the Upper Sava Valley. The former introduced advanced methods of steel production: the increased production volume required greater water power as well as higher consumption of coal. The search for energy sources met with resistance among other users of forests, waters and paths. A relatively large volume of preserved correspondence between the ironworks owners, the higher mining court judge and the administrators of the Bled seignior offers an insight into the development of ironmaking industry from the 16th to the 19th century. The greatest friction arose with the owners of the Bled seignior, the Diocese of Brixen, which was finally settled after the seignior was purchased by ironmaster Viktor Ruard. He modernised the more than three centuries old steel production method by setting up a puddling furnace on the Sava River. The end of ironmaking industry, however, was brought about by the Carniolan Industrial Company with the construction of the Siemens-Martin's steelworks.

KEY WORDS

ironmaking industry, mining, economy, Sava, Jesenice, Bucelleni family, Ruard family

Prihod družine Bucelleni na Kranjsko

Nobena druga gospodarska panoga ni tako znamenovala Gornjesavske doline kot železarstvo. Fužine so bile v Mostah pri Žirovnici, na Javorniku, Savi, Plavžu in v Mojstrani. Pri njihovem razvoju sta imeli pomembno vlogo družini Bucelleni in Ruard.

Prva je prišla na Kranjsko iz Brescie v začetku 16. stoletja. Takrat so trgovino na velike razdalje obvladovali predvsem italijanski trgovci. Pri širitvi monopola sta jim pomagala izgon Judov iz slovenskih dežel, ki so bile takrat pod habsburško oblastjo, in denarne zagate deželnega kneza. Trgovci so se vključevali tudi v druge dejavnosti: za visoke obresti so posojali denar ali pa so vlagali v rudnike in fužine.¹ Največji trgovci so velike vsote denarja posojali deželnemu knezu, ki jim je vračal z določenimi ugodnostmi in pravicami. Deželni knez je bil lastnik vseh rudnikov, kar so v svojih rudarskih redih izrecno poudarili cesar Maksimilijan I. leta 1517, kralj Ferdinand I. leta 1553 in nadvojvoda Karel leta 1575. Osebo je dodeljeval rudišča in rudarske pravice.²

Rudnik in talilnice železove rude so bili v Savskih jamah blizu vasi Planina pod Golico. Pred letom 1538 je z njimi začel poslovati Bernard Bucelleni. Prihajal je z območja med jezeroma Como in Garda, kjer so imeli večstoletno železarsko tradicijo.³ Od tam so poleg Bucellenijev prihajali še fužinarji Locatellij in della Grotta, ki so se tudi zapisali v zgodovino fužinarstva na Zgornjem Gorenjskem. Kasneje so jim sledili še Codellij in Zoisi.⁴

Bernard Bucelleni je možnost povečanja proizvodnje videl v vpeljavi breščanske metode predelave surovega železa oziroma grodlja v jeklo. Železovo rudo so talili v talilnih pečeh, tako imenovanih plavžih. Ob koncu taljenja in redukcijskega procesa, pri ka-

terem se je iz železove rude s pomočjo ogljika oziroma ogljikovega monoksida izločil kisik, so iz plavža pridobili žlindro in grodelj.⁵ Pridobljeni grodelj ali surovo železo ni bilo kovno, ker je vsebovalo prevelik odstotek ogljika. V posebni peči so ga segrevali in mu z dodajanjem zraku odvzeli odvečni ogljik. Nato so ga s težkimi kladivi predelali v jeklo. Takšnemu načinu proizvodnje jekla, ki so ga vpeljali fužinarji iz Brescie, so rekli breščanska metoda. Do tedaj so v talilnih pečeh, v tako imenovanih vetrnih pečeh in v pečeh na volka, že pridobivali kovno železo, ki so ga s kovanjem obdelali. Pri tem postopku je bila proizvodnja nizka in tudi veliko železa je ostalo v žlindri, ki je predstavljala odpadek pri taljenju rude. Breščanska metoda je uvedla večje talilne peči in vmesno predelavo grodlja v jeklo. Potrebovala je močnejši vodni vir za pogon mehov in kladiv, kot je bil v Planini pod Golico.⁶

S prošnjo za dovoljenje za postavitve obratov na Savi in Plavžu se je Bucelleni obrnil na kralja Ferdinanda I., ki mu je to dovoljenje podpisal leta 1538. Originalna listina ni ohranjena, a jo leta 1909 omenja Alfons Müllner v svoji knjigi o zgodovini železarstva na Kranjskem, Goriškem in Istri. Müllner tudi ugotavlja, da družina Bucelleni ni popolnoma opustila obratov v Planini pod Golico, ampak je še naprej uporabljala stari plavž.⁷ Da je imel Bernard licenco, je omenjeno tudi v deželnoknežji listini iz leta 1596. V njej je zapisano, da je Julij Bucelleni želel pridobiti dovoljenje za postavitve plavža in obnovo fužine na Savi, kakršno so prejeli Bernard in njegovi dediči.⁸

Družina Bucelleni je v tem času s svojo dejavnostjo posegla tudi na območje Javornika. Tam je leta 1557 gradil fužino Gabrijel Bucelleni.⁹ Vodo za pogon naprav je zajezil tako, da je zalila pot, po kateri so kmetje gnali živino. Poslej je bil prehod zelo nevaren in kmetje so se pritožili na zemljiško gosposko na Bledu.¹⁰ Gabrijel Bucelleni pa je imel težave tudi zaradi kupovanja oglja v gozdovih blejskega gospostva. Izogibal se je plačevanju odškodnine za uporabljene les, zato so mu sečnjo prepovedali. Ker prepovedi ni upošteval, se je dogajalo, da so mu zaplenili oglje, pripravljeno za odvoz.¹¹ Gabrijel je bil leta 1579 v urbarju radovljiškega gospostva omenjen tudi kot lastnik fužine v Mostah pri Žirovnici.¹²

V Gornjesavski dolini so se Bucelleniji soočali

Rudnik v Savskih jamah konec 19. stoletja
(fotoarhiv GMJ).

¹ Fužina je talilnica železa s kovačijo. Paulin, *Tehniški*, str. 67.

² Mohorič, *Dva tisoč*, str. 37.

³ Šorn, *Bucelleniji*, str. 70.

⁴ Pantz, *Deutsche im Bergbau*, str. 26, 27.

⁵ Cundrič, *Pozabljeni*, str. 98.

⁶ Lačen Benedičič, *Jesenjski plavži*, str. 12, 13.

⁷ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 382.

⁸ GMJ, arhiv KID, serija listine, šk. 6, št. 269.

⁹ V plemiških diplomah se priimek zapisuje kot Bucellini. Najstarejši tovrstni dokument datira v leto 1561, ko so bratje Gabriel, Johann in Apollonius Bucellini že kot plemiči dobili izboljšavo grba (Frank, *Standeserhebungen*, 1, str. 136).

¹⁰ Pokorn, *Doneski k zgodovini Bleda*, str. 150–152.

¹¹ GMJ, arhiv KID, serija listine, šk. 4, št. 207.

¹² GMJ, arhiv KID, serija listine, šk. 3, št. 143. Overjen prepis iz urbarja gospostva Radovljica z dne 19. 5. 1841 omenja, da je Gabrijel Bucelleni 1579 radovljiškemu gospostvu za fužino v Mostah plačeval dajatev.

Plavž v Valvasorjevem času (Valvasor, Topographia ducatus Carnioliae modernae, št. 187).

Sava v Valvasorjevem času (Valvasor, Topographia ducatus Carnioliae modernae, št. 213).

s konkurenco ostalih fužinarjev (Locatelli, Bartolai, Perkozin, Švarc in Marchesi). Da bi bili močnejši od njih, so preko družabništva postali lastniki določenih deležev posameznih obratov, sčasoma pa so si pridobili tudi deleže svojih družabnikov. Na Savi, kjer je obrat obsegal tri kladiva, je bil njihov družabnik

ljubljski sodnik in župan Lenart Hren. Z Julijem Bucellenijem si je delil talilno peč in dom. V že omenjeni deželnoknežji listini iz leta 1596 beremo, da je bil Lenartov obrat pred sedmimi ali osmimi leti opuščen in da je Hrenov delež pri talilni peči in graščini prevzel Julij Bucelleni. Poleg tega je dobil dovoljenje

za postavitev novega plavža in za obnovo fužine.¹³ Na njegove uspehe so nejevoljno gledali konkurenti na Javorniku. Javorniška veja Bucellenijev, ki jo je zastopal Orfej, in fužinar Martin Turk sta 12. marca 1598 vložila pri deželno knežji komori protest zaradi izdaje dovoljenja:

»Julij Bucelleni, fužinar na Savi, se je odločil zgraditi nov laški plavž. Z deli je že pričel. S tem bo povzročil škodo našim starim laškim pečem in fužinam, ki so bile že zdavnaj zgrajene, posebno pa gozdovom, ki so že zelo izsekani ter imajo le malo lesa. Kajti tu so že trije plavži, komaj četrto milje oddaljeni med seboj, ki porabijo veliko rude in oglja, če jih hočemo ohraniti koristne. Novi plavž gradi bolj iz zavisti kot iz potrebe, ker ima pri stari peči na Planini še za dvajset do trideset let dovolj gozda in lesa.«¹⁴

Ker pritožba ni dosegla namena, je Orfej 23. maja 1598 napisal novo. V njej je predstavil zasluge svoje družine pri razvoju fužinarstva, ki je v deželo prišla pred sedemdesetimi leti. V nadaljevanju je okrcal Julija Bucellenija, češ da ima več luteranskih delavcev in jih ne odslovi.¹⁵

Vloga Bucellenijev v obdobju reformacije

V poročilih ljubljanskega škofa Tomaža Hrena, ki je bil vodja kranjske verske komisije, je zapisano, da je imel Julij Bucelleni v savski fužini luteranske delavce. S pomočjo oboroženega spremstva je komisija izganjala luteranske predikante in uničevala njihove molilnice. K savski fužini je prišla 16. marca 1601 in izgnala luteranske delavce.¹⁶

Ni podatka, da bi Julij Bucelleni nasprotoval odločitvi komisije glede izгона njegovih delavcev – še več, v verskih sporih se je postavljaj na katoliško stran. Tako je bilo tudi leta 1586, ko je briksenski škof na Bled poslal svoje komisarje, ki so na grad poklicali nekatere luteranske podložnike in jim zapovedali, naj se odpovedo krivoverstvu, sicer bodo izgnani. Večina je ostala zvesta luteranstvu, zato so jih komisarji kaznovali z denarno globo, nekatere pa izgnali in jim zaplenili posestva.¹⁷ Na to so se odzvali deželni stanovi in proglasili odredbe komisarjev za kršitev deželnih pravic. Ker so komisarji vztrajali pri svojih odločitvah, so stanovi poslali na Bled štirideset oboroženih konjenikov. Njim se je kmalu pridružilo mnogo radovljiških meščanov in drugih privržencev nove vere, tako da je četa kmalu narasla na 200 ljudi, ki sta jim poveljevala Andrej Gall in Adam Rauber.¹⁸ Tudi briksenski komisarji niso mirovali, ampak so začeli zbirati oborožence z Jesenic in Bohinja, katoliškim podložnikom pa so ukazali, naj se oborožijo in

se pripravijo na boj. Komisarji so poklicali tudi Julija Bucellenija, ki je pripeljal na blejski grad štirideset mož.¹⁹ Spopad je preprečil nadvojvoda Karel, ki je ukazal deželnemu upravitelju, da mora stanovske konjenike takoj odpoklicati z Bleda. Po dolgem obotavljanju sta se Adam Rauber in Andrej Gall s svojimi četami umaknila.²⁰

Julij Bucelleni je svojo zavzetost za katoliško vero pokazal tudi z gradnjo Marijine cerkve na Savi. Gradila sta jo z bratom Oktavijem, vendar nista vedela, da potrebujeta dovoljenje ljubljanske škofije in blagoslovitev temeljnega kamna. Izvedela sta, da se škof Tomaž Hren mudi v Sebenjah pri Gorjah, zato sta pohitela k njemu s prošnjo, naj pride na Jesenice in blagoslovi temeljni kamen. Ko sta se zavezala, da bosta skrbela za bogoslužje in vzdrževanje cerkvene stavbe, je škof izdal naknadno dovoljenje za njeno gradnjo in se 15. septembra 1606 napotil na Jesenice. Tu je opravil obred blagoslovitve temeljnega kamna. Ustanovno listino je skupaj z blagoslovljenim oljem, kadilom, vinom in novci vložil v temelje cerkve ter tam maševal. Cerkev so pridno gradili in 26. novembra istega leta je bila že pripravljena za posvetitev.²¹ Dediča savske fužine, Horacij in Pavel Bucelleni, sta želela cerkev postaviti tudi v Planini pod Golico. Ljubljanski škof je leta 1624 že zaznamoval prostor za nov objekt, vendar tedaj ni prišlo do gradnje. Izpeljali so jo šele šestdeset let kasneje, leta 1683, z novim dovoljenjem škofa Jožefa Rabatta. Po ustnem izročilu je rodbina obljubila njeno izgradnjo v zahvalo za odkritje novih nahajališč železove rude.²²

Horacij se je še večkrat izkazal kot dobrotnik cerkva v Gornjesavski dolini. Leta 1657 je v Marijini cerkvi na Savi osnoval mašno ustanovo z namenom, da bi se zanj vsak teden brale tri svete maše.²³ Kranjskogorskemu župniku je podaril štirideset goldinar-

Stara Sava pozimi (fotoarhiv GMJ).

¹³ GMJ, arhiv KID, serija listine, šk. 6, št. 269.

¹⁴ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 402.

¹⁵ Prav tam, str. 404.

¹⁶ Benedik, *Iz protokolov*, str. 10–24.

¹⁷ Pokorn, *Doneski*, str. 120.

¹⁸ Voje, *Odnos*, str. 217.

¹⁹ Gruden, *Zgodovina*, str. 726.

²⁰ Voje, *Odnos*, str. 217.

²¹ Benedik, *Iz protokolov*, str. 10–24.

²² NŠAL, *Zgodovinski zapiski*, Pokorn, fasc. 36.

²³ Prav tam.

jev, v kranjskogorski župnijski cerkvi pa je dal pozlatiti srebrni ciborij. Ko je leta 1655 prišel na vizitacijo ljubljanski generalni vikar Filip Terpin, se ni mogel načuditi njegovi lepoti.²⁴

Kot podpornik katoliške cerkve se je izkazal tudi Orfej Bucelleni. Od leta 1598 je imel v lasti fužino v Radovni in od 1605 fužino na Plavžu. Orfej in njegova soproga Camilla sta se odločila ob fužini na Plavžu postaviti cerkev sv. Barbare in ustanoviti istoimensko bratovščino. Škof Tomaž Hren je 21. avgusta 1614 blagoslovil temeljni kamen, 9. aprila 1617 pa še cerkev s tremi oltarji: sv. Barbare, Device Marije in sv. Antona.²⁵ Istega leta sta Orfej in Camilla Bucelleni osnovala še mašno ustanovo, da bi se za njiju vsak teden brala sveta maša. Zavezala sta se tudi, da bosta župniku za opravljanje tedenske maše dala v užitek travnik Na dolinah. Tistemu, ki bi opravljal sveto mašo namesto župnika, pa bi plačala deset krajcarjev in zajtrk. Za večno luč in drugo potrebno razsvetljava v cerkvi sta darovala travnik pri mostu čez Jesenico.²⁶

Orfejeva zgodba na Jesenicah se je končala na zelo nenavaden način. Cesar Ferdinand II. je 4. septembra 1620 iz Gradca pisal kranjskemu deželnemu upravitelju Bernardinu Barbu, da je izvedel, da pri Orfeju Bucelleniju na Jesenicah gradijo naslone in stolpe in da se pri njem zadržujejo tolpe. Naslednje leto je Barbo cesarju odgovoril, da v deželi ni vojaškega jetničarja, zato je zaukazal imetniku belopeške graščine Inocencu Mosconu, naj privede Bucellenija živega ali mrtvega. Do aretacije ni prišlo, ker naj bi Bucelleni zapustil deželo in se naselil na Beneškem.²⁷

Drugače je bilo s savsko vejo, ki je bila takrat v vzponu. Pavlu Bucelleniju je leta 1634 deželnoknežja komora dodelila pravico sečnje v gozdovih Prisanke in nad Podkorenem.²⁸ Na tem območju je Pavel Bucelleni poskušal tudi z rudarsko dejavnostjo. V mrliški knjigi župnije Kranjska Gora najdemo podatek, da se je 1. oktobra 1646 na delovišču barona Pavla Bucellenija s Save, in sicer med gorama Brvože in Srnjak, zgodila nesreča, v kateri je delavec zasulo. Umrli so Tomaž Markuč, Štefan in Primož Jakelj iz Kranjske Gore, Jernej Hoffman iz Gozda in Matej Mežek s Koroške. Pogreb sta na kranjskogorskem pokopališču vodila domači župnik Andrej Šinkovec in njegov kolega Nikolaj iz Špitala.²⁹

Podatkov o tem, ali so Bucelleniji nadaljevali z rudarjenjem na tem območju, ni. Verjetno je leta 1646 šlo zgolj za poskusno kopanje, ki so ga zaradi prevelike nevarnosti in verjetno tudi nezadostnih količin železove rude opustili. V mrliški knjigi naj-

Grb družine Bucelleni (*Valvasor, Die Ehre, IX, str. 104*).

demo zanimivost, da so Pavla Bucellenija v javnosti že naslavljali baron Reichenberg,³⁰ čeprav je družina šele 6. decembra 1651 prejela deželnoknežjo listino, katero so brate Horacija, Pavla in Janeza Andreja Bucellenija ter njihove dediče moškega in ženskega spola povišali v barone Reichenberg.³¹ Leta 1686 so dosegli še grofovsko čast.³²

Vsa ta imenovanja pričajo, da je družina pri deželnem knezu in tudi v visokih krogih deželnega plemstva uživala velik ugled. Tega si je želela še povečati s kakšnim pomembnim delovnim mestom v deželni upravi ali v cerkveni hierarhiji. Pogoj za zasedbo takega mesta pa je bila izobrazba. Zato so si prizadevali, da bi obiskovali najuglednejše šole in univerze ter dosegli doktorske diplome. Tako se je na primer Oktavij, sin Julija in Justine Bucelleni, podal na študij filozofije na Dunaj. Leta 1650 je vpisan v

²⁴ NŠAL, KAL, fasc. 23/2.

²⁵ Lavrič, *Vloga*, str. 215.

²⁶ NŠAL, Zgodovinski zapiski, Pokorn, fasc. 36.

²⁷ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 405, 406.

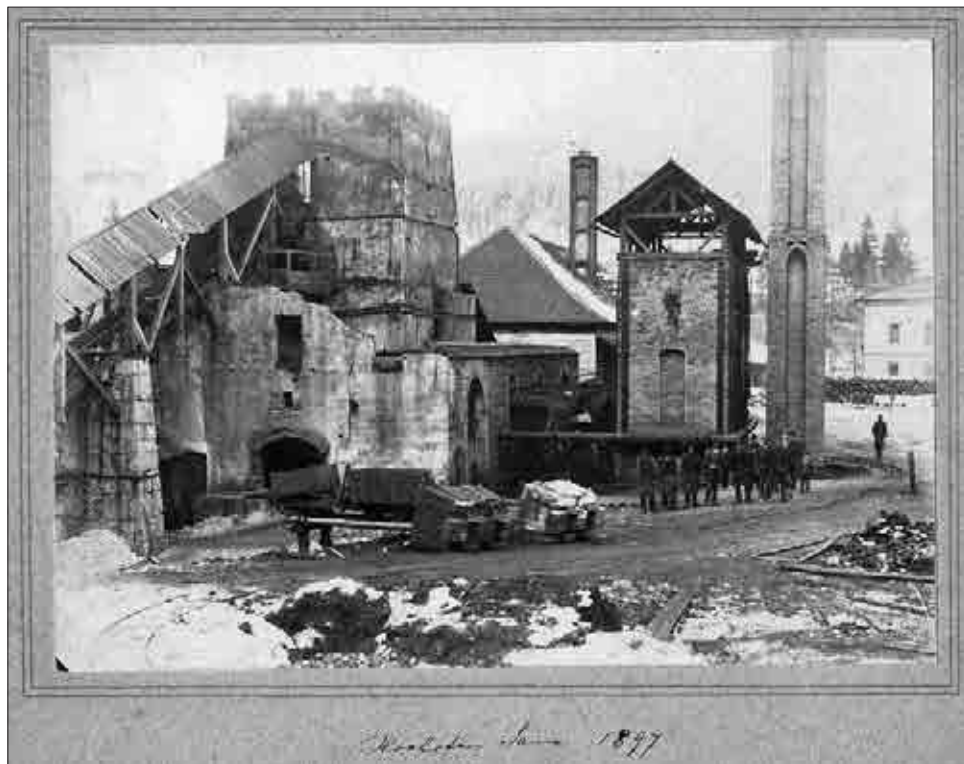
²⁸ Dodelitev pravice omenja višji rudarski sodnik na Kranjskem Ulrich Pittoni v pismu na belopeško gospodstvo z dne 23. 8. 1762. SI AS 718, Gospodstvo Bela Peč, fasc. 2.

²⁹ NŠAL, ŽA Kranjska Gora, M 1641–1714.

³⁰ Reichenberg je nemško ime za rudnike na Savskih jamah.

³¹ SI AS 1, šk. 262.

³² Mohorič, *Dva tisoč*, str. 83.

Plavž na Stari Savi (fotoarhiv GMJ).

matrikah univerze, kjer najdemo napačen podatek, da je bil Oktavij plemiškega stanu s Koroške.³³ Leta 1652 je odšel v Rim študirat bogoslovje. Tam je bival in se pripravljaj za duhovniški poklic v kolegiju Germanik.³⁴ Čez tri leta je doktoriral in bil posvečen v duhovnika. Kot župnik je med letoma 1658 in 1663 služboval v Gorjah. Leta 1659 se je zavihtel celo na položaj predsednika kranjskega deželnega zbora. Kasneje je v cerkveni hierarhiji opravljal številne ugledne službe. Leta 1663 je postal stolni kanonik v Ljubljani, 1667 dekan in čez štiri leta stolni prošt.³⁵ Kljub blesteči karieri ni pozabil svojega rojstnega kraja. Z znatnimi finančnimi sredstvi je pomagal zgraditi cerkev sv. Križa v Planini pod Golico. Skupaj z bratom Janezom Andrejem sta kot donatorja zapisana na plošči, ki je vzdana na severni strani cerkvene ladje.

Leta 1685 je po mandatu škofa Sigismunda Krištofa Herbersteina opravljal vizitacijo kranjskogorske župnije. Pohvalil je strukturo župnijske cerkve in oltarje, ki so bili vsi pozlačeni. Za vzdrževanje je imela travnik in polje, za katerega je letno dobivala okoli sedem goldinarjev. Imela je še kapital okoli tristo goldinarjev, od katerega je letno dobivala sto goldinarjev. V Ratečah je pripomnil, da cerkev sv. Tomaža nima spovednice in da je tudi premalo prostora zanjo. Za-

kristija je bila pod zvonikom, oltarji so bili pozlačeni. Za vzdrževanje je cerkev imela travnik in njivo, od katere je prejela letno osem goldinarjev. Cerkev sv. Duha je pohvalil kot dobro in trdno zgradbo, vseh mu je bilo tudi, da so oltarji pozlačeni. Zakristija je bila na novo postavljena, a cerkev ni imela spovednice.³⁶

Tudi njegov nečak z enakim imenom, Oktavij Bucelleni, sin barona Janeza Andreja in Eve Marije, rojene Rechbach, je dosegel visoko izobrazbo. Postal je doktor bogoslovja in modroslovja. Svojo kariero je nadaljeval na dunajski univerzi, kjer je opravljal zelo ugledne funkcije. Bil je namreč profesor moralne teologije in dekan filozofske fakultete.³⁷

Družina ni napredovala samo v nazivih, ampak tudi finančno. Leta 1690 je kupila posestva in fužine na Javorniku.³⁸

Zaton Bucellenijev

Vzpon družine Bucelleni je trajal več generacij, padec pa le eno. Ko je Pavel Nikolaj Bucelleni leta 1705 prejel očetovo premoženje, je to obsegalo fužino na Savi in ponovno pridobljene obrate na Javorniku. A Pavel Nikolaj je zašel v težave. Močno se je zadolžil in bil prisiljen prodati fužino na Javorniku. Cena 22.000 goldinarjev je bila komisijsko odrejena. Kupec

³³ Gall, *Die Matrikel*, str. 221.

³⁴ Oktavij Bucelleni je bil v Germaniku med letoma 1652 in 1655. Benkovič, *Kranjski bogoslovci*, str. 61–72.

³⁵ Mugerli, *Savski fužinarji*, str. 21.

³⁶ NŠAL, ŠAL, vizitacije, fasc. 3.

³⁷ NŠAL, *Zgodovinski zapiski*, Pokorn, fasc. 36.

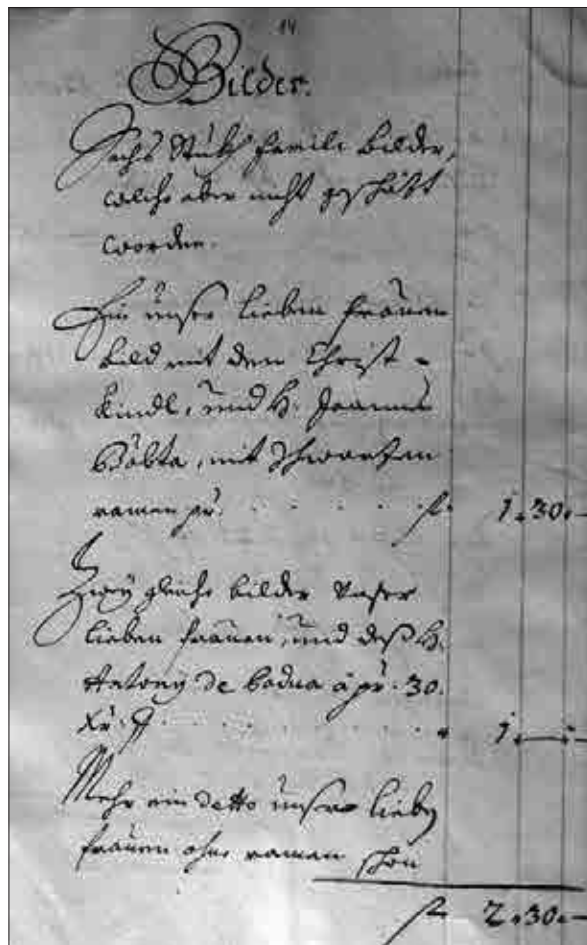
³⁸ Mohorič, *Dva tisoč*, str. 95.

je bila Franciška Terezija baronica Moscon,³⁹ ki pa je Javornik leta 1752 prodala veletrgovcu Michelangelu Zoisu.⁴⁰ Tudi savski obrat je propadal. Leta 1717 ga je želela kupiti država in ga spremeniti v livarno topov. Višjemu rudarskemu sodniku na Kranjskem je poverila nalogo, da oceni vrednost. Ta pa ni podal spodbudnega poročila. Takrat so proizvajali jeklo in le v izjemnih primerih tudi surovo železo. Proizvodnja je bila povrh še predraga, zato se država ni odločila za nakup. Kot rešitelj se je pojavil Jernej Garzoni, ki je 1718 s Pavlom Nikolajem Bucellenijem sklenil najemno pogodbo in obrat dvignil iz ruševin. Usposobil je tri kladiva in plavž, da je obratoval nekaj mesecev in proizvajal 2500 centov grodlja. Če bi obratoval vse leto, bi lahko proizvedel 8760 centov.⁴¹

Kako resno je Pavel Nikolaj zabredel v krizo, priča tudi popis njegovega premoženja na Savi, ki so ga 14. aprila 1750 napravili komisarji deželnega okrajnega sodišča pod vodstvom Nikolaja Maliča. Od gotovine ni bilo nič otipljivega. Srebrnih ogrlic in draguljev tudi ni bilo. Sobane je krasilo le nekaj bakrenih in pocinkanih posod, ogledalo, stoječa ura, šest starih, izrabljenih žimnic z nekaj posteljnine, več manjših kosov pohištva in nekaj skorajda praznih omar. Imel je en ponošten suknič iz damasta, obrabljeno spalno haljo, šest lanenih srajc in štiri pare nogavic. Njegovo grofovsko čast so reševale le številne knjige in umetniška dela.

V knjižnici je hranil latinske, nemške in italijanske knjige. Njihovi naslovi in vsebina pričajo o Nikolajevem zanimanju. Veliko je bilo knjig s pravniško vsebino. Našli so tudi nekaj geografskih in zgodovinskih del: knjigo Janeza Ludvika Schönlebna o zgodovini Kranjske (*Carniolia antiqua et nova*), knjigo o družini Habsburg (*Domus Habsburgica*) in Valvasorjevo *Slavo vojvodine Kranjske*. Ni se zanimal samo za zgodovino svoje dežele, ampak je bral tudi *Staro zgodovino Judov* (avtor Jožef Flavij) in *Zgodovino italijanskih vojn* (avtor Luka Assarin). Daleč največ je imel knjig s teološko vsebino. To bi utegnili pričati o njegovi veliki pobožnosti. Dokaz za to lahko iščemo tudi v inventarju graščine. Na komisarje deželnega sodišča ali na druge obiskovalce so gotovo naredile močan vtis številne slike. Poleg običajnih portretov družinskih članov (šest slik) in članov vladarske hiše (cesarja Leopolda, avstrijskega nadvojvode, španskega kralja) ter treh upodobitev bojnih prizorov so prevladovalle slike z nabožno vsebino: štiri slike Marije z Jezuškom, sliki sv. Janeza Krstnika in sv. Antona Padovanskega, tri slike Kristusovega rojstva, ena slika Gospodovega trpljenja in še štiri slike z biblijskimi prizori.⁴²

Čeprav je Nikolaj prodal javorniški obrat in oddal v najem savskega, se ni rešil dolgov. Leta 1719

Popis premoženja Pavla Nikolaja Bucellenija iz leta 1750 (SI AS 309, šk. 11, št. 59).

mu je višji deželni sodnik zaradi dolga v višini tisoč goldinarjev zarubil mlin na Savi in ga prodal Martinu Jožefu pl. Rechbachu⁴³ (družina Rechbach je bila lastnica fužine v Beli Peči, rudnikov nad Belopeškim jezerom in na planini Planica). Upniki Bucellenijevih dolgov so bili tudi iz Trsta, nekateri pa celo iz Carigrada.⁴⁴ Savski obrat je prišel pod prisilno upravo, ki je leta 1757 pripravila njegovo oceno. Premoženje je poleg graščine, plavža, kovačnic, skladišč, vodnih naprav, drč za transport lesa, kamnolomov, kopišč in rudnih jam obsegalo še gozdne posesti nad Jesenicami in v okolici Kranjske Gore. Gozdove so imeli v Veliki Pišnici, in sicer na Kumlehu in Gozdu. Tam so imeli zaposlenih 26 hlapcev, ki so les spravljali v dolino.⁴⁵ Les so pridobivali še v Mali Pišnici, kjer so imeli 20 hlapcev za sečnjo in plavljenje lesa, nad Podkorenom, v okolici Srednjega Vrha, ob Belem Potoku in Belci.⁴⁶

³⁹ GMJ, arhiv KID, šk. 1, št. 9.

⁴⁰ GMJ, arhiv KID, šk. 1, št. 18.

⁴¹ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 407–409.

⁴² SI AS 309, šk. 11, št. 59.

⁴³ GMJ, arhiv KID, šk. 8, št. 417.

⁴⁴ SI AS 471, fasc. 8.

⁴⁵ SI AS 718, Justitalia, fasc. 2.

⁴⁶ SI AS 718, Justitalia, fasc. 2.

Leta 1764 je bil savski obrat prodan na licitaciji. Najvišjo vsoto, 55.000 goldinarjev, so plačali tržaški upniki Brentani, Cimaroli in Venino. Za 5000 goldinarjev več so Savo 31. januarja 1766 prodali Valentinu Ruardu.⁴⁷ Upniki so Mariji Elizabeti in Mariji Anni Bucelleni še do 2. julija 1766 dovolili upravljati savski obrat.⁴⁸

Savska fužina v času družine Ruard

Družina Ruard je izvirala iz Louvaina v Belgiji. V začetku 18. stoletja se je preselila na Dunaj in ustanovila veliko trgovsko podjetje. Na Kranjsko so jo leta 1762 privabili posli v zvezi z manufakturo sukna na Selu pri Ljubljani. Ko je Valentin Ruard kupil savsko fužino in leta 1775 po dogovoru z Žigom Zoisom še Mojstrano in Plavž, se je družina popolnoma posvetila železarstvu.⁴⁹

Železovo rudo so kopali v Savskih jamah, na Begunjščici in v okolici Tržiča. Iskali so nova nahajališča na Mežaklji, v blejski in kranjskogorski okolici. Od leta 1793 so rudo iskali tudi v Vratih.⁵⁰ Ohranili

so se sezname mesečnih plač rudarjev in fužinarskih delavcev med letoma 1805 in 1819. Iz teh podatkov je razvidno, da so v povprečju dve tretjini plače dobili v piri, pšenici, koruzi in ajdi, eno tretjino pa v denarju. Dogajalo se je tudi, da so dobili še manjši delež v gotovini. Tako je na primer Matej Razinger leta 1805 za enainvajset »šihov« po sedem ur na dan prejel plačo v višini 6 goldinarjev, 7 krajcarjev in pol. Od tega je 5 goldinarjev, 40 krajcarjev prejel v žitu: en mernik⁵¹ pire v vrednosti dveh goldinarjev in 26 krajcarjev, mernik sirka v vrednosti dveh goldinarjev in 14 krajcarjev ter pol mernika ajde v vrednosti enega goldinarja. Denarja je prejel samo 27 krajcarjev in pol. Od tega so mu še nekaj odtegnili za bratovsko skladišnico – to je bilo nekakšno socialno zdravstveno zavarovanje. Višina prispevka je bila odvisna od višine mesečnega prejemka. Rudarji z višjimi plačami so morali plačevati večjo prispevno stopnjo. V povprečju je ta znašala med 6 in 8 krajcarji, a nekateri so plačevali tudi po 10 ali 11 krajcarjev.⁵²

Rudo so vozili na Savo, kjer je bila talilna peč, opremljena z dvema mehovima. Njena konstrukcija in streha sta bili zidani in sta ob nakupu fužin popolnoma propadli. Valentin Ruard je peč obnovil. Pred letom 1784 jo je obiskal Baltazar Hacquet in jo opisal v znamenitem delu *Oryctographia Carniolica*:

»Peč je nekoliko večja kot javorniška, visoka je več kot 19 čevljev.⁵³ Prečni prerez na sredini je pet in pol, na vrhu in spodaj samo dva čevlja. V 24 urah se porabi 232 žirgljev oglja.⁵⁴ S to porabo oglja se pretopi 97 stotov rude, iz katere se dobi 50 stotov grodlja. Tukaj, kjer se nahaja talilna peč, je pet kladiv iz masivnega lesa, pri katerih ni pomanjkanja vode, in v drugem kraju, z imenom Mojstrana, so tri kladiva, tako ima ta tovarna osem kladiv, kjer se na vsakem posameznem kladivu kuje 800 stotov jekla.«⁵⁵

Les za oglje in gradbeništvo so pridobivali v gozdovih na Mežaklji, v Radovni, Krmu, Kotu, Vratih, Veliki in Mali Pišnici, na Vitrancu, ob Belem potoku in na Belci. Za plavljenje lesa so na Belem potoku naredili eno, na Belci pa tri klavže.⁵⁶

Rude niso več dovažali na Plavž, ker je tam talilna peč popolnoma propadla. Lastniki so jo zaradi pomanjkanja kuriva opustili, tamkajšnjo graščino podrli, propadla je tudi cerkev sv. Barbare. Cerkev sv. Križa v Planini pod Golico je bila prav tako v slabem stanju. Ko jo je leta 1780 pregledal kranjskogorski župnik in škofijski komisar Kristijan Amadej Krušič, je ocenil, da ni več primerna za opravljanje bogoslužja, zato jo je dal zapreti. Njeno obnovo je financiral Valentin Ruard. Na zahodni strani so prizidali zvo-

Stara Sava z jugozahodne strani (fotoarhiv GMJ).

⁴⁷ GMJ, arhiv KID, šk, št. 37.

⁴⁸ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 425.

⁴⁹ Mohorič, *Dva tisoč*, str. 111.

⁵⁰ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 385.

⁵¹ 1 dunajski mernik = 22,4 kg. Vilfan, *Prispevki k zgodovini mer*, str. 79.

⁵² SI AS 417, fasc. 7.

⁵³ 1 čevlj = 31,6 cm. Vilfan, *Prispevki*, str. 79.

⁵⁴ 1 žirglj = 126,2 l = 38 kg. Jarc, *Starodavne poti*, str. 200.

⁵⁵ Hacquet, *Oryctographia*, str. 37.

⁵⁶ GMJ, arhiv KID, šk. 2, št. 63.

Pudlovka na Stari Savi v drugi polovici 19. stoletja (fotoarhiv GMJ).

nik, na južni pa majhno zakristijo. Popravili so tudi streho.⁵⁷

Po smrti Valentina Ruarda leta 1789 je družinsko podjetje nasledil njegov sin Leopold. Izkazal se je kot dober gospodar in očetovo posest še povečal. Poročil se je z Magdaleno Siegert in tako prišel do obrata v Beli Peči. Ta je obsegal eno laško kladivo⁵⁸ z dvema ognjiščema, štiri kladiva za jeklo, petnajst kovnic žeblicev, žičarno, planino Zapotok in gozdove pri starem gradu Bela Peč, na Macesnovcu in v Planici.⁵⁹ Leta 1795 je prejel dovoljenje za kopanje premoga v Zagorju ob Savi. Tam so premog kopali le v manjšem obsegu, resnega kopanja se je lotil šele Leopold. Premog je skušal uporabljati v železarstvu, zato ga je leta 1796 poskusno naložil v svoj plavž na Savi.⁶⁰ Poskus je uspel, vendar je Ruard dvomil, da ima taljenje s premogom prednosti pred taljenjem z ogljem. Nadaljnjo uporabo so oteževali tudi veliki prevozni stroški.⁶¹

Spreten je bil tudi v političnih krogih. V času Ilirskih provinc je navezal dobre odnose s francoskimi oblastmi, ki so ga postavile na čelo jeseniške občine. Francozom je pomagal pri vseh njihovih večjih projektih. Tako je bilo tudi leta 1813, ko je cesar Na-

poleon Ilirskim provincam ukazal zagotoviti 2520 konj. Leopold Ruard je določil, da se bo na Jesenicah zbiranje in ocenjevanje konj vršilo 26. januarja 1813. Pripeljali so jih iz krajev od Dovjega in Mojstrane pa vse do Potokov. Iz celotne občine so za dostavo v Ljubljano določili dvaintrideset konj.⁶² Napoleon je konje potreboval, ker se je pripravljaj na novo vojno. Ilirske divizije so bile vključene v sestavo italijanske armade pod poveljstvom Napoleonovega pastorka, italijanskega podkralja, princa Evgena. Avgusta so bile na vseh bojiščih v defenzivi. Konec meseca pa jim je uspelo izvesti protinapad. Italijanski podkralj je z gardnimi lovci prodiral z Jesenic čez Karavanke proti Bistrici v Rožu. Tam je v meglenem avgustovskem jutru premagal Avstrijce, ki so se bili prisiljeni umakniti na levi breg Drave. Pot mu je kazal Leopold Ruard.⁶³ Kljub temu Francozi niso mogli dolgo zadržati avstrijskega pritiska. Njihovi oddelki so se neorganizirano umikali proti Italiji in za seboj puščali razdejanje. Tudi njihovemu zavezniku Leopoldu so naredili za 863 goldinarjev škode.⁶⁴ Avstrijska vojska je zavzela Jesenice 23. septembra 1813.⁶⁵

Leopold Ruard je veliko naredil za skupnost. Leta 1817 je zgradil predilnico nogavic in oblek, ki je zaposlovala okoli šestdeset oseb. Delovala je le dobrih

⁵⁷ NŠAL, Zgodovinski zapiski, Pokorn, fasc. 36.

⁵⁸ Laško kladivo je bilo veliko kovaško kladivo za obdelavo surovega železa ali grodlja. Poganjalo ga je vodno kolo.

⁵⁹ GMJ, arhiv KID, šk. 1, št. 51.

⁶⁰ Mohorič, *Problemi*, str. 87.

⁶¹ Šorn, *Premogovništvo*, str. 28.

⁶² SI AS 471, fasc. 16.

⁶³ Tancik, *Vojne operacije*, str. 47–62.

⁶⁴ SI AS 471, fasc. 16.

⁶⁵ Tancik, *Vojne operacije*, str. 47–62.

Vetrila savskega plavža (fotoarhiv GMJ).

enajst let.⁶⁶ Leta 1824 je blizu svoje graščine postavil verižni most čez Savo, ki ga je čez sedemindvajset let uničila visoka voda.⁶⁷

Obnovil je cerkev na Savi. O tem najdemo navedbo v vizitacijskem poročilu ljubljanskega škofa Antona Alojzija Wolfa, ki ga je poslal avstrijskemu cesarju Francu I.

»10. julij 1827:

Po deželni cesti sem se peljal mimo Javornika in kmalu prispel na Savo, kjer naj bi prespal. Ker pa so Jesenice od tod oddaljene samo približno deset minut, sem se zapeljal še na Jesenice. Odšel sem v cerkev in župnišče in se takoj vrnil na Savo. Po sprejemu sem si ogledal podružnično cerkev, ki je bila po zaslugi gospoda Ruarda obnovljena ...⁶⁸

Obnova se je pravzaprav končala šele naslednje leto. Takrat je bila nekoliko spremenjena fasada in prizidana današnja zakristija. Še vedno je bila s posebnim mostom povezana s savsko graščino. Po prenovi je imela pet oltarjev. Glavni oltar je bil posvečen Materi Božji in sv. Roku, stranski pa sv. Janezu Nepomuku, sv. Družini, sv. Barbari in sv. Antonu.⁶⁹

11. februarja 1834 je Leopold Ruard umrl brez testamenta. Dediča Viktor Ruard in Kristina Kos, rojena Ruard, sta se dogovorila o delitvi premoženja. Kristina je prejela obrat in gozdove v Beli Peči, Viktor pa premogovnik v Zagorju, talilnico železove rude v Pasjeku pri Litiji, gozdove v okolici Kranjske Gore, nepremičnine na Savi, Plavžu in Mojstrani.⁷⁰ Viktor Ruard (1814–1886) se je leta 1836 poročil z Ano Atzl (1817–1890) in z njo imel devet otrok. Izmed sinov sta se dva ustrelila, eden pa je padel v alkoholizmu. Našli so ga mrtvega v nekem hlevu na Dovjem.⁷¹

⁶⁶ Lačen Benedičič, *Sava*, str. 4.

⁶⁷ SI AS 471, fasc. 15.

⁶⁸ NŠAL, fond ŠAL, serija vizitacije, fasc. 9.

⁶⁹ NŠAL, Zgodovinski zapisi, fasc. 36.

⁷⁰ GMJ, arhiv KID, šk. 1, št. 51.

⁷¹ Bernhard, *Nekaj iz zgodovine*, str. 3.

Otroci Viktorja Ruarda (fotoarhiv GMJ).

Družina je živela v savski graščini, ki je bila lepa in prostorna, narejena v italijanskem stilu. V pritličju desno od vhoda so bile pisarne, blagajna, registratura in klet s tremi prostori. Levo je bila trgovina z mešanim blagom, ki so jo verjetno odprli po letu 1847, ko so urejali prostore v spodnjem delu in gradili predelne stene. Iz tistega časa se je v steni ohranil zanimiv listek:

»Ta predelna stena je bila 10. aprila 1847 narejena. To beležko je naredil Carl Hutt, ki je bil tukaj trgovski sluga. Hvala tistemu, ki bo našel ta listek. Adijo.«⁷²

V prvem nadstropju je bilo stanovanje lastnika fužine z eno dvorano in dvanajstimi sobami. Dvorana je imela več kosov pohištva. Tu je bila velika omara iz orehovega lesa, v njej pa porcelanast servis za kavo in čaj za štiriindvajset oseb ter steklenice in kozarci za osemindvajset oseb. V dvorani je bila še velika steklena omara, v kateri je bil spravljen porcelanast jedilni servis za osemindvajset oseb. Mizi sta bili dve: pisalna, druga pa velika z marmornato ploščo, ob njej pa dvanajst usnjenih stolov. Stene je krasilo dvanajst družinskih slik. Prostore je osvetljevalo osem stenskih svetilk in velik pozlačen lesteneč z dvanajstimi nosili. Ruard je imel v dvorani še velik globus,

⁷² Beležka je bila najdena 7. 6. 1858 ob adaptaciji Ruardove graščine pri podiranju vmesne stene v spodnjem traktu. GMJ, arhiv KID, šk. 10, št. 541.

dva daljnogleda in štiri velike vaze. Imeli so pet sob za goste. Eni se je reklo škofova soba, v njej je bila večina pohištva narejena iz orehovega lesa. V drugi sobi za goste je bilo skoraj vse pohištvo iz češnjevega lesa. Tako je bilo tudi v prostoru, imenovanem rdeča soba. V njej je stal klavir, izdelan na Dunaju, tam so bili še majhna biljardna miza, veliko stensko ogledalo in številni bakrorezi.⁷³ V drugem nadstropju so bile štiri sobe in hišni teater.

Na zadnji strani dvora je bila visoka, podolgovata stavba z vozovi in hlevi za konje. Naprej pa kašča za žito, mizarna, vrtnarjevo stanovanje in sadovnjak s stekleno hišo, ki jo je obdajal park.⁷⁴

Viktor Ruard je 7. aprila 1840 vse naprave v Zagorju, posestva in rudarske pravice prepustil svojemu tastu Jožefu Atzlu.⁷⁵ Kljub temu je bilo njegovo podjetje ogromno in je zaposlovalo veliko število ljudi. Po izvlečku iz obratnih knjig je bilo leta 1861 samo

Viktor Ruard (fotoarhiv GMJ).

⁷³ GMJ, arhiv KID, šk. 28, št. 41.

⁷⁴ Prav tam.

⁷⁵ Mohorič, *Problemi*, str. 87.

pri rudnikih nad Jesenicami zaposlenih 158 rudarjev, ki so nakopali 123.146 centov rude.⁷⁶ 62 vozačev jo je vozilo k plavžu v dolino. Pri taljenju rude so potrebovali velike količine oglja. Leta 1858 je Viktor Ruard od briksenske škofije kupil blejsko gospodstvo in si tako zagotovil večjo dobavo oglja. Delno ga je pridobil sam, delno pri zasebnikih: 77.592 žirgljev oglja je kupil pri 57 zasebnih oglarjih v Zgornjih Gorjah, Zasipu, Bledu, Ribnem, Bohinjski Bistrici, Srednji vasi, na Koprivniku, v Zabreznici, Begunjah, Lescah in na Koroški Beli, sam pa je pridobil 147.520 žirgljev oglja. Za kuhanje oglja je imel zaposlenih 550 ljudi.⁷⁷

Po poročilu, napisanem 1. maja 1853 v Gradcu, je savski obrat stal na nasipu, ki je bil visok 26 čevljev. Opremljen je bil z več kolesi, ki so se vrtela vse leto. Obrat je bil sestavljen iz prostorne in dobro grajene talilne peči, pokrite s pločevino. Plavž je bil visok 38 čevljev. Ob strani je bil nameščen aparat za segrevanje zraka s tremi cilindri, ki je na dnu segreval plavž. Opremljen je bil z močnim pihalom. Ogrevano napravo so začeli uporabljati leta 1853. Z njo so doseгли manjšo porabo oglja. Pred tem so za 100 centov (5600 kg) grodlja potrebovali 17,64 kubičnih čevljev oglja (556,54 litra) oziroma 167 kilogramov. Poraba oglja se je zmanjšala na 14 kubičnih čevljev (441,7 litra) oziroma na 133 kilogramov. Pri plavžu na Savi je bilo zaposlenih 30 delavcev.⁷⁸

Leta 1861 so v savskem plavžu pridobili 63.860 centov surovega železa. 48.064 centov so ga prodali obratom na Javorniku, v Tržiču, Kropi, Kamni Gorici, Železnikih, Beli Peči in na Koroškem. Na šestih kladivih na Savi in treh v Mojstrani so predelali v jeklo 15.796 centov grodlja.⁷⁹

Na Savi je bila tudi velika kvadratasta stavba grobih potez. Postavljena je bila leta 1850 v isti smeri kot kovačnica. Imela je šest ognjišč za jeklo in skupno pihalo, ki je po ceveh dovajalo zrak. Vsako ognjišče je bilo opremljeno s kladivom in je imelo svoje lastno skladišče oglja in železa. Tu je bilo zaposlenih 42 delavcev. Zraven so bila skladišča jekla, oglja, lesa, tesarska delavnica, pražilna peč za rudo, mlin in žaga. Delavci so živeli v veliki enonadstropni stanovanjski hiši, imenovani Kasarna. Ruard je na Savi vzdrževal majhno šolsko stavbo za pouk delavskih otrok.⁸⁰

V upravi Ruardovih obratov so bili upravitelj savskega obrata, knjigovodja, glavni nadzornik, dva gozdarja, tajnika in ranocelnik. Dva komercialista je imel zaposlena v Trstu in Ljubljani; vsepovsod sta iskala kupce za jeseniško jeklo. V Trstu je bila izhodiščna luka za prodajo v Marseille, arabski svet, Afriko in Ameriko. Zato je zaposloval še petdeset voznikov, da

⁷⁶ 1 cent ali stot = 56 kg.

⁷⁷ SI AS 471, fasc. 15, Izvleček iz rudarskih knjig iz leta 1861.

⁷⁸ SI AS 471, fasc. 15, Poročilo o delovanju savskega obrata iz leta 1853.

⁷⁹ SI AS 471, fasc. 15, Izvleček iz rudarskih knjig iz leta 1861.

⁸⁰ Prav tam.

so jeklo in surovo železo pripeljali do Ljubljane, od koder se je prevoz vršil po železnici.⁸¹ Viktor Ruard je tudi večkrat iskal pravno pomoč pri sposobnih odvetnikih. Tako se je v neki zadevi obrnil po pomoč tudi k dr. Francetu Prešernu v Kranj. Prešeren je na račun dobil precejšen predujem, vendar mu je bolezen preprečila, da bi delo dokončal.⁸²

Viktor Ruard je imel leta 1861 zaposlenih 1688 ljudi.⁸³ Proizvodnja s toliko zaposlenimi je bila draga. Njegovo jeklo ni bilo konkurenčno. Prodajo so ovirale tudi politične razmere. Tako je Viktor v svojem poročilu leta 1863 potožil, da je moral zmanjšati produkcijo surovega železa zaradi razmer v Ameriki, Grčiji in Italiji. Še posebej težavno je bilo v Italiji, kjer je vladalo sovraštvo do vsega avstrijskega. Poleg tega so imeli Italijani za svoje največje prijatelje Angleže, ki so proizvajali cenejše železo. Veliko pa so tudi uvažali s Švedske.⁸⁴

Ruard je želel zmanjšati proizvodne stroške. Da bi zmanjšal število voznikov, je leta 1868 za dovoz rude zgradil cesto z današnje Planine pod Golico. Po njej so smeli voziti samo rudo, les in oglje za fužine. Ostali uporabniki so morali plačati 40 krajcarjev za vsak voz.⁸⁵ Za lažji in cenejši prevoz je gradil in popravljaj tudi druge poti in ceste. Leta 1846 je iz Mlačce pri Mojstrani napravil oglarsko pot za tamkajšnjo fužino.⁸⁶

Želel si je, da bi država čim prej zgradila železniško povezavo do Ljubljane. Tako bi se pocenil prevoz jekla in surovega železa na tržišče in dovoz premoga iz zasavskih premogovnikov. Zato je bil eden od pobudnikov spomenice za železnico Ljubljana–Beljak, ki jo je Trgovsko obrtna zbornica v Ljubljani 7. novembra 1864 poslala na trgovsko ministrstvo:

»Z železniško povezavo se bo pomagalo metalurški industriji celotne Kranjske. Železarska industrija bo dobila komunikacijsko sredstvo za svojo prodajo in premogovniki Kranjske in Štajerske bodo lahko v teh tovarnah našli svojega kupca. Železniška linija Ljubljana–Beljak bo mnogim pomembnim podjetjem v bližino pripeljala surovine.«⁸⁷

Železnica je bila zgrajena leta 1870 in je omogočila cenejši prevoz surovin in izdelkov. Kljub temu ni bistveno prispevala h konkurenčnosti Ruardovega podjetja. Treba bi bilo posodobiti proizvodnjo in pridobiti novo finančno spodbudo.

Viktor Ruard se je pridružil Kranjski industrijski družbi. 31. decembra 1871 je bila sklenjena kupna pogodba, s katero je družba pridobila savske fužine, rudnike v Savskih jamah in na Begunjsčici ter nek-

danje blejsko gospostvo. Ruard je obdržal le parcele v Ribnem, Želečah in Zagorici, Blejsko jezero in grad, ki ga je leta 1882 prodal dunajskemu trgovcu Adolfo Muhru.⁸⁸ Zadnji lastnik savske fužine iz družine Ruard je umrl 19. januarja 1886. Kranjska industrijska družba je po izgradnji novih plavžev v Škednju pri Trstu in Siemens-Martinove jeklarne na Jesenicah savsko fužino preuredila v opekarno in žagarski obrat, Ruardovo graščino pa v stanovanjsko hišo. Leta 1954 jo je Železarna Jesenice namenila muzejski dejavnosti.

VIRI IN LITERATURA

VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1 – Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 261, 262.

AS 2 – Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 89.

AS 309 – Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 11.

AS 471 – Ruardovove fužine in rudokop Sava, fasc. 7, 8, 15, 16.

AS 718 – Gospostvo Bela Peč, fasc. 2.

GMJ – Gornjesavski muzej Jesenice

Arhiv Kranjske industrijske družbe (KID), šk. 1, 2, 3, 4, 6, 8, 10, 28.

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana

KAL – Kapiteljski arhiv Ljubljana, fasc. 23/2.

ŠAL – Škofijski arhiv Ljubljana, serija vizitacije, fasc. 3, 9.

Zgodovinski zapiski, Pokorn, fasc. 36.

ŽA – Župnijski arhiv Kranjska Gora, M 1641–1714.

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Benedik, Metod: *Iz protokolov ljubljanskih škofov* (AES 10). Ljubljana 1988, str. 7–159.

Benkovič, Josip: Kranjski bogoslovci v Rimu. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, 1898, str. 61–72.

Bernhard, A.: Nekaj iz zgodovine železarstva na Jesenicah. *Tovarniški vestnik*, št. 12, Jesenice 15. 4. 1937, str. 3.

Cundrič, Ivo Janez: *Pozabljeno bohinjsko zlato*. Slovenj Gradec: Cerdonis, 2002.

Dimitz, Avgust: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813*, Dritter Theil. Ljubljana: I. Kleinmayr & F. Bamberg, 1875.

Frank, Karl Friedrich von: *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblände bis 1906*, 1. Band. A–E. Schloss Senftenegg: Selbstverlag, 1967.

⁸¹ SI AS 471, fasc. 15, Poročilo, ki ga je Viktor Ruard napisal na okrajnem uradu v Kranjski Gori 30. novembra 1861.

⁸² Zorec, Po Prešernovih stopinjah, str. 29.

⁸³ SI AS 471, fasc. 15.

⁸⁴ SI AS 471, fasc. 15.

⁸⁵ Torkar, Kmetski plavži, str. 1.

⁸⁶ SI AS 471, fasc. 8.

⁸⁷ SI AS 471, fasc. 15.

⁸⁸ Mohorič, *Dva tisoč let*, str. 219, 220.

- Gall, Franz: *Die Matrikel der Universität Wien*, IV. Band 1579/II–1658/59. Wien: Böhlhaus Nachf., 1961.
- Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1912.
- Hacquet, Baltazar: *Oryctographia Carniolica oder Physikalische Erdbeschreibung des Herzogthums Krain, Istrine und zum Theil der benachbarten Länder*, Dritter Theil. Leipzig: bey Johann Gottlob Immanuel Breitkopf, 1784.
- Jarc, Tine: *Starodavne poti pod Karavankami*. Radovljica: samozaložba V. Jarc, 2004.
- Keber, Katarina: Začetki uporabe »črnega zlata« in doba premoga. *Strategije in prakse energetske oskrbe v Sloveniji* (ur. Žarko Lazarevič in Aleksander Lorenčič). Ljubljana: INZ, 2015, str. 181–196.
- Lavrič, Ana: *Vloga ljubljanskega škofa Tomaža Hrena v slovenski likovni umetnosti*. Ljubljana: SAZU, 1988.
- Lačen Benedičič, Irena Lačen: *Jeseniški plavži*. Jesenice: Gornjesavski muzej Jesenice, 1998.
- Lačen Benedičič, Irena Lačen: *Sava na Jesenicah*. Jesenice: Gornjesavski muzej Jesenice, 2005.
- Mohorič, Ivan: *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969.
- Mohorič, Ivan: *Problemi in dosežki rudarjenja na Slovenskem*, 1. knjiga. Maribor: Obzorja, 1978.
- Mugerli, Marko: *Savski fužinarji – znani Evropejci*. Jesenice: Gornjesavski muzej Jesenice, 2008.
- Müllner, Alfons: *Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien von der Urzeit bis zum Anfange des XIX. Jahrhunderts*. Wien und Leipzig: Halm und Goldmann, 1909.
- Pantz, Anton: Deutsche im Bergbau Venetiens. *Monatsblatt der Heraldisch-genealogischen Gesellschaft »Adler«*, št. 3, 1935, str. 26–27.
- Paulin, Andrej: *Tehniški metalurški slovar*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995.
- Pokorn, Franc: Doneski k zgodovini Bleda in okolice. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, 1904, str. 150–152.
- Seručník, Miha: Izraba trdih goriv na Slovenskem do dvajsetega stoletja. *Strategije in prakse energetske oskrbe v Sloveniji* (ur. Žarko Lazarevič in Aleksander Lorenčič). Ljubljana: INZ, 2015, str. 67–92.
- Šorn, Jože: Bucelleniji in Ruardi na Savi pri Jesenicah. *Kronika* 24, 1976, str. 69–74.
- Šorn, Jože: Premogovništvo na slovenskem ozemlju do sredine 19. stoletja. *Zgodovinski časopis* 18, 1964, str. 7–74.
- Tancik, Ferdinand: Vojne operacije francoskih in avstrijskih oboroženih sil na slovenskem ozemlju in v sosednjih deželah. *Napoleonove Ilirske province 1809–1814* (ur. Branko Reisp in Darinka Zelin-kova). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 1964, str. 47–62.
- Torkar, Franc: Kmetski plavži na Gorenjskem. *To-varniški vestnik*, 5. marec 1937, št. 9, str. 1.
- Vilfan, Sergij: Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero (XVI.–XIX. stoletje). *Zgodovinski časopis* 8, 1954, str. 27–86.
- Voje, Ignacij: Odnos fevdalnih rodbin na Kranjskem do reformacije. *III. Trubarjev zbornik* (ur. Franc Jakopin idr.). Ljubljana: Slovenska matica: Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar, 1996, str. 214–221.
- Zorec, Črtomir: *Po Prešernovih stopinjah*. Kranj: Glas, 1987.

S U M M A R Y

The role of Bucelleni and Ruard families in the Upper Sava Valley iron production

In the early 16th century the Bucelleni family from Brescia settled in the area near the mines in the Sava caves. In order to increase steel production and build a Brescian type of furnace that required greater water power, they constructed a number of new facilities along the Sava River. Profitable production enabled them to set up the same kind of establishments in Plavž and Javornik. The family treated itself to a manor and three churches, i.e. the Church of the Assumption on the Sava River, the Church of St. Barbara in Plavž and the Church of the Holy Cross in Planina pod Golico. According to oral tradition, the latter was erected in gratitude to miners who discovered a new iron ore site. Iron ore was also sought in the vicinity of Kranjska Gora and in the Vrata Valley. The family was elevated to nobility and obtained a baronial title von Reichenberg. The Bucelleni's ascendancy spanned several generations, but it only took one to bring the family to its demise. When Pavel Nikolaj Bucelleni came into the possession of his father's property in 1705, the latter included two ironworks on the Sava River and in Javornik. After Pavel Nikolaj contracted an enormous debt, he was compelled to sell the ironworks in Javornik and the Sava ironworks was left in disarray. Comprising three steam hammers and a blast furnace, it annually produced no more than 140 tonnes of pig iron. The Sava plant came under receivership and was auctioned off in 1764, together with the manor. The highest bid was offered by loaners from Trieste who sold Bucelleni's property at a higher price to Valentin Ruard two years later.

The Ruard family came from Belgium. At the beginning of the 18th century it moved to Vienna, where it founded a trading company. Having come to

Carniola by its business ties with a textile factory in Ljubljana, the family subsequently bought the Šava ironworks and completely devoted itself to iron industry. Valentin restored the blast furnace to reach a daily output of 2800 kilograms of pig iron. He disposed of five steam hammers on the Sava River and three steam hammers in Mojstrana for steel treatment purposes. His son Leopold further expanded the family property by acquiring the plant and forests in Bela Peč and undertaking the mining industry in Zagorje. After his death in 1834 the family property was divided between his two children, Kristina and Viktor. The former received Bela Peč and the latter the mine in Zagorje, the iron foundry at Pašjek pri

Litiji, forests near Kranjska Gora, as well as immovable property on the Sava River, in Plavž and Mojstrana. In 1858 Viktor bought the seigniorship of Bled, thus providing his ironworks with a greater coal supply. His company employed 1688 people. However, the production with so many workers was an expensive one, rendering his steel uncompetitive. Viktor joined the Carniolan Industrial Company by concluding a purchase agreement, through which the aforementioned company acquired the Sava plant and the former seigniorship of Bled.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 316.334.55:347.761(497.452)"18"

Prejeto: 19. 5. 2016

Gorazd Stariha

dr., arhivski svetnik, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko Kranj, Savska cesta 8, SI-4000 Kranj
E-pošta: gorazd.stariha@guest.arnes.si

Občina Dovje in njeni gozdovi

IZVLEČEK

V procesu razslojevanja vaškega prebivalstva v 19. stoletju so vaščani dovške občine leta 1844 sklenili razdeliti do tedaj skupne gozdove. V predstavljenem dogajanju ob delitvi gozdov, plačevanju občinskega pastirja in sekvestraciji se po eni strani izraža enotnost vaške skupnosti najprej v odstavljanju občinskega rihtarja, potem v sklicevanju na stare običaje, zasedanjih občinskega odbora, ki so bila bolj zasedanja vaške skupnosti, nadalje v pooblastilih soobčanom, ki so jim najbolj zaupali, do enotnega in vsesplošnega upora cele občine oblastnim organom, ko so hoteli zaščititi skupno lastnino. Po drugi strani pa je opazen nastop novega »duha časa«, ko vaški povzpetniki, tako kot povsod, niso bili več zadovoljni s starim izenačevalnim povprečjem, kar najbolj kaže želja po razdelitvi skupne lastnine in boj za čim večji delež. V takšnih razmerah so seveda izgubljali veljavo tudi stari običaji, vezani na enakopravno skupnost.

KLJUČNE BESEDE

Dovje, Mojstrana, 19. stoletje, občinska paša, sekvestracija, občinski rihtarji, vaški župani, gospodstvo Loka, fužina Sava

ABSTRACT

THE DOVJE MUNICIPALITY AND ITS FORESTS

During the process of stratification of the village population in the 19th century the inhabitants of the Dovje Municipality decided in 1844 to divide what had previously been common forests. The described developments surrounding the division of forests, the reimbursement of the municipal shepherd and the sequestration reveal, on the one hand, the unanimity of the village community in deposing the village mayor and judge, invoking old customs, municipal council or rather village community sittings, granting authorisations to most trusted fellow villagers, as well as a united and general revolt of the entire municipality against the authorities to protect their common property. On the other hand, the same period witnessed the first visible signs of the new "zeitgeist", when the village social climbers, just like everywhere else, began to show a growing discontent with the old equalising average, which was best expressed in the desire to divide common property and the scramble for the greatest possible share. Such conditions undoubtedly also led to the diminishing value of old customs that epitomised equal community.

KEY WORDS

Dovje, Mojstrana, 19th century, common grazing, sequestration, municipal judges, village mayors, Loka seignior, Sava ironworks

V prvi polovici 19. stoletja so bili lastniki gozdov v veliki večini deželni knez (erar) in gosposčine. Da bi tudi kmetje prišli do nujno potrebnega lesa za svoje potrebe, so imeli v teh gozdovih služnostne pravice do lesa, pa tudi druge, na primer do paše. Posebne pravice do drvarjenja so imele tudi fužine, ki so bile velik porabnik lesa in so bile glede izkoriščanja gozdov s kmeti ponavadi v sporu (kmetje so sicer fužinam prodajali les in oglje, vendar so si fužine prizadevale, da bi gozdove izkoriščale čim bolj neposredno).

Prelom v lastništvu in izkoriščanju gozdov je predstavljala zemljiška odveza (1849), nato pa odprava služnosti. Po zemljiški odvezi leta 1849 je prihajalo do razprtij in prekomernega izkoriščanja gozdov z vseh strani, kar je oblast hotela ustaviti s politično sekvestracijo gozdov leta 1854, to pa je privedlo do novih zapletanj in nepravilnosti.¹

Začetek delitve gozdov in rihtar Jožef Vilman

Leta 1841 se je na Dovjem dogajal manjši punt. Občani so namreč kar sami odstavili od oblasti postavljenega občinskega rihtarja Jožefa Vilmana, s čimer pa se ni strinjal okrajni komisariat Kranjska Gora, ki je samovoljno odstavitev zavrnil. Na odločbo komisariata se je enajst »odstaviteljev« pritožilo, vendar jih je komisariat ponovno zavrnil. Dovškim občanom je pojasnil, da je samovoljna, pa čeprav menda od cele občine zahtevana odstavitev tedanjega občinskega rihtarja Jožefa Vilmana in obenem postavitve novega, Janeza Anzelna, za okrajni komisariat nična, proti predpisom upravne uredbe iz leta 1814,² po kateri je imenovanje občinskega rihtarja izključno v pristojnosti okrajne gosposke. Komisariat je v zvezi s tem zaslišal prebivalce in ugotovil, da bi Vilmana hoteli zaradi domnevno samovoljnega ravnanja z občinskimi gozdovi in zemljišči zamenjati zgolj nekateri, ostalim pa da je vseeno, ali je rihtar Vilman ali kdo drug. Šlo naj bi torej le za osebno sovraštvo nekaterih proti Vilmanu, nikakor pa ne za odpor cele občine. Po drugi strani pa je komisariat tudi rihtarja Vilmana opomnil, da je strogo prepovedano vsakršno samovoljno ravnanje z občinskimi gozdovi, zemljišči in sploh z občinskim premoženjem. Puntarskim občanom so za samovoljno odstavitev rihtarja izrekli le strog opomin, če bi se še kdaj polotili poseganja v pravice okrajne gosposke, pa so jim grozile zaporne kazni.³

Dovžanom je šlo v nos, da je rihtar Vilman bra-

tu Gašperju odkazal posek v občinskem gozdu, in so mu les, ki ga je pripravil, vzeli. Sodišče je nazadnje odločilo, da lahko Gašper Vilman glede odškodnine za odvzeti les za kurjavo uporabi redno pravno pot, protizakonito postavljeni rihtar Anzel in še en Dovžan pa sta morala na prestajanje zaporne kazni, in sicer prvi za tri dni, drugi pa za dvanajst ur.⁴

A Dovžani so vztrajali pri svojem. Tako je jeseni 1842 pet predstavnikov občine zbralo in poslalo 81 podpisov občanov Mojstrane in Dovjega za odstavitev rihtarja Jožefa Vilmana.⁵ Nezadovoljni občani so potegnili na plano tudi to, da je bil Vilman leta 1825 kaznovan zaradi ponarejene odpustnice. Okrajni komisariat ga je zagovarjal, da se je to zgodilo že pred osemnajstimi leti, od takrat pa da je Vilmana sama poštenost in da je občinski rihtar v zadovoljstvo okrajne gosposke neprekinjeno že deset oziroma dvanajst let. V času od svoje kaznovanosti si je pridobil takšno zaupanje, da ga je okrajna gosposka Bela Peč postavila za občinskega rihtarja, državna gosposka Loka kot zemljiško gospostvo občine Dovje pa za gosposčinskega župana (*Supan*) oziroma skrbnika (*Amtmann*)⁶ zemljiške gosposčine. Ta madež naj bi iz sebičnih vzrokov na plano privlekla peščica v svoj prav zaverovanih, prej da to ni motilo nobenega občana in večine še sedaj ne briga. Zadeva je bila za okrajni komisariat končana, in če bi si drznili s tem ponovno vznemirjati oblasti, bodo te prisiljene poiskati kolovodje in jih kaznovati.⁷

Udarec je vrnil tudi protizakonito odstavljeni rihtar Vilman. Dobil je štiri podpornike, ki so okrajnemu komisariatu v Kranjski Gori naznanili, da samovoljno nastavljeni vodji občine pod imenom »*Srenski Schepan*« ali »*Srenski Richtar*«, in sicer Janez Anzl od jurijevega 1841 do 1842, od takrat dalje pa Jakob Peter nel vulgo Golob, z zakotnim pisaštvom zapravljata občinski denar za nekoristne procese in prazna pota ter da podpisani občani prosijo komisariat, naj jima ukaže pokazati stanje občinske blagajne in čemu so bili namenjeni izdatki.

S komisariata so samooklicanemu rihtarju ponovno zagrozili, da do tega nima nobene pravice in da bo sledila kazen.⁸

Jožef Vilman je bil tako še naprej formalno, od gosposke postavljeni rihtar, ki pa že davno ni več užival splošnega zaupanja občanov. Spomladi 1845 sta Janez Guzel in Matija Lavtizar kot pooblaščenca Dovjega in Mojstrane pisala na kresijo, da sta se

⁴ Prav tam, a. e. 67, 28. 2. 1842.

⁵ Prav tam, a. e. 67, 11. 9., 29. 11. 1842.

⁶ »... zum Grundobrigkeitl. Supan oder Amtmann ...« Izrazi rihtar, občinski predstojnik in župan v različnih obdobjih niso imeli povsem enakega pomena, njihova nedosledna raba v sodobnih virih pa še dodatno otežuje jasno razlikovanje med njimi. Za temo in obdobje tega članka poenostavimo, da so bili rihtarji imenovani od gosposke (1814–1849), župani pa so bili voljeni predstavniki občine po letu 1849.

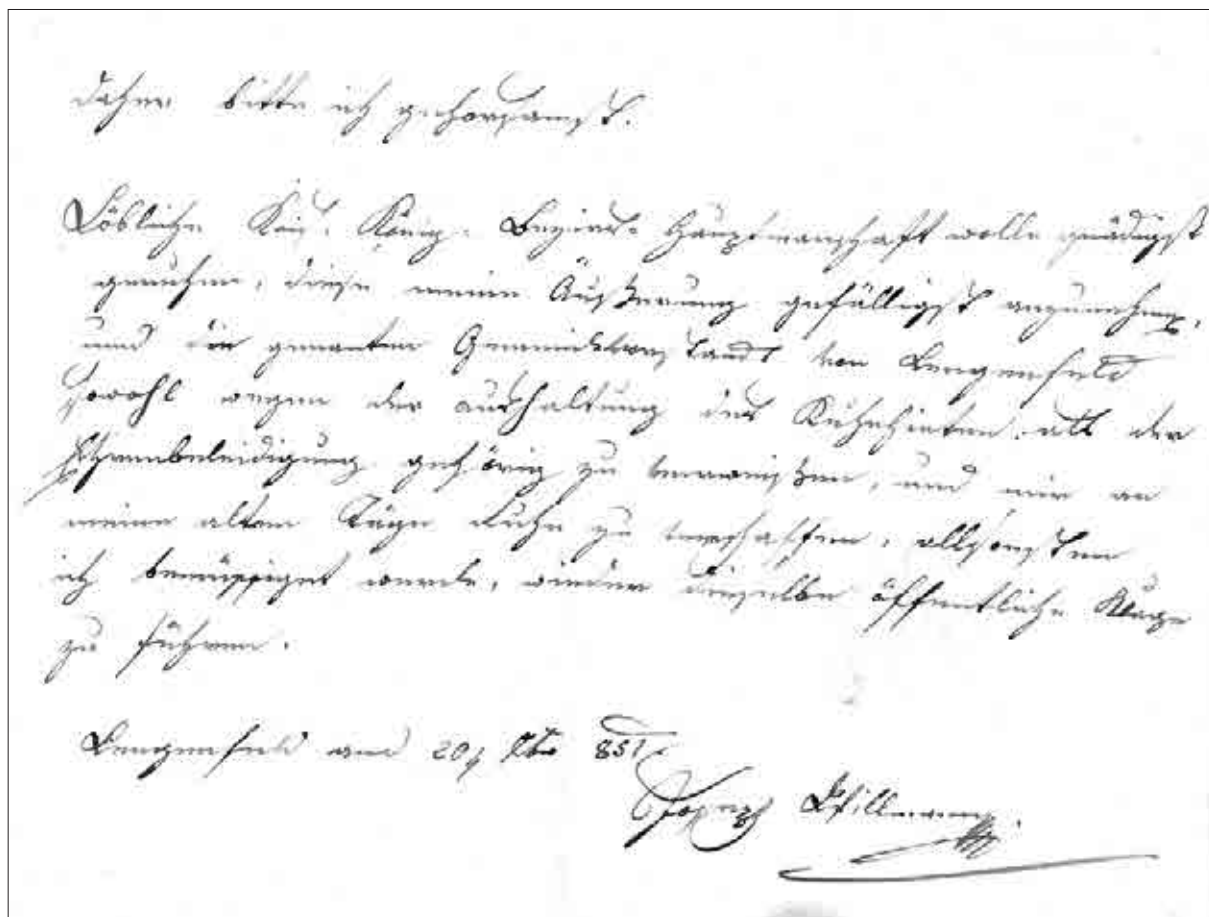
⁷ SI_ZAL_JES/0002, a. e. 67, 31. 12. 1842.

⁸ Prav tam, a. e. 68, 31. 5. 1843.

¹ Vprašanje lastništva gozdov in služnosti skozi čas je zelo razvejano in obširno. O tem lahko veliko več zvmemo v delu Alenke Kačičnik Gabrič: »To smemo že tako dolgo«. *Kmečke služnosti in njihova odprava*, kjer je navedena dodatna literatura na to temo (ob uporabljenih virih).

² Organizacijska uredba z dne 23. 6. 1814, št. 146, str. 123, § 16 (Ergänzungs-sammlung).

³ SI_ZAL_JES/0002, a. e. 66.

Bivšemu rihtarju Vilmanu je pisana beseda gladko tekla (SI_ZAL_JES/0002, a. e. 74).

soeski Dovje in Mojstrana 4. aprila 1844 dogovorili za individualno razdelitev svojih gozdov. Razdeljevanje pa da ne poteka po dogovoru, saj naj delitve ne bi zaupali dobro podkovanemu izvedencu, marveč jo opravlja kar Vilman, ki je bil zaradi zločina prevare v ječi in torej po zakonu ni več verodostojen. Zaradi te in drugih nepravilnosti sta opolnomočena kresijo prosila, naj ustanovi nepristransko komisijo pri okrajnem komisariatu Radovljica, ki naj bi ugotovila nepravilnosti glede na sporazum z dne 4. aprila 1844, do takrat pa naj ukaže prekinitev delitve.⁹

Kakorkoli že, z nastopom novih, voljenih županov je bila Vilmanova rihtarska kariera tudi formalno končana. 23. septembra 1850 je radovljiški okrajni glavar Pajk dovškemu občinskemu predstojništvu potrdil, da mora nekdanji rihtar Jožef Vilman vsa svoja rihtarska pisanja izročiti novemu županu do konca meseca.¹⁰ Izvoljeni župan Janez Lakota je Vilmana kar brž tožil, ker naj bi ta od Ruarda v letih 1845–1846 dobil 140 gld za tri sečnje v občinskem gozdu, ki jih ni prikazal v občinskem obračunu.¹¹

Občinski pastir

Stari rihtar pa se ni mogel sprijazniti, da je bil kar tako odstavljen, in je začel nasprotovati vsemu občinskemu, še starim, že vpeljanim navadam, tako da ga je župan Lakota na okrajno glavarstvo tožil, da ne uboga ukazov občine. Že od pradavnih časov naj bi bilo namreč v navadi, da občina vsako leto najame občinskega pastirja, ki poleti pase živino vsega kraja, in vsak kmet, ki mu preda živino v pašo, tudi skrbi zanj. Tudi če kdo svoje živine ne preda občinskemu pastirju, je dolžan skrbeti zanj, kot da bi jo ta pasel. To, je zagotavljal župan, lahko potrdijo vsi stari možje v občini.

Tej ureditvi, od nekdanj postavljeni in upoštevani od celotne občine, je nadaljeval župan, ni do tedaj nikdar nihče nasprotoval, po novem pa to počne Jožef Vilman z Dovjega, ki nasprotuje vsemu in spodkopava vse, kar počenja župan. Iz samega kljubovanja tistega leta ni dal svoje živine občinskemu pastirju v pašo in ga tudi ni hotel imeti na hrani. Župan je torej prisiljen Vilmana tožiti kot kršilca občinskega miru, ker če bi vsak delal po svoji volji, kot se njemu zdi prav, kako naj se potem v občini vzdržuje red in mir? Zatorej župan okrajno glavarstvo ponižno prosi, naj

⁹ Prav tam, a. e. 70, 26. 5. 1845.

¹⁰ Prav tam, a. e. 72, 23. 9. 1850.

¹¹ Prav tam, a. e. 72, 19. 12. 1850.

Vilmana zakonito kaznuje in mu dopove, da mora v prihodnje občinske ukaze natanko izpolnjevati.¹²

Vilmanov zgled pa je vlekel. Čez dva meseca se je župan okrajnemu glavarstvu pritoževal zaradi treh puntarjev – Jožefa Vilmana, Janeza Doužana in Janeza Anzelna. Glavar Pajk mu je svetoval, naj ravna po § 5 cesarskega ukaza, »s katerim se izda predpis za speljavo zaukazov in razsodb političnih gospodk (to je političnih oblastnij in občinskih županov)«. ¹³ Upornikom naj torej izda pisno zahtevo glede prehrane pastirja in drugih stroškov, če še ne bodo plačali, pa bo sledila izvršba.¹⁴

Po tem nasvetu je župan sklical občinske odbornike in druge pomembne občinske može. Nagovoril jih je, da so občinske zapovedi in postave, ki v občini veljajo od nekdanj, tako zelo začele izgubljati na veljavi, da je bil prisiljen sklicati vse odbornike in jih povprašati, katere zapovedi in postave glede poletne paše živine veljajo v dovški občini. Sklicani občani in odborniki so nato za zapisnik soglasno izjavili, da že od pradavnih časov glede poletne paše živine velja naslednja postava: vsak posestnik živine vso svojo živino izroči v pašo pastirju, ki ga najame občina, in mu za vsako glavo živine, starejšo od enega leta, da na leto krajcar in pol v denarju, nato v blagu za vsako mlekarico dve pesti prediva, nadalje jeseni pri beri (*Birma*) dobi od vsakega posestnika živine hlebec kruha; nazadnje pa ga je vsak posestnik dolžan imeti na hrani toliko dni, kolikor njegove živine je pasel, kolikorkrat pač pride na vrsto. Če pa se primeri, da hoče kdo za pašo svoje živine najeti svojega pastirja, se mu to ne brani, vendar pa mora občinskemu pastirju kljub temu odrajtati zgoraj naštete dajatve in naturalije ter ga imeti na hrani, kot da bi pasel tudi njegovo živino.¹⁵

Ohrabren s to javno podporo, zapisano v zapisniku, je župan Lakota občinskega slugo poslal k Vilmanu z ukazom, naj poravna svoje obveznosti do občinskega pastirja v denarju in naturi. Obveznosti mora poravnati v štirinajstih dneh, sicer bo sledila izvršba. V tem času se lahko tudi pritoži na višje mesto.¹⁶ Ubogega slugo pa je Vilman nadrl: »To pisanje ni za nič! Župan nima z mano kaj opraviti. Nesi mu to nazaj ali pa vrzi proč, jaz bom svoje že povedal okrajnemu glavarstvu, od župana pa ne prevzamem nič!«¹⁷

¹² Prav tam, a. e. 74, 16. 8. 1851.

¹³ »Ako je postava ali zaukaz kake politične oblastnije ali veljaven sklep občine kako delo, ali kako darovino v rečeh naložil, in se to kar je naloženo, na opomin oblastnij ali občinskih predstojnikov, katerim je izpeljava izročena, ali clo ne odrajta ali ne popolnoma ali ne o pravem času; je treba to, kar se ni zgodilo, na nevarnost in troške dolžnikov opraviti dati, in kar se je za to potrošilo, od njih po odločbah v §§. 2, 3 in 4 zapopadenih iztirjati; oni pa proti zarajtanem znesku, kterega ima politična oblastnija poterditi, ne morejo vgovarjati« (patent z dne 11. 5. 1851, LGBK, 1851, XXXV/444).

¹⁴ SI_ZAL_JES/0002, a. e. 74, 13. 11. 1851.

¹⁵ Prav tam, a. e. 74, 16. 11. 1851.

¹⁶ Prav tam, a. e. 74, 2. 12. 1851.

¹⁷ Prav tam, a. e. 74, 9. 12. 1851.

In res je Jožef Vilman spisal svojo pritožbo na okrajno glavarstvo. Mož ni bil kar tako. Bil je pismen in je svoja pisanja pisal sam. Iz pisave je razvidno, da je njegova roka morala imeti kar nekaj »kilometrične«. Pa tudi oblastem se je še leta 1856 zdel vreden zaupanja. Takrat sta namreč on in župan Lakota kot cenilca v zapuščinski zadevi dobila vsak po goldinar od kranjskogorskega sodišča.¹⁸

V tokratni pritožbi je najprej oporekal, da bi bil en občinski pastir, pač pa je trdil, da sta bila dva vaška – eden na Dovjem in drugi v Mojstrani. Nadalje je zatrjeval, da ni prisile, ki bi koga primorala, da izroča svojo živino v pašo tem vaškim pastirjem, če jo hoče pasti sam, tako kot on. Ima pač svojega pastirja in nikdar ni dal živine pasti vaškim, kako torej more kdo zahtevati, da prispeva za njihovo vzdrževanje? In kako morejo govoriti, da to leto iz trme ni dal svoje živine njihovim pastirjem v pašo in iz trme ni hotel prispevati k njihovem vzdrževanju? Lahko so mu le hvaležni, da je nekaj prejšnjih let prispeval k vzdrževanju njihovih pastirjev, če pa jim ni prav, mu lahko njegove prispevke vrnejo. Potem je naštel enajst kmetov, ki so spadali k vasi Dovje in tisto leto (prav tako) niso prispevali k vzdrževanju kravjih pastirjev – češ, te župan pusti lepo pri miru, mene pa nadleguje s svojimi praznimi obtožbami.

»A to bi bilo v redu,« se je spraševal, »da bi jaz z drugimi skupno vzdrževal kravjega pastirja?«¹⁹ Takrat pa, ko me je okrajno glavarstvo napotilo za mojo krvavo zasluženost rihtarsko plačilo, za pašo u *Rauneh*, na pravno pot, a takrat pa ni bilo nobene »stare pravice«, da ima vsakokratni občinski rihtar za plačilo pašo v *Ravneh*?«

»Menim,« je nadaljeval, »da takšnega plačevanja in vzdrževanja omenjenega kravjega pastirja nihče ne more zahtevati od mene, ker ravno tako dobro davke odrajtujem kot katerikoli moj sosed, in to še toliko manj, ker jaz pastirja nisem potreboval niti minute in ga torej tudi plačevati nisem dolžan.«

»Nadalje ne morem razumeti,« se je čudil, »kako si lahko občinsko predstojništvo dovolji v svojih obtožbah, da me s sramotilnimi besedami še žali, kot da bi bil jaz kalilec miru v celi naši občini.«

»Okrajno predstojništvo torej ponižno prosim,« je sklenil svoje pisanje, »da okrajno glavarstvo opomni dovško občinsko predstojništvo tako glede vzdrževanja kravjega pastirja kot tudi glede žaljenja časti in me na moja stara leta pusti pri miru, sicer ga bom primoran tožiti.«²⁰

Okrajno glavarstvo je z Vilmanovim odgovorom seznanilo dovškega župana, tako da se je moral ta najprej zagovarjati glede njegovega pisanja. »Vilman najprej trdi,« je povzemal Lakota, »da občinski pastir ne obstaja, pač pa vaški pastir, kar pa je vseeno, ljudje

¹⁸ Prav tam, a. e. 79, 30. 9. 1856.

¹⁹ Dosledno uporabljaj izraz »kravjega« in ne »občinskega«.

²⁰ Prav tam, a. e. 74, 20. 12. 1851.

mu pač pravijo občinski pastir. Res je tudi v Mojstrani eden, ki pa ima enake pašne pravice kot dovški. Sta pač dva, Mojstrančani skrbijo za svojega in Dovžani za svojega. Vilmanu živine res ni treba oddajati na pašo, za občinskega pastirja pa mora kljub temu skrbeti, tako kot drugi. Poleg tega ni res, da ni še nikdar oddajal živine na pašo. Občinski svetnik in pastir dokazujeta, da se je njegova živina pasla leta 1850. Nadalje štirje od tistih, ki tistega leta niso prispevali za pastirja, tega niso storili zato, ker on tega ni storil. Bil jim je za zgled – če niso vsi prispevali, tudi mi ne bomo. Ostali pa so iz Belce, in čeprav spadajo k vasi Dovje, so od nje oddaljeni več kot pol ure; njihove živine ni dovški pastir nikdar zganjal in ga zaradi velike oddaljenosti tudi niso mogli vzdrževati. Glede pašnika v Ravneh: užival ga je tako dolgo, dokler je bil občinski rihtar. Če misli, da trpi njegova čast, se mu glede oznake kalilec miru ne dogaja nobena krivica, ker občana, ki je prastare postave strogo upošteval, dokler je bil občinski rihtar, nenadoma pa jih zametuje, res ne moremo imeti za miroljubnega soseda. Nazadnje je župan okrajno glavarstvo prosil, naj, če ne more verjeti vsem že poslanim pritožbam, zasliši še druge priče in najstarejše moške kraja, da se temu že enkrat naredi konec.²¹

Okrajno glavarstvo je obupanega župana najprej ponovno napotilo na že omenjeni patent in čez dva meseca dodalo, da če Vilman ne bo hotel plačati, se lahko to naredi z izvršbo. Nato je čez dva meseca obvestilo še Vilmana, da bo izvršba, če ne bo plačal, in čez dva meseca je ponovno dobil prepričevalno pismo, da se mora ukloniti županu. V pisanju mu pojasnjujejo, da po veljavnih zakonih za občinske zadeve skrbita občinski odbor in občinski predstojnik, da ni nobenega dvoma, da nastavitev občinskega pastirja sodi v delokrog občinskega predstojništva, in da morajo vsi člani občine upoštevati voljo občinskega odbora. »Torej vam ukazujem,« je bil odločen okrajni glavar, »da od občinskega predstojništva določene stroške za občinskega pastirja poravnate, sicer bodo izterjani po izvršni poti, kar pa vam gotovo ne bo najbolj povšeči, saj bi s tem izkazali upiranje izvoljenemu občinskemu predstojniku, kar bi bilo nekdanjemu občinskemu rihtarju bolj malo v čast. Sicer pa je treba povedati, da so nam tradicionalne navade dovolj dobro znane in da je njihovo natančno izpolnjevanje, dokler občinski odbor ne sklene urediti drugače, pogoj za delovanje občine in dobrososedske odnose.«²²

In ker ni bilo odziva, so čez dva meseca, oktobra 1852, Vilmanu zaplenili voz in ga namenili za javno dražbo, s katero bi občina prišla do zahtevanega denarja za povračilo vseh stroškov. Sestavili so tudi »račun«:

1. Občinski pastir Urban Polda za leto 1851: 6 glav

živine po 1 ½ kr na glavo za plačilo paše in namesto dajatev v naturalijah 35 kr, skupaj zanj 44 kr.

2. Občinski pastir Simon Švarc za leto 1852: 7 glav živine po 1 ½ kr na glavo in namesto dajatev v blagu 35 kr, skupaj zanj 45 ½ kr.
3. Za dni, ko je pastirja namesto Vilmana na hrani imela občina, za vsako kravo 15 kr, torej za šest v letu 1851 1 gld 30 kr in za sedem v letu 1852 1 gld 45 kr.
4. Občinskemu predstojniku kot izvršitelju ter Janezu Pogačniku in Jožefu Polancu kot poklicanima pričama za opravljanje funkcije za izgubljeni čas – vsakemu 45 kr, skupaj 2 gld 15 kr.
5. Dvema pri izvršbi prisotnima orožnikoma 1 gld.
6. Občinskemu predstojniku in omenjenima pričama za pot v Kranjsko Goro na zaslišanje glede omenjene izvršbe 21. 10. 1852 – vsakemu po 1 gld, Polanc je 30 kr že prejel, torej skupaj 2 gld 30 kr.
7. In potem še enkrat za gornje tri poti v Kranjsko Goro na zaslišanje zaradi žaljenja s strani Vilmana – vsakemu po 1 gld, vsak je že prejel po 30 kr, torej skupaj 1 gld 30 kr.

Na koncu je vse skupaj zneslo 11 gld 59 ½ kr.²³

Kljub zaplembi voza Vilman še vedno ni hotel plačati, tako da so voz dejansko postavili na dražbo 1. maja 1853. Izklicno ceno so postavili na 15 gld. Pojavili so se naslednji zainteresirani: Anton Furmacher, župnik z Dovjega, ter Jurij Knaflič in Jernej Hlebajna, oba iz Mojstrane. Župnik je ponudil izklicno ceno 15 gld, in ker v zakonitem času nihče ni ponudil več, so župniku kot kupcu prepustili voz za 15 gld.²⁴

Poleg tega je Vilmana deželno sodišče v Ljubljani zaradi prestopka upiranja javni naredbi in ustnega sramotenja obsodilo na plačilo denarne kazni 15 gld v krajevno ubožno blagajno. Takojšnje plačilo kazni mu je 25. maja 1853 ukazalo kranjskogorsko okrajno sodišče.²⁵

Vendar pa je Vilman s svojim ravnanjem izpustil duha iz steklenice in župan je moral po zaupnico na zbor občanov: »Po ustni prijavi je meni, Janezu Lakoti, županu v Dovjem s krajem Mojstrana, prišlo na ušesa, da prebivalci kraja Mojstrana ne upoštevajo (več) že od nekdaj uveljavljenih postav, da jih ne izpolnjujejo vsi. Zato sem moral sklicati občinske predstojnike in odbornike obeh krajev ter zapisati, kar so vsi občani povedali za zapisnik: V kraju Mojstrana je od nekdaj navada (...) glede poletne paše, pastirjev (...) tako kot na Dovjem. Če kdo hoče, lahko pase sam (...), s tem da mora pastirju za vsako glavo (neoddane) živine dati 4 kr in ga imeti na hrani, in sicer pri zagroženih kazni 1–10 gld.«²⁶

Kljub vsemu pa bivši rihtar Jožef Vilman za ob-

²¹ Prav tam, a. e. 75, 12. 2. 1852.

²² Prav tam, a. e. 75, 26. 2., 24. 4., 22. 6., 23. 8. 1852.

²³ Prav tam, a. e. 75, 24. 10. 1852.

²⁴ Prav tam, a. e. 76, 1. 5. 1853.

²⁵ Prav tam, a. e. 76, 25. 5. 1853.

²⁶ Prav tam, a. e. 76, 1. 6. 1853.

činskega pastirja ni hotel plačevati do konca svojega gospodarjenja. Za leto 1854 ponovno ni hotel plačati zaostalih stroškov za pastirja – 4 gld 29 kr – in ponovno so ga opominjali z okrajnega urada. Pisal je ugovore, vmes že predal kmetijo (sinu Andreju je posest predal 3. januarja 1855)²⁷ in se še vedno upiral, čeprav mu je okrajni urad sporočil, da mu bodo po zaslišanju župana po novem zaračunali samo za sedem krav, 2 gld 41 ½ kr (namesto 4 gld 29 kr), v štirinajstih dneh, in to proti izvršbi. Županu so z okrajnega urada ponovno potrdili, da lahko znesek izterja z zaplembo premičnin in da mu za izvršbo lahko posodijo okrajnega slugo. Zadnji ohranjeni dokument na to temo pravi, da bo okrajni sluga rubil pri Vilmanu in da bodo stroški znašali 35 kr.²⁸ Vendar pa je vprašanje, ali je novi gospodar dovolil rubežen za tak drobiž, staremu pa tako niso imeli kaj vzeti, ker je posest že prepisal. Kakorkoli so že uredili pri Vilmanu, tudi nekateri drugi vaščani so začeli postajati nezadovoljni z obstoječo »institucijo« občinskega pastirja. Novembra 1855 so se štirje kmetje pritožili na okrajni urad, češ da so dajatve za občinskega pastirja previsoke, da drugi prebivalci niso obremenjeni tako kot oni, da občinski urad v tem pogledu ne ravna za vse enako in da se sicer ne upirajo plačevanju prispevkov, samo za vse naj bodo enaki. Okrajni urad je župana in pritožnike povabil na posvet,²⁹ vendar pa prav uspešen ni mogel biti. V začetku maja 1857 je namreč okrajni urad Kranjska Gora županstvo Dovje obvestil, da morajo štirje pritožniki iz novembra 1855 plačati kazen, ker občinskega pastirja niso hoteli imeti na hrani.³⁰

Stara navada je dobivala vedno več nasprotnikov. Oktobra 1859 se je župan na okrajni urad obračal že s seznamom desetih prebivalcev, ki niso hoteli poravnati obveznosti do občinskega pastirja, in prosil za dovoljenje za izvršbo.³¹ Čez dve leti je bilo v podobnem dopisu navedenih dvanajst posestnikov, ki so imeli neporavnane račune za občinskega pastirja, vsi so bili iz Mojstrane.³²

Tako kot vzdrževanje občinskega pastirja je kranjanom Dovjega in Mojstrane počasi začel presedati tudi njihov izvoljeni župan Janez Lakota. V dopisu iz junija 1855 jih je bilo navedenih 29, ki so od župana in obeh svetnikov zahtevali, naj položijo račun glede občinskega premoženja.³³ Junija naslednje leto jih je enako zahtevalo že 33.³⁴ Vendar so ti postopki potekali počasi. Konec decembra 1858 je občinski urad z okrajnega urada prejel navodilo, kako lahko in kako

morajo zahtevati, da jim župan položi občinski račun (za revidiranje).³⁵

Sredi marca 1861 so nato dobili novega župana, Alojza Janšo. Starega so še vedno privijali zaradi občinskega obračuna, on pa se ni hotel pogovarjati z novo občinsko oblastjo (tako kot se rihtar Vilman ni hotel z njim!), temveč se je hodil tožarit na okrajni urad, kjer so imeli občinskih zdrah že po malem dovolj; pisali so jim, da je takšne zadeve najbolje urediti medsebojno v občini sami.³⁶ Nazadnje je novo občinsko zastopstvo pod vodstvom novega župana Janše tožilo starega Lakoto, da mora povrniti 73 gld 82 kr, od tega 25 gld davčnemu uradu v Kranjski Gori, ostalih 48 gld 82 kr pa v občinsko blagajno. Vendar je okrajno sodišče razsodilo, da temu ni tako, in je dovški občini naložilo, da Lakoti v štirinajstih dneh izplača 5 gld 68 kr stroškov, ki jih je imel s sodnijo.³⁷

Sekvestracija

Župana Lakoto in njegove občane pa je že prej doletela druga mala katastrofa, namreč sekvestracija njihovih gozdov: »Več let že se zavoljo gojzdov v soseskah Bela peč, Radeče, Podkoren, Kranjska Gora, Gojzd in srednji Verb, Dolgo polje (Dovje – op pis.), Mojstrana, Hrušica, Jesenice, Sava, Planina, Potoke, Koroška Bela in Javornik ležečih pravdajo, čigavi da so, in te pravde so krive, da sedanji zahtevavci teh gojzdov tajistih ne obdeljujejo, kakor bi bilo treba, in tako ti gojzdi urno svojemu vkončenju nasproti hitijo. (...) Politični sekvester je c. kr. Višji gojzdnik Alojzi Vede in temu je naročeno, s 15. dnem tega mesca svoje uredske dolžnosti v vsih rečeh spolnovati začeti, od imenovanega dne naprej nehajo tedej vse lastinske pravice družih oseb v sekvestriranih gojzdi in nikomur ni več pripušeno, gojzdne pridelke, in če bi bili tudi že pred ali po začeti sekvestracii napravljeni, brez dovoljenja imenovanega gojzdnega upravnika iz imenovanih gojzdov voziti. (...) Dalje se opominja, da je gojzdni upravnik samo takrat opravičen, gojzdne pridelke oddajati, če okrajni ured za to privoljenje da. Zavoljo tega se imajo vsi, kateri so pri tem vdeleženi, ako kaj gojzdnih pridelkov potrebujejo, na c. kr. Okrajni ured v Kranjski Gori obrniti, kateri jim bo tudi še dalje posebej povedal, kako se jim je zadržati. (...)«³⁸

Občani so protestirali proti uvedbi sekvestracije in v prvi vrsti oporekali, da zaradi njihovih gozdov ne potekajo nobeni spori in da glede teh gozdov ni nobenih drugih pretendentov, kar naj bi bil vzrok za uvedbo politične sekvestracije.³⁹ Pritoževali so se na deželno vlado in cesarja,⁴⁰ pa ni nič pomagalo. Enkrat na leto so dobili kmetje odkazan najnujnejši po-

²⁷ SI_ZAL_JES/0034, t. e. 12, a. e. 42.

²⁸ SI_ZAL_JES/0002, a. e. 78, 13. 2., 22. 3., 30. 5., 30. 8., 21. 9. 1855.

²⁹ Prav tam, a. e. 78, 2. 11. 1855.

³⁰ Prav tam, a. e. 80, 5. 5. 1857.

³¹ Prav tam, a. e. 82, 7. 10. 1859.

³² Prav tam, a. e. 84, 18. 10. 1861.

³³ Prav tam, a. e. 78, 10. 6. 1855.

³⁴ Prav tam, a. e. 79, 30. 6. 1856.

³⁵ Prav tam, a. e. 82, 27. 12. 1858.

³⁶ Prav tam, a. e. 84, 15. 4. 1861.

³⁷ Prav tam, a. e. 84, 1. 11. 1861.

³⁸ Prav tam, a. e. 77, 2. 12. 1854.

³⁹ Prav tam, a. e. 78, 10. 3. 1855.

⁴⁰ Prav tam, a. e. 79, 17. 11. 1856, 30. 5. 1858.

sek in vse, kar jim takrat ni bilo odobreno z okrajnega urada oziroma sekvestra, se je štel za gozdno krajo. In teh gozdnih kraj ni bilo malo. Februarja 1861 je tako župan Janez Lakota s štirimi občinskimi odborniki na okrajni urad Kranjska Gora naslovil prošnjo (na pisemskem papirju dr. Lovra Tomana, napisano v Radovljici, očitno jih je zastopal on), naj ukrepa proti krivosekom, naj se takoj ustavi sečnja in oglarjenje v občinskih gozdovih ter prepove izvoz gozdnih proizvodov: »Že 3. 11. 1860 smo vložili pritožbo, da več posestnikov in prebivalcev z Dovjega brez odkazila občine ali gozdnega urada samovoljno seka les v občinskih gozdovih, kuha oglje in ga prodaja prekupčevalcem za rudarske družbe, ne da bi od tega kaj prispevali v občinsko blagajno. Obenem smo nekaj teh gozdnih tatov tudi prijavi okrajnemu uradu, s prošnjo, da se takoj ustavi sekanje in izvoz gozdnih proizvodov iz občinskih gozdov. Pa se ni zgodilo nič in smo 15. 11. 1860 ponovili prijavo za nujno ukrepanje. Pa se ponovno ni zgodilo nič – gozdni tatje se množijo iz dneva v dan in vedno predrzneje kradejo. Sedaj sprašujemo slavni c. kr. okrajni urad, kaj bo z našimi gozdovi, če bodo tako brezobzirno izsekani, kaj lahko od njih pričakujemo in na kakšen način lahko zaščitimo našo občinsko lastnino, če nam slavni c. kr. urad odreka svojo pomoč?

Kot zastopniki občine smo po obstoječem občinskem zakonu dolžni skrbeti za občinsko lastnino in po členu 75 tega zakona noben član občine ni upravičen do večjega deleža iz občinskega premoženja kot drugi. Sedaj pa se dogaja, da se nekateri okoriščajo iz občinskega premoženja na račun drugih, in to celo taki prebivalci občine, ki v občinskih gozdovih nimajo najmanjše pravice (gostači), niti za svoje potrebe ne, pa imajo sedaj pravi, stalen zaslužek iz občinskih gozdov. Ker se je nezakonita sečnja v naših gozdovih začela že leta 1860 in se nadaljuje tudi v to zimo, tega ne moremo več neprizadeto opazovati. Zato okrajnemu uradu v prilogi naznanjamo gozdne tatove in naslavljamo nujno prošnjo, da jih okrajni urad kaznuje, prisodi škodno nadomestilo v občinsko blagajno in seveda prepreči vsakršno takšno nadaljnje početje.«⁴¹

Občinsko vodstvo ni čakalo na okrajni urad in je 2. marca 1861 sprejelo sklep, da v prihodnje nihče več ne sme sekati v občinskih gozdovih, ne da bi poprej to najavil županu, dobil od njega soglasje in les plačal – proti zagroženju kazni 10 gld in zaplembi lesa oziroma oglja. V smislu tega sklepa je župan Alojz Janša 6. aprila 1861 pisal rudarski družbi Sava, da občina namerava gozdove vzeti pod svoj nadzor, da je nihče ne sme ovirati pri njenih pravicah in da se mora Sava glede prihodnjega sekanja in vsega drugega dogovoriti z občino. Dovški občinarji pa so šli še dlje in 28. julija 1861 sprejeli sklep, ki je gozdarskim uslužbencem prepovedoval lov v dovških gozdovih, prepovedano je bilo tudi vstopanje s psi v te gozdove

ter označevanje in žigosanje debel, z dostavkom, da če bodo katerega od gozdarskih uslužbencev zalotili s puško ali psom, mu bodo to zaplenili. V tretjem občinskem sklepu z dne 30. septembra 1861 pa je občinsko predstojništvo sklenilo, da bo od vetra podrt les samo skuhalo v oglje, da bo od tega kakšna korist.⁴²

Novo občinsko zastopstvo je torej sekvestracijo s svojimi sklepi povsem negiralo, vendar pa je bilo le vprašanje časa, do kdaj bo oblast to pripravljena trpeti. Najprej se je zataknilo, ko je občina hotela kaznovati človeka, ki je sekal les na črno. Neki kmet je namreč od občine kupil za 10 gld lesa, potem pa so ga dobili, da si je prisvojil neki drug les, in mu ga zaplenili. Kmet je nato zahteval, da mu občina vrne 10 gld, pa so sklenili, da ga bodo s tem zneskom kaznovali in da mu torej denarja ne bodo vrnili. Kmet se je razburil in občinarje ozmerjal za *svenarje*, za kar si je nakopal tožbo žaljenja časti. Okrajni urad je nato odločil, da ga ne morejo kaznovati po občinskem zakonu, ker so bili gozdovi postavljeni pod nadzor sekvestra. Zato so županu naročili, da mora kmetu vrniti 10 gld, kmeta pa so za njegovo žaljenje kaznovali s tremi dnevi zapore.⁴³

Dovški punt

Toda občina ni samo pospravljala za vetrolomom, ampak je sekvester 14. decembra 1861 okrajnemu uradu Kranjska Gora naznanil, da sta dva Mojstrančana posekala 15 klafter smrekovine za oglje (v pogodbi z občino) in že začela delati kopo. Kljub prijavi sta kasneje nadaljevala z delom, sledila je še ena prijava in nato ogled v spremstvu orožnikov. Kopa je bila takrat že prižgana, zato je sekvestracijska uprava zahtevala javno dražbo oglja, ki bo skuhan na črno, kar je okrajni urad Kranjska Gora odobril in določil, da mora oglje na dražbo 18. februarja 1862. Dražbo bi morala izpeljati občina Dovje, ki pa se je čutila globoko užaljena zaradi kratenja svojih pravic in se je zoper odločbo pritožila na deželno oblast.

V pritožbi so ponovno izpostavili sekvestracijo iz leta 1854, ki naj bi bila uvedena (le) v gozdovih, glede katerih je vladal lastninski spor. Glede gozdov, ki so bili v lasti občine Dovje, pa nikdar ni bilo govora o lastniškem sporu, nasprotno, vsi prebivalci občine so bili glede lastništva svojih gozdov objektivno in subjektivno vedno enotni. Tako naj torej ne bi bilo nikakršnih pogojev za uvedbo sekvestracije. Ker pa se je to kljub temu zgodilo, je bila to huda napaka, neopravičljivo kršenje uporabe sekvestracije. Sicer pa se je že od začetka sekvestracije vedelo, da zanjo v primeru gozdov občine Dovje ni osnove ne v lastniškem sporu ne v čem drugem. Da so bile tudi oblasti takega mnenja, naj bi bilo razvidno iz tega, da so Dov-

⁴¹ Prav tam, a. e. 84, 16. 2. 1861.

⁴² Prav tam, a. e. 85, 24. 5. 1862.

⁴³ Prav tam, a. e. 85, 26. 2. 1862.

ne, kje šele za nesporne. Lastninska pravica občine Dovje in Mojstrana ni bila nikdar sporna. Cesarski patent z dne 26. 2. 1861 (februarska ustava – op. pis.) je občinam priznal avtonomijo in svobodno razpolaganje z njihovo lastnino. Sedanje ravnanje z nami je v neposrednem nasprotju s tem patentom, ker ne dovoljuje svobodnega razpolaganja z lastnino. Namesto da bi uživala blagodati omenjenega patenta kot drugi kraji, je naša občina formalno pregnana s svoje lastnine.« V tem zadnjem omenjanju februarskega patenta in kršenja ustavnih pravic lahko morda zaznamo razmišljanje dr. Lovra Tomana ali vsaj njegove pisarne (kot že rečeno, pritožba je napisana na njegovem papirju, vendar so podpisani samo predstavniki dovške občine).

V sklepnem delu »pritožbene prošnje« je občinsko zastopstvo krajevne občine Dovje in Mojstrana prosilo, da bi visoka c. kr. deželna oblast preklicala napovedano dražbo lesa in oglja, ker da je to last občine in je namenjeno za hišne potrebe posameznih članov občine.⁴⁴

Kljub pritožbi občine je okrajni urad 18. februarja 1862 licitacijo oglja izpeljal in kupila ga je Sava. Že na sami dražbi pa so se začeli širiti glasovi, da kupec tega oglja ne bo odpeljal, ampak ga bo vzela dovška občina. Res so se 21. februarja, ko so začeli podirati kopo, zvečer pri županu zbrali vsi občinski zastopniki, z izjemo župnika Antona Furmacherja in Janeza Kosmača, poleg njih pa je bilo še veliko drugih posestnikov z Dovjega in iz Mojstrane. Soglasno so sklenili, da bodo prihodnje jutro sporno oglje odpeljali v skladišče rudarske družbe Javornik.

Ko je torej sporna kopa 21. februarja dogorela, je gozdar Karl Endlicher zaprosil za pomoč orožnikov, da bi naslednje jutro pobral oglje. Ob prihodu patrolje v Mojstrano se je pri kopišču zbrala nenavadno velika množica ljudi (200–300) s cepini in lopatami v rokah. Tam je stalo tudi 36 voz, oni so bili že polni, na druge so oglje še nakladali. Orožnik Janez Pariš je takoj pristopil k županu in ga nagovoril: »Pošilja nas okrajni urad z ukazom, da to oglje pustite pri miru in ga ne vozite stran. Oglje je bilo javno izlicitirano, vi pa ga hočete odpeljati.« Župan Alojz Janša mu je odgovoril: »Oglje bo odpeljano, za to ne morem nič, če je treba, mene ustrelite prvega.« Vodja patrolje je nato omenil uporabo sile, nakar je župan dejal: »Če nas boste napadli, bomo tudi mi vas.«

Pristopil je še Lorenc Šetina in glasno dejal: »To oglje je naša lastnina in lahko z njim gospodarimo, kakor hočemo! Okrajni urad nima pri tem nobene besede!« Na pripombo orožnika, da bo oglje ostalo, kjer je, je Šetina pribil: »Oglje ne bo ostalo tu! In če nas mislite obvladati, bomo stopili v karé. Vi nam ne boste ukazovali!«

Zadonel je klic: »Mi smo pripravljene na boj!« in zbrana množica se je začela zgrinjati proti patrolji, ki

se je ustrašila in se umaknila nazaj proti Mojstrani. Gozdar Endlicher je prisegel, da ga je pri tem Janez Orehovnik zmerjal z besedami: »Ti rdeči hudič, pridi še enkrat na kraj, kjer si mi zaplenil hlode, tam te bo hudič pobral!« Za to si je prislužil posebno prijavo pri kranjskogorskem okrajnem sodišču.

Kazen

Nato se je dovški punt preselil na deželno kazensko sodišče, ki je v svoji obtožnici ugotavljalo, da je občinsko vodstvo pozivalo k neupoštevanju sekvestracije in jo s sklepom, da v prihodnje nihče več ne sme sekati v občinskih gozdovih, ne da bi za to poprej dobil županovo soglasje in les plačal, celo odpravljalo. Iz tega in naslednjih občinskih sklepov naj bi bilo razvidno, da je bil cilj novega občinskega zastopstva že od vsega začetka njegovega delovanja onemogočiti sekvestracijsko upravo in s tem spodnesti samo sekvestracijo. Vendar pa v teh občinskih sklepih še ni bilo dejanskega stanja, ki bi pričalo o zločinu kaljenja javnega miru po § 65 kazenskega zakonika, ker niti v sklepih samih niti na kak drug način ni bilo izraženo pozivanje ali napeljevanje k nasprotovanju ali uporabi proti sekvestraciji. Vse drugače pa je bilo s sklepom, ki je imel za posledico odvzem oglja s strani občanov 22. februarja 1862. Iz tega ravnanja pri županu zbranih občinskih odbornikov je mogoče nedvomno razbrati pozivanje in napeljevanje k neposlušnosti in upiranju odlokom javnih oblasti, torej k zločinu motenja javnega miru po § 65.

Tega zločina so bili obtoženi:

1. Alojz Janša, 34, samski, posestnik kmetije in župan z Dovjega, več branja in pisanja, sodno čist; obdolžen še zločina javnega nasilja;
2. Andrej Vilman, 35, občinski svetnik z Dovjega, zemljiški posestnik, poročen, brez otrok, več branja in pisanja, enkrat kaznovan zaradi prestopka igranja prepovedane igre;
3. Jožef Pristov, 42, občinski svetnik z Dovjega, nekaznovan, poročen zemljiški posestnik, oče treh otrok, več branja in pisanja; obdolžen še zločina javnega nasilja ter prestopka proti varnosti življenja;
4. Blaž Peterman, 40, občinski odbornik z Dovjega, poročen, zemljiški posestnik, oče petih otrok, brez izobrazbe;
5. Janez Guzel, 61, občinski odbornik z Dovjega, poročen, zemljiški posestnik, oče šestih otrok, brez izobrazbe, enkrat kaznovan z osmimi dnevi zapor;
6. Simon Zima, 39, občinski odbornik z Dovjega, poročen, zemljiški posestnik, oče petih otrok, brez izobrazbe;
7. Janez Janša, 38, občinski odbornik z Dovjega, poročen, zemljiški posestnik, oče štirih otrok, več branja in pisanja;
8. Jernej Novak, 45, občinski odbornik iz Moj-

⁴⁴ Prav tam, a. e. 85, 15. 2. 1862.

- strane, poročen, zemljiški posestnik, brez otrok, brez izobrazbe;
9. Jožef Knaflič, 43, občinski odbornik iz Mojstrane, poročen, zemljiški posestnik, oče enega otroka, več branja in pisanja;
 10. Jurij Skumavc, 41, poročen kajžar in gostilničar, občinski odbornik iz Mojstrane, oče štirih otrok, brez izobrazbe;
 11. Gregor Legat, 27, poročen, kajžar z Dovjega, občinski sluga, oče dveh otrok, več branja in pisanja;
 12. Lorenc Šetina, 42, poročen, kajžar iz Mojstrane, obdolžen samo zločina javnega nasilja. Obtoženi so bili do končne sodbe na prostosti.

Vsi, razen Jurija Skumavca, so priznali, da so bili prisotni na omenjenem zborovanju pri županu in sklepu o občinski zaplembi oglja ter da so se s tem strinjali. Pa tudi Skumavcu niso verjeli, da je prišel k županu zgolj plačat davek.⁴⁵

Vsi naštetih so se zoper obtožbo pritožili, zastopal jih je župan, višje sodišče pa je odločitev prvostopenjskega sodišča potrdilo in jih obvestilo, da se morajo zglasiti na sodišču 20. avgusta 1862 ob devetih dopoldne.⁴⁶

Na razpravi tega dne je bil prisoten namestnik državnega pravdnika Perše, obtožene pa je zastopal dr. Zupančič. Spoznali so jih za krive kaljenja javnega miru po § 65 lit. b kazenskega zakonika; tako so Alojza Janšo, Andreja Vilmana, Jožefa Pristova, Blaža Petermana, Janeza Guzela, Simona Zimo, Janeza Janšo, Jerneja Novaka in Jožefa Knafliča obsodili na tri mesece zapora z enim postom na teden. Gregorja Legata so obsodili na dva meseca zapora z enim postom vsak teden. Alojza Janšo in Jožefa Pristova so glede javnega nasilja oprostili obtožbe in spoznali za nedolžna. Lorenca Šetino so spoznali krivega javnega nasilja z nevarnim grozenjem in ga obsodili na dva meseca zapora z enim postom na teden.

Obremenilnih okoliščin sodišče ni ugotovilo, kot olajševalne za vse navedene pa:

1. Brezmadežno dotodanje življenje vseh (razen male kazni Vilmana zaradi prepovedane igre in Guzela zaradi »svojevoljnosti«).
2. Upravičena razdraženost ljudi zaradi sekvestracije.
3. Njihovo priznanje objektivnih dejstev.⁴⁷

Prošnja cesarju

Sodba ljubljanskega sodišča je postala pravno-močna po zavrnitvi pritožbe na višjem graškem sodišču (14. 10. 1862). Zato so se obsojeni za spregled kazni obrnili še na cesarja. Ponovno so začeli razlagati, da so bili občinski gozdovi leta 1854 sekvestrirani po krivici, saj nikdar niso bili sporni. Nato pa je na

zahtevo sekvestracijske uprave okrajni urad Kranjska Gora razpisal licitacijo za les oziroma oglje, ki ga je dala posekati občina zase, in občani, neuslišani že vsa leta, da sekvestracija ni upravičena, so se odzvali in hoteli zaščititi svojo lastnino – sicer na neprimeren način, nikakor pa ne s tako zlobnimi nameni in sredstvi, da bi si zaslužili takšno obravnavo in obsodbo. Občani so se zbrali le, da bi odpeljali Savi prodano oglje v javorniško skladišče, Sava pa je to preprečila tako, da je poklicala orožnike, vendar ni prišlo do nasilja. To je torej bistvo obtožbe in obsodbe – prvič, kaljenje javnega miru s pozivanjem k uporabi proti ravnanju oblasti, ki je ukazala licitacijo oglja; in drugič, zločin javnega nasilja z grozečimi besedami, ki naj bi bile izrečene.

O resničnosti prve obtožbe ni mogoče govoriti – saj niso ovirali licitacije, ki je bila izpeljana. S končano licitacijo je bilo tudi konec oblastvenega delovanja in nadalje je bila stvar Save, da poskrbi za kupljeno oglje. Ni torej šlo za upiranje oblasti, ampak zasebnemu kupcu. Šlo je za samopomoč pri varovanju neosnovano kratene lastniške pravice do gozda, ne pa za motenje javnega miru. Ni bilo torej zlega namena, ki ga zahteva obsodba zločina. Sklepi, ki so jih sprejeli (o prepovedi lova in sečnje ter zaplembah psov, orožja in lesa), so bili namenjeni zgolj skrbi za občinske gozdove. O upiranju sekvestraciji naj ne bi bilo govora. Proti njej so vedno nastopali samo po pravni poti, kar dokazujejo številne prošnje in pritožbe. Miroljuben značaj občine Dovje in Mojstrana naj bi bil splošno znan.

Prav tako ni bilo zločina proti javnemu miru, saj ni šlo za pozivanje ali napeljevanje k upiranju oblasti. Nastopili so proti Savi, ki med njimi, kmeti, ne uživa veliko simpatij. Vendar pa to, da je množica zadržala Savo, da bi odpeljala oglje, ne vodi do nedvomnega sklepa, da je bila to posledica sklepa občinskega predstojništva. Večkrat omenjano srečanje pri županu tudi ni bilo občinsko posvetovanje, saj so bile prisotne in so govorile tudi druge osebe, ne le občinsko predstojništvo. Glede na vse povedano torej niso imeli zlobnega namena kršenja javnega reda, kot jim očita sodba. Zato upajo, da bo to v svoji milosti spoznal tudi cesar.

Lorenc Šetina, ki je bil obsojen zaradi zločina javnega nasilja, je zanikal, da bi se namenoma upiral orožniku pri izvrševanju službe ter da bi izrekel besede v zvezi s karéjem. Ža besede mu ne morejo dokazati, da jih je v vsej množici izrekel ravno on. Pa tudi če bi jih, v njih ni bilo nevarne grožnje, ker je bilo z njimi mišljeno le, da če bi vsa množica mirno stopila vkup, bi jih število prisotnih orožnikov le težko premagalo. Torej tudi javnega nasilja ni bilo.

Nato so ponovno poudarili, da je bil to izraz njihove stiske in samoobrambe zaradi neuslišanih pozivov k pravičnosti. Že od davnih časov so prebivalci občine te gozdove javno in mirno posedovali in uživali: »Ti gozdovi so nam dajali les za naše hišne

⁴⁵ Prav tam, a. e. 85, 24. 5. 1862.

⁴⁶ Prav tam, a. e. 85, 24. 5. 1862.

⁴⁷ Prav tam, a. e. 85, 20. 8. 1862.

potrebe in za pridobivanje oglja za prodajo. Pridobivanje lesa je bilo ob skromnih poljedelskih pridelkih glavni, skorajda edini vir preživetja. Izkupiček od prodanega lesa in oglja je bil sredstvo za preživetje zime. Drvarjenje je predstavljalo zimsko delo in zimski zaslužek. Ta pravična izraba naše lastnine, ki nam je ni nihče kratil, nam je bila s politično sekvestracijo naših gozdov nezakonito odvzeta. Čeprav je zakonito, da je lahko lastnik zaradi javnega interesa omejen pri razpolaganju s svojo lastnino,⁴⁸ kot velja v primeru gozdnega zakona, ki predpisuje gozdno gospodarjenje,⁴⁹ pa ne gre spregledati, da je politična sekvestracija, ki niti ne ugotovi, ali so gozdovi sporni, pravičnosti prav v posmeh.

Slavni visoki erar je v tej zadevi, kjer gre za varovanje njegovih zasebnih pravic,⁵⁰ prav tako civilnemu pravu podvržena stranka in bi moral pri uveljavljanju svojih pravic uporabljati sredstva civilne zakonodaje in ne samovoljnih ukrepov. Vendar pa temu ni bilo tako, saj smo se zaman nešteto krat pritoževali proti takemu ravnanju, vse naše prošnje in ugovori so ostali neuslišani. Naš položaj je bil zaradi te politične sekvestracije zelo žalosten. Dohodki od naših gozdov so odtekali v sekvestracijsko blagajno in s prihodki od naših gozdov je potratni sekvestracijski aparat kril stroške, ki jih je imel zaradi sporov v zvezi z drugimi gozdovi. Medtem pa so rudarskim družbam glede lesa in oglja ustregli celo s tem, da so jim žrtvovali naše najlepše gozdne parcele, ki smo jih hranili za primer nesreče in jih kar najskrbneje negovali, kot mati svoje najnežnejše dete. Nam pa je iz naših lastnih gozdov ostala pičlost, ki komaj zadostuje za naše hišne potrebe. Stanje gozdov je trpelo zaradi slabega (ali pravzaprav zaradi pomanjkanja vsakršnega) gospodarskega načrta. Tako bodo posledice tega ukrepa žalostno učinkovale še daleč v prihodnost. Poleg tega se je sekvestracija razširila še na našo drugo lastnino, saj se lovna pravica izvršuje tudi na naših travnikih, njivah in tako dalje.

S takšnim ravnanjem so nam vzeli iz rok upravljanje in izkoriščanje naše lastnine, zavrli razvoj naše blaginje, ogrozili dobro stanje gozdov in, da, celo izpridili ljudstvo, ker je pomanjkanje lesa oziroma denarja, predvsem pri plačevanju davkov, povzročilo, da so ljudje sekali brez dovoljenja, da so bili lastniki prisiljeni krasti svoj lastni les! Posledice – denarne in telesne kazni – pa so zagrenile počutje ljudi. Dolgo zadrževana mržnja zaradi samovoljnega ravnanja oblasti, zaplemba brez osnove z orožniškim posredovanjem in zbiranje velike množice ljudi – vse to je pripeljalo do na začetku omenjenega dogodka, ki pravzaprav ni bil nič drugega kot demonstracija proti rudarski družbi Sava.

Ni mogoče enostavno reči: 'Nobene milosti, treba je postaviti primer!' Ali ne bi bil to nov povod za domnevo, da visoki erar pri zastopanju svojih pravic posega po povsem neprimernih, prestroгих sredstvih, kot da ima premalo zaupanja, da bi to lahko dosegel po redni pravni poti? Ni neopaženo, da se pri vsem dogajanju oblast, ki predstavlja eno stranko v tem velikem gozdnem sporu, nikdar ni znašla pred sodiščem. Domneva, da erar uživa protekcijo, ki v civilnem pravu ni zakonita, pri ljudeh slabo odmeva. Kaznovanje občanov, ki so prepričani, da so nedolžni, pa je to domnevanje še okrepilo. Cesarska pomilostitev v tem primeru ne bi izkazala le lastnosti vrhovnega pravičnika, ampak bi tudi pomirila strasti. Kazenska preiskava, pri tem uporabljena moč oblasti in izrečena kazen so občino za njen prekršek že dovolj kaznovale. Prosimo, da upoštevate naš žalosten položaj, našo brezmadežno preteklost, naše takojšnje priznanje ter dejstvo, da javne škode ni bilo, da ni bilo zlega namena in da ni šlo za poskus zasebnega okoriščanja. Priznavamo, da smo v za nas novi vlogi občinskega predstojništva izbrali napačno pot, da bi si pridobili simpatije občanov. Potrditev obsodbe in prestajanje kazni bi za nas kot predstavnike občine imela posledice za našo čast, potem pa je tu še časovna in materialna škoda za nas in naše nedolžne družine. Ponižno torej prosimo za pomilostitev.«⁵¹

Da bi bila prošnja uslišana, v dokumentih ni mogoče zaslediti.⁵² Bolj verjetno je bila kazen izvršena, ker je župan Alojz Janša občinske posle nenavadno hitro, že po dveh letih mandata, predal Janezu Kosmaču (21. 5. 1863).⁵³ Nazadnje sta občino zaradi te zadeve tožila še Andrej Dovžan in Nikolaj Čufar. Kot sta zapisala, sta leta 1861 z občino sklenila pogodbo, po kateri je občina pri njej naročila oglje. Za občinski les, iz katerega sta ga skuhala, pa bi plačala 22 gld (bi se jima odbilo od plačila za delo). Vendar je nato sekvestracijska uprava oglje zaplenila in ga na licitaciji prodala tretji osebi. Občina te sekvestracijske licitacije ni spoštovala, ampak je to oglje na silo odvzela in ga prodala fužini Javornik za 201 gld 20 kr. Pritožnika sta težko delala pri podiranju in prevozu lesa ter kuhanju oglja, se zadolževala za

⁵¹ SI_ZAL_JES/0002, a. e. 85, 20. 11. 1862.

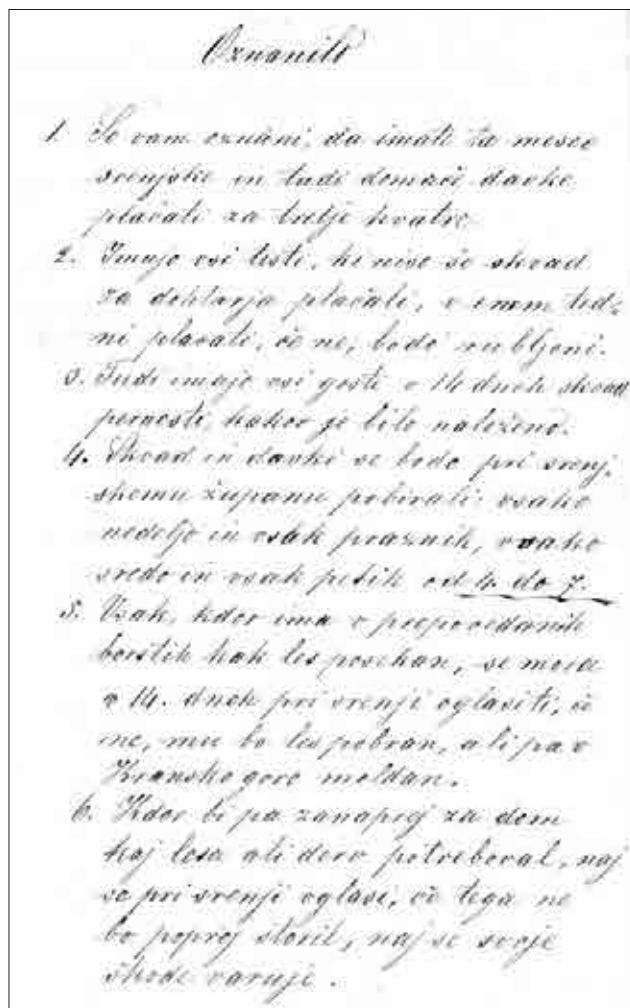
⁵² Čez deset let je Slovenski narod (22. 10. 1872, št. 122) ob podobnem uporu Bohinjcev (Mohorič: Bohinjski punt) zapisal: »Leta 1862 je smatral župan v Dovju za svoj poklic, za svojo dolžnost varovati interese občine. Kaj je nastalo iz tega? Nastali so upori pri izvrševanju sekvestracije. Župan in 10 občinskih odbornikov je protestiralo proti postopanju pri sekvestraciji. Predalec so šli, bili so dejani v preiskavo in kot zločinci obsojeni. Župan in deset odbornikov, možje brez vsakega madeža, so stali pred kazenskim sodnikom; črka postave je bila žaljena, moralo je biti pokorjeno to žaljenje. Zeleti pač bi bilo, da bi postava v slučajih, ki so posebne obzirnosti vredne, spala, v slučajih, kjer se ne dela protipostavno iz zlobe, ne iz hudobne prepiraželjnosti, nego v poštemem namenu braniti pravico.«

⁵³ SI_ZAL_JES/0002, a. e. 86, 21. 5. 1863. Po § 286 veljavnega občinskega zakona iz leta 1859 so župane kmečkih občin volili na tri leta (LGBK, 1859, XXXI/143).

⁴⁸ §§ 329 in 354 Občega državlanskega zakonika.

⁴⁹ Cesarski patent z dne 3. 12. 1852, RGB, 1852, LXXII/250, str. 1053–1080.

⁵⁰ § 20 Občega državlanskega zakonika.

Novi župan Janez Kosmač je sklical »vso srenjo vkup« (SI_ZAL_JES/0002, a. e. 86).

denar in hrano, potem pa je občina rezultat njenega dela prodala za 201 gld 20 kr. Če odbijeta vrednost lesa (22 gld), sta cenila, da jima občina za delo in stroške dolguje 179 gld 20 kr.⁵⁴ Tudi glede te terjatve med občinskimi papirji ni mogoče najti končne odločitve.

In vendar so bili sporni!

Medtem so stvari glede politično sekvestriranih belopeških gozdov tekle dalje po »sekvestracijsko«. Kranjskogorski okrajni urad je 31. decembra 1863 razpisal dneve obravnave za dodeljevanje »gozdnih produktov«. Obravnave so potekale po občinah (Bela Peč, Rateče, Kranjska Gora, Dovje, Jesenice, Koroška Bela), ki so imele gozdove v tako imenovani belopeški sekvestraciji. Za kurjavo za hišne potrebe je bilo dovolj, da je župan izrazil potrebo v splošnem, za gradbeni les in vse druge potrebe pa je moral vsak interesent vložiti svojo vlogo. Kasnejše vloge, razen

v primeru požara, poplave in drugih nepredvidenih dogodkov, niso bile več obravnavane.⁵⁵

Po končanih prijavih in obravnavanjih potreb so naredili zapisnik. Največ potreb je seveda prijavila družba Sava, pritožili sta se občini Dovje in Jesenice. Očitke je ostro zavračal upravitelj Ruardove fužine dr. Ivan Ahačič. Med drugim je nevhvaležnim pritožnikom očital, da bi se morali zavedati, da le z obravnavanjem fužine pride v deželo denar, s katerim lahko prebivalci plačujejo davke.⁵⁶ Spor s Savo je vedno bolj izstopal; po eni strani je bila Sava vedno bolj agresivna, po drugi pa je bila občina vedno bolj frustrirana, ker se je čutila odrinjeno iz svojih gozdov in »na svojem« dejansko ni imela nobene besede. Tako je na primer 10. januarja 1863 dovški občinski urad prejel dopis kranjskogorskega okrajnega urada, da so Alojz Janša, Andrej Vilman, Janez Kosmač, Janez Guzel, Jurij Skumavc in Jurij Knaflič v letu 1861 ovirali Savine hlapce pri sekanju v dovški občini. Okrajni urad

⁵⁴ Prav tam, a. e. 87, 22. 9. 1864.

⁵⁵ Prav tam, a. e. 85, 31. 12. 1862.

⁵⁶ Prav tam, a. e. 86, 13. 2. 1863.

je svaril, da bodo ukrepali, če ne bodo Save pustili pri miru. Lahko se pritožijo pri letnem odkazovanju poka, to pa je tudi vse.⁵⁷

Za gozdove, ki so bili za Dovžane nesporno njihovi, je bilo vedno večje zanimanje, pojavljalo se je vedno več zahtev in sekvestracija kot ukrep v lastniško spornih gozdovih se je zdela vedno bolj upravičena. Zainteresirane strani so pospešeno pripravljale gradivo za končno sodbo o tem, komu pripadajo gozdovi. V tem smislu so prebivalci Dovjega 6. marca 1862 podali izjavo proti zahtevam rudarskega erarja, rudarske družbe Bekštanj in rudarske družbe Sava. V njej so navajali nove dokaze glede svojih pravic, ki pa jih še niso predložili. Baron Carl Aichelburg, vodja lokalne zemljiškoodvezne komisije v Radovljici, jih je pozival, naj to store, ker se bo potem pristopilo h končni obravnavi za odločitev na višjem mestu.⁵⁸ Aichelburg je poziv poslal tudi v Ljubljano dr. Francu Zupančiču, ki je bil morda zastopnik Dovžanov.

Do razprave glede ureditve sekvestracijskih razmer z novim dokazom, ki ga je predložila občina, je prišlo 1. aprila 1864. Potekala je v Radovljici. Na eni strani zapisnika sta podpisana Janez Kosmač in Bartel Janša, na drugi pa baron Aichelburg.

Opolnoomočenca Kosmač in Janša sta za zapisnik izjavila: »Občina Dovje je pred uvedbo sekvestracije v vseh okoliških gozdovih gospodarila po mili volji in nobena od bližnjih fužin ni iz njih dobila nič zastonj. Rudarska družba Sava je kupovala pri nas odkazan les in ga skuhala v oglje za svoje obratovalne potrebe. Mi smo že pri zemljiški odvezi in regulacijski obravnavi predložili več s to rudarsko družbo sklenjenih sečnih pogodb (ena od njih naj bi bila sklenjena celo za 70 let), da bi dokazali, da ta družba iz naših gozdov nikdar ni dobivala nič zastonj. In sedaj predlagamo nov dokaz. To je pisanje V. Ruardove družbe z dne 10. julija 1855, s katerim omenjena družba sama priznava, da ji je žal, da zaradi sekvestracije z nami ne more skleniti nobene pogodbe o sečni več, in da obžaluje, da se zaradi tega dogodka naše dolgoletno poslovno sodelovanje prekinja. To je vendar najboljše in najbolj pošteno priznanje, da omenjena družba v naših gozdovih ni nikdar brezplačno pridobivala lesa in da torej ne obstaja drugi pretendent glede naših gozdov. Zato je po našem mnenju uvedba sekvestracije največja nepravilnost, zaradi katere smo se tudi že energično pritoževali, vendar na žalost brez uspeha.

Iz odgovora okrajnega urada Kranjska Gora z dne 15. 6. 1855 ni niti najmanj razvidno, kakšne razloge je imela deželna vlada, da je zavrnila naše prošnje za ukinitvev sekvestracije. Vsekakor pa moramo pripomniti, da ni res, da območje občine Dovje in Mojstrana spada pod belopeški gozdni kompleks, oziroma da zanj veljajo iste (sekvestracijske) razmere kot za belopeškega. Mi smo bili od nekaj podlo-

žniki freisinskega škofa in nato državnega gospostva Loka. Vrhovno lastništvo gozdov pripada omenjenemu gospostvu, ki je nam samim prepustilo popolno lastništvo (...).«

Temu zapisniku je nato dodan še izvleček iz podobnega zapisnika s prebivalci Gozda, Kranjske Gore in Podkorna, Dovžani pa so nadaljevali: »Višje oblasti so prisluhnile samo lažnim predstavitvam rudarske družbe, da med njo in občinami res obstaja spor, tako da je dosegla uvedbo sekvestracije ter s tem na najlažji in najcenejši način prišla do kuriva za svoje potrebe.

Vendar pa se je v svojih predstavah uštel in samo ona je kriva za uvedbo sekvestracije, od katere ni nobene koristi, ampak samo izčrpava življenjsko moč občin, in če bo to še nekaj časa trajalo, bo pripeljalo do popolnega uničenja našega gospodarskega stanja. Pa prepustimo besedo številkam. Glede na predloženi izkaz okrajnega urada Kranjska Gora o letnih režijskih stroških sekvestracije okrajni urad Kranjska Gora za plače in ostale stroške gozdnega personala porabi 3056 gld letno, torej je režija do sedaj požrla znesek najmanj 27.704 gld. Poleg tega pri kranjskogorskem okrajnem uradu zaradi sekvestracije vzdržujejo diurnista z dnevnicco 1 gld. Če k temu prištejemo še številne poti, stroške in časovne zamude občanov zaradi sekvestracije, ponovno pridemo do pomembnih stroškov, ki prispevajo k našemu propadanju. Nadalje je veliko ljudi naznanjenih zaradi gozdnih kraj, čeprav jih sploh niso zagrešili. To pa se razjasni šele na obravnavah, imajo pa ljudje zaradi tega le poti, stroške in ukraden čas za lon, kar gre zleti zagotovo v tisoče.

Že v preteklem letu je sekvestracijska blagajna okraja Kranjska Gora izkazovala primanjkljaj 8500 gld. Ta zaostanek bo sedaj v glavnem poravnal iz nadomestila za gozdno škodo. Ne glede na to, da nadomestilo gornjega manjka nikdar ne more pokriti, je vendarle samo po sebi razumljivo, da če bodo to nadomestilo res uvedli, bo naša eksistenca uničena. Sicer pa se nadomestilo za gozdno škodo odmerja povsem svojevoljno, tako da nepomembna gozdna kraja pogosto za sabo potegne nesorazmerno veliko nadomestilo.

Na nakazila in dovolila za sečnjo lesa se čaka navadno leto in dan, tako da so kmetje prisiljeni, zlasti ob elementarnih nesrečah, sekati les brez dovoljenja, da se obvarujejo še večje škode. Pri tem bi radi opozorili na pri nas pogoste nevarnosti poplav in na ukrepe, ki jih je glede tega treba opraviti takoj. Seveda pa se s tem izpostavljam najstrožjemu kaznovanju.

Glede gospodarjenja sekvestracije v gozdovih torej ne moremo govoriti o koristi, temveč se izkazuje le škoda. Če k temu prištejemo še visoke stroške režije, se nazadnje izkaže, da je sekvestracijska uprava velik, potraten institut, od katerega ni koristi. Zato mislimo, da bi jo lahko odpravili – vsaj kar zadeva našo občino, kjer pred uvedbo sekvestracije ni bilo

⁵⁷ Prav tam, a. e. 86, 10. 1. 1863.

⁵⁸ Prav tam, a. e. 86, 30. 8. 1863.

nobnih sporov, in ima samo to delo, da se pase na naših žuljih.«⁵⁹

Če bi oblast prisluhnila argumentom iz zapisnika, bi sekvestracijo v trenutku ukinila, temu pa seveda ni bilo tako, le da se Dovžani tudi niso vdali. 11. januarja 1865 so »ponovno ponovili« svojo prošnjo za izločitev njihovih gozdov in planin iz sekvestracije. Spet je njihov glavni argument, da so bili njihovi gozdovi enostavno vključeni v sekvestracijo belopeških gozdov, čeprav po eni strani v jožefinski glavni knjigi nedvoumno piše, da navedeni gozdovi in planine niso sestavni del belopeških gozdov, ampak so omejeni in označeni povsem zase, po drugi strani pa nikdar niso bili sporni. 30. maja 1865 so jih zavrnil, češ da deželna vlada ne vidi novosti, zaradi katerih bi sekvestracijo ukinila. Poleg tega bi bilo vsako ravnanje tedaj oteženo zaradi smrti vodje lokalne zemljiškoodvezne in regulacijske komisije, barona Aichelburga.⁶⁰

Prihodnje leto je sledila nova pritožba: »Krajani Dovjega se proti nepravilni sekvestraciji pritožujemo že od vsega začetka, vendar neuspešno. Kako globoko je že vse zašlo, se vidi v vseh časopisih, ki objavljajo vse mogoče izvršbe in prodaje – da se dobrobit ljudstva popolnoma dotolče.

Po zapisniku z dne 4. aprila 1844, ki ga hranijo na okrajnem uradu Kranjska Gora, smo krajani Dovjega enotno privolili v medsebojno razdelitev teh gozdov in določili osnove, kako bo delitev potekala. Kresija je z odločbo z dne 29. maja 1844 to namero potrdila in okraju naročila, da gre pri tem občini dejavno na roko. Razdelitev se je začela, deloma izpeljala, stala več kot 300 gld, potem pa je prišlo nesrečno leto '48 in projekt je zastal (...).« V nadaljevanju sledi že znano razlaganje.⁶¹

Da te pritožbe niso bile poceni, izvemo iz dopisa župana Andreja Vilmana »doktorju«, ki jih je zastopal (24. novembra 1867). Prosil ga je, naj glede plačila 213 gld 33 kr še malo počaka.⁶² Pri takšnih zneskih so bile pritožbe sestavljene na ustrezni ravni. Prav je prišla tudi sveža decembrska ustava iz leta 1867, ki so jo junija 1868 uporabili za promemorijo na c. kr. lokalno zemljiškoodvezno in regulacijsko komisijo v Radovljici. V njej so opozarjali, da je bila politična sekvestracija njihovih gozdov že od začetka (1854) nepotrebna in nezakonita. Po novem so ugotavljali, da je to res tudi glede na § 5 ustave z dne 21. decembra 1867, kjer piše, da je lastnina nedotakljiva.⁶³

Čeprav so Dovžani ves čas zatrjevali, da so njihovi gozdovi popolnoma nesporni, da zaradi njih ne poteka nobena pravda, pa je bilo vendarle več zainteresiranih strani, pred katerimi so morali braniti »svoje« gozdove. Notranje ministrstvo je sekvestracijo odpravilo, sedaj pa je bil na vrsti boj za gozdove

in njihovo delitev. Prvi bolj konkreten sestanek glede delitve gozdov so imeli sredi junija 1868. Na obravnavi so bili c. kr. rudarski erar, gospostvo Bekštajn, rudarska družba Sava in gospostvo Bled, ki so jih zastopali po en pravnik. Občino je zastopalo pet občanov (Alojz Janša, Janez Kosmač, Jernej Janša, Jožef Šetina in Andrej Vilman), njihov svetovalec pa je bil dr. V. Skaria. Skupnega jezika na tej obravnavi niso našli, so pa predstavili vsak svoj pogled in zahteve.⁶⁴

Iz naslednjega leta imamo zapisnik v sporu glede dovških gozdov med c. kr. rudarskim erarjem ter prebivalci Dovja in Mojstrane. Svoje sta očitno zahtevala tudi gospostvo Bled in rudarska družba Sava, ki ju je zastopal doktor Ivan Ahačič.⁶⁵ Gre za zelo obsežno izvajanje, ki pa ga je Zemljiškoodvezna in regulacijska deželna komisija za Kranjsko zavrnila s sodbo z dne 15. marca 1870.

Razsodba zemljiškoodvezne in regulacijske komisije

V zadnji bitki za »nesporne« dovške gozdove so se nazadnje udarili domačini, država in Ruard, svoj lonček pa je pristavilo tudi blejsko gospostvo. Komisija je svojo odločitev podprla z obširno obrazložitvijo, ki obsega dobro avtorsko polo, zato sledi res skrčen povzetek.

Komisija je najprej zavrnila c. kr. rudarski erar, ki je svoje lastninske zahteve izvajal iz rudarskega gozdnega regala, katerega bistvo naj bi bilo, da so vsi visoki in črni gozdovi, kot tudi vse druge nujne rudniške pritikline, brez izjeme pripadale deželnemu knezu in njegovim naslednikom kot državna lastnina. To naj bi razglašala že Ferdinandov in Karlov rudarski red iz leta 1553 oziroma 1575. Vendar pa je razlaga sodbe opozorila, da prvi člen obeh rudarskih redov govori le o gozdovih, ki so pritikline, potrebne za obratovanje rudnikov, ne pa o gozdovih, ki so bili zasebna last.

Nadalje je erar trdil, da bi se tisti, ki bi hotel uveljavljati zasebno lastništvo glede teh gozdov, moral izkazati z avtentično deželnoknežjo koncesijo ali z listinami o podelitvi lastnine s strani deželnega kneza. Razlaga sodbe je to zavračala, češ da prav tako malo, kot lahko gozdni rezervat za potrebe delovanja rudnikov v rudniškem redu utemeljuje zahtevo po lastništvu gozdov, tako malo je pravilna trditev rudarskega erarja, da morajo tisti, ki hočejo biti izvzeti iz katedralnega lastništva visokih in črnih gozdov, to dokazovati. Da je šlo v tem izvajanju erarja za *petitio principii* in ker je bila že osnova nepravilna, je bilo takšno tudi vsako nadaljnje izvajanje.

Erar je hotel dokazati lastništvo gozdov nasproti občanom Dovjega, da bi jih lahko sam podeljeval v izkoriščanje okoliškim rudarskim družbam.

⁵⁹ Prav tam, a. e. 87, 1. 4. 1864.

⁶⁰ Prav tam, a. e. 88, 11. 1. 1865.

⁶¹ Prav tam, a. e. 90, 7. 2. 1867.

⁶² Prav tam, a. e. 90, 24. 11. 1867.

⁶³ Prav tam, a. e. 91, 14. 6. 1868.

⁶⁴ Prav tam, a. e. 91, 15. 6. 1868.

⁶⁵ Prav tam, a. e. 91, 20. 9. 1869.

Prav tako je bila v svojih zahtevah zavrtnjena rudarska družba Sava, s Plavžem in Mojstrano, ki je lastništvo nad visokimi in črnimi gozdovi ali (vsaj) pravico do uporabe utemeljevala najprej z domnevnim zgodovinskim dejstvom, da je njihov rudnik obstajal že pred razglasitvijo Ferdinandovega rudarskega reda in da bi torej gozdovi, ki jih je uporabljal ta rudnik, že takrat morali pripasti rudniku (kot njegova pritiklina), ker rudarske koncesije ni mogoče izvajati brez zagotovitve goriva.

V razlagi sodbe so zapisali, da si trditev, da so bili sporni gozdovi še pred uvedbo Ferdinandovega rudarskega reda nedeljiva pritiklina rudarske družbe Sava, Plavž ali Mojstrana, vsestransko nasprotuje in da ni z ničemer dokazana. Dokazano naj bi bilo samo to, da je družba na podlagi podelitev rudarskega sodišča sekala les in postavljala kopišča. Te podelitve rudarskega sodišča pa so dajale samo pravico do začasne uporabe, tako da iz njih ni mogoče izvajati lastninske pravice ne do deželnoknežjih in še manj do zasebnih gozdov.

Uslišano ni bilo niti gospostvo Bled, ki je terjalo za svojo lastnino nepremičnine v katastrski občini Dovje, na desnem bregu Bistrice, ki so bile nadaljevanje njegovega ozemlja. To zahtevo je opiralo na darilne listine, poimensko na tisto z dne 17. februarja 1840,⁶⁶ ki je imela za predmet ozemlje med obema Savama, ter na kupno pogodbo z dne 16. 6. 1858.

Razlaga sodbe je delni lastniški zahtevek gospostva Bled označila kot brezpredmeten. Donacija ne more utemeljevati lastniških zahtevkov, ker gospostvo Bled lastništva ali posestništva niti ne uresničuje niti ne izkazuje. Prav tako v popisu nepremičnin v kupni pogodbi z dne 16. junija 1858, kjer so vse kupljene parcele našteje zelo natančno, o dovških parcelah ni sledi. Od številnih prilog gospostva Bled niti ena ne kaže na lastništvo teh gozdov, prej nasprotno, številne neposredno nasprotujejo zahtevam gospostva. Zahtevki gospostva Bled so torej brez osnove.

Uspeli pa so prebivalci občine Dovje, to je naselij Dovje in Mojstrana, ki so trdili, da so vsa zemljišča v njihovi katastrski občini njihova last, pri čemer so se najprej sklicevali na njihovo lastništvo od pradavnih časov, ki je vsebovalo domnevo zakonitih lastnikov in je torej vse ostale lastniške pretendente pozivalo, da svoje zahteve dokažejo na sodišču. Po njihovi predstavitvi naj bi kralj Otokar II. z listino z dne 24. 10. 1274 občino Dovje z vsemi v njeni katastrski občini ležečimi nepremičninami podaril freisinškemu škofu kot posestniku gospostva Loka. To podaritev sta nato potrdila še cesar Sigismund 24. avgusta 1431 in cesar Friderik III. leta 1453. Freisinški škofje naj bi nato vse gozdove in druge nepremičnine podarili v last krajevni občini in fari Dovje, ki obstaja vse od leta 1491, pridržali naj bi si zgolj ribolovno pravico.

Razlaga sodbe je ugotavljala, da lastninski zahtevki prebivalcev Dovja in Mojstrane sicer ni bil listinsko izkazan, vendar pa je gotovo, da je gospostvo Loka, ki mu pripada tudi območje občine Dovje, že več kot 800 let v posesti freisinškega škofa, in sicer na podlagi darovnice cesarja Ota. Gospostvo Loka je območje občine Dovje obravnavalo kot svoj dominikalni okraj in v njem izvajalo jurisdikcijo, vendar pa zemljišč ali gozdov ni nikdar neposredno uživalo, ampak se je vedno omejevalo na izvrševanje nadoblasti.

Čeprav sedaj listinsko ni dokazljivo, da bi gospostvo svojim nekdanjim dovškim podložnikom gozdove podelilo v uporabo, o tem pričajo rustikalne fasije, v katerih gospostvo Loka priznava, da gozdove soseski *prepušča brezplačno*; jasno in razločno torej pričajo o dejanskih pravnih razmerjih, po katerih so bili podložniki lastniki uporabe gozdov in je bilo gospostvo razumljeno le kot vrhovni lastnik. Obstoj tega pravnega razmerja izhaja tudi iz listin freisinškega arhiva, v katerih freisinški škof zase terja le *dominium directum*, ne da bi se mešal podložnikom v *dominium utile*. Kot posledica odprave podložniških vezi je nato samo po sebi odpadlo vrhovno lastništvo gospostva, nekdanje podložniško lastništvo uporabe pa je s tem postalo pravo lastništvo.

Prebivalci občine Dovje imajo torej nesporno lastniško pravico, ki jim je ne more izpodbiti nobeden od ostalih lastniških pretendentov, ker je v fasijah jasno zapisano, da podložniki Dovjega in Mojstrane sečnjo v gozdovih opravljajo skupno, in daleč od tega, da bi gospostvo Loka pri tem podložnike omejevalo zgolj na sečnjo za hišne potrebe. Nobenega dvoma ni, da so prebivalci svojo posestniško pravico vedno izvajali in so kot posestniki tudi priznani, medtem ko rudarska družba ni nikdar zagovarjala lastniške ali posestniške pravice, ampak si je gospostvo Loka oziroma freisinškega škofa le prizadevala predstavljati kot (edinega) pravega lastnika in pod to pretvezo prebivalce omejiti zgolj na servitutno pravico, kljub temu da se gospostvo Loka ni hotelo zvatiti v dejanja, ki bi bila škodljiva za njegove podložnike. Tudi ob uvedbi sekvestracije nihče ni dvomil, da občina te gozdove posestvuje.

Glede na vse ugotovljeno je trditev rudarskega erarja, gospostva Bled in rudarske družbe Sava, da si prebivalci Dovjega prilaščajo gozdove zgolj pod ščitom domnevne servitutne pravice, brez osnove.

Tako je bilo rešeno glavno vprašanje, kdo je lastnik spornih gozdov, zavrtnjena je bila tudi zahteva Save, da bi bila upravičena vsaj do pridobivanja oglja. Komisija je namreč ugotovila, da sta bili občina in rudarska družba glede dotedanjšega sekanja in oglarjenja zgolj v pogodbenem odnosu (družba je za les oziroma oglje plačevala),⁶⁷ iz katerega se ni dala iz-

⁶⁶ Listina se datumsko natančno omenja dvakrat, ni pa razvidno, da bi jo predložili.

⁶⁷ Tako je ohranjena prodajna pogodba iz leta 1852 med Ruardovo Savo in občinskim predstojnikom z Dovjega. Prodali so

peljevati nobena lastninska pravica v korist rudarske družbe.

Za lastnike spornih gozdov so bili nesporno spoznani občani Dovjega, ostala je le še zahteva V. Ruarda glede njegovih servitutnih pravic, ki jih je imel kot posestnik štirih hiš v Mojstrani in je zanje hotel odškodnino.⁶⁸ O tej točki so se dovško-mojstranski prebivalci in V. Ruard sporazumeli čez dve leti. S sporazumom se je Ruard odrekel vseh (nadaljnjih) pravic do drvarjenja, stelje, paše in planinskih pravic v skupnih nepremičninah prebivalcev Dovjega-Mojstrane, ki so mu pripadale iz lastništva hiš št. 25, 26, 28 in 29 v Mojstrani, in sicer v zameno za 40 oralov gozda srednjega donosa na Mežakli.⁶⁹

Nadaljevanje delitve gozdov in Andrej Vilman

Gozdovi so bili torej končno priznani kot last Dovžanov in tako so se lahko ti povrnili k medsebojnemu delitvenemu sporom, »interni privatizaciji«, s katero so začeli že pred skoraj tridesetimi leti (1844).⁷⁰ Skupne lastnine so se naveličali in glede njene odprave so pred c. kr. okrajnim glavarstvom kot lokalno komisijo zemljiškoodvezne in regulacijske deželne komisije za Kranjsko v Radovljici sklenili dogovor, da se ta lastniška skupnost glede vseh uporab (razen planin, ki bodo še naprej v skupni uporabi) ukine z individualno delitvijo.

Kot osnova in merilo za delitev jim je služila velikost kmetije (status kmetije – cela, polovična, tretjinska ..., kajžarje so šteli za tretjinske kmete), ker se je glede na to velikost izvajala tudi dejanska raba in prispeval zemljiški davek za skupne nepremičnine. Vendar pa so pri tej delitvi, kar zadeva kajže, sodelovale le samostojne kajže, vpisane v zemljiško knjigo. Dva »stanovca« gostaških kajž sta bila v svojih zahtevah po solastništvu oziroma pravici do gozdnih služnosti zavržena. Svoje pravice nasproti drugim upravičencem je moral dokazovati tudi mlinar iz Mojstrane, ki je menil, da mu pripada enak del kot vsem drugim upravičnim zemljiškim posestnikom, in to po merilu za tretjinsko kmetijo. Vendar mu je to pravico skupnost odrekala, češ da posestniki mlina nikdar niso prispevali k skupnemu plačevanju davka za skupne nepremičnine; tega od njih sploh niso terjali, ker so menili, da mlinarska posest ni samostojna posest. Regulacijska komisija pa je razsodila, da to odrekanje pravice ne vzdrži, ker da se samo iz okoliščine, da posestniki mlina niso bili nikdar pozvani

k plačevanju davka, pravno ne more izvajati nobena posledica. Tudi dokumenti, ki jih je predložil mlinar, so nedvomno izkazovali, da je bila mlinarska posest samostojna.⁷¹

Nezadovoljnih z načinom delitve je bilo še več krajanov, ki so se zbrali okrog Andreja Vilmana (sina bivšega župana Jožefa Vilmana), zastopal pa jih je dr. Alfonz Mosche iz Ljubljane. Konec oktobra 1878 so se pritožili (podpisanih je 17) zaradi nepravilnosti pri delitvi gozdov 3. in 4. kategorije, medtem ko so delitev 1. in 2. kategorije že opravili. Pritožba se je nanašala na žrebanje in pooblaščenca, sklep pa je bil, da je bila delitev izpeljana v korist največjih kmetov, in sicer na račun kajžarjev in malih posestnikov.⁷²

Februarja naslednje leto, 1879, so »Vilman in družabniki« s pritoževanjem glede delitve gozdov 3. in 4. kategorije nadaljevali na notranje ministrstvo. Po splošnih očitkih nepravilnosti je Vilman prešel h konkretnim primerom. Tako naj bi župan Dovjega Jožef Šetina, ki sploh ni sodeloval v žrebanju, kot cel kmet dobil gozd, ki je vreden najmanj 1000 gld več od tistega, ki ga je dobil Vilman (tudi cel kmet), kar naj bi bilo dokazano s pomočjo izvedenca. Nato je naštel še osem drugih z Dovjega in eno iz Mojstrane, ki tudi niso žrebali, ampak so glede na upravičenost dobili več, kot bi jim pripadalo. To so ugotovili s pomočjo izvedenca in spet je poimensko naštel, da so dobili od 200 do 500 gld (pre)več vredne parcele. Posebno protekcijo pri županu pa naj bi užival Viktor Ruard, ki se je v sporazumu z dne 16. februarja 1872 izkazal kot kajžar in bi torej sodil v kategorijo tretjinskih kmetov, pa je kljub temu dobil gozdni kompleks 40 oralov. Kot smo videli, je bilo to zadnje dogovorjeno v posebnem sporazumu z Ruardom, Vilmanu pa je služilo kot dokaz, na kakšen (pokvarjen) način je potekala delitev.⁷³ Ne moremo reči, da se je povsem motil, da so bogati postopke delitev vodili sebi v prid, vendar vse zveni nekako prepirljivo (sploh za današnja ušesa, ko smo ponovno podučeni, da so bogati uspešni, pritožujejo se pa tako ali tako samo nespособneži). Andrej Vilman in njegovi privrženci so še naprej nasprotovali županu Jožefu Šetini, ta jim ni ostajal dolžan, obojih pa so bili kajpak najbolj veseli odvetniki.⁷⁴

Kakorkoli že, Andrej Vilman je dočakal lepo starost 93 let – umrl je 7. decembra 1919, tako da je dedič posesti postal kar istega dne v letu rojeni vnuk Andrej (29. 11. 1897), zeta Smoleja pa so malo preskočili.⁷⁵

stoječ les za kuhanje oglja iz svojih gozdov. Pogodba je veljala do konca maja 1858, vsako leto pa bodo plačevali, kolikor bodo posekali. Določili so parcele, na katerih lahko sekajo, in ceno za klaftro (SI_ZAL_JES/0002, a. e. 75, 8. 5. 1852).

⁶⁸ SI_ZAL_JES/0002, a. e. 92, 15. 3. 1870.

⁶⁹ Prav tam, a. e. 95, 16. 2. 1872, št. 172/II.

⁷⁰ Leta 1844 so k delitvi občinskih pašnikov in gozdov s svojimi prispevki spodbujale tudi Bleiweisove *Novice* (št. 37, 38, 42, 44, 46, 47, 48, 50/1844).

⁷¹ Prav tam, a. e. 95, 16. 2. 1872, št. 172/I.

⁷² Prav tam, a. e. 101, 31. 10. 1878.

⁷³ Prav tam, a. e. 101, 28. 2. 1878.

⁷⁴ Prav tam, a. e. 102, 25. 4., 28. 7. in 10. 10. 1879; a. e. 103, 20. 5. in 24. 8., a. e. 104, 7. 9. 1880.

⁷⁵ SI_ZAL_JES/0034, t. e. 43, a. e. 108.

Sklep

V predstavljenem dogajanju v občini Dovje sredi 19. stoletja se je vse vrtelo okrog gozdov. Začelo se je leta 1844, ko so občani do tedaj skupne gozdove sklenili razdeliti na posamezne lastnine. V tej želji po pospešitvi razslojevanja vaške družbe so bili sicer enotni, zapletlo pa se je že pri sami izvedbi, ko njihov dolgoletni, sicer od oblasti postavljeni rihtar večini ni bil več po volji in so ga samovoljno odstavili. S tem se je strinjala velika večina prebivalstva (zbrani podpisi hišnih gospodarjev), ki je bila za to okarana s strani gosposke, saj je bil to poseg v njeno oblastno področje.

Delitev gozdov je zastala v revolucionarnem letu 1848, kasneje pa jo je preprečevala sekvestracija. Stara vaška enotnost in navade, ki so veljale »od zmeraj«, so se ob tem začele krhati. Prvo znamenje je bila gotovo že želja po delitvi skupnih gozdov, za nadaljevanje pa je poskrbel užaljeni bivši rihtar, ki ni hotel več dajati svoje živine na skupno pašo in skrbeti za občinskega pastirja, kot je bilo »od nekdaj« v navadi. Okrog njega so se začeli zbirati drugi nezadovoljneži, stare navade so začele dobivati vedno več nasprotnikov. Tako je aktualni župan zaskrbljen skical vse občinske odbornike in druge pomembne občinske može, ki so ugotovili, da so navade glede občinske paše še vedno zavezujoče za vse, čemur je pritrdila tudi državna oblast.

Naslednji udarec občinski – vaški – skupnosti je bila sekvestracija občinskih gozdov, kar je pomenilo, da občina ni mogla več prosto razpolagati z njimi. Občinski može so se takšnemu dolgoletnemu stanju uprli, posekali les in skuhalo oglje za občinski račun, vendar jim ga je sekvestracijska uprava zaplenila in na licitaciji prodala rudarski družbi Sava. Temu so se občani množično uprli, zbrali so se praktično vsi prebivalci in preprečili, da bi Sava oglje odpeljala. Za ta upor so bili vaški vodje sodno kaznovani, pri čemer pa ni šlo brez priziva pravičnemu cesarju.

Po končani sekvestraciji so Dovžani in Mojstrani nadaljevali z delitvijo gozdov in delitvami med seboj. Očitki so leteli sem in tja, nazadnje pa je bilo tako kot vedno – in naj se sliši še tako stereotipno: bogati in močni so najbolje poskrbeli zase.

V predstavljenem dogajanju ob delitvi gozdov, plačevanju občinskega pastirja in sekvestraciji se po eni strani izraža enotnost vaške skupnosti najprej pri odstavljanju župana, potem v sklicevanju na stare običaje, zasedanju občinskega odbora, ki je bilo bolj zasedanje vaške skupnosti (in to že v obdobju voljenih občinskih odborov po letu 1851), v pooblastilih soobčanom, ki so jim najbolj zaupali,⁷⁶ nazadnje pa v

vsesplošnem uporu prebivalcev občine oblastnim organom, ko so hoteli zaščititi skupno lastnino.

Po drugi strani je opazen nastop novega »duha časa«, ko vaški povzpeticniki, tako kot povsod, niso bili več zadovoljni s stari izenačevalnim povprečjem, kar najbolj kažeta želja po razdelitvi skupne lastnine in boj za čim večji delež. V takšnih razmerah so izgubljali veljavo stari običaji, vezani na enakopravno skupnost.

Ob tem dogajanju so župani lahko spoznavali stranske učinke demokracije – na eni strani muhavost sovaščanov (nezadovoljstvo z vsakokratnim županom), na drugi pa spreminjanje lastne osebnosti, ko jim je oblast postala nekaj domačega.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

- ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko, Kranj
 SI_ZAL_JES/0002 – Občina Dovje-Mojstrana, 1599–1945
 SI_ZAL_JES/0034 – Okrajno sodišče Jesenice, 1830–1994

TISKANI VIRI

- Ergänzungs-sammlung der politischen, Cameral und Justiz Gesetze und Verordnungen, prvi del, Ljubljana, 1836.
 LGBK, 1851 – Deželni zakonik in vladni list za kranjsko vojvodino.
 LGBK, 1859 – Deželni vladni list za kranjsko vojvodino.
 Obči državljanski zakonik, Dunaj, 1811.
 RGB, 1852 – Občni državni zakonik in vladni list Avstrijskega cesarstva.

ČASOPISI

- Kmetijske in rokodelske novice*, 1844.
Slovenski narod, 1872.

LITERATURA

- Mohorič, Ivan: Bohinjski punt. Jeklo in ljudje. *Jesenski zbornik*, II, 1969, str. 47–72.
 Kačičnik Gabrič, Alenka: »To smemo že tako dolgo.« *Kmečke služnosti in njihova odprava*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014.

⁷⁶ Pooblastili z dne 7. 3. 1857 (SI_ZAL_JES/0002, a. e. 80) in 19. 11. 1859 (SI_ZAL_JES/0002, a. e. 82) prebivalcev Dovjega in Mojstrane (vseh posestnikov) za osem sovaščanov, da jih zastopajo v vseh civilnih in kazenskih zadevah, in sicer pred političnimi in sodnimi oblastmi, pa tudi v izvenoblastnih zadevah. Res univerzalno pooblastilo.

S U M M A R Y

The Dovje Municipality and its forests

In 1844 the inhabitants of Dovje and Mojstrana decided to divide what had previously been previously common forests into individual properties. In the desire to accelerate the stratification of the village community they were unanimous, but the implementation of the aforementioned decision proved more complicated when their long standing, government-appointed village mayor and judge fell out of favour with the local inhabitants and was arbitrarily deposed. The deposition met with the approval of a vast majority of villagers (the collected signatures of house masters), but to the chagrin of the nobility, which regarded this act as a breach into their domain of power.

The division of forests was brought to a halt in the revolutionary year of 1848 and later hindered by sequestration. The old village community and customs that had been practiced since “time immemorial” began to crumble. The first sign was most certainly the desire to divide the common forest, whereas the embittered former village mayor and judge refused to drive his cattle to common grazing and take care of the municipal shepherd, as had been customary since “time immemorial”. Soon he surrounded himself by an ever growing circle of malcontents who were determined to break with the old tradition. Eventually, the distraught current mayor summoned all municipal councillors and other local notables to establish that the customary common grazing was still mandatory for everyone, a position which was also upheld by the state government.

The next blow to the municipal or rather village community was the sequestration of municipal forests, stripping the municipality of the right to freely dispose of them. The municipal authorities, refusing to tolerate this situation any longer, cut down the trees and burned charcoal for the account of the

municipality, but the sequestration administration confiscated it and auctioned it off to the Sava Mining Company. This caused a major uproar in the local community, which gathered en masse and prevented the Sava Mining Company from taking the coal. The village leadership faced judicial penalty for the revolt, but of course petitioned to the righteous emperor.

After the sequestration the inhabitants of Dovje and Mojstrana continued with the division of forests and mutual relations. Accusations flew in all directions, but in the end everything returned to the way it was before—as stereotypical as it may sound—with the rich and the powerful taking the biggest piece of the pie.

The presented developments surrounding the division of forests, the reimbursement of the municipal shepherd and the sequestration reveal, on the one hand, the unanimity of the village community in deposing the village mayor and judge, invoking old customs, municipal council or rather village community sittings (even well into the period of elected municipal councils after 1851), granting authorisations to most trusted fellow villagers, as well as in a united and general revolt of the entire municipality against the authorities to protect their common property.

On the other hand, the same period witnessed the first visible signs of the new “zeitgeist”, when the village social climbers, just like everywhere else, began to show a growing discontent with the old equalising average, which was best expressed in the desire to divide common property and the scrambling for the greatest possible share. Such conditions undoubtedly also led to the diminishing value of old customs that epitomised equal community.

Amid such developments, mayors were also able to acquaint themselves with the side-effects of democracy: one the one hand, with the capriciousness of villagers (and their discontent with every single mayor) and on the other, with their own personal transformation once they grew comfortable sitting in power.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 304.3(497.452)"17/18"
323.3:63-051(497.452)"17/18"

Prejeto: 1. 6. 2016

Alenka Kačičnik Gabrič

dr., višja arhivistka, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1000 Ljubljana

E-pošta: alenka.kacicnik@gov.si

Kmečko življenje v Zgornjesavski dolini v 18. in 19. stoletju

IZVLEČEK

Območje Zgornjesavske doline je precej obsežno in raznoliko, v njen okvir pa po Gamsovi pokrajinsko-ekološki členitvi spada alpska dolina, po kateri teče Sava Dolinka. Pričujoči članek na osnovi podatkov v starih zemljiških evidencah obravnava območje od Bele Peči do Jesenic, ki ga je v preteklosti močno zaznamovalo rudarjenje in do danes pustilo trajni pečat. Zemlja je za osnovno kmetijsko dejavnost slabo rodovitna in najbolj primerna za živinorejo, mikroklimatske razmere pa se od ene do druge katastrske občine nekoliko razlikujejo. Klima je povsod bolj ali manj visokogorska in kmetijski pridelavi dokaj neprijazna. V preteklosti pa je tistim, ki so živeli v visokogorskih predelih območja, življenje oteževala tudi geografska oddaljenost.

KLJUČNE BESEDE

Zgornjesavska dolina, kmečko življenje, Bela Peč, Rateče, Podkoren, Dovje, Hrušica, Jesenice, Kranjska Gora, Planina, Gozd

ABSTRACT

RURAL LIFE IN THE UPPER SAVA VALLEY IN THE 18TH AND 19TH CENTURIES

The area of the Upper Sava Valley is a vast and diverse one and, according to the Gams's landscape-ecological classification, also includes the alpine valley of the Sava Dolinka River. Drawing on old land records, the paper at hand discusses the area stretching from Bela Peč to Jesenice, which was once strongly affected by the mining industry, with its traces still visible today. Land was poor for the basic agricultural activity and most appropriate for cattle farming, with microclimatic conditions slightly varying from one cadastral municipality to another. The climate throughout the entire area under discussion is more or less high-mountain and rather unfavourable for agricultural activity. In the past, the lives of those living in high mountainous areas were considerably constrained by geographical remoteness.

KEY WORDS

Upper Sava Valley, rural life, Bela Peč, Rateče, Podkoren, Dovje, Hrušica, Jesenice, Kranjska Gora, Planina, Gozd

Območje Zgornjesavske doline je precej obsežno in raznoliko, v njen okvir pa po Gamsovi pokrajinsko-ekološki členitvi spada alpska dolina, po kateri teče Sava Dolinka.¹ Pričujoči članek obravnava območje od Bele Peči do Jesenic, ki ga je v preteklosti močno zaznamovalo rudarjenje in do danes pustilo trajni pečat. Naseljenim kmetom so se z razvojem rudarstva pridružili gozdni delavci, ki so sekali les in ga skupaj z drvimi pripravljali za uporabo v rudniških jamah, oglarji, ki so žgali oglje za plavže, in slednjič vozniki, ki so prevažali les in oglje ter odvažali grodelj in železne izdelke. Ob njih so se nastanili kovači in tesarji, ki so bili potrebni za popravilo orodja in za jamska tesarska dela, pozneje pa še pražilci, ki so ob jamah na primitivnih improviziranih pečeh pražili rudo.

Območje Zgornjesavske doline v opisih jožefinskih vojaških merjenj

Prvo gradivo, ki do neke mere primerljivo podaja topografske značilnosti območja, je t. i. gradivo jožefinskih merjenj. Nastalo je z vidika praktične uporabnosti za vojaške potrebe. Vojskujoče se vojaške enote so si za uspešnejše delovanje namreč že od nekdaj prizadevale pridobiti podatke o strateških, topografskih, prometnih, kakor tudi o gospodarskih značilnostih ozemelj, ki bi lahko postala prizorišče vojaških operacij. Sprva so si pomagali s kartami privatne topografije, pa tudi s kartami manjših področij, ki so jih naredile posamezne vojaške enote. Ker take karte večinoma niso zadoščale, saj niso izkazovale podrobnosti, potrebnih za vojaške akcije, je Marija Terezija leta 1763 ukazala vojaško topografsko izmero svojega obsežnega imperija. Ker pa je leta 1765 po smrti svojega očeta vrhovno poveljstvo vojske prevzel Jožef II, ki si je tudi osebno zelo prizadeval za napredovanje mapiranja in oblikovanje vojaške zemljepisne zbirke, je ta izmera v »ljudskem jeziku« povzela njegovo ime.²

Za obravnavano območje so avtorji kart in opisov ugotavljali, da pokriva razgiban in raznolik, predvsem pa zelo strm teren. V nekaterih krajih so bile stavbe postavljene blizu skupaj, v drugih pa so bile kmetije zelo raztresene in precej oddaljene ena od druge.³ Večina poslopij je bila lesenih, velik del zidanih oz. kamnitih stavb pa je služil javni rabi. Zidane so bile mitnica in pošta v Podkorenu,⁴ cerkve, nekaj župnišč⁵ in nekateri grajski objekti,⁶ od samih kmečkih poslopij pa je bilo po vaseh zidanih oz. ka-

mnitih stavb malo.⁷ Več zidanih hiš je bilo najti še na Jesenicah, na Savi pa sta ob enonadstropni, trdni in udobni zgradbi, obdani z obzidjem, stali tudi »dobro zgrajena jeklarna in železarna.« Trdna in udobna enonadstropna zgradba je poleg dobro zgrajene jeklarne in železarne stala tudi na Javorniku.⁸ Zapisovalci razmer so opazili, da je bilo ob Savi veliko potokov, od katerih nekateri nikoli niso presahnili, drugi pa so bili predvsem ob dolgotrajni poletni vročini popolnoma brez vode.⁹ Večina je imela kamnito dno in so bili relativno plitvi, vendar so bili nekateri med njimi zelo hitri in zato težko prehodni, če ni bilo na voljo mostu ali brvi. Po mnenju opazovalcev je bilo nemogoče peš ali na konju prečkati tudi tiste potoke, katerih struga se je zajedla globoko pod strmi kamniti breg. Zato so domačini preko Save in potokov postavili več mostov in brvi, od katerih so zapisovalci razmer nekatere ocenili kot dobre in trdne.¹⁰ Pri Dovjem in Mojstrani so nekateri potoki kdaj pa kdaj poplavlili, pokrajina pa je bila v takih primerih neprehodna, saj za prehod ni bilo mogoče uporabiti nobenega prevoznega sredstva. Tudi ko se je voda umaknila, je bil teren včasih težko prehodan, saj so narasle vode za seboj pustile grušč, ki je oteževal hojo ljudi in živali.

Gozdovi, s katerimi je bila porasla krajina, so bili visoki in večinoma zarasli z iglavci, precej pa je bilo tudi grmičevja. Nekateri gozdovi so rasli na zelo strmem terenu, kar je oteževalo njihovo prehodnost, večinoma pa so bili sploh neprehodni. V zapisih h kartam je omenjeno tudi Triglavsko pogorje. Ker je prvi znani vzpon na Triglav listinsko izpričan šele za leto 1778, ko so nanj uspeli splezati štirje domačini iz Bohinja, rudarja Luka Korošec in Matevž Kos, lovec na gamse Štefan Rožic in ranocelnik Lovrenc Wilomitzer, so ga v času nastajanja navedenega gradiva označili kot nedostopnega.¹¹ Glavna cestna povezava tukajšnjih krajev z ostalim svetom je bila deželna glavna cesta proti Koroški, ki je bila običajno vedno v relativno dobrem stanju in prehodna, vse ostale poti pa so bile slabše. V boljšem stanju so bile še tiste, ki so služile za prevoz rude in oglja z volovsko vprego, na večini ostalih poti pa so imeli težave tudi pešci. Na številnih mestih so se poti celo »izgubile«, zato jih uporabniki niso prehodili, temveč so jo morali preplezati.¹²

Pregled opisov v gradivu franciscejskega katastra

Zaradi potrebe po poenotenju obdavljenja posesti je oblast sredi 18. stoletja uvedla prve katastrske evidence, ki so glede obsega posesti tudi kmetom dajale

¹ Natek in Natek, *Slovenija*, str. 100.

² *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*, Opisi, str. XV–XVI.

³ Prav tam, Opisi, str. 37.

⁴ Prav tam, Opisi, str. 28.

⁵ Prav tam, Opisi, str. 36.

⁶ Prav tam, Opisi, str. 41.

⁷ Prav tam, Opisi, str. 87.

⁸ Prav tam, Opisi, str. 36.

⁹ Prav tam, Opisi, str. 43.

¹⁰ Prav tam, Opisi, str. 29.

¹¹ Prav tam, Opisi, str. 32.

¹² Prav tam.

Triglav z Vrat - Triglav uom Vratatal.

Triglav z Vrat (Album Kranjska).

večjo pravno varnost.¹³ V davčnem smislu so območje Zgornjesavske doline konec 18. stoletja razdelili na več katastrskih občin, ki pa so dokončno obliko dobile v času izdelave franciscejskega katastra v dvajsetih letih 19. stoletja. Ohranjeno gradivo slednjega podaja izvrsten vpogled v življenje takratnega kmečkega življa, ki se je skozi čas zelo počasi spreminjalo. Katastrske občine, ki so na današnjem slovenskem ozemlju pokrivalo obravnavano območje, so Dovje, Gozd, Hrušica, Jesenice, Kranjska Gora, Planina, Podkoren in Rateče, v Italiji pa še Bela Peč, ki je bila nekdanji sestavni del Kranjske. Za slednjo je bilo kartografsko gradivo narejeno že v času francoskega Italijanskega kraljestva.¹⁴

Obravnavano območje je ležalo na skrajnem severozahodu ljubljanske kresije. Skozenj je od Trbiža proti Ljubljani kot kresijskemu glavnemu mestu vodila v virih imenovana beljaška poštna cesta, ki je bila vedno v dobrem stanju. Beljak, glavno mesto kresije na Koroškem, je bil za prebivalce Zgornjesavske doline v preteklosti izrednega pomena, saj jim je bil bližje kakor Kranj in Ljubljana.¹⁵ Cesta, ki je Karavanke prečkala na Korenskem sedlu, je večji pomen pridobila po kolonizaciji območja v 13. – 14. stoletju¹⁶ in

razcvetu železarstva, najnovejše arheološke najdbe pa to prometno povezavo dopuščajo že v času antike.¹⁷ Omogočala je najkrajšo povezavo Kranjske (Ljubljane) z Beljakom ter dalje s Salzburgom, s podaljškom proti Trbižu pa se je navezovala na magistralo po Kanalski dolini. Leta 1726 je bila skupaj z ljubeljsko cesto proglašena za glavno komercialno cesto proti Trstu, do leta 1734 pa dograjena v pravo vozno cesto.¹⁸

Trgovska (komercialna) ali okrajna (Bezirksweg) cesta, ki je vodila od Podkorena proti Ratečam in Beli Peči do Trbiža in so jo vzdrževala občine, naj bi bila vedno v srednje dobrem stanju,¹⁹ čeprav elaborat za Rateče navaja, da je bila slaba.²⁰ Stroške vzdrževanja cest je večalo zlasti število mostov, ki so bili za lažje prehode postavljeni preko Save in ostalih potokov. Preko Jezerskega potoka so bili na območju katastrske občine Bela Peč postavljeni trije leseni mostovi,²¹ na območju Dovjega in Gozda je preko Save vodilo šest mostov.²² V katastrski občini Hrušica je preko vsakega od potokov vodil po en most, en most pa je bil na tem območju postavljen tudi preko reke Save.²³ En most je bil preko Save postavljen na Jeseni-

brača leta 1348 prihajala iz Ziljske doline, le okrepila staro naselitev; glej Sagadin, *Arheološka najdišča*, str. 22.

¹⁷ Mlinar, *Gornjesavska dolina*, str. 26.

¹⁸ Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 257.

¹⁹ SI AS 176, k. o. Podkoren L 340, cenilni elaborat.

²⁰ SI AS 176, k. o. Rateče L 223, cenilni elaborat.

²¹ SI AS 176, k. o. Bela Peč L 330, cenilni elaborat.

²² SI AS 176, k. o. Dovje L 139, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Gozd L 328, cenilni elaborat.

²³ SI AS 176, k. o. Hrušica L 16, cenilni elaborat.

¹³ Grafenauer, *Poljedelski obdelovalni načini*, str. 230.

¹⁴ SI AS 176, k. o. Bela Peč L 330, karta L 330 A00. Bela Peč v popis kart francoskega katastra v arhivskem vodniku *Napoleon in njegova uprava*, str. 711, kjer so obravnavane le primorske katastrske občine, ni bila zajeta.

¹⁵ Hlebanja, *Hlebanjev rod skozi stoletja*, str. 19.

¹⁶ Milan Sagadin meni, da je kolonizacija, ki je do podora Do-

cah, po en pa je bil zgrajen preko potokov Jesenice in Ukova.²⁴ Na Kranjskogorskem je bil čez Pišnico na stroške erarja postavljen en lesen most,²⁵ na območju katastrske občine Podkoren pa en lesen most preko Save, dva mosta pa sta stala preko potoka Krotnjak.²⁶ Na območju Rateč so imeli lesen most postavljen preko potoka Trebiža.²⁷ Poleg glavne ceste je bilo na celotnem območju še veliko poljskih in gozdnih poti, ki pa so bile vse po vrsti slabo vzdrževane.

Od Podkorena, kjer na ravnini v severovzhodnem delu doline ob meji katastrske občine tudi izvira,²⁸ vzporedno s cesto teče Sava (Dolinka), ki je območju dala svoje ime. V gradivu franciscejskega katastra je imenovana Korenska Sava (Wurzer Sawe ali Save). Voda vanjo se steka iz širšega območja Bele Peči in Rateč, kjer je razvodje med Jadranskim in Črnim morjem.²⁹ Nekoliko od izvira (Korenska) Sava (Dolinka) s pritoki tvori t. i. Rateško jezero.³⁰ Člani cenilne komisije so s pomočjo zaupanja vrednih domačinov, ki so »se spoznali na zadeve«,³¹ ugotavljali, da je potok Trebiža (Terbitschbach) sicer malo pomembnejši, med njivami in travniki pa je naredil t. i. močvirnat ribnik (Sumpfteich), saj se je voda predvsem ob večjih deževjih razlila iz svoje struge in po obdelovalnih površinah povzročala precej škode. V južnem delu katastrske občine Rateče pa izvira potok Planica (Planitzabach), ki po opažanju komisije ni imel svojega toka, pač pa naj bi se najverjetneje pod zemljo stekal v izvir Korenske Save.³²

Proti jugu in jugozahodu opisovanega območja se vzpenjajo visoke »bovske« gore, med katerimi sta tudi Mangart in Triglav. Višino slednjega so v času izdelave franciscejskega katastrskega operata izmerili na 10.000 čevljev.³³ Po najvišjih vrhovih hribovitega območja so potekale meje, na severu proti Koroški in na jugu proti Primorski. Visoki hribovi in gore, od katerih so bile nekatere vedno prekrivane s snegom,³⁴ so po ugotovitvah komisije negativno vplivali na kmečko pridelavo, elaborat za Rateče pa je klimo v kraju poimenoval kar megljena ali zadimljena.³⁵

²⁴ SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat.

²⁵ SI AS 176, k. o. Kranjska Gora L 127, cenilni elaborat.

²⁶ SI AS 176, k. o. Podkoren L 340, cenilni elaborat.

²⁷ SI AS 176, k. o. Rateče L 223, cenilni elaborat.

²⁸ SI AS 176, k. o. Podkoren L 340, cenilni elaborat.

²⁹ Natek in Natek, *Slovenija*, str. 45.

³⁰ Zapis je težko berljiv, na karti pa imena jezera sploh ni. Na karti jožefinskih merenj (sekcija 139) je jezero sicer prikazano, vendar ni poimenovano.

³¹ SI AS 176, k. o. Dovje L 139, cenilni elaborat, »der Gemeindegemeinschaftsmänner, welche glaubwürdig erscheinen«, »und den Thatbestand rechtfertigen,« SI AS 176, k. o. Hrušica L 16, cenilni elaborat.

³² SI AS 176, k. o. Rateče L 223, cenilni elaborat, »und gleichfalls in dem Sumpf einfällt, welcher keinen Ablauf, sondern durch Versitzen wahrscheinlich untererdisch in den Ursprung der Wurzner Save seine Communication hat.«

³³ SI AS 176, k. o. Dovje L 139, cenilni elaborat. 1 čevlj je meril cca 32,8 cm; več Vilfan, Prispjevki, str. 65.

³⁴ SI AS 176, k. o. Kranjska Gora L 127, cenilni elaborat.

³⁵ SI AS 176, k. o. Rateče L 223, cenilni elaborat.

Površina katastrskih občin

k. o.	oralov	kvadratnih sežnjev
Bela Peč	4971	1510 ³⁶
Dovje	17717	300 ³⁷
Gozd	10418	977 ³⁸
Hrušica	2023	1534 ³⁹
Jesenice	2355	139
Kranjska Gora	8172	685
Planina	2566	1348
Podkoren	1348	1342
Rateče	8839	287

Poseljenost v porečju Zgornje Save

Na obravnavanem območju je stalo nekaj trgov in večjih vasi, v katerih so bile hiše pozidane druga ob drugi, sicer pa so bile kmetije raztresene po hribovju in precej oddaljene ena od druge.⁴⁰ Danes govorimo o sistemu celkov, ki je bil značilen za hribovit in gorati svet.⁴¹ Na območju Bele Peči je stal v zelo ozki dolini trg Bela Peč ter kraji Ahlete (Aichlten-Aclete), Zagrad (Hinterschloss-Poscole) in Koprivnik (Neselthal-Ortigara in Valromana). Najoddaljenejša ledina je bila od krajev oddaljena do četrte ure, severno od trga Bela Peč pa so se na vrhu strmega koničastega oz. ostrega (spitzig) hriba nahajale ruševine gradu Bela Peč, ki ga je dal leta 1431 postaviti grof Friderik Celjski.⁴²

V smeri proti vzhodu je Bela Peč sledila katastrska občina Rateče. Kraj Rateče je bil od Trbiža oddaljen dve in pol ure, od kresijskega glavnega mesta Beljak na Koroškem pa 3 ure (hoda). Čeprav je skupna površina katastrske občine po opravljeni izmeri znašala 6754 oralov 603 kvadratne sežnje,⁴³ so po reviziji podatkov k izmerjeni površini prišteli še površino s katastrsko občino Bela Peč spornega ozemlja v velikosti 2097 oralov 1228 kvadratnih sežnje. Ledine, kjer so imeli kmetje svoje obdelovalne površine, so bile od kraja oddaljene do pol ure, v kar pa niso bili všteti gozdovi,⁴⁴ saj so ti običajno ležali visoko v gorah, od kmetij pa oddaljeni tudi po več ur hoda.

Proti vzhodu je območje katastrske občine Rateče mejilo na katastrski občini Podkoren in Kranjska Gora. Podkoren je bil najpomembnejši kraj v istoimenski katastrski občini, od njega najbolj oddaljene

³⁶ Po ponovljenih meritvah 5043 oralov 1098 kvadratnih sežnje; 1 nižje avstrijski oral ali joh je meril 0,575 ha, 1 kvadratni seženj pa 3,597 kvadratnega metra; več o merah glej Vilfan, Prispjevki, str. 27–86.

³⁷ Po ponovljenem merjenju 17911 oralov 615 kvadratnih sežnje.

³⁸ Po ponovljenem merjenju 10419 oralov 977 kvadratnih sežnje.

³⁹ Po ponovnem merjenju 1763 oralov 1219 kvadratnih sežnje.

⁴⁰ SI AS 176, k. o. Planina L 3, cenilni elaborat.

⁴¹ Blaznik, *Poljska razdelitev*, str. 186.

⁴² SI AS 176, k. o. Bela Peč L 330, cenilni elaborat.

⁴³ Po ponovnih meritvah 6741 oralov 659 kvadratnih sežnje.

⁴⁴ SI AS 176, k. o. Rateče L 223, cenilni elaborat.

Kranjska Gora z Razorom in Prisankom.

Krönau mit Raser und Prisank

Kranjska Gora z Razorom in Prisankom (Album Kranjska).

ledine pa so bile tiste, do katerih je bilo treba pešačiti do pol ure, seveda ne upoštevajoč gozdov.⁴⁵

Območje katastrske občine Kranjska gora je poleg Save zaznamoval potok Pišnica, ki je oblikoval manjšo stransko dolino. Poleg Kranjske Gore, ki je katastrski občini dala ime, je na njenem ozemlju ob poštni cesti ležala še manjša vas Log. Od kmetij so bile ledine, v okviru katerih so bile razporejene njive in travniki, oddaljene od $\frac{1}{4}$ do $\frac{1}{2}$ ure, gozdovi pa so bili od samih kmetij zelo oddaljeni. Člani cenilne komisije so opazili, da so imele običajno kmetije ob hišah majhne vrtove. Ti so prehajali v njive in travnike, ki so se nizali vse do struge reke Save, na strmih pobočjih na severu območja pa so ležali rovti s pašniki in gozdovi.⁴⁶

Na zahodni meji katastrske občine Kranjska Gora se je proti vzhodu raztezala katastrska občina Gozd, ki je bila za del svojega ozemlja v sporu s Korošci.⁴⁷ Ko so v času izdelave franciscejskega katastrskega operata skušali urediti tudi nekatere zemljiške spore, je po odločitvi dvorne pisarne z dne 24. januarja 1834 in gubernialnih uredb št. 20.456 in 5440 sporno zemljišče dokončno pripadlo deželi Kranjski oz. katastrski občini Gozd.⁴⁸ Od deželnega mesta Ljubljana je bilo območje oddaljeno 10 milj, od Kranja pa 7 milj. V eni od mejnih točk je segalo do 10.000 čevljev

visoke gore Triglav (Triglou). Na njenem ozemlju je ležalo naselje Srednji vrh, v tesni in ozki dolini pa še vas Gozd. Najbolj oddaljene ledine so bile od vasi oddaljene do eno uro, pa tudi kmetije so bile ena od druge precej oddaljene. Po gorovju na severu je potekala meja med deželama Koroško in Kranjsko, na jugozahodu pa so njive in travniki prehajali v pašnike, gozdove in planine, nato pa v golo skalnato gorovje, po katerem je potekala meja proti Bovcu.⁴⁹

Dalje ob toku reke Save je ležala katastrska občina Dovje. Od Ljubljane je bilo območje oddaljeno $9\frac{1}{4}$ milje, od Kranja pa okoli 6 milj. Vse do sekularizacije leta 1803 je bilo območje Dovjega za razliko od ostalega obravnavanega ozemlja, ki je spadalo pod belopeško gospostvo, enklava, saj je bilo v lastništvu freisinške škofije.⁵⁰ Poleg vasi Dovje (Lengenfeld) na njenem območju leži še vas Mojstrana (Moistrana), pri čemer leži Dovje ob beljaški poštni cesti, Mojstrana pa ob strugi reke Save. Čeprav so bile ledine z obdelovalnimi površinami od naselij oddaljene le do četrte ure, pa je bilo do planin, na katerih so kmetje pasli svojo živino, tudi do 4 ure hoda.⁵¹

Proti vzhodu je katastrski občini Dovje po dolini Save Dolinke sledila katastrska občina Hrušica. Od Ljubljane je bila oddaljena $8\frac{1}{4}$ milje, od Kranja 5 milj, od Radovljice pa $2\frac{1}{2}$ milje. V dolini in ob

⁴⁵ SI AS 176, k. o. Podkoren L 340, cenilni elaborat.

⁴⁶ SI AS 176, k. o. Kranjska Gora L 127, cenilni elaborat.

⁴⁷ Hlebanja, *Hlebanjev rod skozi stoletja*, str. 25.

⁴⁸ SI AS 176, k. o. Gozd L 328, karta A 03.

⁴⁹ »bis an die Grenze gegen Flitsch ausdehnen.«; SI AS 176, k. o. Gozd L 328, cenilni elaborat.

⁵⁰ Mlinar, *Gornjesavska dolina*, str. 38, 39.

⁵¹ SI AS 176, k. o. Dovje L 139, cenilni elaborat.

Število prebivalcev po katastrskih občinah v Zgornjesavski dolini po popisu v l. 1831 in 1832⁵²

k. o.	moški	ženske	skupaj	hiše	gospodinjstva
Bela Peč	323	307	630	91	134
Dovje	589	612	1201	41	239
Gozd	202	218	420	48	82
Hrušica	95	87	182	34	48
Jesenice	367	377	744	121	182
Kranjska Gora	435	445	880	99	180
Planina	202	193	395	68	93
Podkoren	240	253	493	78	115
Rateče	376	399	773	96	152

Savi je bil njen teren še dokaj ravninski, na južnem in severnem delu pa je prehajal v hribovje, pokrito z visokim gozdom. Čeprav elaborat tudi za območje Hrušice navaja precej neugodne klimatske pogoje, je bilo po istih virih v primerjavi z bližnjimi območji očitno nekoliko bolje, saj naj bi bili »vplivi klimatskih razmer na tem območju še dokaj ugodni«. Na severu so visoke gore tvorile mejo proti deželi Koroški, po goratem predelu območja pa je tekla meja s katastrsko občino Planina.⁵³ Na območje katastrske občine Planina, ki ga je na eni strani omejevala Sava, na drugi strani pa gore, med katerimi je bila tudi Kočna (Kotschna), je bilo več hiš skupaj najti le ob cerkvi Svetega Križa⁵⁴ (nekaj tudi ime kraja).

Območje katastrske občine Jesenice je bilo od Ljubljane oddaljeno 7 $\frac{3}{4}$ milje, od Kranja 4 $\frac{1}{2}$ milje in od Radovljice 2 milji. Popisovalci so za območje Jesenic, kjer se dolina Save že nekoliko odpre, ugotavljali, da so klimatski pogoji tam še kar ugodni, zlasti »če se od Save predvsem na zemljišča, ki ležijo v bližini njene struge, ne dviguje megla, v severnem delu pa je velikokrat zaznati oster zrak«. Ob Savi in glavni cesti sta nastali tudi večji naselji Jesenice in Sava, manjše naselje Koroška Bela pa je očitno nekoliko ogrožala voda, saj je 13. novembra 1789 zaradi povodnji izpodjeden hrib Čikla zasul 40 hiš.⁵⁵ Na severnem hribovitejšem delu območja je ob gospodarskih obratih zraslo več naselbin tam zaposlenih delavcev.⁵⁶

Okrajna gosposka je bila za večino obravnavanega območja v Beli Peči, izjema je bilo Dovje, ki je spadalo v okvir freisinškega loškega gospostva. To je na Dovjem izvajalo tudi sodno oblast, desetina z Dovjega pa je delno pripadala župniji Dovje.⁵⁷

Sodna oblast na ostalem območju je pripadala deželni pravdi v Ljubljani in deželnemu knezu, deželni knez pa je bil tudi cerkveni patron. Sicer pa je območje Planine cerkveno spadalo pod župnijo Jesenice, na območju Planine pa je stala podružnična

kapela sv. Križa (Heiligen Kreuz).⁵⁸ Svojo župnijo so imeli še v Ratečah⁵⁹ in Kranjski Gori,⁶⁰ pod okrilje katere so cerkveno spadali tudi prebivalci z območja katastrskih občin Gozd⁶¹ in Podkoren, kjer so imeli podružnično cerkev.⁶² Župnijo so imeli tudi v Beli Peči,⁶³ ki je bila nekaj podružnica kranjskogorske župnije,⁶⁴ ter na Jesenicah,⁶⁵ kamor so spadali tudi prebivalci katastrske občine Hrušica.⁶⁶ Na obravnavanem območju sta bili šoli v Kranjski Gori⁶⁷ in na Jesenicah.⁶⁸ Kot posebnost elaborati franciscejskega katastra poleg donosne Ruardove železarnice ob vznožju Kočne⁶⁹ navajajo rdeči oz. marmorirani marmor na območju Jesenic.⁷⁰ V Podkorenu je ob poštni cesti proti Beljaku oz. proti Ljubljani stala še poštna postaja (Posthaus).⁷¹

Za naselitev hišarjev, ki niso imeli obdelovalnih zemljišč, naselitveni pogoji v visokogorskih območjih niso bili ugodni, saj po posameznih katastrskih občinah ni bil zabeležen noben hišar, kot npr. na območju katastrske občine Dovje,⁷² medtem ko je bil v Podkorenu in Ratečah le po en,⁷³ na Hrušiskem pa jih je bilo 13.⁷⁴ Več jih je bilo še na območju Jesenic, čeravno elaborat njihovega števila ne navaja,⁷⁵ nekaj pa tudi v Beli Peči.⁷⁶

⁵⁸ SI AS 176, k. o. Planina L 3, cenilni elaborat.

⁵⁹ SI AS 176, k. o. Rateče L 223, cenilni elaborat.

⁶⁰ SI AS 176, k. o. Kranjska Gora L 127, cenilni elaborat.

⁶¹ SI AS 176, k. o. Gozd L 328, cenilni elaborat.

⁶² SI AS 176, k. o. Podkoren L 340, cenilni elaborat.

⁶³ SI AS 176, k. o. Bela Peč L 330, cenilni elaborat.

⁶⁴ Od 1815 do 1819 je bil v Beli Peči župnik Franc Pirc, kasneje misijonar v Severni Ameriki in pobudnik sadjereje na Kranjskem; Podlogar, Iz zgodovine kranjskih trgov, Bela Peč, str. 52.

⁶⁵ SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat.

⁶⁶ SI AS 176, k. o. Hrušica L 16, cenilni elaborat.

⁶⁷ SI AS 176, k. o. Kranjska Gora L 127, cenilni elaborat.

⁶⁸ SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat.

⁶⁹ SI AS 176, k. o. Planina L 3, cenilni elaborat.

⁷⁰ SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat. Da so nad trgov Jesenice na hribu Merca lomili lep raznobarven marmor, poroča tudi Leopold Podlogar, Iz zgodovine kranjskih trgov, Jesenice, str. 46.

⁷¹ SI AS 176, k. o. Podkoren L 340, cenilni elaborat.

⁷² SI AS 176, k. o. Dovje L 139, cenilni elaborat.

⁷³ SI AS 176, k. o. Podkoren L 340, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Rateče L 223, cenilni elaborat.

⁷⁴ SI AS 176, k. o. Hrušica L 16, cenilni elaborat.

⁷⁵ SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat.

⁷⁶ SI AS 176, k. o. Bela Peč L 330, cenilni elaborat.

⁵² Podatki iz cenilnih elaboratov za posamezne katastrske občine.

⁵³ SI AS 176, k. o. Hrušica L 16, cenilni elaborat.

⁵⁴ SI AS 176, k. o. Planina L 3, cenilni elaborat.

⁵⁵ Podlogar, Iz zgodovine kranjskih trgov, Jesenice, str. 70.

⁵⁶ SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat.

⁵⁷ SI AS 176, k. o. Dovje L 139, cenilni elaborat.

Dejavnosti, s katerimi so se preživljali tukajšnji prebivalci⁷⁷

k. o.	Izključno kmetijstvo	Izključno obrt	oboje	
Bela Peč	124	/	10	
Dovje	223	/	16	župnik
Gozd	78	/	4	
Hrušica	48	/	/	
Jesenice	153	/	29	
Kranjska Gora	161	/	19	
Planina	večina	/	ni podatka	
Podkoren	98		17	
Rateče	141		11	

Kategorije kmečkih posesti⁷⁸

k. o.	cele	tričetrtinske	dvotretjinske	polovične	tretjinske	četrtinske	kajžarji
Bela Peč	3			5	37	2	18
Dovje	34			1	74		23
Gozd	8		2	8	1	4	11
Hrušica	3			4	1	1	12
Jesenice	7		2	4	8	8	44
Kranjska Gora	2			10	11	4	34
Planina	1			7	11	8	12
Podkoren	5	1		14	7	2	27
Rateče	1	1		26	10	4	29

Velikost posesti po katastrskih občinah v oralih⁷⁹

k. o.	cele	tričetrtinske	dvotretjinske	polovične	tretjinske	četrtinske	kajžarji
Bela Peč	28–190			20–37	7–28	10–30	1–18
Dovje	21–53			25	1–23		
Gozd	66–166		90–92	21–38	9	24–40	1–8
Hrušica	15–30			10–36	9	4	
Jesenice	13–71		15–20	16–19	6–19	2–9	¼–4
Kranjska Gora	49–54			11–30	5–37	5–18	¼–12
Planina	41			17–31	5–31	1–30	¼–15
Podkoren	19–71	20		15–44	2–28	4–6	¼–6
Rateče	30	29		14–44	7–26	7–23	1–15

Večina zemljišč je bila rustikalnih, dominikalna pa so v naravi predstavljala travniške in pašniške parcele, planine in gozdove,⁸⁰ elaborat za Kranjsko Goro pa navaja tudi nekaj dominikalnih njiv.⁸¹ Glavni gradbeni material je bil les, iz katerega je bila v celoti zgrajena večina gospodarskih poslopij. Nekatere stanovanjske hiše so bile zidane, ali pa so bili zidani vsaj temelji stanovanjskih stavb. Na območju Dovjega je komisija popisala 43 lesenih poslopij ter ugotavljala, da je večina stanovanjskih hiš zidana. Delno so bile

v dobrem in delno v srednje dobrem stanju.⁸² Na Jeseniškem je v obravnavanem času stalo 45 zidanih hiš, od katerih so imele nekatere tudi nadstropje,⁸³ na območju Kranjske Gore pa je bilo zidanih 46 stanovanjskih hiš in 10 hlevov. Ostala gospodarska poslopja so bila lesena.⁸⁴ Za območje katastrske občine Planina elaborat navaja 16 zidanih hiš, vse ostale vključno z gospodarskimi poslopiji so bile lesene in večinoma v dokaj slabem stanju.⁸⁵ V Podkorenu so bila za razliko od hiš na Planinskem vsa poslopja, od katerih je bilo 20 hiš zidanih, delno v dobrem, delno v srednje dobrem stanju,⁸⁶ podobno pa je bilo tudi v Ratečah.⁸⁷ V Beli Peči je bilo sredi prve polovice 19.

⁷⁷ Podatki iz cenilnih elaboratov za posamezne katastrske občine.

⁷⁸ Podatki iz cenilnih elaboratov za posamezne katastrske občine.

⁷⁹ Podatki iz cenilnih elaboratov za posamezne katastrske občine.

⁸⁰ SI AS 176, k. o. Planina L 3, cenilni elaborat.

⁸¹ SI AS 176, k. o. Kranjska Gora L 127, cenilni elaborat.

⁸² SI AS 176, k. o. Dovje L 139, cenilni elaborat.

⁸³ SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat.

⁸⁴ SI AS 176, k. o. Kranjska Gora L 127, cenilni elaborat.

⁸⁵ SI AS 176, k. o. Planina L 3, cenilni elaborat.

⁸⁶ SI AS 176, k. o. Podkoren L 340, cenilni elaborat.

⁸⁷ SI AS 176, k. o. Rateče L 223, cenilni elaborat.

Število glav živali na območju Zgornjesavske doline⁸⁸

k. o.	konji	voli	krave	teleta	ovce	koze	prašiči
Bela Peč	4	44	129	60	400	100	120
Dovje	16	100	380	90	200		160
Gozd	1	90	140	75	700	100	100
Hrušica	5	22	78	62	240		50
Jesenice	40	63	36 ⁸⁹	20 ⁹⁰	24 ⁹¹		40 ⁹²
Kranjska Gora	15	58	160	60	600	50	105
Planina		140	150	60	500		50
Podkoren	11	60	160	120	800 ⁹³		110
Rateče	14	62	190	70	990	100	140

stoletja 44 hiš zidanih, gospodarska poslopja pa so bila večinoma lesena in v dobrem stanju.⁹⁴ Na območju katastrske občine Hrušica je bilo 10 hiš zgrajenih iz kamna; bile so dokaj prostorne, sicer pa so bile hiše večinoma lesene in male, namenjene za bivanje revnih prebivalcev v planinah.⁹⁵ Protipožarno je bilo zavarovano le eno poslopje na območju katastrske občine Jesenice,⁹⁶ v ostalih pa nobeno.

Na Belopeškem so od pomembnejših poslopij na hribu stale že omenjene ruševine gradu Bela Peč, v vasi pa cerkev, župnišče, poslopja železarjev in hišarjev.⁹⁷ Na območju Dovjega so imeli dve cerkvi in župnijski dvor (Pfarrhof),⁹⁸ na Jeseniškem gosposčinsko hišo, župnišče, ter hiše, ki so pripadale rudniku,⁹⁹ na

Kranjskogorskem pa so stale hiše gospodstva, cerkev, župnišče in šola.¹⁰⁰ Na območju katastrske občine Planina je stala podružnična cerkev sv. Duha s stanovanjem za župnika,¹⁰¹ na območju katastrske občine Podkoren pa cerkev in mitnica.¹⁰² Cerkev z župniščem so imeli tudi v Ratečah.¹⁰³

Ljudje so se večinoma prehranjevali z ajdovimi in koruznimi žganci, proseno in ječmenovo kašo, fižolom (za katastrsko občino Gozd cenilni elaborat navaja tudi bob), zeljem, repo, krompirjem, mlekom in močnatimi jedmi ter kruhom, meso pa je bil redko na njihovih mizah. Prebivalci so se pretežno ukvarjali s kmetovanjem, nekateri med njimi pa so opravljali tudi kakšno od obrti.

Na večjih kmetijah v Beli peči, Hrušici, Planini, v Podkorenu, Ratečah in na Jesenicah so domači družini pri delu pomagali v povprečju po en hlapec, ena dekla in en pastir, v katastrski občini Dovje, Gozd in Kranjska Gora pa so imeli kmetje poleg hlapca in pastirja najeti po eno ali dve dekli. Na nekaterih kmetijah so delo pastirjev opravljali domači otroci, ki jih zato preko poletja niso pošiljali v šolo, revnejši pa so svoje otroke v starosti 9 let ali celo manj pošiljali služiti tudi na Koroško.¹⁰⁴

Živinoreja v prvi polovici 19. stoletja

Število ljudi, ki so delali na kmetijah in število domačih živali, ki so jih redili tukajšnji kmetje, je bilo v pravem razmerju z razpoložljivimi obdelovalnimi zemljišči, saj so bila ta lahko vedno dobro in v pravem času obdelana, pridelali pa so dovolj krme in hrane za živino in ljudi. Dejansko nikjer v uporabljenih virih ni omenjeno, da bi krme za živino kdaj zmanjkalo. Ko pa je bila 18. maja 1836 v Kranjski Gori birma, naj bi kmetje ne mogli sodelovati pri povečavi cerkve, ki je bila za vse župljane že premajhna, ker je za živino primanjkovalo krme, sena.¹⁰⁵

Rezljane žlice iz Podkorena (foto Boris Orel, 1955; dokumentacija SEM, F IV/18).

⁸⁸ Podatki iz cenilnih elaboratov za posamezne katastrske občine.

⁸⁹ Po ponovnem šteju 183.

⁹⁰ Po ponovnem šteju 76.

⁹¹ Po ponovnem šteju 500.

⁹² Po ponovnem šteju 170.

⁹³ Elaborat navaja skupno število ovc in koz.

⁹⁴ SI AS 176, k. o. Bela Peč L 330, cenilni elaborat.

⁹⁵ SI AS 176, k. o. Hrušica L 16, cenilni elaborat. Verjetno se ta zapis nanaša na stanove v planinah, v katerih so v času paše bivali pastirji oz. družina poleti, ko so kosili seno na planinskih travnikih.

⁹⁶ SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat.

⁹⁷ SI AS 176, k. o. Bela Peč L 330, cenilni elaborat.

⁹⁸ SI AS 176, k. o. Dovje L 139, cenilni elaborat.

⁹⁹ SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat.

¹⁰⁰ SI AS 176, k. o. Kranjska Gora L 127, cenilni elaborat.

¹⁰¹ SI AS 176, k. o. Planina L 3, cenilni elaborat.

¹⁰² SI AS 176, k. o. Podkoren L 340, cenilni elaborat.

¹⁰³ SI AS 176, k. o. Rateče L 223, cenilni elaborat.

¹⁰⁴ Okoliš, Začetna šola v Kranjski Gori, str. 77, 78, 82, 95.

¹⁰⁵ Mugerli, Kranjskogorska župnija od reformacije do prve svetovne vojne, str. 61.

Konji so bili v glavnem srednje rasti, a močni in običajne deželne srednje rase. Kmetje z območja Bele Peči, Podkorena, Rateč in Kranjske Gore so jih večinoma kupovali na Koroškem, kmetje z območja Dovjega in Jesenic pa so jih vzrejali sami. Potrebovali so jih kot pomoč pri opravljanju kmečkih opravil in za različne prevoze. Na celotnem območju Zgornjesavske doline so konje krmili s senom in slamo, ponekod so jim dodajali še deteljo,¹⁰⁶ poleti pa so jih kakor druge živali, pasli, najraje v bližini domačih hiš.

Voli so bili srednje hribovske pasme, vzrejali pa so jih večinoma kmetje sami. Kot krmo so jim v jasli pokladali deteljo, seno in slamo, poleti pa so jih pasli na pašnikih. Uporabljali so jih za delo na poljih in ostala kmečka opravila, marsikje pa so z voli in tudi z drugim govedom prevažali oglje, ki so ga nakuhali iz lesa za prodajo v rudnike, topilnice in kovaške obrate v bližnji seseščini. Kmetje katastrske občine Planina so za dodatni zaslužek z volovskimi vpregami prevažali rudo od rudniških jam do Save.¹⁰⁷

Krave so bile male hribovske pasme, vzrejali pa so jih doma. Potrebovali so jih za pridelavo mleka in masla ter vzdrževanje staleža živali v domačem hlevu (vzreja mladih živali oz. razmnoževanje). Z Dovjega in Jesenic so maslo tudi prodajali. Krave so pozimi krmili s slamo in senom, poleti pa so jih pasli.

Večina tukajšnjih kmetov je redila drobnico. Šte-

vilo ovac je bilo kljub temu, da je ovčjereja na slovenskem podeželju kakor tudi v vseh sosednjih alpskih deželah začela nazadovati v korist govedoreje, še vedno veliko.¹⁰⁸ Pašo koz so oblasti zaradi škode, ki naj bi jo delale, skušale s različnimi predpisi večkrat omejiti.¹⁰⁹ Ovce in koze so bile za tukajšnje kraje običajne rase, za katastrske občine Gozd, Hrušica, Podkoren in Kranjsko Goro pa elaborati navajajo, da so bile ovce večinoma t. i. Zakl-Race, dolgoroge ovčje pasme, doma na Madžarskem.¹¹⁰ Poleg mleka so ovce dajale tudi volno, iz katere so si ljudje izdelovali oblačila. Elaborat za Dovje je še omenil, da so imele ovce, ki so bile običajne sorte, grobo in hrapavo volno, ki so je nekaj porabili doma, nekaj pa prodali v predilnico sukna. Drobnico so pozimi krmili s (posušanim) listjem, za Dovje je omenjeno jesenovo, za Hrušico pa jesenovo in lipovo, slamo (za Dovje in Hrušico ajdova slama) in travo, najpogosteje s trdo visokogorsko, poleti pa so jih pasli v planinah, kjer so jih molzli in iz mleka izdelovali ovčji in kozji sir. Razmnoževali so jo kmetje sami. Na Jesenicah so pasli predvsem koze, kolikor se je le dalo in jih le v najtrši zimi krmili s slamo in ostalimi kuhinjskimi odpadki. Redili so jih izključno za mleko in za domači zakol.¹¹¹ Elaborat za Rateče še posebej omenja, da so zaradi koristi, ki so jih imeli, kmetje zelo skrbeli za razmnoževanje ovc in koz.¹¹²

Prašiče so kmetje Zgornjesavske doline redili zaradi mesa, krmili pa so jih z različnimi korenovkami in »hišnimi odpadki«, npr. krompirjem in repo. Večinoma so jih klali za domače potrebe in prav tako kot večino druge domače živine vzrejali sami. Čeprav pregledano gradivo o tem ne poroča, je bila v gorskih krajih pomembna še paša prašičev v planinah, kjer so jih krmili tudi s sirotko.¹¹³

Povprečni stalež živali na večjih kmetijah¹¹⁴

k. o.	voli	krave	ovce	prašiči
Bela Peč	2–4	12	60	2
Dovje	4	15	120	3
Gozd	4	12	100	3
Hrušica	2	18	80	4
Jesenice	3–4	10–12	30–40	40 ¹¹⁵
Kranjska Gora	4	12	100	3
Planina	4	16	40	2
Podkoren	4	12	100	3
Rateče	2–4	12	100	3

Vodenje krav na pašo (foto Fran Vesel, b. d.; dokumentacija SEM, sign. F 0001630).

¹⁰⁶ Zanimivo je, da oves kot »obvezno« žito za konje ni bil omejen v nobenem pregledanem elaboratu.

¹⁰⁷ SI AS 176, k. o. Planina L 3, cenilni elaborat.

¹⁰⁸ Novak, Živinoreja, str. 390.

¹⁰⁹ Prav tam, str. 391.

¹¹⁰ <https://de.wikipedia.org/wiki/Zackelschaf>, 25. 1. 2016.

¹¹¹ SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat.

¹¹² SI AS 176, k. o. Rateče L 223, cenilni elaborat.

¹¹³ Novak, Živinoreja, str. 392.

¹¹⁴ Podatki iz cenilnih elaboratov za posamezne katastrske občine.

¹¹⁵ Po ponovnem štetju 170.

Kmetijska pridelava

Na njivah so kmetje pridelovali pšenico, rž, ječmen, oves, koruzo, deteljo in krompir, na manjših površinah pa še repo, fižol in korenje.¹¹⁶ Ajdo so sejali še na območju katastrske občine Gozd¹¹⁷ in Hrušica, kjer so sejali tudi proso.¹¹⁸ Kakor na Hrušiskem so tudi na območju Jesenic poleg naštetega sejali ajdo in proso.¹¹⁹ Predvsem zelje, repo in lan so tukajšnji kmetovalci sejali na zelo malih površinah, zato pridelek ni predstavljal posebno velikega ekonomskega donosa.¹²⁰ Na travnikih so kosili sladko in trdo visokogorsko travo, na pašnikih pa je rasla podobna trda visokogorska krma. V gozdovih so za potrebe tukajšnjih prebivalcev sekali mešan les.

Nekateri kmetje so pšenico, koruzo in ajdo¹²¹ v času zbiranja podatkov za izdelavo franciscejskega katastrskega operata gojili le poskusno (versuchtweise), saj so bile klimatske razmere za te poljščine neugodne. To se je kazalo tudi na prehrani nekaterih prebivalcev, saj posameznih pridelkov ni bilo nikoli na njihovem jedilniku. Sicer pa so v glavnem kmetovali na tradicionalen način oz. kot so to počeli že od davnih časov,¹²² torej na načine in po običajih, ki so bili »kmečkim gospodarjem privzgojeni.«¹²³

Podatkov o donosnosti, po katerih bi lahko izračunavali povprečje za več let, v cenilnih elaboratih ne najdemo, le elaborat za katastrsko občino Jesenice navaja, da je v pomoč pri primerjavi donosov njiv in travnikov obstajala 17 let stara evidenca, vendar so nekateri dvomili v verodostojnost navedenih podatkov, nekateri podatki pa v njej sploh niso bili vpisani.¹²⁴ Ker so nekateri pridelki v obdelovalni koledar prišli šele nekaj let pred izdelavo franciscejskega katastrskega operata, evidenc zanje sploh še ni bilo možno narediti.¹²⁵ Zaradi neugodne klime setev večjih površin nekaterih kmetijskih pridelkov, kot je pšenica, niti ni bila smiselna.¹²⁶ In kljub temu da so kmetje le redko obiskali tedenski sejem v Kranju ali pa se nanj sploh nikoli niso odpravili, je cenilna komisija (verjetno) zaradi deželne pristojnosti povprečne cene

pridelkov za celotno območje Zgornjesavske doline, tudi za najbolj oddaljene katastrske občine, izračunavala glede na povprečje cen na živilskem sejmu v Kranju.¹²⁷

Zapisovalci podatkov za izdelavo cenilnih elaboratov so kmete pohvalili, da so svoja polja kar se da skrbno in prizadevno obdelovali, jih dobro orali in izdatno gnojili, da bi imeli na svojih malih njivah čim večji in boljši donos. Pri tem je ovčji gnoj veljal za »boljšega«, namenili pa so ga tisti njivi, na kateri so sejali za kmetijo pomembnejši oz. potrebnejši pridelek. Za ostale njive je moral zadoščati kravji gnoj. Kakovost gnoja je bila odvisna tudi od stelje. Listnati gnoj je veljal za boljšega in nekateri kmetje so imeli posebne gozdove za pripravo stelje, kvaliteta gnoja pa je bila odvisna tudi od tega, v kateri staji ali hlevu je gnoj nastal.¹²⁸ Nekateri kmetje so bili posebej pozorni pri izbiri semen, ki so jih očistili semen plevelov, pomešanih med seme žit in drugih posevkov.¹²⁹ Izbirali so predvsem tiste sorte, ki so dobro prenašale tukajšnjo zemljo in mrzle atmosferske vplive.¹³⁰ Plevel so odstranjevali tudi med okopavanjem, s čimer so rahljali zemljo in obsipavali pridelke.

S sejanjem detelje so na njivah poskušali nekoliko izboljšati kakovost zemlje.¹³¹ Na območju Jesenic so v tako obogateno zemljo najpogosteje sejali pšenico,¹³² na območju Dovjega pa so na taki zemlji zaznavali nekoliko boljši in izdatnejši pridelek pšenice in prosa.¹³³ S kolikor toliko kvalitetskimi pridelki na njivah v dolini so se postavljali še Hrušičani¹³⁴ in Jeseničani.¹³⁵ Če je bilo le mogoče, so po prvi žetvi posejali jesenski pridelek.¹³⁶ Pri poskusih racionalnega kmetovanja so bili pozorni tudi na vrstenje posevkov v pridelovalnem kolobarju,¹³⁷ pri tem pa so najpogosteje izvajali triletni kolobar.¹³⁸ Na območju Dovjega je bil obdelovalni kolobar šest ali sedemletni,¹³⁹ na območju Hrušice pa na njivah tretjega kakovostnega razreda, ki so ležale ob vznožju hribovja Mežaklja (Mizakla) ob desnem bregu reke Save, osemletni.¹⁴⁰ Na Jesenicah so prav tako na njivah na Mežaklji (Musakla)

¹¹⁶ SI AS 176, k. o. Dovje L 139, cenilni elaborat.

¹¹⁷ SI AS 176, k. o. Gozd L 328, cenilni elaborat.

¹¹⁸ SI AS 176, k. o. Hrušica L 16, cenilni elaborat.

¹¹⁹ SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat.

¹²⁰ SI AS 176, k. o. Podkoren L 340, cenilni elaborat.

¹²¹ Ajda, ki so jo do Evrope med svojimi pohodi prinesli mongolski narodi, je kot strniščni pridelek do določene mere iz pridelovalnega kolobarja izrinjala proso, poseben vzrok za njeno hitro širjenje pa je verjetno dejstvo, da kot novo žito ni bila zajeta v desetinskih redih 16. stoletja, zato naj od nje ne bi bilo treba plačevati nobenih dajatev; več Valenčič, *Kulturne rastline*, str. 257.

¹²² »seit undenkliche Zeiten gleich bleiben«, SI AS 176, k. o. Gozd L 328, cenilni elaborat.

¹²³ SI AS 176, k. o. Rateče L 223, cenilni elaborat.

¹²⁴ SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat.

¹²⁵ SI AS 176, k. o. Hrušica L 16, cenilni elaborat.

¹²⁶ SI AS 176, k. o. Kranjska Gora L 127, cenilni elaborat.

¹²⁷ SI AS 176, k. o. Bela Peč L 330, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Rateče L 223, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Kranjska Gora L 127, cenilni elaborat.

¹²⁸ Hlebanja, *Hlebanjev rod skozi stoletja*, str. 65.

¹²⁹ SI AS 176, k. o. Hrušica L 16, cenilni elaborat.

¹³⁰ SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat.

¹³¹ SI AS 176, k. o. Hrušica L 16, cenilni elaborat.

¹³² SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat.

¹³³ SI AS 176, k. o. Dovje L 139, cenilni elaborat.

¹³⁴ SI AS 176, k. o. Hrušica L 16, cenilni elaborat.

¹³⁵ SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat.

¹³⁶ SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat.

¹³⁷ SI AS 176, k. o. Dovje L 139, cenilni elaborat.

¹³⁸ SI AS 176, k. o. Bela Peč L 330, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Gozd L 328, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Kranjska Gora L 127, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Podkoren L 340, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Rateče L 223, cenilni elaborat.

¹³⁹ SI AS 176, k. o. Dovje L 139, cenilni elaborat.

¹⁴⁰ SI AS 176, k. o. Hrušica L 16, cenilni elaborat.

Zelo stara brana v seniku na senožeti v Rutu pod Vitrancem, C. Gregorij, Podkoren 78 (foto Fanči Šarf, 1954; dokumentacija SEM, F II/557).

sejali v devetletnem obdelovalnem kolobarju.¹⁴¹ Na območju katastrske občine Planina so njive prvega kakovostnega razreda obdelovali v osemletnem kolobarju, njive drugega v sedemletnem in njive tretjega kakovostnega razreda v šestletnem obdelovalnem kolobarju.¹⁴² Ker je bilo njiv na splošno malo, mala pa je bila tudi njihova površina, so se nekateri posestniki trudili v njive spremeniti del svojih planin in pašnikov,¹⁴³ posebej če so imeli ti zelo ugodno lego. Na tako pripravljениh njivskih površinah so določen čas sadili krompir ali sejali oves.¹⁴⁴ Glede na kvaliteto in donosnost so bile njive v večini obravnavanih katastrskih občin razdeljene v tri kakovostne razrede, v katastrski občini Jesenice pa je obstajal še četrti, v katerem so uvrstili njivske površine na planšarijah, kjer so jih obdelovali pastirji in planšarji oz. planšarice v času, ko so v planinah pasli.¹⁴⁵

Zaznati je bilo, da so bile njive za večino kmetov najpomembnejša zemljiška kultura, čeprav je bila živinoreja v obravnavanih krajih prevladujoča kmetijska panoga,¹⁴⁶ na kmetijah v katastrskih občinah Gozd in Podkoren pa so bili travniki in pašniki tudi prevladujoča zemljiška kultura.¹⁴⁷ Tudi za te so ustrezno skrbeli, razen tistega dela površine, zaradi katerega so bili v sporu.¹⁴⁸

Na njivah so letno pšenico sejali v začetku maja,¹⁴⁹ ni pa podatka, kdaj v istem letu so jo poželi. Zimsko pšenico so sejali konec septembra, poželi pa konec julija¹⁵⁰ ali v začetku avgusta¹⁵¹ naslednje leto. Ozirom rž so sejali od srede septembra¹⁵² do začetku oktobra,¹⁵³ poželi pa naslednje leto od srede julija do začetka avgusta.¹⁵⁴ Ječmen so sejali od marca¹⁵⁵ do začetka maja in poželi sredi julija, oves pa posejali od marca¹⁵⁶ do srede aprila, želi pa so ga od srede avgusta do konca septembra.¹⁵⁷ Na Hrušiskem in Jeseniškem so proso sejali 8. maja, pridelek pa pospravili konec oktobra.¹⁵⁸ Krompir so na območju Hrušice in Dovjega posadili v marcu,¹⁵⁹ na Jeseniškem aprila,¹⁶⁰ v nekaterih ostalih katastrskih občinah pa v času do 10. maja,¹⁶¹ pridelek pa pobrali v začetku oktobra.¹⁶² Deteljo z ovsom so sejali konec junija in pospravili v začetku septembra.¹⁶³ Istočasno sejana ječmen in deteljo so s polj pospravili julija in konec septembra, koruzo sejali v začetku maja, pospravili pa konec septembra ali v začetku oktobra.¹⁶⁴ Iz navedb v elaboratih je videti, da so se mikroklimatske razmere na obravnavanem območju od kraja do kraja razlikovale, saj so ponekod pridelke sejali prej, drugod pa nekoliko kasneje, odvisno od tega, kdaj se je zemlja odtalila in nekoliko pogrela. Na območju Dovjega, Hrušice in Jesenic so konec julija oz. na Jeseniškem med 20. in 26. julijem¹⁶⁵ sejali tudi ajdo, ki za višje lege ni najbolj primerna, pridelek pa so pospravili v začetku oktobra.¹⁶⁶ V evidenco pridelkov so ocenjevalci zajeli le tiste posevke, ki jih je bilo največ, čeprav so kmetje na manjših površinah pridelovali tudi nekatere druge poljščine.

Slamo, ki je zrasla kot stranski produkt pri žitih, so v glavnem porabili za krmo živali, za nastilj

¹⁴¹ SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat.

¹⁴² SI AS 176, k. o. Planina L 3, cenilni elaborat.

¹⁴³ SI AS 176, k. o. Hrušica L 16, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Kranjska Gora L 127, cenilni elaborat.

¹⁴⁴ SI AS 176, k. o. Podkoren L 340, cenilni elaborat.

¹⁴⁵ SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat.

¹⁴⁶ SI AS 176, k. o. Gozd L 328, cenilni elaborat.

¹⁴⁷ SI AS 176, k. o. Gozd L 328, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Podkoren L 340, cenilni elaborat.

¹⁴⁸ »ausser den streitigen Theil«, SI AS 176, k. o. Bela Peč L 330, cenilni elaborat.

¹⁴⁹ SI AS 176, k. o. Rateče L 223, cenilni elaborat.

¹⁵⁰ SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat.

¹⁵¹ SI AS 176, k. o. Podkoren L 340, cenilni elaborat.

¹⁵² SI AS 176, k. o. Dovje L 139, cenilni elaborat.

¹⁵³ SI AS 176, k. o. Gozd L 328, cenilni elaborat.

¹⁵⁴ SI AS 176, k. o. Planina L 3, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Bela Peč L 330, cenilni elaborat.

¹⁵⁵ SI AS 176, k. o. Dovje L 139, cenilni elaborat.

¹⁵⁶ SI AS 176, k. o. Dovje L 139, cenilni elaborat.

¹⁵⁷ SI AS 176, k. o. Planina L 3, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Bela Peč L 330, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Gozd L 328, cenilni elaborat.

¹⁵⁸ SI AS 176, k. o. Hrušica L 16, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat.

¹⁵⁹ SI AS 176, k. o. Hrušica L 16, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Dovje L 139, cenilni elaborat.

¹⁶⁰ SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat.

¹⁶¹ SI AS 176, k. o. Kranjska Gora L 127, cenilni elaborat.

¹⁶² SI AS 176, k. o. Bela Peč L 330, cenilni elaborat.

¹⁶³ SI AS 176, k. o. Planina L 3, cenilni elaborat.

¹⁶⁴ SI AS 176, k. o. Bela Peč L 330, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Dovje L 139, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Hrušica L 16, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat.

¹⁶⁵ SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat.

¹⁶⁶ SI AS 176, k. o. Dovje L 139, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Hrušica L 16, cenilni elaborat.

Površina, po katastrskih občinah, namenjena ostalim pridelkom, v oralih.¹⁶⁷

k. o.	pšenica	repa	lan	zelje	proso	koruza	konoplja	korenje	ajda
Bela Peč		2	2						1
Dovje		6	4	3	2		2		
Gozd	2	3	2	1 ½	3	2			
Hrušica		2	1	1	½				
Jesenice		10	6	2	2			2	
Kranjska Gora	3	2	2	1 ½					
Planina		2	3	1 ½					
Podkoren		1 ½	2	1 ½					
Rateče		2	2 ½	2		2			

pa so grabili listje in podrast v gozdovih.¹⁶⁸ Paša po opravljeni žetvi je bila zaradi dolge rastne dobe glavnih kmetijskih pridelkov, ki so vsekakor imeli prednost,¹⁶⁹ v navadi le ponekod.¹⁷⁰

Pri delu so tukajšnji kmetje uporabljali orodja, ki so bila v navadi na širšem območju, npr. plug za oranje¹⁷¹ in brano za razbijanje grud in poravnavanje obdelane njivske površine, enako pa je veljalo tudi za orodje pri mlačvi.¹⁷² Čeprav posebnih ovir za vpeljava različnih izboljšav v kmetijsko pridelavo ni bilo, večina izboljšav, ki so jih vpeljevali drugod, za tukajšnja visokogorska območja ni bila primerna.¹⁷³

Kljub marljivemu delu in skrbi je bil povprečni donos nizek, pridelki pa nikjer niso dosegali posebne kvalitete.¹⁷⁴ Količina kmetijske pridelave je po celotnem ozemlju zadoščala le za domače potrebe, ponekod je bolje obrodil le oves. Nekateri kmetje niso uspeli pridelati dovolj hrane niti za preživetje lastne družine.¹⁷⁵ Cenilna komisija je vzroke za to pripisovala neugodnim klimatskim razmeram, visokogorski legi, valovitosti terena in slabši geomorfološki sestavi tal (vlažna in precej peščena zemlja s kamenjem).

Izkoriščanje travnikov in pašnikov

Kmetje so seno kosili proti koncu julija,¹⁷⁶ na območju Dovjega pa sredi julija in septembra.¹⁷⁷ Trava je bila večinoma sladka, a bolj srednje kvalitete, z

nekoliko boljšo kvaliteto so se na nižinskih travnikih postavljali le kmetje na območju katastrske občine Dovje.¹⁷⁸ V visokogorju je povsod rasla trda visokogorska trava.¹⁷⁹ Cenilna komisija je travnike glede na kakovost razvrstila v do štiri kakovostne razrede, pri čemer so travniki prvega kakovostnega razreda ležali v ravninah neposredno ob hišah in gospodarskih poslopih, travniki drugega in tretjega kakovostnega razreda pa so se raztezali v hribovitejše predele območja. Travniki četrtega kakovostnega razreda so brez izjeme tvorili kategorijo tako imenovanih rovtarskih travnikov,¹⁸⁰ v katastrski občini Planina pa so se travniki četrtega kakovostnega razreda raztezali na zelo strmih pobočjih planin »Konyaritza« in »Gollitza.«¹⁸¹ V katastrski občini Kranjska Gora so bili travniki na rovtih uvrščeni v tretji kakovostni razred.¹⁸²

Travnike prvega kakovostnega so večinoma gnojili vsako leto,¹⁸³ travna ruša na njih je bila gosta, na njih pa je zrasla sladka trava. Ponekod so travnike tudi pregrabili¹⁸⁴ ali pobranali ter tako poravnali krtine in razgrebli in enakomerneje raztrosili gnojne grude. Da brana ne bi uničevala travne ruše, so v Zgornjesavski dolini včasih v ta namen uporabljali smrekov vrh.¹⁸⁵ V Ratečah so vsako leto gnojili tudi travnike drugega kakovostnega razreda,¹⁸⁶ v Podkorenu pa so te travnike pognojili le občasno.¹⁸⁷ Čeprav ne vsepovsod so travnike prvega kakovostnega razreda kosili dvakrat, travnike drugega kakovostnega razreda pa razen v Ratečah¹⁸⁸ brez izjeme enkrat v letu. Na Belopeškem in Podkorenskem so imeli kmetje pred in po košnji na travnikih drugega ali tretjega kakovostnega razreda služnostno pravico paše,¹⁸⁹ pašo na travnikih pred in po košnji pa so

¹⁶⁷ Podatki iz cenilnih elaboratov za posamezne katastrske občine.

¹⁶⁸ SI AS 176, k. o. Bela Peč L 330, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Podkoren L 340, cenilni elaborat.

¹⁶⁹ SI AS 176, k. o. Kranjska Gora L 127, cenilni elaborat.

¹⁷⁰ SI AS 176, k. o. Dovje L 139, cenilni elaborat.

¹⁷¹ V hribovskih predelih se je do začetka 19. stoletja za oranje obdržalo ralo, v dolini ob Savi pa naj bi odkrili dva tipa rala, ralo na oje in ralo brez plaza; več Grafenauer, Poljedelsko orodje, str. 216.

¹⁷² SI AS 176, k. o. Hrušica L 16, cenilni elaborat. Morda so z opombo o mlačvi člani cenilne komisije želeli opozoriti, da mlatilnih strojev, katerih predhodniki so se ponekod že pojavljali, kmetje na tukajšnjem območju še niso imeli; več Grafenauer, Poljedelsko orodje, str. 217.

¹⁷³ SI AS 176, k. o. Hrušica L 16, cenilni elaborat.

¹⁷⁴ SI AS 176, k. o. Planina L 3, cenilni elaborat.

¹⁷⁵ SI AS 176, k. o. Planina L 3, cenilni elaborat.

¹⁷⁶ SI AS 176, k. o. Bela Peč L 330, cenilni elaborat.

¹⁷⁷ SI AS 176, k. o. Dovje L 139, cenilni elaborat.

¹⁷⁸ SI AS 176, k. o. Dovje L 139, cenilni elaborat.

¹⁷⁹ SI AS 176, k. o. Gozd L 328, cenilni elaborat.

¹⁸⁰ SI AS 176, k. o. Hrušica L 16, cenilni elaborat.

¹⁸¹ SI AS 176, k. o. Planina L 3, cenilni elaborat.

¹⁸² SI AS 176, k. o. Kranjska Gora L 127, cenilni elaborat.

¹⁸³ SI AS 176, k. o. Rateče L 223, cenilni elaborat, »alljährlich gedunget«.

¹⁸⁴ SI AS 176, k. o. Kranjska Gora L 127, cenilni elaborat.

¹⁸⁵ Novak, Živinoreja, str. 362.

¹⁸⁶ SI AS 176, k. o. Rateče L 223, cenilni elaborat.

¹⁸⁷ SI AS 176, k. o. Podkoren L 340, cenilni elaborat.

¹⁸⁸ SI AS 176, k. o. Rateče L 223, cenilni elaborat.

¹⁸⁹ SI AS 176, k. o. Bela Peč L 330, cenilni elaborat, »das Servitut des Vor und Nachweide auf sich heben«, SI AS 176, k. o.

Peščine ob Savi pri Kranjski Gori (arhiv avtorice).

poznali tudi na območju katastrske občine Gozd,¹⁹⁰ Hrušica¹⁹¹ in Jesenice,¹⁹² čeprav po mnenju cenilcev ta ni imela posebnega ekonomskega učinka.¹⁹³ Na nekaterih travnikih prvega kakovostnega razreda v katastrski občini Planina je poleg trave raslo še sadno drevje slabše kakovosti.¹⁹⁴

Ceprav je bilo vode v rekah in potokih ponavadi dovolj, so bili slednji večinoma hudourniški in za zalivanje travnikov in pašnikov neuporabni. V primeru večjih nalivov je hudourniška voda poplavlila najbližje ležeče obdelovalne površine, zlasti travniške,¹⁹⁵ in nanje nanašala prod in pesek iz svojih strug (Versandung).¹⁹⁶ Zaradi tega so nekatera zemljišča postajala nerodovitna,¹⁹⁷ peščene plitvine, na katerih ni raslo nič, pa je ob svojem toku ustvarjala predvsem Pišnica v katastrski občini Kranjska Gora.¹⁹⁸

Nekaj pašnikov je bilo v bližini kmetij, namenjeni pa so bili zgodnji spomladanski in pozni jesenski

paši, tisto živino, ki ni šla v planino, pa so na teh pašnikih pasli skozi vse leto.¹⁹⁹ Živino so pasli ločeno glede na vrsto, npr. posebej govedo, posebej ovce in koze, posebej konje in posebej jalovo²⁰⁰ živino, lahko pa tudi skupaj. Pasli so lahko vsi kmetje skupaj ali vsak sam svojo živino. Če so jo pasli skupaj, so imeli navadno tudi skupnega pastirja. V Ratečah so pastirju koz rekli kozji mojster, glavnemu pastirju ovc pa vočimojster, kar naj bi prihajalo iz ovčji mojster. Pastirju so dajali hrano, če je pasel v bližini hiš, vsak dan posebej, če pa je pasel daleč v planinah, so mu jo nosili tedensko.²⁰¹ Pašnikov je bilo največ v hribovitih in bolj strmih predelih,²⁰² kjer je bilo na njihovih površinah veliko skalovja, nekaj pa jih je bilo tudi ob strugi reke Save²⁰³ in Pišnice.²⁰⁴ Rastna podlaga na pašnikih je bila v primerjavi s travniško površino precej bolj borna.²⁰⁵ Poleg redke trave je na njih običajno raslo tudi »nevredno (brezvredno)« grmičevje.²⁰⁶ Travo s pašnikov je cenilna komisija ocenila kot primerno za živinsko pašo.²⁰⁷

Planine se od pašnikov glede na teren, po katerem so se raztezale, po kvaliteti zemljišč in travni ruši, ki je rasla na njihovi površini, niso veliko razlikovale. Segale so daleč v visokogorje, primerne pa so bile bolj ali manj le za nekajtedensko poletno pašo živali;²⁰⁸ v Zgornjesavski dolini so glede na pasočo se živino prevladovala goveje in ovčje planine. Pojem planinske paše je bil poleg paše pogosto povezan z molžo in predelovanjem mleka.²⁰⁹ Pred vrhuncem pašne sezone v planinah so najprej uporabljali pašnike v bližini doma, nato pa so živino odgnali na pašo na rovtve.²¹⁰ Zaradi preveč intenzivne paše so bile planine ponekod devastirane.²¹¹ Pravico planinske paše so imeli na posameznih planinah kmetje iz več sosesk, nedorečenost pravic pa je bila pogosto vzrok za spore med uživalci pašne pravice.

Pašne planine na Belopeškem so se raztezale v južnem delu katastrske občine in so poleg belopeškim pripadale tudi rateškim kmetom, da so pasli skupaj.²¹² Na območju Dovjega so planine na južnem delu katastrske občine segale v Triglavsko pogorje. Na teh so kmetje iz Dovjega pasli večinoma

Podkoren L 340, cenilni elaborat.

¹⁹⁰ SI AS 176, k. o. Gozd L 328, cenilni elaborat.

¹⁹¹ SI AS 176, k. o. Hrušica L 16, cenilni elaborat.

¹⁹² SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat.

¹⁹³ SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat, »unbedeutende Nachweide«.

¹⁹⁴ SI AS 176, k. o. Planina L 3, cenilni elaborat, »verkiepelten Obstbäumen«.

¹⁹⁵ SI AS 176, k. o. Bela Peč L 330, cenilni elaborat.

¹⁹⁶ SI AS 176, k. o. Dovje L 139, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat.

¹⁹⁷ SI AS 176, k. o. Gozd L 328, cenilni elaborat.

¹⁹⁸ SI AS 176, k. o. Kranjska Gora L 127, cenilni elaborat.

¹⁹⁹ Na planinah so kot jalovo živino pasli, str. 348.

²⁰⁰ Na planinah so kot jalovo živino pasli predvsem vole; več Novak, Živinoreja, str. 353.

²⁰¹ Novak, Živinoreja, str. 350.

²⁰² SI AS 176, k. o. Hrušica L 16, cenilni elaborat.

²⁰³ SI AS 176, k. o. Gozd L 328, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat.

²⁰⁴ SI AS 176, k. o. Kranjska Gora L 127, cenilni elaborat.

²⁰⁵ SI AS 176, k. o. Bela Peč L 330, cenilni elaborat.

²⁰⁶ SI AS 176, k. o. Dovje L 139, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Gozd L 328, cenilni elaborat.

²⁰⁷ SI AS 176, k. o. Planina L 3, cenilni elaborat.

²⁰⁸ SI AS 176, k. o. Kranjska Gora L 127, cenilni elaborat.

²⁰⁹ Novak, Živinoreja, str. 352.

²¹⁰ Novak, Živinoreja, str. 352, 353.

²¹¹ SI AS 176, k. o. Gozd L 328, cenilni elaborat.

²¹² »komulativ beweidet«, SI AS 176, k. o. Bela Peč L 330, cenilni elaborat.

ovce, okoli 9 tednov v letu pa tudi mlado govedo. Po pričevanju kmetov naj bi v planine vsako leto odgnali okoli 2000 ovac in 80 glav mlade govedi. Tukajšnji prebivalci so povedali še, da so v določenem (letnem) času na planinah pasli ovce, govedo in mlado govedo kot skupnost (corporl), odkar se spominjajo. Izjavili so še, da zakupnih pogodb za pašo nimajo, pač pa so kot upravičenci to pašo koristili že zelo dolgo in zanjo plačevali 3 krajcarje po glavi (verjetno ovce, op. a.). Za pašo mlade govedi so plačevali 30 krajcarjev po glavi. Komisija je izračunala, da so glede na navedene številke skupaj letno za pašo 2000 ovac plačali 100 goldinarjev in za 80 glav mlade govedi po 30 krajcarjev 40 goldinarjev, kar je skupaj zneslo 140 goldinarjev. Donos uporabnih pozidanih zemljišč v planinah pa je ocenila na 22 goldinarjev 34 krajcarjev.²¹³ V planinah na severni strani doline v katastrski občini Gozd so bili poleg domačih kmetov lastniki pašnih površin tudi grof Dietrichstein in nekateri kmečki posestniki s Koroške. Ti so na planinah pasli tudi svoje živali.²¹⁴

Na območju katastrske občine Hrušica so planine ležale v najbolj severnem hribovitem oziroma goratem in strmem delu območja. Na njih so poleti 8 do 12 tednov pasli živino kmetje iz območja katastrske občine Hrušica in Jesenice, Hrušičani in Jeseničani pa so bili tudi lastniki planin. V povprečju so na njih po osem tednov na leto pasli 18 konj, 77 volov, 102 kravi in 600 ovac.²¹⁵

Kranjskogorci so v planinah, ki so se raztezale na bovško oz. primorsko stran, skupaj s kmeti iz Podkorena 9 tednov pasli jalovo živino in drobnico. Skupno število pasočih se živali je znašalo okoli 1200 ovac, 120 volov in telic ter približno 200 koz. Kakršnihkoli evidenc, s katerimi bi si cenilna komisija lahko pomagala pri določanju povprečnega donosa, tudi za tukajšnje planine ni bilo. Da pa so kmetje svojo živino pasli tudi na bovški strani gora, je članom cenilne komisije povzročalo še dodatne težave.²¹⁶

Planine kmetov iz katastrske občine Planina so se raztezale tudi na ozemlje katastrskih občin Koroška Bela-Javornik in Hrušica. Na njih so 11 tednov pasli 15 do 20 glav govedi (krav) in 60 do 80 ovac. Veliko več živine kakor domači kmetje so na planinske pašnike prignali pastirji/kmetje iz občin Jesenice in Hrušica, tudi za to pašo pa niso obstajale zakupne pogodbe.²¹⁷

Planine v katastrski občini Rateče so bile na zelo strmem jugozahodnem delu območja, visoko v gorah

*Rateški pastir, avtor in datum neznan
(dokumentacija SEM, N 0001448).*

pa so se stikale s planinami Bovca na primorski strani onkraj deželne meje. Zaradi planin so bili Ratečani v sporu s prebivalci katastrske občine Bela Peč. Na planinah so kmetje 9 tednov v letu skupaj pasli po 700 ovac in 100 koz ter iz obeh navedenih katastrskih občin na planinah obeh katastrskih občin še 800 glav mlade govedi. Število živali, ki jih je bilo na planinah mogoče pasti, ni bilo nikjer določeno, pa tudi pogodbe o rabi in zakupu ocenjevalcem niso bile predložene, saj jih večinoma verjetno niti ni bilo.²¹⁸

Gozdarjenje v prvi polovici 19. stoletja

Na Zgornjesavskem je prevladoval mešan gozd, v katerem je bilo mogoče sekati trd in mehek les.²¹⁹ V gozdu je bilo največ bukve, smrek in ponekod macesnovega drevja.²²⁰ Apnenčasta tla so bila za rast

²¹³ SI AS 176, k. o. Dovje L 139, cenilni elaborat; zapis verjetno velja za pastirske kočice oz. tamarje, v katerih so bivali pastirji in planšarice v času paše.

²¹⁴ SI AS 176, k. o. Gozd L 328, cenilni elaborat. Spori s koroškimi kmeti glede paše so imeli očitno že dolgo brado; več glej Hlebanja, *Hlebanjev rod skozi stoletja*, str. 24–26.

²¹⁵ SI AS 176, k. o. Hrušica L 16, cenilni elaborat.

²¹⁶ SI AS 176, k. o. Kranjska Gora L 127, cenilni elaborat.

²¹⁷ SI AS 176, k. o. Planina L 3, cenilni elaborat.

²¹⁸ SI AS 176, k. o. Rateče L 223, cenilni elaborat.

²¹⁹ SI AS 176, k. o. Hrušica L 16, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Rateče L 223, cenilni elaborat.

²²⁰ SI AS 176, k. o. Bela Peč L 330, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Dovje L 139, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Gozd L 328, cenilni elaborat.

Spoti na Korensko sedlo (foto Pogačnik; arhivo avtorice).

gozda ugodna,²²¹ čeprav v visokogorju klima ni bila povsem ustrežna.²²² Ponekod je bilo v gozdnih tleh veliko skal in kamenja, teren, na katerem je rasel gozd, pa visokogorski in zelo strm, kar je oteževalo spravlanje hlodov iz gozda.²²³

Pojem visoki gozd je po terminologiji iz 16. stoletja označeval obsežne gozdne površine na nenaseljenem gorskem svetu, od konca 18. stoletja pa so s tem pojmom označevali vsa večja gozdna območja, v katerih je bilo možno gospodarjenje, ter iglaste gozdove, brez katerih si rudarstva ni bilo mogoče predstavljati.²²⁴ Ves tukajšnji gozd je bil razporejen v en kakovostni razred. V nekaterih katastrskih občinah jih je cenilna komisija glede na njihovo težjo in lažjo dostopnost razporedila v dve kategoriji;²²⁵ spravlanje posekanega lesa iz strmih gozdnih površin je bilo namreč posebej težavno in nevarno.²²⁶ V lažje dostopnih gozdovih se je lahko zaradi servitutov zgodaj spomlad in pozno v jeseni za majhno denarno dajatev pasla živina, prebivalci pa so si ponekod precej samovoljno izsekali goloseke,²²⁷ redkeje pa prebiralno sekali les. Zato so bili lažje dostopni gozdovi na obravnavanem območju močno devastirani.²²⁸ Uporabniki se

niso ozirali ne na obnavljanje gozda²²⁹ in ne na čas sekanja.²³⁰ »Pravzaprav prav nasprotno, kmetje so v gozdovih delali škodo vseh vrst.«²³¹ Zaradi velike samovolje tudi ni bilo mogoče vpeljati smotnejše rabe gozdov.²³²

Kmetje so sekali les za potrebe domače kmetije, t. j. kurjenje, gradnje in popravila, pa tudi za kuhanje oglja,²³³ zato je bila poraba lesa zelo velika. Oglje so prodajali v bližnje železarske obrate,²³⁴ s čimer so zaslužili nekaj dodatnega denarja za poravnavanje davkov in ostalih stroškov na kmetiji.²³⁵ Nekateri elaborati navajajo, da so nekdaj veliko lesa odpeljali v Italijo, vendar je bila v času izdelave franciscejskega katastrskega operata ta trgovina že zaustavljena.²³⁶ Z Rateškega je bilo v Italijo odpeljanega lesa bolj malo.²³⁷

Na lažje dostopnih, z visokim gozdom poraščenih parcelah so tudi pasli in včasih nagrabilili nekaj

²²¹ SI AS 176, k. o. Kranjska Gora L 127, cenilni elaborat.

²²² SI AS 176, k. o. Podkoren L 340, cenilni elaborat.

²²³ SI AS 176, k. o. Gozd L 328, cenilni elaborat.

²²⁴ Valenčič, *Gozdarstvo*, str. 419.

²²⁵ SI AS 17, k. o. Bela Peč L 330, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Dovje L 139, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Gozd L 328, cenilni elaborat.

²²⁶ Valenčič, *Gozdarstvo*, str. 434.

²²⁷ »kahlen Abtreib«, SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat.

²²⁸ SI AS 176, k. o. Dovje L 139, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Gozd L 328, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Kranjska Gora L 127, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Podkoren L 340, cenilni elaborat.

²²⁹ »Verjungung«, SI AS 176, k. o. Bela Peč L 330, cenilni elaborat.

²³⁰ SI AS 176, k. o. Planina L 3, cenilni elaborat.

²³¹ »im Gegentheil übt man hier Waldfrevel aller Art«, SI AS 176, k. o. Podkoren L 340, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Rateče L 223, cenilni elaborat.

²³² SI AS 176, k. o. Planina L 3, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Gozd L 328, cenilni elaborat.

²³³ SI AS 176, k. o. Dovje L 139, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Rateče L 223, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Planina L 3, cenilni elaborat.

²³⁴ SI AS 176, k. o. Bela Peč L 330, cenilni elaborat.

²³⁵ SI AS 176, k. o. Hrušica L 16, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Kranjska Gora L 127, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Rateče L 223, cenilni elaborat.

²³⁶ SI AS 176, k. o. Dovje L 139, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Gozd L 328, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Kranjska Gora L 127, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Podkoren L 340, cenilni elaborat.

²³⁷ SI AS 176, k. o. Rateče L 223, cenilni elaborat.

nastilja.²³⁸ Prebivalci Jesenice, Save, Hrušice in Mojstrane so smeli pasti na gozdnatih pobočjih ob Savi Dolinki.²³⁹

V katastrskih občinah Bela Peč, Gozd, Hrušica, Jesenice, Kranjska Gora, Podkoren in Rateče so nekatere travnike, na katerih so poleg trave rasla tudi posamezna gozdna drevesa, uvrstili v samostojno kategorijo. Večinoma so bile to posamične bukve, smreke ali macesni, v katastrskih občinah Hrušica in Jesenice pa so cenilci opazili tudi nekaj jesenov. Taki travniki, na katerih je po oceni komisije rasla sladka trava, so se ponavadi nahajali v bližini naselij in stanovanjskih oz. gospodarskih poslopjij.²⁴⁰ Listje, ki so ga nagrahili na njihovih površinah, so porabili za krmo živali in nastilj,²⁴¹ količina lesa, ki so ga posekali na njih, pa v elaboratih običajno ni bila navedena,²⁴² iz česar lahko sklepamo, da tega lesa ni bilo veliko. Podobno je bilo s travniki v katastrski občini Hrušica, na katerih je raslo tudi sadno drevje. Gojili so ga le redki kmetje, na 15 tovrstnih parcelah pa je komisija razmerje med travnikom in sadnimi drevesi ocenila na 2/3 travnikov in 1/3 sadnega drevja. Te parcele so se večinoma raztezale proti jugu ob kmečkih stanovanjskih hišah, med sadnim drevjem pa je bilo največ sliv ter nekaj jablan in hrušk. Sadje, ki so ga le v posebej rodovitnih letih pridelali nekaj več, so porabili doma, prodajali pa ga niso.²⁴³

Vrtovi kot posebna zemljiška kategorija v evidencah franciscejskega katastra

V katastrski občini Gozd (4), Jesenice (15) in Kranjska Gora (9) je bilo še nekaj malih vrtov, na katerih so domače gospodinjice pridelovale v glavnem zelenjavo za domače gospodinjstvo. Pri Hlebanjevih v Srednjem vrhu so imeli vrt za solato, zelje, fižol in ostale povrtnine ob hiši še v 20. stoletju, rekli pa so mu »greda«.²⁴⁴ Vrtov, ki so bili po površini manjši kakor 400 kvadratnih sežnjev, ocenjevalci v času izdelave franciscejskega katastra niso posebej opisovali, njihov donos pa so primerjali z donosom njiv prvega kakovostnega razreda.²⁴⁵ Eno parcelo na območju Jesenic je cenilna komisija opisala kot velik vrt, saj je zavzemala površino 1101 kvadratni sežnj.²⁴⁶ Parcela

je imela enako lego in sestavo tal kakor njive prvega kakovostnega razreda, na njej pa so lastniki pridelovali zelenjavo za potrebe domače hiše.²⁴⁷

Industrijski in rudniški obrati v Zgornjesavski dolini

V rudnikih, fužinskih obratih in topilnicah so imeli prebivalci Zgornjesavske doline možnost dodatno zaslužiti. Nekateri so si delo poiskali v najbližjih industrijskih obratih, drugi so hodili kopat rudo v nekoliko bolj oddaljen rudnik Rajbelj, večina kmetov pa je poleg kmetovanja v bližnjih gozdnih kuhala oglje in ga prodajala za kurjenje v industrijskih pečeh in plavžih. Od industrijskih obratov je v prvi polovici 19. stoletja na belopeškem območju stala topilnica železa v lasti Leopolda Ruarda, ki jo je v zakon prinesla nevesta Magdalena Siegert, hčerka podjetnika Boštjana Siegerta z Dunaja.²⁴⁸ V njej so pridobivali surovo železo iz rude, ki so jo kopali na Savi. Topilnica, ki je na leto proizvedla 1000 centov²⁴⁹ železne kovine, je zaposlovala 20 delavcev. Za oskrbo topilnice je rudo vozilo 120 voznikov enovprežnih voz, 400 voznikov enovprežnih voz pa je vozilo potrebno oglje.²⁵⁰ V tukajšnji »valčeriški«²⁵¹ železarni, ki je zaposlovala 20 železarskih delavcev, so letno pridelali 2000 centov surovega železa, za katerega so surovine pripeljali s Koroške. Na leto so v tej železarni izdelali 1500 centov raztegnjenega (Streckeisen) železa.²⁵²

Leopold Ruard je imel v obravnavanem času v svoji posesti tudi jeklarno in fužine na Jesenicah. Železovo rudo za predelavo so sem vozili iz njegovega rudnika Reichenberg na območju katastrske občine Planina²⁵³ in Begunschitza (Begunjščica). V obratu je pri oskrbi plavža delalo okoli 460 oseb, ki so v glavnem dovažale surovi material. Zanj je bilo letno potrebnih okoli 9500 voz rude in 5350 voz oglja, 70 enovprežnih voženj pa so vozači opravili za dovoz ostale potrebne robe. Poleg tega je bila na Jesenicah še »tovarna«, kjer so pletli oblačila in nogavice. Zaposlovala je okoli 60 oseb. V glavnem so bili to kajzarji in hišarji, ki so izdelali okoli 400 parov nogavic in do 50 kril.²⁵⁴

Na območju katastrske občine Planina industrijskih obratov sicer ni bilo, v severnem delu območja so obstajale tri Ruardove rudniške jame, v katerih so kopali pomembne količine rude.²⁵⁵ V katastrski občini Dovje je delovala drobilnica za gips, v kateri so na leto proizvedli 3000 stotov mavca,²⁵⁶ en tak mlin pa

²³⁸ SI AS 176, k. o. Hrušica L 16, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Rateče L 223, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Bela Peč L 330, cenilni elaborat.

²³⁹ Smolej, Prisppevek, str. 148.

²⁴⁰ SI AS 176, k. o. Hrušica L 16, cenilni elaborat.

²⁴¹ SI AS 176, k. o. Gozd L 328, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Hrušica L 16, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Rateče L 223, cenilni elaborat.

²⁴² SI AS 176, k. o. Hrušica L 16, cenilni elaborat.

²⁴³ SI AS 176, k. o. Hrušica L 16, cenilni elaborat.

²⁴⁴ Hlebanja, *Hlebanjev rod skozi stoletja*, str. 65.

²⁴⁵ SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat, SI AS 176, k. o. Kranjska Gora L 127, cenilni elaborat.

²⁴⁶ približno 3962,297 kvadratnih metrov.

²⁴⁷ SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat.

²⁴⁸ Mohorič, *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*, str. 146.

²⁴⁹ 1 cent ali stot je 56 kg.

²⁵⁰ SI AS 176, k. o. Bela Peč L 330, cenilni elaborat.

²⁵¹ »Walcherische«

²⁵² SI AS 176, k. o. Bela Peč L 330, cenilni elaborat.

²⁵³ SI AS 181, k. o. Planina L 3, karta L 003 C 05.

²⁵⁴ SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat.

²⁵⁵ Že omenjeni rudnik Reichenberg, SI AS 176, k. o. Planina L 3, cenilni elaborat.

²⁵⁶ SI AS 176, k. o. Dovje L 139, cenilni elaborat.

je bil še na Jesenicah. Obratoval je 4 mesece v letu in v tem času namlel 1440 centov mavca.²⁵⁷

V vsaki katastrski občini je stala vsaj ena žaga in en mlin, ponavadi pa več. Na območju katastrske občine Planina je bilo poleg treh žag še šest mlinov.²⁵⁸ Slednji so mleli žito za domače prebivalstvo.

Za zaključek

Ker je bila zemlja za osnovno kmetijsko dejavnost slabo rodovitna in najbolj primerna za živinorejo, kmetije pa dodatno finančno obremenjene predvsem z dediščinami, ki jih je moral kmet poleg davčnih obveznosti izplačevati svojim bratom in sestram,²⁵⁹ so bili tukajšnji prebivalci v 18. in 19. stoletju finančno podobno obremenjeni kot drugod po visokogorskih območjih, naseljenih s Slovenci.²⁶⁰ Mikroklimatske razmere na obravnavanem območju so se sicer od ene do druge katastrske občine nekoliko razlikovale, klima pa je bila povsod bolj ali manj visokogorska in kmetijski pridelavi neprijazna. Tistim, ki so živeli v visokogorskih predelih, je življenje oteževala tudi geografska odmaknjenost. Kljub temu nikjer v gradivu ni zaslediti, da bi med ljudmi vladalo posebno pomanjkanje. Morda je k temu nekoliko prispevala tudi miselnost, saj kljub temu, da so imeli tukajšnji prebivalci možnost dodatnega zaslužka, ni poročil, da bi zaradi tega opuščali osnovno kmetijsko pridelavo, kot se je to dogajalo npr. na Snežniškem.²⁶¹ Primerjava z drugimi predeli Kranjske pa pokaže še, da so kmetje na Gorenjskem živeli v boljših in trdnejših hišah kakor npr. na Notranjskem. To pa je bil tudi eden od pomembnih dejavnikov, ki so pripomogli k lažjemu in boljšemu življenju.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

SI AS 176 Franciscejski kataster za Kranjsko, cenilni elaborati in karte za katastrske občine: L 330 Bela Peč, L 139 Dovje, L 238 Gozd, L 16 Hrušica, L 10 Jesenice, L 127 Kranjska Gora, L 3 Planina, L 340 Podkoren, L 223 Rateče

SI AS 181 Reambulančni kataster za Kranjsko, karte za katastrsko občino Planina L 003 C 05

SEM – Slovenski etnografski muzej slikovne priloge

²⁵⁷ SI AS 176, k. o. Jesenice L 10, cenilni elaborat.

²⁵⁸ SI AS 176, k. o. Planina L 3, cenilni elaborat.

²⁵⁹ Petrič, Iz ohranjenega hišnega arhiva, str. 20.

²⁶⁰ Primerjaj Kačičnik Gabrič, Kmečko življenje, in Kačičnik Gabrič, Jezersko.

²⁶¹ Kačičnik Gabrič, *O kmečkih dolgovih*, str. 132.

TISKANI VIRI

Podlogar, Leopold: Iz zgodovine kranjskih trgov. Bela Peč. *Vrtec*, 1920, l. 55, št. 3/4, str. 51–56.

Podlogar, Leopold: Iz zgodovine kranjskih trgov. Jesenice. *Vrtec*, 1921, l. 51, št. 3/4, str. 43–46, 69–70. *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*. Zv. 4, Sekcije 107, 108, 128, 129, 134, 135, 136, 137, 138, 150, 151, 152, 153, 159, 160, 161, 176, 177, 178; vodja projekta Vincenc Rajšp, transliteracija in prevod Aleksandra Serše; sodelavci projekta Majda Ficko ... [et al.]. Ljubljana: Znanstveno-raziskovalni center SAZU: Arhiv Republike Slovenije, 1998.

LITERATURA

Album Kranjska = Krain. Ljubljana: Deželna zveza za tujski promet na kranjskem, b. l.

Blaznik, Pavle: Poljska razdelitev. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek, Agrarno gospodarstvo* (ur. Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer, Sergij Vilfan). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970, str. 185–196.

Grafenauer, Bogo: Poljedelski obdelovalni načini. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek, Agrarno gospodarstvo* (ur. Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer, Sergij Vilfan). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970, str. 225–250.

Grafenauer, Bogo: Poljedelsko orodje. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek, Agrarno gospodarstvo* (ur. Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer, Sergij Vilfan). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970, str. 201–218.

Hlebanja, Jože in Neža Hlebanja: *Hlebanjev rod skozi stoletja v Srednjem Vrhu*. Ljubljana: družina Hlebanja, 2006.

Kačičnik Gabrič, Alenka: Franciscejski kataster za Primorsko. *Napoleon in njegova uprava ob vzhodnem Jadranu in na ozemlju vzhodnih Alp 1806–1814: arhivski vodnik* (ur. Josip Kolanović in Janez Šumrada). Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2005, str. 711–712.

Kačičnik Gabrič, Alenka: Jezersko – pozabljeni delček Koroške. *Kronika*, 57, 2009, št. 1, str. 29–46.

Kačičnik Gabrič, Alenka: Kmečko življenje na visokogorskih kmetijah na primeru doline Tople v 19. stoletju. *Kronika*, 56, 2008, št. 2, str. 289–304.

Kačičnik Gabrič, Alenka: *O kmečkih dolgovih nekoliko drugače: problem servitutnih pravic na posestvu Snežnik*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004 (Knjižnica Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino, zv. 8).

Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek: cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC, 1998.

- Mlinar, Janez: Gornjesavska dolina v poznem srednjem veku. *Med Julijci in Karavankami*. Jesenice: Gornjesavski muzej, 2011, str. 25–44.
- Mohorič, Ivan: *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969–1970.
- Mugerli, Marko: Kranjskogorska župnija od reformacije do prve svetovne vojne. *Med Julijci in Karavankami*. Jesenice: Gornjesavski muzej, 2011, str. 45–64.
- Natek, Karel in Marjeta Natek: *Slovenija: geografska, zgodovinska, pravna, politična, ekonomska in kulturna podoba Slovenije: priručnik o značilnostih in delovanju države*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998.
- Novak, Vilko: Živinoreja. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek, Agrarno gospodarstvo* (ur. Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer, Sergij Vilfan). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970, str. 343–394.
- Okoliš, Stane: Začetna šola v Kranjski Gori. *Med Julijci in Karavankami*. Jesenice: Gornjesavski muzej, 2011, str. 67–102.
- Petrič, Magda: Iz ohranjenega hišnega arhiva pri Keku v Ratečah. *Kronika*, 29, 1981, št. 1, str. 20–27.
- Sagadin, Milan: Arheološka najdišča Gornjesavske doline. *Med Julijci in Karavankami*. Jesenice: Gornjesavski muzej, 2011, str. 11–22.
- Smolej, Igor: Prispevek k zgodovini blejskih gozdov. *Kronika*, 32, 1984, št. 2–3, str. 145–154.
- Valenčič, Vlado: Gozdarstvo. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek, Agrarno gospodarstvo* (ur. Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer, Sergij Vilfan). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970, str. 417–463.
- Valenčič, Vlado: Kulturne rastline. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek, Agrarno gospodarstvo* (ur. Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer, Sergij Vilfan). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970, str. 251–272.
- Vilfan, Sergij: Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero (16.–19. stoletje). *Zgodovinski časopis*, 8, 1954, str. 27–86.

the area stretching from Bela Peč to Jesenice, which was once strongly affected by the mining industry, with its traces still visible today. Due to the developing mining industry, the local farmer community was expanded by foresters who cut wood and prepared it, together with firewood, for use in mines, charcoal burners who burned charcoal for blast furnaces and, finally, drivers who transported wood and charcoal as well as removed pig iron and iron products. The area was also settled by blacksmiths and carpenters who were indispensable for repairing tools and doing carpentry work in caves, and ultimately by roasters who roasted iron ore in improvised furnaces.

Farmers in the Upper Sava Valley led a simple life, with their diet and clothing in the period concerned mainly consisting of what they produced on farms. Wood was the primary building material for the construction of agricultural buildings. The inhabitants slowly moved from wooden cottages into much more fire-resisting brick houses. Barring a few smaller compact settlements, farms were scattered around the hills and relied heavily on self-sustainability.

Land was poor for basic agricultural activity and most appropriate for cattle farming, with microclimatic conditions slightly varying from one cadastral municipality to another. The climate throughout the entire area under discussion is more or less high-mountain and rather unfavourable for agricultural activity. In the past there were very few road links, except main roads, which were maintained by the state and barely passable for most of the time. In the area under discussion, the road maintenance costs were increased by a large number of bridges that crossed the Sava River and its tributaries.

Although fields were the most valuable land plots where farmers grew their basic crops that were never of any particularly good quality, meadows and pastures were the prevailing forms of arable land. In the period under discussion cattle farming was still predominantly pasture-based and in summer months most animals were driven to high mountain pastures.

Although mines, ironworks and smelters provided farmers from the Upper Sava Valley with an opportunity to make extra income, they continued to till their fields assiduously, since there is no indication in the examined material of them abandoning their agricultural livelihoods. The lives of those in high mountainous areas, however, were considerably constrained by geographical remoteness.

S U M M A R Y

Rural life in the Upper Sava Valley in the 18th and 19th centuries

The area of the Upper Sava Valley is a vast and diverse one and, according to Gams's landscape-ecological classification, also includes the alpine valley of the Sava Dolinka River. The paper at hand discusses

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 796.52(497.452)"1910":929Zupan A.

Prejeto: 8. 9. 2016

Miha Šimac

asist. dr., Teološka fakulteta UL, Katedra za zgodovino Cerkev in patrologijo,
Poljanska c. 4, p. p. 2007, SI-1001 Ljubljana
E-pošta: miha.simac@teof.uni-lj.si

Anton Zupan (1874–1954), profesor iz Vrbe

IZVLEČEK

V pričujočem prispevku je orisana življenjska pot prof. Antona Zupana, ki se je v zgodovino slovenskega planinstva zapisal kot eden od zaslužnih mož, ki jim je pred prvo svetovno vojno uspelo na Stolu postaviti Prešernovo kočo. V času prve svetovne vojne se je kot častnik znašel na albanski fronti, po vojni pa se je znova vrnil v šolske klopi. Leta 1926 je postal ravnatelj celjske gimnazije. Kot birmanski boter in dobrotnik pa je pomembno vplival tudi na bodočega ljubljanskega (nad)škofa Antona Vovka.

KLJUČNE BESEDE

Vrba, gimnazijski profesor, prva svetovna vojna, Anton Vovk, planinsko društvo, Stol, ravnatelj, Celje

ABSTRACT

ANTON ZUPAN (1874–1954), A GRAMMAR SCHOOL TEACHER FROM VRBA

The paper at hand describes the life of grammar school teacher Anton Zupan, who inscribed himself in the history of Slovenian mountaineering as one of the men credited for the construction of the Prešeren Lodge on Mt. Stol before the First World War. During the war he served as an officer on the Albanian Front and afterwards returned to school. In 1926 Zupan was appointed headmaster of the Celje Grammar School. As a confirmation godfather and benefactor he also left an important mark on the future (Arch)Bishop of Ljubljana, Anton Vovk.

KEY WORDS

Vrba, grammar school teacher, First World War, Anton Vovk, mountaineering society, Mt. Stol, headmaster, Celje

Uvod

»Navedi mi, bela Ljubljana, navedi mi toliko svojih mož in va taki vrsti je navedi, kakor našteve: Ivan Zlatousti – Fran Prešerin – Matija Čop – Anton Janša – Luka Knafelj. Mali Breznici, ki šteje nekaj nad 1500 duš, navedi jej, največe slovensko mesto, bela Ljubljana, takih in tolikih svojih, kakor si je čula sedaj iz mojih ust. In bela Ljubljana molčiš!« S temi besedami je 28. avgusta 1912 msgr. Tomo Zupan (1839–1937) v svoji pridigi v brezniški župnijski cerkvi, ki jo je imel ob odkritju spomenika ožjemu rojaku, ljubljanskemu škofu Janezu Zlatoustu Pogačarju, izzval prestolnico Kranjske. Ob tej priložnosti je po vaseh navedel več kot sto vidnih izobražencev, ki so izšli iz te župnije v zadnjih 130 letih in se zapisali v zgodovino slovenskega naroda. Za vas Vrbo je poleg pesnika Franceta Prešerna in škofa Janeza Zlatousta Pogačarja navedel še druge »študente«, ki so dosegli duhovniški stan in delovali za slovenstvo na različnih področjih. Msgr. Zupan, prvi prešernoslovec, je v pridigi med drugim dejal: »Vsi – naš škof in oni – so vaša lastnina, so sinovi tega lepega oddelka božjega sveta tostran Bleda proslula radovljiška ravnina. Kar je jasnih glav med vašimi otroki, pošiljajte je v višo šolo: Če so vaši predniki toliko zmogli – kako, da ne bi zmogli vaši otroci? Saj ni zaživel menda tu pod Stolom danes drugačen rod? Ohranite posebno ve matere potomcem rodninjsko-breznisko častno ime!«¹

Zdi se, da so starši to navodilo zvesto upoštevali in so že prej, pa tudi še pozneje pošiljali »jasne glave« svojih otrok v šole. Do danes lahko ta Zupanov seznam še korenito dopolnimo; samo v Vrbi je bilo rojenih še nekaj takšnih, ki so pustili svoj pečat v zgodovini slovenskega naroda. Med njimi se je znašel tudi prof. Anton Zupan, ki je širši javnosti bolj znan zaradi dosežkov na področju slovenskega planinskega društva, drugim pa tudi zaradi svoje povezanosti z Antonom Vovkom. Kratak prispevek tako poskuša še nekoliko bolje predstaviti omenjenega profesorja.²

... draga vas, domača!

Priimek Zupan v brezniški župniji ni neznan, čeprav ni bil ravno značilen za Vrbo. *Status animarum* nam razkrije, da gre korenine profesorjevega rodu iskati v Mostah pri Žirovnici, kjer se je 21. novembra 1819 rodil Klemen Zupan. Poročil se je z Marijo Dobida in se naselil v Studenčicah. V družini se jima je, sodeč po Statusu, rodilo šest otrok. Kot prvi se je 12. aprila 1848 rodil sin Anton. Mladi fantič je rastle in se izšolal za mizarskega mojstra. Nevesto si je našel v Vrbi, ko se je zagledal v kajžarsko hčer Bla-

ža Gogale, Marijo Ano. Poročila sta se 13. oktobra 1873, na poti pa je bil že prvi otrok. 16. januarja 1874 se jima je rodil prvi sin, ki sta ga krstila za Antona. Pozneje se jima je rodilo še devet otrok, vendar so nekateri umrli že v zgodnji mladosti.³

Anton ml. je otroška leta preživel v Vrbi. Ker je bil očitno bister, so se starši odločili, da ga pošljejo v šole. Prvič je v šolske klopi sedel v domači župniji, nato pa ga je pot vodila v širni svet. Nižjo gimnazijo je štiri leta obiskoval v Kranju, potem pa odšel v Ljubljano in se vpisal v tamkajšnjo c. kr. (državno)⁴ višjo gimnazijo.⁵ Anton se je takrat znašel v V. a razredu, kjer je bilo skupno 47 fantov. Med njimi je bil tudi Heinrich Lazarini (1874–1950).⁶ Grščino in latinščino jih je takrat poučeval prof. Valentin Kermavner, matematika je poučeval Augustin Wester, Heinrich Gartenauer pa naravoslovje. Z nemščino jih je temeljito seznanjal profesorski suplent Florian Hinter, slovenščino jih je poučeval profesorski suplent Matevž Suhač, zgodovino in geografijo pa Anton Kaspret. Poleg obveznih predmetov so na gimnaziji imeli tudi več neobveznih (zlasti jezikov), pa tudi stenografijo in kaligrafijo. Morda sta prav Alexander Pusčko in Franc Novak, ki sta poučevala stenografijo, v mladega Antona vsadila prvo seme njegovega zanimanja za ta predmet. Kot zanimivost velja omeniti, da sta med takratnimi profesorji na gimnaziji poučevala tudi Antonova ožja brezniska rojaka, msgr. Tomo Zupan in dr. Ivan Svetina (1851–1936). Prvi je med drugim poučeval verouk in slovenščino, dr. Svetina pa matematiko in verouk.⁷

Presenetljivo je, da ga v poročilu za naslednje šolsko leto spet najdemo v V. a razredu, tokrat med novimi sošolci, med katerimi sta bila tudi poznejši kamniški general Rudolf Maister (1874–1934) in sloviti blejski profesor matematike Josip Plemelj (1873–1967).⁸ Sklepali bi torej lahko, da se mu je v prvem letu študija v velikem mestu dogodilo nekaj podobnega kakor Franu Saleškemu Finžgarju⁹ in številnim drugim. Toda »repetitio est mater studiorum«, kar bi lahko razbrali tudi iz tega, da je bil v naslednjem letu v razredu med odličnjaki.¹⁰ Pozneje je leto za letom uspešno zaključeval gimnazijske študije

³ Za podatke iz obeh Statusov Animarum (SA) Breznica II A in SA Breznica II B se zahvaljujem namestniku vodje Nadškofijskega arhiva Ljubljana, mag. Tonetu Krampaču.

⁴ Na kratko o spreminjanju nazivov klasične gimnazije v Ljubljani glej: *Ljubljanski klasiki 1563–1965*, str. 21–27.

⁵ *Jahresbericht des k. k. Staats-Obergymnasiums zu Laibach veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1894/1895*, Laibach 1895, str. 43.

⁶ *Jahresbericht des k. k. Obergymnasiums zu Laibach veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1890*, str. 74.

⁷ Prav tam, str. 35–37.

⁸ *Jahresbericht des k. k. Obergymnasiums zu Laibach veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1891*, str. 72.

⁹ Fran S. Finžgar je to avtobiografsko epizodo slikovito opisal v svojem delu: *Študent naj bo!*

¹⁰ *Jahresbericht des k. k. Obergymnasiums zu Laibach veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1891*, str. 72.

¹ <http://www.zirovnica.com/clanek/2002/01/monsignor-tomo-zupan-breznica-na-gorenjskem-breznicanje> (pridobljeno 25. 8. 2016).

² Kratke zapise o njem najdemo tudi v knjigi o celjski gimnaziji. Glej: *200 let I. gimnazije v Celju*, str. 265.

in bil v VIII. gimnaziji spet vpisan med odličnjake. Tega leta je Antona čakala tudi matura, h kateri se je prijavilo 41 dijakov in en privatist (po vsej verjetnosti gre tu za Plemlja, ki je zadnji letnik gimnazije opravljal kot privatist). Pisni izpiti so bili od 11. do 16. junija, ustni izpiti pa so se začeli 9. julija.¹¹ Anton je z odliko opravil maturo in se namenil posvetiti študiju filologije, kakor lahko preberemo v letnem šolskem poročilu.¹²

Študent na Dunaju

Mladi Anton se je po maturi odločil, da bo svoj cilj dosegel na dunajski univerzi. Jeseni 1894 se je podal v cesarsko prestolnico in se vpisal na tamkajšnjo filozofsko fakulteto. Iz ohranjene vpisnice je mogoče razbrati, da je takrat 20-letni mladenič s Kranjske, katoliške vere, zapisal, da je bil njegov varuh Jožef Zupan, posestnik in gostilničar iz Zabreznice. Na vpisnico je zapisal tudi, da je bil, kakor se zdi, prve dni oktobra nastanjen v Schloßelgasse št. 9,¹³ toda iz drugega dokumenta je mogoče razbrati, da se je že novembra preselil na Porzellangasse št. 30 v IX. dunajskem okraju.¹⁴ Ob vpisu so morali študentje plačati vpisno takso, študij pa je bil povezan tudi s plačilom različnih taks in šolnine, ki se je plačevala vsak semester.¹⁵ Poleg vseh omenjenih je enega večjih stroškov predstavljala nastanitev. Študentje so se praviloma znašli bodisi pri različnih zasebnikih bodisi po različnih domovih in zavodih, kakor je to opisal Alojz Cindrič v svoji razpravi o dunajskih študentih s Kranjske.¹⁶ Pri tem je malo študentov lahko računalo na domačo finančno podporo, zato so mnogi poskušali poiskati različne načine, kako priti do potrebnih sredstev, da bi lahko uresničili svoje cilje. Številni so upali, da jim bo uspelo pridobiti katero od štipendij. Med temi je posebno mesto gotovo imela štipendija duhovnika Luke Knaflja (1621–1671), ki jo je ustanovitelj posebej namenil za študente s Kranjskega.

Glavni prihodek te štipendije je predstavljala »hiša pri svetem Jakobu in tistih tri tisoč goldinarjev prejetih za posestvo«. Do srede 18. stoletja je, kakor je zapisal Peter Vodopivec, Knafljeva ustanova sodila med manjše. Vsota se je le počasi večala, do srede 19. stoletja pa je premoženje naraslo na 24.030 goldinarjev. V tem času je imela največja Goldbergova štipendija, kakor navaja Vodopivec, »42.121

goldinarjev kapitala.«¹⁷ Upravitelj (superintendent) Knafljeve ustanove, dr. Ferdinand Suppantisch (upravitelj od 1855 do 1873), je z energičnim delom izpeljal zelo potrebno obnovo hiše, zvišal najemnino stanovanj v njej, pozneje pa tudi povečal štipendijski znesek (leta 1860 je ta znašal 157,50 goldinarja, leta 1867 pa 240 goldinarjev) ter število štipendij z 19 na 23.¹⁸ Z naraščanjem kapitala se je število štipendij sprva povzpelo na 36, leta 1894, ko je Anton zaključeval šolanje na gimnaziji, pa so znesek povečali na 300 goldinarjev. Štipendije so se podeljevale »v obrokih; in sicer v začetku zimskega semestra, nato 2. januarja, 1. aprila in 1. junija«. Ob tem so morali študentje priložiti zahtevane papirje.¹⁹ Študentje so ob prejemanju štipendije očitno imeli nekatere dolžnosti, povezane še posebej z ohranjanjem spomina na ustanovitelja Knaflja. Tako v samem ustanovnem pismu piše, da bodo študentje, »ki bodo hoteli uživati to štipendijo, dolžni izmoliti vsako sveto nedeljo v letu za dušo umrlega gospoda (ustanovitelja) tri svete očenaše in prav toliko zdravih Marij skupaj s Credom v čast in slavo najsvetejše Trojice, nadalje prejeti ob velikih praznikih kot o Božiču, Veliki noči, Binkoštih in vseh svetih sv. spoved in obhajilo, kakor tudi vsako leto na dan njegove smrti, to je ob obletnici (29. junija) zanj udeležiti se sv. maše in pri tem izmoliti en rožni venec. Kdor bi zavestno ravnal proti temu in teh zahtev ne bi izpolnjeval ali bi se sicer slabo obnašal, ta bo ipso facto izgubil štipendijo in bo na njegovo mesto imenovan kdo drug.«²⁰

Za takšno štipendijo je v prvem letniku študija zaprosil tudi Anton Zupan in se pri tem najverjetneje, kakor mnogi pred (in za) njim, skliceval na uboštvne domače razmere. Iz dokumentov je mogoče razbrati, da je Zupan štipendijo prejel s sklepom z dne 14. junija 1895.²¹

Kot študent je obiskoval zlasti predavanja iz klasičnih jezikov. V prvem semestru študija je tako med drugim poslušal predavanja pri profesorju dr. Emanuelu Hoffmanu (1825–1900), ki je poučeval zgodovino rimske literature. O Cezarjevih Galtskih vojnah in Antigoni je predaval dr. Michael Gitlbauer (1847–1903), o zgodovini grške literature pa politik in sloviti filolog profesor dr. Wilhelm pl. Hartel (1839–1907).²² Zupan je obiskoval predavanja še pri drugih uglednih profesorjih; o slovanski mitologiji in slovanski filologiji je predaval docent prof. dr. Fran-

¹¹ *Jahresbericht des k. k. Obergymnasiums zu Laibach veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1893/94*, str. 67.

¹² *Jahresbericht des k. k. Staats-Obergymnasiums zu Laibach veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1894/1895*, Laibach 1895, str. 43.

¹³ Archiv der Universität Wien, Nationalen, Philosophische Fakultät, MF 1057, Zupan Anton.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ O šolninah in taksah glej: Cindrič, *Študenti s Kranjske*, str. 220–225.

¹⁶ Prav tam, str. 229–234.

¹⁷ Vodopivec, *Luka Knafelj in štipendisti*, str. 35.

¹⁸ Prav tam, str. 39–41.

¹⁹ Prav tam, str. 45–46.

²⁰ Prav tam, str. 30.

²¹ Prim. Archiv der Universität Wien, Nationalen, Philosophische Fakultät, MF 1064, Zupan Anton. – Na seznamu prejemnikov za akademsko leto 1894/1895 ga najdemo tudi v knjigi Petra Vodopivca. Glej: Vodopivec, *Luka Knafelj in štipendisti*, str. 75.

²² Za podrobnejše podatke o njem glej: <https://www.deutsche-biographie.de/gnd119035030.html#ndbcontent> (zapis z dne 29. 8. 2016).

čišek Pastrnek (1853–1940),²³ v zapisih pa razberemo, da je med drugim poslušal tudi predavanja pri dr. Karlu Schenklu (1827–1900).²⁴

Vojaška obveznost in institut enoletnega prostovoljca

Prvo leto študija je hitro minilo, drugo leto pa se je Anton znašel v popolnoma drugačnem položaju – v vojašnici. Cesarska armada je z reformami leta 1868 zakonsko predpisala splošno triletno vojaško obveznost. V zakonu so bile zapisane tudi različne olajšave za nekatere nabornike (npr. bogoslovce), eno od posebnosti pa je predstavljal 21. člen zakona, ki se glasi:

»Domačini, ki imajo toliko izobraženja, ki odgovarja dovršenim študijam više gimnazije, više realke ali v isti vrste stoječe učilnice in se o tem spričajo s spričevali takih javnih ali pa tudi zavodov, ki imajo pravico javnosti, ali ki tako svoje izobraženje spričajo po skušnji, katero imajo položiti pred mešano komisijo v ta namen sklicano, potem pa prostovoljno stopijo v armado in se za časa svoje službe sami iz lastnega žepa občalijo, oborožé in prehranjujejo (pri konjiskih si omislijo tudi konja in skrbé za konjev živež) predstavijo se v mirnih časih že po dokončani enoletni od dne vstopa šteti dejanski službi v reservo in ako hočejo svoje študije nadaljevati, imajo pravico izvoliti si svoj garnizon in pa do 25. leta tudi leto, katero hočejo svojo službo opravljati. Ako si hočejo tudi sami stanovanje plačati, ne sme se jih siliti, da bi v kasarni stanovali.« To je veljalo tudi za tiste, ki niso imeli dovolj premoženja, da bi sami financirali takšno službovanje, saj v nadaljevanju piše, da so takšni lahko enoletni prostovoljci in se jih oskrbuje »iz skupnega denarja za vojaštvo«.²⁵

Omenjeni člen se v bistvenih točkah ni spremenil niti z novim vojnim zakonom iz leta 1889, v katerem je ugodnosti enoletne prezentne službe v vojski podrobneje opredeljeval 25. člen. Glavni namen tega vojaškega služenja je zapisan takole: »Enoletna djanska (aktivna) služba je samo edino vojaški izučbi namenjena.«²⁶ Na koncu aktivnega služenja so enoletni prostovoljci²⁷ opravljali izpite, če so bili uspešni, pa so bili imenovani za rezervne častnike. Na ta način so oblasti želele zapolniti vrzeli v častniških

vrstah in sam častniški stan »pomeščaniti«, kakor pišejo avtorji.²⁸

Aktivno služenje enoletnega prostovoljca v vojski je bilo, kot že omenjeno, povezano s stroški, saj so si morali prostovoljci vso opremo in vse potrebno priskrbeti sami. Povprečnina je znašala okoli 174 goldinarjev. Če kandidat teh sredstev ni premogel, je lahko na podlagi predloženih ubožnih spričeval vojsko služil na državne stroške. Pri tem je treba omeniti, da so študentje, ki so se za služenje vojaškega roka odločili med študijem, obdržali vse pravice redno vpisanih. Posledično so lahko prejeli tudi štipendije.²⁹ Prav podatek o tem, da je bil Anton Zupan štipendist Knafeljeve ustanove, je med drugim zapisan tudi na njegovem vojaškem dokumentu.³⁰

Poleg že navedenih biografskih podatkov o rojstvu, dotedanji izobrazbi in domačih razmerah lahko iz omenjenega vojaškega dokumenta izvemo še nekaj več o času, ko je Anton nosil vojaško suknjo. Za te so enoletni prostovoljci poskrbeli sami, tisti, ki so službovali »na državne stroške«, pa so uniformo prejeli v vojaških skladiščih.³¹ Tako je služboval tudi Zupan, kar pomeni, da je svojo uniformo najbrž prejel v skladišču belgijske vojašnice. Za svojo enoto si je namreč izbral 27. pehotni polk kralja Belgijcev (*k. u. k. Infanterie Regiment (IR) Albert I. König der Belgier Nr. 27*), ki je imel sedež v Ljubljani.³² Takrat je prejel dele oblačil in opreme, ki je sestavljala paradno in običajno uniformo. Navadno uniformo, ki so jo uporabljali pri vajah in opravljanju vsakodnevnih nalog, so sestavljale svetlo modre hlače in temno modra bluza z značilnimi žepi in pokritimi gumbi ter pokončnim ovratnikom z našitki v cesarsko rumenih barvah (polkovne barve IR 27). Ob paradah pa si je namesto bluze nadel t. i. vojaški suknjič (*Waffenrock*), ki je bil brez žepov, z vidnimi gumbi ter celim ovratnikom in manšetami v polkovni barvi. Kot pokrivalo si je namesto običajne svetlo modre kape nadel paradni čako črne barve z zlatim cesarskim orlom in kokardo. Status enoletnega prostovoljca je označeval rumen trak z ozko črno črto, ki je bil prišit na spodnjem delu obeh rokavov Antonove bluze.³³

Izobraževanje enoletnih prostovoljcev je bilo razdeljeno na tri sklope. Prvi in drugi sklop so gójenci obiskovali v šolah za enoletne prostovoljce, ki so delovale pri vojaških enotah.³⁴ Takšno šolo je torej obiskoval tudi Anton. V prvem sklopu (od 1. oktobra do konca novembra) je bil deležen temeljnega vojaškega usposabljanja in seznanjanja z osnovami vojaškega življenja. Enoletni prostovoljci so se po-

²³ Podrobneje o Pastrneku glej: http://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_P/Pastrnek_Frantisek_1853_1940.xml (zapis z dne 4. 9. 2016).

²⁴ Archiv der Universität Wien, Nationalen, Philosophische Fakultät, MF 1057, Zupan Anton.

²⁵ *Slovenski narod*, 19. 12. 1868.

²⁶ Zakon iz 11. aprila 1889, s katerim se uvaja nov vojni zakon. Dostopen na spletu: <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rsl&datum=1889&cpage=129&size=45> (zapis z dne 25. 8. 2016).

²⁷ Institut enoletnega prostovoljca v habsburški armadi je v slovenskem prostoru slabo poznan. Prav zato je ob tej priložnosti, ob primeru Antona Zupana, opisan nekoliko bolj podrobno.

²⁸ Prim. Stergar, *Slovenci in vojska 1867–1914*, str. 22.

²⁹ Cindrič, *Študenti s Kranjske*, str. 238.

³⁰ ÖSTA/KA, Quall, karton 3942, Zupan Anton.

³¹ Cindrič, *Študenti s Kranjske*, str. 238.

³² ÖSTA/KA, Quall, karton 3942, Zupan Anton.

³³ Za podatke o uniformi se zahvaljujem kolegu zgodovinarju Marku Ličini.

³⁴ Prim. Glückmann, *Das Heerwesen*, str. 227.

stopoma seznanjali tudi s posebnostmi posameznih rodov vojske, za kar so poskrbeli dodeljeni častniki kot inštruktorji in ustrezni podčastniki. Ti so tiste enoletne prostovoljce, ki niso bili večji nemščine, o vojski pogosto poučevali v maternem jeziku.

Drugi sklop vojaškega usposabljanja je bil predviden za obdobje od 1. decembra do maja. V tem času so enoletnim prostovoljcem posredovali vsa tista znanja, ki bi jih kot bodoči rezervni častniki nujno potrebovali. Učni proces je bil sestavljen iz teoretičnih in praktičnih delov. Med drugim so jih poučevali o vojaški administraciji in taktiki, izvajali so različne praktične vaje na terenu in v vojašnicah ter se dodobra seznanili z organiziranostjo vojske, njeno oborožitvijo in z vsemi potrebnimi službenimi predpisi. Ves ta čas so nadrejeni za vse tiste, ki niso znali nemščine, na različne načine skrbeli, da so se je postopoma priučili. Ob koncu tega obdobja so bili seveda komisijsko ocenjeni, ali so dosegli zahtevane normative znanja. V tem primeru so rekruti napredovali, posameznik pa je lahko prišel do naslovnega, titularnega čina desetnika (*Korporal*).³⁵ To je 31. marca 1896 postal tudi Anton Zupan, kakor lahko razberemo iz njegove personalne mape.³⁶

Tretji, poslednji sklop šolanja enoletnih prostovoljcev je bil namenjen posamezniku, da je pridobil jasen vpogled v vojaško poveljevanje in delovanje. Tako je bil med drugim odgovoren za disciplino in vodenje navadnih vojakov; posebej so bili inštruktorji pozorni na to, kako zna voditi zaupano mu moštvo. Ves ta čas praktičnega urjenja v poveljevanju je bil vsak posameznik pod budnim očesom nadrejenih, pa tudi aktivnih podčastnikov, ki so preučevali vnemo in uporabnost posameznega enoletnega prostovoljca. Te ocene so pozneje imele pomembno težo pri komisiji, ki je ocenjevala praktično usposobljenost morebitnih bodočih rezervnih častnikov.³⁷ Zanimivo je, da je Anton Zupan v naslovni čin narednika napredoval šele v začetku oktobra (4. 10.) 1896,³⁸ ko so praviloma že potekali izpiti za rezervne častnike (te so navadno opravljali od 16. septembra do 15. oktobra). Enoletni prostovoljci so izpite opravljali pred izpitno komisijo, ki so jo navadno sestavljali brigadir, načelnik generalštaba divizije, v katero je sodila enota (v Ljubljani torej načelnik generalštaba 28. pehotne divizije), dva štabna častnika in še dva stotnika. Izpit je bil sestavljen iz praktičnega dela (npr. vodenje enote) in teoretičnih predmetov, kjer so kandidati izpite opravljali ustno in pisno. Izpite so ocenjevali z ocenami »odlično, zelo dobro, dobro, zadostno, nezadostno in slabo (*Schlecht!*)« – lahko bi rekli tudi »zanič«. Poleg tega je komisija presojala moralni značaj kandidata: ali je primeren, da postane častnik, ali ne. Pri tem so bili člani

Rezervni poročnik Anton Zupan leta 1897
(Zapuščina prof. Zupana).

izpitne komisije pozorni tudi na morebitne kazni, ki so bile med aktivnim vojaškim služenjem zapisane v vojaški dosje, pomembno vlogo pri ocenjevanju pa so odigrale tudi sodbe nadrejenih častnikov inštruktorjev. Te ocene so komisiji dale precej dober vpogled v sposobnosti posameznega kandidata.³⁹ Takšen izpit je opravil tudi Anton, in sicer z odlično oceno. Na podlagi tega je bil 22. decembra 1896 uradno povišan v rezervnega poročnika, od 1. aprila 1897 pa je bil kot rezervni poročnik dodeljen v sestav 4. bosansko-hercegovaškega pehotnega polka.

Kot rezervnega častnika so Zupana vojaške oblasti med drugim ocenile, da ima močan in miren značaj, da je zelo dober poveljnik, inštruktor in strelec ter da dobro pozna službene predpise. Do predpostavljanih je bil zelo ponižen in pokoren, do sebi enakih prijateljski in takten, do podrejenih pa službeno zadržan in energičen. Navedli so še, da Zupan popolnoma obvlada nemški, slovenski in hrvaški jezik.⁴⁰

³⁵ Povzeto po: Zehetbauer, *Die "Einjährigen" in der alten Armee*, str. 45.

³⁶ ÖSTA/KA, Quall, karton 3942, Zupan Anton.

³⁷ Zehetbauer, *Die "Einjährigen" in der alten Armee*, str. 46.

³⁸ ÖSTA/KA, Quall, karton 3942, Zupan Anton.

³⁹ Zehetbauer, *Die "Einjährigen" in der alten Armee*, str. 92–93.

⁴⁰ ÖSTA/KA, Quall, karton 3942, Zupan Anton.

Znova na Dunaju

Po enoletnem aktivnem vojaškem službovanju se je Anton znova znašel v dunajskih predavalnicah in nadaljeval študij. Iz vpisnic lahko razberemo, da se je sprva večkrat selil, saj je živel na različnih naslovih, oktobra leta 1897 pa se je nekako ustalil na naslovu Garnisongasse št. 18 (3. nadstropje, 19. vrata).⁴¹ Stavba stoji blizu stare splošne bolnišnice, kjer je danes študentski kampus, in je precej blizu univerze.

V tem času je poslušal predavanja pri različnih profesorjih. Med drugim je po koncu vojaške službe, kot že v prvem semestru, znova obiskoval predavanja pri profesorju nemških korenin, dr. Eugenu Ludwigu Bormannu (1842–1917), ki se je pomembno udeleževal na področju latinske epigrafike.⁴² Prav tako je Anton v naslednjih semestrih obiskoval predavanja iz stare cerkvene slovanščine pri češkem slavistu prof. dr. Vaclavu Vondráku (1859–1925) in klasičnem filologu Friedrichu Marxu (1859–1941), predavanja pa je poslušal tudi pri slovenskem rojaku, takratnem

Garnisongasse št. 18 leta 2016
(foto: Miha Šimac, julij 2016).

privatnem docentu za slovansko filologijo, prof. dr. Matiju Murku⁴³ (1861–1952).⁴⁴

Če imamo za študij dokaj dobra poročila, pa veliko manj vemo o vseh obštedijskih dejavnostih, saj doslej (še) ni raziskano, v katerih slovenskih društvih je Zupan deloval. Domnevati smemo, da je bil aktivno vključen v živahno življenje slovenskih študentov. Na to namigujejo tudi časopisne notice, saj se je recimo v zadnjem letu študija znašel na čelu odbora slovenskih študentov, ki so se želeli pokloniti svojemu tragično preminulemu kolegu, študentu na filozofski fakulteti, Ivanu Kunšiču (1874–1899).⁴⁵ *Slovenski narod* je tako 15. marca 1899 objavil notico, s katero so študentje pokojnikove prijatelje pozvali, naj s svojimi darovi pripomorejo k postavitvi dostojnega spomenika umrlemu Kunšiču. Vse prispevke, kakor so zapisali, naj pošiljajo »gosp. Antonu Zupanu, cand. phil. na Dunaju (univerza)«. ⁴⁶ Iz časopisnih notic je mogoče izvedeti, da se je v tem času Zupan včlanil v slovensko planinsko društvo⁴⁷ in po svojih močeh daroval marsikateri goldinar za slovensko stvar.⁴⁸ Zdi se torej, da je bil zelo aktiven na različnih področjih, po pripovedovanju domačih pa je tudi življenje samo rad zajemal z veliko žlico. Kljub temu je zvesto sledil zastavljenemu cilju in pridno študiral, s študijskimi obveznostmi pa je zaključil poleti 1899, ko se je, poln idej in načrtov, vrnil na Kranjsko.

Služba in življenje v Kranju

Pot ga je vodila v Kranj, saj je na tamkajšnji gimnaziji v šolskem letu 1899/1900 dobil prvo pripravniško zaposlitev in postal suplent.⁴⁹ Iz letnega poročila gimnazije je mogoče razbrati, da je poučeval latinščino, nemščino in slovenščino, med neobveznimi predmeti pa so mu zaupali kaligrafijo in skrb nad športnimi igrami dijakov nižjih razredov.⁵⁰

V mestu se je očitno dobro znašel, saj se je že kmalu aktivno vključil v družbeno življenje tamkajšnjih meščanov in bil tudi med prvimi člani kranjske podružnice Planinskega društva.⁵¹ Ko se je ustalil v Kranju, se je začel ozirati za življenjsko družico. Oko

⁴³ Podrobneje o njem glej: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi380810/> (zapis z dne 28. 8. 2016).

⁴⁴ Prim. Archiv der Universität Wien, Nationalen, Philosophische Fakultät, MF 1058; 1061; 1062; 1063; 1064; 1066; 1067; Zupan Anton.

⁴⁵ Podrobneje o Ivanu Kunšiču glej: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi311447/> (zapis z dne 28. 8. 2016).

⁴⁶ *Slovenski narod*, 15. 3. 1899.

⁴⁷ *Planinski vestnik* je maja t. l. poročal, da je »Anton Zupan, modroslovec na Dunaju«, postal član radovljiške podružnice. Prim. *Planinski vestnik*, 25. 5. 1899, str. 86.

⁴⁸ Bil je denimo omenjen med darovalci za Družbo sv. Cirila in Metoda v Ljubljani. Prim. *Slovenec*, 12. 6. 1899.

⁴⁹ Prim. *Stalež šolstva in učiteljstva v Sloveniji 1923*, str. 117.

⁵⁰ *Jahresbericht des k. k. Kaiser Franz Joseph-Staatsgymnasiums in Krainburg veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1897/8–1899/1900*, str. 30–31, 78.

⁵¹ Prim. *Po desetih letih 1899–1909*, str. 36.

⁴¹ Prim. Archiv der Universität Wien, Philosophische Fakultät, Nationalen, MF 1063, Zupan Anton, 1897/98.

⁴² Več o njem: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd116253215.html> (zapis z dne 27. 8. 2016).

Poročna fotografija Antona Zupana in Anice Tomažič
(Zapuščina prof. Zupana).

se mu je ustavilo na nečakinji škofjeloškega župnika Ivana Tomažiča (1841–1900), gospodični Anici Tomažič, ki je bivala pri stricu v tamkajšnjem župnišču. Zato se je Anton večkrat podal tja in tam povasoval, ob tem pa se ni pozabil oglasiti tudi pri takratnem kaplanu in poznejšem upravitelju župnije, ožjem rojaku Franu S. Finžgarju (1871–1962). V svojih spominih je Finžgar o teh Antonovih obiskih med drugim zapisal: »In ko je zasnubil profesor Zupan iz Kranja Tomažičevo nečakinjo, so se obiski še pomnožili. Prihajali so ženini in prijatelji večkrat ob sobotah zvečer. Moral sem jim drugariti.«⁵² Prav Finžgar ju je potem 7. oktobra pospremil pred oltar tamkajšnje župnijske cerkve, kjer sta se poročila. Kot priči sta bila prisotna Fran Tausers, c. kr. finančni oficijal, in Anton Jeršincev, gimnazijski suplent.⁵³ O tem veselem dogodku je 13. oktobra poročal tudi časopis *Gorenjec*.⁵⁴

Anton Zupan si je ustvaril družino, hkrati pa si je prizadeval, da bi čim hitreje končal suplentski staž in postal profesor. V naslednjem letu je bil še naprej za-

poslen v kranjski gimnaziji, v tem času pa je dvakrat dobil odobren dopust, da bi lahko opravljal strokovne izpite. Iz letnega poročila razberemo, da je bil dopust predviden za čas od 8. do 20. oktobra 1900 ter od 18. februarja do 1. marca 1901. Izpit je Zupan uspešno opravil in bil potem imenovan za stalnega profesorja oziroma, kakor je zapisal *Gorenjec*, »pravim gimn. učiteljem«.⁵⁵ To se je seveda znatno poznalo tudi v finančnem oziru. Če je še leta 1900 kot suplent imel 1728 kron letnih dohodkov, je njegova profesorska letna plača leta 1902 znašala 3200 kron.⁵⁶ S tem so bile povezane tudi profesorske obveznosti, ki so se iz leta v leto precej spreminjale. Če je imel v letu 1901/2 25 ur obveznih predavanj (latinščino, nemščino in grščino) tedensko,⁵⁷ je imel že v naslednjem šolskem letu dve uri manj.⁵⁸ Tudi v naslednjih letih se je število ur obveznih predavanj precej spreminjalo. Tako je, denimo, v šolskem letu 1910/1911 imel 15 ur obveznih predavanj (grščina, latinščina), k tem pa je treba prišteti še ure, posvečene predavanjem pri neobveznih predmetih. Takrat je prof. Zupan tedensko poučeval tako slovensko kot nemško stenografijo.⁵⁹

Ob vseh profesorskih dolžnostih je vendarle našel še dovolj časa in opravljal še vrsto drugih služb ter bil član različnih odborov in organizacij. Med drugim ga je gimnazija imenovala za enega od dveh zastopnikov »profesorskega kolegija v odboru dijaške kuhinje«.⁶⁰ Na občnem zboru kranjske narodne čitalnice, ki je potekal ob koncu leta 1903, so Zupana izvolili za knjižničarja,⁶¹ postal je občinski odbornik,⁶² po prezgodnji smrti Janka Majdiča (1870–1906) (prvega načelnika planinskega društva) pa je bil izvoljen za njegovega naslednika.⁶³

V tem času so ga še nekajkrat poklicali na orožne vaje, ki jih je kot rezervni častnik opravljal v letih 1900, 1902 in 1906. Te so se praviloma odvijale poleti, v drugi polovici julija in prvi polovici avgusta. Leta 1907 je bil prestavljen v evidenco domobranskih enot, kar je pomenilo, da ga niso več klicali na takšna usposabljanja.⁶⁴ Prav tega leta je *Gorenjec* objavil zanimiv prispevek z naslovom *Kranj pa njegove starine*. V njem je poročevalec predstavil zgodovinsko pomembne starine, ki jih hranijo posamezniki po svojih hišah v mestu. Med drugim je obiskal dom profesorja Zupana, kjer si je lahko ogledal »Prešernov stol, kakor tudi več slik, katere je prav spretno narisa-

⁵⁵ *Gorenjec*, 6. 7. 1901.

⁵⁶ ÖSTA/KA, Quall, karton 3942, Zupan Anton.

⁵⁷ *Jahresbericht des k. k. Kaiser Franz Joseph-Staatsgymnasiums in Krainburg veröffentlicht für das Schuljahr 1901/1902*, str. 27.

⁵⁸ *Jahresbericht des k. k. Kaiser Franz Joseph-Staatsgymnasiums in Krainburg veröffentlicht für das Schuljahr 1902/1903*, str. 30.

⁵⁹ *Jahresbericht des k. k. Kaiser Franz Joseph-Staatsgymnasiums in Krainburg für das Schuljahr 1910/1911*, str. 23–24.

⁶⁰ Prim. *Gorenjec*, 26. 9. 1903.

⁶¹ Prim. *Gorenjec*, 5. 12. 1903.

⁶² Prim. *200 let I. gimnazije v Celju*, str. 265.

⁶³ Prim. *Gorenjec*, 17. 3. 1906.

⁶⁴ Prav tam.

⁵² Finžgar, *Leta mojega popotovanja*, str. 136.

⁵³ NŠAL, ŽA Škofja Loka, Poročna matična knjiga – prepisi za l. 1900, zap. št. 28.

⁵⁴ Prim. *Gorenjec*, 13. 10. 1900.

Anton Vovk in njegov birmanski boter prof. Zupan (NŠAL 107, Fotografska zbirka, P, Vovk).

la njegova gospa.⁶⁵ Iz tega je mogoče razbrati, da se je Anton zelo zanimal za svoje ožje slavne rojake in zbiral različne ostaline, povezane z njimi. Poleg tega se je živo zanimal za dogajanje v domači vasi. Morda se je zato posebej zavzel za mladega rojaka, Prešernovega pranečaka, Ribčevega Antona Vovka (1900–1963). Sedemletnemu fantiču je šel prav prof. Anton Zupan za birmanskega botra in ta odločitev naj bi bila po mnenju Ludvika Ceglarja »odločilna za vse življenje«, saj je Antonu Vovku »v veliki meri nadomestil očeta«. Prav Zupan naj bi kasneje posredoval, da je šel Vovk v kranjske šole in pozneje v tamkajšnjo gimnazijo. Ob tem je skušal boter svojemu varovancu pomagati na različne načine.⁶⁶

Koča na Stolu

V tem času je bil Anton Zupan še vedno načelnik kranjske podružnice slovenskega planinskega

društva. Že ob smrti prvega načelnika Majdiča je sklenil, da si bo kranjska podružnica z vsemi močmi prizadevala postaviti kočjo na Stolu, ki bo nosila ime po Francetu Prešernu, »ker bo stala nad krajem, ki nam je dal pesnika velikana«. ⁶⁷ Dela so kmalu stekla, sledili so ogledi, iskanje prostora, dogovori z lastniki ter seveda iskanje prepotrebnih sredstev. Potekale so različne nabirke, s pomočjo žena pa so organizirali tudi različne veselice. ⁶⁸ Temu projektu je vse svoje sile posvetil tudi prof. Zupan, kar je pripeljalo do uresničitve projekta poleti 1910. 31. julija je bila kočja slovesno predana svojemu namenu, o čemer je poročalo tudi časopisje. *Slovenski narod* je tako že naslednjega dne poročal, da se je slavnosti udeležilo okoli 400 ljudi, in nadaljeval: »Cerkveni obred je opravil begunjski župnik [Jakob] Kleindienst, ⁶⁹ ki je imel tudi kratek nagovor. Nato je imel pesniško lep nagovor prof. Zupan, načelnik banjske podružnice. V imenu osrednjega društva je govoril predsednik dr. Josip Tomišek, ki je slavil delavnost in požrtvovalnost banjske podružnice.« Časopisni poročevalec je na kratko zapisal še o kapacitetah nočitve (7 do 12 oseb), ni pa pozabil izpostaviti, da je bila hiša v oskrbi kranjske podružnice planinskega društva. ⁷⁰ O sami slavnosti in novi hiši se je nekaj dni pozneje podrobneje razpisal *Gorenjec*, ⁷¹ daljši prispevek pa so objavili tudi v *Planinskem vestniku*. ⁷² Prav Zupan je bil v prvih letih eden najpogostejših obiskovalcev nove kočje. Tako je, kakor je zapisal Jakob Prešeren (1888–1975), v devetih letih (od 1910 do 1922; z izjemo vojnih let 1914–1918) kočjo obiskal povprečno desetkrat na leto, skupaj torej kar devetdesetkrat. ⁷³ Zaradi zasluga pri postavitvi kočje in energičnega prizadevanja, da se pospešuje »razvoj slovenskega planinstva«, je bil prof. Anton Zupan predlagan in nato na 18. občnem zboru Slovenskega planinskega društva tudi izvoljen za njegovega častnega člana, kakor je poročal *Planinski vestnik*. ⁷⁴

Kljub preštevilnim aktivnostim je ostal Zupan še vedno zvest svojemu poklicu in je poleti 1911 kot profesor napredoval v VIII. plačni razred. V šolskem letu 1911/12 je poučeval latinščino in slovenščino v 1. a razredu ter grščino v VIII. razredu kranjske gimnazije. Poleg tega je tega leta poučeval še nemško in slovensko stenografijo kot neobvezna predmeta. ⁷⁵ Zdelo bi se, da je bil Anton Zupan zaradi energičnosti, ki jo je mogoče razbrati iz njegovih prizadevanj

⁶⁷ *Gorenjec*, 17. 3. 1906.

⁶⁸ Prim. *Slovenec*, 23. 3. 1907; *Gorenjec*, 5. 2. 1910.

⁶⁹ Jakob Kleindienst, roj. 16. 4. 1872 v Radovljici; m. 23. 7. 1898; † 27. 9. 1930 v Solinu pri Splitu. V: *Letopis Cerkve na Slovenskem 2000*, str. 431.

⁷⁰ *Slovenski narod*, 1. 8. 1910.

⁷¹ *Gorenjec*, 6. 8. 1910.

⁷² Prim. *Poti h goram*, str. 66–68.

⁷³ *Planinski vestnik* 1963, št. 3, str. 110.

⁷⁴ *Planinski vestnik* 1911, št. 6, str. 101.

⁷⁵ *Jahresbericht des k. k. Kaiser Franz-Joseph Gymnasiums in Krainburg für das Schuljahr 1911/1912*, str. 25, 27–28.

⁶⁵ *Gorenjec*, 19. 1. 1907.

⁶⁶ Ceglar, *Nadškof Vovk I*, str. 14.

Prof. Anton Zupan (sedi v sredini) v novi Prešernovi koči (Zapuščina prof. Zupana).

za planinstvo, takšen tudi v učilnici in zato priljubljen med dijaki. Toda Jože Jagodic (1899–1974) ga je v svojih spominih primerjal s profesorjem Josipom Mastenom, za katerega je zapisal: »Ves pouk in ves način pouka je bila sama dresura. Najljubši posel mu je bil, da nas je lovil. Dvojke so padale kakor keglji pri kegljanju, zapisane seveda vedno na kako pomečkano kuverto v žepu. Iz teh dvojok si nismo dosti storili, ker je profesor itak vedel, koliko znamo. Pri zaključnem ocenjevanju je bil še kar pravičen. A njegove ure so nam bile vedno najmanj zaželene, skoraj odvratne. – Njemu je bil podoben prof. Anton Zupan, ki pa nas je učil samo nemško stenografijo kot neobvezan predmet.«⁷⁶ Žal omenjenega zapisa (še) ni bilo mogoče primerjati s katerim od opisov spominov kranjskih dijakov, ki bi nam razkrili njihove poglede na svoje profesorje, torej tudi na Zupana in njegovo poučevanje. Iz pripovedovanj in spominov, ki nanj še živijo v Vrbi, pa lahko razberemo, da je bil dejansko zelo natančen in strog profesor, ki otrok ni lovil, ker bi v tem užival, pač pa jih je želel temeljito naučiti jezika, pa naj je šlo za slovenščino ali nemščino.⁷⁷

V prvi svetovni vojni

Leta 1914 so počitniške dneve zaznamovali strelji in mobilizacija, ki jo je stari cesar ukazal po srbski

zavrnitvi ultimata julija t. l. Vojna je bila neizbežno dejstvo in pod zastave so klicali vojaški bobni. Med mobiliziranimi je bil tudi prof. Zupan, ki se je že 1. avgusta znašel v vojašnici. Žal njegova vojaška personalna mapa za to obdobje ne vsebuje nobenih podatkov o tem, kje se je nahajal in kaj je počel. Zato pa je mogoče razbrati, da je bil 1. novembra 1914 povišan v nadporočnika. Morda bi lahko sklepali, da je kot rezervni častnik takrat deloval predvsem v zaledju in skrbel za urjenje novincev, s katerimi so skušali zapolniti vrzeli padlih v posameznih enotah.

Njegov odhod v vojsko je seveda vznemiril domače, vplival pa naj bi tudi na njegovega varovanca Antona Vovka. Po Ceglarjevem mnenju naj bi odsotnost botra Zupana namreč nekoliko vplivala na to, da je Anton Vovk jeseni 1917 šolanje nadaljeval v Škofovih zavodih v Sentvidu pri Ljubljani.⁷⁸ Kljub temu da Zupan Vovku ni mogel pomagati, je v tem času očitno ostajal z njim v pisnih stikih. Tako mu je 25. oktobra 1916 za spomin izročil svojo fotografijo, na kateri je poziral v vojaški uniformi.⁷⁹

Morda je nadporočnik Zupan takrat že vedel, da se bo kmalu odpravil na bojišče. Iz vojaškega dokumenta namreč izvemo, da se je na fronti znašel 27. novembra 1916, in sicer kot poveljnik 5. stotnije II.

⁷⁶ Jagodic, *Mojega življenja tek*, str. 100.

⁷⁷ Pričevanja Janeza Ropreta z dne 14. 7. 2015.

⁷⁸ Ceglar, *Nadškof Vovk I*, str. 21.

⁷⁹ NŠAL 107, Fotografška zbirka, P, Vovk. – Za opozorilo na to fotografijo se zahvaljujem arhivistu mag. Blažu Otrinu.

Nadporočnik Anton Zupan oktobra 1916 (vir: NŠAL 107, Fotografska zbirka, P, Vovk). Zraven je ohranjena častniška legitimacija (Zapuščina prof. Zupana).

bataljona 23. črnovojniškega⁸⁰ pehotnega polka.⁸¹ V začetku marca 1917 so se njihovi položaji nahajali na Tomorosu med Ohridskim in Prespanskim jezerom.

⁸⁰ O tem, kdo je bil črnovojnik, je pisalo časopisje v vojnem času. *Slovenski gospodar* je tako poročal: »Kdo je črnovojnik? Črnovojnik je tisti, ki je nekaj kot vojak aktivno služil in je kot rezervnik 12 let odslužil. Dalje je črnovojnik tisti, ki ni bil vojak pred vojno, ki pa je bil med vojno pri prebiranju potrjen. Črnovojniki so tedaj tudi 18-, 19-, 20-letni mladeniči, ki so bili pri prebiranju potrjeni.« Prim. *Slovenski gospodar*, 16. 9. 1915, str. 1. Črnovojniške enote so bile sprva namenjene za zaledne naloge (varovanje skladišč, mostov itd.), v teku vojne pa so jih uporabili tudi na bojiščih.

⁸¹ OŠTA/KA, BA, Nr. 175017, karton 228, Zupan Anton.

Nanje so nekateri oddelki francoske vojske jurišali že 11. marca, dva dni pozneje pa so jih napadli oddelki francoske 76. pehotne divizije; natančneje, dva bataljona 210. francoskega pehotnega polka iz Auquonna, ob pomoči bataljona 227. francoskega pehotnega polka, ki ju je podprl na desnem krilu.⁸² Tega dne se je Zupanova stotnija izkazala v bližinskih bojih. V predlogu za njegovo odlikovanje piše: »Dne 13. marca je na čelu svoje stotnije na položaju na vzhodnem pobočju gore Tomoros med Ohridskim in Prespanskim jezerom v bližinskem boju krvavo zavrnil več napadov Francozov, ki so po siloviti topniški pripravi napadli s premočnimi silami.« Zaradi tega so predpostavljeni predlagali, naj dobi vojaški zaslužni križec 3. razreda z vojnim okrasjem in meči, ki ga je potem tudi prejel.⁸³

Morda je prav zato napredoval in postal stotnik, kar je zapisano tudi v njegovi ohranjeni vojaški legitimaciji.⁸⁴ Dodatnih podrobnejših informacij o nadaljnji vojaški poti pa (doslej) žal ni bilo mogoče najti. Le iz pripovedovanja njegovega vnuka bi lahko razbrali, da je na tem delu bojišča ostal vse do razpada monarhije. Od tam naj bi se večinoma peš prebijal do doma.⁸⁵

V novi državi nove zadolžitve

Po koncu prve svetovne vojne se je Zupan kmalu znašel v Kranju, kjer ga je čakala družina (žena in štirje otroci), pa tudi delovno mesto. Leta 1919 je tako dijake poučeval grščino, latinščino in slovenščino.⁸⁶ V tem času je bil še vedno načelnik kranjske podružnice planinskega društva, ki jo je vodil še vse do leta 1923.⁸⁷ Dve leti prej, leta 1921, je bil prof. Zupan izvoljen tudi za kranjskega občinskega odbornika. Iz časopisja razberemo, da je postal načelnik vojaškega odseka.⁸⁸ Prav tega leta je Zupanov varovanec Anton Vovk 29. junija v ljubljanski stolnici prejel mašniško posvečenje in 8. julija pel novo mašo v domači, brezniški župniji.⁸⁹ Zupan je bil seveda upravičeno ponosen na svojega birmanca ter je z njim tudi še pozneje ostal tesno povezan in v pisnih stikih.

Po tem veselem dogodku se je Zupan spet vpel v različne aktivnosti. Tako je bil leta 1926 znova izvoljen za načelnika kranjske podružnice planinskega društva.⁹⁰ Zdi pa se, da so se Zupanu takrat obetale spremembe na poklicnem področju. Ob koncu oktobra 1925 je namreč v celjski bolnici umrl tamkajšnji ravnatelj realne gimnazije Anton Jeršinovič (1876–

⁸² Za te podatke se zahvaljujem zgodovinarju Klemenu Lužarju.

⁸³ OŠTA/KA, BA, Nr. 175017, karton 228, Zupan Anton.

⁸⁴ Iz zapuščine prof. Zupana (hrani: Karl-Nenad Ribič).

⁸⁵ Karl-Nenad Ribič, pričevanje z dne 16. 7. 2015.

⁸⁶ Prim. *200 let I. gimnazije v Celju*, str. 265.

⁸⁷ Prim. *Poti h goram*, str. 5.

⁸⁸ *Jutro*, 14. 5. 1921.

⁸⁹ *Slovenec*, 24. 6. 1923, str. 3.

⁹⁰ Prim. *Poti h goram*, str. 5.

1925).⁹¹ Po njegovi smrti se je odprlo vprašanje, kdo ga bo nasledil. O tem je, kakor se zdi, večkrat različno poročalo časopisje. *Slovenec* je 9. marca 1926 objavil govorico »iz proforskih krogov«, da je za novega ravnatelja celjske gimnazije imenovan dr. Franc Rostohar (1884–1935).⁹² Toda temu je očitno nasprotovalo *Jutro*, češ da Rostohar ne izpolnjuje vseh pogojev. Zato so se v *Slovenecu* znova oglasili in zagovarjali Rostoharja, pa čeprav »ni naš pristaš«. ⁹³ V tem času je v resnici ravnatelj prof. Martin Mastnak (1879–1958).⁹⁴ Z imenovanjem omenjenega Rostoharja, kot kaže, ni bilo nič, zato pa je junija 1926 časopisje objavilo novico, da je za ravnatelja celjske gimnazije imenovan »dosedanji profesor gimnazije v Kranju g. prof. Anton Zupan«. ⁹⁵ Iz članka v *Novi Dobi* razberemo, da je bil Zupan za ravnatelja imenovan zato, ker je bil »po službenih letih najstarejši prošnjik«. ⁹⁶

Tako se je Zupan poleti tega leta poslovil od Kranja in tamkajšnjih aktivnosti ter se preselil v Celje, kjer se je po svojih močeh skušal vključiti v tamkajšnje društveno življenje. Žal mi o tem obdobju doslej ni uspelo pridobiti podrobnejših podatkov, zato so zapisi o tem času nekoliko skromnejši. Tudi tu je bil dejavno vključen v skrb za bližnjega, kot ravnatelj je bil predsednik podpornega društva za revne učence na celjski gimnaziji.⁹⁷

Maja 1932 je s kraljevim ukazom napredoval v plačnem razredu, in sicer v »III. – 1. položajne skupine«, kakor je poročalo časopisje,⁹⁸ že čez slaba dva meseca pa je bil upokojen.⁹⁹ Čas očetovega slovesa pa je zanimivo sovpadal s sinovim vzponom. Njegov sin Anton ml. si je namreč izbral vojaški poklic in se zapisal vojni mornarici. Ob koncu leta 1932 je napredoval v čin »poročnika bojnega broda 2. razreda«, kakor je poročalo časopisje.¹⁰⁰ Profesor je bil na te uspehe svojih otrok še kako ponosen. Po upokojitvi v Celju ni videl obstanka. Vleklo ga je namreč domov, pod njemu tako ljubi Stol.

Od upokojitve do smrti

V domači Vrbi se je naselil v rodni hiši in najel manjšo njivo, kjer je gojil različno zelenjavo in druge poljščine. Kot se spominja njegov vnuk, je Zupan tudi na njivi skoraj vedno nosil kravato, »lajbič« in klobuk.

Udeleževal se je različnih prireditev v domačih krajih in še vedno spremljal, kaj se dogaja v planinskih društvih. Morda so se ga prav zato leta 1940,

Anton Zupan na domači njivi z vnukoma in hišno pomočnico (Zapuščina prof. Zupana).

ob trideseti obletnici Prešernove kočice na Stolu, spomnili v različnih časopisih, kjer so poudarjali njegove zasluge za njeno postavitve. Sam pa je takrat kot »direktor v. p.«, kakor so navajali časopisi, prebival v Vrbi. Poleg poljskih opravil se je večinoma zadrževal doma ter veliko bral različno literaturo in časopisje. V to idilo sta zarezala druga svetovna vojna in povsod prisoten strah. Korakanje vojaških škornjev, mobilizacija, zapori, pa tudi občasno streljanje, za ljudi v tistem času niso bili nič nenavadnega. Tudi v Vrbi so se večkrat znašle nemške patrulje in se ustavile prav pri prof. Zupanu, ker so vedeli, da zna odlično nemško. Toda prav zaradi teh stikov je bil tik po koncu vojne skorajda ustreljen kar pred domačo hišo. Zanj so se potegnili nekateri vaščani in izpričali, da ni sodeloval z Nemci niti deloval proti ljudstvu in novi oblasti. Zato so ga izpustili. Po teh viharnih prvih dneh v novi državi pa se je življenje počasi vrnilo v stare tirnice.

Prof. Zupan je tudi po vojni budno spremljal dogodke, še naprej se je zanimal za planinstvo in literaturo, občasno pa je delil inštrukcije kateremu od vaških otrok. Na svoj način je poskušal poučevati tudi svoje vnuke, česar se še vedno spominja Karl-Nenad. V spominu mu je ostalo, kako ga je ded oziroma »papan«, kakor so ga klicali, učil risati in pisati. Pokazal mu je tudi, kako se nariše krog brez šestila. Zamujanja pa Zupan ni prenašal, zato je med otroki in vnuki veljal za strogega in izjemno natančnega človeka. Takšnega torej, kakršnega so poznali njegovi dijaki. Ta natančnost se je poznala tudi doma v hiši in okoli nje; pa naj gre za zlaganje drv ali urejeno domačo knjižnico, ki je bila precej bogata. V splošnem so se ga, kakor je pripovedoval vnuk, knjižničarji tukajšnjih knjižnic kar malo bali, kadar je zavil k njim. In tja je rad hodil, dokler mu je zdravje dopuščalo. V zadnjem letu življenja ga je namreč že precej pestila bolezen, ki ji je podlegel na Prešernov praznik, 8. februarja 1954, in v domači hiši za zmerom zatisnil oči. Do pogreba je ležal v domači hiši, kamor so se od

⁹¹ *Slovenec*, 27. 10. 1925, str. 4.

⁹² *Slovenec*, 9. 3. 1926, str. 5.

⁹³ *Slovenec*, 17. 3. 1926, str. 4.

⁹⁴ Prim. *200 let I. gimnazije v Celju*, str. 264–265.

⁹⁵ *Slovenski narod*, 8. 6. 1926, str. 3.

⁹⁶ *Nova Doba*, 8. 6. 1926, str. 1.

⁹⁷ Prim. *Nova Doba*, 31. 10. 1920, str. 3.

⁹⁸ *Nova Doba*, 14. 5. 1932, str. 3.

⁹⁹ Prim. *Deutsche Zeitung*, 7. 7. 1932, str. 2.

¹⁰⁰ *Nova Doba*, 27. 12. 1932, str. 1.

Anton Zupan in njegova soproga Anica, poleg mame (levo) hčerka Vanda, za očetom stoji hčerka Anica (Nani) in zraven nje mornariški častnik sin Tone (Zapuščina prof. Zupana).

blizu in daleč zgrinjali ljudje, s katerimi se je tako ali drugače srečeval. Na njegov pogreb je prišlo veliko število praporov raznih društev in organizacij, zlasti pa mnogi njegovi nekdanji dijaki, ki so se do Žirovnice pripeljali z vlakom, od tam pa peš korakali do Zupanove domačije. Pogreb je bil tako velik, kakor se spominja vnuk, da so ljudje še vedno stali v Vrbi, ko so pokojnega Zupana že prinesli do farne cerkve na Breznici in tamkajšnjega pokopališča.¹⁰¹ Ob grobu mu je govoril prof. Vilko Rus. Njegovi potomci so se s posebno zahvalo iskreno zahvalili duhovščini in sploh vsem, ki so njihovega »nepozabnega papana in soproga« pospremili na zadnji poti.¹⁰² Spomin nanj še danes živi v krajih pod Stolom, pa tudi med planinci, ki obiskujejo Prešernovo kočjo na Stolu.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Archiv der Universität Wien

Archiv der Universität Wien, Nationalen, Philosophische Fakultät – mikrofilmi (MF) 1057 – 1066, Zupan Anton.

NŠAL – Nadškofjski arhiv Ljubljana:

Škofjski arhiv Breznica, Status Animarum (SA) Breznica II A in SA Breznica II B
Škofjski arhiv Škofja Loka, Poročna matična knjiga Škofja Loka – prepisi za l. 1900, zap. št. 28.
NŠAL 107, Fotografška zbirka, P, Vovk.

ÖSTA – Österreichisches Staatsarchiv

KA – Kriegsarchiv

Quall, Karton 3942, Zupan Anton.

BA, Nr. 175017, Karton 228, Zupan Anton.

Zapuščina prof. Zupana – hrani: Karl-Nenad Ribič.

¹⁰¹ Karl-Nenad Ribič, pričevanje z dne 28. 8. 2016.

¹⁰² *Slovenski poročevalec*, 14. 2. 1954, str. 6.

TISKANI VIRI

Jahresbericht des k. k. Kaiser Franz Joseph-Staatsgymnasiums in Krainburg veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1897/8–1899/1900.

Jahresbericht des k. k. Kaiser Franz Joseph-Staatsgymnasiums in Krainburg veröffentlicht für das Schuljahr 1901/1902; 1902/1903; 1910/1911; 1911/1912.

Jahresbericht des k. k. Obergymnasiums zu Laibach veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1890, 1891, 1893/94, 1894/95.

Stalež solstva in učiteljstva v Sloveniji 1923.

ČASOPISI

Deutsche Zeitung, 1932.

Gorenjec, 1900, 1901, 1903, 1906, 1907, 1910.

Jutro, 1921.

Nova Doba, 1920, 1926, 1932.

Planinski vestnik, 1899, 1911, 1963.

Slovenec, 1899, 1907, 1923, 1925, 1926.

Slovenski gospodar, 1915.

Slovenski narod, 1868, 1899, 1910, 1926.

Slovenski poročevalec, 1954.

LITERATURA

200 let I. gimnazije v Celju: monografija: 1808/08–2008/09 (ur. Igor Grdina). Celje: I. gimnazija, 2010.

Ceglar, Ludovik: *Nadškof Vovk in njegov čas I (1900–1963)*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva družba 1993.

Cindrič, Alojz: *Študenti s Kranjske na dunajski univerzi 1848–1918*. Ljubljana: Univerza, 2009.

Ernest Zehetbauer: *Die "Einjährigen" in der alten Armee: das Reservoffizierssystem Österreich-Ungarns 1868–1914*. Osnabrück: Biblio-Verlag, 1999.

Finžgar, Franc Saleški: *Leta mojega popotovanja*. Zbrana dela VII. Celje, 1962.

Glückmann, Carl: *Das Heerwesen*. Wien: L. W. Seidel & Sohn, 1900.

Jagodić, Jože: *Mojega življenja tek: spomini*. Celovec: samozaložba, 1974.

Letopis Cerkve na Slovenskem 2000: stanje 1. januar 2000. Ljubljana: Nadškofija Ljubljana, 2000.

Ljubljanski klasiki 1563–1965 (ur. Živka Črnivec et al.). Ljubljana: Maturanti Klasične gimnazije (1941–1958), 1999.

Po desetih letih 1899–1909. Kranj: Kranjska podružnica S.P.D., 1909.

Poti h goram: tretja kronika kranjskih planincev (ur. Marjan Raztresen). Kranj: Planinsko društvo, 2011.

Stergar, Rok: *Slovinci in vojska, 1867–1914: slovenski odnos do vojaških vprašanj od uvedbe dualizma do*

začetka 1. svetovne vojne. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2004.

Vodopivec, Peter: *Luka Knafelj in štipendisti njegove ustanove*. Ljubljana: Kronika, 1971.

PRIČEVANJA

Janeza Ropreta, pričevanje z dne 14. 7. 2015.

Karl-Nenad Ribič, pričevanje z dne 16. 7. 2015 in 28. 8. 2016.

SPLETNI VIRI

<http://www.zirovnica.com/clanek/2002/01/monsignor-tomo-zupan-breznica-na-gorenjskem-breznicanje> (pridobljeno 25. 8. 2016).

<https://www.deutsche-biographie.de/gnd119035030.html#ndbcontent> (zapis z dne 29. 8. 2016).

http://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_P/Pastrnek_Frantisek_1853_1940.xml (zapis z dne 4. 9. 2016).

Zakon od 11. aprila 1889, s katerim se uvaja nov vojni zakon. Dostopen na spletu: <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rsl&datum=1889&page=129&size=45> (zapis z dne 25. 8. 2016).

<https://www.deutsche-biographie.de/pnd116253215.html> (zapis z dne 27. 8. 2016).

<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi380810/> (zapis z dne 28. 8. 2016).

<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi311447/> (zapis z dne 28. 8. 2016).

SUMMARY

Anton Zupan (1874–1954), a grammar school teacher from Vrba

The paper on grammar school teacher Anton Zupan (1874–1954) aims to provide a brief description of his life, of which relatively little has been known until now. He was born in Vrba, a small village below Mt. Stol and the birth village of the greatest Slovenian poet France Prešeren. Upon completing grammar school, Zupan set out for Vienna, where he enrolled in the university to study philology. After the first year, he interrupted his studies and moved back to Ljubljana, where he spent one year volunteering, completed his military service with an officer's exam and obtained the rank of Reserve Lieutenant. After that he returned to Vienna to complete his studies and then set out for Kranj, where he took up teaching at Kranj's grammar school, married and left an

indelible mark on the local social life. Zupan was actively involved in various organisations and clubs. He inscribed himself in the history of Slovenian mountaineering as a longstanding chief of Kranj's branch office of the Slovenian Mountaineering Society and one of the men credited for the construction of the Prešeren Lodge on Mt. Stol, which was put to use in 1910.

Zupan also had a decisive impact on the life of the future (Arch)Bishop of Ljubljana, Anton Vovk, to whom he was a confirmation godfather as well as mentor throughout his education. At the outbreak of the First World War Zupan was enlisted as an officer, sent to the Albanian Front in 1916 and decorated for bravery. He awaited the end of the war as Captain of the Austro-Hungarian Army and upon re-

turning home found himself within a new state. His path brought him back to Kranj, where he continued teaching at the local grammar school and became a city councillor. In 1926 he was appointed headmaster of the Celje Grammar School, where he worked until his retirement. Zupan spent his old age in his birth village. Even after retirement he made every effort to support various local clubs and individuals, as well as occasionally tutored some of the village children, especially in German and stenography. Only after his death in 1954 did it become clear how deep Anton Zupan had endeared himself into the hearts of many mountaineers and former pupils with his character and moral virtue. The memory of him is still preserved among the older inhabitants of Vrba.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 330.526.33:673.5(497.4Jesenice)"1916/1929"

Prejeto: 30. 5. 2016

Matjaž Ambrožič

doc. dr., znanstveni sodelavec, duhovnik, Teološka fakulteta UL, Poljanska c. 4, p. p. 2007, SI-1001 Ljubljana
E-pošta: matjaz.ambrozic1@guest.arnes.si

Jekleni zvonovi jeseniške železarne Kranjske industrijske družbe

IZVLEČEK

Članek prinaša prvi sistematični pregled nastajanja jeklenih zvonov Kranjske industrijske družbe (KID) v domači znanstveni in strokovni literaturi. Najprej predstavi vojni okvir odvzema bronastih zvonov, ki je botroval načrtovanju in tehnološkemu razvoju jeklenih zvonov, ki jih je v letih 1916–1929 ulivala jeseniška železarna KID. Prototipni jekleni zvonovi so zaradi slabih glasovnih lastnosti načrtovalce pabnili v težave. Iznajdljivi livarski mojster Franc Torkar in vodja livarne ing. Karl Bachmann sta se poleti 1918 morala zateči k privzetju uveljavljenega načrta za jeklene zvonove, ki jih je že dalj časa ulivala bochumska jeklo-livarna. Na njegovi podlagi so do konca leta 1922 izpopolnjevali načrte za jeklene zvonove KID, ki so jih ulili okoli 2200.

KLJUČNE BESEDE

jekleni zvonovi, Kranjska industrijska družba, Železarna Jesenice, Franc Torkar

ABSTRACT

CAST STEEL BELLS OF THE JESENICE IRONWORKS OF THE CARNIOLAN INDUSTRIAL COMPANY

The paper provides the first systematic overview of cast steel bell production by the Carniolan Industrial Company in Slovenian scientific and technical literature. It starts by describing the wartime context of copper bell requisitions, which led to the first designs and technological advancements in the production of cast steel bells at the Jesenice Ironworks of the Carniolan Industrial Company during 1916–1929. Baffled by the poor sound quality of steel bell prototypes, the shrewd master founder Franc Torkar and the head of the foundry, engineer Karl Bachmann, saw no other alternative in the summer of 1918 but to adopt the well-established design for steel bells that had been manufactured for some time by the steel foundry of Bochum. Based on said model, they continued to improve the Carniolan Industrial Company's steel bellfounding designs until the end of 1922, producing about 2200 cast steel bells.

KEY WORDS

cast steel bells, Carniolan Industrial Company, Jesenice Ironworks, Franc Torkar

Letos (2016) mineva 100 let od prvega odvzema bronastih zvonov za časa prve svetovne vojne. Botroval je nastanku jeklenih zvonov jeseniške železarne Kranjske industrijske družbe (KID), ki so bili mišljeni kot začasna rešitev, a so številni ostali v naših zvonikih vse do današnjih dni.

Vojne okoliščine nastanka jeklenih zvonov KID

Vzrok za ulivanje jeklenih zvonov KID je tičal v razmerah prve svetovne vojne. Pomorska blokada antantnih sil je centralnim silam onemogočala dostop do materialnih virov in surovin, zlasti barvnih kovin. Oboroževalna industrija jih je potrebovala predvsem za izdelavo nabojev, topovskih izstrelkov in njihovih tulcev. Ljubljanska zvonarna in livarna Maksa Samasse je npr. izdelovala tudi fosforni bron, ki se je uporabljal v ladjedelništvu. Ne gre prezreti dejstva, da so bili deli za zadnje avstro-ogrskе podmornice izdelani pri Samassi.¹

Poseben davek je zato Cerkev v vojnih letih plačala z odvzemom zvonov, orgelskih piščali in bakrenih streh, kar je prebivalstvo spremljalo z veliko žalostjo in ogorčenjem. Najprej je oblast 23. junija 1915 cerkvena predstojništva pozvala, naj za vojaške namene darujejo bakrene pavke.² Decembra 1915 je pozvala deželna predsedstva, naj ljudi preko Cerkev nagovorijo za prodajo bakrenih predmetov.³ Julija 1916 se je c. kr. državni spomeniški svet zavzel za izločitev umetniških in spomeniško zaščitenih predmetov iz oddaje.⁴ Januarja 1917 je oblast zahtevala tudi oddajo cerkvenih kovinskih predmetov. Župniki so do 15. junija 1917 morali škofijskemu ordinariatu posredovati dva seznama; enega za predmete iz kositra in drugega za predmete iz bakra, medenine in brona.⁵

Odvzem bronastih zvonov

Odvzem bronastih zvonov za vojaške namene je nekaj časa visel v zraku. Ministrstvo za bogočastje in uk je 25. septembra 1915 izdalo odlok, s katerim je za potrebe vojske naznanilo odvzem cerkvenih zvonov. Za argument je navedlo izredne vojne razmere, a hkrati omenilo tudi obzir do zgodovinsko pomembnih zvonov, o katerih naj bi odločala spomeniškovarstvena služba. V soglasju z obrambnim ministrstvom je deželno predsedstvo škofijski ordinariat zadolžilo, da preko župnij izvede popis zvonov po posebnem formularju.⁶ V ljubljanski škofiji je vlogo sestavljavca škofijskega seznama prevzel ravnatelj deželnega muzeja Josip Mantuani, v imenu spomeniškovarstvene

službe pa je izbor zvonov za ohranitev napravil deželni konservator za Kranjsko in Primorsko dr. Anton Gnirs.⁷ Na Štajerskem je bil za popis zadolžen deželni konservator dr. Walter von Semetkowsky.⁸

Zvonovi so se morali sistematično popisati do 19. oktobra 1915 na podlagi ukaza avstro-ogrskе vojske in deželnega predsedstva, ki ga je župnijam posredoval Knezoškofijski ordinariat Ljubljana.⁹ C. kr. centralna komisija za varstvo spomenikov na Dunaju je preko škofijskih ordinariatov župnijam posredovala rubrike, po katerih so župniki morali napraviti popis zvonov.¹⁰

Župniki so zvonove popisali z nejevoljo, saj so bili ljudem nadvse dragi in je njihov odvzem povzročil neprijetne dušnopastirske posledice. Ob odvzemu se je napravil poseben zapisnik, ki je vseboval podatke o krajih in naslovih dotičnih cerkva, številu odvzetih zvonov, njihovi teži, znesku odškodnine in omembo pristojnih vojaških oblasti, ki so župnijam morale izplačati odškodnino.¹¹ Za 1 kg zvonovine je bila določena odškodnina v znesku 4 K (krona). Naj omenimo, da je bila realna vrednost zvona v tistem času 16 K za kg.

V skoraj vsaki župniji je visel zvon, ki je bil ljudem še posebno drag, zato so župniki množično začeli vlagati prošnje za izvzetje tovrstnih zvonov iz oddaje ali pa za njihovo zamenjavo. Vojaške oblasti so prošnjam le redko ustregle.¹² Prvi odvzem zvonov se je odvijal od avgusta 1916 do januarja 1917. Maja 1917 so vojaške oblasti napovedale drugi odvzem zvonov, ki se je odvijal nekaj mesecev kasneje. Ponekod so odvzeli prav vse zvonove, zopet drugje so pustili najmanjšega oziroma vsaj enega v župnijski cerkvi.¹³

Avgusta 1917 se je začela druga oddaja zvonov. Zbirni mesti sta bili v Zalogu pri Ljubljani in v Le-

*Odvzeti bronasti zvon na Jesenicah leta 1917
(hrani Matjaž Ambrožič).*

¹ Samassa, K zgodovini zvonarstva v Ljubljani, str. 178.

² Bakrene pavke naj se darujejo v vojne namene, str. 103.

³ Nakup bakra, str. 8–9.

⁴ Izločevanje umetniških in spomeniških predmetov iz vojne kovinske zbirke, str. 91–92.

⁵ Oddaja cerkvenih kovinskih izdelkov, str. 63–64.

⁶ Zvonovi v vojne namene, str. 124–125.

⁷ Gnirs, *Alte und neue Kirchenglocken*, 1917 in 1924.

⁸ Ambrožič, *Zvonarstvo na Slovenskem*, str. 147.

⁹ Prav tam, str. 147–150.

¹⁰ Katalog zvonov, str. 30, 73.

¹¹ Oddaja zvonov vojni upravi, str. 65–68.

¹² Zvonovi, str. 98–99.

¹³ Ambrožič, *Zvonarstvo na Slovenskem*, str. 148–149.

bringu pri Gradcu. Vojna uprava je odvzela vse zvonove, razen tistih, ki jih je označil konservator. V vsaki cerkvi z redno dušnopastirsko oskrbo naj bi ostal vsaj en zvon, in sicer najmanjši, če ni bil za ohranitev določen drug zvon.¹⁴ Pred prvo svetovno vojno je bilo v ljubljanski škofiji 3960 zvonov, ki so skupaj tehtali 1.517.355 kg. Vojska je odvzela 3551 zvonov oziroma kar 89,7 % v skupni teži 1.365.955 kg oziroma 1366 t.¹⁵

Kranjska industrijska družba – KID

Kranjska industrijska družba je bila v prvi Jugoslaviji največje in najmodernejše železarsko podjetje. Družba je bila ustanovljena leta 1869 v Ljubljani kot Krainische Industrie Gesellschaft d. d. Pridobila je starejše železarske obrate na Savi in Javorniku. Leta 1895 je v Škednju pri Trstu postavila obrate s plavži, pečmi za izdelavo koksa, martinarno in valjarno za proizvodnjo ladijske pločevine. Večino delnic, ki so bile v nemških rokah, je po prvi svetovni vojni kupila italijanska skupina delničarjev. Leta 1929 je KID prešla v roke jugoslovanskih delničarjev, ki jih je predstavljal Avgust Westen iz Celja.¹⁶

Leta 1898 je bila na Jesenicah postavljena livarna, ki je mesečno ulila za 12 vagonov kokil. Največji odlitek so bila stojala za valjarno, težka 14 t. Za ulivanje sta bili sprva na razpolago dve peči kupolki s po 4 in 3 t urnih kapacitet. Okoli leta 1910 so livarno predstavili poleg martinarne. V tistem času so ulivali valje iz jekla v teži 22–24 t. Obrati KID so med prvo svetovno vojno morali delati skorajda izključno za vojaške namene. Leta 1915 je jeseniška železarna zaradi vojne skorajda ustavila delo. Istega leta jo je zapustil tudi tvorec moderne železarne August Trappen. V vlogi tehničnega direktorja ga je v letih 1916–1921 nasledil Justus Hoffmann, ki je bil prej 22 let vodja jeklarne v Vitkovicah. Pri KID so se maja 1917 zanimali za nakup dveh novih peči s po 5 in 3 t urnih zmogljivosti in za nove upihovalne naprave. Nabaviti je bilo potrebno tudi nova dvigala in stroj za peskanje odlitkov.¹⁷ Investicija je bila verjetno v dobršni meri povezana z načrtovanim ulivanjem jeklenih zvonov, s katerim so pričeli oktobra istega leta.

Livarna je stala poleg martinarne. Kasneje so bile na njenem mestu mehanične delavnice. Imela je tri oddelke: sivo-livarno, jeklo-livarno in kovino-livarno (livarno neželeznih kovin). O proizvodnji v livarni je ohranjenih le malo podatkov, ker so Nemci med okupacijo večino spisov uničili.¹⁸

Livarski mojster Franc Torkar in ing. Karl Bachmann

Franc Torkar se je rodil 25. februarja 1880 v karsarni na Savi. Že kot 13-leten je hodil z očetom »na šiht«, kjer je na žlindri plavžarjem pekel krompir. Obiskoval je ljudsko šolo in dva tečaja obrtne šole. Zgodaj se je navdušil za ideje dr. Janeza Ev. Kreka. Ker je imel dober posluš, se je uveljavil kot godbenik. Skupaj s svojo družino je naredil veliko za prosvetno življenje na Jesenicah. Umril je 17. marca 1957. Pri KID se je kot delavec zaposlil že 1. decembra 1893. Ker je bil nadarjen, so ga poslali v Škodove zavode v Plzen. Leta 1910 je odšel na Dunaj na Tehnološki inštitut. Seznanil se je z avtogenim varjenjem, ki je bilo novost. 1. aprila 1917 je postal delovodja.¹⁹ V svojem času je bil največji livarski mojster daleč naokoli. V poklicu je vztrajal 60 let. Ni ulival le zvonov, ampak je kot vodja livarske skupine opravljal najtežje naloge. Po letu 1945 je bil livarski inštruktor po vsej Jugoslaviji. Leta 1949 je ulil orjaška stojala za valjarno debele pločevine na Javorniku.²⁰

Ing. Karl Bachmann je bil vodja livarne. Rodil se je 29. januarja 1868 na Dunaju, kjer je obiskoval višjo državno obrtno šolo. Pri KID se je zaposlil 1. januarja 1892, v železarni pa je ostal do 31. januarja 1935, ko se je upokojil in preselil v Gradec.²¹

Jekleni zvonovi

Odvzem bronastih zvonov je bil za prebivalstvo šokanten. To so kmalu spoznali tudi na ljubljanskem škofijskem ordinariatu, zato so že oktobra 1916 zapisali: »Ker nekatere cerkve ne morejo biti brez zvonov, si lahko pomagajo s tem, da si naroče jeklene zvonove (nem. Gußstahlglocken), ki imajo vse lastnosti bronastih zvonov in so na Nemškem že splošno vpeljani.«²² Odškodnine za odvzete zvonove so cerkvena predstojništva večinoma naložila v vojna posojila. V njih se je vrednost denarja izničila, zato so bila prisiljena v nabavo jeklenih zvonov.

Na izziv so odgovorili v jeseniški železarni KID. Oče jeseniških jeklenih zvonov je postal livarski mojster Franc Torkar. Pot, po kateri je skupaj s sodelavci prišel do ustreznih konstrukcijskih in tehnoloških rešitev, odstira pričujoči članek, ki govori o razvoju jeklenih zvonov KID, ki do sedaj še ni bil znanstveno obravnavan. Tudi v tuji literaturi so jekleni zvonovi deležni le bežne obravnave skupaj z ostalimi zvonovi, ki so uliti iz nadomestnih zvonovin (euphon, isima, silicijev bron, kositrno-antimonov bron).²³

¹⁴ Oddaja zvonov II., str. 95.

¹⁵ Ambrožič, *Zvonarstvo na Slovenskem*, str. 151.

¹⁶ *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 628.

¹⁷ GMJ, Arhiv KID, t. e. 132, a. e. 976, Livarna, Dokumentacija o povpraševanju in ponudbah 1917 in 1921.

¹⁸ Mohorič, *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*, str. 28, 356.

¹⁹ GMJ, arhiv KID, Serija Personalialia, Matična knjiga delovodij, m. 52, Personalni listi, Torkar Franc.

²⁰ Ambrožič, *Zvonarstvo na Slovenskem*, str. 156.

²¹ GMJ, arhiv KID, Serija Personalialia, Matična knjiga obratovodij, m. 52, Personalni listi, Bachmann Karol.

²² Jekleni zvonovi, str. 115.

²³ Weissenböck in Pfundner, *Tönendes Erz*, str. 30–32, 41–46;

Načrtovanje prototipnih jeklenih zvonov je od KID zahtevalo veliko truda, saj so tovrstne zvonove v tistem času ulivale le naslednje jeklo-livarne: Bochumer Verein für Gußstahlfabrikation (1852–1970) v Bochumu,²⁴ Buderus (1919–1920) v Wetzlarju, Gebrüder Böhler (1917–1926)²⁵ v Kapfenbergu in nato na Dunaju (1926–1935)²⁶ ter moravska jeklo-livarna Gußstahlfabrik v Witkowitzu (danes Ostrava-Vitkovice). Vsaka od njih je izdelavo načrtov in uporabo tehnologije imela za svojo skrivnost. Domnevamo, da je načrte vitkoviških in bochumskih jeklenih zvonov Torkarju uspelo pridobiti s pomočjo čeških zvez in poznanstev, dejavno pa je pri tem verjetno sodeloval tehnični direktor Justus Hoffman.

Pri nas se pred prvo svetovno vojno in med njo bochumski jekleni zvonovi niso uveljavili. Leta 1905 so jih nabavili le za celjsko evangeličansko cerkev, med vojno pa po enega za p. c. sv. Mateja na Malem vrhu v župniji Mirna Peč in za ž. c. v Hinjah.²⁷ Dva Böhlerjeva jeklena zvonova, ulita po letu 1918 v Kapfenbergu, visita v zvoniku ž. c. sv. Janeza Ev. v Dravogradu, eden pa v p. c. sv. Lenarta na Viču pri Dravogradu, trije zvonovi iz leta 1923 v ž. c. sv. Ane v Framu in dva v tamkajšnji pokopališki kapeli.²⁸ V letih 1930 in 1931 je tri Böhlerjeve jeklene zvonove iz dunajske livarne dobila tudi ž. c. sv. Jakoba v Kostanjevici na Krki, en zvon pa njena p. c. sv. Nikolaja.²⁹

Jeklene zvonove so v jeseniški železarni ulivali v letih 1916–1929 [1930].³⁰ Zadnji evidentirani zvon iz leta 1929 visi v p. c. sv. Štefana na Sušici, župnija Krka.³¹ Jekleni zvon iz leta 1930 naj bi imela p. c. Presv. imena Jezusovega v Kumrovi vasi pri Koprivniku na Kočevskem,³² a je danes podrta in podatka ni mogoče preveriti. Z zvonovi je KID oskrbovala cerkve širom Kraljevine SHS in celo v koroškem zamejstvu, kjer je imela obrat v Bistrici v Rožu. Ljudje so bili z njimi večinoma zadovoljni, zvonoslovca Ivan Mercina in dr. Franc Kimovec pa sta župnije svari-

la pred njihovo nabavo.³³ KID in Franc Torkar sta zanje požela več pohval kot pa kritik, kar sta si tudi zaslužila.³⁴

V dvanajstih letih so v KID ulili preko 2200 zvonov. Postavljeni v vrsto bi tvorili 10 km dolgo črto, njihova skupna teža pa je znašala preko 2000 t.³⁵ Največji zvon so leta 1923 ulili za ž. c. Device Marije v Polju pri Ljubljani. V premeru meri 2354 mm, težak je 5825 kg, udarni ton pa ima g⁰.³⁶ Podoben, 5720 kg težak zvon, so ulili leta 1924 tudi za ž. c. sv. Pankracija v Starem trgu pri Slovenj Gradcu.³⁷

Ulivanje jeklenih zvonov je železarni prineslo dober zaslužek. Zanje so se ogrevali zlasti tisti župniki, ki so v KID imeli svoje delnice. Miselnost tedanjega časa je posrečeno opisal dovški župnik Jakob Aljaž: »Dobra stran jeklenih zvonov je:

- da so osemkrat cenejši kot bronasti,³⁸
 - da se ne ubijejo,
 - da jih ne bodo v prihodnji vojski pobrali.
- Slaba stran jeklenih zvonov je:
- da nimajo tako lepega in milega (pobožnega) glasu kot bronasti,
 - da se jih bo sčasoma lotila rja, posebno če ne bodo bronirani, kajti veter nosi v zvonik sneg, včasih tudi dež.«³⁹

Razvoj jeklenih zvonov KID

Po župnijah so leta 1916 in 1917 iz zvonikov pobrali skorajda 90 % bronastih zvonov. Livarski mojster Franc Torkar je skupaj z vodstvom železarne uvidel priložnost za dober posel in jo izkoristil. Skupaj s sodelavci mu je uspelo v slabem letu »rešiti« številne probleme, ki so se pojavljali pri načrtovanju in ulivanju jeklenih zvonov. V njihov razvoj so pri KID vtkali vse svoje tehnično, tehnološko in glasbeno znanje ter mednarodne zveze. Po devetih mesecih naprezanj so spoznali, da zvonarstvo zahteva številne izkušnje in tradicijo, zato so bili prisiljeni opustiti lasten razvoj jeklenih zvonov in privzeti že uveljavljene načrte bochumske jeklo-livarne. Pri tem po vse verjetnosti ni šlo za privzem licence, ampak za pridobitev načrta za zvon z udarnim tonom gis¹ in njegovo predelavo v načrt za zvon z osnovnim komornim tonom a¹. Bochumski načrt so kasneje za lastne potrebe večkrat predruščali, kar bo predstavljeno v nadaljevanju.

Kramer, *Glocken in Geschichte und Gegenwart. Band 1*, str. 155; *Band 2*, str. 482–483.

²⁴ V bochumski jeklarni so zvonove ulivali že od leta 1852. Walter, *Glockenkunde*, str. 52–54.

²⁵ Böhlerjeva jeklo-livarna je v prvih povojnih letih postala glavna avstrijska zvonarna. <https://de.wikipedia.org/wiki/B%C3%B6hler-Uddeholm> (pridobljeno 5. 11. 2015).

²⁶ https://de.wikipedia.org/wiki/Liste_von_Glockengie%C3%9Fereien (pridobljeno 4. 10. 2015).

²⁷ Ambrožič, *Zvonarstvo na Slovenskem*, str. 150.

²⁸ NŠAM, Škofijska pisarna, š. D XXVI, Dravograd, m. Dravograd + Ojstrica; š. D XX, Dravsko polje – Hoče, m. Fram.

²⁹ NŠAL 5, š. 349, Zvonovi, Popis zvonov 1931/1932, D Leskovec, Z Kostanjevica na Krki.

³⁰ V dnevniku železo-livarne najdemo zadnje podatke o ulivanju ležajev za zvonove 25. oktobra 1929. GMJ, Arhiv KID, Serija Knjige, Železo-livarna, litje 25. 10. 1929.

³¹ NŠAL 5, š. 349, Zvonovi, Popis zvonov 1931/1932, D [Dekanija] Žužemberk, Ž [Župnija] Krka; D Kočevje, Ž Mozelj. Zvon iz leta 1929 je visel tudi v cerkvi v Spodnjem Mozlju, a je po vojni izginil neznan kam.

³² NŠAL 5, š. 349, Zvonovi, Popis zvonov 1931/1932, D Kočevje, Ž Koprivnik.

³³ Kimovec, *Novi zvonovi. Bron ali jeklo?*, str. 70.

³⁴ GMJ, arhiv KID, Serija Dopisi, m. 57, Različni dopisi župnikov.

³⁵ Mohorič, *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*, str. 86.

³⁶ Ambrožič, *Zvonarstvo na Slovenskem*, str. 154.

³⁷ NŠAM, Škofijska pisarna, š. D I, Stari trg, m. Stari trg.

³⁸ Kilogram jeklenih zvonov je sredi leta 1920 stal 15 K, kilogram bronastih pa 132 K.

³⁹ Aljaž, *Dovška župnijska kronika 1889–1923*, str. 43.

Poizkusni jekleni zvonovi

Prvi jekleni zvon so na Jesenicah poizkusno ulili 6. junija 1916, skorajda sočasno s prvim valom rekvizicije,⁴⁰ verjetno po lastnem načrtu, ki pa odseva popolno nepoznavanje načrtovanja zvonov. Torkar naj bi se v tistem času ravno vrnil iz Plzna, kjer je nekaj časa delal v vojaških Škodovih zavodih. Zvon je v premeru meril 750 mm.⁴¹ Imel je obliko podolgovatega, na glavo obrnjenega kotla. Predvidevamo, da se poizkus ni posrečil, zato so načrtovanje in ulivanje jeklenih zvonov za leto dni prekinili.

Dva manjša zvonova, težka ok. 40 kg, so 8. julija 1917 ulili za jeseniški kapeli Marije Pomočnice kristjanov na Plavžu in sv. Križa na nekdanjem pokopališču.⁴² Ker naj bi imela prenizko vsebnost ogljika, nista dala od sebe zvonečega glasu.⁴³

I. prototipni jekleni zvon

Najstarejši znani načrt za I. prototipni tip jeseniških jeklenih zvonov je 9. oktobra 1917 narisal Torkarjev pomočnik Schwarz.⁴⁴ Šlo je za manjši zvon s premerom [PR] 750 mm, udarni obroč [ÜO] pa je bil debel 45 mm. Koeficient postranske višine⁴⁵ [PV] je znašal 0,80, koeficient rebra⁴⁶ [KR] pa je znašal

⁴⁰ Svoboda, *Zvonarstvo v Sloveniji*, str. 73.

⁴¹ GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 414, Načrt za zvon, brez številke in datacije.

⁴² NŠAL 5, š. 349, Zvonovi, Popis zvonov 1931/1932, D Radovljica, Ž Jesenice.

⁴³ Mohorič, *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*, str. 85.

⁴⁴ GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 411, Načrt zvona s kembeljem, št. 1001, Jesenice Fužine, 9. 10. 1917.

⁴⁵ Koeficient postranske višine je razmerje med zvonovo postransko višino, merjeno od krila do klobuka in zvonovim premerom. Pomemben je za razločevanje štirih osnovnih tipov zvona, ki temeljijo na intervalu med udarnim in spodnjim tonom. Poznamo nonine, oktave, septimne in sekstne zvonove. Jekleni zvonovi naj bi bili zaradi izrazito usločenega prehoda med bokom in poljem zvona sekstni, a so zaradi Torkarjeve predelave bochumskega načrta večinoma septimni. Gl. tudi Weissenbäck in Pfundner, *Tönendes Erz*, str. 12, 19–26, 34.

⁴⁶ Koeficient rebra je razmerje med zvonovim premerom in debelino udarnega obroča – najdebelejšim delom zvona, kamor udarja kembelj. Pri zgodnjih bronastih zvonovih so bili koeficienti rebra, ki so določali osem različnih težnostnih sistemov zvonov za isti udarni ton, naslednji: 15; 14,4; 14,06; 13,5; 13,33; 12,8; 12,5; 12. Prvi trije koeficienti rebra so dooločali zvonove, ki so bili uliti v lahkem rebro (ostenju zvona), četrti in peti koeficient sta bila značilna za zvonove, ulite v srednjem rebro, zadnji trije pa za zvonove, ki so bili uliti v težkem rebro oziroma težnostnem sistemu. Zvonovi s koeficientom rebra pod 12 so uliti v super težkem težnostnem sistemu, zvonovi s koeficientom nad 15 pa v super lahkem težnostnem sistemu, h kateremu bi lahko pristeli tudi večino jeklenih zvonov KID z izjemo nekaterih prototipnih. Frekvenca udarnega tona je pri zvonovih odvisna od premera, debeline udarnega obroča in trdote materiala oziroma njegove zvočne hitrosti. Zato je bilo potrebno jeklene zvonove KID po pridobitvi bochumskega načrta v primerjavi z bronastimi stanjšati in jim hkrati povečati premer. Navkljub tovrstnemu posegu so jekleni zvonovi KID v primerjavi z bronastimi za isti udarni ton v premeru postali v povprečju širši za 80–180 mm in posledično težji za 10–20 %.

16,66. V osnovi je šlo za predelani načrt poizkusnega jeklenega zvona, ki so ga ulili že 6. junija 1916.

Premer je odgovaljal Samassovemu bronastemu zvonu z udarnim tonom c², ki je imel koeficient rebra 13,33. S stanjšanjem rebra I. prototipnega jeklenega zvona na koeficient 16,66 so se načrtovalci verjetno zelo približali melodičnemu udarnemu tonu c²,⁴⁷ vendar pa je iz načrta razvidno, da harmonski alikvotni (sozveneči) toni niso bili razporejeni v pravih intervalih. S stališča zvonarske stroke je načrt rebra že na pogled docela nestrokovno in zato ni dal željenih rezultatov. Na podlagi omenjenega načrta ni ohranjen noben zvon.

I. prototipni zvon je bil na pogled čokast in dokaj visok. V krilu je bil odprt. Krilo je zelo poševno prehajalo v bok, ki se je hitro vzel v polje zvona. Glavni razlog za glasovno neustreznost je tičal v vertikalni razporeditvi debelin rebra. Rebro zvona je bilo od boka navzgor do klobuka le malenkostno stanjšano, namesto da bi se njegovo ostenje postopoma in v pravih razmerjih tanjšalo proti vrhu. Za tanjšanje rebra v višino so bile navedene le štiri mere, namesto šestnajstih. Tudi profil udarnega obroča je bil nekoliko svojski in proti krilu zadebeljen. Krona zvona je bila v obliki prirobnice s štirimi luknjami za obesilne vijake. Obesilo za kembelj je bilo ulito v prirobnico.

Za zvon so snovalci predvideli 930 mm dolg ploščati ušesni kembelj debeline 50 mm, ki je na načrtu vrisan v zvon skupaj z obesilom, pa tudi posebej. Kembelj je bil predimenzioniran, saj je betica merila v premeru 170 mm, podaljšek pa je bil spodaj širok 145 mm. Jarem naj bi bil kovčen iz dveh železnih U-profilov, v katera je bila vdolana osovina za tečaje ter gonilni drog.

II. prototipni jekleni zvon

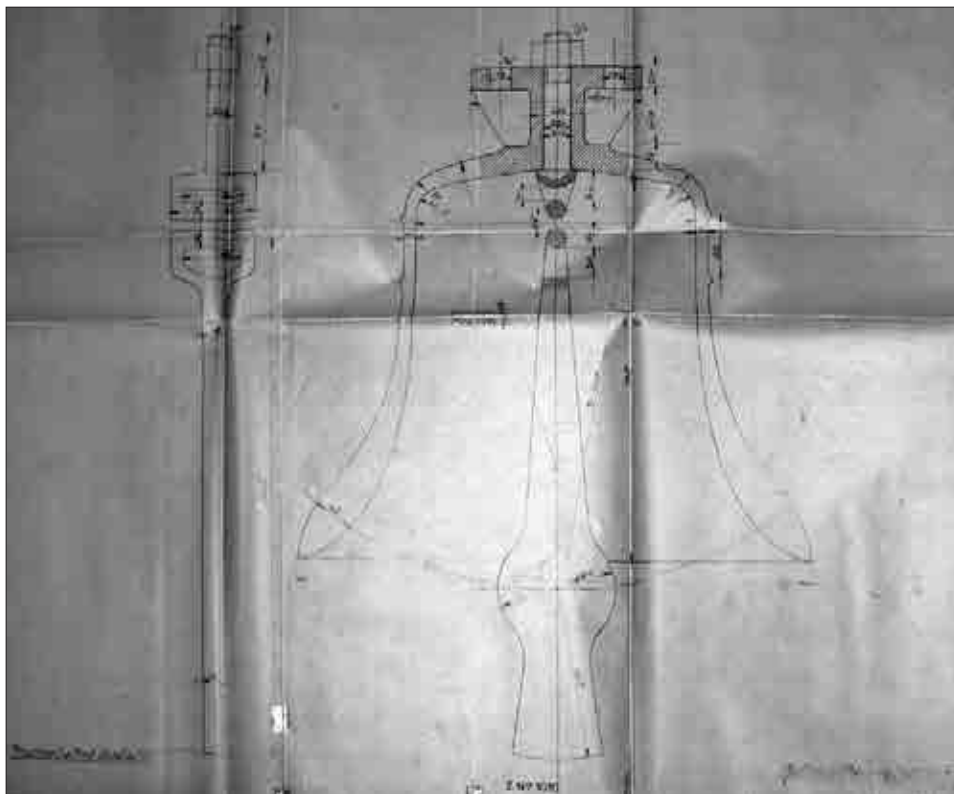
Torkar kljub prvim neuspehom ni izgubil poguma. Začel si je dopisovati z znanimi livarskimi mojstri v Nemčiji kot član Srednjeevropske livarske zveze, ki je v Berlinu izdajala strokovni časopis *Giesereipraxis*. Na podlagi skopih informacij je nazadnje napravil risbo na ton a¹ uglašene zvona.⁴⁸

Za izhodišče pri načrtovanju II. in III. prototipa zvonov so pri KID vzeli v tistem času v zvonarstvu na novo uveljavljeno temperirano lestvico 12-ih poltonov, pri kateri so vsi poltoni v razmerju 1 : 1,059.⁴⁹ Naj omenimo, da je bila izhodišče za načrtovanje Samassovih bronastih zvonov v duhu zvonarskega izročila še vedno pitagorejska tonska lestvica v čisti uglasitvi s 24-imi poltoni.

⁴⁷ Melodični udarni ton fizikalno ni merljiv in ga ustvari človeško uho. Pri 90 % zvonov je njegova višina oktavo nižja od zgornje oktave in v številnih primerih ne sovpadajo z zvonovo alikvotno harmonsko primo.

⁴⁸ Mohorič, *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*, str. 86.

⁴⁹ Weissenbäck in Pfundner, *Tönendes Erz*, str. 38.

Načrt za navček (brani GMJ).

Domnevamo, da je II. prototipni jekleni zvon Torkar s Schwarzem načrtoval že 2. oktobra 1917 na podlagi pridobljenega, a neohranjenega načrta. Izvorno je šlo za načrt za zvon g¹ s premerom 1016 mm in debelino udarnega obroča 50 mm. Koeficient tankega rebra je znašal le 20,32.

Načrt zvonkega rebra sta ojačala na notranji strani boka, izrazito pa sta ga odebelila in zaoblila na zunanji strani udarnega obroča. Rob krila sta vodoravno prirezala. Tako je nastal načrt za zvon z osnovnim udarnim tonom a¹, težo 476 kg, premerom 1016 mm in debelino udarnega obroča 65 mm.⁵⁰ Koeficient rebra je znašal 15,63.⁵¹

18. oktobra je Schwarz narisal načrt za dva modificirana II. prototipna zvonova z masivnima kemblje-ma. Spodaj nista imela vodoravno prirezanega krila, ampak je bilo le-to priostreno, kot je pri bronastih zvonovih.⁵²

Pri KID so na vse mogoče načine skušali zadeti pravi udarni ton posameznih zvonov. Pri tem pa niso bili povsem natančni, saj bi načrtovana zvonova morala imeti enak koeficient rebra. S preračunavanjem mer ugotovimo, da je prvi zvon imel koeficient rebra 14,83, drugi pa 14,58, kar pa je v zvonarstvu že usodno prevelika razlika.

Ohranjen je tudi načrt, narisani 12. novembra 1917, za zvon z udarnim tonom f¹, s težo ok. 1000 kg, premerom 1337 mm, udarnim obročem 65 mm, koeficientom postranske višine 0,78 in koeficientom tankega rebra 20,57.⁵³

Premer krila in premer klobuka sta bila v razmerju 2 : 1. Krilo je bilo na zunanji strani hitro zaobljeno v položni bok, ki se je počasi usločil do sredine polja, zgornji del polja oziroma vrat pa se je skoraj navpično vzpenjal do zaobljenega poševnega klobuka s krono v obliki prirobnice. V njej so bile zvrtnane štiri luknje za obesilne vijake. II. prototipni zvon sprva še ni imel načrtovane luknje za sredinski nosilni vijak kembljevega obesila, a so napako kmalu popravili.

Za jarem je načrtovalec Schwarz predvidel dva med seboj kovičena U-profila s prikovičenima osema na vsakem koncu in z gonilnim drogom. Na osi so

⁵⁰ Mere so presenetljivo podobne decembra 1922 skonstruiranemu zvonu a¹, s težo 480 kg, premerom 1036³² mm, z udarnim obročem 63 mm in koeficientom rebra 16,44. GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 413, Načrt za zvon a¹ po modelu Bochum – nova šablona, brez št., Jesenice Fužine, 9. 12. 1922.

⁵¹ GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 411, Načrt za zvon a¹ po neznanem rebu, kembelj z ušesom, povzet po načrtu Alberta Samasse in kovinski jarem z osema ter gonilnim drogom, št. 1025, Jesenice Fužine, 2. 10. 1917.

⁵² GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 411, Načrta za dva II. prototipna zvonova z ušesnima kembljema, brez št., Jesenice Fužine, 18. 10. 1917.

⁵³ GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 411, Načrt za zvon f¹ po neznanem rebu, ušesni kembelj, povzet po načrtu Alberta Samasse in kovinski jarem z osema ter gonilnim drogom, št. 1004, Jesenice Fužine, 12. 11. 1917.

*Zvon s Koroške Bele iz leta 1917
(foto: Matjaž Ambrožič).*

pritrldili zobati taci, ki sta tekli na konveksno izbočenem zobatem ležaju. Na ta način se je zvonilcu olajšalo zvonjenje, saj so bili zobati ležaji pri bronastih zvonovih stoletja dolgo vodoravni. Za ploščati ušesni kembelj so uporabili star načrt ljubljanskega zvonarja Alberta Samasse.⁵⁴

Zanimiv je tudi načrt za mrliški zvon (navček), ki je bil narisán 14. novembra 1917. Za razliko od ostalih II. prototipnih zvonov je že imel debelo ostenje. Tehtal je ok. 55 kg, v premeru je meril 444 mm, udarni obroč je bil debel 35 mm, koeficient postranske višine je znašal 0,78, koeficient rebra pa kar 12,68. Zvončku so dodali tudi masivni kembelj.⁵⁵

II. prototipni jekleni zvonovi, ki so jih ulivali od oktobra 1917 do vključno januarja 1918, so imeli svojevrstno obliko. V krilu so bili precej zaobljeni, v boku razširjeni in takoj zatem na polju hitro zoženi, kar je značilnost sekstnih zvonov. Na vratu so imeli napis: KRAIN. IND. GES. ASSLING-HÜTTE

⁵⁴ GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 414, Načrt za ploščati ušesni kembelj, povzet po načrtu Alberta Samasse.

⁵⁵ GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 411, Načrt debelostenškega II. prototipnega malega zvona s kembeljem, št. 1010, Jesenice Fužine, 14. 11. 1917.

1917 [Kranjska industrijska družba Jesenice – Fužine 1917].

Ker so tovrstne zvonove pri KID ulivali le slabe tri mesece, so izjemno redki. Najdemo jih skorajda izključno le v zvonikih cerkva v bližnji okolici Jesenic, Trebnjega in Škocjana pri Novem mestu.⁵⁶ Enega prvih so verjetno že oktobra 1917 ulili za ž. c. sv. Ingenuina in Albuina na Koroški Beli, ki je 14. avgusta istega leta pogorela zaradi bombardiranja italijanskih letal. V zvoniku je ostal do nabave bronastih zvonov leta 1986, ko so ga obesili v zvonik ž. c. Marijinega vnebovzvetja v Lescah. Tudi tam so leta 1997 nabavili nove bronaste zvonove, zato so dva jeklena podarili Gornjesavskemu muzeju na Jesenicah.

Zvon v krilu meri 1000 mm, udarni obroč je debel 67 mm, postranske višine ima 780 mm, višina skupaj s prirobnico pa znaša 905 mm. Koeficient rebra je 14,92, koeficient postranske višine pa znaša 0,78. Zvon je težak 476 kg⁵⁷ in ima udarni ton a^{+1} . Udarni ton je natančno zadet. To pa ne velja za alikvotne harmonske tone. Še najbližje idealni vrednosti sta spodnji ton c^{+3} in terca c^{2-3} , ki je še vedno 6/16 poltona prenizka. Zaradi izrazite usločenosti je zvon glede na odnos med udarnim tonom in spodnjim bas tonom sekstni, glede na odnos med udarnim tonom in malo terco pa molški. Preostali alikvotni toni so povsem pomešani. Zastopnik prime je namesto tona a^{+1} ton g^{+6} . Torej imamo opravka s skoraj za cel ton nižano »primo«. Idealna kvinta bi se morala oglasiti v tonu e^{+1} , a se oglasi njena »predstavnica« šele pri tonu gis^{+3} , kar pa je le pol tona nižje od zgornje oktave a^{+1} , ki določa zvonov udarni ton a^{+1} . Zaradi hudih intervalnih odstopanj ima zvon zamegljen in kotlast zven.⁵⁸

Podobna zvonova iz leta 1917 visita v trebanjskih podružnicah v Dečji vasi in Gradišču.⁵⁹ Zvonova iz januarja 1918 z udarnim tonom d^2 visita tudi v zvonikih p. c. sv. Marka v Vrbi in p. c. sv. Petra nad Begunjami na Gorenjskem. Za razliko od opisanega sta bolj zvočna in imata prodornejši udarni ton. Vrbenški zvon v krilu meri 895 mm, udarni obroč je debel 65 mm, postranska višina znaša 690 mm, skupaj s prirobnico pa je visok 830 mm. Koeficient rebra znaša 13,78, koeficient postranske višine pa 0,77. Zvon je težak 300 kg. Zvon ima udarni ton d^{2+3} , prima je znižana za $\frac{3}{4}$ tona, mol terca pa za slabe $\frac{1}{4}$ poltona. Spodnji ton poje v intervalu male septime.⁶⁰

⁵⁶ NŠAL 5, š. 349, Zvonovi, Popis zvonov 1931/1932, D Trebnje, Ž Trebnje; D Leskovec, Ž Škocjan pri Novem mestu.

⁵⁷ NŠAL 5, š. 349, Zvonovi, Popis zvonov 1931/1932, D Radovljica, Ž Koroška Bela.

⁵⁸ Ambrožič, *Terenski zapiski zvonov*, zv. 4, Jesenice, 9. 8. 2015.

⁵⁹ NŠAL 5, š. 349, Zvonovi, Popis zvonov 1931/1932, D Trebnje, Ž Trebnje.

⁶⁰ Ambrožič, *Terenski zapiski zvonov*, zv. 5, Jesenice, 28. 5. 2016.

II. in III. prototipna zvonova v Vrbi iz leta 1918
(foto: Matjaž Ambrožič).

III. prototipni zvon – visoki, nizki in višji; modificirani iz bronaste ga rebra

Zaradi glasovne medlosti II. prototipnih zvonov se je Torkar s sodelavci v začetku decembra 1917 lotil načrtovanja jeklenih zvonov na podlagi rebra za bronasti zvon. Nazadnje so pri razvoju III. prototipnega zvona žal zašli v težave. Zvonovi so zaradi debelega rebra in trdote jekla peli kvarto ali kvinto višje od bronastih, ob tem pa so postali občutno pretežki. Tudi glasovno niso bili boljši od II. prototipnih zvonov, saj je večja debelina njihovega ostenja zven ponesrečeno razporejenih alikvotnih tonov dušila.⁶¹ Zlasti so se ponesrečile male terce. Zvonovi III. prototipnega tipa imajo močan le udarni ton, zven alikvotnih pa je slabo zaznaven in zaradi debeline ostenja kratkotrajen.

Očitno se Torkar s sodelavci ni pravi trenutek zavedel dejstva, da ima jeklo drugačne fizikalno-akustične lastnosti kot kositrni bron. Mikro poroznost kositrnemu bronu omogoča optimalno medsebojno gibanje molekul, ki je na materialu zaznavno kot intenzivna vibracija. Jeklo teh lastnosti nima v enaki meri. Pri ulivanju jeklenih zvonov pa se je pojavila še ena težava – prehuda poroznost litine. Zaradi luknjičavosti litina ni kompaktna. Posledično se to odraža na znižanju udarnega tona in alikvotnih tonov za četr tona ali pa skorajda za pol tona glede na načrtovani udarni ton. Svoje je pri določanju trdote litine odigrala tudi spremenljiva vsebnost ogljika, ki je variirala od litja do litja. Naj omenimo, da je mangan jekleni zvonovini dal trpežnost.

Ker prvi jeseniški zvonovi niso naredili globljega glasbenega vtisa, so naročnike želeli privabiti z lepšo zunanjo obliko, ki je spominjala na bronaste zvonove. 5. decembra 1917 je nastal načrt za zvonova nizkega III. prototipa, ki sta imela načrtovan celo vrez v zunanjšino udarnega obroča.

⁶¹ Tudi pri bronastih zvonovih je opazna razlika v dolžini trajanja njihovega zvenenja oziroma izdonevanja. Če imamo dva zvonova z istim premerom, bo dalj časa zvenel tisti, ki ima tanjše ostenje (rebro) in je zato lažji.

Večji zvon d^2 je tehtal 376 kg, v krilu je meril 960 mm, v udarnem obroču 75,4 mm, koeficient postranske višine je bil podoben bronastim zvonovom in je znašal 0,75, koeficient rebra pa je bil 12,73. Manjši zvon dis^2 je tehtal 354 kg, v krilu je meril 915 mm, v obroču 72 mm, koeficient postranske višine je znašal 0,75, koeficient rebra pa je znašal 12,71.⁶²

Ker so bili zvoniki po drugi oddaji zvonov izpraznjeni, so zlasti nekatere župnije na Gorenjskem pohitele z nabavo jeklenih zvonov visokega III. prototipa (Gorje, Komenda). Pri tem niso zaostajale niti podružnične soseske. V zvonikih župnijskih cerkva so te zvonove dodali preostalemu bronastemu (Trebneje), po podružnicah pa so si za prvo silo omislili le po en takšen zvon, ponekod pa celo po tri. III. prototipne zvonove so marsikje že po nekaj letih zamenjali z bronastimi ali pa z jeklenimi zvonovi bochumskega tipa. V Komendi je arh. Jože Plečnik jekleni zvon visokega III. prototipa uporabil pri načrtovanju spomenika padlim v prvi svetovni vojni.

Zaradi povpraševanja župnijskih cerkva so pri KID 19. januarja 1918 izdelali načrt za zvonova visokega III. tipa f^1 in dis^2 , modificirana iz bronaste ga rebra. Zvon f^1 naj bi tehtal 1100 kg. V krilu je imel premer 1333 mm, debelino udarnega obroča 100 mm, koeficient postranske višine je znašal 0,80, koeficient rebra pa 13,33 in je bil enak, kot je pri večini Samassovih bronastih zvonov. Na načrtu je bilo naknadno dopisano, da je zvon imel glas f^1-2 , težo pa 1250 kg. Zvon dis^2 s težo 504 kg, je v premeru meril 1016 mm, debelina udarnega obroča je znašala 76 mm, koeficient postranske višine 0,80, koeficient rebra pa 13,36. Naknadno je bilo na načrtu dopisano, da naj bi zvon imel glas a^1 in težo 540 kg. Na načrtu je nakazana tudi odebelitev in predelava krivine boka II. prototipnega rebra v III.⁶³

22. januarja 1918 so ambiciozno izdelali načrt za prvi višji III. prototipni tip zvona d^1 s premerom 1490 mm, težo 1700 kg in debelino udarnega obroča 115 mm. Koeficient postranske višine je znašal 0,82, koeficient rebra pa 12,96. Za zvon so predvideli tudi poseben kembelj.⁶⁴

Ker so naročila prihajala tudi od predstojništev podružničnih cerkva, so se jim pri KID prilagodili s programom manjših zvonov. Glasovno jih je še težje zadeti kot velike, saj že majhne nepravilnosti pri načrtovanju, izdelavi kalupa ali pa pri ulivanju botrujejo spremembi višine udarnega tona in alikvotnih tonov. Pri KID so 26. januarja pripravili načrt za mala zvonova f^2 in g^2 po modificiranem bronastem rebro. Po

⁶² GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 411, Načrt za zvonova z urezom v udarni obroč, brez št. Jesenice Fužine, 5. 12. 1917.

⁶³ GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 411, Načrt za III. prototipna zvonova po modificiranem bronastem rebro, št. 1025, Jesenice Fužine, 19. 1. 1918.

⁶⁴ GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 411, Načrt za III. prototipni zvon d^1 po modificiranem bronastem rebro in kembelja, št. 1016, Jesenice Fužine, 22. 1. 1918.

ulitju se je izkazalo, da sta zapela z udarnima tonoma c^3 in cis^3 . Točni in naknadno vneseni podatki so na načrtu razvidni samo za večji 128 kg težak zvon c^3 , ki je pel kvinto višje, kot je bilo sprva predvideno. V krilu je meril 603,5 mm, udarni obroč je imel debelino 45 mm, koeficient postranske višine pa je znašal 0,80. Koeficient rebra 13,41 je bil podoben kot pri bronastih zvonovih srednjega težnostnega sistema.

Zaradi glasovnega odstopanja se je pojavila dilema, kako rešiti nastali problem. Na načrtu za manjši zvon je že začrtano tanjšanje rebra in drugačna usločenost zvona med bokom in poljem, ki je bila podobna Samassovim bronastim zvonovom. Zanimiva je tudi istočasna prva risba okroglega lopatičastega kemblja s prekratim podaljškom. Zasnovan je bil zelo okorno in masivno.⁶⁵

Kljub dilemi pa se dva dni kasneje Torkar in Schwarz še nista odločila za radikalno tanjšanje rebra, ampak za njegovo odebelitev ali pa za tanjšanje pri istem premeru zvona, ki naj bi prineslo za pol tona spremenjen udarni ton. Pri tem sta skorajda dosledno sledila profilu rebra za bronasti zvon, vključno s priostrenim krilom.

Visoki III. prototipni tip zvona z udarnim tonom c^2 je še vedno tehtal kar 397 kg. V krilu je meril 889 mm, udarni obroč je bil debel 68 mm, koeficient rebra je znašal 13,07, koeficient postranske višine pa 0,80. Teža za ojačano ostenje zvona cis^2 ni znana. Tudi ta je meril v premeru 889 mm, udarni obroč je bil debel 72 mm (4 mm debelejši kot pri c^2), koeficient rebra je znašal 12,35, koeficient postranske višine pa 0,80.⁶⁶

Že 29. januarja je z risalne mize prišel nov načrt; tokrat za zvonova b^1 in h^1 .⁶⁷ Tudi načrt zvonov g^2 , a^2 in h^2 , narisani 31. januarja, je svojevrsten poizkus reševanja zagat. Torkar in Schwarz sta spremenila krilo, ki sta ga na notranji strani odebelila in takoj zatem prirezala. Ponovno sta napravila poizkus z različnimi debelinami ostenja in udarnega obroča pri istem primeru ter preučevala njihov vpliv na višino udarnega tona. Spremembe se pri preračunavanju podatkov najbolj odražajo na različnih koeficientih rebra, medtem ko je koeficient postranske višine pri vseh treh zvonovih ostal enak: 0,80. Začrtana je tudi odebelitev ostenja zvona g^2 , vendar pa glas in teža tako modificiranega zvona nista navedena.⁶⁸

Rezultate prve serije zvonov visokega III. prototipnega tipa so načrtovalci 22. februarja strnili v posebno razpredelnico, v kateri so po tonih navedene glavne dimenzije zvonov in njihove teže.⁶⁹ S pomočjo razpredelnice so lažje načrtovali tudi debelitev ali pa tanjšanje rebra oziroma njun vpliv na višino udarnega tona.

Predelava rebra bronastega zvona v III. prototip jeklenega zvona, zlasti njegovega boka in krivine polja, je vidna tudi na načrtu za dva zvonova iz februarja 1918.⁷⁰ Postopek tanjšanja rebra so nadaljevali pri večjem zvonu s premerom 1117 mm. Načrtovali so, da bi moral imeti udarni ton g^1 , v resnici pa je prišel iz kalupa zvon s tonom dis^2 in težo 803 kg.⁷¹ Podobna načrta sta ohranjena za zvonova: fis^1 1070 kg⁷² in e^1 1550 kg.⁷³ Tudi načrt za zvon gis^1 680 kg se je izjalovil. Iz kalupa se je namreč porodil zvon c^2 675 kg.⁷⁴

V vrsto zadnjih zvonov višjega III. prototipa spadajo tudi načrti za zvonove: g^2 283 kg; gis^2 270 kg; b^2 162 kg.⁷⁵ Na njih je zapisano tudi preračunavanje. Zadnji ohranjeni načrt za višji III. prototip zvonov je bil narisani 6. aprila 1918.⁷⁶ Pri teh masivnih zvonovih je Torkar dvignil koeficient postranske višine kar na 0,83, zato so dobili še bolj podolgovat videz. Na načrtih je podpisan Kres.

187 kg, PR 680 mm, UO 55 mm, PV 0,80, KR 12,36. GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 411, Načrti za zvonove g^2 , a^2 , h^2 po modificiranem bronastem rebri, št. 1006, Jesenice Fužine, 31. 1. 1918.

⁶⁹ GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 412, Graphische Darstellung zur Ermittlung von Glockendimensionen, št. 1005, Jesenice Fužine, 22. 2. 1918.

⁷⁰ Zvon a^2 , PR 703 mm, UO 54 ali 56 mm, PV 0,75, KR 13 ali KR 12,55; PR 758 mm, UO 54 mm (bronasti), PV 0,75, KR 14,04; gis^2 , PR 758 mm, UO 60,4 mm (jekleni), PV 0,75, KR 12,55. GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 412, Načrt za zvonova gis^2 , a^2 , po modificiranem bronastem rebri, št. 1007, Jesenice Fužine, 2. 1918.

⁷¹ Zvon $[?]^1$, PR 1170 mm, UO 91,4 mm, PV 0,83, KR 12,80. GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 412, Načrt za zvon po modificiranem bronastem rebri, št. 1008, Jesenice Fužine, 2. 1918.

⁷² Zvon fis^1 , 1070 kg, PR 1260 mm, UO 97,5 mm, PV 0,83, KR 12,92. GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 412, Načrt za zvon fis^1 po modificiranem bronastem rebri, št. 1012, Jesenice Fužine, 2. 1918.

⁷³ Zvon e^1 , 1550 kg, PR 1422 mm, UO 110,5 mm, PV 0,83, KR 12,87. GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 412, Načrt za zvon e^1 po modificiranem bronastem rebri, št. 1013, Jesenice Fužine, 2. 1918.

⁷⁴ Zvon $[gis^1, 680 kg]$, c^2 , 675 kg, PR 1124 mm, UO 86 mm, PV 0,83, KR 13,07. GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 412, Načrt za zvon gis^1 po modificiranem bronastem rebri, št. 1015, Jesenice Fužine, 8. 2. 1918.

⁷⁵ Zvonovi g^2 , 283 kg, 830 mm, UO 64 mm, PV 0,83, KR 12,96; gis^2 , 270 kg, 798 mm, UO 62 mm, PV 0,83, KR 12,46; b^2 , 162 kg, 680 mm, UO 54,5 mm, PV 0,83, KR 12,47. GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 414, Načrt za zvonove g^1 , gis^1 in b^1 po modificiranem bronastem rebri, brez številke, Jesenice Fužine, brez datuma.

⁷⁶ Zvon $[?]^1$, PR 1124 mm, UO 90 mm, PV 0,83, KR 12,49. GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 412, Načrt za zvon po modificiranem bronastem rebri, št. 1024, Jesenice Fužine, 6. 4. 1918.

⁶⁵ GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 411, Načrt za zvonova f^2 in g^2 po modificiranem bronastem rebri in okroglega lopatičastega kemblja, št. 1002, Jesenice Fužine, 26. 1. 1918.

⁶⁶ GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 411, Načrt za zvon c^2 ali cis^2 po modificiranem bronastem rebri, št. 1003, Jesenice Fužine, 28. 1. 1918.

⁶⁷ Zvon b^1 , 450 kg, PR [premer] 960 mm, UO [udarni obroč] 75 mm, PV [postranska višina] 0,80, KR [koeficient rebra] 12,80; h^1 , 390 kg, PR 920 mm, UO 73 mm, PV 0,80, KR 12,60. GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 411, Načrt za zvonova b^1 in h^1 po modificiranem bronastem rebri, št. 1008, Jesenice Fužine, 29. 1. 1918.

⁶⁸ Zvon $[?]^2$, $[?]$ kg, PR 798 mm, UO 65 mm, PV 0,80, KR 12,28; g^2 , 283 kg, PR 798 mm, UO 62 mm, PV 0,80, KR 12,87; a^2 , 160 kg, PR 680 mm, UO 54 mm, PV 0,80, KR 12,59; h^2 ,

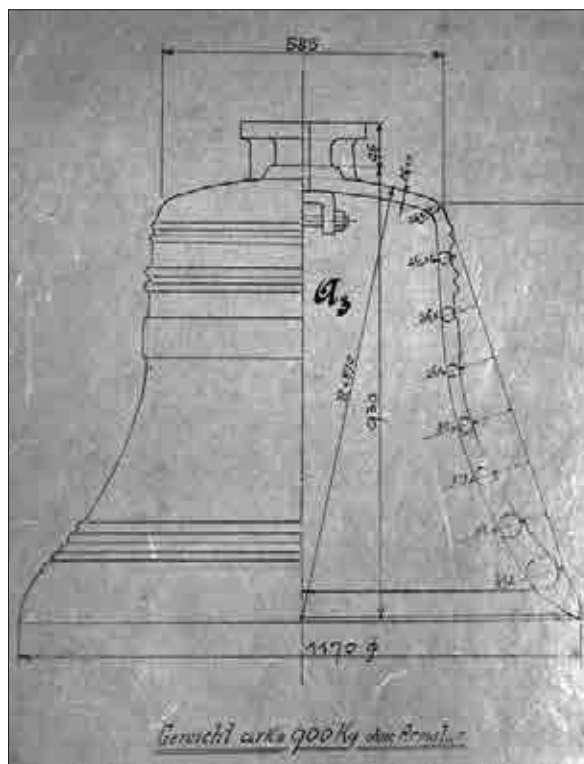

Ing. K. Bachmann in F. Torkar z zvonovi višjega III. prototipnega tipa leta 1918 (hrani Stanko Čop).

IV. prototipni zvon

Preveliki premeri, debeline in teže ter posledično previsoki udarni toni zvonov III. prototipa so že konec februarja 1918 Torkarja nagnili k vzporednemu načrtovanju jeklenih zvonov v tankih rebrih. Pri tem se je uprl na izkušnje z zvonovi II. prototipa in zasnoval načrt za zvon s temeljnim komornim tonom a^1 in premerom 1036 mm. Žal je načrt le fragmentarno ohranjen.⁷⁷ Zvonov, ki naj bi bili po njem uliti, pa ne poznamo.

Pri razvoju zvonov IV. prototipa so morale nastopiti resne težave. Ker njihovo reševanje očitno ni bilo uspešno, se je Torkar s sodelavci moral zateči k iskanju preverjenega načrta za ulivanje jeklenih zvonov. Domnevamo, da se je s pomočjo direktorja Justusa Hoffmanna dokopal do načrta jeklenih zvonovih, ki jih je ulivala Gußstahlfabrik v Witkowitzu – Vitkovicah. 5. aprila 1918 je bil datiran načrt treh težnostnih sistemov jeklenih zvonov omenjene jeklo-livarne, ki ga je prerisal Kres.⁷⁸

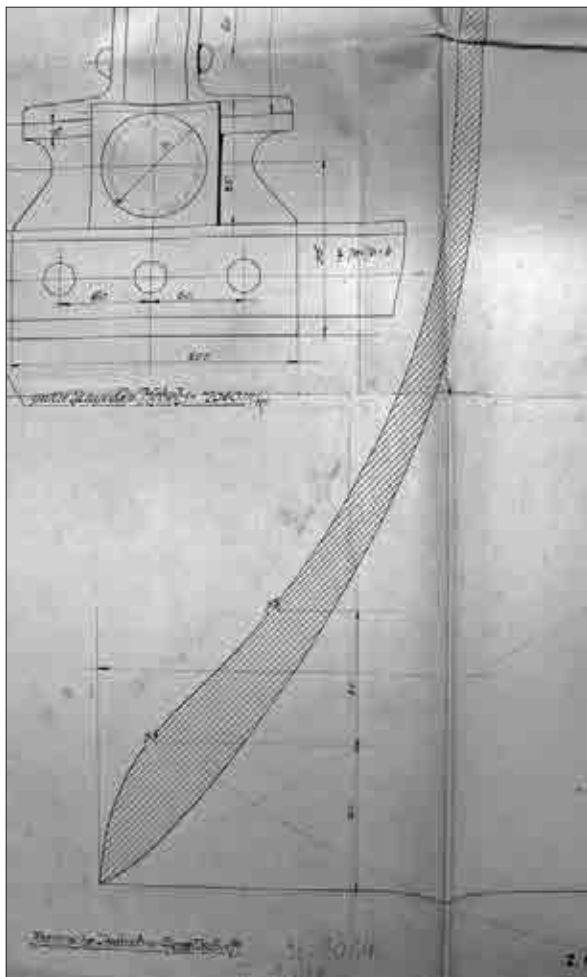

Načrt za zvon Gußstahlfabrik Witkowitz (hrani GMJ).

⁷⁷ GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 412, Načrt za zvon a^1 po neznanem rebri, št. 1014, Jesenice Fužine, 2. 1918.

⁷⁸ Zvonovi: 2000 kg, PR 1580 mm, UO 94 mm, PV 0,76, KR 16,8; 1400 kg, PR 1380 mm, UO 75 mm, PV 0,76, KR 18,40; 900 kg, PR 1170 mm, UO 67,5 mm, PV 0,76, KR 17,33. GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 412, Načrt za tri jeklene zvonove Gußstahlfabrik Witkowitz, št. 1023, Jesenice Fužine, 5. 4. 1918.

Kljub težavam so pri KID 22. aprila še enkrat pozkusili s predelanim načrtom za IV. prototipni zvon, ki pa očitno ni bil nikoli realiziran. Šlo je za majhen zvon s premerom 370 mm. Zvonu so nameravali znižati na koeficient postranske višine 0,78, obenem pa so ga pod klobukom razširili. Polje je zato postalo strmo. Bok, udarni obroč in krilo z ostrino so bili ponovno povzeti po načrtu za bronasti zvon.⁷⁹

Načrt za neuresničeni IV. prototipni zvon (brani GMJ).

Predelani bochumski tip zvona

Končno rešitev je junija 1918 za KID pomenila pridobitev načrta jeklo-livarne Bochumer Verein für Gußstahlfabrikation, ki so ga na Jesenicah le deloma predelali in izpopolnili. Morda so se zbal konkurence omenjene livarne, ki je cerkvam v Hinjah⁸⁰ in

⁷⁹ GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 412, Načrt za modificirani IV. prototipni zvon, brez št., Jesenice Fužine, 22. 4. 1918.

⁸⁰ Bochumski zvon za ž. c. v Hinjah iz leta 1917 je težak 936 kg, v premeru meri 1335 mm, in ima glas f¹-6. Leta 2006 je bil umaknjen iz zvonika in prestavljen na pokopališče. NŠAL 5, š. 349, Zvonovi, Popis zvonov 1931/1932, D Žu-

Zvon bochumske livarne iz leta 1917 v Hinjah (foto: Matjaž Ambrožič).

na Malem vrhu pri Mirni Peči leta 1917 že dobavila svoje zvonove, ki so glasovno očitno prekašali zvonove KID II. in III. prototipa.

Originalni bochumski načrt je bil narisani za zvon gis¹ s težo 674 kg, s premerom 1124 mm in debelino udarnega obroča 65 mm. Koeficient postranske višine je znašal 0,80, koeficient rebra pa 17,29.⁸¹ Načrt bochumskega rebra jeklenega zvona je predelal vodja livarne ing. Bachmann, ki je postal v naslednjih mesecih poleg Torkarja glavni načrtovalec in določevalec udarnih tonov zvonov.⁸² Predelani bochumski tip zvona z osnovnim udarnim tonom a¹ je tehtal 470 kg, v premeru je meril 1016 mm, udarni obroč je imel debelino 60 mm, koeficient postranske višine je znašal 0,78, koeficient rebra pa 16,93. Z debelitvijo rebra so lahko na podlagi istega načrta ulili zvon b¹ s težo ok. 530 kg, s tanjšanjem pa zvon gis¹ s težo 440 kg.⁸³

V prvih dneh julija 1918 so pri KID izdelali cel niz načrtov za jeklene zvonove, ki so bili v naslednjih mesecih uliti po predelanem bochumskem načrtu. Po preračunanih podatkih iz ohranjenih načrtov pride mo do zaključka, da so pri načrtovanju še vedno lovili razmerje med debelino rebra in trdoto jekla. Ponagajala jim je zlasti poroznost in z njo povezan nižji zven alikvotnih tonov in udarnega tona. Obnašali so se zelo racionalno, saj so sprva pripravili le nekaj osnovnih tonov zvonov, ki so lahko tvorili najbolj pogoste melodične ali harmonske motive. Poleg zvona a¹ so med prvimi pripravili načrt za zvon fis¹ 700 kg, ki so

žemberk, Ž Hinje; Ambrožič, *Terenski zapiski zvonov*, zv. 3, Hinje, 2006.

⁸¹ GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 414, Načrt za zvon gis¹ po bochumskem rebro, brez številke in datacije.

⁸² Ing. Bachmann je bil pred vojno zaposlen v Škednju. V Lescah je določil udarni ton bronastega zvona kranjskega zvonarja Janeza Kristijana Riserja iz leta 1758. NŠAL 5, š. 349, Zvonovi, Popis zvonov 1931/1932, D Radovljica, Ž Lesce.

⁸³ GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 412, Načrt za zvon a¹ po bochumskem rebro, št. 1016, Jesenice Fužine, 10. 6. 1918.

ga s tanjšanjem rebra lahko spremenili v f^1 660 kg, z odebelitvijo pa v g^1 745 kg. Kres je narisal tudi načrt za zvon f^1 s kar 1100 kg.⁸⁴ Ker je Torkarja verjetno zanimal oktavo višji zvon f^2 145 kg in s koeficientom rebra 17,00, so napravili načrt tudi zanj.⁸⁵ Oktavo višji zvonovi so v istem rebro 8-krat lažji, kar se je izkazalo tudi v tem primeru. Sledili so zvonovi: dis^1 1080 kg; e^1 850 kg;⁸⁶ d^1 1230 kg; cis^1 1300 kg;⁸⁷ h^1 320 kg; b^1 275 kg;⁸⁸ c^2 [?] kg; dis^2 , 208 kg;⁸⁹ d^2 254 kg in dis^2 232 kg;⁹⁰ f^1 662 kg in fis^1 700 kg.⁹¹

Izkušnje s predelanimi načrti so konec septembra 1918 strnili v razpredelnici. V njej so navedene glavne dimenzije zvonov v skladu z njihovimi udarnimi toni in težami ter njim odgovarjajoči kembliji.⁹² Razpredelnica je KID omogočila začetek prave serijske proizvodnje jeklenih zvonov, ki se je razcvetela ob koncu prve svetovne vojne, jeseniški železarni pa je v naslednjih letih prinesla izdatne dohodke.

Delni zastoj v proizvodnji je novembra 1918 povzročila z vojnim materialom in vračajočimi vojaki zatrpna železniška infrastruktura na jeseniški postaji. Zato niso mogli predvidevati dobave zvonov, pa tudi

livarna ni imela oglja, ki ga je potrebovala za sušenje kalupov.⁹³

13. decembra 1918 je Kres narisal načrt za osnovni zvon a^1 s premerom 890 mm in težo 263 kg. Imel je ekstremno tanko rebro s koeficientom 20,23.⁹⁴ Naj za primerjavo navedemo osnovni Samassov zvon a^1 , ki je imel premer 900 mm, težo 395 kg in koeficient rebra 13,33. Primerjava takoj pokaže, da je bil tanek jekleni zvon pri enakem premeru kar 130 kg lažji in zato ni bil dovolj glasen. Torkar se je nazadnje moral sprijazniti z dejstvom, da bodo jekleni zvonovi v povprečju imeli 80–100 mm večje premere kot bronasti in s tem tudi sorazmerno večjo težo. Velikopoteznost so pri KID pokazali že 15. januarja 1919, ko so izdelali načrt za prvi veliki zvon a^0 s premerom 1988 mm, težo 3300 kg in rebrom 16,92.⁹⁵

Pri montaži jeklenih zvonov so imeli probleme z njihovimi dimenzijami, ker so jih običajno obesili na mestu odvzetih bronastih zvonov, ki pa so imeli v primerjavi z jeklenimi za isti udarni ton manjše premere.

»Modell neu« – novi model

Načrt za zvon z osnovnim udarnim tonom a^1 so pri KID spremenili 21. januarja 1919. Poimenovali so ga »Modell neu«. Po novem modelu je bochumski tip zvona a^1 tehtal ok. 480 kg, v premeru je še vedno meril 1016 mm, udarni obroč so odebelili za 10 %. Imel je debelino 66 mm, zvišani koeficient postanske višine je znašal 0,80, koeficient rebra pa se je znižal na 15,39. Zvon je bil skupaj s prirobnico visok 952 mm.⁹⁶

Da bi obdržali pravo višino udarnega tona, so morali zmanjšati tudi trdoto jekla. To so spremenili z zmanjšano vsebnostjo ogljika v litini. Takoj so preverili spremembo rebra in trdote litine. Po novem modelu so napravili tudi načrt za zvon c^2 s težo 254 kg in premerom 835 mm, zvon cis^2 pa naj bi ob odebelitvi rebra pri istem premeru imel težo 265 kg.⁹⁷

Nadaljevali so z nizom načrtov za zvonove po novem modelu. Načrt za velik zvon a^0 s premerom 1880 mm in težo 2700 kg so narisali 29. januarja 1920.⁹⁸

⁸⁴ Zvonova fis^1 , 700 kg, PR 1170 mm, UO 67, PV 0,78, KR 17,46; f^1 , 1100 kg, PR 1330 mm, UO 78, PV 0,78, KR 17,05. GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 412, Načrt za zvonova fis^1 in f^1 po bochumskem rebro, št. 1027 in 1028, Jesenice Fužine, 7. 1918.

⁸⁵ Zvon f^2 , 145 kg, PR 680 mm, UO 46, PV 0,78, KR 17,00. GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 412, Načrt za zvon f^2 po bochumskem rebro, št. 1029, Jesenice Fužine, 3. 7. 1918.

⁸⁶ Zvonova dis^1 , 1080 kg, PR 1387 mm, UO 80 mm, PV 0,78, KR 17,34; e^1 , 850 kg, PR 1260 mm, UO 73 mm, PV 0,78, KR 17,26. GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 412, Načrt za zvonova dis^1 in e^1 po bochumskem rebro, št. 1030, Jesenice Fužine, 4. 7. 1918.

⁸⁷ Zvonova d^1 , 1230 kg, PR 1430 mm, UO 83 mm, PV 0,78, KR 17,23; cis^1 , 1300 kg, PR 1490 mm, UO 84 mm, PV 0,78, KR 17,74. GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 412, Načrt za zvonova d^1 in cis^1 po bochumskem rebro, št. 1031, Jesenice Fužine, 5. 7. 1918.

⁸⁸ Zvonova b^1 , 320 kg, PR 915 mm, UO 54 mm, PV 0,78, KR 16,94 + 2 mm = h^1 , 340 kg; h^1 , 275 kg PR 890 mm, UO 52 mm, PV 0,78, KR 17,11 + 2,5 mm = c^2 , 300 kg. GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 412, Načrt za zvonova b^1 in h^1 po bochumskem rebro, št. 1032, Jesenice Fužine, 8. 7. 1918.

⁸⁹ Zvonova c^2 , [?] kg, PR 758 mm, UO 43 mm, PV 0,78, KR 17,63; dis^2 , 208 kg PR 703 mm, UO 41 mm, PV 0,78, KR 17,14. GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 412, Načrt za zvonova c^2 in dis^2 po bochumskem rebro, št. 1033, Jesenice Fužine, 5. 7. 1918.

⁹⁰ Zvonova d^2 , 254 kg, PR 798 mm, UO 47 mm, PV 0,78, KR 16,98; dis^2 , 232 kg, PR 835 mm, UO 48 mm, PV 0,78, KR 17,39. GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 412, Načrt za zvonova d^2 in dis^2 po bochumskem rebro, št. 1034, Jesenice Fužine, 6. 7. 1918.

⁹¹ Zvonova f^1 , 1170 mm, 662 kg, UO 67 mm, PV 0,78, KR 17,46; fis^1 , 1170 mm, 700 kg, UO 70 mm, PV 0,78, KR 16,71. GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 413, Načrt za zvonova f^1 in fis^1 po bochumskem rebro, brez št., Jesenice Fužine, 28. 9. 1918.

⁹² GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 413, Razpredelnica za jeklene zvonove; premeri zvonov in skice odgovarjajočih kemblijev. Schema über Stahlgluss-Glocken-Dimensionen, brez št., Jesenice Fužine, 25. 9. 1918.

⁹³ GMJ, arhiv KID, Serija Dopisi, m. 57, Dopis KID Župniji Dobrava, Jesenice Fužine, 14. 11. 1918.

⁹⁴ Zvon a^1 , 263 kg, PR 890 mm, UO 44 mm, PV 0,78, KR 20,23. GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 413, Načrt za zvon a^1 po predelanem bochumskem rebro, št. 1037, Jesenice Fužine, 13. 12. 1918.

⁹⁵ Zvon a^0 , 3300 kg, PR 1988 mm, UO 117,5 mm, PV 0,78, KR 16,92. GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 413, Načrt za zvon a^0 po predelanem bochumskem rebro, št. 1039, Jesenice Fužine, 15. 1. 1919.

⁹⁶ Na načrtu je ohranjena številka izvirnega načrta. GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 413, Spremenjeni načrt za zvon a^1 po novem modelu, [št. 1016], Jesenice Fužine, 21. 1. 1919.

⁹⁷ Zvon c^2 , 254 kg, PR 835 mm, UO 51 mm, PV 0,80, KR 16,37. GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 413, Načrt za zvon c^2 po novem modelu, št. 1041, Jesenice Fužine, 2. 1919.

⁹⁸ Zvon a^0 , 2700 kg, PR 1880 mm, UO 110 mm, PV 0,80, KR

Ohranjeni so tudi načrti za zvonove: gis¹ 647 kg,⁹⁹ h⁰ 2328 kg,¹⁰⁰ [b⁰ 3300 kg],¹⁰¹ cis¹ 1670 kg.¹⁰²

»Nova šablona«

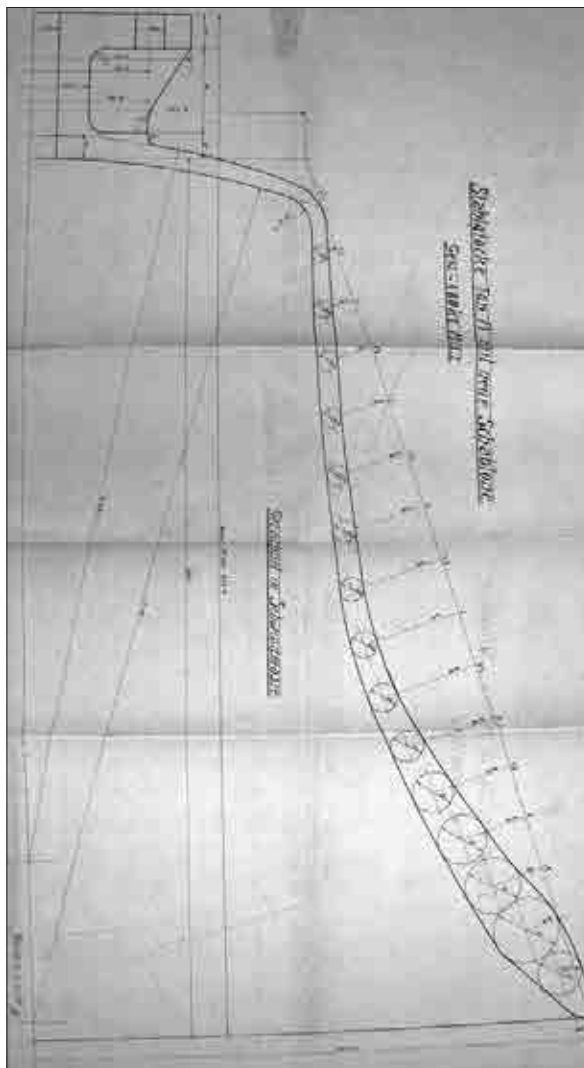
Tehnični razvoj jeseniških jeklenih zvonov je bil zaključen 9. decembra 1922, ko je ing. Karl Bachmann narisal načrt za nov osnovni zvon a¹ s težo 480 kg. Zvonu je razširil premer s 1016 mm na 1036,32 mm, udarni obroč je stanjšal iz 66 na 63 mm, koeficient postranske višine je ostal 0,80, koeficient rebra pa je po novem znašal 16,44. Zvon je skupaj s prirobnico v višino meril 968 mm.¹⁰³

Leta 1923 so pri KID za ž. c. Device Marije v Polju pri Ljubljani ulili velike zvonove: g⁰ 2350 [2354]¹⁰⁴ mm, c¹ 1670 [1680] mm, e¹ 1333 [1338] mm, g¹ 1124 mm. Največji g⁰ tehta 5825 kg, koeficient rebra pa znaša 17,15.¹⁰⁵

Jeklena zvonovina in način ulivanja zvonov

Ker je bila jeseniški železarni zaradi soške fronte in posledične zaustavitve proizvodnje grodlja v Škednju pri Trstu ustavljena dobava, ga je med prvo svetovno vojno dobivala iz Nemčije in Avstrije, po njej pa iz Vareša v Bosni. Iz skopo ohranjenih zapiskov glede sestave jeklene zvonovine razberemo, da so zanj uporabljali 40 % belega grodlja in 60 % rene (stare železo). Delež ogljika v litini je variiral od 0,95 do 1,10 mas. %, delež mangana od 0,64 do 0,74 mas. %, delež fosforja pa je znašal ok. 0,03 mas. %.¹⁰⁶

Za izdelavo kalupov so uporabljali livarski pesek, ki sta ga sestavljala kremen in glina. Kalupe so postavili v livno jamo, jih obtežili in zateptali z livar-

Načrt za zvon a¹ po bochumskem modelu - nova šablona (hrani GMJ).

skim peskom. Vzporedno s posamičnim kalupom so speljali dovodne kanale z lijakom za ulivanje. Zvon so ulili od spodaj navzgor, na vrhu prirobnice pa so bili odduški za izhod plinov. Temperatura jeklene litine pri ulivanju je znašala ok. 1590 °C. V letih 1919–1921 so mesečno ulili do 18 t zvonov, kasneje pa še več.¹⁰⁷

Podobe in okrasje na jeklenih zvonovih KID

Za razliko od bronastih jekleni zvonovi KID niso premogli kakovostnega reliefnega, ornamentalnega in figuralnega okrasja. Razlog za to je bil v tehnologiji izdelave kalupa in visoki temperaturi litine pri ulivanju. Kalupe so izdelovali iz grobega livarskega peska, ki že sam po sebi ne omogoča fino odlitih

17,09. GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 413, Načrt za zvon a⁰ po novem modelu, št. 1043, Jesenice Fužine, 15. 1. 1920.

⁹⁹ Zvon gis¹, 647 kg, PR 1124 mm, UO 69 mm, PV 0,80, KR 16,32. GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 413, Načrt za zvon gis¹ po novem modelu, št. 1044, Jesenice Fužine, 20. 2. 1920.

Rebro zvana gis¹ so čez dve leti ojačali za 2 mm. Zvon gis¹, 640 kg, PR 1124 mm, UO 71 mm, PV 0,80, KR 15,83. GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 413, Načrt za zvon gis¹ predelani novi model, brez št., Jesenice Fužine, 19. 1. 1922.

¹⁰⁰ Zvon h⁰, 2328 kg, PR 1773 mm, UO 103 mm, PV 0,80, KR 17,21. GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 413, Načrt za zvon h⁰ po novem modelu, brez št., Jesenice Fužine, 16. 4. 1920.

¹⁰¹ Zvon [b⁰], [3300 kg], PR 1988 mm, UO 120 mm, PV 0,80, KR 16,56. GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 414, Načrt za zvon [b⁰] po novem modelu, brez št., Jesenice Fužine, brez datuma.

¹⁰² Zvon cis¹, 1670 kg, PR 1574 mm, UO 91 mm, PV 0,80, KR 17,29. GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 414, Načrt za zvon cis¹ po novem modelu, brez št., Jesenice Fužine, brez datuma.

¹⁰³ GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 413, Načrt za zvon a¹ za novo šablono, brez št., Jesenice Fužine, 9. 12. 1922.

¹⁰⁴ Mere premerov v oglatih oklepajih so dejanske.

¹⁰⁵ GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 413, Načrt za zvon g⁰, brez št., Jesenice Fužine, 5. 5. 1923.

¹⁰⁶ Podatke je avtor pridobil leta 1992 s pomočjo ing. Stanka Čopa v GMJ. Ob preverjanju dokumentacije leta 2015 dela le-te ni bilo mogoče izslediti. Za pomoč pri iskanju se zahvaljujem arhivistu dr. Marku Mugerliju. Ambrožič, *Terenski zapiski zvonov*, zv. 2, Jesenice, 1992.

¹⁰⁷ Za strokovni pregled in potrditev točnosti podatkov se zahvaljujem ing. Stanku Čopu.

okrasov in svetniških podob. Tudi visoka temperatura je nemalokrat povzročila razpoke v kalupu, ki so vidno odlite na zvonovih. Omenili smo, da jeklene zvonove niso ulivali skozi krono (prirobnico) od zgoraj navzdol, ampak od spodaj navzgor.

Snovalci jeseniških jeklenih zvonov so bili glede okrasja skromni. Zvonove so krasile le obodne črte, ki so tvorile pasove; navadno dve na vratu in dve ali tri v boku zvona. Pri II. prototipu je bil na vratu med črtama v napisnem traku mojstrski napis: KRAIN. IND. GES. ASSLING–HÜTTE 1917 [Kranjska industrijska družba Jesenice – Fužine 1917]. Le II. prototipni zvon je imel izjemoma kakšno reliefno podobo. Primerek takšnega zvona iz januarja 1918 visi v zvoniku p. c. sv. Marka v Vrbi, na njegovem polju pa je upodobljena križanjska skupina. Leta 1918 je bila letnica na zvonovih že ulita v rimskih številkah. Sprva so bile velike, a so jih kmalu zmanjšali.

Uliti Kristogram, spodaj obdan z oljčnima vejicama, na eni strani polja in monogram IHS z letnico v rimskih številkah, na drugi strani polja, je krasil III. prototipne zvonove, ki so bili uliti od februarja do avgusta 1918 na podlagi modifikacije rebra bronastega zvona. V boku so ti zvonovi imeli tri črte, na vratu pa po dve, ki sta tvorili pas, v katerem so bili naslikani okraski. Razni rastlinski okraski so bili naslikani tudi pri letnici.

Od jeseni 1918 se je na zvonovih nad dvema ali tremi črtami nad bokom uveljavilo standardno reliefno okrasje v obliki kratice IHS s križem in srcem sredi črke H. Pod njo je bila v napisnem traku letnica ulivanja, zapisana v letih 1918–1923 v rimskih, nato pa v letih 1923–1929 v arabskih številkah. Na nasprotni strani zvona je bil nad črtami uliti mojstrski znak z nemško kratico KIG [Krainische Industrie Gesellschaft] oziroma po letu 1921 s slovensko kratico KID. V sredini mojstrskega znaka je bila nekaj vgravirana teža zvona, a žal zaradi zarjavelosti danes ni več prepoznavna. Po želji naročnika so na zgornje polje zvona z barvo napisali tudi glas in težo zvona.

Jekleni zvonovi so imeli naslikano sivkasto rastlinsko okrasje, ki pa je danes vidno le na starih fotografijah, ki so nastale ob priložnosti njihovega blagoslova in jih hranijo župnijski uradi ter Gornjesavski muzej Jesenice. Naslikali so ga s pomočjo usnjenih šablon in ga prilagodili velikosti posameznega zvona. Slikano okrasje je tekom časa zaradi korozije izginilo s površine jeklenih zvonov, čeprav je bila premazana s posebnim katranastim premazom, ki pa je dodatno dušil zven.

Uliti napisov zvonovi KID, z izjemo mojstrskega napisa na zvonovih iz leta 1917, niso imeli. Po želji naročnika so jih vgravirali v trak nad udarnim obročem. Tovrstni napisi so se (delno) ohranili le na nekaterih jeklenih zvonovih. Na Gori Oljki pri Polzeli se na velikem zvonu da prebrati napis: OZNA-NJUJEM SLAVO BOGU, na srednjem: MARIJA KRALJICA – PROSI ZA NAS, na malem pa je

*Podoba križanjske skupine na velikem zvonu v Vrbi
(foto: Matjaž Ambrožič).*

zaradi korozije berljiva le še beseda JOŽEF.¹⁰⁸ Ponekod so vgravirali donatorske napise. Primerek takšnega zvona visi v zvoniku p. c. sv. Treh kraljev v Črnem Potoku pri Kočevju.¹⁰⁹ Na Koblju ima veliki zvon vgravirana imena botrov.¹¹⁰ V Črnomlju se napis na srednjevelikem zvonu glasi: BENIGNE DEUS CONTERENS BELLA FIAT PAX FIRMA IN VIRTUTE TUA.¹¹¹

Oprema jeklenih zvonov KID

Jarmi, zobati ležaji in tečaji ter obesilni vijaki

V večini primerov so za obesitev jeklenih zvonov uporabili obstoječe nosilno ogrodje in jarme iz hrastovine z zobatimi tacami oziroma tečaji in ležaji. Ker so jekleni zvonovi imeli krono v obliki prirobnice in ne sestavljeno iz korenin, so se na jarem pritrdjevali

¹⁰⁸ Ambrožič, *Terenski zapiski zvonov*, zv. 3, Gora Oljka, 2006.

¹⁰⁹ Ambrožič, *Župnijska cerkev sv. Fabijana in Boštjana ter sv. Jerneja v Kočevju in njene podružnice*, str. 76.

¹¹⁰ NSAM, Škofijska pisarna, š. D V, Slovenske Konjice, m. Koblju.

¹¹¹ Dobrotljivi Bog, ki zatiraš vojne, naj v tvoji moči mir postane trden. NSAL 5, š. 349, Zvonovi, Popis zvonov 1931/1932, D Semič, Ž Črnomelj.

Mojster F. Torkar levo spodaj pri velikem zvonu z livarskimi sodelarvci leta 1921 (hrani Stanko Čop).

s po štirimi vijaki, peti – sredinski vijak pa je obenem držal tudi obesilo za kembelj. Zaradi obesilnih vijakov, ki so nadomestili vezi, so morali obstoječe hrastove jarme trikrat prevrtati, ob stranicah na sredini pa izdolbsti. Prvi načrt za dobavo obesilnih vijakov so pri KID napravili za ž. c. na Koroški Beli 19. septembra 1917.¹¹²

Sprva so izdelovali klasične zobate tace, ki so tekle po horizontalnih zobatih ležajih.¹¹³ Da bi olajšali zvonjenje, so pri KID naredili načrt za nove zobate tace in konveksne zobate ležaje.¹¹⁴ Zaradi obesitve zvonov v različnih ravneh so morali izdelovati tudi nosilne konzole, ki so se z vijaki pritrdile pod tramove.¹¹⁵

Kemblji in njihova obesila

Zven jeklenih zvonov ni tako doneč kot je pri bronastih. Tega so se zavedali tudi njihovi snovalci. Za začetek načrtovanja kembljev jim je služil od zvonarne Samassa pridobljeni načrt za ploščati kem-

belj z obesilnim ušesom.¹¹⁶ Kmalu so naleteli na težave, saj je bil Samassov načrt uporaben le za veliki zvon, ne pa tudi za ostale, če so naročniki želeli imeti umerjeno zvonjenje, pri katerem vsi zvonovi nihajo z enako frekvenco. V tem primeru so morali podaljšati kembljev podaljšek v sorazmerju z nihalnim časom zvona. Kmalu so pridobili tudi načrt za ušesni ploščati kembelj neznanega izdelovalca.¹¹⁷

V večini primerov so pri montaži jeklenih zvonov uporabili kar kovane ploščate ušesne kemblje odvzetih bronastih zvonov z okoli 120–130 HB [Brinell-härte] trdote. Problem pa je nastal povsod tam, kjer so naročili izrazito večje jeklene zvonove, ki so zahtevali nove kemblje.

Porajajoči izzivi so pri KID sprožili proces načrtovanja povsem novih kembljev za jeklene zvonove. Prvi načrt za lopatičasti okrogli kembelj, ki ima stabilnejše težišče kot ploščati, je 15. novembra 1917 narisal Schwarz.¹¹⁸ Dva dni kasneje je zasnoval na osnovi predhodno navedenega kemblja njegovega lopatičastega osmerokotnega brata, ki je bil načrtovan za osnovni zvon a¹ s premerom 1016 mm.¹¹⁹

¹¹² GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 411, Načrt za obesilne vijake za ž. c. Koroška Bela, Jesenice Fužine, 19. 9. 1917.

¹¹³ GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 414, Načrt za zobato taco (tečaj) in horizontalni zobati ležaj, brez številke in datacije.

¹¹⁴ GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 413, Načrt za zobato taco (tečaj) in konveksni zobati ležaj, brez št., Jesenice Fužine, 13. 12. 1918.

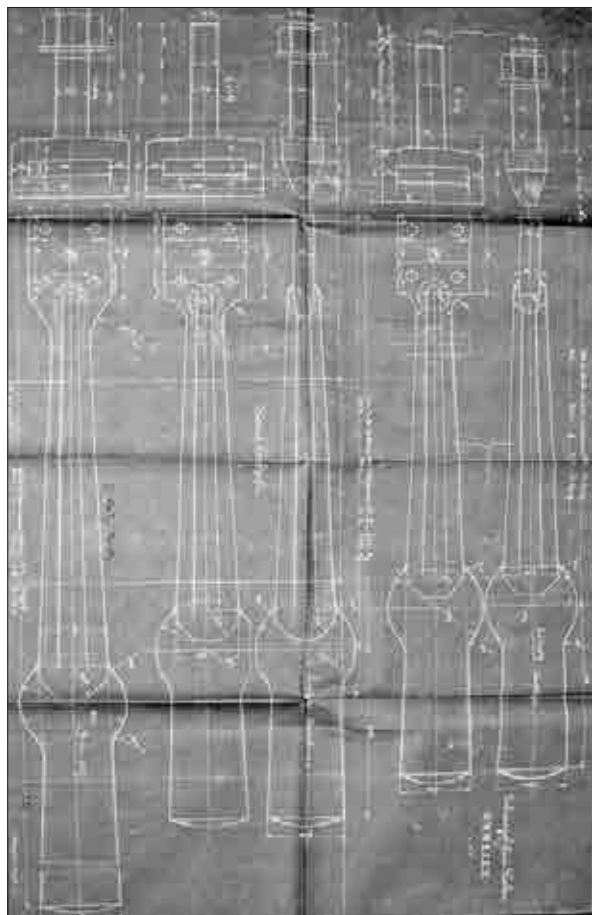
¹¹⁵ GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 414, Načrt za nosilno konzolo z zobatim ležajem, brez številke in datacije.

¹¹⁶ GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 414, Načrt za ušesni ploščati kembelj ljubljanske zvonarne Alberta Samasse.

¹¹⁷ GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 414, Načrt za ušesni ploščati kembelj neznanega izdelovalca.

¹¹⁸ GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 411, Načrt za lopatičasti okrogli kembelj z okroglo betico, št. 1019, Jesenice Fužine, 15. 11. 1917.

¹¹⁹ GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 411, Načrt za lopatičasti

Načrt za okrogle kemblje z okroglimi beticami in lopaticami (hrani GMJ).

Ker ploščati ušesni kemblji ob udarcu radi opletajo sem ter tja, so načrtovalci za III. prototipno serijo zvonov napravili načrte za okrogle kemblje z okroglimi beticami in lopaticami za pritrnitev na usnje in obesilni mehanizem.¹²⁰ Da bi rešili problem z opletnjem, so načrtovali novo serijo iz jekla ulitih profiliranih kembljev z lopaticami, ki so bili dokaj podobni ploščatim, le da so imeli posnete robove.¹²¹ Bili so masivni in predimenzionirani. Zaradi njih so jekleni zvonovi dobili močne udarne tone, ki so na daljavo bolj slišni od udarnih tonov bronastih zvonov. Zvena alikvotnih tonov pa tudi ti kemblji niso mogli popraviti. Ker je barva zvena v veliki meri odvisna od trdote udarnega mesta betice kemblja, so v okrogle betice zvrtili luknje in vanje vstavili vložke iz medenine. Na ta način so jekleni zvonovi dobili nekoliko mehkejši

glas. Slaba stran tovrstnih udarnih vložkov pa je bila v tem, da so se sčasoma obrabili in jih upravitelji cerkva niso pravočasno nadomestili z novimi. Nazadnje so se tudi pri KID povrnili k ploščatim lopatičastim kembljem, ki so jih izdelovali iz litega jekla.¹²²

Posebno pozornost so pri KID posvetili tudi načrtovanju obesil za dvojni pregib kemblja.¹²³ Leteči kemblji s podaljškom so bili v zvonove lahko vpeti na tri načine. Če je šlo za ušesni kembelj, je bil lahko vpet na obesilni mehanizem z eno osjo, drugo os pa je tvorilo kar kembljevo uho, zato sta v tem primeru nastali dve pregibni mesti, ki ju je povezoval usnjeni pas. Ušesni kembelj pa je bil lahko vpet tudi v obesilni mehanizem, ki je imel dve osi. V tem primeru so nastala tri pregibna mesta; dva na obesilnem mehanizmu in tretje na kembljevem ušesu. Lopatičasti kemblji so lahko imeli le en pregib, in sicer na osi obesilnega mehanizma. V tem primeru zven ni bil idealen, ker je bilo takšno vpetje kemblja relativno togo in ni ustrezno amortiziralo sil in vibracij, ki nastanejo ob udarcu kemblja na zvon. Tega problema so se zavedali tudi pri KID, zato so za lopatičaste kemblje načrtovali obesilni mehanizem s prvo togo in drugo gibljivo osjo, ki sta kemblju ob udarcu na zvon omogočali dvojni pregib in s tem večjo amortizacijo sil.

Načrti za obesitev jeklenih zvonov v zvonikih in na razstavah

Jekleni zvonovi so bili zaradi že opisanih razlogov večji od bronastih, zato so marsikje morali za njihovo obesitev dodobra predelati ali pa na novo narediti nosilno ogrodje z dodatnimi konzolami ter napraviti nove kovinske jarme s konveksnimi tečajji, ki so jih zaradi lažjega zvonjenja zasnovali pri KID. Tovrstne predelave zvonске opreme so inženirji zelo tankovestno načrtovali, saj so ponekod le s težavo ustregli apetitom naročnikov, ki so v relativno majhne zvonike želeli obesiti velike zvonove. Zaradi obesitve večjih jeklenih zvonov so marsikje morali tudi gradbeno utrditi zvonike in vanje vgraditi jeklene traverze. Takšen poseg so morali narediti tudi v domači ž. c. sv. Lenarta na Jesenicah, za kar so pripravili kar dva načrta.¹²⁴ Ohranjeni so tudi načrti za obesitev zvonov na jeseniški Savi, Koroški Beli, Dovjem, v Dobrniču, Ljubnem, Horjulu, Podbrezjah, Zasipu, Kamniku, Hočah, Poljčanah, Špitaliču pri Kamniku, Polju pri Ljubljani, Bohinjski Bistrici, Podgorju na avstrijskem Koroškem in za nekatere zvonike na Hrvaškem. Posebno skupino sestavljajo načrti kovinskega nosilne-

osmerokotni kembelj z okroglo betico, št. 1022, Jesenice Fužine, 17. 11. 1917.

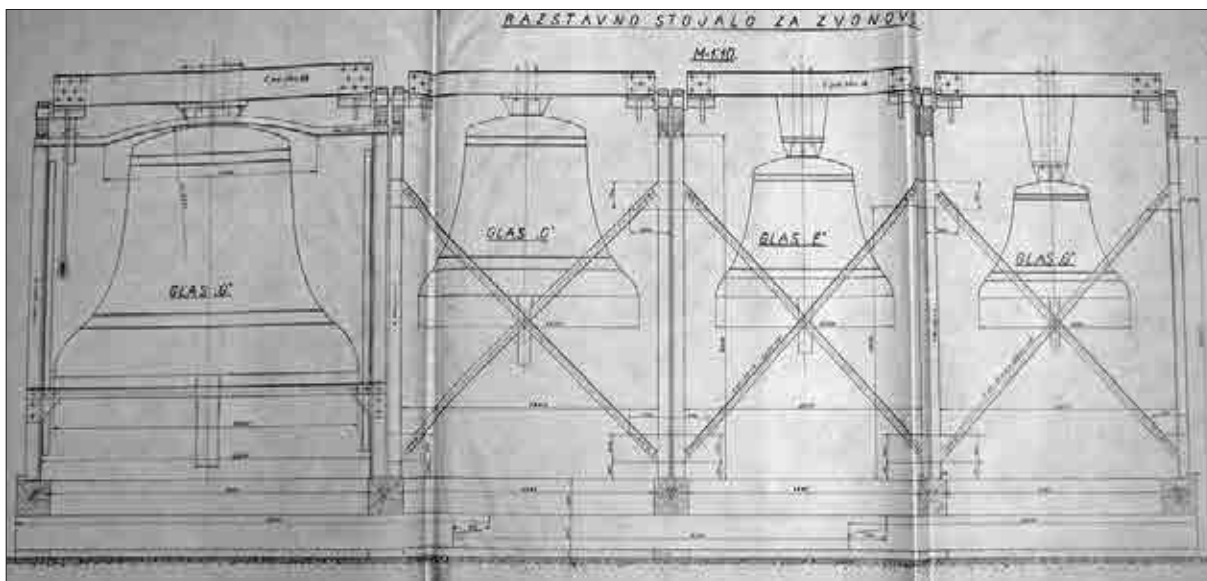
¹²⁰ GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 412, Načrt za lopatičaste okrogle kemblje z okroglimi beticami in podaljški, št. 1021, Jesenice Fužine, 1. 3. 1918.

¹²¹ GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 412, Načrt za lopatičaste osmerokotne kemblje z okroglimi beticami in podaljški, št. 1018 in 1020, Jesenice Fužine, 5. 3. 1918.

¹²² GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 413, Načrt za kembelj.

¹²³ GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 413, Načrt za obesilo kemblja, št. 1040, Jesenice Fužine, 7. 10. 1918.

¹²⁴ GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 412, Načrt za obesitev zvonov ž. c. Jesenice, brez št., Jesenice Fužine, 15. 6. 1918; m. 413, Načrt za obesitev zvonov ž. c. Jesenice, št. 1038, Jesenice Fužine, 14. 12. 1918.

Načrt za razstavno stojalo zvonov za ž. c. Device Marije v Polju (brani GMJ).

ga ogrodja za jeklene zvonove KID, ki so služili za njihovo namestitvev na sejmiščih.¹²⁵

Pomisleki glede nabave jeklenih zvonov

Odločitev za jeklene zvonove je skladatelj in zvonoslovec dr. Franc Kimovec pripisoval skromnim gmotnim razmeram, v katerih so se v prvih povojnih letih znašle župnije in podružnične soseske. Za prvo silo je dopuščal le nabavo manjšega jeklenega zvona, ki bi se v doglednem času umaknil novim bronastim. O tem je zapisal: »Kaj so jekleni zvonovi, vsaj deloma tudi vemo. Tovarne in odjemalci jim slavo pojo, nekateri jih malodane stavijo v isto vrsto z bronastimi; tovarne zaradi zaslužka, naročniki zaradi tega, ker bi nihče rad ne priznal, da je dobil slabo blago ali vsaj ne prvovrstnega. Toda kljub vsem nasprotnim trditvam, vsemu pomirjevalnemu zatrjevanju in strokovnjaškim (?) izjavam trdimo, da jekleni zvonovi bronastih v ničemer ne dosegajo.«¹²⁶ Kimovec je v navedenem članku ugovarjal, da bi bili jekleni zvonovi trpežnejši od bronastih, kar pa se je v naslednjih desetletjih izkazalo za resnico, saj jekleni zvonovi le redko počijo. Zlasti je opozoril na oksidacijo litine in z njo povezano rjo. Za zaščito pred njo so zvonove premazali s posebnim premazom, ki pa je zdržal le nekaj desetletij, po drugi strani pa je dodatno dušil zvok. Najvažnejši argument je bil glasbeni, saj jekleni zvonovi glasovno daleč zaostajajo za bronastimi. Nimajo tako dolgega izdonevanja, sozvočje alikvotnih tonov pa je izjemno redko. Izjema so le nekateri veliki jekleni zvonovi.

¹²⁵ GMJ, Arhiv KID, Serija Načrti, m. 413, Načrt za obesitev zvonov za razstavo, brez št., Jesenice Fužine, 21. 4. 1921.

¹²⁶ Kimovec, Novi zvonovi. Bron ali jeklo?, str. 70.

Vtisi in ocene naročnikov

Naročniki so bili v glavnem zadovoljni z dobavljenimi jeklenimi zvonovi KID. Zadovoljstvo in zanos je zlasti opaziti pri posameznih župnikih in predstavnikih podružničnih sosesk. V Hinjah pri Žužemberku je župnik najprej že leta 1917 kupil originalni bochumski zvon, nato pa je številne podružnične cerkve v letih 1918–1928 postopoma oskrbel z jeklenimi zvonovi KID.¹²⁷ Decembra 1918 sta zadovoljstvo izrazila tudi tuhinjski in kamnogoriški župnik. Iz zahvalnih dopisov izvemo, da so že poleti 1918 prvi jeseniški zvonovi romali tudi na Hrvaško (Vojakovac, leta 1920 Kamanje), v začetku leta 1919 pa na Koroško. Po letu 1921 med naročniki srečamo evangeličanske župnije (Nova Pazova, Surčin pri Zemunu, Deč) in katoliške župnije z ozemlja Kraljevine SHS (Novi Bečej, Štrigova, Zagreb – Sv. Duh, Sultanska Poljana, Brdo na Kupi, Varcar Vakuf, Klanac u Pazarištu ...). Leta 1925 so ulili zvon tudi za srbsko pravoslavno cerkev v Komiću.¹²⁸

Božjepotna cerkev na Brezjah je sprva dobila III. prototipne jeklene zvonove, 28. avgusta 1918 pa so jih zamenjali trije novi, ki jih je KID ulila po bochumskem načrtu. Ljudje so sprva mislili, da so dobili nazaj bronaste zvonove.¹²⁹ Bronaste je cerkev ponovno dobila leta 1932, jekleni pa so šli v Šiško.

Pohvale za jeklene zvonove so leta 1919 prišle iz Stopič, Dragatuša, Šentilja, s Police, iz Dobrnica in Horjula. Leta 1920 so pohvale prišle iz Zasipa, Šen-

¹²⁷ Ambrožič, *Terenski zapiski zvonov*, zv. 3, Hinje, 2006.

¹²⁸ GMJ, arhiv KID, Serija Dopisi, m. 57, Dopisi iz navedenih krajev.

¹²⁹ *Slovenec*, 31. 8. 1918; *Domoljub*, 5. 9. 1918; GMJ, arhiv KID, Serija Dopisi, m. 57, Dopis p. Marijofila Holečka KID, Brezje, 20. 9. 1918.

tjakoba ob Savi, Kamnika in Šenčurja; leta 1921 pa iz Čirč, Češnjevka, s Soteske, iz Žleb, Brunka, Britofa, Praš, Sv. Jakoba na Petelincu in Škocjana pri Turjaku.¹³⁰ Leta 1922 je zadovoljstvo nad zvonovi izrazil rateski župnik Josip Lavtižar, ki je bil tudi sam zvonoslovec in pisec knjig o zvonovih v dekanijah Radovljica in Kranj. Zapisal je: »Marca 1922 smo dobili 4 jeklene zvonove, glasovi es-g-hes-c, teže 1225, 640, 485 in 242 kg. Vsak posamezen glas je dobro zadet, intervali so pravilni, resonanca traja od 20–30 sekund, skupno zvonjenje pa tvori prijetno harmonijo.«¹³¹ Pohvale so prišle tudi iz Kranjske Gore, Podkorena, Prežganja in Banja Loke. Leta 1923 je jeklene zvonove za ljubljansko cerkev sv. Jožefa skladatelj Stanko Premrl ocenil z besedami: »Zvonovi c, d, e, g so glede na intonacijo čisto zadeti in tvorijo zelo ubrano melodično zvonilo. Pri jeklenih zvonovih običajna votlost in krhkost tona se tu komaj nekoliko opazi.«¹³² Istega leta sta pohvali prišli iz Deča in Vidma pri Krškem. Leta 1924 so zvonove pohvalili v Kapelah, Slivnici pri Celju, Guštanju (Ravne na Koroškem), Št. Vidu pri Grobelnem in Sevnici. Iz dopisov je razvidno, da je ocene zvonov v večini primerov zahtevala KID.¹³³

So pa posamezni župniki z bolj tenkočutnim poslušom ugotovili, da se nekateri jekleni zvonovi ne ujemajo med seboj, zlasti pa ne z ohranjenim bronastim. Vzroka za to sta bila dva: nenatančno opravljene meritve obstoječega zvona in serijsko ulivanje jeklenih zvonov, pri čemer se ni dovolj pazilo na njihovo zvočno kakovost. Župniki so tudi opazili, da se od blizu razloči, da so zvonovi »železni«, od daleč pa so bili bolj slišni od bronastih, vendar pa niso tako brneli (Izlake). Opazili so tudi razliko v moči velikih zvonov v odnosu do manjših (Dol) in zamolklost posameznih zvonov (Goriče).

Težave, ki so se pojavljale pri obešanju večjih jeklenih zvonov, smo že omenili. Največ pripomb je šlo na račun težkega in neenakomernega zvonjenja s posameznimi zvonovi (Šentjernej). Botrovale so mu zlasti težave s prekratnimi (Predoslje, Kamnik, Žlebe, Ljubljana – Sv. Jakob) ali prelahkimi kembliji (Ljubljana – Polje). Pri lopatičastih okroglih masivnih kembliji se je tudi dogajalo, da medeninasti čepi v beticah niso bili dovolj čvrsto nameščeni (Žiganja vas pri Križah).¹³⁴

Cena jeklenih zvonov je ob koncu leta 1918 znašala 3,5 K/kg, a je že v začetku leta 1919 začela nara-

ščati in je ob koncu leta znašala 8 K/kg za večje in 8,5 K/kg za manjše zvonove. Stopiški župnik Žitnik je zato odpovedal naročilo za dva zvona,¹³⁵ nekateri pa so prosili za odlog plačila. Leta 1923 je bil dobavni rok za naročene zvonove 5–6 mesecev, v prvi polovici leta 1924 3 mesece, v drugi pa 6–8 tednov. V naslednjih letih je povpraševanje po jeklenih zvonovih postopoma ugašalo, zato so jih tudi prenehali ulivati.

Sklepna misel

Resnici na ljubo so se jekleni zvonovi KID do današnjega dne obdržali kot relativno trpežni instrumenti, saj so le redki od njih počili. Seveda pa jim čas v prihodnje zaradi korozije ne bo prizanašal, kar se kaže zlasti na tistih jeklenih zvonovih, ki so v zvonikih pri linah izpostavljeni dežju in snegu ter imajo že nažrto povrhnjico. V porozno litino zaradi tega vstopa voda, ki posledično pospešuje njihovo rjavenje in razpadanje.

Ob nabavi so bili mišljeni kot začasna »rešitev«, a so zaradi neugodnih ekonomskih časov po obeh svetovnih vojnah ostali. Ljudje so se nanje privadili, čeprav so številni od njih glasovno neustrezni. Kot taki ostajajo spomenik svojega časa in truda livarskega mojstra Franca Torkarja, ki jih je s sodelavci ustvaril.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

GMJ, arhiv KID – Gornjesavski muzej Jesenice, arhiv Kranjske industrijske družbe
 Serija Knjige, Železo-livarna, začeto 1. maj 1923.
 Serija Dopisi, m. 57, Dopisi župnij KID.
 Serija Personalna, m. 52, Matična knjiga delovodij in Matična knjiga obratovodij, Personalni listi.
 Serija Načrti, m. 411–414, Livarna zvonovi.
 t. e. 57, Jekleni zvonovi 1918–1928.
 t. e. 132, a. e. 976, Livarna.

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
 ŠAL, Škofijski arhiv Ljubljana, Fond Spisi V, š. 349, Zvonovi, Popis zvonov 1931/1932.

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor
 Fond Škofijska pisarna, š. D XXVI, Dravograd.

ZASEBNI VIRI

Ambrožič, Matjaž: *Terenski zapiski zvonov*, zv. 1–5.

¹³⁰ GMJ, arhiv KID, Serija Dopisi, m. 57, Dopisi iz navedenih krajev.

¹³¹ GMJ, arhiv KID, Serija Dopisi, m. 57, Dopis Josipa Lavtižarja KID, Rateče, 19. 7. 1922.

¹³² *Slovenec*, 19. 9. 1923.

¹³³ GMJ, arhiv KID, Serija Dopisi, m. 57, Dopisi iz navedenih krajev.

¹³⁴ GMJ, arhiv KID, Serija Dopisi, m. 57, Dopisi iz navedenih krajev.

¹³⁵ GMJ, arhiv KID, Serija Dopisi, m. 57, Dopis Župnije Stopiče KID, Stopiče, 22. 10. 1919.

ČASOPISI

Domoljub, 1918.
Slovenec, 1918.

LITERATURA

- Aljaž, Jakob: *Dovška župnijska kronika 1889–1923*. Ljubljana: PD Dovje – Mojstrana, 1989.
- Ambrožič, Matjaž: *Zvonarstvo na Slovenskem. Acta Ecclesiastica Sloveniae*, 15, 1993.
- Ambrožič, Matjaž: *Župnijska cerkev sv. Fabijana in Boštjana ter sv. Jerneja v Kočevju in njene podružnice*. Kočevje: Župnija Kočevje, 2003.
- Bakrene pavke naj se darujejo v vojne namene. *Ljubljanski škofijski list*, 50, 1915, št. 9, str. 103.
- Gnirs, Anton: *Alte und neue Kirchenglocken. Band 1*. Wien: Kunstverlag Anton Schroll & Co., 1917; *Band 2*. Karlsbad und Leipzig: Verlag von Walther Heinisch, 1924.
- Izločevanje umetniških in spomeniških predmetov iz vojne kovinske zbirke. *Ljubljanski škofijski list*, 51, 1916, št. 8, str. 91–92.
- Jekleni zvonovi. *Ljubljanski škofijski list*, 51, 1916, št. 11, str. 115.
- Katalog zvonov. *Ljubljanski škofijski list*, 51, 1916, št. 3, str. 30; št. 6, str. 73.
- Kimovec, Franc: Novi zvonovi. Bron ali jeklo? *Cerkveni glasbenik*, 43, 1920, str. 69–73.
- Krajevni leksikon Dravske banovine*. Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona Dravske banovine, 1937.
- Kramer, Kurt: *Glocken in Geschichte und Gegenwart. Band 1*. Karlsruhe: Badenia Verlag, 1986; *Band 2*. Karlsruhe: Badenia Verlag, 1997.
- Mohorič, Ivan: *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1970.
- Nakup bakra. *Ljubljanski škofijski list*, 51, 1916, št. 1, str. 8–9.
- Oddaja cerkvenih kovinskih izdelkov. *Ljubljanski škofijski list*, 52, 1917, št. 6, str. 63–64.
- Oddaja zvonov II., *Ljubljanski škofijski list*, 52, 1917, št. 9, str. 95.
- Oddaja zvonov vojni upravi. *Ljubljanski škofijski list*, 51, 1916, št. 6, str. 65–68.
- Samassa, Maks: K zgodovini zvonarstva v Ljubljani. *Kronika*, 1, 1934, št. 3, str. 174–179.
- Svoboda, Henrik: *Zvonarstvo v Sloveniji. Sejemski vestnik ljubljanskega velesejma 1924*, Ljubljana, 1924, št. 4, str. 73.
- Walter, Karl: *Glockenkunde*. Regensburg und Rom: Verlag von Fridrich Pustet, 1913.
- Weissenbäck, Andreas in Josef Pfundner: *Tönendes Erz. Die abendländische Glocke als Toninstrument und die historischen Glocken in Österreich*. Graz, Köln: Verlag Hermann Böhlhaus Nachf., 1961.
- Zvonovi v vojne namene. *Ljubljanski škofijski list*, 50, 1915, št. 11, str. 124–125.

Zvonovi. *Ljubljanski škofijski list*, 51, 1916, št. 9, str. 98–99.

INTERNETNI VIRI

- <https://de.wikipedia.org/wiki/B%C3%B6hler-Uddeholm> (pridobljeno 5. 11. 2015).
- https://de.wikipedia.org/wiki/Liste_von_Glockengie%C3%9Fereien (pridobljeno 4. 10. 2015).

S U M M A R Y

Cast steel bells of the Jesenice Ironworks of the Carniolan Industrial Company

This year marks the 100th anniversary of the first requisition of copper bells during the First World War, which led the Jesenice Ironworks of the Carniolan Industrial Company to launch the production of cast steel bells. Eight times cheaper than their copper counterparts, steel bells became a highly sought-after commodity among churches after the war. Master founder Franc Torkar and the ironworks' leadership saw a huge business opportunity and set to work. It took them less than a year to "solve" numerous problems that arose in developing and designing cast steel bells, into which the Carniolan Industrial Company incorporated all its technical, technological and musical knowledge. After nine months of elbow grease and upon realisation that cast bell production required substantial experience and tradition, they ultimately abandoned their own development of cast steel bells and adopted the well-established design of the Bochum steel foundry, which they modified several times for their own purposes.

The first cast steel bell in Jesenice was experimentally produced on 6 June 1916, almost concurrently with the first wave of requisitions, and probably according to the designer's plan, which displayed a markedly insufficient knowledge of bellfounding. The oldest known design for Jesenice's steel-bell Prototype I was drawn up on 9 October 1917 by Torkar's assistant Schwartz. Torkar and Schwarz designed steel-bell Prototype II on 2 October 1917, probably on the basis of an obtained sketch that has been lost. Due to the poor sound quality of the Prototype II series, Torkar and his associates decided in early December 1917 to design steel bells on the basis of the copper bell cross-section. Ultimately, they hit a dead end working on the design for Prototype III. At the end of February 1918 disproportionately large diameters, thicknesses and weights as well as excessively

intense strike tones of Prototype III led Torkar to undertake parallel designs of cast steel bells in thin cross-sections. The development of Prototype IV must have proved a daunting task. After unsuccessful attempts to come up with a satisfactory result, Torkar and his associates had no other option but to resort to a well-tested method of steel bellfounding. The ultimate solution for the Carniolan Industrial Company came in June 1918, with the acquisition of the design devised by the steel foundry Bochumer Verein für Gußstahlfabrikation, which the Jesenice Ironworks partially modified and improved. The second modification of the design for the bell with the strike tone a¹ was made on 21 January 1919. The bell was renamed “Modell neu”. The technical develop-

ment of Jesenice’s cast steel bells came to a completion on 9 December 1922, with engineer Bachmann’s third design for a new bell with the strike tone a¹ weighing 480 kg.

The poor sound quality of steel bells, coupled with the risk of corrosion, left authorities on bells, in particular Dr. Franc Kimovec, with major doubts over their cost-effectiveness. Nonetheless, people and many parish priests embraced them as a satisfactory solution, given that the financial situation at the time did not leave much leeway for the purchase of new copper bells. The Jesenice Ironworks engaged in bellfounding in the period 1916–1929 [1930], during which it produced about 2200 cast steel bells.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 792.077(497.4Jesenice)"1918/1940"

Prejeto: 6. 6. 2016

Aljaž Pogačnik

univ. dipl. um. zgod., višji kustos za kulturno zgodovino in galerijsko dejavnost,
Gornjesavski muzej Jesenice, Cesta Franceta Prešerna 45, SI-4270 Jesenice
E-pošta: aljaz.pogacnik@gmj.si

Jeseniška Talija v času med obema vojnama in repertoarji posameznih odrov

IZVLEČEK

Članek obravnava gledališko dejavnost na Jesenicah v času med obema vojnama, ko je sočasno delovalo več gledaliških skupin. Ta oblika množičnega kulturnega udejstvovanja predstavlja začetek kulturnega preporoda na Jesenicah. Prva dokumentirana slovenska organizirana gledališka dejavnost se je na Jesenicah začela že leta 1897 z ustanovitvijo Katoliškega delavskega izobraževalnega društva. Z dramskimi sekcijami so kmalu nato začele tudi druge delavsko prosvetne organizacije, kot sta Sokol in Svoboda, ki sta svoj razcvet doživeli v času med obema vojnama. Jeseniške kulturne organizacije so pri oblikovanju svoje programske politike skoraj v vseh svojih razvojnih stadijih kobile med estetskimi ter trenutnimi družbenimi, gospodarskimi in političnimi cilji.

KLJUČNE BESEDE

Amatersko gledališče, gledališko društvo, delavski oder, katoliški oder, sokolski oder, repertoar, kulturno delovanje.

ABSTRACT

THEATRICAL ACTIVITY IN JESENICE IN THE INTERWAR PERIOD AND REPERTOIRES OF INDIVIDUAL THEATRES

The paper discusses theatrical activity in Jesenice during the period between the World Wars, in which several theatrical groups operated at the same time. This form of mass cultural participation constitutes the beginning of Jesenice's cultural revival. The first documented organised Slovenian theatrical activity in Jesenice began already in 1897, with the founding of the Catholic Workers' Educational Club. Drama sections were soon also initiated by other workers' educational organisations, such as Sokol and Svoboda, which reached their peak in the interwar period. In developing their programme policies, Jesenice-based cultural organisations oscillated during almost every development phase between aesthetic and current social, economic and political objectives.

KEY WORDS

Amateur theatre, theatre club, workers' stage, Catholic stage, Sokol stage, repertoire, cultural activity

Gledališka dejavnost, ki se je na Jesenicah izoblikovala na prelomu iz 19. v 20. stoletje kot ena izmed glavnih zvrsti posvetne kulturne dejavnosti, ostaja še dandanes del splošne gledališkega človeka. V obliki amaterskega gledališkega odra je odkril način uredničevanja ustvarjalnih, oblikovnih in estetskih napetosti.

Poleg že obstoječe literature, različnih kritik in člankov sočasnega časopisja so mi bila pri raziskovanju razvoja jeseniške Talijske v oporo pričevanja posameznih igralcev in režiserjev. Predvsem pa sem se oprl na arhiv Svobode oziroma Enakosti ter zbirko gledaliških plakatov in gledaliških listov, ki jih hrani Gornjesavski muzej Jesenice. Kakšnih bolj podrobnih ali zanesljivejših dokumentov o gledališki dejavnosti na Jesenicah zlasti v zgodnejšem obdobju žal ni ohranjenih. Priloženi seznam repertoarjev jeseniških medvojnih odrov sestavljajo le tiste premierne dramske uprizoritve, ki so izpričane tudi v virih, literaturi in periodiki. Več dramskih del zagotovo ni zajetih na tem seznamu, saj iz posameznih letnih poročil o delovanju društev razberemo, da so dramski odseki na sezono povprečno odigrali okoli 6 novih oziroma skupaj z reprizami vsaj okoli 20 predstav, zato lahko sklepamo, da se bo z odkritjem novih arhivskih virov še dopolnil.

Plakat Gledališkega društva Aljaž iz leta 1939 za predstavo *Plavž* jeseniškega dramatika Franceta Kljnarja (GMJ, Zbirka plakatov, GMJ; M-0002059).

Jeseniške gledališke skupine

Gledališče je v času med obema vojnoma predstavljalo različnim jeseniškim strokovnim, verskim in političnim organizacijam glavni mehanizem za vzpostavljanje in utemeljevanje političnega prostora slovenstva. Mlajši generaciji je pomenil celo prvi stik s pisano slovensko besedo oziroma književnostjo in kulturo. Programska politika posameznih odrov je skoraj v vseh svojih razvojnih stadijih kolebala med estetskimi ter trenutnimi družbenimi in političnimi cilji. V veliki meri je bila odvisna od posameznih režiserjev in igralcev, ki so bili večinoma tudi strankarsko opredeljeni. Kljub temu so igralci v nekaterih predstavah dosegli tudi umetniško izraznost. Na Jesenicah je bilo v začetku 20. stoletja več gledaliških skupin, ki so po 1. svetovni vojni nadaljevale s svojim delovanjem. Med najbolj dejavnimi je bilo Gledališko društvo, katerega člani so v sezoni 1918/1919 izvedli kar 13 premier in 28 predstav.¹ Vodstvo je dalo prednost predvsem slovenskim dramskim delom. Ob pregledu repertoarja ugotovimo, da je jeseniško Gledališko društvo uprizarjalo predvsem dela, ki so nakazovala prizadevanja za dvig umetniške ravni gledališča po vzoru ljubljanskega poklicnega prosvetnega odra. K zavidljivi ravni kvalitete posameznih predstav so zlasti pripomogli Jakob Špicar kot režiser in igralci Ivan Potrato, Fedor Gradišnik in Janez Ivan Cesar kot glavni nosilci moških vlog.² Kvaliteto jeseniškega Gledališkega društva je opazil tudi poročevalec Slovenskega naroda, ki je med drugim zapisal: »Gledališko društvo na Jesenicah je med najbolj vztrajno delavnimi in zaslužnimi v Sloveniji. Njegov razvoj pod vodstvom gosp. Špicarja je očividno in vzorno plodonosno... Jeseniško gledališko društvo je vedno korakalo z duhom časa naprej, zasledovalo je zgodovinske momente in praznovalo vedno med prvimi, časih tudi prvo zgodovinske narodne jubileje. Delalo ni samo zase, ampak podpiralo vsa kulturna stremjenja na dramskem polju... Gledališko društvo na Jesenicah ima že svoje stalno občinstvo, ki si ga je samo vzgojilo...«³

¹ *Slovenski narod*, l. 52, št. 230, 3. 10. 1919, str. 3.

² Jakob Špicar je bil hranilniški uradnik, deloval pa je tudi kot dramski igralec, ljudski dramatik, igralec in režiser. Gledališko društvo je delovalo pod njegovim strokovnim in umetniškim vodstvom vse do leta 1922. Potrato je že leta 1899 nastopal kot poklicni igralec v Deželnem gledališču v Ljubljani, nato pa je v letih 1906–1909 igral pri Slovenskem narodnem gledališču v Trstu. Na Jesenice je prišel po 1. svetovni vojni. Služboval je kot občinski uradnik. Fedor Gradišnik je bil po poklicu lekarnar, deloval pa je tudi kot pripovednik, dramatik, prevajalec, igralec in režiser. V jeseniškem Gledališkem društvu je deloval tri sezone, nato pa se je vrnil v Celje, kjer je postal eden glavnih organizatorjev in pobudnikov mestnega gledališkega ustvarjanja ter eden prvih igralcev in režiserjev celjskega amaterskega gledališča. Septembra leta 1919 je zaradi službene premostitve, tedaj je bil namreč železniški uradnik, na Jesenice prišel Ivan Janez Cesar, ki je kmalu postal prvak ljubljanske Drame in kasnejši dobitnik Prešernove nagrade (Pogačnik, *Jeseniška Talijska*, str. 19–20).

³ *Slovenski narod*, l. 52, št. 230, 3. 10. 1919, str. 3.

ALJAŽ
Pevsko in glasbeno društvo na Jesenicah, Krekov dom

Priredi
na narodni praznik 1. decembra ob 20. uri

STILMODSKI ŽUPAN

Drama v 3. delanju. — Spisal Maurice Maeterlick.

OSEBE:

Giri van Belle, župan Stilmudski	Markel Jože
Bela, njegova ml.	Šimic Paul
Floriz, njegov sin	Smotil Dago
Beron pl. Ruchov	Brianceli Janez
Oton Hilner, poročnik, županov zet	Natlačen Eric
Karl pl. Schauberg, poročnik	Kapus Gili
Klaus, vrtnar	Došenil Dika
Opčinski sluga	Aljar, Rudl
Jean Gilson, učitelj	Jerdit
Sluga Firmin	Plešar Franc
Nemški vojak	Kini Tene

Vrli se v Stilmudu, majhnem mestu Belgije v času svetovne vojne. — Prvo dejanje se prične ob 10. uri in se konča opoldne. Drugo dejanje od 2. ure do 4. ure pop. Tretje od pol 6. ure do 7. ure zvečer istega dne.

Cene dramske!

Vabi ODBOR.

Plakat Pevskega in glasbenega društva Aljaž iz leta 1933 za predstavo Stilmudski župan (GMJ, Zbirka plakatov, GMJ; M-0002041)

Gledališko društvo je konec leta 1922 po odhodu Špicarja zamrlo, zato se je jeseni v okviru jeseniškega Sokola osnoval gledališki odsek, v katerega so se vključili predvsem igralci razpadlega društva.⁴ Večinoma so ponavljali repertoar Gledališkega društva.

Po 1. svetovni vojni je tudi Katoliško delavsko prosvetno društvo,⁵ ki je kot prvo konec 19. stoletja

⁴ *Jutro*, l. 3, št. 298, 17. 12. 1922, str. 2.

⁵ Katoliško delavsko prosvetno društvo je 8. septembra 1930 dobilo svoje prostore v novo zgrajenem t. i. Krekovem prosvetnem domu. Sama stavba je poleg ostalih društvenih prostorov obsegala tudi gledališko dvorano s koritom za orkester ter prostorom za kulise. Zato se je za dramsko sekcijo Katoliškega delavskega prosvetnega društva v tem času začel

Del. kulč. društvo „ENAKOST“ • Jesenice

priredi na Silvestrovo, dne 31. decembra 1934,
ob 8. uri zvečer, v Delavskem domu na Savi
gledališko predstavo

UTOPLJENEC

Spisal: Nestroy. Prevadel: B. Blahy. Predstavo vodi: Vencelj Pečko.
Vestnogra v 3. delj.

OSEBE:

Stefan, kapitalist	Oblak A.
Štefan	Srdelj I.
Meblé, njegov prijatelj	Štraco D.
Štefica	Župan A.
Vadstova	Walt A.
Laka, Štefina ljubavnica	Štradišar V.
Baba, najstarejša Štefanova posvetna	Štradišar P.
Kaltrica, njegova nečakinja	Vask M.
Notar	Bakar T.
Anton	Noč V.
Franc, uslužbenec pri Štefanu	Koren T.
Miska	Litavci V.
Čeči Macej pri Babi	Guzeš A.
Drugi sluga pri Babi	Molnec A.

Prvo dejanje se vrši pri Štefanu. Drugo in tretje pri čehi posejici na pristanišču Babi.

Kupleti: Krojač • Ševljari • Spisal Grom • Šaljivi prizori.
Ob polnoči živa slika.

SOĐELIJE ORKESTER KOVINARŠKE GŌDBE

Vstopnica 3, 0 in 4 Din. Vabi **ODBOR**

Plakat Delavskega kulturnega društva Enakost iz leta 1934 za predstavo Utopljenec (GMJ, Arhiv Delavskega gibanja).

na Jesenicah začelo z organizirano gledališko dejavnostjo, obudilo svoje delovanje. Člani gledališke sekcije so uprizorili med 20 in 30 predstav na sezono (premiere, ponovitve in gostovanja), od tega približno eno tretjino dram in misterijev oziroma verskih iger. Katoliški podeželski oder je želel biti predvsem jasen, pripoveden. Iz ohranjenega fotografskega gradiva je razvidno, da je to dosegel, poleg vsebinsko nezahtevnih iger, predvsem z bogato scenografijo in kostumografijo. Njegov repertoar je največkrat zelo nazorno izpostavljala razvade in vsakdanje človeške napake ter poudarjal in povečeval krščanske vrline. Leta 1933 se je dramska sekcija Katoliškega delavskega prosvetnega društva osamosvojila z ustanovnim občnim zborom Pevskega in glasbenega društva Aljaž,⁶ ki ga je dolga leta vodil France Klinar. V njem je deloval kot umetniški vodja, režiser in dramatik. Svoje predstave so še vedno pripravljali na odru Krekovega prosvetnega doma. Gledališka družina, ki je večinoma uprizarjala narodne igre, komedije z moč-

uporabljati tudi izraz Krekov oder (*Slovenec*, l. 58, št. 199, 31. 8. 1930, str. 5; *Slovenec*, l. 58, št. 205, 7. 9. 1930, str. 5; AS 137/III/4789, št. 893).

⁶ Društvo se je leta 1937 preimenovalo v Gledališko društvo Aljaž (SI AŠ 137/III/3256, št. 889).

Dramska sekcija jeseniške Svobode leta 1928 v prizoru iz Tucićeve Golgote v režiji Emila Kralja (Fototeka GMJ).

no moralnim poudarkom in verske igre, je pripravila tudi nekaj aktualnih dramskih del, kot sta bili npr. drama Mauricea Maeterlincka *Stilmondski župan* in drama Karla Čapka *Bela bolezen*. Maeterlinck s svojim delom opozarja na grozote še ne pozabljene prve svetovne vojne, Čapek pa v utopični drami v prenesenem pomenu izpostavlja spopad dveh svetovnih nazorov, v katerih se zrcalijo omejevanje duha, čustev in neizmerna želja po oblasti. Gledalci so obe drami dojemali predvsem v luči svetovnega razvoja dogodkov v takratni Evropi. To nam potrди tudi poročevalec časnika *Na mejah*: »Program mora biti času primeren. Letos mine 20 let, odkar se je končala krvava vihra. Koliko naših rojakov je ostalo na krvavih poljanah! Tem v spomin hočemo posvetiti nekaj predstav s protivojno tendenco, ki je danes, ko je zopet nastopila doba vojne napetosti, tako zelo potrebna. Na Jesenicah so zahteve večje kot v podeželju, saj tu je ljudstvo visoko inteligentno, zato je zahteva po dobrih in vsebinsko bogatih igrah tem večja... Bela bolezen bo za Jesenice senzacija, saj je delo, kakršnega ni videti vsak dan. To je drama, ki zahteva študija, dela in tehnične opreme.«⁷

Poleg prireditev na sokolskem in katoliškem odru so imeli Jeseničani možnost videti tudi predstave na delavskem odru, ki predstavlja pomembno razvojno in popularizacijsko stopnjo jeseniške gledališke dejavnosti. Svoje začetke ima v delavskem kulturnem

društvu Vzajemnost, ki je bilo ustanovljeno leta 1912 in v okviru katerega so realizirali več predstav ob raznih priložnostih. Kasneje so se preimenovali v Svobodo, a so leta 1933 zaradi nesoglasij z Zvezo Svobod v Ljubljani prekinili z delovanjem. Njegovi nekdanji člani so nato ustanovili Delavsko kulturno društvo Enakost.⁸ Delavski oder je v polnem razmahu zaživel šele junija 1920. Umetniško izrazni del jeseniškega Delavskega odra je predstavljal le dopolnitev pri utemeljevanju njegove družbene vloge. V arhivskih dokumentih Delavskega društva Enakost najdemo podatek, da so bili člani igralske sekcije, tako kot ostali člani društva, večinoma vpeti v razne delavske organizacije, znotraj katerih so uspešno širili komunistične ideje.⁹ Dramski ansambel je sicer pri oblikovanju gledališkega programa upošteval načelo, da igranje in petje ne moreta biti sama sebi namen, temveč morata dopolnjevati pravo proletarsko kulturno delo, a je zaradi pomanjkanja takšnih dram uprizoril več lahkotnejših dramskih del.¹⁰

Na začetku so si zaradi pomanjkanja usposoblje-

⁸ Delavsko kulturno društvo Enakost je bilo ustanovljeno 18. avgusta 1933 z ustanovnim zborom. Društvo je ostale podružnice Svobode o svoji ustanovitvi in nadaljnjem delovanju obvestilo s posebno okrožnico, ki je bila objavljena na platicah revije Književnost (*Književnost*, Vestnik Enakosti iz Jesenic. Iz zgodovine razpusta jeseniške Svobode, l. 2, št. 9, 1934; SI AS 137/III/3799).

⁹ GMJ Arhiv Delavskega gibanja; mapa 2, 1934–1941; Dežman, Delavska kulturna društva, str. 37.

¹⁰ Kreft, Proletarski oder, str. 5–7; Kreft, Repertoar proletarskega odra, str. 36–38; Petre, Proletarski odri, str. 21–22.

⁷ *Na mejah*, Jeseniška Talija za slovenski jezik, l. 3, št. 19, 1. 10. 1938, 3–4.

Dramska sekcija Delavskega kulturnega društva Enakost v predstavi Bratka Krefta Celjski grofje leta 1935 (Fototeka GMJ).

nega kadra pomagali kar s skupinsko režijo.¹¹ Eden izmed najvidnejših članov jeseniškega delavskega odra je bil tudi dramatik, predstavnik socialnega realizma Tone Čufar.¹² Za razliko od domačega jeseniškega delavskega občinstva, ki je v njegovih dramskih delih videlo in čutilo svoje lastno življenje in trpljenje,¹³ z njimi ni bila preveč zadovoljna Zveza Svobod. Njegovi dramatik je očitala nenavaden idealizem, ki nima nobene zveze z resničnim življenjem, saj naj bi v nekaterih delih že kar groteskno prikazoval nesmiselnost in pokvarjenost meščanske družbe.¹⁴

Zvrsti gledaliških del

Vse jeseniške gledališke družine so uprizarjale klasične oblike gledaliških del, kot sta komedija in tragedija. Gledališki sekciji sokolskega in katoliškega odra sta v poznih 20. letih 20. stoletja sočasno z ostalimi meščanskimi odri odkrili opereto. Takrat sta dokončno prelomili z repertoarjem, v katerem so se zrcalila razmerja med narodnostnimi in socialnimi vprašanji ali pa spodbujanje liberalnega in napredne-

ga duha, kar je bilo značilno za čas pred 1. svetovno vojno. Jeseniški pevski odsek Katoliškega društva je celo kot prvi izmed katoliških društev zveze jeseni leta 1928 izvedel slovensko opereto oziroma opero *Smiljana* Frana Serafina Vilharja.¹⁵ Pred 2. svetovno vojno je največji odmev doživela Simončič-Gregorčeva opereta *Erika*, ki so jo člani jeseniškega Sokola v prvih nekaj mesecih leta 1939 uprizorili kar sedemkrat. Naročeni so bili celo posebni vlaki, ki so pripeljali gledalce tudi iz bohinjskega in blejskega kota ter celotne Gornjesavske doline. Orkestru in zboru je dirigiral sam avtor, skladatelj Janko Gregorc.¹⁶ Kritik je v članku z naslovom Občinstvo želi opereto o izvedbi *Erike* zapisal: »Opereta je v vsakem pogledu odlično uspela. Izvrsten je bil sokolski orkester, še boljši so bili nosilci glavnih vlog, zelo dober je bil pevski zbor, v katerem močno prevladujejo basisti. Uprizoritev 'Erika' je pokazala, da ima Sokol zelo dobre igralce, godbenike in pevce, toda pevski zbor še ni izenačen. Manjka tudi nosilec junaških vlog, ljubimec in nadpovprečni pevec. Če bi imeli še tega, bi lahko dali še lepše in težje stvari na oder. Opereta 'Erika', ki so jo morali v razdobju nekaj dni trikrat uprizoriti pred nabito polno dvorano, je tudi pokazala igralcem smer, kakšne stvari občinstvo rado vidi in posluša. V dobi hudih razočaranj in težkih preizkušenj si želi nekoli-

¹¹ Škrli, *Dramska dejavnost*, str. 157–158.

¹² Škrli, *Zgodovinski razvoj*, str. 157.

¹³ Franc Škrli je o prvi uprizoritvi Čufarjeve drame *Jutranja molitev* zapisal: »*Delavstvo je delo navdušeno sprejelo, saj so na odru videli del svojega lastnega življenja in trpljenja v tovarni.*« (prav tam)

¹⁴ Cesar, Tone Čufar, str. 228.

¹⁵ *Vestnik Prosvetnih zvez Ljubljana-Maribor*, 1. 9, št. 10, 1928, str. 10.

¹⁶ Pogačnik, *Jeseniška Talija*, str. 23–24, 28–29.

Dramska sekcija jeseniškega Sokola leta 1932 ob uprizoritvi Zellerjeve operete Ptičar (Fototeka GMJ).

ko veselosti, glasbe in petja. Občinstvo ima dandanes v pogledu kulture in zabave večjo izbiro kakor prejšnja leta. Kino privablja staro in mlado, zato morajo tudi društvena gledališča dajati privlačne stvari na oder, če hočejo privabiti občinstvo ... Zdaj je stvar na pravi poti. Železo naj se kuje, dokler je vroče. Občinstvo, ki se bo navadilo prijetne toplote, bo rado prihajalo v Sokolski dom in bo hvaležno onim, ki mu bodo dajali lepe in užitke polne ure.¹⁷ Opereto bi v tem času lahko označili kot najmodernejšo obliko zabavne glasbe, ki je ponujala doživetje gledališke igre vedre nezapletene vsebine z obilico pevskih solističnih in zborovskih vložkov. S tem žanrom sta oba odra ohranjala dober obisk predstav.

Člani dramske sekcije Svobode oziroma kasneje Enakosti so opereto zaradi lahkotnosti in neangažirane vsebine močno prezirali. Sami so poleg običajnih zvrsti gledališkega dela uprizarjali dramska besedila tudi v obliki recitacijskih zborov, ki so se iz Rusije začeli širiti med delavstvom zlasti v Nemčiji. Izvajali so tako poezijo kot prozna besedila.¹⁸ Dramska sekcija Svobode oz. Enakosti je večkrat sodelovala pri pripravi raznih društvenih kulturnih prireditev in proslav z uprizarjanjem izbranih dramskih odlom-

kov, recitacijami ali pa s simboličnimi prizori, v katerih se je zelo nazorno zrcalil težek položaj delavstva oziroma vpliv in ilegalno delovanje lokalne celice komunistične partije. To je lepo razvidno iz Škrljevega opisa žive slike, ki so jo za silvestrovo 1927, na pobudo komunistov, uprizorili na jeseniškem delavskem odru v odgovor na zatiranje in preganjanje članov partije: »Še preden se je ugasnila luč, so bili vsi igralci razporejeni na svojih mestih. Ob straneh v ospredju odra so naduto in samopašno stali rejni predstavniki buržoazije, poleg njih pa njihovi oprode, ki so vihteli biče nad sestradanim delavcem, ki so v skupini stali sredi pozornice. Ko je rdeča luč polagoma razsvetlila oder, znak, da je nastopilo novo leto 1928, sta izza kulisa v ozadju od leve in desne stopila delavec in žanjica, kot predstavnika delavskega razreda, bila sta sodrug Andrej Pleš in Anka Vergelj. V ozadju sta prekrizala srp in kladivo in naredila znak komunistične partije. Za hip je močno zažarela rdeča luč in osvetlila znanilca nove ideje. Delavstvo sredi pozornice pa se je v hipu zravnalo in s stisnjeno pestjo nemo pozdravilo znak komunistične partije in znanilca ideje.«¹⁹

Dramskim odsekom sokolskih društev je bila v pomoč pri režiranju, maskiranju in igranju knjžica Diletantski oder (1921) Milana Skrbinška. Poleg splošnih navodil, kako se lotiti dramske uprizoritve, avtor v uvodnem poglavju ponuja pregled in označbe iger svetovnega in domačega slovstva, ki bi bile primerne za uprizoritev na manjših odrih. Gledališkim

¹⁷ *Jutro*, l. 20, št. 16, 19. 1. 1939, str. 3.

¹⁸ Govorni zbor jeseniškega Delavskega odra je prvič nastopil leta 1932 s pesmima *Ko sem moliti hotel* Toneta Mačka in *Mi Ivana Moleka*. V naslednjih letih so nastopali še s Čufarjevim *Besedo fabriških težakov* in *Železobetonom*, Mačkovim *Zavrženim krikom* in Klopčičevim *Srečanjem v ječi* (Pogačnik, *Jeseniška Talija*, str. 41).

¹⁹ Škrlj, *Dramska dejavnost*, str. 168.

Člani Pevskega in glasbenega društva Aljaž (kasneje Gledališko društvo Aljaž), najverjetneje ob uprizoritvi Miklove Zale 23. 10. 1933. Društvo je produciralo predstave v okviru katoliškega Krekovega odra (Fototeka GMJ).

skupinam katoliških društev je z organiziranjem letnih zborovanj, predavanj in tečajev za društvene režiserje in igralce pomagala Slovenska krščansko-socialna zveza, ki je svoje poglede na gledališko umetnost med letoma 1920 in 1943 redno objavljala v mesečniku *Vestnik*.²⁰ V rubriki Ljudski oder je ponujala tudi izbor primernih gledaliških del ter tako skrbela za gledališko kakovost katoliških, t. i. ljudskih oziroma podeželskih odrov.²¹ Največkrat je repertoar katoliškega odra izpostavljala oziroma kritizirala vsakdanjo slabo človeško nravo ali pa je zelo slikovito in pripovedno razodeval božje skrivnosti, še posebej tiste, ki so obravnavale vsebino velikih praznikov cerkvenega leta. Čisto drugačna kulturno programska usmeritev, kot sta jo imela sokolski in katoliški oder, se je odražala na delavskem odru. Podlaga zanjo je bila utemeljena na kongresu Zveze Svobod v decembru 1926. V osnovi je temeljila na člankih Milana Skrbinška *Človek in oder* (v njem delavstvo poučuje o posameznih zvrsteh dramatike), Rudolfa Golouha

Za naše odre (opozarja na neprimeren program delavskih odrov) in na dveh člankih Bratka Krefta *Proletarski oder* in *Program proletarskega odra* (osredotoča se na problem amaterske dramatike pri Slovencih in izpostavlja, da delavci potrebujejo svoj lasten tip gledališča z izrazito družbeno in revolucionarno funkcijo, brez meščanske laži, ki jo prikazujejo na klerikalnih in sokolskih odrih).²²

O pomenu in viziji delavskega odra na Jesenicah so se opredelili tudi člani dramskega odseka Enakosti v mesečniku *Književnost*: »Delavski oder je za jeseniški revir nujna potreba. Prilike za uspešno gledališko udejstvovanje so dokaj ugodne. Proletariat je večinoma skoncentriran okoli tovarne, gospodarsko stanje okraja še vedno ni najslabše, v Delavskem domu je dvorana s srednjeveškim odrom, publika, ki ljubi predstave, še tudi ni izumrla, zato so dani pogoji za gledališko delo. Toda s tem, če delavci in delavke igrajo v Del. domu različne igre, s tem še ni ustvarjen delavski oder. Delavske gledališke družine malokdaj ideološko razpravljajo o svojem poslanstvu. Mi smo ob ustanovitvi 'Enakosti' takoj načeli debato o pravem pojmovanju delavskega odra. Že na 1. red. obč. zboru dramskega odseka smo postavili smernice svojemu delu. Naš oder mora biti v celotnem delavskem gibanju kulturno borbeni izraz naših hotenj. Ne sme samo zabavati, temveč tudi dvigati množico, kar pa

²⁰ Prva številka je izšla junija 1920 zadnja pa v decembru 1943. Od februarja 1933 do avgusta 1935 ni izhajal. Mesečnik je večkrat spremenil ime: *Vestnik Slovenske krščansko-socialne zveze* (1920–1923), *Vestnik Prosvetne zveze v Ljubljani* (1924), *Vestnik Prosvetnih zvez Ljubljana-Maribor* (1925–april 1941), *Vestnik Prosvetne zveze v Ljubljani* (maj 1941–1943).

²¹ *Vestnik prosvetne zveze v Ljubljani*, l. 5, št. 9–10, Ljubljana 1924, str. 16.

²² Škrjč, *Dramska dejavnost*, str. 157–158.

DELAVSKO KULT. DRUŠTVO
„ENAKOST“ Jesenice

v prizori
v nedeljo 22. aprila 1934, ob 8. uri zvečer
v Del. domu na Savi
krstno predstavo

ZILATO TELIE

komedija v petih dejanjih.

Spisal Jakob Špicar Predstavo vodi s. Štravs P.

OSEBE:

Mihael Krt, posestnik in trgovec	Oblak A.
Bogomir Ček	Perko V.
Dr. Grm, advokat	Jelen Avg.
Franco Lipove, meščan	Zen V.
Slavko Mirtič, uradnik	Likovič R.
Služnik, trgovec	Sedej I.
Zupnik	Štražisar P.
Kaplan	Zupan A.
Kosec, akademični slikar	Klemenc A.
Vrtačnik, knjigovodja	Pleš A.
Linj	Andervald E.
Mimi kontoristki 	Ažman R.
Troha, tovarniški delavec	Štravs P.
Čizel, mežnar	Štražisar V.
Reza, postreznica	Weis A.
Delavec	Guzelj F.
Tovarniški delavci, gostje.	

Dejanje se vrši nekaj let po svetovni vojni.

SODELUJE KOVINARSKA GODBA

Cene Din 4 - 8 - 10 - 12 - 14 -

10 - 8 - 6 - 4 - ODBOR

Plakat Delavskega kulturnega društva Enakost iz leta 1934 za predstavo Jakoba Špicarja *Zlato tele* (GMJ, Arhiv Delavskega gibanja).

ne pojmem v ozkem šolskem smislu. Za igralce in igralke je potrebno, da so prežeti z našo ideologijo, da razumejo skupne cilje in ne prihajajo na oder zaradi domišljavih kapric, ampak zaradi stvari same. Pogoj uspešnemu razvoju pa je temeljito strokovno znanje, podkovanost v igranju in režiranju.²³

Gledališčniki Svobode oziroma kasneje Enakosti so gledališče razumeli kot enega izmed najpomembnejših propagandnih sredstev, s katerim so razširjali

svoje politične in revolucionarne ideje. Poleg agitatorske težnje je gledališka produkcija delavskega odra z udejanjanjem družbeno kritičnih in angažiranih dramskih del nedvomno pomenila odklon od ostalih jeseniških dramskih skupin.

Za pestro in slikovito dramsko gibanje na Jesenicah v obdobju med obema vojnoma je torej značilna različnost v kulturnopolitični, ideološki in gledališko nazorski usmerjenosti posameznih gledaliških ansamblov. Že v samem repertoarju posameznih odrov se nam razodevajo nasprotujoče si teme, npr. narodna

²³ *Književnost*, l. 2, št. 10, 1934, str. 47.

razklanost na liberalni in klerikalni tabor ter v zadnji fazi boj za pravice delavcev oziroma razširjanje marksistične misli. Jeseniška Talija je pri oblikovanju svoje programske politike skoraj v vseh svojih razvojnih stadijih kolebala med estetskimi in trenutnimi družbenimi, gospodarskimi oziroma političnimi cilji. Bogata gledališka tradicija na Jesenicah, ki predstavlja kamenček v velikem mozaiku spoznavanja bogate slovenske amaterske gledališke kulture, se po drugi svetovni vojni pa vse do danes nadaljuje v okviru osrednjega Gledališča Toneta Čufarja.²⁴

Repertoar jeseniških gledaliških odrov 1918–1941

Gledališko društvo na Jesenicah

*Sezona 1918/1919*²⁵

Ivan Cankar: **POHUJŠANJE V DOLINI ŠENTFLORJANSKI**
 Franz Arnold, Ernst Bach: **ŠPANSKA MUHA**
 Fran Saleški Finžgar: **VERIGA**
 Engelbert Gangl: **SIN**
 Franc Ksaver Meško: **MATI**
 Franc Ksaver Meško: **NA SMRT OBSOJENI**
 E. A. Paulton, Harry Paulton: **NIOBA**
 Fran Milčinski: **VOLKAŠIN**
 Fran Milčinski: **BRAT SOKOL**
 Adolf František Šubert: **DRAMA ŠTIRIH REVNIH STEN**
 Josef Štolba: **NA LETOVIŠČU**
 Jakob Špicar: **DAMJANKA**
 Jakob Špicar: **NA POLJANI**

*Sezona 1919/1920*²⁶

Jakob Špicar: **PATRIOT**
 Fedor Gradišnik: **NOREC**
 Franc Ksaver Meško: **PRI HRASTOVIH**
 Srđan Tučić: **GOLGOTA**
 Max Halbe: **MLADOST**
 August Neidhart: **PRVI**
 Karl Laufs: **VRAŽJA MISEL**
 Anton Funtek: **ZA HČER**

Sokolski oder

*Sezona 1922/1923*²⁷

Branislav Nušič: **NAVADEN ČLOVEK**
 Anton Novačan: **VELEJA**
 Petar Petrović: **PLOHA**

*Sezona 1923/1924*²⁸

Alojzij Remec: **UŽITKARJI**

*Sezona 1924/1925*²⁹

Ludwig Anzengruber: **DOLSKI ŽUPNIK**
 Srđan Tučić: **GOLGOTA**

*Sezona 1926/1927*³⁰

John Manners Hartley: **PEG, SRČEK MOJ**
 Bernhard Buchbinder: **ON IN NJEGOVA SESTRA**

*Sezona 1927/1928*³¹

Henry Bataille: **VSTAJENJE**
 Ivan Cankar: **KRALJ NA BETAJNOVI**
 Gabriela Zapolska: **MORALA GOSPE DULSKE**
 SPAVAJ MOJA DEKLICA
 Nikolaj Vasiljevič Gogolj: **ŽENITEV**
 Max Halbe: **MLADOST**
 Charles Maurice Hennequin: **SLADKOSTI RODBINSKEGA ŽIVLJENJA**

*Sezona 1928/1929*³²

Josef Štolba: **STARI GREHI**

*Sezona 1931/1932*³³

Fran Saleški Finžgar: **DIVJI LOVEC**
 Gustav Kadelburg: **PRI BELEM KONJIČKU**
 Karl Zeller: **PTIČAR**

²⁴ Na Jesenicah je jeseni leta 1945 začelo delovati Slovensko ljudsko gledališče, ki se je v sezoni 1947/48 preimenovalo v Šindikalno gledališče Jesenice. Preimenovalo se je še dvakrat, in sicer v sezoni 1950/51 v Mestno gledališče Jesenice in nazadnje v sezoni 1958/59 v Gledališče Toneta Čufarja Jesenice (GTC, Registrator dokumentacije Gledališča Toneta Čufarja).

²⁵ *Slovenski narod*, l. 52, št. 230, 3. 10. 1919, str. 3.

²⁶ *Slovenski narod*, l. 53, št. 3, 4. 1. 1920, str. 3; *Slovenski narod*, l. 53, št. 61, 14. 3. 1920, str. 5.

²⁷ *Jutro*, l. 4, št. 26, 1. 2. 1923, str. 3; *Slovenski narod*, l. 56, št. 64, 18. 3. 1923, str. 5.

²⁸ *Jutro*, l. 4, št. 252, 27. 10. 1923, str. 4.

²⁹ *Jutro*, l. 5, št. 264, 9. 11. 1924, str. 3; *Jutro*, l. 6, št. 123, 28. 5. 1925, str. 7; *Jutro*, l. 6, št. 133, 10. 6. 1925, str. 7.

³⁰ *Jutro*, l. 8, št. 84, 8. 4. 1927, str. 7.

³¹ *Jutro*, l. 9, št. 147, 24. 6. 1928, str. 7.

³² *Jutro*, l. 10, št. 40, 16. 2. 1929, str. 4.

³³ *Jutro*, l. 12, št. 245, 23. 10. 1931, str. 4; *Jutro*, l. 12, št. 251, 30. 10. 1931, str. 7; *Jutro*, l. 12, št. 270, 21. 11. 1931, str. 3; GMJ: Fototeka GMJ, T5761.

Sezona 1934/1935³⁴

Jakob Špicar: SPOMINSKA PLOŠČA

*Sezona 1938/1939³⁵*Ivan Cankar: POTOPLJENI SVET
Fran Lipah: GLAVNI DOBITEK
Janko Gregorc: ERIKA
Jara Beneš: NAVIHANKA*Sezona 1939/1940³⁶*Josip Jiranek, Danilo Gorinšek: VSE ZA ŠALO
Josip Jurčič, Fran Govekar: DESETI BRAT**Krekov oder***Sezona 1923/1924³⁷*Jakob Špicar: MIKLOVA ZALA
POTRLOV GREH*Sezona 1924/1925³⁸*Wilson Barret: QUO VADIS?
Rudolf Lothar, Leopold Lipschütz: VELIKA
SRENJA
Karl Morré: REVČEK ANDREJČEK
Miran Jarc, Pavel Golia: PETERČKOVE
POSLEDNJE SANJE
Karl Schönherr: OTROŠKA TRAGEDIJA*Sezona 1927/1928³⁹*

Fran Serafin Vilhar: SMILJANA

*Sezona 1930/1931⁴⁰*Imre Emmerich Kálmán: GROFICA
MARICA*Sezona 1931/1932⁴¹*

France Klinar: PASIJON

³⁴ *Jutro*, l. 15, št. 292, 20. 12. 1934, str. 3.³⁵ *Jutro*, l. 20, št. 16, 19. 1. 1939, str. 3; *Jutro*, l. 20, št. 23, 27. 1. 1939, str. 4; *Jutro*, l. 20, št. 27, 1. 2. 1939, str. 4; *Jutro*, l. 20, št. 82, 7. 4. 1939, str. 3; *Jutro*, l. 20, št. 93, 22. 4. 1939, str. 5.³⁶ *Slovenski narod*, l. 73, št. 1, 3. 1. 1940, str. 6; *Slovenski narod*, l. 73, št. 51, 2. 3. 1940, str. 6.³⁷ *Vestnik Prosvetnih zvez Ljubljana-Maribor*, l. 6, št. 1, 1925, str. 11.³⁸ *Domoljub*, l. 36, št. 42, Ljubljana 17. 10. 1923, str. 6; *Vestnik Prosvetnih zvez Ljubljana-Maribor*, l. 6, št. 3, 1925, str. 11; *Na mejah*, l. 2, št. 3, 1. 2. 1937, str. 5–6.³⁹ *Vestnik Prosvetnih zvez Ljubljana-Maribor*, l. 9, št. 10, 1928, str. 10.⁴⁰ SI AS 137 /I/39.⁴¹ *Na mejah*, l. 3, št. 7, 1. 4. 1938, str. 1; SI AS 137 /I/39; SI AS 137 /I/6642.

USODNA BLUZA

*Sezona 1933/1934⁴²*Maurice Maeterlinck: STILMONDSKI
ŽUPAN
Riko Požnenel: PRED MATURO
Fran Saleški Finžgar: DIVJI LOVEC*Sezona 1934/1935⁴³*Marcel Pagnol: VELIKA ABECEDA
USPEHA*Sezona 1935/1936⁴⁴*LUČ IN MRAK
Hugo von Hofmannsthal: SLEHERNIK
SLOVENSKA MATI*Sezona 1936/1937⁴⁵*Janez Jalen: ROJENICE
France Klinar: KOSOMAN
Fran Saleški Finžgar: RAZVALINA
ŽIVLJENJA
Antonio Cristoforo Collalto Matinuzzi:
BENEŠKI TROJČKI
Johann Nepomuk Nestroy: DANES BOMO
TIČI
Franc Ksaver Meško: HENRIK — GOBAVI
VITEZ
Edvard Gregorin: V ČASU OBISKANJA*Sezona 1937/1938⁴⁶*Ivan Česnik: DOMEN
Emmet Lavery: PRVA LEGIJA⁴² Plakat. Pevsko in glasbeno društvo Aljaž, Stilmondski župan, 17. 12. 1933, GMJ; M-0002041; Plakat. Pevsko in glasbeno društvo Aljaž, Stilmondski župan, 1. 12. 1933, GMJ; M-0002042; Plakat. Pevsko in glasbeno društvo Aljaž, Pred maturo, 19. 1. 1934, GMJ; M-0002075; Plakat. Pevsko in glasbeno društvo Aljaž, Divji lovec, 6. 5. 1934, GMJ; M-0002043; *Gorenjec*, l. 18, št. 7, 17. 3. 1934, str. 1.⁴³ Plakat. Pevsko in glasbeno društvo Aljaž, Velika abeceda uspeha, 6. 10. 1934, GMJ; M-0002044.⁴⁴ *Gorenjec*, l. 20, št. 35, 29. 8. 1936, str. 1; *Na mejah*, l. 1, št. 2, 15. 8. 1936, str. 3; *Na mejah*, l. 1, št. 3, 29. 8. 1936, str. 6.⁴⁵ *Na mejah*, l. 1, št. 6, 15. 10. 1936, str. 4; *Na mejah*, l. 1, št. 7, 1. 11. 1936, str. 5; *Na mejah*, l. 1, št. 8, 15. 11. 1936, str. 2; *Na mejah*, l. 1, št. 9, 1. 12. 1936, str. 5; *Na mejah*, l. 1, št. 10, 15. 12. 1936, str. 4–5; *Na mejah*, l. 2, št. 1, 1. 1. 1937, str. 4; *Na mejah*, l. 2, št. 2, 15. 1. 1937, str. 6; *Na mejah*, l. 2, št. 3, 1. 2. 1937, str. 5; *Na mejah*, l. 4, št. 7, 1. 4. 1939, str. 4–5; Plakat. Pevsko in glasbeno društvo Aljaž, Razvalina življenja, 29. 11. 1936, GMJ; M-0002046.⁴⁶ *Na mejah*, l. 2, št. 20, 15. 10. 1937, str. 1; *Na mejah*, l. 2, št. 21, 1. 11. 1937, str. 2–3; *Na mejah*, l. 3, št. 1, 1. 1. 1938, str. 2; *Na mejah*, l. 3, št. 3, 1. 2. 1938, str. 2; *Na mejah*, l. 3, št. 7, 1. 4. 1938, str. 1; *Na mejah*, l. 3, št. 9, 1. 5. 1938, str. 1; *Na mejah*, l.

Jože Debevec (ps. Jože z Jezera): JUNAŠKE
BLEJKE
UGASLE LUČI
STRTA SRCA
France Klinar: SERUM VEČNE MLADOSTI
France Klinar: KRISTUS KRALJ
Julius Horst, Alexander Engel: RAJ
POTEPUHOV
Pavel Golia: UBOGA ANČKA
France Klinar: GORENJSKI PUNT

Sezona 1938/1939⁴⁷

Karel Čapek: BELA BOLEZEN
Max Ferner, Max Neal: TISOČAK V
TELOVNIKU
Gustav Kadelburg: ŠIMKOVI
Danilo Bučar: SMUK SMUK
Karel Čapek: BELA BOLEZEN

Sezona 1939/1940⁴⁸

USODNA ZAMENJAVA
France Klinar: PLAVŽ
BABI-LON
Sándor Békeffi: NEUPRAVIČENA URA
Ferner in Neal Max: TRIJE VAŠKI SVETNIKI

Sezona 1940/1941⁴⁹

J. Wenzel, H. Wenzel: 360 ŽENA

4, št. 7, 1. 4. 1939, str. 4–5, Plakat. Pevsko in glasbeno društvo Aljaž, Domen, 24. 10. 1937, GMJ; M-0002047; Plakat. Pevsko in glasbeno društvo Aljaž, Prva legija, 16. 1. 1938, GMJ; M-0002068; Plakat. Pevsko in glasbeno društvo Aljaž, Prva legija / Junaške Blejke, 2. 2. 1938, GMJ; M-0002067; Plakat. Pevsko in glasbeno društvo Aljaž, Zabaven večer, 31. 12. 1937, GMJ; M-0002048; Plakat. Gledališko društvo Aljaž, Raj potepuhov, 24. 4. 1938, GMJ; M-0002050; Plakat. Gledališko društvo Aljaž, Raj potepuhov / Uboga Ančka, 7. 5. 1938, GMJ; M-0002052; Plakat. Gledališko društvo Aljaž, Gorenjski punt, 11. 6. 1938, GMJ; M-0002054.

⁴⁷ *Na mejah*, l. 3, št. 19, 1. 10. 1938, str. 3–4; *Na mejah*, l. 3, št. 22, 6. 11. 1938, str. 3; *Na mejah*, l. 4, št. 4, 15. 2. 1939, str. 3; Plakat. Gledališko društvo Aljaž, Bela bolezen, 1. 11. 1938, GMJ; M-0002056; Plakat. Gledališko društvo Aljaž, Šimkovi, 18. 12. 1938, GMJ; M-0002055; Plakat. Gledališko društvo Aljaž, Smuk - smuk, 31. 12. 1938, GMJ; M-0002057.

⁴⁸ *Gorenjec*, l. 24, št. 50, 14. 12. 1940, str. 2; Plakat. Gledališko društvo Aljaž, Plavž, 26. 11. 1939, GMJ; M-0002059; Plakat. Gledališko društvo Aljaž, Plavž, 26. 11. 1939, GMJ; M-0002061; Plakat. Gledališko društvo Aljaž, Plavž, 10. 12. 1939, GMJ; M-0002060; Plakat. Gledališko društvo Aljaž, Plavž / Neupravičena ura, 21. 1. 1940, GMJ; M-0002064; GMJ; M-0002060; Plakat. Gledališko društvo Aljaž, Plavž, 1. 9. 1940, GMJ; M-0002062; Plakat. Gledališko društvo Aljaž, Babi-lon, 31. 12. 1939, GMJ; M-0002063; Plakat. Gledališko društvo Aljaž, Plavž / Neupravičena ura, 21. 1. 1940, GMJ; M-0002064; Plakat. Gledališko društvo Aljaž, Neupravičena ura, 28. 1. 1940, GMJ; M-0002065; Plakat. Gledališko društvo Aljaž, Trije vaški svetniki, 6. 2. 1940, GMJ; M-0002066.

⁴⁹ *Gorenjec*, l. 25, št. 9, 1. 3. 1941, str. 2.

Delavski oder Jesenice⁵⁰

Sezona 1920/1921

Ivan Cankar: KRALJ NA BETAJNOVI
Fran Milčinski: CIGANI
Fran Milčinski: SANJE
Engelbert Gangl: DOLINA SOLZ
Rudolf Dobovišek: RODOLJUB IZ
AMERIKE
Edward Knoblauch: FAVN
Fran Saleški Finžgar: RAZVALINA
ŽIVLJENJA
Lev Nikolajevič Tolstoj: MOČ TEME
Alexander Roda Roda: DANA (DANILO)
PETROVIĆ

Sezona 1921/1922

Fran Saleški Finžgar: VERIGA
Ivan Cankar: ZA NARODOV BLAGOR
Alexander Engel, Julius Horst, Hinko Nučič:
NEBESA NA ZEMLJI
Karl Schönherr, Alojz Benkovič: VRAŽJA
ŽENSKA

Sezona 1922/1923

Gustav Moser: GOSPA, KI JE BILA V
PARIZU
Srđan Tucić: TRHLI DOM
Petar Petrović Pecilja: MRAK
Petar Petrović Pecilja: GOZD
NAPOLEONOV OFICIR

Sezona 1923/1924

Alojz Kraigher: ŠKOLJKA
Josip Kosor: POŽAR STRASTI!
Gustav Kadelburg, Franz Schönthan: GOSPOD
SENATOR
Karel Čapek: R. U. R. – ROSUMKOVI
UNIVERZALNI ROBOTI

Sezona 1924/1925

SPI, MOJA DEKLICA
František Xaver Svoboda: POSLEDNJI MOŽ
Adolphe Dennery Mallian: MARIE-JANNE
(Marjame)
Stanko Majcen: KASIJA

Sezona 1925/1926

Cvetko Golar: VDOVA ROŠLINKA

⁵⁰ Škrjč, *Dramska dejavnost*, str. 156–220; GMJ Arhiv Delavskega gibanja.

BELE VRTNICE
KMET HEROD
GASILEC ANŽE
Friedrich Schiller: KOVARSTVO IN
LJUBEZEN

Sezona 1926/1927

Etbin Kristan: KDO JE BLAZEN?
Angel Guimerà: V NIŽAVI
CIGANKINA OSVETA
Ivan Cankar: HLAPEC JERNEJ IN
NJEGOVA PRAVICA

Sezona 1927/1928

Tone Čufar: JUTRANJA MOLITEV
Ivan Cankar: HLAPCI
Srđan Tucić: GOLGOTA

Sezona 1928/1929

Tone Čufar: SVIT
KAKRŠEN GOSPOD, TAKŠEN SLUGA
Ivan Cankar: POHUJŠANJE V DOLINI
ŠENTFLORJANSKI
AVTOMOBILIST

Sezona 1929/1930

Anton Funtek: TEKMA
Jaka Štoka: TRIJE TIČKI
Wilhelm Jacoby, Karl Laufs: VELIKA
REPATICA

Sezona 1930/1931

Petar Petrović Pecilja: VOZEL
Anton Leskovec: DVA BREGOVA
Manca Koman: PRISEGA OB POLNOČI
Tone Čufar: TRAGEDIJA V KLETI

Sezona 1931/1932

Ferner in Neal Max: TRIJE VAŠKI SVETNIKI
Ivan Molek: POROČNA NOČ
Franc Škrlič: NAJDENEC
Tone Maček: KO SEM MOLITI HOTEL
Ivan Molek: MI

Sezona 1932/1933

Ivan Cankar, Ferdo Delak: HLAPEC JERNEJ
IN NJEGOVA PRAVICA
Ivan Molek: POROČNA NOČ
Jaka Štoka: MOČ UNIFORME
VEDEŽEVALKA
KDOR JE LAČEN, NAJ SE NAJE

NOCOJ PA JE LEP VEČER
Friedrich Schiller: KOVARSTVO IN
LJUBEZEN
Thomas Brandon: CHARLEYEVA TETKA

Sezona 1933/1934

Jože Pahor: DVA MOŽA
Janez Žagar: VRTINEC
Fran Lipah: GLAVNI DOBITEK
Tone Seliškar: KAMNOLOM
Grandjean Moritz: VISOKI C
Tone Čufar: BESEDA FABRIŠKIH
TEŽAKOV
Jakob Špicar: ZLATO TELE
Tone Čufar: POLOM
KRALJ NOGOMETAŠEV
Tone Čufar: ŽELEZOBETON

Sezona 1934/1935

Ivan Cankar: JAKOB RUDA
Engelbert Gangl: DVA SVETOVA
Tone Čufar: AMERIŠKA TATVINA
Johann Nepomuk Nestroy: UTOPLJENCA
Bratko Krefc: CELJSKI GROFJE
Ivan Molek: NEVTRALNI AMOR
Jože Moškrič: DANI SE
Mile Klopčič: SREČANJE V JEČI
Tone Maček: ZAVRNJENI KRIK

Sezona 1935/1936

Bratko Krefc: MALOMEŠČANI
Bratko Krefc: CELJSKI GROFJE
Tone Čufar: LJUBEZEN V KLETI
Karl Schönherr: OTROŠKA TRAGEDIJA
Frank Bruno: VIHAR V KOZARCU
Wilhelm Lichtenberg: KOGAR BOG POVIŠA
Lojze Zupan: LIZOL

Sezona 1936/1937

Jože Kranjc: DIREKTOR ČAMPA

Sezona 1937/1938

Kunčič: MLADI UPORNIK
Jože Moškrič: STAR MOŽ IN MLADA
ŽENA
DAVEK NA SAMCE
Alexander Engel, Julius Horst: RAJ
POTEPUHOV

Sezona 1939/1940

Karel Piskoř: UPNIKI NA PLAN

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 137, Okrajno glavarstvo Radovljica (1819–1941), /I/39, /I/6642, /III/3799, /III/3256, št. 889, /III/4789, št. 893.

GMJ – Gornjesavski muzej Jesenice

GMJ, Arhiv Delavskega gibanja; Kulturne in športne organizacije in njihova dejavnost ter šolstvo, mapa 1–2, 1904–1941.

GMJ, Zbirka gledaliških plakatov.

GMJ, Fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice (GMJ).

GTČ – Gledališče Toneta Čufarja

GTČ, Registrator dokumentacije Gledališča Toneta Čufarja: GTČ, Fototeka.

ČASOPISI

Domoljub, 1923.

Gorenjec, 1934, 1936, 1940, 1941.

Jutro, 1922–1925, 1927–1929, 1931, 1934, 1939.

KnjiŹevnost, Vestnik Enakosti iz Jesenic, 1934.

Na mejah, 1936–1939.

Slovenec, 1930.

Slovenski narod, 1919, 1920, 1923, 1940.

Vestnik prosvetne zveze v Ljubljani, 1924, 1925, 1928.

LITERATURA

Cesar, Emil: Tone Čufar – Źivljenje in delo I. *Tone Čufar Izbrano delo I. Mala Čufarjeva knjiŹnica 9*, Jesenice: Kulturno umetniški klub Tone Čufar, 1976, str. 213–269.

DeŹman, JoŹe: Delavska kulturna druŹtva Svoboda, Enakost in Vzajemnost med obema vojnoma na Gorenjskem – članstvo in delovanje. *Razstava Gorenjskega muzeja*. Kranj: Gorenjski muzej, 1983, str. 37–83.

Kreft, Bratko: Proletarski oder. *Svoboda I. II*. Ljubljana 15. 1. 1926, str. 5–7.

Kreft, Bratko: Repertoar proletarskega odra. *Svoboda I. II*. Ljubljana 15. 2. 1926, str. 36–38.

Petre, Fran: Proletarski odri v Ljubljani in okolici med obema vojnoma. *Delavski oder na Slovenskem*. Ljubljana, 1964, str. 7–53.

Pogačnik, AljaŹ: *Jeseniška Talija*. Jesenice: Gornjesavski muzej Jesenice, 2014.

Skrbinšek, Milan: *Diletantski oder: navodila*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna, 1921.

ŠkrliĹ, Franc: Dramska dejavnost »Svobod« pred drugo svetovno vojno na Gorenjskem. *Delavski oder na Slovenskem*. Ljubljana: Mestno gledališĹe ljubljansko, 1964, str. 156–220.

ŠkrliĹ, Franc: Zgodovinski razvoj delavskih organizacij. *Jeseniški zbornik, I. I*. Jesenice: Gornjesavski muzej Jesenice, 1964, str. 133–214.

S U M M A R Y

Theatrical activity in Jesenice in the interwar period and repertoires of individual theatres

Theatrical activity, which developed in Jesenice at the turn of the 19th and 20th century as one of the main forms of secular cultural creativity, has to date remained part of Jesenice's general culture. The attached list of repertoires performed on the city's interwar stages only contains drama premieres that also appear in sources, literature and periodicals. The list is far from complete, since, as may be gathered from individual annual reports on theatre club operations, drama sections staged six new plays per season on average or at least about twenty shows, including reruns. Therefore, it is safe to assume that the list will grow longer with the discovery of new archival sources.

In the early 20th century a number of theatre groups were active in Jesenice that continued with their operations after the First World War. One of the most active was the Theatre Club (Gledališko druŹtvo), whose leadership prioritised Slovenian plays. An examination of the club's repertoire reveals that it mainly focused on the production of dramatic works that reflected its endeavours to raise the artistic level of theatrical creativity, following the example of the Ljubljana-based professional secular stage. After the Theatre Club closed at the end of 1922, the Jesenice-based Sokol Society founded a theatre section in the autumn of that same year, largely composed of actors from the dissolved Theatre Club. Its repertoire mainly drew on that of the Theatre Club.

The Catholic Workers' Educational Club, founded as the first to start organised theatrical activity at the end of the 19th century, resumed its operations after the First World War as well. The Catholic rural stage endeavoured above all to provide clear narratives—a goal it accomplished through rich scenography and costume design. Its repertoire most often shed light on human vices and imperfections, as well as accentuated and glorified Christian virtues.

In addition to performances on the Sokol and Catholic stages, the inhabitants of Jesenice also had opportunities to see shows on the workers' stage. The latter represented an important phase in the development and popularisation of the theatrical activity in Jesenice. It emerged from the workers' cultural club

Reciprocity (Vzajemnost), founded in 1912. Later it changed its name into Freedom (Svoboda), but was eventually dissolved in 1933 due to disagreements with the Ljubljana-based Freedom Association. Its former members then founded the Workers' Cultural Club Equality (Enakost). In designing its theatre programme, Svoboda's – and later Enakost's – drama ensemble always followed the principle that acting and singing should not be an end in itself, but should be complementary to the true proletarian cultural work.

The versatile and vibrant drama movement in Jesenice in the period between the World Wars, with as many as three theatres operating at the same time, was characterised by divergent cultural, political, ideological and theatrical directions pursued by indi-

vidual drama ensembles. The repertoires of individual theatres lay bare the antagonism among selected themes, e.g. the national split into the liberal and clerical sides, and in the war's final stage the struggle for workers' rights or the spread of the Marxist idea. In developing their programme policies, Jesenice-based cultural organisations oscillated in almost every development phase between aesthetic and current social, economic and political objectives. The exuberant theatre tradition of Jesenice, which constitutes but a small pebble in the vast mosaic of the rich Slovenian amateur theatre culture, continued after the Second World War and still remains alive today within the framework of the central Tone Čufar Theatre.

1.04 Strokovni članek

UDK 39(497.4Jesenice)(091)

Prejeto: 10. 6. 2016

Špela Smolej Milat

univ. dipl. etnologinja in kulturna antropologinja, kustosinja pripravnica za muzejsko dokumentacijo in prezentacijo, Gornjesavski muzej Jesenice, muzejski vodnik v Slovenskem planinskem muzeju, Cesta Franceta Prešerna 45, SI-4270 Jesenice

E-pošta: mojca_pokrajculja@yahoo.com

Kako so na Jesenicah včasih živeli?

Šege in navade ob praznovanjih

IZVLEČEK

Članek opisuje praznovanja na Jesenicah nekoč, kakor se jih spominjajo domačini iz posameznih krajev v občini. Sledi temeljni etnološki delitvi na življenjske, letne in delovne šege in navade. Pri življenjskih šegah in navadah se posveča predvsem rojstvu, poroki in smrti, pri letnih pa pustu, veliki noči in času od adventa do svetih Treh kraljev. Čeprav delovne šege in navade najbolj izginjajo, še najdemo nekaj primerov šeg in navad ob kmečkih opravilih. Na koncu se prispevek posveti še prazničnim jedem in oblačilom. V okviru praznovanj, ki jih poznamo povsod po Sloveniji ali celo širše, najdemo določene šege in navade, tipične le za gorenjski ali celo izključno jeseniški prostor. Predvsem v povezavi s šeststoletno železarsko tradicijo pa so Jesenice razvile določeno specifično, kar se ne nazadnje kaže v določenih praznovanjih, značilnih le za naš ali za podobne železarske kraje.

KLJUČNE BESEDE

praznovanja, šege in navade, Jesenice, življenjske zgodbe v muzejih, kulturna dediščina, lokalne skupnosti

ABSTRACT

HOW THEY USED TO LIVE IN JESENICE? FESTIVE CUSTOMS AND TRADITIONS

The paper describes festivities in Jesenice as were once held and how they are remembered by inhabitants of various places in the municipality. In describing life-cycle customs and traditions, it primarily focuses on birth, marriage and death, and in regard to calendar ones on Shrovetide, Easter and the time from Advent to Epiphany. Although customs and traditions associated with the farming cycle seem to disappear at the fastest rate, one can still find a few that are still observed in farming activities. Finally, the paper also describes festive dishes and attire. Within the framework of festivities as are known throughout Slovenia or even beyond, one can also find certain customs and traditions that are typical only of the Gorenjska region or, more specifically, the Jesenice area. Said city has, especially in relation to its six centuries long ironmaking tradition, developed its own unique traditions that are also reflected in certain festivities, characteristic only of the aforementioned city or similar ironmaking centres.

KEY WORDS

festivities, customs and habits, Jesenice, life stories in museums, cultural heritage, local communities

Uvod

»Ni vsak dan praznik,« pogosto slišimo. Na srečo res ni, saj je pomen praznika ravno pobeg pred vsakdanom. Zato so nam prazniki všeč, nanje nas vežejo lepi spomini in o njih radi govorimo. Praznik ima tako v življenju posameznika kot skupnosti že tisočletja pomembno vlogo. Naj gre za povsem intimno počastitev osebnega praznika ali dosežka v najožjem krogu bližnjih ali množično slavlje ob različnih dogodkih na lokalni, regionalni ali celo svetovni ravni, se praznikov veselimo, saj prekinejo in obogatijo vsakodnevno rutino. Ozadje in zgodovina praznovanj pa je precej bolj kompleksna kot le dela prost dan, kot v sodobni družbi praznike najpogosteje dojemamo, tako na simbolni kot duhovni ravni.

Namen prispevka ni »učiti« ljudi, kako naj praznujejo, želim pa deloma predstaviti etnološke in zgodovinske vzgibe za oblikovanje praznikov ter različne razloge in namene praznikov, predvsem pa praznovanja na Jesenicah, deloma iz literature in muzejske dokumentacije, predvsem pa skozi pripovedi in spomine domačinov.

Skozi življenjske zgodbe se nam namreč ponuja možnost spremljanja lokalnih načinov življenja in kultur. Te kulture imajo svoje lokalne pomene in besedišča. V do sedaj objavljenem gradivu življenjskih zgodb lahko opazujemo in primerjamo različnost lokalnih kultur. Primerjalno pa tudi ugotavljamo, v kakšnem odnosu so lokalne kulture s širšo kulturo. S tem ko nam uspe izločiti značilnosti lokalnih kultur iz življenjepisov, pa že dobimo dober interpretacijski pripomoček za razumevanje življenja v določenem geografsko, socialno, generacijsko ali kako drugače zaokroženem okolju. Zato je razumljivo, da manjše skupine in lokalne organizacije ali krovne organizacije, ki spodbujajo dejavnost na lokalni ravni, čutijo potrebo po ohranjanju osebnih spominov. Nič čudnega ni, da je potreba po taki ljubiteljski, a strokovno vodeni dejavnosti pogosto zrasla prav pri njih.¹

Na Jesenicah Ljudska univerza Jesenice v sodelovanju z Občinsko knjižnico Jesenice in Gornjesavskim muzejem Jesenice že od leta 2006 izvaja projekt Raziskovanje kulturne dediščine v lokalni skupnosti. Vsako leto se posvetimo enemu od krajev v jeseniški občini, ob koncu leta pa izide knjižica z zapisanimi pripovedmi domačinov. V projektu je do danes s svojimi zgodbami sodelovalo več kot 150 domačinov, zapisanih je bilo več kot 200 spominov in do leta 2015 je vsako naselje v občini Jesenice dobilo svojo knjižico. Te so bile glavni vir, iz katerega sem črpala gradivo za raziskavo o praznovanjih na Jesenicah.

Splošno priznано je, da je Jesenicam identiteto oblikovala šeststoletna železarska tradicija, torej določena specifika, ki je poganjala, utemeljevala življenje

in na katero je bilo vezano in od nje odvisno vse drugo ter se je bolj ali manj dotikala posameznikovega življenja, hkrati pa dala neizbrisen pečat lokalnemu okolju. V knjižicah objavljeni zapisi spominov nam odkrivajo številne še neodkrite in manj raziskane teme, ki so pod okriljem osnovne in krovne identitete ostajale v senci. Zato sta odkrivanje in predstavitve novih vsebin nujna za prepoznavanje spleta vseh naših korenin.² Ena življenjska zgodba je lahko vir za raziskovanje različnih področij. V dotičnih zapisih sicer avtorji večinoma govorijo o preteklem življenju na splošno, vendar lahko iz prispevkov izluščimo drobce izredno raznolikih zgodovinskih ali etnoloških tematik, tudi šege in navade ob praznikih niso izjema. In ravno prazniki so povezovalni element, ki ga najdemo v vsaki knjižici, v mnogih prijetnih spominih.

Namen raziskave je prikazati bogato izročilo lokalne dediščine, pestrost in raznolikost navad tako na lokalni ravni kot v širšem slovenskem prostoru ter tako domačine spodbuditi k ohranjanju tradicije in s tem lastne identitete. Ravno prazniki so tema, ki zgodbe enajstih knjižic povezuje v smiselno celoto, ki bo zajemala šege in navade nekoč in danes, na podeželju in v mestu, med tradicijo in sodobnostjo.

Šege in navade

Prazniki ter šege in navade zasedajo pomembno mesto v slovenski etnološki literaturi. S šegami in navadami označujemo in razlikujemo najrazličnejše praznične in vsakdanje oblike človekovega delovanja, verovanja in vedenja. So usmerjevalke človekovega vedenja v njegovem osebnem, družinskem vsakdanjiku, v javnem življenju ter pri različnih slovesnostih in praznovanjih. Navade so bolj ali manj redna človekova vsakdanja ali praznična opravila, dejanja, ki se ponavljajo enkrat ali večkrat v letu na določene dneve, ob določenih priložnostih, medtem ko so šege nekaj globljega. So oblike medčloveških odnosov in dejanja, ki se prav s temi odnosi dvigujejo iz vsakdanjih povprečij na pomembnejše, poudarjeno ali praznično mesto v skupnosti.³ Ali bolj enostavno: če kmet vsako jutro pogleda po vremenu, je to navada; če pa ob nevihti položi dvojce grabelj navzkriž z zobmi navzgor, da bi pregnal točo, potem je to šega.⁴ Šege in navade ter s tem praznovanja so del nesnovne kulturne dediščine, katere pomen je mednarodna organizacija UNESCO prepoznala kot pomemben dejavnik pri ohranjanju kulturne raznolikosti nasproti naraščajoči globalizaciji, saj pripomore k medkulturnemu dialogu in spodbuja spoštovanje do drugih načinov življenja.⁵

² Torkar Tahir, Zbiranje spominskega, str. 20.

³ Bogataj, *Nesnovna*, str. 15–16.

⁴ Kuret, O šegi, str. 311.

⁵ Spletni vir <http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?lg=en&pg=00002>.

¹ Ramšak, Zbiranje življenjskih, str. 37.

Na Jesenicah praznujemo različne, starejše in novejšje praznike v vseh krajih občine, vendar v vsaki skupnosti z določenimi posebnostmi. Nekaterim praznikom nekje posvečajo več pozornosti, druge manj. Pestrost je tudi v praznovanjih ob kmečkih in delavskih praznikih. Nekaterim starim, tradicionalnim praznikom smo nadeli povsem sodobno preobleko, izumirajoče pa na novo poustvarili. »Izmislili smo si svoje, povsem jeseniške praznike ...

Kljub različnim vzrokom in načinom praznovanja imajo prazniki številne skupne lastnosti. Vedno, v vsej zgodovini in v vseh kulturah, je moral biti za praznovanje določen razlog. V preteklosti človek ali skupine ljudi niso nikdar storili pomembnejšega koraka ali stvari po naključju, ampak vedno v skladu z normami ali pravili. Ker so se zavedali svoje šibkosti in omejenosti in ker so menili, da se s pomočjo teh norm razodeva božanska sila, ki jih oživlja in brez katere ne bi mogli storiti ničesar, so to silo častili. Arhaični človek je bil povsem odvisen od narave, zato si je svet in naravo težko razlagal. To vlogo so prevzeli posamezniki, posvečeni možje ali žene, ki so na praznik ljudstvo povezovali s kozmičnimi silami. Zgodnji miti in prazniki so bili obredne imitacije dogajanj v naravi, tesno povezane z njenimi cikli umiranja in prerojevanja. Z razvojem religije so začeli častiti bogove. Večina praznikov oziroma oblik praznovanja vključuje nekakšno obliko drame, opisuje svete zgodbe, mite in dogodke v življenju različnih boštev in herojev ter uči in daje moralne napotke – so dramtiziran mit, prirejen ljudskemu razumevanju. Ker so bili prazniki sprva verski, se je vanje vključila vsa skupnost. Prazniki so postali mešanica verskih ritualov, atletskih iger in zabav; to je bil premor, beg od dela in vsakdanjih težav. Zato je ob praznikih zamrlo vse javno življenje. Preproste, tradicionalne družbe bolj pazijo na vsak dan; preokupirane so z vsakodnevnimi ali vsaj tedenskimi obredi, očiščevanji, tabuji in preganjanjem zlih sil. Pravi prazniki so v navadi pri tako imenovanih religioznih družbah, ki imajo tudi specifična boštva. Prav vsaka dežela na svetu ima svoje praznike, ki so si, vsaj kar se namena praznovanja tiče, zelo podobni. Rezultat preučevanja praznikov, v katerih se zrcalijo stare šege in verovanja, je prava zakladnica informacij o načinu življenja ljudi v preteklosti in sedanosti.⁶

Številne šege in navade so se v stoletjih spreminjale, prilagajale času in okolju, prenekatero smo popolnoma posodobili, dodali pa smo jim tudi nove, tako uvožene kot svoje. Predvsem v zadnjem stoletju, z razvojem turizma, ki v ponudbo pogosto vključuje prikaz šeg in navad, prazniki postajajo žrtev sodobnih folklorizmov in s tem del množične kulture. Folklorizem je družbeno-kulturni pojav, ki največkrat že pozabljen oblike ljudske kulture (plese, pesmi, glasbo, šege idr.) oživlja kot znanstveno rekonstrukcijo ali pa

so te vključene v različne javne prireditve. Za folklorizem je značilno, da folklor živi zunaj naravnega, izvirnega oziroma avtohtonega folklornega okolja, da pri tem spremeni funkcijo, da je njen, izvirno z lokalno pripadnostjo povezan socialni in simbolni pomen prenesen na širšo pokrajino ali celo narodno raven. Na Slovenskem se je folklorizem zaradi domoljubnih namenov začel v 19. stoletju kot potrjeno kulturne samobitnosti in svojevrstnosti naroda. Po 2. svetovni vojni je bil pogosto zavestno vpeljan kot nadomestek za avtentično folkloro, marsikdaj jo je celo spodrinil.⁷

Kako so na Jesenicah včasih praznovali

Praznovanja povezujemo s šegami in navadami, ki jih Janez Bogataj deli v naslednje tematske skupine: življenjske šege in navade, letne ali koledarske šege in navade ter delovne šege in navade.

Prazniki imajo poleg vloge v skupnosti pomembno mesto v življenju posameznika in družine. To so predvsem življenjske šege in navade ob rojstvu, poroki, smrti ter ob različnih za posameznika in/ali družino pomembnih dnevih (obletnica poroke, god, rojstni dan, prvo obhajilo, birma, zaključek šolanja, prva plača, različni »krsti« ob sprejemu v društva in podobni obredi ob prehodu). V dosedanji strokovni praksi so bile imenovane tudi šege življenjskega kroga (cikla). Bistvena značilnost dediščine šeg in navad ob rojstvu, poroki in smrti temelji na čarajočih in obrambnih dejanjih ter na kultu rajnih ali prednikov, katerih namen je bil zagotoviti srečo, zdravje, rodovitnost in blaginjo, pa tudi to, da se mrtvi ne bi vračali ali škodovali živim.⁸ Torej to niso le prazniki v pravem pomenu besede, saj sem sodijo tudi šege in navade ob smrti kot pomembnem delu življenjskega kroga. Ravno te so doživele največje spremembe, kar je povezano z velikimi spremembami v tehnologiji pokopavanja in pojmovanja smrti.

Tudi starejše šege in navade ob rojstvu, kot je na primer verovanje v rojenice in sojenice, so le še spomin, na srečo zapisan v eni od obravnavanih knjižic. Takole piše Peter Zupančič iz Javorniškega Rovta: »Srečen dan v hiši je bil ob rojstvu otroka, ki so mu pomagale na svet vaše babice. Ženske so večinoma rojevale doma in morale že kmalu po porodu spet prijete za delo. Dojenčku so do krsta prižigali svečo, da bi bil varen pred zlom. Po verovanju ljudi so ob rojstvu prišle v hišo vile rojenice in sojenice, da bi napovedale otrokovo usodo. Prva je napovedala mladost, druga zakonsko življenje, tretja pa starost. Ker je bila umrljivost velika, so se bali, da ne bi otrok odšel na oni svet nekrščen. Boter in botra sta odnesla otroka h krstu na Koroško Belo. Po običaju so doma spekli pogačo pletenico, da so jo na poti v dolino podarili prvemu, če je bilo le mogoče, moškemu, ki so

⁶ Ovsec, *Velika knjiga*, str. 9–14.

⁷ Baš, *Slovenski etnološki*, str. 131–132.

⁸ Bogataj, *Nesnovna*, str. 19–20.

ga srečali, z namenom, da bi bil otrok v življenju srečen in nikoli lačen.«⁹ Informator se rojenic in sojenic spomni le po pripovedovanju starejših, medtem ko so ostale pripovedi o rojstvu in krstu zelo podobne, ne glede na to, iz katerega jeseniškega naselja prihajajo. Vsa naselja na Jesenicah niso imela svoje cerkve in so novorojenca morali nositi h krstu, včasih v zelo težkih vremenskih razmerah, iz zgoraj zapisanega razloga pa je bilo treba vedno pohiteti. Otroka sta h krstu vedno nesla botra, nekateri omenjajo še postanek v gostilni, kjer sta bila zadolžena za zapitek, kar bi lahko primerjali s t. i. botrin(j)o, ki jo omenja Bogataj¹⁰ – gostijo ob rojstvu in krstu, na katero so bili vabljeni vsi člani (vaške) skupnosti, ki pa danes ni več v navadi. Očitno je bil zelo pomemben kruh, ki ga je krstni sprevod oziroma boter nosil s seboj. To je bil po pripovedovanjih malo boljši bel kruh, šarkelj ali pogača, ki ga imenujejo tudi *prešca*. Šege, da so ga podarili prvemu mimoidočemu, da otrok ne bi trpel pomanjkanja, ni pozabil omeniti nobeden od pripovedovalcev, ki je govoril o krstu.

Krst je bil tesno povezan z naslednjim osebnim praznikom, godom. »Za rojstne dneve nismo vedeli in jih še manj praznovali. Takrat pa, ko je kdo praznoval god svetnika, po katerem je nosil ime, mu je mama ocvrla jajček, če je bil pri hiši,« se spominja Marija Klinar iz Plavškega Rovta.¹¹ »Slavljenca so vedno *ofrali* na predvečer godovnega dne. Čim bolj hrupno so udarjali s pokrovkami tako, da so vsi okoličani slišali, da se tam nekaj dogaja. V vsaki roki so imeli navadno kuhinjsko pokrovko in tolkli z eno ob drugo, dokler godovnica ni prišla na prag ali vsaj pogledala skozi okno. Pa se je primerilo, da sta dve sosedi z imenom Jožica bivali vsaka v svoji hiši, le da je bila tista, ki naj bi ji *ofrali*, mlado dekle, druga pa starejša in spoštljiva gospa. Mladenka, ki ji je to *ofranje* veljalo, se je tako bala staršev, da se tudi ob najboljšem vztrajnem *ofiranju* ni prikazala na oknu. Z veseljem pa je to storila stara gospa vsa srečna, da so se fantje spomnili na njen god in ji prišli *ofirat*. Seveda jih je bogato pogostila,« zapišeta anekdoto ob godu Lojzka in Marjan Praček z Murove. Pogostitev za tiste, ki so *ofrali*, je bila obvezna, bogata pa je bila toliko, kolikor si je slavljenec lahko privoščil.

V času življenja se zvrsti še mnogo za posameznika pomembnih, praznovanja vrednih dogodkov: prvi šolski dan, mogoče danes pomembnejši kot nekoč, prvo obhajilo in birma, zaključek šolanja in kasneje njegove obletnice, odhod k vojakom oziroma štelnga, poroka ... Do poroke pa je še dolga pot. Najprej se dekleta in fantje raje držijo vsak zase. Poznamo fantovska in dekliska združenja, ki jih sicer ne moremo označiti za praznovanja, kljub temu pa sodijo med življenjske šege in navade, saj govorimo, sploh

Šranga pred gostilno Pri Jerci (last Franci Smolej).

pri fantih, o dokazovanju, potrjevanju, ne nazadnje o neformalnih obredih prehoda. Na Murovi je bilo znano društvo Coklarjev, fantovska združba, katere vsak član je moral pri sebi imeti Višnarjeve coklice, sicer je plačal simbolično kazen v klubsko blagajno, iz katere so financirali nedeljske izlete. Po pripovedovanjih se je največ denarja nabralo ob nedeljah, ko so se preoblekli v »ta k mašni gvant«, coklice pa pozabili v »reklcu« za vsak dan. Hruščani, na primer, so imeli prav poseben iniciacijski obred, o katerem pripoveduje Jože Kobentar: »Kar nekaj stvari mladi ne bi smeli početi, ker smo se spravljali v nevarnost. A kaj, ko pa je veljalo, da nisi bil Hruščan, če nisi šel po frančiškanski stezi ob slapovih Dobršnika, in to takrat, ko je bil ta bogat z vodo. Druga naloga je bila, da si se na smrekovih vejah podričal po Češnevcu. Imeli smo srečo, da se nikomur ni nič zgodilo.«¹² Radi so se pokazali pred dekleti, še raje pa jim ponagajali: »V Jakopičevo breskev so skrili bučo, izrezljano v smrt, vanjo ponoči prižgali svečo in tako strašili plašne punce. Noči so bile takrat res črne, saj javne razsvetljave ni bilo,« razlaga Štefanija Muhar z Blejske Dobrave.¹³ To so bili že prvi, nedolžni znaki snubitve. Prava oblika pa so povsod znane podoknice, ki pa niso bile vedno pod pravim oknom. Takole se spominja Ludvik Kokošinek z Kurje vasi, kako je snubil dekle: »Nazaj grede sva se ustavila pod oknom mojega tedanjega dekleta (zdaj žene). Igrala sva pod oknom eno, dve, tri podoknice, a okno se ni odprlo. Potem sva šla k Jernejčku. Samo enkrat sva zaigrala, pa se je okno takoj odprlo. Naslednji dan sva izvedela, da je v sobi, pod katero sva igrala, spal ata.«¹⁴ Kmalu je sledila poroka oziroma še prej deklščina in fantovščina. Iz zapisov izvemo, da so bila dekleta pri tej šegi bolj umirjena, medtem ko so se fantje včasih celo stepli. Za bodočega ženina so bile naloge pogosto težke, celo nevarne, vse to pod pretvezo, da se mora pripraviti na težo zakonskega jarma. V podobni obliki so se pri nas fantovščine ohranile vse do danes.

⁹ Kokošinek in Torkar Tahir, *Kako so v Javorniskem*, str. 78.

¹⁰ Bogataj, *Nesnovna*, str. 20.

¹¹ Kokošinek in Torkar Tahir, *Kako so v vaseh*, str. 11.

¹² Kokošinek in Torkar Tahir, *Kako so na Hrušci*, str. 55.

¹³ Kokošinek in Torkar Tahir, *Kako so na Blejski*, str. 61.

¹⁴ Kokošinek in Torkar Tahir, *Kako so na Jesenicah*, str. 50.

O pomenu dogodka, kot je poroka, priča že sama pogostost zapisov, ki jih najdemo v knjižicah *Kako so včasih živeli?*. Opisi so zelo podrobni. Tako na primer Tilka Klinar s Plavškega Rovta opisuje svojo poroko: »Najprej je bila dopoldne na Jesenicah civilna poroka. Opoldne sva imela še cerkveno poroko pri Sveti Katarini na Homu, saj je običaj, da je cerkvena poroka tam, kjer je doma nevesta. Popoldne smo šli v Bohinj na kosilo, potem pa še z ladjo na blejski otok. Proti večeru smo se odpravili proti novemu domu k Šimnovcu v Plavškem Rovtu, kjer so se zbrali tudi svatje – najini sorodniki in sosedje. Ko smo se v mraku pripeljali na dvorišče, je bilo tam zelo »delovno« ozračje. 'Kaj pa hočete?' so nas povprašali. Povedali smo, da smo svatje in da smo s Štefanom in nevesto, a vse skupaj ni nič zaleglo. 'Kaj nas motite! Ne vidite, da imamo preveč dela! Vi pa takole postopajte in zapravljate čas in denar!' sta komentirala svoje delo dva soseda, ki sta pred vhodnimi vrati oblečena v mesarja 'klobasala'. Pred sabo sta imela pletene koše in v njih žaganje. V ženske nogavice sta z 'drsknco' basala maso in špilila klobase. Po daljšem pregovarjanju in dokazovanju, kdo da smo, sta se le začela pogovarjati z nami. Vrata in vse je bilo zaprto. 'No, dobro. Če že vztrajate, se bomo pa pogovarjali, ampak prej boste uganili nekaj ugank!' je komentiral prvi 'mesar' in razmišljal, kako bi nas spet spravil v zadrego. 'Kaj je robec na pet voglov?' se je glasilo vprašanje. Seveda odgovora nismo vedeli, a s pomočjo prič in ostalih pogajalcev smo uganili, da je to roka, s katero se usekneš in odvržeš smrkelj. Sledile so še druge uganke. Ženina so vprašali, koliko je stara njegova žena. 'Kmalu bo dvajset!' 'Ne bo držalo! Le nekaj ur!'«¹⁵ V vseh zapisih najdemo šranganje, torej odkup ženina ali neveste, pogosto se spominjajo kraje neveste ob polnoči, navadi, ki ju poznamo še danes, in pa mogoče nekoliko pozabljene šege, da je nevesta po prihodu iz cerkve otrokom vrgla pest drobiža za srečo. Zanimiv je tudi zapis o dekletu, ki ob poroki še ni bilo polnoletno in so ji morali leta dokupiti, žal pa ne razloži, kaj to pomeni. Pomemben del novega življenja je tudi nevestina bala, v kateri je bilo pohištvo, posodje, posteljnina in obleke, nekatere so s seboj odnesle celo brezovo metlo. Izvemo tudi, da predporočne pogodbe niso nobena novost in da so zagotovo obstajale že na prelomu iz 19. v 20. stoletje.

Kot pravi Bogataj, se je dediščina šeg in navad ob poroki ohranila le v nekaterih sestavinah, zlasti na podeželju, v mestnem okolju pa se pogosto uvaja kot popestritev in »drugačnost« poročnega obreda. Med sestavinami poročne dediščine, ki se je v močno spremenjenih oblikah ohranila v sodobnost, so različni »obredi ob prehodu«.¹⁶ Kljub temu najdemo zapise o navadah, ki še niso zamrle ali pa vsaj ostajajo v zapisih spominov še živečih domačinov.

Življenjske šege in navade niso le prazniki v pravem pomenu besede, saj sem sodijo tudi šege in navade ob smrti kot pomembnem delu življenjskega kroga. Ravno te so doživele največje spremembe, kar je povezano z velikimi spremembami v tehnologiji pokopavanja in pojmovanja smrti. Kljub temu da je v sodobni družbi smrt skoraj tabuizirana ali pa vsaj neradi govorimo o njej, v spominih, ki so jih zapisali Jeseničani, šege in navade ob smrti pogosto omenjajo in jih tudi zelo natančno opisujejo. Točno so bile določene vloge najbližjih sosedov, tako žensk kot moških. Štefanija Muhar razlaga, kako so poskrbeli, da se je novica razširila po vasi: »Kadar v vas zarezje smrt, takrat se dve sosedi pokojnika odpravita po vasi, ena na vzhodno, druga na zahodno stran, in vsaka hiša prispeva skromen dar za družino žalujočih.«¹⁷ Sicer pa je prebivalce na smrt v vasi opozoril že cerkveni zvon in po načinu pritrkavanja so vedeli, ali je umrl moški, ženska ali otrok. Anton Ravnikar z Murove se takole spominja dogodkov, ko je umrla njegova stara mama: »Ko je tiho zaspala, so jo sosede umile, oblekle v že dolgo pripravljeno obleko, obule v posebne papirne copate, v sklenjene roke pa položile križ z rožnim vencem. Ostali smo molili v drugem prostoru. V pritlični spalnici so omare prekrili s posebnimi zavesami in uredili razsvetlavo. V posodi pred krsto je bila voda z blagoslovljeno soljo in vejica pušpana. Do pogreba je moralo miniti 48 ur. Prihajali so sorodniki in znanci, jo pokropili in se od nje tako poslovili. Dolga dneva sta minila v molitvi in seveda tudi pijači. Sosedje so pomagali pri izkopu jame na Šrancovem družinskem grobu na pokopališču. V zadnjih trenutkih preden so pokojnico odnesli z domačije, so ostali pri njej le ožji družinski člani. Nato so prišli nosači (obvezno sosedi) in zabili krsto. Sprevod je šel do cerkve, kjer je bil opravljen krajši obred. Ko so pogrebci zapustili hišo, so sosede očistile in pospravile prostor, kjer je ležala pokojnica.«¹⁸ Pripovedovalci pogosto poudarjajo, da se je pokojnika vedno neslo

Pogrebni sprevod na poti iz Plavškega Rovta okoli leta 1950 (hišni arhiv Gromčevih).

¹⁵ Kokošinek in Torkar Tahir, *Kako so v vaseh*, str. 40–41.

¹⁶ Bogataj, *Nesnovna*, str. 20–21.

¹⁷ Kokošinek in Torkar Tahir, *Kako so na Blejski*, str. 70.

¹⁸ Kokošinek in Torkar Tahir, *Kako so na Murovi*, str. 55.

Rovtarji ob pustnem običaju vlačijo ploh (last Jože Noč).

čez prag z nogami naprej, ta šega pa še živi v različnih rekih in pregovorih. Pogrebni sprevod je šel od hiše na pokopališče, pogosto tudi do sosednje vasi ali na Jesenice, če v kraju niso imeli svoje cerkve. Iz Plavškega Rovta na primer so pokojnika nosili peš na Jesenice vse do leta 1948, kasneje pa so ga peljali s konji. Takrat so na voz zraven umrlega posadili otroka, da bi živa duša spremljala mrtvega k zadnjemu počitku, prej pa so to vlogo imeli nosači.

Kako se šege in navade ob smrti spreminjajo oziroma poenostavljajo, prikaže zapis Franca Hribarja s Planine pod Golico: »Takrat se je mrliča 'vahtalo' po tri dni in tri noči. Ko je ležal na parah, so prišli sosedje in cela vas. Imeli so veselico, 'rihtarja bili'. Takrat, ko je moj stari oče ležal na parah, so jedli suh kruh in ga zalivali s šnopsom pa moštom. Ko pa je moj oče ležal na parah leta 1970 in sem že zaslužil, sta morala biti golaž in vino. Tudi takrat smo 'vahtali' dve noči. Takrat so na pokopališču skopali jamo dva metra globoko. Potem so bile žare, a še danes so nekateri starokopitni in pravijo, da morajo biti krste.«¹⁹ Danes je *vahitanje* skoraj popolnoma nadomestila mrliška vežica, krste se umikajo žaram, v zadnjem času pa se svojci vedno večkrat namesto pokopavanja v grob odločajo za raztros pepela pokojnega.

Letne ali koledarske šege in navade so posebni dnevi, dejanja in obredja, ki se zvrstijo v posameznem letu. Povezani so z življenjem, gospodarskim, družbenim in duhovnim prizadevanjem posameznika, družine, skupine ali širše družbe in imajo posvetni ali/in religiozni značaj. Dediščina letnih ali koledarskih šeg in navad še danes kaže na Slovenskem zelo pestro podobo, ki se razlikuje po posameznih pokrajinah, zelo pa je poudarjena vsebina vseh sodobnih praznovanj. Kljub številnim inovacijam na eni in transformaciji tradicionalne kulturne podobe na drugi strani pa letne koledarske šege in navade še vedno pomembno sooblikujejo ritmična razmerja med delavniki, vsakdanjiki in prazniki ter imajo pomembne družbene funkcije pri vključevanju posameznika, družine in skupin v skupnost, hkrati pa so tudi odraz družbene ureditve in mišljenja ljudi, njihovih vrednot in norm.²⁰

V dediščino letnih ali koledarskih šeg in navad med drugim spadajo prazniki, katerih korenine segajo še v predkrščansko dobo – dobo, ko so ljudje čas dojemali ciklično. Slavili so plodnost, novo rojstvo in pomlad, simbolika in obredja pa so se ohranila v praznovanju pusta in velike noči. Ravno zaradi starosti je dediščina šeg in navad ob teh praznikih najbolj pestra. In če smo prejšnji sklop praznovanj zaključili

¹⁹ Kokošinek in Torkar Tahir, *Kako so v Planini*, str. 12.

²⁰ Bogataj, *Nesnovna*, str. 22–25.

s smrtjo, na tem mestu začnimo s pomladjo kot simbolom novega rojstva oziroma začetka.

Predpustni čas in pust pravzaprav označujeta začetek leta. Sklepamo, da so se ljudje šemili že vsaj pred deset in več tisoč leti. Najprej menda zato, ker so menili, da se v našemljencu naseli duh rajnega prednika. Pozneje zato, ker se je človek le v šemski opravi lahko približal duhu ali duhovom, ki oživljajo naravo in ji gospodujejo. Ljudje se še dandanes šemijo po vsem svetu, po vseh celinah, med vsemi narodi in ljudstvi.²¹ Te stare šeme so bile strašljive, pust pa je sčasoma dobil bolj norčavo podobo. Prastarim in sodobnim maškaram je skupno, da prinašajo srečo, tako jim vedno odpustimo pustne vragolije.

Ena od gorenjskih posebnosti pri praznovanju pusta je vlečenje *ploha*, če se v vasi med božičem in pustom nobeno od deklet ni poročilo. Ta šega se je na Hrušici, Koroški Beli, v Plavškem Rovtu in Planini pod Golico ohranila do nedavnega, ponekod pa jo zopet obujajo. O vleki ploha piše Helena Razingar s Planine pod Golico: »V predpustnem času je bil živ običaj vleke ploha. Pripravili so ga pa tako, da so s »ta velikih gruntov« zastoj dobili celo brino (smreko), ki so jo privlekli 'na korit' sredi vasi in jo pri Gromčevi hiši postavili čez cesto. Dekleta, ki so šla tam mimo, so morala ploh 'kušniti' (poljubiti). In ker so se plohu na daleč izogibala, so jih fantje lovili po celi vasi, tako da so se 'kušvanja' ploha težko izognila. Za ploh so potem 'glihali' (se dogovarjali za ceno) s ta starim Erlahom, ki ga je odkupil za svojo žago. Izkupeček so porabili za veseljačenje.«²²

Kot še eno gorenjsko posebnost v pustnem času Kuret omenja sprevođe.²³ Na Jesenicah so se še posebej potrudili Hruščičani, ki so se z okrašenimi vozovi množično podali na Jesenice, kjer so se priključili glavnemu sprevođu, ki se je odvijal okoli druge ure popoldne, ko se je končala izmena v železarni, potekal pa je od Čufarjevega trga v središču mesta do Javnornika na vzhodu. Prav posebna pa je pustna prireditev Smuk za trofejo Svinjska glava, ki poteka že od leta 1967 na smučišču v Planini pod Golico. Sodelujejoči vseh generacij na veleslalomski progi v različnih kategorijah tekmujejo za naslov najboljše maske, pravo pečeno svinjsko glavo pa dobi maska ali skupina, ki se najbolj približa srednjemu času proge. Tako na sprevođu kot na »Svinjski glavi« maskare predstavljajo in kritizirajo aktualno družbeno-politično stanje v kraju in širše. Kako se zgodovina ponavlja, priča zapis Mojce Bele s Hrušice: »Leto kasneje so predstavili Železarno kot molzno kravo. Železarna Jesenice je bila edini financer hokeja na Jesenicah in spraševali so se, kje so drugi financerji, ki bi pomagali.« Povsem enaka maska bi bila aktualna tudi danes.

Norčavi pustni čas se zaključuje s pepelnico, ko so

na Jesenicah zažigali pusta, kar Niko Kuret označi kot najznačilnejši gorenjski pustni običaj.²⁴ »Na Koroški Beli je bil znan tudi pokop pusta. Na pustno soboto so pusta 'nabasali'. V staro moško obleko so natlačili seno ali slamo in ga posadili za šank v vaško gostilno, kjer je sedel do pustnega torca. Na pepelnico sredo so pusta nosili po vasi in ga proti večeru zažgali,«²⁵ je razložil Janez Sterle s Koroške Bele, ki skuša v zadnjih letih s Kulturnim društvom Možnar to šego obuditi.

»Po pustnem torcu je bila pepelnica. Od pepelnice do velike noči je bil post, čas, ko se niso poročali. Postni čas so spoštovali. Takrat se niso udeleževali nobenih zabav in prireditev,«²⁶ se spominja Lojzka Ravnik iz Plavškega Rovta, kako resen je nato čas po pustu. Post pa je priprava na enega najpomembnejših praznikov letnega cikla – veliko noč. Če so letne šege in navade nasploh skozi čas najbolj ohranile svojo prvobitno obliko, to še najbolj drži za šege in navade ob veliki noči. Velikonočni čas se začne s cvetno nedeljo, ko so fantje radi tekmovali, kdo bo pripravil večjo cvetnonedeljsko butaro, na Jesenicah imenovano *baganco*. Pripravljena naj bi bila iz sedmih vrst lesa, kot simbol sedmih zakramentov, a danes so bagance »revnejše«, pogosto kupljene na sejmih ali v supermarketih, take, ki so značilne za Ljubljano z okolico. Blagoslovljeno baganco so nato dali k sadnemu drevju, da bi bogato obrodilo, njen les pa so gospodinje ob nevihtah dajale na ogenj, saj naj bi jih obranil pred točo. Veliki teden prinaša pisano bero šeg in navad, ki jih v določeni meri še ohranjamo, medtem ko nekatere počasi izumirajo. Ena od teh je, ko so otroci Bohca strašili, česar se še spomni Janez Pšenica z Murove: »Gospodinje so bile navajene, da so na veliko soboto čakale na blagoslovljen ogenj. Priprave na ta običaj pa so tekle cel veliki teden. Fantje smo po vseh dvoriščih iskali zaboje ali stare sode. Največ smo jih dobili pri trgovcih. Vse te zaboje smo znosili na travnik za cerkvijo, na kraj, kjer danes stoji župnišče. Začelo se je v sredo, nadaljevalo pa na veliki četrtek in petek, vsak dan ob isti uri. Ko je v zvoniku ob treh popoldne zaregljala ragla, smo začeli s koli razbijati na kup zložene zaboje in sode. Razbijali smo tako dolgo, da smo vse zdrobili v manjše kose in jih na koncu znosili na kup za sobotni ogenj. Za cerkvenim zidom pa so starejši fantje streljali z možnarji na karbid. V soboto zjutraj smo zgodaj zakurili ogenj. Ta je gorel približno dve uri. Župnik ga je blagoslovil, nato pa smo žerjavico raznašali po domovih v preluknjanih pločevinkah, ki so bile navezane na žico. Med tekom smo te pločevinke vrteli, da je ogenj ostal živ. V Plavški Rovt so fantje težko prinesli živ ogenj, ker je bilo predač. Zato so prižigali lesne gobe, privezane na žico.«²⁷

²¹ Kuret, *Praznično*, str. 12.

²² Kokošinek in Torkar Tahir, *Kako so v Planini*, str. 67.

²³ Kuret, *Praznično*, str. 44–45.

²⁴ Prav tam, str. 76.

²⁵ Kokošinek in Torkar Tahir, *Kako so na Koroški*, str. 83.

²⁶ Kokošinek in Torkar Tahir, *Kako so v vaseh*, str. 38.

²⁷ Kokošinek in Torkar Tahir, *Kako so na Murovi*, str. 71.

Velikonočno ragljanje (last Zvonka Petrovič).

Ko je blagoslovljeni ogenj zagorel v domačem šteditniku, so gospodinje na njem pripravile velikonočne dobre, ki so jih nesli k *žegnu* (blagoslovu). Pojedli pa so jih lahko šele v nedeljo pri zajtrku. Otroci so radi pirhe *štrucali*, to je igra, pri kateri dva tekmovalca drug drugemu poskušata razbiti pirh. Tisti, ki ima trši pirh, dobi še drugega. Ob večjih praznikih, sploh na veliko noč, so streljali z možnarji. Na Koroški Beli to tradicijo ohranja Kulturno društvo Možnar. Njegov predstavnik Janez Sterle opisuje potek ob veliki noči: »Možnarji so se oglasili že na veliko soboto dopoldne, ko so odvezali zvonove, popoldne pa so oznanili blagoslovljanje velikonočnih jedi. Na velikonočno nedeljo se strelja pri vstajenski procesiji, kar uprizarja pokanje skal ob Kristusovem vstajenju. Pokali so nekdanj zlasti na Štajerskem in Gorenjskem. Na Koroški Beli se procesija začne na velikonočno nedeljo, ob šestih zjutraj. Prav tako se takrat strelja z možnarji, ki, kot je že povedano, oznanjajo Kristusovo vstajenje. Nekdanj so streljali na velikonočno nedeljo in na semenj. Danes streljamo na velikonočno nedeljo in 1. maja.«²⁸

Procesij so se ljudje udeleževali tudi ob drugih pomembnih cerkvenih praznikih. Poleg velikonočne je bila bolj množična še procesija ob sv. Rešnjem telesu. Procesija je šla skozi vse Jesenice, okna domov pa je krasilo zelenje in sveče. Od pomembnejših praznikov letnega cikla je v zapisih večkrat omenjen še veliki šmaren, vendar informatorji o posebnih šegah in navadah ob tem ne govorijo. K letnim šegam

in navadam prištevamo tudi lokalne praznike, ki so bili v preteklosti največkrat vezani na god lokalnega patrona, danes pa jih pogosto obeležujejo na datum dogodka, pomembnega za skupnost. Na Jesenicah je že od nekdaj znan in še danes živ Jožefov sejma. Tudi Angela Ferjan z Jesenic ima lepe spomine nanj: »V času Jožefovega sejma na Stari Savi je bil za nas praznik. Vsi štirje otroci smo kramarjem z železniške postaje z vozičkom prevažali njihovo robo. Najraje smo imeli turški med. Kar smo zaslužili, smo dali mami. Tudi ležišča smo odstopili kramarjem. Štanti so bili postavljeni od Hermana do Markotove gostilne in še dalje.«²⁹ Sejme so na svoje zavetnike imeli tudi na Koroški Beli in na Blejski Dobravi. Tam je na svetega Štefana znan blagoslov konj, običaj, ki so ga znova obudili. Eden novejših lokalnih praznikov, ki se je ohranil do danes, je praznik oziroma mesec narcis v Planini pod Golico, ki je posvečen značilnemu in edinstvenemu rastišču t. i. ključavnic, ki v tem kraju množično cvetijo v maju. Cvetiče poljane in osrednja prireditve, tekmovanje za izbor miss narcis, sta glavni turistični atrakciji železarskega mesta. Tudi na Hrušici je datum vaškega praznika razmeroma mlad, saj ga praznujejo na dan odprtja železniškega predora.

Zimski čas se nekako začne že na vse svete, ko dela zunaj hiše ni več, dan je kratek, življenje se umiri. Gospodinje so očistile domove in jih blagoslovile s kadihom – bagancami od prejšnje cvetne nedelje –,

²⁸ Kokošinek in Torkar Tahir, *Kako so na Koroški*, str. 84.

²⁹ Kokošinek in Torkar Tahir, *Kako so na Jesenicah*, str. 53.

*Streljanje z možnarji na Konarjevem rovtu leta 1939
(last Kristina Razinger).*

otroci pa že pričakujejo Miklavža. Čas zimskih praznikov se prične z adventom. Lojzka in Marjan Praček se spominjata pozabljenega običaja, ki je živel tudi na Murovi: »Lepa je bila na Murovi tudi stara navada, da v adventnem času »Marijo nosijo« od hiše do hiše in se ustavijo pri družini, ki se je odločila, da sprejme Marijo in Jožefa v prenočišče. Ta navada ponazarja, kako sta Marija in Jožef iskala prenočišče v času popisovanja prebivalstva na Judovskem po Betlehemu. V hiši družine, ki se je odločila za eno noč prenočiti Marijo in Jožefa, so zbrani znanci, sosede in drugi okoličani molili in peli božične ter druge nabožne pesmi, gostiteljica pa jih je na koncu pogostila. Prenočišče so na tak način iskali do svetega večera pred božičem.«³⁰ Miklavž je bil za otroke zagotovo največji praznik in nihče od pripovedovalcev ga ni pozabil omeniti. Domačini so si izdelali kostume in na Miklavža so po vasi poredne otroke strašili parkeljni, pridne pa je razveseljeval Miklavž s skromnimi darili. Razen suhega sadja in piškotov so otroci iz Rovt pogosto dobili sanke, s katerimi so se nato vozili v šolo. V parkeljne so bili navadno oblečeni mladi fantje, ki so še raje kot otrokom ponagajali dekletom, ki so zaradi tega tisti dan raje ostajala doma. »Proslavljanje božiča se je začelo s postavljanjem jaslic na predvečer praznika. Nato so šli z 'žegnano' vodo kadit in kropit. V posodo so dali nasekano 'baganco' od velike noči, ji dodali žerjavico, da se je kadilo in prijetno dišalo. Šli so okrog gospodarskih poslopj in v vse hišne prostore ter zraven molili rožni venec. Ta običaj so ponovili za novo leto in na svete tri kralje. Takrat so na podboje vrat zapisali začetnice imen kraljev (G+M+B) in letnico,«³¹ se prednovoletnega časa spominja Peter Zupančič iz Javorniškega Rovta. Vse manj ljudi se spominja običajev na tepežni dan oziroma na nedolžne otročiče. Takrat so šli otroci po hišah *šapat* ali koledovat. S šibo v roki so prosili dobrot z besedami: »Šiba, šaba, kdor kaj da, gre v nebesa, kdor pa nič, pa v peklič!« Ob novem letu ni omenjenih posebnih praznovanj, razen da so pokadili

hišo z baganco, tako kot v začetku adventa, na božič in kasneje na svete tri kralje. Takrat so okrog hodili pevci ali otroci in koledovali. Antonija Robič opisuje ta praznik v Plavškem Rovtu: »Na tej domačiji (pri Blažu Smoleju) se je sestajala tudi 'ekipa' svetih treh kraljev in njihovih spremljevalcev – vaških pevcev. Po novem letu so na njihov dan hodili od hiše do hiše in pobirali darove – razne dobrrote, hrano, pa tudi denar za cerkev, s katerim so nato obdarovali najbolj revne otroke. Nekaj zbranega denarja pa je moralo ostati za »fešto« (slavnostni zaključek pohoda), ki so jo ob zvokih harmonike prav tako pripravili pri Smoleju.« Po pripovedi Jerce Čop je na čelu spreveda nekdo nosil križ in spraševal: »Ali želite videti svete Tri kralje?« Za njim je bil berač s košem, v katerega so dajali darove.³²

Posebno vprašanje predstavlja dediščina državnih praznikov, kjer v večini primerov še ni izoblikovane obrednosti in jih ljudje razumejo kot dela proste dneve, ne pa tudi v smislu globljih pomenov. Morada predstavlja izjemo dediščina in sodobnost praznovanja prvega maja – delavskega praznika.³³ Na delavskih Jesenicah je praznik dela in še kateri sodobni praznik vsekakor taka izjema. Nepozabne so množične proslave 1. maja na Poljanah na Kočni in tipična prvomajska budnica, sicer znana tudi v drugih slovenskih krajih, na Lipcah in Blejski Dobravi pa je, kot pravi domačinka Štefanija Muhar, dobila »domovinsko pravico«. Še danes na predvečer praznika dela prižigamo kresove, kar ima sicer starejše korenine v praznovanju pomladi, množične (politične) delavske shode, manifestacije in rdeče nageljne v gumbnicah pa so bolj ali manj zamenjali družinski izleti v naravo ter pikniki.

Delavski praznik naj bo iztočnica za zadnjo skupino praznovanj: delovne šege in navade, ki jih razumemo kot dejanja, dogodke, obredja, praznike in igre, ki spremljajo opravila in delovne postopke, označujejo zaključek ali začetek del na različnih področjih in v okviru različnih delovnih, poklicnih in družbenih skupin. Dediščina delovnih šeg je razmeroma skromno razširjena, kar je povezano z velikimi spremembami in opuščanjem t. i. tradicionalnih del v okviru kmečkega gospodarstva, tudi obrtništva in na drugih področjih. V obrtniških in drugih sodobnih delovnih okoljih pa se razvijajo številne nove oblike delovnih šeg in navad, ki so pogosto povezane s praznovanji uradnih praznikov, rojstnih dni in porok zaposlenih, sprejemom v delovno razmerje idr.³⁴

Kljub temu na Jesenicah še obstajajo spomini na določene šege in navade ob košnji, spravilu, gnanju živine na pašo, trenju lanu, oglarjenju, kolinah ... Sem lahko uvrstimo tudi praznik rudarjev, god sv. Barbare. Predvsem pa so živi spomini na obvezne *likofe* po

³⁰ Kokošinek in Torkar Tahir, *Kako so na Murovi*, str. 28.

³¹ Kokošinek in Torkar Tahir, *Kako so v Javorniškem*, str. 79.

³² Kokošinek in Torkar Tahir, *Kako so v vaseh*, str. 43.

³³ Bogataj, *Nesnovna*, str. 24.

³⁴ Prav tam, str. 26–27.

opravljenem delu. »Ja, a gunga pa ni?« so spraševali kosci, če z žganjem še niso postregli.³⁵ Ljudje se še spominjajo tudi kar nekaj šeg in navad ob različnih delih. Ofiranje ob košnji (ki je drug običaj kot ob godu) opisuje Jeka Čeh iz Planine pod Golico: »Naslednji dan so pričeli v rovtih kositi. Stari Kopišar je rekel: 'Jutri bomo mi cel naš rovt z železam pokrili!' in pri tem mislil na kose. Ko so pokosili seno in pomalicali, so tudi na rovtih 'ofirali'. Eden od fantov je nastavlil 'ta zadnjo plat' kot pri igri 'rihterja bit', dva pa sta eno od dekljic prijela pod pazduho in za noge. Potem so jo trkali vanj in prosili za lepo vreme. Pozimi so dekleta izdelovale čipke, da so z njimi obrobile spodnje hlače, če bi se slučajno pokazale izpod krila. Enkrat so punco tako močno trčili v fanta, da se je skotalil po bregu navzdol, ostali pa so se smejali.«³⁶ »Zadnji rjuhi se je reklo baba, ker je nosač večkrat prinesel v rjuhi med senom skrito dekle in bil na koncu deležen zabavljanja nakladalcev,«³⁷ pripoveduje Jože Kobentar s Hrušice. Če se kosci še danes v rovte podajo s kosami in kosijo na tradicionalen način, pa je trenje lanu pri nas že povsem izumrlo, s tem pa tudi šege in navade, povezane z njim. Nekdanje terice pripovedujejo, da se je tudi po tem opravilu dobro jedlo, premožnejši je bil kmet, čigar lan je bil, boljša je bila hrana. Heda Alič iz Javorniškega Rovta se spominja, »da je bilo trenje lanu težko in naporno delo, ki je trajalo do nekaj tednov, kljub temu pa ob delu ni manjkalo veselja in petja. Posebno veselo je bilo zvečer, ko so se dekletom pridružili fantje in so si morali nadeti iz preje narejene repe, s katerimi so izgledali prav smešno.«³⁸ Tudi ličkanje koruze je bilo žensko opravilo, nagrada pa hrana in pijača, včasih tudi ples, vedno pa prijetno druženje ob petju. Med delovne šege in navade spadajo tudi pregovori, po katerih so se kmetje ravnali, do kdaj mora biti določeno delo opravljeno. V planini so pasli le do malega šmarina, saj je veljalo, da če je šmarin lep ali grd, mora živina s planine, saj prvi sneg največkrat zapade že takoj po prazniku ali v nekaj dneh. Velik praznik so bile koline, saj je bilo meso, razen v času kolin, le redko na mizi. Robert Sušanj s Koroške Bele je kot mnogi pri kolinah moral pomagati že kot otrok: »V času kolin se je na dvorišču tudi klalo. Prašiče smo klali na posebni 'stolici', krave in teleta pa največkrat privezane za zadnji nogi in z vrvjo dvignjene ob skednju. Mesarju je pomagala cela hiša. V kotlu v kopalnici smo zakurili za vrelo vodo (v tem kotlu se je segrevala tudi voda za kopanje). Sam sem se izmikal čiščenju črev, ki so jih čistili z žlicami ob gnojni jami. Neizmerno je smrdelo in bil sem pripravljen poprijeti za vse drugo, samo za to ne.«³⁹

Tesno povezano z železarstvom je bilo oglarstvo,

Rudarji v prazničnih uniformah (brani Franc Hribar).

ki je danes že skoraj izumrlo. »Že zelo dolgo nazaj, ko so še krčili gozdne jase in iz lesa pridobivali oglje, je bil to pomemben kulturni dogodek, saj so pri čuvanju tleče kope po ustnem izročilu prenašali zgodbe in prigode, ki bi drugače šle v pozabo. Naporno delo se je občasno končalo z veselico. Igrali so ansambli, sestavljeni iz domačih glasbenikov. Prilagodljivo letnemu času so veselice popestrili z značilnostmi časa, kraja ali aktualnega dogodka. Ob koncu, ko je že močno igral alkohol, so se skoraj vedno oblikovale 'prigel' bande. V spopadih je obvezno tekla tudi kri, a hujših poškodb ni bilo. Preventivno so lastniki ograj ob veseličnih prostorih ograje odstranili vnaprej,«⁴⁰ pripoveduje Jože Kobentar s Hrušice. Zelo pomemben praznik na Jesenicah, prav tako povezan z železarstvom, je bil praznik svete Barbare, zavetnice rudarjev. Žal je o njem zelo malo zapisov, le eden od informatorjev, čigar stari oče je bil rudar, se spominja, da se na tri praznike v letu ni smelo delati: božič, veliko noč in sveto Barbaro, od teh pa so najbolj spoštovali ravno Barbaro.

Velik dogodek za Jesenice in širšo okolico je bila izgradnja železnice. »Isti večer je napravila tovarna v Hrenovci veliko slavnost, ker je bil potrjen projekt za novo karavansko železnico. Igrala je godba, spuščali so rakete, plesali [...],«⁴¹ najdemo zapisano v dnevniku Andreja Čufarja, nekdanjega jeseniškega župana. Prav tako, čeprav mnogo kasneje, je bilo pomembno odprtje avtocestnega predora na Hrušici. Bolj lokalne narave, pa kljub temu pomembna pridobitev, je bila elektrifikacija Blejske Dobreave, ki se je spominja Štefanija Muhar: »Največja veselica se je zgodila prva leta po vojni, ko so Lipce dobile električno napeljavo. Veselje je bilo nepopisno, čeprav je vsaka hiša dobila za začetek le eno vtičnico in eno luč. Pri Pibru v kleti je bila veselica. Jedlo, pilo in pelo se je, gospodarji so bili tako navdušeni, da so Novšaka in Balantiča, glavna 'elektrikarja', vozili kar v 'koreti', vozičku na dve večji kolesi in z držalom čez celo širino voza, po

³⁵ Kokošinek in Torkar Tahir, *Kako so v Planini*, str. 23.

³⁶ Prav tam, str. 40–41.

³⁷ Kokošinek in Torkar Tahir, *Kako so na Hrušici*, str. 26.

³⁸ Kokošinek in Torkar Tahir, *Kako so v Javorniškem*, str. 43.

³⁹ Kokošinek in Torkar Tahir, *Kako so na Koroški*, str. 47.

⁴⁰ Kokošinek in Torkar Tahir, *Kako so na Hrušici*, str. 71.

⁴¹ Po Kokošinek in Torkar Tahir, *Kako so na Murovi*, str. 11.

Svečanost ob odprtju Karavanskega železniškega predora leta 1906 (hrani GMJ).

vasi.«⁴² Velik dosežek za vas. Med delovne šege in navade bi lahko šteli še izgradnjo hiše; čeprav je to že praznik na osebni oziroma družinski ravni, je po eni strani življenjski praznik. Vendar bi konec koncev tudi sveto Barbaro kot god uvrstili med letne šege in navade, kljub temu da je povezana z zelo specifičnim delom oziroma poklicem.

Po drugi svetovni vojni so bila v železarni pogosta slavnostna odprtja posameznih novih obratov, ki so jih vedno priredili ob pomembnih državnih praznikih, največkrat na takratni dan republike. Tako letne šege in navade dobijo dimenzijo delovnih šeg in navad v povsem sodobni preobleki, čeprav sta bili simbolika in ritualnost v tistih časih in ob takih dogodkih močno razviti, kar je sicer značilno za starejša praznovanja.

Vedno se porajajo nove, sodobnejše oblike praznovanj, ki so lahko popolnoma lokalnega značaja ali vezane na enkratni dogodek. Uvrstimo jih lahko v več kategorij, vsekakor pa si zaslužijo omembo. Govorimo na primer o prihodu prvega avta na Staro Savo, ki je povsem osebni praznik, vendar ga je ožja skupnost v tistem trenutku vzela za svojega. Stane Tušar z Jesenic se ga spominja takole: »Kdaj točno si je direkcija Kranjske industrijske družbe (KID) omislila prvi luksuzni avto za prevoze direktorjev in šefov, žal točno ne vem. Bilo je verjetno leta 1934, vsekakor pa še pred stavko jeseniških železarjev leta 1935. Čeprav avto za direkcijo KID ni bil nikakršna luksuzna limuzina 'ala buick', je povzročil nemajhno senzacijo. In to skoraj nič manjšo kot na Kočevskem uplenjeni divji merjasec, ki ga je član lovske družine KID kot redko trofejo pripeljal na Jesenice.«⁴³ Razen občudovanja Jeseničanov je avto pomenil še precej več. S prihodom avtomobilov je namreč na Stari Savi začela izumirati kočijaška obrt.

Ne nazadnje se moram posvetiti še enemu, precej mlademu, predvsem pa skoraj najbolj jeseniškemu prazniku: osvajanju naslova državnega prvaka v

hokeju na ledu. Kaj Jeseničanom pomeni hokej, opisuje Cveto Jakelj iz Kurje vasi, kjer je hokej doma: »Prva hokejska tekma na Jesenicah je bila odigrana leta 1939 med Ilirijo iz Ljubljane in KAC iz Celovca, takrat že pod Nemčijo. Tekmo so igrali na naravnem ledu, narejenem pred tribuno nogometnega igrišča. Ograja je bila samo za goli, ob straneh – krilih – pa so bili položeni samo leseni tramiči med ledom in snegom. Kmalu za tem so ustanovili svoj hokejski klub. Od tedaj dalje je hokej veljal v Podmežakli na Jesenicah za šport št. 1. Otroci smo imeli svoje moštvo v vsaki ulici. Za igrišča smo koristili vsako ravnico ali pa kar ulico, seveda brez drsalk. Rezultat je bil ta, da smo imeli prav v Kurji vasi in v Podmežakli največ hokejskih reprezentantov.«⁴⁴ Uspehe naših hokejistov so spremljale vse generacije od prve osvojitve naslova državnega prvaka leta 1957 do danes, kljub temu da klub trenutno ni najboljši. Da, tudi praznovanje športnih uspehov ima značilnosti praznika. Konec koncev je s tem povezanih ničkoliko vraž, talismanov, navijaških pesmi, tipična noša navijača ter himna vseh jeseniških privrženecv hokeja, Prelepa Gorenjska.

Šege in navade ob različnih praznikih zahtevajo drugačno, nevsakdanje obnašanje, kar vključuje tudi videz oziroma nošo in priboljške, torej praznične jedi. »Moški nedeljski 'gvant' je bil sestavljen iz hlač, 'vestje' (brezrokavnika) in 'reklca' (suknjiča). Hlače so bile ozke, 'rekle' tudi ožji – ponavadi na štiri ali pet 'knofov' in z ozkimi reverji (zavihki). Čevlji izključno visoki, tako za moške kot za ženske. Obvezno so nosili klobuke iz filca z daljšimi dlakami in širokim robom. Otroške hlače so bile malo čez koleno. »Iberrok« (površnik) je bil del zimske garderobe in je segal preko hlačnih žepov. Kot pripomoček za oblačenje so bili »hozentregerji« in »štrumpanteljni«, ki so jih uporabljali moški in ženske. 'Hozentregerji' (naramnice) so se ohranili do danes, 'štrumpanteljni' (moški) pa so izginjali po letu 1935, saj so jih nadomestile vsi-

Veličasten sprejem novih državnih prvakov leta 1957 (hrani GMJ).

⁴² Kokošinek in Torkar Tahir, *Kako so na Blejski*, str. 51.

⁴³ Kokošinek in Torkar Tahir, *Kako so na Jesenicah*, str. 55–56.

⁴⁴ Prav tam, str. 34–35.

te elastike. Zimski čevlji so bili kvedrovci ali škornji, čevlji, okovani s posebnimi žebli, da so dlje vzdržali, saj so bili narejeni iz 'ledra' (usnja). /.../ Proti koncu dvajsetih in na začetku tridesetih let se začne moda spreminjati. Drugačni so bili tudi materiali za blago, a so bili še zmeraj naravni. Moški 'gvanti' so ostajali tridelni vsaj še v začetku. Hlače so postajale vse širše in z obveznim robom. 'Rekl' je spreminjal obliko in postajal skoraj enak današnjemu. Imel je tri 'knofe' ter je postajal širši. Klobuk je bil še vedno obvezen. Čevlji so postali obvezno nizki. /.../ Za vsak dan in za v šolo so se nosile pumparice z dokolenkami.⁴⁵ Tako moška praznja oblačila na Jesenicah opiše Franc Jerala. O ženskih »gvantih« piše Stanka Geršak: »Vedno so imele dvoje oblačil: delovno in praznično. Kadar se je oblekla praznično, je iz skrinje oziroma omare (kostna) vzela boljšo obleko. Ta je bila navadno dvodelna. Krilo in bluza nista bila iz istega blaga. Pod blužo si je oblekla modrc (korzet) z všitimi ribjimi kostmi in luknjicami, skozi katere je bil napeljan dolg trak. Nekdo ji je moral pomagati, da je bila vrvica močno zategnjena in pas čim ožji. Krilo je bilo krojeno iz več pól blaga tako, da je bilo v pasu zelo ozko in se je zvončasto spuščalo do gležnjev. Čevlji so bili visoki, zavezani s 'šniircno' ali ob straneh na gumbice na pritisk. Oprijeto krojene bluže so krasili našiti robovi in razni žaboji, plastroni iz volančkov ali čipk. Ovratnik je bil malo višji in je segal tudi do podbradka. Na glavo si je nadela klobuk, okrašen s pentljami ali rožami iz blaga. V omari je bil shranjen še parazol, ki je služil ob dežju ali kot sončnik. V zimskem času je čez blužo oblekla podloženo in s krznom okrašeno jopo, ki je segala do kolen. Marsikatera si je znala sama sešiti blužo in krilo, ki je z leti postajalo vse krajše. Prav tako pa so že nosile bluže s krajšimi rokavi. Čevlji so postajali udobnejši, to je nizki in z nizko ali visoko peto.«⁴⁶ Tako so se oblačili v mestu, kjer so sploh moška praznična oblačila že kmalu dobivala današnjo podobo. O nedeljskih oblačilih na podeželju so zapisi v obravnavanih knjižicah bolj skopi. Ana Stopar z Blejske Dobrave se spominja pripovedi domačina: »Po pripovedovanju Štefana Razingerja so se na Dobravi ob posebnih priložnostih oblekli v narodne noše. V noše, ki so jih imeli vsi odrasli družinski člani, so se oblačili ob cerkvenih praznikih, pa tudi na jernejevo. Na ta dan je bil vse do druge svetovne vojne na Dobravi velik sejem.«⁴⁷ To dokazujejo številne fotografije. Noša se je počasi spreminjala in postajala vse bolj podobna današnji. Vedno bolj so se zabrisovale razlike med žensko in moško, sploh vsakdanjo nošo, deloma zaradi tega, ker so se tudi ženske začele ukvarjati s športom, sploh pa, ko so pričele nositi hlače. Vedno bolj je zabrisana tudi razlika med vsakdanjo in praznično nošo.

⁴⁵ Prav tam, str. 41–43.

⁴⁶ Prav tam, str. 44–46.

⁴⁷ Kokošinek in Torkar Tahir, *Kako so na Blejski*, str. 28.

Zaključek

Osnova za raziskavo je bila ideja pripraviti muzejsko razstavo, ki bo povezovala vse knjižice *Kako so včasih živeli?*, ideja iz knjižic izluščiti praznike pa se je porodila spontano, saj zgodbe posameznikov iz različnih predelov Jesenic povezuje v smiselno celoto. Sicer se je pojavilo vprašanje, koliko materiala – pisnega, fotografskega in predmetnega – o praznovanjih na Jesenicah sploh imamo, vendar se je izkazalo, da v knjižicah zapisani spomini in avtobiografije skrivajo velik zaklad, enkratni vir za nadaljnje tako zgodovinske kot etnološke raziskave. Iz zgodb in fotografskega gradiva, ki so ga v letih trajanja projekta prispevali domačini, je v kombinaciji z nekaj več kot dvesto predmeti iz depojev Gornjesavskega muzeja Jesenice nastala etnološka razstava, ki so si jo prav domačini, posredni avtorji razstave, z zanimanjem ogledovali. S tem je bil primarni namen dosežen: prikazati bogato izročilo lokalne dediščine, pestrost in raznolikost navad tako na lokalni ravni kot v širšem slovenskem prostoru ter s tem domačine spodbuditi k ohranjanju tradicije in lastne identitete. Pričujoči tekst so pravzaprav le okrog osnovne tematike zbrani spomini, umeščeni v teoretski okvir. Že samo to tematiko bi se dalo in moralo preučiti bolj poglobljeno, z več primerjavami in globljo teoretsko osnovo, tako na lokalni kot širši slovenski ravni.

V knjižicah je poleg praznikov, ki smo jih po ključju izbrali za temo razstave, skritih še nešteto podobnih tematik, ki bi se jih dalo na podoben način izluščiti, preučiti in predstaviti širši javnosti, bodisi v obliki članka, predavanja oziroma predstavitev, še bolje pa kot muzejsko razstavo.

Ne nazadnje pa se zopet odpira vprašanje avtobiografij v muzejih, ki ga je slovenska etnologija že ničkolikokrat odprla. Že leta se pripravlja enotna metodologija in katalog spominskega gradiva v muzejih ob polemikah, ali sploh sodijo v muzeje in ali jih lahko obravnavamo kot muzejski predmet. Pričujoče tekste so zbrali brez enotne metodologije, vendar pod strokovnim vodstvom mentoric študijskega krožka. Vsekakor pa jih niso zbrali z namenom preučevanja praznovanj na Jesenicah. Kljub vsemu so več kot uporaben vir za različne stroke in teme ter osnova za nadaljnja raziskovanja. Kot pravi Breda Čebulj Sajko, je lahko ena življenjska zgodba vir za raziskovanje različnih področij.⁴⁸

Vsekakor pa vključevanje lokalne skupnosti v muzejske raziskave vedno daje pozitivne rezultate za obe strani, po eni strani bogati muzejske zbirke, po drugi strani pa z vključevanjem skupnosti lokalnemu prebivalstvu daje občutek vključenosti in sooblikovanja kulturnega prostora domačega kraja, kar lahko le okrepi občutek pripadnosti in lokalno identiteto.

⁴⁸ Spletni vir: www.smd-drustvo.si/.../muzeoforum_2013-12%20predstavitev.pps.

VIRI IN LITERATURA

- Baš, Angelos (ur.): *Slovenski etnološki leksikon*. Ljubljana: Inštitut za slovensko narodopisje, 2004.
- Bogataj, Janez: *Nesnovna kulturna dediščina*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine, 2005.
- Kokošinek, Nataša in Zdenka Torkar Tahir (ur.): *Kako so na Blejski Dobravi včasih živeli?*. Jesenice: Ljudska univerza Jesenice, Občinska knjižnica Jesenice in Gornjesavski muzej Jesenice, 2009.
- Kokošinek, Nataša in Zdenka Torkar Tahir (ur.): *Kako so na Hrušici včasih živeli?*. Jesenice: Ljudska univerza Jesenice, Občinska knjižnica Jesenice in Gornjesavski muzej Jesenice, 2011.
- Kokošinek, Nataša in Zdenka Torkar Tahir (ur.): *Kako so na Jesenicah včasih živeli?*. Jesenice: Ljudska univerza Jesenice, Občinska knjižnica Jesenice in Gornjesavski muzej Jesenice, 2007.
- Kokošinek, Nataša in Zdenka Torkar Tahir (ur.): *Kako so na Koroški Beli včasih živeli?*. Jesenice: Ljudska univerza Jesenice, Občinska knjižnica Jesenice in Gornjesavski muzej Jesenice, 2013.
- Kokošinek, Nataša in Zdenka Torkar Tahir (ur.): *Kako so na Murovi včasih živeli?*. Jesenice: Ljudska univerza Jesenice, Občinska knjižnica Jesenice in Gornjesavski muzej Jesenice, 2010.
- Kokošinek, Nataša in Zdenka Torkar Tahir (ur.): *Kako so na Slovenskem Javorniku včasih živeli?*. Jesenice: Ljudska univerza Jesenice, Občinska knjižnica Jesenice in Gornjesavski muzej Jesenice, 2012.
- Kokošinek, Nataša in Zdenka Torkar Tahir (ur.): *Kako so v Javorniškem Rovtu včasih živeli?*. Jesenice: Ljudska univerza Jesenice, Občinska knjižnica Jesenice in Gornjesavski muzej Jesenice, 2014.
- Kokošinek, Nataša in Zdenka Torkar Tahir (ur.): *Kako so v Planini pod Golico včasih živeli?*. Jesenice: Ljudska univerza Jesenice, Občinska knjižnica Jesenice in Gornjesavski muzej Jesenice, 2007.
- Kokošinek, Nataša in Zdenka Torkar Tahir (ur.): *Kako so v vaseh pod Golico včasih živeli?*. Jesenice: Ljudska univerza Jesenice, Občinska knjižnica Jesenice in Gornjesavski muzej Jesenice, 2008.
- Kuret, Niko: O šegi in njeni spremenljivosti. *Pogledi na etnologijo* (ur. Angelos Baš in Slavko Kremšek). Ljubljana: Partizanska knjiga, 1978, str. 309–333.
- Kuret, Niko: *Praznično leto Slovencev. Starosvetne šege in navade od pomladi do zime. Prva knjiga*. Ljubljana: Družina, 1989.
- Ovsec, Damjan J.: *Velika knjiga o praznikih. Praznovanja na Slovenskem in po svetu*. Ljubljana: Domus, 1993.
- Ramšak, Mojca: Zbiranje življenjskih zgodb v slovenski etnologiji. *Etnolog*, 10, 2000, str. 29–41.
- Torkar Tahir, Zdenka: Zbiranje spominskega gradiva v projektu »Kako so na Jesenicah včasih živeli?« ali kako lahko s krajanji sooblikujemo lokalno

identiteto. *Zborovanje SMD, Jesenice, Kranjska Gora 7.–8. 10. 2011* (ur. Darko Knez). Ljubljana: Slovensko muzejsko društvo, 2011, str. 17–20.

SPLETNI VIRI

- Čebulj Sajko, Breda: Interpretacija avtobiografij v muzejih. Vloga, pomen in perspektive avtobiografskega gradiva v muzejih. www.smd-drustvo.si/.../muzeoforum_2013-12%20predstavitev.pps, (pregledano 16. 11. 2015).
- <http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?lg=en&pg=00002>, (pregledano 18. 9. 2015).

S U M M A R Y

How they used to live in Jesenice? Festive customs and traditions

Throughout history and in all cultures festivities have always taken place for a reason. The people of Jesenice continue to celebrate the oldest holidays in all corners of the municipality, each area in its own unique ways. Some holidays receive more attention in some places and less in others, but the most deeply rooted are the annual or calendar customs and traditions. The local lore boasts a colourful variety of customs and traditions associated with an individual's life cycle and those associated with farming and other practices. Some traditional festivities have been given a modern makeover and the slowly disappearing re-created. In addition, Jesenice also observes festivities that are unique to its area.

At first glance, Jesenice's traditional celebrations seem to have gone largely unnoticed in written sources. The authoress primarily draws on booklets from the series *Kako so včasih živeli?* (*How they used to live?*), regularly published for eleven years as part of the project Research on Cultural Heritage in Local Community, carried out by the People's University Jesenice in collaboration with the Municipal Library Jesenice and the Upper Sava Museum Jesenice. Containing narratives, memories and life stories of local people from all parts of the Jesenice area, the booklets are a rich source for studying many topics related to the local community. They have opened new areas and ideas for further research as much on festivities as on other ethnological or historical themes. Life stories are an excellent source for studying the local ways of life and the selected materials were later also presented at an ethnological exhibition in Jesenice. The inclusion of the local community in museum exhibitions has repeatedly proved a positive experi-

ence for both sides—it enriches museum collections and by including the local community it allows the local inhabitants to feel that they contribute to the cultural vitality of their home town, thus strengthening their feeling of belonging and local identity. Over the years of studying the local ironmaking tradition,

which has woven its way into all aspects of Jesenice's life, it is of utmost importance to keep discovering new topics that have long remained in the shadow of the overall identity; however, there is surely no need to isolate them from it.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 81'373.21(234.323.61-15)
656.085.2(234.323.61-15)

Prejeto: 25. 7. 2016

Matjaž Geršič

asist. dr., Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Geografski inštitut Antona Melika, Gosposka ulica 13, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: matjaz.gersic@zrc-sazu.si

Matija Zorn

doc. dr., Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Geografski inštitut Antona Melika, Gosposka ulica 13, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: matija.zorn@zrc-sazu.si

Odsev naravnih nesreč v zemljepisnih imenih – nekaj primerov iz Zahodnih Karavank in zahodnih Kamniško-Savinjskih Alp

IZVLEČEK

Zemljepisna imena so lastna imena naselbin, delov Zemljinega površja in objektov na njem. Njihova lastnost je, da nedvoumno identificirajo in individualizirajo poimenovani objekt. So del nesnovne kulturne dediščine, ki jo skupnosti, skupine in tudi posamezniki, preneseno iz roda v rod, nenehno poustvarjajo kot odziv na svoje okolje, naravo in zgodovino. V zadnjih letih so postala pomemben okoljski indikator za spremljanje različnih okoljskih procesov, tudi naravnih nevarnosti in nesreč. V članku se osredotočamo na ledinska imena na območju Zahodnih Karavank in zahodnih Kamniško-Savinjskih Alp, kjer smo na podlagi petih kartografskih virov od konca 18. stoletja do danes ugotavljali poimenovalno motivacijo ledinskih imen za naravne nevarnosti in nesreče.

KLJUČNE BESEDE

Karavanke, Kamniško-Savinjske Alpe, naravne nesreče, zemljepisna imena, ledinska imena, okoljska zgodovina

ABSTRACT**NATURAL DISASTERS REFLECTED IN GEOGRAPHICAL NAMES – A FEW EXAMPLES FROM THE WESTERN KARAVANKE MOUNTAINS AND WESTERN KAMNIK-SAVINJA ALPS**

Geographical names are the proper names of settlements, parts of the Earth's surface and objects on it. Their characteristic is to uniquely identify and individualise the named object. They are part of intangible cultural heritage, which communities, groups as well as individuals pass on from one generation to another and perpetually reproduce in response to their environment, nature and history. In the recent years they have become an important environmental indicator to monitor various environmental processes, including natural hazards and disasters. This paper focuses on choronyms in the area of Western Karavanke Mountains and western Kamnik-Savinja Alps (N to NW Slovenia). On the basis of five cartographic sources from the end of the 18th century until today we examined choronyms, the creation of which was motivated by natural hazards and disasters.

KEY WORDS

Karavanke Mountains, Kamnik-Savinja Alps, natural hazards, geographical names, choronyms, environmental history

Uvod

Z izrazom **naravne nesreče** označujemo naravne pojave in procese v pokrajini, ki tako močno prizadejejo družbo, da ji povzročijo žrtve ali škodo.¹ Tovrstni pojavi in procesi so ponekod redki, drugje pa so lahko tako pogosti, da so značilen element pokrajine – »*ponekod so 'stalnica', drugje pa 'spremenljivka'*«. ² Prvo še posebej velja za reliefno razgiban vzpeti svet, v katerem so pogoste hudourniške poplave, drobirski tokovi, zemeljski in snežni plazovi ter skalni podori. Njihova stalnost se zrcali tudi v »*kolektivnem spominu*«³ tamkajšnjih prebivalcev, med drugim skozi zemljepisna imena. **Zemljepisno ime** je »*lastno ime naselbin, delov Zemljinega površja in objektov na njem ...*«. ⁴ Njegova lastnost je, da nedvoumno identificira in individualizira poimenovani objekt. »... *Kaže ... pokrajinske elemente, ki so ohranili posebne značilnosti v daljšem obdobju ...*«. ⁵ in je pomemben del »*spominke pokrajine*«, ⁶ saj se v njem »... *zrcali zgodovina prostora ...*«. ⁷ Britanska arheologinja Julietta Hawkes je zapisala, da so zemljepisna imena med »... *stvarmi, ki človeka najbolj intimno povezujejo z njegovim območjem ...*«. Britanska imenoslovka Margaret Gelling pa dodaja, da so »... *kažipot v preteklost ... , saj vodijo raziskovalce pri rekonstrukcijah pozabljenih ... pokrajin ...*«. ⁸

V zadnjih letih so raziskave zemljepisnih imen postale uveljavljene v okoljski literaturi. ⁹ Več študij jih izpostavlja kot okoljske indikatorje, na primer v povezavi s okoljskimi spremembami, ¹⁰ podnebnimi spremembami ¹¹ ali spremembami rabe tal. ¹² Na Novi Zelandiji so pri preučevanju zemljepisnih imen Maorov ugotovili, da številna kažejo na naravne nevarnosti. To znanje danes med drugim uporabljajo pri prostorskem načrtovanju. ¹³

Zemljepisna imena delimo na naselbinska in nenaselbinska. Naselbinska nadalje delimo na imena naselij oziroma mest, vasi in zaselkov, nenaselbinska pa na petintrideset različnih kategorij, med drugim tudi imena ledin (ledinska imena), ki jih podrobneje obravnavamo v nadaljevanju. ¹⁴

Človek je s svojimi dejavnostmi ustvaril kulturno pokrajino. Glavni preoblikovalec naravne pokrajine je bilo v preteklosti kmetijstvo. Zaradi različne primernosti tal za obdelavo je bil vaški prostor s poljsko razdelitvijo razdeljen na več delov, poimenovanih z lastnimi (ledinskimi) imeni, ¹⁵ ki označujejo temeljne značilnosti vaškega zemljišča. Ledinsko ime poimenuje del Zemljinega površja za gojenje kulturnih rastlin, pridelovanje krme, pašo živine in rast gozda (polje, njiva, sadovnjak, vinograd, oljčnik, hmeljišče, travnik, senožet, pašnik, planinski pašnik, planina, gozd, gozdna plantaža), vode, vzpetine, poti in njihove dele ter orientacijske točke. ¹⁶ Pri razvrščanju v skupine zemljepisnih imen po prvotnih pomenih podstav jih uvrščamo med tista, ki »... *označujejo neko naravno danost ...*«. ¹⁷ Kot kartografski element jih najdemo že na jožefinskem vojaškem zemljevidu s konca 18. stoletja, ¹⁸ pozneje pa tudi v franciscejskem katastru iz prve polovice 19. stoletja. ¹⁹ Nekatera, predvsem tista neslovanskega izvora, so lahko zelo stara in kažejo na večtisočletno rabo prostora. ²⁰ Na Južnem Tirolskem so ugotovili, da večina ledinskih imen v gorskem svetu izvira iz visokega srednjega veka oziroma iz poznejših obdobj, kar je povezano s stalno poselitvijo; imena zrcalijo »... *pokrajinske in kmetijske pogoje ...*«. ²¹

Razdelitev vaškega prostora na ledinske enote izhaja iz trajnih kolektivnih predstav o naravni delitvi prostora. Meje med posameznimi ledinskimi enotami pogosto potekajo po naravnih ločnicah, kot so vznožja, vrhovi in grebeni ter vodotoki. V ledinskih enotah so izražene temeljne značilnosti naravnega prostora in človekovi posegi. V sodobnosti nekatera ledinska imena ne zrcalijo več značilnosti, po katerih so bila poimenovana, a so se kljub temu ohranila. ²² Zaradi značilnosti nastanka in izvora so ledinska imena pomembna ne le za imenoslovje, pač pa tudi za zgodovinske, geografske in sorodne prostorske raziskave, saj so del nesnovne kulturne dediščine, ki jo lokalni prebivalci, »... *preneseno iz roda v rod, nenehno poustvarjajo kot odziv na svoje okolje, naravo in zgodovino ...*«. ²³

Naravne nesreče, kot piše Ortner, ²⁴ sicer niso najpogostejši izvor za zemljepisna imena v Alpah (slika 1), a gotovo takšna zemljepisna imena sodijo med zelo stara. »*So priče ... boja prebivalcev Alp z naravnimi ujmani ...*«. ²⁵ Da bi določen pojav prišel v kolektivni spomin, je pomembna njegova jakost in

¹ Zorn in Komac, *Naravne nesreče*, str. 16.

² »... *Spremembe v pokrajini zaradi naravnih nesreč so lahko tako velike, da so naravne nesreče njena poglavitna značilnost. ... V Sloveniji poznamo naslednje tipe takšnih pokrajin: poplavna pokrajina ..., podorna pokrajina ..., usadna pokrajina oziroma plazovna pokrajina ..., tudi plazovita pokrajina ...*«; Komac, Zorn in Pavšek, *Naravne nesreče*, str. 12.

³ Ortner, *Naturgefahren*, str. 73.

⁴ Kladnik, Lovrenčak in Orožen Adamič, *Geografski*, str. 439.

⁵ Sweeney, Jurek in Bednar, *Using place names*, str. 1007.

⁶ Ang, *memoryscape*; Henshaw, *Pausing*, str. 52.

⁷ Klinar in Geršič, *Hišna*, str. 286.

⁸ Kintisch, *The science*.

⁹ Sweeney, Jurek in Bednar, *Using place names*, str. 1008.

¹⁰ Henshaw, *Pausing*, str. 52.

¹¹ Sousa in dr., *Wetland*, str. 525, 544.

¹² Sousa in García-Murillo, *Can place names*, str. 391; Sweeney, Jurek in Bednar, *Using place names*, str. 1007.

¹³ King, Goff in Skipper, *Māori*, str. 59–60.

¹⁴ Furlan, Gložančev in Šivic-Dular, *Pravopisno*, str. 24–25.

¹⁵ Penko, *Kaj nam*.

¹⁶ Klinar in dr., *Metode zbiranja*, str. 13.

¹⁷ Snoj, *Etimološki*, str. 14.

¹⁸ Zorn, *Jožefinski*.

¹⁹ Kladnik, *Leksikon*, str. 62.

²⁰ Prim. Ortner in dr., *Die Landschaft*, str. 50.

²¹ Prav tam.

²² Penko, *Kaj nam*.

²³ Konvencija, 2. člen, 1. alineja.

²⁴ Ortner, *Naturgefahren*, str. 73.

²⁵ Prav tam.

Slika 1: Skalni podori pod Dobračem v Ziljski dolini, »ohranjeni« v nemškem imenu naselja Rogaje.²⁶ Poleg naselbinskih imen Oberschütt/Rogaje in Unterschütt/Zabuče se celotno območje pod južnim vznožjem Dobrača imenuje Schütt/Podrtje,²⁷ pri čemer tudi slovensko nenaselbinsko ime spominja na skalne podore (fotograf: Matija Zorn).

ogostost. »V preteklosti je skoraj vsak naravni pojav, ki ... se je razlikoval od svojega okolja, dobil ime ...«.²⁸

»... Spomin na naravne nesreče se za določen čas obrani v družbeni sferi, torej kot družbenogeografski spomin. ... Krivulja spominjanja upada po eksponentni stopnji: tudi intenzivnih in obsežnih naravnih procesov se čez 10 let spominja polovica prebivalcev, čez 40 let pa le še desetina ...«.²⁹ Z naravnimi nesrečami je povezan še en vidik kolektivnega spomina, to so prilagoditve naravnim danostim, ki se kažejo na primer v rabi tal, poselitvi in poteku prometnic na varnejših območjih ter načinu gradnje.³⁰

Kadar je govora o ledinskih imenih in naravnih nesrečah, imamo v mislih predvsem ujme, ki so točkovega značaja. To pomeni, da so omejene na ožje območje. K takšnim nesrečam na obravnavanem območju prištevamo skalne podore, zemeljske in snežne plazove, požare ter vetrolome. Naravne nesreče, kot so na primer poplave ali potresi in so širšega zna-

čaja, pogosto poimenujejo z občnimi in ne zemljepisnimi imeni.

»Spomin« na naravne nesreče se bolj ali manj dobro ohrani tudi v naravi. Sledovi nekaterih procesov, kot so skalni podori ali večji zemeljski plazovi (na primer skalni podori z Dobrača,³¹ skalni podor z Velikega vrha na Košuti (slika 2),³² zemeljski plaz pri Selu v Vipavski dolini),³³ so v pokrajini očitnejši in se ohranijo dalj časa kot sledovi drugih procesov, kot so na primer poplave. V slovenskih Alpah je bil zadnji višek bolj intenzivnega tovrstnega dogajanja ob otoplitvi podnebja konec pleistocena, ko so se v doline sprostile ogromne količine kamninskega gradiva, ki ga je dotlej vklepal led. Pozneje so bili procesi bolj intenzivni ob manjših spremembah podnebja. Ne smemo pa pozabiti tudi na bolj epizodne pojave, zlasti potrese, ki lahko sprožijo številne skalne podore in zemeljske plazove.³⁴

Pomen zemljepisnih imen pri preučevanju naravnih nesreč in izdelavi zemljevidov nevarnosti, predvsem za snežne plazove, je izpostavil Pavšek.³⁵ Ugotavlja, da so plazovi pogosto poimenovani z besednimi zvezami, v katerih je prisotna »beseda plaz, plazi ali plazovi (plazovje)«, bodisi samostojno bodisi z levim ali desnim pridevniškim pojasnilom. Pavšek³⁶ opozarja tudi na imena, ki vsebujejo besede *plazič*, *omel* in *osip*, ter povzema Badjuro,³⁷ ki omenja izraza *grundnek* in *gruntnik*, povzeta iz nemškega jezika, ter

Slika 2: Odlomni rob zgodovinskega podora na Velikem vrhu v Karavankah, ki naj bi v poznem srednjem veku domnevno zasul prvotno naselbino Tržiča.³⁸ Nanj danes spominjata naselbinsko ime Plaz v Podljubelju ter ledinsko ime Birški plaz pod ostenjem (fotograf: Matija Zorn).

²⁶ Nemška beseda *Schütt* pomeni grušč oziroma drobir in »... kaže na to, da je bilo celotno območje na južnem vznožju Dobrača nekoč melišče«. Poleg tega dajeta imeni *Alte Schütt* (Staro Podrtje) in *Neue Schütt* (Novo Podrtje) vpogled v starost odloženega gradiva (Pichorner, Kulturraum, str. 48), saj so bili na območju zgodovinski podori (ob beljaškem potresu 1348) in obsežnejši starejši prazgodovinski podori (Zorn, Podori). Na območju najdemo še druga sorodna ledinska imena, na primer *Steinernes Meer* (»Kamnito morje«), ki »govori« o velikih količinah odloženega drobirja, in odlomna stena *Rote Wand* (»Rdeča stena«), katere rdečkast videz je posledica vedno novih skalnih odlomov. V ledinskem imenu se odraža tudi jezero, ki je nastalo za podornim gradivom, ki je ob beljaškem potresu zajezilo reko Ziljo – *Seewiese* (»travniško jezero«) (Pichorner, Kulturraum, str. 48).

²⁷ Tudi »*drtti*«, Badjura, Ljudska geografija, str. 153; oziroma »*Podrtje*«, Hicinger, Nekdanji potresi, str. 168.

²⁸ Flom, Place-name, str. 205.

²⁹ Komac, Družbenogeografski, str. 221–222.

³⁰ Prav tam.

³¹ Zorn, Podori.

³² Zorn, Rockfalls.

³³ Popit, Fosilni.

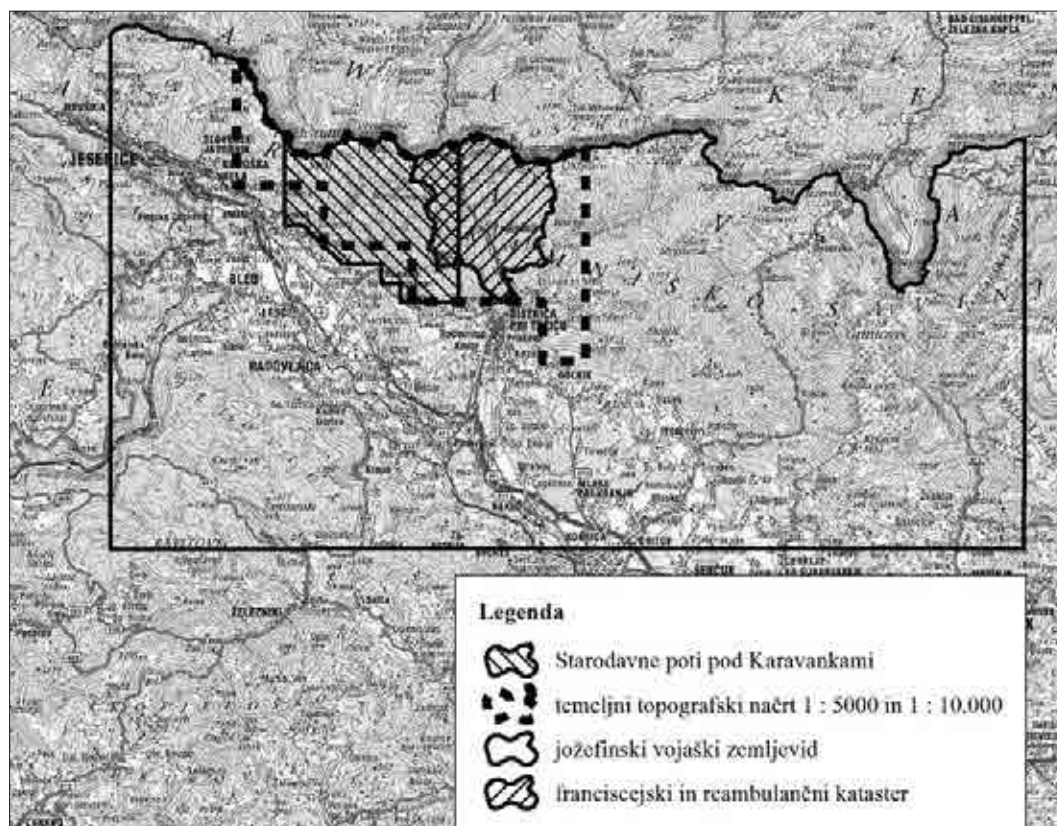
³⁴ Komac, Družbenogeografski, str. 222.

³⁵ Pavšek, *Snežni plazovi*.

³⁶ Prav tam, str. 104.

³⁷ Badjura, Ljudska geografija.

³⁸ Zorn, Rockfalls, str. 157–158.

Slika 3: Območje preučevanja po različnih virih.

labinje in lavina, povezana z latinskim izvorom besede plaz (*labiin*).

Na plazenje tal ali snega »spominja« več slovenskih naselbinskih imen, na primer *Plaz* oziroma *Na Plazu* v Podljubelju (slika 4), *Plazne* pri Izlakah, *Plazovje* pri Laškem, *Plaznica/Blasnitzen* pri Železni Kapli, ter več nenaselbinskih imen, na primer *Plazič/Vallo- ne*, *Blasic* južno nad Reklansko dolino, *Begunjski plaz*, *Šentanski plaz* in *Birški plaz* (slika 2) v Karavankah. V Atlasu Slovenije³⁹ naštejemo tudi devet domačij z imenom *Plaznik* in štiri z imenom *Plazovnik*. Številna zemljepisna imena z motivacijskim pomenom plazenja je za Julijske Alpe zbral Henrik Tuma.⁴⁰ Na skalne podore oziroma odlome pa na primer spominjata imeni *Šraj peski* v Kamniško-Savinjskih Alpah in *Podrta gora* (2061 m) v Julijskih Alpah.

Zajem imen

Zajem ledinskih imen je potekal iz štirih virov: jozefinski vojaški zemljevid, zemljiški kataster (franciscejski in reambulančni kataster), temeljni topografski načrt (TTN) in knjiga *Starodavne poti pod Karavankami*.

Pri jozefinskem vojaškem zemljevidu (1784–1787)⁴¹ v merilu 1 : 28.800 smo uporabili šest zemljevidov – sekcije 135, 136, 137, 150, 151 in 152. V okviru katastrskih izmer v merilu 1 : 2880 smo za obravnavo izbrali katastrsko občino Sveta Ana.⁴² Območje je v franciscejskem katastru (1828) razdeljeno na 21 listov/zemljevidov, v reambulančnem (1868) pa na 20. Pri TTN-ju (1968, 1972, 1977 in 1981)⁴³

⁴¹ Rajšp in Serše, *Slovenija*.

⁴² *Franciscejski kataster za Kranjsko*, k. o. Sv. Ana. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1828; *Reambulančni kataster za Kranjsko*, k. o. Sveta Ana. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1868.

⁴³ *Temeljni topografski načrt 1 : 10.000*, list Borovlje 21. Ljubljana: Geodetska uprava Socialistične republike Slovenije, 1977; *Temeljni topografski načrt 1 : 10.000*, listi Jezerško 1, 2, 3, 6, 8. Ljubljana: Geodetska uprava Socialistične republike Slovenije, 1968, 1972, 1977; *Temeljni topografski načrt 1 : 10.000*, listi Radovljica 3, 4, 5, 9, 10. Ljubljana: Geodetska uprava Socialistične republike Slovenije, 1968; *Temeljni topografski načrt 1 : 5000*, listi Radovljica 1, 2, 3, 4, 13, 14, 25, 26, 38. Ljubljana: Geodetska uprava Socialistične republike Slovenije, 1968, 1981.

³⁹ *Atlas Slovenije*, str. 423.

⁴⁰ Tuma omenja 16 zemljepisnih imen, ki imajo občnoimensko sestavino »P(p)laz« (*Plaz*, *Črnelški plaz*, *Tamen plaz*, *Gladki plaz*, *Lanžev plaz*, *Laški plaz*, *Vrb Laški plaz*, *Leški plaz*, *Vrb Široki plaz*, *Siljev plaz*, *Šubi plaz*, *Škrbina nad Plazom*, *Špik nad Plazom*, *Votli plaz*, *Zaprta plaz*), devet z občnoimensko sestavino »plazi« (*Plazi*, *Dinji Plazi*, *Dolgi Plazi*, *Dol nad Plazmi*, *Kratki Plazi*, *Med Plazmi*, *Na Plazeb*, *Glava nad Omanovimi Plazmi*, *V Plazeb*, *Zeleni Plazi*), dve s korenem »plazič« (*Robičevi Plazič*, *V Plazičih*) ter po eno ime *Plazovi* in *Plazič*; Tuma, *Imenoslovje*, str. 82.

smo v trigonometrični sekciji Borovlje obravnavali en list v merilu 1 : 10.000, v trigonometrični sekciji Radovljica devet listov v merilu 1 : 5000 in pet listov v merilu 1 : 10.000, v trigonometrični sekciji Jezersko pa pet listov v merilu 1 : 10.000.

Knjigi Valentina Jarca *Starodavne poti pod Karavankami*⁴⁴ je priložen zemljevid v merilu 1 : 25.000, na katerega je avtor na podlagi različnih virov in terenskega raziskovanja vpisal ledinska imena. Za raziskavo smo uporabili območje, prikazano na sliki 3. Avtor med ledinska imena uvršča tudi imena koč, potokov in podobno.⁴⁵

Iz preučenihi virov smo zajeli vsa ledinska imena ter na podlagi poimenovalne motivacije skušali poiskati tista, v katerih se zrcalijo naravne nesreče ali nevarnosti.

Rezultati

Na jožefinskem vojaškem zemljevidu smo v izbranih sekcijah prepoznali petdeset ledinskih imen. Med temi smo prepoznali le en primer ledinskega imena – za *Lazom*, katerega poimenovalna motivacija bi lahko bilo plazenje, čeprav je z izrazom »laz« poimenovan tudi »s travo porasel nekđaj izkrčen svet v gozdu«. ⁴⁶ Omenimo še krajevno ime z isto poimenovalno motivacijo – *Na Lazo/Plaz* (slika 4).⁴⁷

Slika 4: Izsek iz jožefinskega vojaškega zemljevida, na katerem sta v porečju Mošenika vidna krajevno ime »na Lazo« in ledinsko ime »za Lazom«. ⁴⁷

Slika 5: Izsek iz zemljevida franciscejskega katastra, na katerem je v porečju Mošenika vidno krajevno ime »na Blasus«. ⁴⁹

Na listih obeh katastrah smo prepoznali 237 ledinskih imen. Nekatera med njimi se pojavijo večkrat, ker so lahko iste ledine predstavljene na različnih listih. Ledinska imena na katastrskih zemljevidih prepoznamo po tipu pisave in jih zato zlahka ločimo od imen naselij in hišnih imen. Izjemo smo naredili le pri krajevnom imenu *na Blasus* (slika 5), katerega poimenovalna motivacija lahko izvira iz samostalnika plaz. Pri germansko-slovanskih jezikovnih prehodih je namreč pogosta glasovna sprememba iz »b« v »p«. ⁴⁸ Med ledinskimi imeni takšnih, ki bi kazala neposredno povezavo z naravnimi nesrečami (razen že omenjenega primera krajevnega imena), nismo prepoznali.

Na zemljevidih TTN smo na izbranem območju prepoznali 610 ledinskih imen (klasična ledinska imena in imena vrhov). Med temi smo prepoznali takšna, v katerih se zrcalijo tri vrste naravnih nesreč oziroma nevarnosti. Najpogostejša so imena, povezana s plazenjem. Takšnih primerov je devet: *Plaz pod Vratu*, *Šentanski plaz*, *Begunjski* (tudi *Begunjski*) *plaz*, *Birški plaz* (slika 2), *Krivi plaz*, *Rdeči plaz*, *Kratki plaz* (slika 6), *Dovški plaz* in *Bobnarjev plaz*. Prepoznali pa smo tudi ledinska imena, povezani s požarom in vetrom – *Požar* in *Pri vetru*.

V delu *Starodavne poti pod Karavankami* najdemo na obravnavanem območju 501 ledinsko ime (slika 7). Avtor za nekatere ledine navaja več alonimov (imenskih različic). Med imeni, povezanimi z naravnimi nesrečami, jih največ vsebuje koren »plaz« (16): *Žirovniški plaz*, *Pot v Šentanski plaz*, *Široki plaz*, *Za-*

⁴⁴ Jarc, *Starodavne*.

⁴⁵ Prav tam.

⁴⁶ *Slovar*.

⁴⁷ Rajšp in Serše, *Slovenija*, sekcija 136.

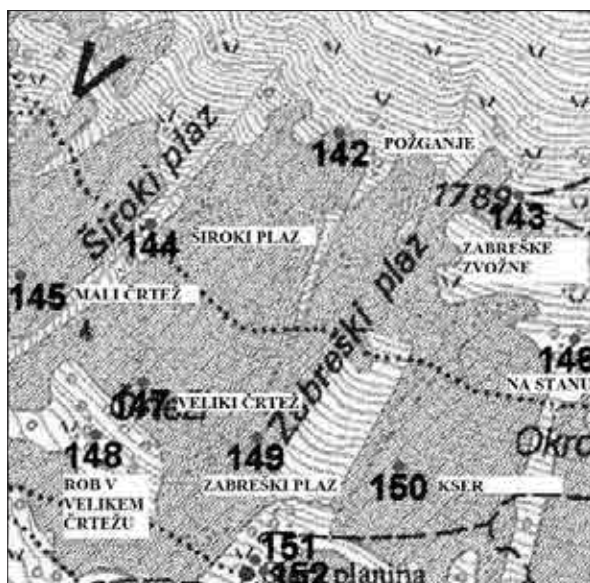
⁴⁸ *Franciscejski kataster za Kranjsko*, k. o. Sv. Ana, list L006A16. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1828.

⁴⁹ Jožica Škofic, *dialektologinja*, ustni vir, 2014.

Slika 6: Izsek iz zemljevida temeljnega topografskega načrta, na katerem sta na območju Kočen v Kamniško-Savinjskih Alpah vidni ledinski imeni Kratki plaz in Dovški plaz.

breški plaz, Plaznina, Mali plaz, Macesnov plaz, Srednji plaz, Veliki plaz, Doslovski plaz, Zeleni plaz, Ozki plaz, Mrhneč plaz, Legatov plaz, Plaz in Pod plazom. Avtor posamezno ledinsko ime tudi natančneje opiše in etimološko pojasni. Tako lahko beremo, da ledinsko ime »Pri Janezu« označuje mesto, kjer je snežni plaz do smrti pokopal Janeza Palovšnika, lovca iz Lesc.⁵⁰ Nevarnost snežnih plazov pa je razvidna tudi iz ledinskih imen, ki označujejo nekdanje lokacije lovskih in drugih stavb. Takšna primera sta *Stara lesena bajta* in *Koča za Šijo*. Prvo je plaz odnesel leta 1933, drugo pa med letoma 1934 in 1938. Druge naravne nesreče in nevarnosti, ki jih lahko prepoznamo iz te

Slika 7: Izsek iz zemljevida v knjigi *Starodavne poti pod Karavankami*, na katerem so s številkami označena ledinska imena.

zbirke ledinskih imen, so požari, kar na primer nakaže ledinsko ime *Požganje*.⁵¹

Sklep

Na preučevanem območju med ledinskimi imeni, povezanimi z naravnimi nesrečami, močno prednjačijo pojavi plazenja (predvsem snega). Prepoznamo pa tudi nekaj pojavov, povezanih s požari in vetrovi (preglednica 1).

Preglednica 1: Izbor na obravnavanem območju prepoznanih ledinskih imen, katerih pomenska motivacija je lahko povezana z naravnimi nevarnostmi.

Ime	Vir
<i>Plaz pod Vrati</i>	TTN
<i>Šentanski plaz</i>	TTN
<i>Begunjski/Begunjski plaz</i>	TTN
<i>Birski plaz</i>	TTN
<i>Krivi plaz</i>	TTN
<i>Rdeči plaz</i>	TTN
<i>Kratki plaz</i>	TTN
<i>Dovski plaz</i>	TTN
<i>Bobnarjev plaz</i>	TTN
<i>Požar</i>	TTN
<i>Pri vetru</i>	TTN
<i>Požganišče</i>	TTN
<i>na Blasu</i>	franciscejski kataster, reambulančni kataster
<i>Žirovniški plaz</i>	Starodavne poti pod Karavankami
<i>Široki plaz</i>	Starodavne poti pod Karavankami
<i>Zabreski plaz</i>	Starodavne poti pod Karavankami
<i>Plaznina</i>	Starodavne poti pod Karavankami
<i>Mali plaz</i>	Starodavne poti pod Karavankami
<i>Macesnov plaz</i>	Starodavne poti pod Karavankami
<i>Srednji plaz</i>	Starodavne poti pod Karavankami
<i>Veliki plaz/Doslovski plaz</i>	Starodavne poti pod Karavankami
<i>Zeleni plaz</i>	Starodavne poti pod Karavankami
<i>Zeleni plaz</i>	Starodavne poti pod Karavankami
<i>Ozki plaz</i>	Starodavne poti pod Karavankami
<i>Legatov plaz</i>	Starodavne poti pod Karavankami
<i>Plaz</i>	Starodavne poti pod Karavankami
<i>Pod plazom</i>	Starodavne poti pod Karavankami
<i>Požganje</i>	Starodavne poti pod Karavankami
<i>Mrhneč plaz</i>	Starodavne poti pod Karavankami
<i>Pri Janezu</i>	Starodavne poti pod Karavankami
<i>Stara lesena bajta</i>	Starodavne poti pod Karavankami
<i>Koča za Šijo</i>	Starodavne poti pod Karavankami

Pri prepoznavanju naravnih nevarnosti v tolpisnem izrazju je v veliko pomoč knjiga Rudolfa Badjura *Ljudska geografija – terensko izrazoslovje*.⁵² Na podlagi tega gradiva bi natančnejša analiza zbranih

⁵⁰ Jarc, *Starodavne*, str. 263.

⁵¹ Prav tam, str. 262.

⁵² Badjura, *Ljudska geografija*.

ledinskih imen nemara postregla še s kakšnim podatkom o nevarnostih in nesrečah, ki se zrcalijo v ledinskih imenih. Erozijske procese Badjura opisuje kot »rušenj«, znotraj katerega ločuje *podore*, *usade* in *plazove*.⁵³ Za skalne podore uporablja tudi izraza *podrt* in *podrtje*. Zaradi samega vzroka plazanja se lahko za plaz pojavita tudi izraza *zdrk* ali *podričanje*.⁵⁴ Glede na različne vrste snežnih plazov lahko najdemo sledeča imena: *pub* (vrsta suhega plazju, ki povzroči ogromno škodo), *gruntnik* (talni plaz) in zaradi majhnosti tudi *plazič* ali *plaznica*.⁵⁵ Del pobočja, kjer so pogosti plazovi, lahko imenujemo *plazina* ali *plazišče*.⁵⁶ Pozorni moramo biti na imenotvorne različice izraza plaz; to so *plaza*, *plazje*, *plazi*, *plazine* in *plazovje*. S plazanjem so povezani *meli*. Gre za strma pobočja, po katerih lahko zdrsijo plazovi. Oblikoslovne različice samostalnika mel so *melica*, *mešica*, *muljica*, *premel*, *podmelj*, *meli*, *mele*, *melje*, *melišče*, *melina*, *mlevi*, *melci*, *melič*, *melina* ...⁵⁷

Nevarnost orkanskega vetra se po Badjuri⁵⁸ lahko zrcali v imenih, ki jih sestavljajo samostalniki *struge* (stalna pot vetra), *zbris* ali *zbrisi* ter samostalniki *razborje* (ali *vetra*), ki izvira iz samostalnika *razburja*, to je »... *razbornega položaja*, *zbrisnega kraja*, *lege* na *zbrisih*, na *pišu*, *sapi*, *burji*, *izpostavljenega*, *odprtega kraja*, *kjer burja* in *drugi vetrovi posebno razgrajajo* ...«. Imena, povezana s požari, lahko izhajajo iz samostalnikov *požar*, *požarnica*, *požarišče*, *požganje*, *požganine*, *požeg*, *požgar*, *požigališče*, *pogor*, *zgorivec*, *zgorelec*, *pogorelec*, *palež*, *paležina*, *paleževina* in *pogara*.⁵⁹ Seveda pri takšnih primerih brez dodatnega vira težko vemo, ali gre za naravni pojav ali za antropogeni požig.

Na podlagi ugotovitev lahko trdimo, da je sporočilna vrednost zemljepisnih imen bogata. Zato bi morali pri različnih posegih v prostor več pozornosti nameniti tudi pogostokrat zapostavljenim ledinskim imenom. Obravnavati jih ne bi smeli zgolj kot kulturno dediščino, ki je pogosto sama sebi namen, pač pa bi se morali iz njih kar največ naučiti o preteklih dogodkih in procesih v pokrajini.

VIRI IN LITERATURA

Atlas Slovenije. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.
Badjura, Rudolf: *Ljudska geografija – terensko izrazoslovje*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1953.
Flom, George T.: Place-name tests of racial mixture in Northern England. *Modern Language Notes*, 39, 1924, št. 4, str. 203–212.

⁵³ Prav tam, str. 149.

⁵⁴ Prav tam, str. 151.

⁵⁵ Prav tam, str. 152.

⁵⁶ Prav tam, str. 152.

⁵⁷ Prav tam, str. 156.

⁵⁸ Prav tam, str. 228.

⁵⁹ Prav tam, str. 263.

Furlan, Metka in Alenka Gložančev in Alenka Šivic-Dular: *Pravopisno ustrezen zapis zemljepisnih lastnih in stvarnih imen*. Ljubljana: Geodetska uprava Republike Slovenije, 2001.

Henshaw, Anne: Pausing along the journey: learning landscapes, environmental change, and toponymy amongst the Sikuliarmitut. *Arctic Anthropology*, 43, 2006, št. 1, str. 52–66.

Hicinger, Peter: Nekdanji potresi in posipi na Slovenskem. *Kmetijske in rokodelske novice* (25. 5. 1859), 17, 1859, št. 21, str. 168–169.

Jarc, Valentin: *Starodavne poti pod Karavankami*. Zarezna: Medium, 2004.

King, Darren N. T. in James Goff in Apanui Skipper: Māori environmental knowledge and natural hazards in Aotearoa-New Zealand. *Journal of the Royal Society of New Zealand*, 37, 2007, št. 2, str. 59–73.

Kintisch, Eli: The science hidden in your town name: How place names encode ecological change. *Nautilus*, 2015, št. 30. Medmreže: <http://nautilus.us/issue/30/identity/the-science-hidden-in-your-town-name> (19. 5. 2016).

Kladnik, Drago in Franc Lovrenčak in Milan Orožen Adamič (ur.): *Geografski terminološki slovar*. Ljubljana: Založba ZRC, 2005.

Kladnik, Drago: *Leksikon geografije podeželja*. Ljubljana: Inštitut za geografijo, 1999.

Klinar, Klemen in Matjaž Geršič: Hišna in ledinska imena na primeru katastrskih občin Leše in Blejska Dobrava. *Gorenjska v obdobju globalizacije* (ur. Irena Mrak, Irma Potočnik Slavič in Boštjan Rogelj). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2013, str. 285–306.

Klinar, Klemen in Jožica Škofic in Matej Šekli in Martina Piko-Rustia: *Metode zbiranja hišnih in ledinskih imen*: projekt FLU-LED v okviru Operativnega programa Slovenija-Avstrija 2007–2013. Jesenice: Gornjesavski muzej, 2012.

Komac, Blaž in Matija Zorn in Miha Pavšek: Naravne nesreče – družbeni problem? *Od razumevanja do upravljanja*, Naravne nesreče, 1 (ur. Matija Zorn, Blaž Komac, Miha Pavšek in Polona Pagon). Ljubljana: Založba ZRC, 2010, str. 9–18.

Komac, Blaž: Družbenogeografski spomin in naravnogeografski spomin na naravne nesreče. *Acta geographica Slovenica*, 49, 2009, št. 1, str. 199–226.

Konvencija o varovanju nesnovne kulturne dediščine. *Uradni list Republike Slovenije* 2/2008 (8. 1. 2008). Ljubljana.

Ortner, Johannes: Naturgefahren im Spiegel der Flurnamen. *Der Schlern*, 88, 2014, št. 10, str. 61–75.

Ortner, Lorelies in Rüdiger Kaufmann in Yvonne Kathrein in Johanna Pidner: Die Landschaft und ihre Namen – Landwirtschaftliche Nutzung und Nutzungsänderungen im Spiegel der Flurnamen von Obergurgl und Vent (Ötztal). *An den Grenzen des Waldes und der menschlichen Siedlung* (ur.

- Eva-Maria Koch in Brigitta Erschbamer). Innsbruck: Universität Innsbruck, 2012, str. 39–73.
- Penko, Nadja: Kaj nam pove ledinsko ime. Medmrežje: <http://www.ilbis.com/spark/st16cl6.htm> (25. 7. 2016).
- Pichorner, Brigit: Kulturraum, Geschichte und Flurnamen. *Bergsturz Landschaft Schütt* (ur. Michael Jungmeister in Markus Schneidergruber). Klagenfurt: Verlag des Naturwissenschaftlichen Vereins für Kärnten, 1997, str. 45–48.
- Popit, Tomislav: Fossilni plaz pri Selu v Vipavski dolini. *Življenje in tehnika*, 61, 2010, št. 7/8, str. 60–65.
- Rajšp, Vincenc in Aleksandra Serše (ur.): *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*: Karte, 4. zvezek. Ljubljana: ZRC SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1998.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2014.
- Snoj, Marko: *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen*. Ljubljana: Modrijan, Založba ZRC, 2009.
- Sousa, Arturo in Pablo García-Murillo: Can place names be used as indicators of landscape changes? Application to the Doñana Natural Park (Spain). *Landscape Ecology*, 16, 2001, št. 5, str. 391–406.
- Sousa, Arturo in Pablo García-Murillo in Sükran Sahin in Julia Morales in Leoncio García-Barón: Wetland place names as indicators of manifestations of recent climate change in SW Spain (Doñana Natural Park). *Climatic Change*, 100, 2010, št. 3, str. 525–557.
- Sweeney, Sandra in Martin Jurek in Marek Bednar: Using place names to interpret former floodplain connectivity in the Morava River, Czech Republic. *Landscape Ecology*, 22, 2007, št. 7, str. 1007–1018.
- Tuma, Henrik: *Imenoslovje Julijskih Alp*. Ljubljana: Slovensko planinsko društvo, 1929.
- Zorn, Matija in Blaž Komac: Naravne nesreče v Sloveniji. *Idrijski razgledi*, 56, 2011, št. 1, str. 16–25.
- Zorn, Matija: Jožefinski vojaški zemljevid kot geografski vir. *Geografski vestnik*, 79, 2007, št. 2, str. 129–140.
- Zorn, Matija: Podori na Dobraču. *Geografski vestnik*, 74, 2002, št. 2, str. 9–20.
- Zorn, Matija: Rockfalls in Slovene Alps. *Geografski zbornik*, 42, 2002, str. 124–160.

S U M M A R Y

Natural disasters reflected in geographical names – a few examples from the Western Karavanke Mountains and western Kamnik–Savinja Alps

Geographical names are the proper names of settlements, parts of the Earth's surface and objects on it. Their characteristic is to uniquely identify and individualise the named object. They are part of intangible cultural heritage, which communities, groups as well as individuals pass on from one generation to another and perpetually reproduce in response to their environment, nature and history. In the recent years geographical names have become an important environmental indicator to monitor various environmental processes, including natural hazards and disasters.

For the area of the Western Karavanke Mountains and western Kamnik-Savinja Alps we have, on the basis of five cartographic sources from the end of the 18th century to date – the Joseph II military land survey, the Franciscan Cadastre, the revised cadastre, the basic topographical map and the book *Starodavne poti pod Karavankami* – examined choronyms, whose creation was most likely motivated by natural hazards and disasters.

In the earliest source, the Joseph II military land survey from the end of the 18th century, we have been able to identify only one out of fifty choronyms in the area under discussion to be associated with sliding. In both cadastral sources from the 19th century we have in the area concerned identified over two hundred choronyms, but no names that could be associated with natural hazards and disasters. In the selected basic topographical maps (the second half of the 20th century) we have identified over six hundred choronyms, of which more than ten reflected natural hazards – sliding, wind and fire. In the book *Starodavne poti pod Karavankami* (2004) we can find in the area under discussion over five hundred choronyms, around twenty of which associated with sliding, and one with fire.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 351.865(497.452)"1991"

Prejeto: 23. 3. 2016

Rok Filipčičuniv. dipl. zgod., kustos, Vojaški muzej Slovenske vojske, Engelsova 15, SI-2111 Maribor
E-pošta: rok.filipcic@mors.si**»Naši fantje so se imenitno izkazali«*****Bojni dogodki med obrambno vojno leta 1991 na Zgornjem Gorenjskem**

IZVLEČEK

Pričujoči prispevek govori o bojnih dogodkih na Zgornjem Gorenjskem v zgodnjem poletju leta 1991, ki sodijo v okvir zaščite plebiscitarne odločitve slovenskega naroda decembra 1990. Poudarek je predvsem na delovanju Teritorialne obrambe in Jugoslovanske ljudske armade, omenjene pa so tudi nekatere aktivnosti takratne slovenske milice in drugih struktur, ki so sodelovale v omenjenem dogajanju. V uvodu so na kratko opisani dogodki, ki so pripeljali do vojaškega spopada na ozemlju Slovenije, temu pa sledi kronološki pregled bojnih dogodkov. Prispevek je pisan večinoma na osnovi že objavljene literature, časopisnih člankov iz tistega časa in pričevanj udeležencev, saj gradivo Teritorialne obrambe in Jugoslovanske ljudske armade v veliki meri še ni dostopno raziskovalcem.

KLJUČNE BESEDE

samostojna in neodvisna Republika Slovenija, leto 1991, obrambna vojna, Jugoslovanska ljudska armada, Teritorialna obramba, Zgornja Gorenjska.

ABSTRACT

»OUR BOYS DID AN AMAZING JOB«

WARTIME EVENTS IN ZGORNJA GORENJSKA DURING THE WAR OF INDEPENDENCE IN 1991

The paper at hand describes wartime events that took place in Zgornja Gorenjska in the early summer of 1991 to secure the plebiscitary decision of the Slovenian nations of December 1990. Special emphasis is placed on the operations of the Territorial Defence of the Republic of Slovenia and the Yugoslav People's Army, and the author also refers to some activities carried out by the then Slovenian militia and other structures that took part in said events. After briefly outlining the events that led to armed conflict in the territory of Slovenia in the introductory part, the author provides a chronological overview of wartime developments. The paper mostly draws on published literature, newspaper articles of that time and testimonies of participants, as the material of the RS Territorial Defence and the Yugoslav People's Army still remains largely inaccessible to researchers.

KEY WORDS

independent and sovereign Republic of Slovenia, 1991, war of independence, Yugoslav People's Army, Territorial Defence, Zgornja Gorenjska.

* Naslov prispevka je povzet po naslovu intervjuja s Petrom Zupanom, poveljnikom Gorenjske pokrajine Teritorialne obrambe, v časniku *Gorenjski glas* z dne 9. 7. 1991.

Uvod

Čeprav se je po smrti dolgoletnega voditelja Jugoslavije Josipa Broza – Tita po državi razširilo geslo »Po Titu – Tito«, je bilo jasno, da se z njim poslavlja tudi legitimnost režima, ki ga je posebljal. V Jugoslaviji so bili že dalj časa prisotni konflikti med narodi in različnimi političnimi usmeritvami, ki so le čakali, da izbruhnijo na površje. Po Titovi smrti je do tega tudi kmalu prišlo.¹ Spremembe je zahtevala tudi gospodarska kriza, ki jo je bilo moč zaznati že poleti 1980. Nacionalni konflikti so se najbolj kazali na Kosovu, kjer so nemiri spomladi 1981 prerasli v pravi upor. V pokrajini je bilo razglašeno izredno stanje in proti upornikom so bile uporabljene oborožene sile. Na političnem področju se je zaostroval spor med centralisti in avtonomisti, ki so zagovarjali idejo o večji avtonomiji posameznih republik, kar je bilo v Beogradu razumljeno kot ideja, uperjena proti Srbom, ki so bili kot najštevilčnejši narod zainteresirani za močno osrednjo vlado. Srbi, nezmožni soočanja z dinamično stvarnostjo postindustrijskega sveta, so se zavzemali za avtarhično Jugoslavijo, pričeli so odkrivati svoje mite in slavno zgodovino.² Srbskemu nacionalizmu se niso znali izogniti niti intelektualci, kar se je pokazalo z memorandumom, ki ga je sestavila komisija Srbske akademije znanosti in umetnosti (SANU).³ Kot odgovor je slovenska intelektualna opozicija marca 1987 objavila v 57. številki Nove revije Prispevke za nacionalni program, v katerih je zahtevala samoodločbo slovenskega naroda, demokracijo, parlamentarizem, večstrankarstvo, ... ter suverenost opredelila kot pogoj za preraščanje naroda v nacijo. Dne 27. septembra 1989 so bili sprejeti ustavni amandmaji k tedanji slovenski ustavi, ki so med drugim opredeljevali pravico do samoodločbe kot trajno, celovito in neodtujljivo pravico slovenskega naroda, ki vključuje tudi pravico do odcepitve in združitve. Amandmaji so med drugim predvidevali zaščitne ukrepe slovenske skupščine ob morebitnem posegu federacije v ustavni položaj in pravice Slovenije ter jamčili svobodo političnega združevanja.⁴ Na prvih demokratičnih volitvah v Sloveniji po koncu 2. svetovne vojne je večino v skupščini dosegla koalicija opozicijskih strank DEMOŠ, Milan Kučan pa je bil izvoljen za predsednika predsedstva Slovenije.

Jugoslovanski politični in vojaški vodstvi demokratizacije v Sloveniji, napovedi večstrankarskih volitev, še zlasti pa zmage opozicijskih strank na volitvah, nista sprejeli z odobravanjem. Nenazadnje je predsednik Zveznega izvršnega sveta Branko Miku-

lič že 23. marca 1987 v intervjuju za časnik *Spiegel* poudaril, naj znotraj države in v tujini nihče ne goji iluzij, »da ne bomo branili svojega sistema, in to z vsemi sredstvi«. Centralistične ideje Beograda so se v drugi polovici osemdesetih let 20. stoletja pričele prepletati z interesi Jugoslovanske ljudske armade, ki je za svoje preživetje potrebovala vso državo. Zaradi strahu pred razpadom Jugoslavije so bili izvedeni določeni ukrepi, ki bi omenjeni scenarij preprečili. 15. maja 1990, v času, ko je v Sloveniji vladalo neke vrste brezvladje, saj konstitutivna seja nove slovenske skupščine še ni bila izpeljana, posledično pa še ni bila izvoljena nova slovenska vlada, je Republiški štab Teritorialne obrambe (TO) izdal ukaz št. SZ 625/1-90, na osnovi katerega je bilo potrebno vse orožje, strelivo in minsko-eksplozivna sredstva TO predati v skladišča Jugoslovanske ljudske armade (JLA). Kot razlog je bila navedena nevarnost, da bi iz nezavarovanih skladišč orožje lahko pokradli zagovorniki albanskih separatističnih teženj na Kosovu.⁵ Pripadniki nekaterih Občinskih štabov TO so ukaz zavrnil, na Gorenjskem so to bili Občinski štabi Jesenice, Kranj, Radovljica in Tržič.⁷ Odpor proti ukazu Republiškega štaba TO je vodil v ustanovitev (Manevrske strukture) Narodne zaščite,⁸ katere namen je bil zaščita ukrepov, ki so se sprejemali v smeri nastajajoče slovenske države. Nova organizacija je uradno začela delovati 29. avgusta 1990, prenehala pa konec septembra istega leta, ko je vodenje slovenske TO prevzelo novo, proslovensko usmerjeno vodstvo, ki ga je vodil v. d. načelnika Republiškega štaba TO major Janez Slapar. Novo vodstvo je nadaljevalo z reorganizacijo TO, katerega je začelo že staro vodstvo. 4. oktobra 1990 je bilo dotedanjih 13 pokrajin TO združenih v sedem, imenovani pa so bili tudi novi poveljniki pokrajin.

Spomladi leta 1991 je ponovno prišlo do reorganizacije TO. Ukinjeni so bili občinski štabi, ki so jih nadomestili Območni štabi. Na območju Gorenjske so bili ustanovljeni 31. Območni štab TO Kranj, 33. Območni štab TO Radovljica in 35. Območni štab TO Škofja Loka.⁹ Kljub reorganizaciji štabov na Gorenjskem niso posegali v obstoječo organizacijsko-mobilizacijsko strukturo, kar se je obrestovalo v času spopadov, ko se je pokazalo, da reorganizacija ni imela vpliva na poveljevanje enotam.¹⁰

⁵ Pirjevec, *Jugoslavija*, str. 384.

⁶ VMSV, ZA, OV 1991, t. e. 10, ustna izjava Petra Zupana, 10. 11. 2010.

⁷ Stušek in Koselj in Zvonar, Problemi oddaje orožja TO, str. 107.

⁸ Več o MSNZ gl. *Uporniki z razlogom*, in Čepič idr.: *Prikrita modra mreža*.

⁹ Poveljniki Območnih štabov v Gorenjski pokrajini TO so bili: v Kranju major Mihael Rauter, v Radovljici v. d. poveljnika major Janez Smole, v Škofji Loki sprva major Vinko Bešter, nato stotnik 1. st. Stane Bertoncej.

¹⁰ VMSV, ZA, OV 1991 t. e. 10, ustna izjava Petra Zupana, 26. 8. 2010.

¹ Pirjevec, *Jugoslavija*, str. 358.

² Prav tam, str. 380.

³ V memorandumu je bil položaj srbskega naroda predstavljen kot katastrofalen – komaj varen v Srbiji in ogrožen v republikah in pokrajinah.

⁴ Uradni list SRS, 2. 10. 1989, str. 1761–1776.

*Tajno skladišče orožja, domačija družine Erlab, Srednja vas
(foto: Janez Koselj; Klinar, Zgornja Gorenjska, str. 59).*

33. Območni štab TO Radovljica je obsegal tedanji občini Jesenice in Radovljica.¹¹ Dejansko je obsegal celotno Zgornjo Gorenjsko, od meje z občinama Naklo in Tržič pa do Kranjske Gore in Bohinja.¹² Po izdani uredbi o formiranju Območnih štabov TO se je vršilec dolžnosti radovljiškega štaba major Janez Smole odločil, da bo štab deloval na dveh lokacijah. Organizacijsko-mobilizacijske zadeve naj bi vodili na Jesenicah, logistično oskrbo pa v Radovljici v objektu pri vojašnici 61. obmejnega bataljona JLA. Po pekrskih dogodkih so teritorialci v Radovljici uvideli, da za ograjo vojašnice ne bodo mogli uspešno delovati, zato se je celoten štab preselil na Jesenice.¹³

Slovensko vojaško vodstvo je ocenjevalo, da bodo glavna tarča morebitnega posredovanja JLA mejni prehodi Republike Slovenije s sosednjimi državami. V ta namen je bil pripravljen načrt s kodnim imenom Kamen. Načrt je bil razdeljen na štiri faze. Tretja faza je predvidevala, da bi enote TO z uporabo sile prevzele nadzor nad slovenskimi mejami; v četrti fazi pa bi enote TO prevzele obmejne stražnice, slovenska milica bi prevzela nadzor nad mejnimi prehodi,

enote TO pa bi varovale mejno območje s sosednjo Hrvaško.¹⁴

26. maja 1991 je bila imenovana Koordinacijska podskupina za Gorenjsko. Sestavljali so jo predstavniki Teritorialne obrambe, milice in civilne obrambe: vodja Ivan Hočevar ter člani Jože Ajdišek, Zlatko Erzin, Milan Klemenčič in Peter Zupan. Koordinacijska podskupina je bila odgovorna republiški Koordinacijski skupini, njene naloge pa so bile vzdrževati in koordinirati vse obrambne, varnostne in zaščitne aktivnosti, združevati vse vire informacij s področij republiškega sekretariata za notranje zadeve, Teritorialne obrambe in Upravnih organov za ljudsko obrambo, vzpostavljati zvezo z republiško Koordinacijsko skupino in uvesti neprekinjeno dežurno službo. Koordinacijska podskupina je imela svoj sedež na Upravi za notranje zadeve v Kranju.¹⁵ 28. maja je Koordinacijska podskupina sprejela sklep, naj predstojniki Upravnih organov za ljudsko obrambo za delo v podskupini določijo referenta za obrambne priprave. Tako so področje civilne obrambe pokrivali še Asim Alidžanović, Jože Klofutar, Teodor Kreuzer, Janez Prašiček, Biserka Hirci in nekaj časa tudi Stane Kranjc in Roman Cencič.¹⁶

¹¹ Danes so na tem območju občine Bled, Bohinj, Gorje, Jesenice, Kranjska Gora, Radovljica in Žirovnica.

¹² VMSV, ZA, OV 1991, t. e. 10, ustna izjava Janeza Smoleta, 4. 6. 2010; Klinar, *Zgornja Gorenjska*, str. 75.

¹³ VMSV, ZA, OV 1991, t. e. 10, ustna izjava Janeza Smoleta, 4. 6. 2010.

¹⁴ Grabnar, Načrt Kamen, str. 30–31.

¹⁵ Klemenčič in Renko, *Osamosvojitve*, str. 69; Klinar, *Zgornja Gorenjska*, str. 113.

¹⁶ Klinar, *Zgornja Gorenjska*, str. 114.

Sredi leta 1991 se je na ozemlju Republike Slovenije nahajalo med 15 in 20 tisoč pripadnikov JLA. Ta je imela načrt obrambe Jugoslavije na njenih severozahodnih mejah in na hitro pripravljen načrt zasedbe državnih meja in kontrolnih točk na južni slovenski meji za primer razglasitve slovenske samostojnosti. Načrt je bil pripravljen v Beogradu, korpusna in brigadna poveljstva so načrt zgolj izpolnjevala in posredovala podrejenim poveljstvom.¹⁷ Na območju Zgornje Gorenjske so bili pripadniki JLA nameščeni v Radovljici, kjer je bil sedež 61. obmejnega bataljona, ki ga je sestavljalo poveljstvo bataljona, zaledni vod, intervencijski vod, oddelek za zveze, ena obmejna učna četa ter dve obmejni četi, katerih pripadniki so bili razporejeni na enajstih obmejnih stražnicah na Gorenjskem, sedem izmed teh se je nahajalo na območju Zgornje Gorenjske: Belca, Javorniški Rovt, Koren, Moste, Planina pod Golico, Slatina in Tromeja. V Bohinjski Beli je bil nameščen bataljon 345. planinske brigade. Vojašnica na Rudnem polju je bila namenjena usposabljanju planinskih enot in je bila vezana na vojašnico v Kranju.¹⁸

V začetku leta 1991 so v 33. Obm. ŠTO pričeli s točno načrtovanim usposabljanjem posameznih enot Teritorialne obrambe. Usposabljanje je imelo dvojni pomen. Poleg samega usposabljanja je služilo tudi višji stopnji pripravljenosti enot. Usposabljanja so potekala do 24. junija, ko se je pričela mobilizacija. Mobilizacija je bila izvajana preko Upravnih organov za ljudsko obrambo in je bila približno 80 odstotna.¹⁹

Torek, 25. junij

25. junija 1991 je skupščina Republike Slovenije sprejela Temeljno ustavno listino o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije. Za 26. junij je bila napovedana slovesna razglasitev samostojnosti in neodvisnosti države Slovenije.

Republiški štab za TO je istega dne izdal ukaz, po katerem je bilo potrebno do 24.00 tega dne prevzeti in zavarovati mejne prehode, carinske objekte in kontrolo zračnega letenja na letališčih Ljubljana, Maribor in Portorož. Ukaz je predvideval izvršitev ukrepov brez uporabe sile. V primeru fizičnega odpora delavcev omenjenih objektov so bili za izvršitev represivnih ukrepov predvideni organi za notranje zadeve. V ukazu je še pisalo, da bo o morebitni bojni uporabi enot TO odločalo Predsedstvo Republike Slovenije.²⁰

Sreda, 26. junij

Že dan po sprejetju Temeljne ustavne listine o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije se je na terenu pokazala pravilnost predvidevanja slovenskega vodstva glede nadaljnega postopanja enot JLA. Medtem ko so se marsikje pripravljali na organizacijo svečanosti ob razglasitvi slovenske neodvisnosti, so primorski teritorialci v prestreženem pogovoru med majorjem Malinovičem, častnikom JLA iz sežanske vojašnice in generalom Čadom, poveljnikom 13. korpusa JLA iz Reke, izvedeli za namero, da bo slednji poslal tanke in vojake, ki bi pomagali preprečiti slovenski milici menjavo mejnih tabel in zastav.²¹

Do premikov enot JLA je prišlo tudi drugod po Sloveniji. Iz vojašnic na Vrhniki in Ljubljani so v vojašnico Kranj prispele enote JLA s tanki, bojnimi oklepnimi vozili (BOV) in samovoznimi topovi za zračno obrambo M53/70 praga 30/2, na kratko poimenovanimi praga. V Kranju so oblikovali bojne enote, ki so dobile nalogo zavzeti mejne prehode na Gorenjskem. Po ukazu generalštaba JLA je bil rok za izpolnitev naloge 27. junij ob 12. uri.²²

Četrtek, 27. junij

Cestni predor Karavanke, zgrajen tik pred osamosvojitvijo Slovenije, predstavlja najlažji prehod iz osrednjega dela Slovenije v Avstrijo, posredno pa najlažji prehod iz Jadranskega morja v srednjo Evropo.

Prva planinska četa planinskega bataljona 345. planinske brigade JLA, ki je bila nastanjena v vojašnici Bohinjska Bela, je bila okrog 08.30 aktivirana po vodih. Kapetan Anton Vavroš je imel nalogo, da z okrepljenim vodom zavzame mednarodni mejni prehod Karavanke in železniški mejni prehod Jesenice. Na dnu Mačkovca, najožjem delu doline med Bohinjsko Belo in Bledom, je kolona JLA naletela na cestno blokado, ki je bila sestavljena iz tovornih vozil in avtobusov. Ker pripadnikom JLA vozil v blokadi ni uspelo niti obiti niti odstraniti, je bila sprejeta odločitev, da gredo pripadniki JLA na izvršitev svoje naloge peš. Del pripadnikov JLA je tako odšel od glavne ceste Radovljica – Jesenice, kjer so se priključili koloni JLA, ki je prihajala iz vojašnice Kranj.²³ Kolona se je pri Bistrici razdelila na dva dela. Ena kolona je krenila v smeri Jesenic, druga pa proti Ljubelju. Drugi del enote se je vrnil v vojašnico v Bohinjski Beli, od koder so bili pripadniki JLA nato še isti dan okoli desete ure s tremi transportnimi helikopterji prepeljani na mejne prehode Karavanke, Korensko sedlo in Ljubelj.²⁴

¹⁷ Šteiner, *Značilnosti*, str. 73.

¹⁸ VMSV, ZA, OV 1991, t. e. 1, Janez Slapar, Pregled sil in sredstev v času vojne v Sloveniji (od 26. 6. 1991 do 18. 7. 1991); VMSV, ZA, OV 1991, t. e. 2, Analiza bojnega delovanja TO Gorenjske, št. Z 804-03/292, 17. 7. 1991; Lovšin, *Skrita vojna*, str. 44–59; Klemenčič in Renko, *Osamosvojitve*, str. 140.

¹⁹ VMSV, ZA, OV 1991, t. e. 10, ustna izjava Janeza Smoleta, 4. 6. 2010.

²⁰ VMSV, ZA, OV 1991, t. e. 1, Ukaz št. Z 804-03/410-91.

²¹ VMSV, ZA, OV 1991, t. e. 11, ustna izjava Draga Božaca, 22. 5. 2009.

²² Klemenčič in Renko, *Osamosvojitve*, str. 141.

²³ Anton Vavroš, ustna izjava, v: dokumentarni film *Osvobajanje Zgornje Gorenjske*.

²⁴ Klinar, *Zgornja Gorenjska*, str. 297–298; *Delo*, 28. 6. 1991, str. 3, »Oklepniki JA so pri prodiranju proti meji brezobzirno odpravili civilna vozila«.

Helikopterja JLA sta pripeljala zvezne miličnike, Podmežakla (foto: Janez Komel; Klinar, Zgornja Gorenjska, str. 263).

Na svojem prodoru proti mejnim prehodom na Zgornjem Gorenjskem so pripadniki JLA naleteli na številne cestne blokade. Prva cestna blokada pri Bistrici pri Naklem je bila prebita nekaj pred 11.00. Sledila je blokada cestnega predora Ljubno. Skozenj je bil promet s parkiranimi avtobusi popolnoma onemogočen, zato so se pripadniki JLA preusmerili na staro cesto Podbrezje–Črnivec. Časa za postavljanje učinkovitih cestnih blokad je primanjkovalo in blokade niso bile branjene. Pri gostišču Posavc se je nahajala naslednja blokada. Z odločnim nastopom so pripadniki JLA dosegli, da je bila odstranjena. Na mostu čez Peračico pri Posavcu so bili v blokadi avtobusi in tovornjaki. Pripadniki JLA so avtobuse odvlekli, tovornjaku so razbili steklo, ga odprli in sami premaknili. V blokadi v Podvinu so bili tovornjaki in buldožer. Pripadniki JLA so s ponovno grožnjo z orožjem dosegli, da so vozniki sami odstranili svoja vozila. 113. protidiverzantska četa 33. Obm. ŠTO Radovljica je dobila nalogo formirati bojne oddelke in zasedati položaje na cestnih blokadah na Soteski in Blejski Dobravi. Do 12.00 so pripadniki čete izpolnili svojo nalogo. 18 jih je sodelovalo pri obrambi blokade na Blejski Dobravi, ostali so bili razporejeni na položajih na Soteski. Pri cestni blokadi na Soteski se je nabrala kolona osebnih vozil, med njimi so bili mnogi tuji turisti, ki so skušali zapustiti Slovenijo. Blokada je bila na zahtevo prometne milice odprta in skupaj s civilnimi potniki je skozi blokado šla tudi kolona JLA.²⁵

Nekaj po 13.00 je združena kolona JLA prispela na Hrušico, kjer se pred vhomom v cestni predor Karavanke nahaja plato Karavanke. Del enote se je izločil in posedel bojne položaje na mejnem platoju, kjer jih je že čakal mejni vod z obmejne stražnice Belca.

Preostali del kolone pa je nadaljeval s svojim prodorom po cestni komunikaciji in okoli 14.00 prispel do vasi Podkoren.²⁶

Na položajih nad mejnim platojem se je nahajalo pet pripadnikov voda TO, oboroženih z dvema armbrustoma in osebnim orožjem, ko je tja prispel Dimitrij Lokovšek. Položaj je bil zelo dober, saj je bilo iz njega moč nadzorovati celotno dogajanje pred vhomom v tunel, slabost je bila le pomanjkljiva zaščita pred napadom iz zraka. Lokovšek je organiziral tri skupine ter s tem razporedil ognjeno moč, ki je bila usmerjena proti položajem JLA na Hrušici. Odločil se je, da bo bojno deloval na najbolj čisto tarčo. V tistem času so plato Karavanke preletavali vojaški helikopterji Jugoslovanskega vojnega letalstva (JVL) in z armbrustom je ustrelil proti helikopterju, ki je zvezne miličnike peljal na mejni prehod Karavanke. Pri tem ni bil uspešen, saj je izstrelek zletel mimo helikopterja in eksplodiral na pobočju Mežaklje. Lokovškova skupina se je ves čas gibala po različnih položajih nad platojem ter s tem dajala vtis, da gre za večjo enoto. Morda je to dejstvo napeljalo skupino zveznih miličnikov, ki je pričela razmišljati o predaji, do katere pa kasneje ni prišlo.²⁷

V večernih urah je na plato Karavanke prispelo približno 60 zveznih miličnikov, ki so približno ob 14. uri istega dne s štirimi helikopterji JVL pristali na nogometnem igrišču v Podmežakli. Njihova naloga je bila zasedba železniškega mejnega prehoda Jesenice. Pripadniki TO in milice so zavzeli bojne položaje, blokirali celotno območje, kjer so se nahajali zvezni miličniki in jim tako popolnoma onemogočili gibanje. Medtem je na občinski center zvez klical častnik JLA iz vojašnice v Kranju in zagrozil z bombardiranjem Jesenic, če zvezni miličniki ne bodo izpuščeni. Po pogajanjih med poveljstvom 3. PŠTO Kranj in vojašnico v Kranju je prispel na Jesenice ukaz, da je potrebno obkoljenim zveznim miličnikom omogočiti odhod na mejni prehod Karavanke, kjer naj bi se pridružili zveznim miličnikom, ki so tja prileteli neposredno iz Letalske baze Cerklje ob Krki. Približno ob 23.00 so se pripadniki zvezne milice odpravili proti dogovorjenemu cilju.²⁸

Načelnik Republiškega štaba TO je v odgovor na delovanje JLA ob 9.50 izdal ukaz, s katerim je med drugim od pripadnikov TO zahteval, da z odločnim bojnim delovanjem, s težiščem na dejstvom boju z oklepni enotami (boju z oklepni enotami) in drugih sredstvih tehnike, zagotovijo realizacijo načrtovanih nalog, da z uporabo razpoložljivih borbenih

²⁵ Dokumentarni film Osvobajanje Zgornje Gorenjske. Klinar, Zgornja Gorenjska, str. 106, 156–157.

²⁶ Klemenčič in Renko, *Osamosvojitvev*, str. 148.

²⁷ VMSV, ZA, OV 1991, t. e. 10, ustna izjava Dimitrija Lokovška, 13. 10. 2010. VMSV, ZA, OV 1991, t. e. 10, Dimitrij Lokovšek, Moj del zgodbe o osvobajanju Slovenije leta 1991.

²⁸ Klinar, Teritorialna obramba, str. 95–96; VMSV, ZA, OV 1991, t. e. 10, ustna izjava Janeza Smoleta, 4. 6. 2010; Klemenčič in Renko, *Osamosvojitvev*, str. 302–303.

Angleški turisti zapuščajo Slovenijo, Rateče (foto: Boštjan Kostanjšek; Klinar, Zgornja Gorenjska, str. 208).

sredstev zagotovijo varovanja objektov, meje in komunikacij ter da preprečijo manevre enotam JA.²⁹

21. alpski (jeseniški) izvidniški vod pod poveljstvom višjega vodnika Klavdija Mlekuža je bil nameščen v prazni gozdarski hiši v Mojstrani, od koder so pripadniki voda odhajali na izvrševanje nalog. Vod je imel nalogo preprečiti premik mejnih enot JLA z obmejne stražnice Belca v smeri Mojstrane in Belega polja, kjer so bile nameščene enote TO. Ob tovarni Lip na glavni cesti Jesenice – Kranjska Gora je vod postavil cestno blokado, ki jo je noč in dan varoval en oddelek voda. Višji vodnik Mlekuž je nato preko kurirja posadko na obmejni stražnici Belca pozval k predaji. Posadka je odgovorila, da se ne namerava predati in da se je v primeru napada pripravljena braniti z orožjem. Višji vodnik Mlekuž je presodil, da je prelivanje krvi nesmiselno in ni ukazal napada na obmejno stražnico.³⁰

Na širšem območju Rateč sta se nahajali obmejni stražnici Slatina in Tromeja, na mejnem prehodu Rateče so imeli svoje prostore uslužbenci carine in milice.

V jutranjih urah je mejni prehod Rateče obkloplilo približno 70 pripadnikov JLA. Tekom dneva se je mejnemu prehodu Rateče začela približevati mešana enota JLA. Kolono so sestavljali vojaško tran-

sportno vozilo kampanjola, dva oklepna izvidniška avtomobila BRDM-2, dve pragi in tank PT-76, ki so ga pripeljali na vlačilcu. Nasproti jim je stalo 19 slovenskih miličnikov, od tega osem rezervistov, ki so bili precej skromneje oboroženi. Približno ob 11. uri je bila na mejnem prehodu izobešena slovenska zastava in postavljena slovenska obmejna tabla. Na položajih v Ratečah in v okolici mejnega prehoda so bili nameščeni pripadniki 23. samostojne čete TO. V večernih urah so jih na položajih zamenjali pripadniki 22. samostojne čete TO, ki je štela 79 mož. Ti niso razpolagali s protioklepnim orožjem, saj so edina dva armbrusta odpeljali na Brnik, zato kljub ukazu niso bojno delovali na prihajajočo oklepno kolono JLA. Okoli 14.30 se je na Ledinah pri Ratečah iz štirih transportnih helikopterjev JVL izkrcalo 43 pripadnikov JLA, ki so okrepili enoto, ki je že bila na mejnem prehodu.³¹

Po pristanku helikopterjev se je Ivan Mežik iz Rateč odpravil do križišča pri mejnem prehodu. Tam je z njim vzpostavil stik poveljujoči enoti JLA na mejnem prehodu kapetan Andrej Cestnik ter izrazil željo po pogajanjih s pripadniki TO. Gregor Žnidar in Rade Radinovič sta se odpravila do gostilne Šurc, kjer ju je pričakal kapetan Cestnik. Ta ju je pozval, naj se konflikt reši z dogovorom in ne s streljanjem. Dogovorili so se, da se v gostilni Šurc sestanejo vsa-

²⁹ VMSV, ZA, OV 1991, t. e. 1, Ukaz v. d. načelnika štaba RŠTO, 27. 6. 1991.

³⁰ Klinar, *Zgornja Gorenjska*, str. 213, 254.

³¹ Klemenčič in Renko, *Osamosvojitvev*, str. 344–348; VMSV, ZA, OV 1991, t. e. 10, ustna izjava Petra Zupana, 26. 8. 2010.

kih šest ur, po potrebi pa bi imeli stik tudi preko telefona. Proti večeru se je 22. samostojni četi TO na položajih pridružil še 22. alpski izvidniški vod iz Radovljice, ki si je svojo bazo uredil izven Rateč, na pobočju Vitranca. Po prihodu alpskega izvidniškega voda se je situacija uravnovežila, pripadniki TO so postali bolj samozavestni, kar se je kazalo tudi na pogajanjih, saj so stalno vršili pritisk na pogajalce s strani JLA.³²

Korensko sedlo je mednarodni mejni prehod z Avstrijo, ki leži na 1073 m nadmorske višine. Leži nad vasjo Podkoren, na desni strani ceste Jesenice–Rateče. Nedaleč stran od mejnega prehoda se je nahajala obmejna stražnica Koren.

Kot okrepitev posadki na obmejni stražnici Koren, ki ji je je poveljeval višji vodnik 1. st. Vidan Kosič, je na mejni prehod Korensko sedlo prispela združena enota JLA, okrepljena z dvema pragama. Enoto pod poveljstvom kapetana 1. stopnje Stanislava Kneževiča so sestavljali pripadniki JLA iz Radovljice, Vrhnike in Bohinjske Bele. Po prihodu na mejni prehod je slednji tudi prevzel poveljevanje. Tedaj se je na Korenskem sedlu namesto običajnih 27 do 32 pripadnikov JLA nahajalo kar 100 pripadnikov JLA, 8 častnikov in 92 vojakov.³³ Enota milice, ki se je nahajala na mejnem prehodu, se je ob prihodu združene enote JLA umaknila v Kranjsko Goro. Po prihodu okrepitev na mejni prehod so domačini na cesti, ki je vodila do mejnega prehoda, na dveh mestih podrli smreke in tako odrezali pripadnike JLA na Korenskem sedlu od oskrbe. Takrat so ostali tudi brez elektrike in telefonskih povezav.³⁴

Petek, 28. junij

28. junija se je pričela mobilizacija poveljstva 22. brigade TO, prištabnih enot in dveh bataljonov. En bataljon se je zbral na Jesenicah, drugi pa v Bohinjski Bistrici. Brigada je imela dobro razporejena skladišča orožja, tako da so imeli pripadniki brigade nemoten dostop do njega.

Teritorialci na mejnem prehodu Karavanke so se zjutraj premaknili na nove položaje nekoliko višje v hrib nad prehodom. Načrtovan je bil napad na položaje pripadnikov JLA in zvezne milice. Ukaz za napad je bil dan ob 12.30, a do izpolnitve ukaza ni prišlo, saj teritorialci še niso zavzeli primernih položajev. Dimitrij Lokovšek je skupaj z majorjem Koseljem že navsezgodaj prispel na južne položaje TO na območju platoja in iskal primeren položaj za napad na kakšnega izmed oklepnikov. Prebila sta se do mesta, iz katerega sta imela dober pregled nad položaji JLA. Okoli 14.00 je na prigovarjanje majorja Koselja

Lokovšek z armbrustom ustrelil v tank PT-76, ki je bil parkiran pod streho na mejnem prehodu. Tank je bil zadet v desno pogonsko gred, prišlo je do snetja gosenice, a ga je posadka kljub temu uspela umakniti v kritje. Armbrust je nato vzel major Koselj in imel kasneje zaradi tega velike težave.³⁵

Okoli 18.00 sta letali JVL tipa Orel napadli položaje pri Hrušici, kjer so se nahajali del 3. čete bohinjskega bataljona 22. brigade TO, vod samostojne kranjskogorske čete TO in 114. protidiverzantska četa TO iz Radovljice. Rakeete je sprožil le pilot enega Orla. Letalskemu napadu je sledil strelski spopad. V času letalskega napada se je na pogajanjih v stavbi občine Jesenice nahajal Josip Jauk, poveljnik 61. obmejne bataljona iz Radovljice. Po povratku s pogajanj je prevzel poveljstvo nad združeno enoto pripadnikov JLA in zvezne milice na platoju. Pripadniki TO so zagrozili, da bodo kot povračilni ukrep za letalski napad izvedli minometni napad na plato Karavanke. Jauk je grožnjo vzel resno, in pristal na umik svojih enot v radovljiško vojašnico. Umik enot JLA naj bi bil izveden brez težke oborožitve.³⁶

Poveljnik bohinjskega bataljona 22. brigade TO nikakor ni uspel vzpostaviti zveze z delom svojih podrejenih, zato se je major Koselj odpravil na njihov položaj, da bi zamenjal radijsko napravo. Ko se je vračal v poveljstvo je major Koselj prejel ukaz, naj odide na karavanški plato in od tamkajšnjega poveljnika zahteva, da v zameno za povzročeno škodo, letalski napad je namreč povzročil izpad električne energije v Zgornjesavski dolini, pripadniki JLA izvedejo umik s platoja tudi brez osebne oborožitve. Namesto odgovora so ga pripadniki zvezne policije razorožili in priklenili na radiator. Na platoju, kjer je bil izpostavljen tako psihičnemu kot fizičnemu nasilju, je kot ujetnik ostal do nedelje, 30. junija.³⁷

V soglasju z UNZ Kranj so slovenski miličniki zapustili mejni prehod Rateče. S seboj so vzeli celotno osebno oborožitev s pripadajočim strelivom ter pet avtomatskih pušk. Pred tem so mejni prehod zapustili cariniki. Po odhodu z mejnega prehoda so se namestili na rezervni vojni lokaciji v Kranjski Gori.³⁸

Predsednica Izvršnega sveta občine Jesenice je pooblastila člane krajevne skupnosti Kranjska Gora, da stopijo v stik s pripadniki JLA na mejnem prehodu Korensko sedlo. To nalogo je sprejel Jaša Jelinčič, takratni tajnik krajevne skupnosti Kranjska Gora in upravitelj obrambnega načrta. Njegov osnovni cilj je bil zagotoviti, da ne bi prišlo do nasilnih dejanj. Na

³² Ivan Mežik, ustna izjava, v: dokumentarni film *Osvobajanje Zgornje Gorenjske*. Filipčič, Gorenjska pokrajina TO, str. 263.

³³ Klinar, *Zgornja Gorenjska*, str. 220.

³⁴ VMSV, ZA, OV 1991, t. e. 10, Jaša Jelinčič, Dogodki v juniju 1991 na Mejnem prehodu Koren.

³⁵ VMSV, ZA, OV 1991, t. e. 10, ustna izjava Dimitrija Lokovška, 13. 10. 2010. VMSV, ZA, OV 1991, t. e. 10, Dimitrij Lokovšek, Moj del zgodbe o osvobajanju Slovenije leta 1991. Dimitrij Lokovšek, ustna izjava, v: dokumentarni film *Osvobajanje Zgornje Gorenjske*.

³⁶ Švajncer, *Obranili domovino*, str. 86; Klinar, *Zgornja Gorenjska*, str. 225, 232.

³⁷ Koselj, *Zvezni policisti*, str. 11.

³⁸ Klemenčič in Renko, *Osamosvojitve*, str. 347.

mejni prehod se je Jelinčič odpravil štirikrat. Prvič se je tja v spremstvu Sandija Cizlja in Alojza Cizlja ml. odpravil 28. junija v popoldanskih urah. Ker je bila cesta blokirana, so se na obmejno stražnico Koren odpravili po rimski cesti Pod Lomiči. Pripadniki JLA so bili razporejeni v jarku nad Šercovo Poljano, ena praga je bila postavljen na cesti, skoraj ob mejni zapornici, druga pa ob poti proti obmejni stražnici. V razgovoru je Jelinčič pripadnikom JLA predlagal predajo, pripadniki TO pa bi odstranili cestne blokade in jim omogočili umik brez orožja v vojašnice. Predlog so pripadniki JLA zavrnil. ³⁹

Konec junija so v bližini obmejne stražnice Belca opravljali dela na hidroelektrarni. Delavci so imeli prost dostop do obmejne stražnice, kar je izkoristil višji vodnik Mlekuž in se dan po zavrnitvi predaje odpravil do posadke obmejne stražnice. V prisotnosti dveh izvajalcev del na hidroelektrarni je naletel na razsulo v enoti JLA. Pričakalo jih je osem prestrašenih pripadnikov JLA, nekateri so svojo enoto že zapustili. Pripadniki JLA niso vršili nikakršnega odpora, imeli so le željo, da bi nekdo poskrbel za prašiča, ki so ga redili za lastne potrebe in bi zavoljo pomanjkanja krme lahko poginili. Dan kasneje so obmejno stražnico zasedli pripadniki bohinskega bataljona TO, razorožili pripadnike JLA in jih v civilni obleki izpustili. Nekaj dni kasneje so na obmejno stražnico prišli pripadniki alpskega voda TO in stražnico uporabljali za nadzor terena proti Dovjemu in dolini Belce. ⁴⁰

28. junija je bila ustanovljena Posebna bojna skupina TO, ki sta jo v začetku sestavljala le poveljnik Borut Kordež in Dimitrij Lokovšek, tekom vojnih dni se je skupina precej povečala. ⁴¹ Omenjena sta istega dne izvedla demonstrativni napad na vojašnico v Bohinjski Beli, s katerim sta pripadnikom JLA želela pokazati, da TO misli resno z osamosvajanjem domovine. Po izbiri primerne položaja je Lokovšek izstrelil trenutno mino na rezervoar nafte. Mina se je od rezervoarja odbila in eksplodirala na bližnjem športnem stadionu. Kordež s svojim strelom ni zadela cilja. Akcija je povzročila precejšnjo paniko v vojašnici. Ko sta Lokovšek in Kordež izvedla premik na drugo stran vojašnice, da bi si ogledala posledice napada in našla še kakšen ugoden položaj za strel, je iz vojašnice pripeljalo vojaško vozilo in ju začelo zasledovati, a sta se mu varno izmaknila. ⁴²

Sicer pa je v sami vojašnici po odhodu pripadnikov bataljona 345. planinske brigade JLA na mejne prehode ostalo 5 častnikov, 4 podčastniki, 60 vojakov

in nekaj civilnih uslužbencev. Vojašnico so blokirali pripadniki TO, na blokado so pripadniki JLA odgovorili s tem, da so usmerili cevi minometov na nekatere civilne cilje v okolici, postavili mine na območju vojašnice ter straže okrepili z ročnimi minometi in strojnimi. ⁴³

Sobota, 29. junij

29. junija so se v gostilni Šurc vršila pogajanja glede umika pripadnikov JLA iz mejnega prehoda Rateče. Vpleteni strani sta se dogovorili, da se bodo pripadniki JLA umaknili na obmejne stražnice. Z izvedbo naj bi nekoliko počakali, da bi se uskladili z ostalimi mejnimi prehodi. Dogovorjeno je bilo še, da bodo pripadniki JLA umaknili oklepna izvidniška avtomobila BRDM-2 in pragi proti obmejnimi stražnicam. ⁴⁴

Jaša Jelinčič je 29. junija v spremstvu Martina Komca ponovno odšel na položaje JLA na mejnem prehodu Korensko sedlo. Ob tem obisku je izkoristil dejstvo, da pripadniki JLA niso imeli stikov z zunanjim svetom ter jim dejal, da so se njihovi kolegi iz Rateč že predali in s tem povečal psihološki pritisk nanje. Hkrati je prejel informacijo, da so na cesti proti Srnjaku postavljeni minometi, s katerimi naj bi pripadniki JLA obstreljevali Kranjsko Goro. Kapetan 1. st. Knežević se je nato odločil, da bo skupaj z Jelinčičem odšel na razgovore na sedež 33. Obm. ŠTO Radovljica, ki se je nahajal v hotelu Erika. Knežević se še ni bil pripravil pogajati o predaji enot na mejnem prehodu, zagotavljal je le, da pripadniki JLA ne bodo povzročali nikakršne škode, ne v prostorih brezcarinske trgovine ne v gostinskem objektu. Glede ostalih stvari pa je zagotavljal, da mora spoštovati ukaze svojih nadrejenih. Jelinčič je Kneževića pospremil del poti nazaj na mejni prehod. V noči na 30. junij sta kapetan 1. st. Knežević in stari vodnik 1. st. Kosić prispela v Podkoren. Želela sta na pogovore z miličniki, tudi zaradi groženj Kosičevi družini. Ker nista točno vedela, kje se nahaja Jelinčičeva hiša, sta potrkala pri sosedu in Tilka Komac ju je odpeljala na postajo Milice v Kranjsko goro. ⁴⁵

Pripadniki Posebne bojne skupine TO so pripravili načrt za napad s plinskimi sredstvi skozi glavni prežračevalni jašek stavb, v katerih so se nahajali pripadniki JLA in zvezne milice na platoju Karavanke. S plinom bi omenjene pregnali na plano, kjer bi jih pripadniki TO brez težav zajeli. Glavni vzdrževalec karavanškega predora je zagotovil, da bo med 04.00 in 05.00 prižgal elektriko, s tem pa bi prežračevalni sistem začel vleči zrak. Okoli 05.00 so se Dimitrij Lokovšek, Borut Kordež in Robert Klinar pripeljali na položaje na južni strani predora. Do jaška, ki se je

³⁹ VMSV, ZA, OV 1991, t. e. 10, Jaša Jelinčič, Dogodki v juniju 1991 na Mejnem prehodu Koren.

⁴⁰ Klinar, *Zgornja Gorenjska*, str. 254.

⁴¹ Dimitrij Lokovšek, ustna izjava, v: dokumentarni film *Osvobajanje Zgornje Gorenjske*.

⁴² VMSV, ZA, OV 1991, t. e. 10, ustna izjava Dimitrija Lokovška, 13. 10. 2010. Borut Kordež, ustna izjava, v: dokumentarni film *Osvobajanje Zgornje Gorenjske 1990–1991*.

⁴³ Klinar, *Zgornja Gorenjska*, str. 297–298.

⁴⁴ Prav tam, str. 206.

⁴⁵ VMSV, ZA, OV 1991, t. e. 10, Jaša Jelinčič, Dogodki v juniju na Mejnem prehodu Koren.

Pripadniki JLA na Hrušici (foto: Jaka Jeraša; Klinar, Zgornja Gorenjska, str. 223).

nahajal na pobočju Mežaklje, se je odpravil Lokovšek, pri tem pa sta ga Kordež in Klinar varovala. Ko je uspel razširiti rešetke na zračniku, je z vrvico povezal varovalke dveh ročnih bomb, treh solzilnih ročnih bomb in dveh navadnih solzilnih bomb ter vse skupaj spustil v notranjost jaška. Nato je potegnil vrvico, ki je aktivirala vse bombe in se umaknil na položaj, kjer sta ga čakala Kordež in Klinar. Sledila je močna eksplozija ter malo dima, zelenega učinka pa ni bilo.⁴⁶ Preostali pripadniki TO, ki so imeli svoje položaje v okolici platoja Karavanke, so v večernih urah prejeli ukaz 3. PŠTO Kranj, da bo potrebno ukrepati z orožjem, če pripadniki JLA ne bodo želeli zapustiti mejnega prehoda.⁴⁷

29. junija so vojašnico Bohinjska Bela zapustili prvi pripadniki JLA. Tedanji predsednik izvršnega sveta občine Radovljica Jože Resman se je na Pristavi na Bledu srečal s poveljnikom vojašnice, ki je po dolgih pogajanjih, podkrepjenih z grožnjami, sprejel predlog, da v vojašnici ne bodo ovirali nikogar, ki bi želel oditi in te obljube so se pripadniki JLA tudi držali. Vojašnico so zapustili skoraj vsi vojaki slovenske narodnosti, sledili pa so jim tudi pripadniki drugih narodnosti. Tisti pripadniki JLA, ki niso zapustili

vojašnice, so še naprej vztrajali na svojih položajih v popolni bojni pripravljenosti.⁴⁸

Nedelja, 30. junij

Vso Gorenjsko je 30. junija vznemiril alarm pred letalskim napadom. Najavljen je bil silovit napad na brniško letališče in okolico. Odhod v zaklonišča se je izkazal za nepotrebna, saj so se po posredovanju zveznih organov vojaška letala JLA vrnila na izhodiščna letališča.⁴⁹

30. junija zjutraj so bili na položajih na platoju Karavanke številni pripadniki TO. Čelno proti predoru se je nahajala sestavljena enota pod poveljstvom majorja Stučka, ki je na plato Karavanke prišla iz Mojstrane. V novem delu Hrušice je bočne položaje držala 2. četa 3. bataljona 22. brigade TO, med obema enotama so zasedali položaj pripadniki Posebne bojne skupine TO s protioklepnim orožjem zolja in ostrostrelcem. 1. četa 3. bataljona 22. brigade TO je imela svoje položaje pod Mežakljo, na vzhodnem delu Hrušice v smeri proti Jesenicam so se nahajali pripadniki bojne skupine minometov 60 mm in preostali pripadniki Posebne bojne skupine TO. V Mojstrani je del 1. čete 3. bataljona 22. brigade TO preprečeval morebiten udar pripadnikov JLA s Korenskega sedla. Skupno poveljstvo nad vsemi enotami TO je prevzel

⁴⁶ VMSV, ZA, OV 1991, t. e. 10, ustna izjava Dimitrija Lokovška, 13. 10. 2010. Ko so nekaj dni po napadu preverili, kakšno je stanje v zračnem jašku, so ocenili, da je hkratna aktivacija ročnih in plinskih bomb zaustavila širjenje plina.

⁴⁷ Švajncer, *Obranili domovino*, str. 86.

⁴⁸ Klinar, *Zgornja Gorenjska*, str. 299–300.

⁴⁹ *Gorenjski glas*, 2. 7. 1991, str. 5, »Kronika dogodkov«.

major Stušek, sicer zaposlen na Sekretariatu za ljudsko obrambo, ki je prispel na Zgornjo Gorenjsko z nalogo spodbuditi aktivnosti Teritorialne obrambe na tistem območju.⁵⁰

Tretji spopad na platoju Karavanke se je pričel okrog poldneva. Vežist JLA je na platoju z radijsko postajo skušal dobiti zvezo z nadrejenim poveljstvom. Major Stušek je proti temu najprej protestiral, nato pa ukazal ostrostrelcu, naj strelja v radijsko postajo. Ta je zgrešil svoj cilj, v odgovor so pripadniki JLA prižgali motorja obeh tankov na platoju. En tank je imel cev obrnjeno proti Hrušici, drugi proti Mežaklji. Pripadniki JLA se niso odzvala na opozorila TO, da s prižganimi tanki kršijo dogovor o premirju, zato je major Stušek sedem minut po opozorilu ukazal poveljniku Borutu Kordežu, naj pripadniki Posebne bojne skupine TO s protioklepnim orožjem streljajo na tank. Dimitrij Lokovšek s svojega položaja tankov ni videl, zato je za cilj izbral transportno vozilo za prevoz tankov. S protioklepnim orožjem zolja je zadel enega od vozil, ki se je takoj vnelo, eksplozija rezervoarja je vžgala še drugo vozilo ter obe prikolici. Sledilo je streljanje na obeh straneh, Robert Klinar pa je že iskal naslednji cilj. Na stavbi brezcarinske trgovine se je nahajal ostrostrellec, ki je teritorialcem že več dni povzročal težave. Mina je zadela nosilno tra-verzo stavbe in ni povzročila škode na objektu. Borut Kordež se je z ostrostrelcem Klemnom Ūrhom nahajal pred prvimi hišami v Hrušici na deponiji peska. S protioklepnim orožjem armbrust je zadel tank, ki se je nahajal na platoju. A izstrelak ni povzročil nobene škode. Posadka tanka je nato locirala položaj iz katerega je bila napadena ter ustrelila, a pri tem ni bila natančna. Sledil je ukaz za ogenj še ostalim enotam TO na Karavankah. Pripadniki bojne skupine minometov 60 mm in 82 mm so izstrelili mino proti položajem JLA na platoju, ki ni napravila nobene škode. V odgovor je posadka tanka še enkrat streljala, a pri tem ravno tako ni bila uspešna. Med obstreljevanjem sta bila lažje ranjena dva pripadnika JLA.⁵¹

Okoli 18.00 so se v konferenčni sobi skupščine občine Jesenice pričela pogajanja o umiku pripadnikov JLA in zveznih miličnikov iz območja tedanje občine Jesenice. Po bitki na platoju Karavanke so pripadniki TO dobili več kosov protioklepnega orožja osa, ki so ga razmestili na določene položaje okoli platoja in s tem so pripadniki TO dobili pomembno psihološko prednost, saj je njihova ognjena moč z novim orožjem precej narasla. Pogajanja, ki so bila neka posebnost na slovenskem prostoru, so trajala

šest ur. Vlogo glavnih pogajalcev so imeli predstavniki občine, spremljal jih je major Smole kot poveljujoči 33. Obm. ŠTO Radovljica. Pogajanja so se vršila že pred spopadom na Karavankah, tedaj so častniki JLA postavljali svoje zahteve. Po spopadu pa je prišlo do preobrata. Častniki JLA so uvideli, da svoje naloge ne bodo uspeli izvršiti in so bili pripravljeni popustiti. Med pogajanja je polkovnik Jauk večkrat poskušal dobiti zvezo s svojimi nadrejenimi v Ljubljani in Zagrebu. Vsi so mu odsvetovali pogajanja, obljubljali so mu pomoč iz zraka. Polkovnik Jauk se je nato 1. julija deset minut pred eno zjutraj podpisal pod dogovor o umiku enot, nato pa so svoj podpis dodali še ostali sodelujoči na pogajanjih.⁵²

Pripadniki JLA na mednarodnem mejnem prehodu Korensko sedlo so tega dne osem minut čez 06.00 sprožili dva strela iz prage. En strel je zadel pobočje Vitranca, drugi pa je letel preko njega na območje Male Pišnice. Po streljanju se je Jaša Jelinčič v spremstvu Antona Albrehta tretjič odpravil na položaje JLA na mejnem prehodu. Napetost v vrstah JLA je bila vsako uro večja. Jelinčiča niso sprejeli nič kaj prijateljsko, temveč so mu zagrozili s smrtjo. Poleg tega so zahtevali odstranitev cestnih blokad oziroma dostavo kruha in cigaret. Kljub grožnjam se je Jelinčič istega dne še enkrat odpravil na mejni prehod. Pripadniki JLA so tedaj že imeli stike z Ratečami in so bili zelo razburjeni zaradi Jelinčičeve laži o predaji tamkajšnje enote. Ponovno so zahtevali kruh in cigarete, v primeru neizpolnitve zahteve so zagrozili z napadom na Podkoren in Kranjsko Goro.⁵³

Pripadniki 36. diverzantskega voda TO Jesenice so v popoldanskih urah prispeli na položaje na Planini pod Golico, kjer se je želela predati posadka JLA iz tamkajšnje obmejne stražnice. Pripadniki JLA so v središču vasi počakali na teritorialce in sama predaja je potekala brez zapletov. Trije pripadniki JLA iz obmejne stražnice so bili pogrešani, a jih kljub natančnem pregledu terena teritorialci niso uspeli odkriti. Po umiku posadke obmejne stražnice je položaje na obmejni stražnici zavzel vod pionirske čete prištabnih enot 22. brigade TO. Albin Mrak je izbral dvajset pripadnikov pionirske čete ter jim odredil stražarska mesta, za vsako pa določil po dva stražarja. Previdnost nikakor ni bila odveč, saj manjkajoči pripadniki JLA še niso bili odkriti, poleg tega pa se je obmejna stražnica nahajala na sredi med obmejnima stražnicama Belca in Javorniški Rovt.⁵⁴

⁵⁰ Švajncer, *Obranili domovino*, str. 87; Klinar, Teritorialna obramba, str. 106–107; VMSV, ZA, OV 1991, t. e. 10, ustna izjava Petra Zupana, 26. 8. 2010.

⁵¹ VMSV, ZA, OV 1991, t. e. 10, ustna izjava Dimitrija Lokovška, 13. 10. 2010; Švajncer, *Obranili domovino*, str. 87; Klinar, *Zgornja Gorenjska*, str. 226, 231, 236, 247; Borut Kordež, ustna izjava, v: dokumentarni film *Osvobajanje Zgornje Gorenjske*.

⁵² Klinar, Sanj, str. 10; VMSV, ZA, OV 1991, t. e. 10, ustna izjava Janeza Smoleta, 4. 6. 2010. Janko S. Stušek, Robert Klinar, ustna izjava, v: dokumentarni film *Osvobajanje Zgornje Gorenjske*.

⁵³ VMSV, ZA, OV 1991, t. e. 10, Jaša Jelinčič, Dogodki v juniju 1991 na mejnem prehodu Koren. Jaša Jelinčič, ustna izjava, v: dokumentarni film *Osvobajanje Zgornje Gorenjske*.

⁵⁴ Klinar, *Zgornja Gorenjska*, str. 258, 260–262.

Ponedeljek, 1. julij

V jutranjih urah 1. julija je bil izdan ukaz za zavzetje vojašnice na Rudnem polju. Za izpolnitev naloge je bil določen vod vojaške policije 22. brigade TO, ki je bil okrepljen z ostrostrelcem iz 22. brigade TO. Enota je bila prepeljana na sektor Mrzli studenec – Goreljek, od tam pa so se njeni pripadniki odpravili proti vojašnici. Vod se je razdelil na dve skupini. Poveljnik voda Zvone Mulej je z manjšo skupino prisilil pripadnika JLA na sprejemnici, da se je predal, preostali pripadniki voda so izvedli blokado vojašnice. Sledil je poziv poveljnika voda poveljujočim v vojašnici k predaji, svoj poziv pa podkrepil z grožnjo s takojšnjim napadom na vojašnico. Poveljujoči v vojašnici so si izgovorili uro časa za premislek. Sledila so ponovna pogajanja o predaji. Častniki JLA so želeli telefonski stik z vojašnico Kranj. Kljub temu, da jim to ni bilo omogočeno, so se odločili za predajo enote, objektov vojašnice in vseh materialno-tehničnih sredstev. 33. Obm. ŠTO Radovljica je prevzel orožje, strelivo in materialno-tehnična sredstva. Tiste pripadnike JLA, ki so bili na služenju vojaškega roka, so prepeljali na izpostavo za obrambo v Radovljico, kjer so se preoblekli v civilna oblačila in dobili možnost za odhod domov.⁵⁵

Pripadniki JLA so kljub podpisanemu dogovoru zavračevali z odhodom s platoja Karavanke. Ob 10.00 jih je major Stušek pozval, naj pričnejo z umikom, kar je ponovil tudi 45 minut kasneje. Tokrat je bil poziv podkrepjen z grožnjo s ponovnim napadom, če do pričetka umika ne bi prišlo do 11.30. Teritorialci so bili okrepljeni s štirimi oddelki s protiklepnim orožjem osa, z netrazajnim topom 82 mm in tromblonskimi trenutnimi minami. Po grožnji z napadom je polkovnik Jauk sporočil, da se JLA predaja. Predaja orožja je bila končana okoli 14.00. Ob 15.30 je kolona JLA s platoja odšla proti Radovljici. Pri osnovni šoli v Radovljici so na nekatere pripadnike JLA že čakali njihovi starši in ti so nato skupaj odšli.⁵⁶ Major Smole in drugi pripadniki TO so že v dnež pred 1. julijem ocenjevali, da so Karavanke ključne mejni prehod in da bo po njihovem zavzetju s strani TO precej lažje z drugimi mejnimi prehodi.⁵⁷ Ocena se je izkazala kot pravilna, saj so bili že dva dni kasneje v rokah Teritorialne obrambe tudi ostali mejni prehodi na Gorenjskem.

Pred predajo so se nekateri zvezni miličniki želeli okoristiti z vojnimi razmerami. Tako so slovenski miličniki ob pomoči teritorialcev še ves naslednji dan obravnavali več kot 40 zveznih miličnikov, ki so pred predajo na območju platoja Karavanke ukradli večje število pištol in drugega vojaškega materiala.⁵⁸

Vojašnica v Radovljici je bila več dni obkoljena s

*Oklepniki JLA pri mejnem prehodu Rateče
(foto: Jani Kokalj; Klinar, Zgornja Gorenjska, str. 201).*

strani pripadnikov TO. 1. julija so teritorialci pričeli s pozivi pripadnikom JLA, naj se predajo. Kmalu po prvih pozivih so pričeli prebežniki iz vrst JLA prihajati na položaje enot TO. Ti so bili najprej zaslišani, nato pa odpeljani v prostore Uprave za obrambne zadeve občine Radovljica, kjer so jih opremili s civilnimi oblekami in vozovnicami ter jih odpeljali na železniško postajo. Sočasno s prebeži so se na poveljstvu 22. brigade TO pogajali o predaji enote zvezne milice, ki se je umaknila v vojašnico. Okoli 13.00 je v vojašnico prispel avtobus, ki naj bi pripadnike zvezne milice odpeljal v Kranj. Pri odhodu so nastale težave, saj zvezni miličniki niso želeli vojašnice zapustiti skupaj s častniki JLA. Težavo so rešili tako, da so za častnike organizirali posebno vozilo. Okoli 14.00 so na položaje prispeli pripadniki Posebne bojne skupine TO, ki so prevzeli iniciativo, njihov poveljnik Borut Kordež pa je prevzel vlogo pogajalca. Predaja pripadnikov JLA je potekala korektno. Po sklenitvi dogovora o predaji so pripadniki Posebne bojne skupine TO odšli, v vojašnico pa je vstopila skupina teritorialcev z nalogo odpeljati orožje in minsko eksplozivna sredstva iz skladišča vojašnice. Orožje in strelivo so s tovornjaki JLA najprej odpeljali na sedež brigade v Radovljico, od tam pa v Bohinjsko Belo. Minsko eksplozivna sredstva so z dvema civilnima tovornjakoma odpeljali v kamnolom v Brezovici. V vojašnici je ostalo še nekaj častnikov JLA. Nadzor nad njimi so izvajali pripadniki voda vojaške policije 22. brigade TO. Vojašnica v Radovljici je uradno prešla v slovenske roke 21. avgusta 1991. Pred predajo so pripadniki JLA zagotovili, da na območju vojašnice ni nameščenih eksplozivnih teles.⁵⁹

Pogajanja o umiku pripadnikov JLA z mejnega prehoda Rateče v obmejne stražnice so bila kljub razsodnemu ravnanju poveljujočega častnika JLA dolgotrajna in naporna. Sprva je bil kot datum umika določen 30. junij, a so bili proti temu nekateri pripadniki JLA. Tega dne je na stran TO prestopil kapetan

⁵⁵ Koselj, *Zavzetje vojašnice Rudno polje*, str. 5.

⁵⁶ Klinar, *Zgornja Gorenjska*, str. 227, 231–232.

⁵⁷ VMSV, ZA, OV 1991, t. e. 10, ustna izjava Janeza Smoleta, 4. 6. 2010.

⁵⁸ *Delo*, 3. 7. 1991, str. 4, »Zvezni policisti so kradli«.

⁵⁹ Dimitrij Lokovšek, ustna izjava, v: dokumentarni film *Osvobajanje Zgornje Gorenjske*; Klinar, *Zgornja Gorenjska*, str. 286–289, 295.

Andrej Cestnik, a je po dogovoru ostal v enoti JLA, da bi pomagal pri njenem umiku. Predaja je potekala v dveh fazah. Najprej so se predali tisti pripadniki JLA, ki so bili s helikopterji prepeljani iz Bohinjske Bele. Popoldne so bili na travnik ob križišču Rateče – mejni prehod prepeljani pragi, oba oklepna izvidniška avtomobila BRDM-2 ter tank PT-76. Na parkirnem prostoru pred restavracijo Kompas je potekala predaja preostalega orožja. Častniki JLA so lahko obdržali svoje osebno orožje. Po oddaji orožja so pripadnike JLA odpeljali proti Kranjski Gori in Radovljici. Komandir Postaje mejne milice Rateče Andrej Žemva je postajo uradno prevzel ob 18. uri. V zapisniku je med drugim zapisano: »Dne 27. 6. 1991 ob 21.30 uri so organi JLA zavzeli mejni prehod Rateče, katerega so imeli v rokah do 1. julija 1991, ko je bil prehod in vsi objekti na mejnem prehodu ponovno predani organom slovenske policije.« Dan kasneje so se predali še vojaki z obeh obmejnih stražnic v bližini mejnega prehoda Rateče.⁶⁰

Pripadniki JLA so na mejnem prehodu Korensko sedlo zajeli Angela Žniderčiča in Vinka Cizlja, ki sta se vračala z dela v Avstriji. Prvi je bil kasneje izpuščen, kot popotnico je dobil pismo, ki naj bi ga odnesel na postajo milice v Kranjsko Goro. V pismu so bile njihove zahteve. Glavni akter te akcije je bil poveljnik obmejne stražnice stari vodnik 1. st. Kosič, ki je bil zaradi domnevnih groženj njegovi družini na koncu z živci. Zagrozil je še, da bo v primeru neizpolnitve zahtev Cizelj ustreljen.⁶¹

Proti večeru je na območje mednarodnega mejnega prehoda Korensko sedlo na zahtevo kapetana 1. st. Kneževića prispel polkovnik Jauk. Knežević je bil namreč njegov podrejeni in ni imel pooblastila za ukaz o umiku enote z mejnega prehoda. Polkovnik Jauk je podrejene seznanil z dogovorom o umiku pripadnikov JLA z mejnih prehodov Karavanke, Rateče in Korensko sedlo, ki je bil sklenjen na Jesenicah. Na obmejno stražnico so dostavili hrano, Vinka Cizlja pa izpustili. Pri umiku pripadnikov JLA z mednarodnega mejnega prehoda Korensko sedlo je sodelovala Posebna bojna skupina TO. Njeni pripadniki so sprva imeli nekaj težav, saj so na cesti proti mejnemu prehodu še vedno ležala podrtá drevesa. Težavo so jim pomagali rešiti delavci gozdnega podjetja. Na mejnem prehodu se je vse odvijalo brez težav. Poveljnik Knežević je formalno pravno predal poveljevanje in opremo. Pripadniki Posebne bojne skupine TO so proti Jesenicam odpeljali obe pragi. Zapisnik o predaji orožja in opreme postaje mejne milice Korensko sedlo sta podpisala kapetan 1. st. Knežević in Jasim Suljanović. Pripadniki JLA so se z avtobusi odpravili proti dolini. Na odcepu na glavni cesti so na kolono

čakali pripadniki JLA z mejnega prehoda Rateče in skupaj so se odpeljali proti Radovljici. Posadka obmejne stražnice Koren je po dogovoru s teritorialci ostala v stražnici preko noči in se je z območja mednarodnega mejnega prehoda Korensko sedlo umaknila naslednji dan.⁶²

V dopoldanskih urah so se pripadniki 36. diverzantskega voda Jesenice premaknili na območje Most in se tam pridružili pripadnikom TO iz drugih enot. Združena enota TO je sodelovala pri predaji posadke JLA iz tamkajšnje obmejne stražnice. Predaja posadke JLA je potekala brez zapletov.⁶³

V dneh, ki so sledili, na Zgornjem Gorenjskem ni bilo vojaških spopadov. 3. julija je v veljavo stopilo premirje, ki ga je po pogajanjih med Republiškim štabom TO in poveljstvom 5. vojnega območja JLA razglasilo predsedstvo Republike Slovenije.⁶⁴ Obe v spopade vključeni strani sta se premirja tudi držali.

Potrebna pa je bila še predaja posadk preostalih obmejnih stražnic. Pogajalci so bili dogovorjeni, da se bosta posadki obmejnih stražnic Slatina in Tromeja predali 3. julija. Okoli 13. ure je prišlo sporočilo, da sta posadki pripravljene izvesti predajo. Marjan Bohinc, poveljnik jurišnega odreda, je sklenil, da je potrebno v predajo prepričati še posadko obmejne stražnice na Korenskem sedlu. S skupino tridesetih prostovoljcev, ki so bili oboroženi z avtomatskim orožjem, se je odpravil do Korenskega sedla, kjer so bili na svojih položajih pripadniki voda kranjskogorske čete TO. Bohinc je skupaj z Marjanom Županom in dr. Leopoldom Zornikom odšel do vhoda v stražnico. Poveljnika stražnice ni bilo, zato so po telefonski zvezi preverili, ali je pripravljen predati stražnico. Temu ni nasprotoval in sledil je prevoz posadke v zbirni center v Kranj, kjer so se ji pridružili posadki z obmejnih stražnic Slatina in Tromeja.⁶⁵

Dogovorjeno premirje pa nikakor ni pomenilo, da so bili pripadniki TO demobilizirani in poslani na svoje domove. 5. julija je bil izdan ukaz o nadaljnjem delovanju. Pripadniki TO so morali skupaj z organi za notranje zadeve, civilno obrambo in prebivalstvom organizirati aktivno obrambo smeri Ljubljana – Kranj – Jesenice, Idrija – Škofja Loka – Kranj – Tolmin – Petrovo brdo – Kranj. Ukaz je od pripadnikov TO tudi zahteval, da je glavnina le-teh v stalni pripravljenosti za protidesantno obrambo širšega rajona letališča Brnik.⁶⁶

Po več skupnih in ločenih sestankih med predstavniki Evropske skupnosti, Slovenije, Hrvaške in

⁶⁰ Klinar, *Teritorialna obramba*, str. 102; Klinar, *Zgornja Gorenjska*, str. 206–207. Andrej Žemva, ustna izjava, v: dokumentarni film *Osvobajanje Zgornje Gorenjske*.

⁶¹ VMSV, ZA, OV 1991, t. e. 10, Jaša Jelincič, *Dogodki v juniju 1991 na Mejnem prehodu Koren*.

⁶² Dimitrij Lokovšek, ustna izjava, v: dokumentarni film *Osvobajanje Zgornje Gorenjske*; VMSV, ZA, OV 1991, t. e. 10, Jaša Jelincič, *Dogodki v juniju 1991 na Mejnem prehodu Koren*; Klinar, *Zgornja Gorenjska*, str. 220.

⁶³ Klinar, *Zgornja Gorenjska*, str. 259.

⁶⁴ Horvat, *Vzhodnoštajerska pokrajina TO*, str. 425.

⁶⁵ Klinar, *Zgornja Gorenjska*, str. 207, 210–211.

⁶⁶ VMSV, ZA, OV 1991, t. e. 1, Povelje za nadaljnje dejstvosvanje Teritorialne obrambe Republike Slovenije, 5. 7. 1991.

Jugoslavije je bila 7. julija sprejeta brionska deklaracija, v kateri so bile opredeljene naloge in ukrepi za vzpostavitev miru, ki so bili obvezni za vse vpletene strani. 10. julija 1991 je skupščina Republike Slovenije deklaracijo sprejela in se tako obvezala, da bo za tri mesece prestavila uresničevanje procesov osamosvajanja. Enote JLA so se umaknile v vojašnice, večina enot Teritorialne obrambe je bilo demobiliziranih, s cestne infrastrukture so bile umaknjene blokade.⁶⁷

V spopadnih na Zgornjem Gorenjskem ni noben izmed pripadnikov 33. Območnega štaba TO in njegovih podrejenih enot izgubil življenja. Po podatkih, zbranih v 3. PŠTO Kranj, so pripadniki 33. Območnega štaba TO zajeli osem častnikov JLA, 200 vojakov JLA in 68 pripadnikov zvezne milice. Taisti pripadniki TO so zaplenili 329 kosov avtomatskega orožja, 59 puškomitraljezov 7.62 mm, 8 mitraljezov 7.62 mm, 3 tanke PT-76, 1 vlačilec PAP 1820 BST/AV, 4 samohodne topove za zračno obrambo M53/70 praga V3S 30/2, 3 oklepne izvidniške avtomobile BRDM-2, 2 vozili pinzgauer, 2 vozili TAM 110, 2 vozili Fiat 1102.⁶⁸

Manjše število ranjenih in mrtvih na Zgornjem Gorenjskem gre delno pripisati tudi dejstvu, da so bili pripadniki TO in častniki, ki so vodili enote JLA, znanci, sosedje: »Z njimi smo se srečevali vsak dan.«⁶⁹ Na začetku spopadov je to dejstvo imelo nekoliko negativen pomen, pri pripadnikih TO je povzročalo določene težave pri razumevanju ukazov o uporabi sile in oviranju enot JLA.⁷⁰ V dneh, ki so sledili odhodu enot JLA na mejne prehode, pa se je omenjeno dejstvo izkazalo kot prednost, saj so bili nekateri častniki JLA bolj dovzetni za mirno razrešitev nastale situacije, kot bi morda bili častniki, ki bi na Zgornjo Gorenjsko prišli iz drugih delov Jugoslavije.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

VMSV, ZA, OV 1991 – Vojaški muzej Slovenske vojske
Zbirka arhivalij, fond Obrambna vojna 1991.

USTNI VIRI

Drago Božac, Jaša Jelinčič, Robert Klinar, Borut Kordež, Dimitrij Lokovšek, Ivan Mežik, Janez Smole, Janko S. Stušek, Anton Vavroš, Peter Zupan, Andrej Žemva.

⁶⁷ Kranjc, *Naše korenine*, str. 54; Cerar, *Opazovalci*, str. 18.

⁶⁸ VMSV, ZA, OV 1991, t. e. 2, Analiza bojnega delovanja TO Gorenjske, št. Z 804-03/292, 17. 7. 1991.

⁶⁹ VMSV, ZA, OV 1991, t. e. 10, ustna izjava Petra Zupana, 26. 8. 2010.

⁷⁰ VMSV, ZA, OV 1991, t. e. 10, ustna izjava Petra Zupana, 26. 8. 2010.

PISNE IZJAVE (v Vojaškem muzeju Slovenske vojske)

Jelinčič, Jaša: Dogodki v juniju 1991 na Mejnem prehodu Koren.

Lokovšek, Dimitrij: Moj del zgodbe o osvobajanju Slovenije leta 1991.

ČASOPISNI VIRI

Delo, 1991.

Gorenjski glas, 1991.

LITERATURA

Cerar, Božo: *Opazovalci*. Ljubljana: Ministrstvo za obrambo Republike Slovenije, 2011.

Čepič, Zdenko in Filip Čuček in Jure Gašparič in Damjan Guštin in Božo Repe in Uroš Svete: *Prikrita modra mreža. Organi za notranje zadeve Republike Slovenije v projektu MSNZ leta 1990*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Zveza policijskih veteranskih društev Sever, 2010.

Filipčič, Rok: Gorenjska pokrajina TO. *Vojaška obramba Slovenije 1990–1991* (ur. Tomaž Kladnik). Ljubljana: Defensor, 2011, str. 245–283.

Grabnar, Marjan: Načrt Kamen – 10 let pozneje. *Vojaška zgodovina*, 2, 2001, št. 1/01 (3), str. 29–32.

Horvat, Mladen: Vzhodnoštajerska pokrajina TO. *Vojaška obramba Slovenije 1990–1991* (ur. Tomaž Kladnik). Ljubljana: Defensor, 2011, str. 397–433.

Klemenčič, Milan in Damjan Renko: *Osamosvojitve na Gorenjskem 1989–1991*, 1. del. Kranj: Policijsko veteransko društvo Sever – Gorenjska, 2012.

Klinar, Rina: Sanj, izkušenj in spominov mi ne morejo vzeti. *Veteran*, 5, 2000, št. 12, str. 9–11.

Klinar, Rina: Teritorialna obramba 3. Pokrajinskega štaba TO Gorenjske – PŠTO. *Vojaška zgodovina*, 3, 2002, št. 1/02 (5), str. 84–118.

Klinar, Rina: *Zgornja Gorenjska 1990–1991*. Radovljica – Jesenice: Območno združenje veteranov vojne za Slovenijo, 2001.

Koselj, Janez: Zavzetje vojašnice Rudno Polje. *Slovenska vojska*, 7, 1999, št. 186, str. 5.

Koselj, Janez: Zvezni policisti niso varčevali z udarci. *Slovenska vojska*, 4, 1996, št. 126, str. 11.

Kranjc, Viki: *Naše korenine, 1991 – čas osamosvojitve, groženj in vojne*. Ljubljana: Defensor, 2007.

Lovšin, Andrej: *Skrita vojna, spopad varnostno-obveščevalnih služb 1990–1991*. Ljubljana: samozaložba, 2006.

Mikulič, Albin: *Uporniki z razlogom, Manevrska struktura Narodne zaščite*. Ljubljana: Vojaški muzej Slovenske vojske, 2005.

Pirjevec, Jože: *Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Založba Lipa, 1995.

Stušek, Janko S. in Janez Koselj in Ludvik Zvonar: Problemi oddaje orožja Teritorialne obrambe in posledica na njeno oborožitev od maja do oktobra 1990. *20. obletnica Manevrske strukture narodne zaščite, Zbornik prispevkov in razprav* (ur. Anton Pozvek in drugi), Ljubljana: Zveza policijski veteranski društev Sever in drugi, 2011.

Steiner, Alojz: Značilnosti bojnega delovanja TO v Vzhodnoštajerski pokrajini v vojni leta 1991. *Vojaška zgodovina*, 2, 2001, št. 2/01 (4), str. 68–84.

Švajncar, Janez J.: *Obranili domovino*. Ljubljana: Vi-harnik, 1993.

Uradni list SRS, 2. 10. 1989.

VIDEO ZAPIS

Finžgar, Samo: Osvobajanje Zgornje Gorenjske. Poljče: TV studio MORŠ, 2006 – 2007.

S U M M A R Y

»Our boys did an amazing job.« Wartime events in Zgornja Gorenjska during the War of Independence in 1991

Under the threat of NATO and Warsaw Pact military intervention in Yugoslavia during the days immediately preceding the events that led to Slovenia's independence, the area under the Gorenjska Territorial Defence Headquarters was inextricably entwined with the structures of the Yugoslav People's Army. Particular importance was placed on the road that runs through Gorenjska along the Sava River valley and by crossing the mountain passes connects Ljubljana with the neighbouring Italy and Austria.

The central role of the Yugoslav People's Party in the Gorenjska region in June 1991 was for its units to seize control of border crossings and the Brnik Airport in collaboration with the existing border units. Members of the Territorial Defence Forces operating in the Gorenjska region were well prepared for

the penetration of the Yugoslav People's Army, as the Territorial Defence's municipal headquarters in Gorenjska were among those that refused the order of the RS Territorial Defence Headquarters to surrender their weapons in May 1990. Some Yugoslav People's Army units were commanded by officers who lived in Gorenjska and with whom members of the Territorial Defence were acquainted as well as maintained daily contact. This proved problematic in both the understanding of orders on the use of force and thwarting the movements of the Yugoslav People's Army units, as well as provided some ground on which the authorities in Ljubljana voiced their concern over the sluggishness of the Territorial Defence units operating in Gorenjska. Soon after the aggression against Slovenia started, the international border crossing Karavanke became the key point for the Yugoslav People's Army in Gorenjska. Many believed that once the Territorial Defence seized the Karavanke border crossing, other border crossings would fall under Slovenian control at an even faster rate. Their predictions proved correct, especially on account of certain clashes from which the Territorial Defence units emerged victorious as well as a successful blockade of the Yugoslav People's Army barracks and border guardhouses. Inadequate hygienic conditions that arose as a result of the blockade of the Yugoslav People's Army facilities, disconnection of water, electricity and telephone services, coupled with the awareness that the tide of war was turning into the favour of the opponent's side, undermined the readiness among the Yugoslav People's Army soldiers to engage in combat. Soon followed the first surrenders of individual members of the Yugoslav People's Army and then larger groups. Armed conflict in Gorenjska came to an end after the signing of the truce between the opposing sides on 3 July. The Yugoslav People's Army units started to retreat into their military barracks. On 7 July the Brioni Declaration was signed, defining the tasks and measures for the establishment of peace that were binding for all parties concerned. The last chapter of the war was written on 25 October, the day that witnessed the departure of the last soldiers of the Yugoslav People's Army from the territory of the Republic of Slovenia.

Po razstavah

Muzeji v Gornjesavski dolini

Gornjesavski muzej Jesenice

Na območju občin Jesenice in Kranjska Gora deluje Gornjesavski muzej Jesenice. Je naslednik Muzeja Jesenice, ki je nastal leta 1991 z združitvijo Tehniškega muzeja Železarne Jesenice in muzejsko-galerijske dejavnosti, registrirane pri Gledališču Toneta Čufarja. V občinski javni zavod so s Tehniškim muzejem na Jesenicah in Galerijo v Kosovi graščini združili Prešernovo rojstno hišo v Vrbi (muzej od leta 1939), Finžgarjevo rojstno hišo v Doslovčah (od leta 1971), Liznjekovo domačijo v Kranjski Gori (obnovljeno 1983, kot muzej odprto 1984) ter Čopovo rojstno hišo v Žirovnici (od leta 1997), vse v takratni občini Jesenice.

Začetki organizirane muzejske dejavnosti segajo v leto 1949, ko so na Jesenicah ustanovili zbirni urad Tehniškega muzeja, ki je deloval kot enota Tehniškega muzeja Slovenije. Spomladi 1950 je bil sestavljen pripravljalni odbor za ustanovitev železarskega muzeja na Jesenicah. Na predlog Tehniškega muzeja Slovenije ga je 17. maja 1950 potrdilo Ministrstvo

za znanost in kulturo LRS. Na področju varstva spomenikov je bil odbor tesneje povezan z železarno, v organizacijskem smislu pa s Tehniškim muzejem Slovenije, ki je kril tudi materialne stroške dela. Že naslednje leto, 3. julija 1951, se je dotedanji Zbirni urad preimenoval v Tehniški muzej Jesenice. Leta 1953 je Železarna Jesenice muzej prevzela pod svoje okrilje. Po enem letu so v novih prostorih Bucelleni-Ruardove graščine odprli stalno razstavo o zgodovini železarstva in rudarstva. Ob stoletnici Kranjske industrijske družbe (KID) leta 1969 so jo dopolnili z razstavo novejšje zgodovine 1941–1945, v zgornjem nadstropju pa uredili upravo.

Leta 1985 so v obnovljeni Kosovi graščini odprli stalni muzejski zbirki Delavsko gibanje in NOB ter Okupatorjev teror 1941–1945. Z gospodarsko krizo Železarne Jesenice se je ta odpovedala muzeju in ga leta 1990 zaprla.

Leto dni zatem je Občina Jesenice ustanovila Muzej Jesenice. Z novonastalima občinama – Kranjska Gora (1995) in Žirovnica (1999) – sta se spremenila soustanoviteljstvo in ime zavoda. Leta 2001 je bil z Uredbo o vzpostavitvi muzejske mreže za izvajanje javne službe na področju varstva premične kulturne dediščine in določitvi državnih muzejev (ZVKD-1) vključen v muzejsko mrežo. Od leta 2003, ko je od

Ohranjena fužina Stara Sava (foto: GMJ, S. Kokalj).

ustanoviteljstva odstopila Občina Žirovnica, ima zavod dve soustanoviteljici: Občino Jesenice in Občino Kranjska Gora. S Sklepom Vlade RS ima od leta 2009 pooblastilo za opravljanje javne službe.

Poslanstvo muzeja je skrb za prepoznavanje, ohranjanje, predstavljanje ter razumevanje kulturne in naravne dediščine Gornjesavske doline, planinske in železarske dediščine pa tudi v širšem slovenskem prostoru.

Temeljno izhodišče zbiralne politike Gornjesavskega muzeja Jesenice je področje njegovega raziskovanja. Usmerjena je k smiselnim dopolnitvam obstoječih zbirk ter pridobivanju gradiva za občasne in stalne razstave v okviru področij, na katerih deluje. Geografsko območje zbiranja je Gornjesavska dolina, za področje železarstva in planinstva širši slovenski prostor, tudi izven meja, planinstvo pa po vsem svetu.

Muzej deluje na naslednjih področjih:

- zgodovina železarstva in rudarstva s tehniško dediščino ter s tem povezanih dejavnosti (železarska in rudarska zbirka, zbirka tehniške dediščine, zbirka oziroma arhivsko gradivo fond KID, arhiv fotografij KID na Stari Savi),
- zgodovina slovenskega planinstva in z njim povezanih dejavnosti (Slovenski planinski muzej v Mojstrani: področje planinstva, alpinizma, gorskega reševanja ter ostale planinske in gorniške dejavnosti),
- mestna in krajevna kulturna zgodovina celotne gornjesavske regije (zbirka novejša zgodovine v Kosovi graščini na Jesenicah, zbirka krajevene zgodovine v Kajžnkovi hiši v Ratečah, zbirka Josipa Vandota na Liznjekovi domačiji v Kranjski Gori),
- etnologija nosilcev omenjenih dejavnosti in prebivalcev gornjesavske regije (zbirka Etnološka dediščina Rateč v Kajžnkovi hiši, zbirka Bivalna kultura železarjev v Kasarni na Stari Savi, etnološka zbirka Liznjekove hiše v Kranjski Gori in Etnološka zbirka Dovje–Mojstrana),
- geologija in paleontologija gornjesavske regije (paleontološka zbirka Jožeta Bediča, zbirka rud in mineralov).

Slovenski planinski muzej v Mojstrani

Slovenski planinski muzej v Mojstrani je osrednji muzej zgodovine slovenskega planinstva in z njim povezanih dejavnosti. Podlaga za delovanje je zbirka predmetov s področij planinstva, alpinizma in gorskega reševanja, fotografska zbirka in zbirka dokumentov, ki se dopolnjujejo na osnovi zbiralne politike.

V muzeju predstavljajo razvojni lok slovenskega planinstva in alpinizma. Stalna razstava Vzpon na goro je zasnovana kot muzejska pripoved, ki jo doživljamo skozi lasten vzpon na goro. Bogato filmsko, fotografsko in predmetno gradivo ter interaktivne vsebine so povezane v enajst vsebinskih sklopov.

Zgodovina gorsko reševalne službe, predstavljena v Slovenskem planinskem muzeju (foto: GMJ, S. Kokalj).

Tako spoznamo zgodovino, vzroke, načine, nevarnosti in radosti obiskovanja gora. Na cilju pa smo, kot vsak planinec, poplačani s čudovitim razgledom. Zgodba, ki jo doživljamo, nosi pomembni sporočili: *Pot je pomembnejša kot cilj. Vsaka pot je svoja zgodba.*

Uvodni film Svetlobe gora prikazuje lepote slovenske pokrajine s posebnim poudarkom na planinskem delu naše dežele ter njegovi geografski, rastlinski in živalski raznolikosti. Multimedijske predstavitve Triglavskega narodnega parka prikazujejo izjemno pestrost narave in bogastvo kulturne krajine ter duhovno bogastvo parka na stičišču alpske »kulture lesa« in mediteranske »kulture kamna«. Stalna razstavo, ki je delno prilagojena slepim in slabovidnim osebam, spremljajo občasne razstave, ki jo vsebinsko dopolnijo in popestrijo.

Slovenski planinski muzej je leta 2016 prejel nagrado The King Albert I. Memorial Foundation (spominski sklad kralja Alberta I.), ki se vsaki dve leti podeljuje posameznikom in institucijam za vidne rezultate v odnosu do gora, ker imajo pomemben vpliv na gorski svet oziroma so dosegli odlične rezultate pri obravnavi tem, ki se nanašajo na gorski svet.

Stara Sava na Jesenicah

Staro Savo odlikuje bogata železarska tradicija. Tu so ohranjeni bistveni elementi nekdanjega fužinarskega naselja: Ruardova graščina iz 16. stoletja, cerkev Marijinega vnebovzvetja z začetka 17. stoletja, Kasarna z delavskimi stanovanji s konca 18. stoletja, plavž s pudlovko in kolpernom ter mlin iz 19. stoletja. Na dvorišču nekdanje Korenove hiše lahko igrate na zvonove in se pomerite v igri podkev sreče. Danes je območje namenjeno muzejski, kulturni in turistični dejavnosti.

Staro Savo lahko obiskovalci doživijo z organiziranim vodenjem, obisk pa zaključijo z delavsko malico, ki jim jo postrežejo v Kolpernu. Kulinarično doživetje zabelijo z ogledom katerega od filmov o nekdanji železarni (Žar jekla – SM jeklarna, Jeseniški

Maketa plavža na Savi (foto: GMJ, S. Kokalj).

plavži, Zgodovina železarstva) ali o življenju delavcev in o prvi medicinski sestri (Angela Boškin – Poti k ljudem). Obiskovalci se lahko odločijo tudi za voden ogled po Stari rudni poti do Planine pod Golico.

Ruardova graščina

Italijanska rodbina Bucelleni se je leta 1538 s Planine pod Golico preselila na Staro Savo. Zgradila je graščino in ob njej postavila fužino, ki ji je v kratkem času prinesla precejšnje premoženje. Leta 1686 so Bucelleniji dosegli celo grofovsko čast. Obrate in graščino je leta 1766 kupil belgijski trgovec Valentin Ruard. V graščini so živele tri generacije Ruardov, leta 1871 pa je lastništvo prešlo na Kranjsko industrijsko družbo. Od leta 1954 je graščina preurejena v muzej. Do leta 1990 je v njej deloval Tehniški muzej

Železarski muzej v Ruardovi graščini (foto: GMJ, S. Kokalj).

Železarne Jesenice, od leta 1991 pa je sedež medobčinskega Gornjesavskega muzeja Jesenice. Danes je v njej železarski muzej s stalno železarsko in rudarsko zbirko.

Sprehod po razstavnih prostorih Ruardove graščine nas popelje na pot železa: od rude do jekla. V železarski zbirki poleg številnih eksponatov predstavljajo makete plavžev, fužin, kuhanja oglja in Pantzove žičnice. Zanimiva je rekonstrukcija kovačnice s kovaškim klavdom in drugim originalnim orodjem. Leta 2008 je bila stalna zbirka dopolnjena z razstavo Savski fužinarji – znani Evropejci, leta 2009 z razstavo 140 let Kranjske industrijske družbe, leta 2012 pa so bile dodane še multimedijske vsebine. Zgodovina železarstva in rudarstva ter vpliv Železarne Jesenice na širše družbeno življenje sta predstavljena z dokumentarnimi filmi.

Kasarna

Kasarna je poznobaročna stavba s konca 18. stoletja. Sodi med najstarejše ohranjene primere skupnih delavskih stanovanj pri nas. Železarske družine so v njej živele do leta 1983. Samo dve leti kasneje je bila Kasarna zaščitena kot kulturni spomenik, ki ga je leta 2005 pod vodstvom Zavoda za varstvo kulturne dediščine Kranj obnovila Občina Jesenice.

Od takrat je v Kasarni na ogled razstava Bivalna kultura in način življenja železarskih družin. Fotografsko in predmetno gradivo je bilo zbrano pri nekdanjih stanovalcih. Razstava predstavlja bivalno naselje na Stari Savi, Kasarno, stanovanja in stanovalce ter rekonstrukcijo delavskega stanovanja iz tridesetih in štiridesetih let 20. stoletja. Leta 2012 je bila

Kasarna na Stari Savi (foto: GMJ, S. Kokalj).

razstava nadgrajena z multimedijskimi vsebinami. V Kasarni si lahko obiskovalci v okviru muzejskih pedagoških delavnic pripravijo delavsko kavo ali se na druge načine seznanijo z načinom življenja delavskih družin.

V Kasarni med arhivskim in fotografskim gradivom hranijo arhiv Kranjske industrijske družbe in fotografije Železarne Jesenice.

Kolpern

Pokritega zračnega skladišča za lesno oglje v fužinskem naselju Stara Sava se je oprijelo ime Kolpern. Iz katastrskega načrta (1868) je razvidno, da so prvotno manjšo stavbo iz leta 1808 razširili v tri povezana skladišča. Stavbe so stale tik ob plavžu, v katerega so oglje dodajali kot kurivo. Z opustitvijo plavža konec 19. stoletja se je namembnost Kolperna spremenila. Edino ohranjeno skladišče je leta 2009 obnovila Občina Jesenice in v njem uredila dve prireditveni dvorani: manjšo konferenčno in večjo banketno, v kateri je tudi prostor za občasne razstave.

Kosova graščina na Jesenicah

Kosovo graščino je leta 1521 zgradil zakupnik celjskih grofov Žiga Dietrichstein. Nad balkonskimi vrati je ohranjen belopeški grb, v virih pa jo omenjajo tudi kot »stari belopeški grad«. V 18. stoletju so si lastništvo podajali Khevenhüllerji s Koroške, knezi Eggenbergi in grofje Trilleg. Leta 1812 jo je kupil trgovec Francišek Pavel Kos in jo leta 1821 obnovil. Po njem je graščina dobila današnje ime. Konec 19. stoletja je stavbo od Kranjske industrijske družbe

odkupila jeseniška srenja. V njej so bili do leta 1915 prostori ljudske šole, med obema vojnoma pa uradi, sodišče in zapori.

V obnovljeni graščini so od leta 1985 stalna razstava novejšje zgodovine Jesenic, galerija za občasne muzejske in likovne razstave ter ohranjena zaporniška celica z razstavo o raznarodovalni politiki na Gorenjskem. V drugem nadstropju sta občinska protokolarna in poročna dvorana, kjer potekajo muzejski večeri in srečanja. V akustični vhodni avli prirejajo odprtja razstav s kulturnim programom in različne koncerte.

V graščini je našla prostor tudi zbirka fosilov in kamnin Jožeta Bediča. Predstavljeni so pomembni in zanimivi kosi največje zbirke paleozojskih fosilov v Sloveniji in ene najimennitnejših v jugovzhodni Evropi.

Liznjekova domačija v Kranjski Gori

Liznjekova domačija sredi Kranjske Gore je bila bogat gruntarski dom ob nekdanji glavni vaški poti. Kmečka hiša, nekaj časa tudi gostilna, je bila zgrajena v drugi polovici 17. stoletja in kaže značilnosti kmečkega baroka iz 18. in začetka 19. stoletja. Njena prostorska zasnova je predstavljala eno najnaprednejših arhitektur pri nas; danes se nam kaže kot prototip pristne slovenske alpske hiše. K njej spada značilno veliko gospodarsko poslopje z letnico 1781. Hišo krasijo poslikave na fasadi (freska, šivani robovi in cofasti ornament), kamnit polkrožni portal in lesen gank (balkon).

V zidanem pritličju so črna kuhinja, veža, vežna in hišna kamra ter hiša z lesenim stropom, kjer je izrezljana rozeta in letnica 1781 na nosilnem tramu.

Hiša v Liznjekovi domačiji (foto: D. Mladenović).

Bogata oprema iz 19. stoletja (za Gornjesavsko dolino značilne poslikane skrinje, zidne omarice, ure, postelje, zibelke, posodje, orodje, oblačila) je avtentičen prikaz nekdanjega doma in življenja premožnejše kmečke družine. Na podstrešju je »na zolu« razstavljeno različno orodje, v enem od »štiblov« pa vse potrebno za opravljanje nekaterih domačih obrti. V kletnem delu sta stalna razstava o pesniku in mladinskem pisatelju Josipu Vandotu ter prostor za občasne muzejske in likovne razstave. V gospodarskem

poslopju je na seniku in podu za mlatanje žita zbirka kmečkih vozov, priprav in orodij. Tu je urejen prostor za poročne obrede. V enem od nekdanjih hlevov za drobnico je prostor za manjše muzejske zbirke, kjer razstavljajo Oživele korenine Stanka Koširja.

Kajžnkova hiša v Ratečah

Enonadstropna zidana Kajžnkova hiša v južnem delu vaškega jedra ima dvokapno streho na čop in

Rateška noša v Kajžnkovi hiši v Ratečah (foto: D. Mladenović).

zatrepana zunanja hodnika (ganka). Nekdanji dom srednje trdne kmetije ima značilno tlorisno zasnov: hiša s kamro, veža s črno kuhinjo in kašča. Na vzhodni fasadi hiše je ohranjena freska sv. Florjana, na južni pa sončna ura. Glavni vhod ima polkrožni kamnit portal in profilirana vrata. Tlorisna zasnova pritličja se ponovi v nadstropju, a brez prostora nad črno kuhinjo in kaščo. Podoba hiše iz 19. stoletja se je delno ohranila, vendar brez gospodarskega poslopja. Od skrbno izdelanega stavbnega pohištva so se poleg vhodnih vrat, črne kuhinje in shrambe ohranili deli vzidanih omaric in štukaturni okras v hiši. Leta 1995 je Občina Kranjska Gora odkupila v požaru poškodovano hišo in jo do leta 2004 obnovila pod strokovnim vodstvom Zavoda za varstvo kulturne dediščine Kranj.

Kajžnkova hiša tako sodi med obnovljene objekte z zelo ohranjeno ljudsko arhitekturo. V pritličju sta muzejsko opremljeni črna kuhinja in shramba, v nekdanji kamri pa je na ogled razstava o lokalni zgodovi-

ni. V prostorih hiše se odvijajo muzejske delavnice za otroke, članice Turističnega društva Rateče-Planica pa oživljajo ročna dela z izdelovanjem vezanih prtov. Tu sta še turistično informativni kotichek in prodaja spominkov. V nadstropju je v prostorih kamre in hiše predstavljena rateška noša – vsakdanja in praznična – kot ena redkih v Sloveniji, ki jo prebivalci še hranijo. V mansardi prikazujejo filme z etnološko oziroma rateško tematiko, obiskovalci pa se lahko preizkusijo v »planiških smučarskih skokih«. Tu je v obliki odprtega depoja razstavljena še nova Jervahova mizarska zbirka.

V Kajžnkovi hiši deluje INFO TOČKA za zbirko Muzej Rateče in Jervahovo mizarsko zbirko, in sicer v okviru mednarodnega projekta ZBOR ZBIRK (Kulturna dediščina med Alpami in Krasom), program čezmejnega sodelovanja Slovenija–Italija 2007–2013.

Irena Lačen Benedičič

Ocene in poročila

Gorenjske družine v 18. stoletju / [popis prebivalcev župnij] iz izvirnih listinskih zapisov transkribiral Tone Krampač; [uredil in spremno besedo napisal Lovro Šturm; uvodno razpravo Popis prebivalstva leta 1754 kot prelomen dogodek naše zgodovine napisal Stane Granda; identifikacija krajevnih imen in gospostev Matjaž Bizjak; zemljevid ljubljanske škofije leta 1754 Mateja Rihtaršič]. Celje: Društvo Mohorjeva družba: Celjska Mohorjeva družba; Ljubljana: Slovenska matica: Inštitut Karantanija, 2016, XXXIX + 743 strani.

Leta 2016 je izšla knjiga *Gorenjske družine v 18. stoletju*. Osnovni namen izdaje knjige je transkripcija izjemno pomembnih dokumentov, ki jih v izvirniku hrani Nadškofjski arhiv v Ljubljani (NŠAL), in sicer rokopisnih zapisov prvega štetja in popisa prebivalstva na današnjem slovenskem ozemlju iz leta 1754. Izvirne rokopisne pole so za uporabnike težko razumljive in nečitljive, podatki so na več mestih zapisani še v gotici, zato je pri branju verjetno prihajalo do različnih napak. Verodostojna in strokovna transkripcija tako dragocenega kulturnozgodovinskega pričevanja o naših prednikih v sodobno obliko je bila zato nujna in težko pričakovana.

18. stoletje je v zgodovini ostalo v spominu med drugim kot stoletje številnih in korenitih reform, ki sta jih v Habsburški monarhiji izvajala cesarica Marija Terezija in njen sin, cesar Jožef II. Tako je Marija Terezija v te namene naročila tudi popis takratnega prebivalstva na celotnem območju monarhije. Popisi so nastali v župnijah, ki so bile v 18. stoletju precej večje od današnjih. Kasneje so bili združeni v Kapiteljskem arhivu v ljubljanski nadškofiji. V NŠAL se je ohranilo 74 župnijskih popisov: z območja današnje ljubljanske škofije (13), njenega štajerskega (17) in koroškega vikariata (10), z območja današnje koprške škofije (1) in z območja današnje Avstrije (9), z območja gorenjskih župnij pa 24.

Spremno besedo v knjigi je napisal dr. Lovro Šturm, uvodno študijo *Popis prebivalstva leta 1754 kot prelomen dogodek naše zgodovine* pa dr. Stane Granda. Dolgotrajno transkripcijo izvirnih dokumentov ter osebnih imen ob popisu leta 1754 živečih družinskih članov in njihovih različnih statusov je opravil Tone

Krampač, arhivist v Nadškofjskem arhivu v Ljubljani. Krajevna imena in imena gospostev je poslovenil zgodovinar dr. Matjaž Bizjak z Zgodovinskega inštituta Milka Kosa ZRC SAZU.

Osrednji del knjige predstavljajo transkripcije popisov prebivalcev 24 gorenjskih župnij: Bled, Bohinj, Dovje, Gorje, Jesenice, Kamna Gorica, Koroška Bela, Kranj-Šmartin, Kranj, Kranjska Gora, Križe, Kropa, Ljubljana Šentvid, Mošnje, Naklo, Ovsišče, Podbrezje, Preddvor, Radovljica, Smednik, Sora, Šmartno pod Šmarno goro, Vodice in Zasip.

Obsežno strokovno delo zaključujejo seznam gospostev (Matjaž Bizjak), seznamami in kazalo slovenskih krajevnih imen po župnijah ter abecedno kazalo slovenskih krajevnih imen (Lovro Šturm). Seznam gospostev nam omogoča vpogled v imetnike posestev različnih kategorij, od posvetnih (deželnih, mestnih in graščinskih) do cerkvenih fevdalnih gospostev (župnije, župnijske cerkve in njihove podružnice, bratovščine in beneficiji). S seznama je mogoče razbrati, da je bila fevdalna posest, tako posvetna kot cerkvena, izjemno razdrobljena. Za posvetna gospo-

stva je bilo to nekako razumljivo, praviloma pa je morala biti tudi vsaka cerkvena ustanova (župnišče, župna cerkev, podružnična cerkev, kapela, oltar, kaplanija, bratovščina in beneficij), z izjemo beraških redov, gospodarsko neodvisna oziroma samozadostna enota. Skratka, krajan enega kraja so bili upravno-politično razdeljeni med različne gospodarje.

Poslovenjena krajevna imena so zapisana najprej v okviru posameznih župnij, nato pa še po abecednem seznamu s številko strani, kjer se nahaja transkripcija popisa. Sledita še priročna slovarčka najpogostejših latinskih in nemških izrazov (Lovro Šturm in Primož Simoniti), ki bralcu olajšata razumevanje podatkov v besedilu. Slovarčka služita predvsem laičnim uporabnikom popisa, sestavljena pa sta bila tudi zato, ker so pri zapisovanju podatkov v izvorniku precejšnje nedoslednosti ali pisne pomote. Urednik opozarja, da so popisovalci pogosto prehajali iz nemščine v latinščino in obratno, zato je pri iskanju besed koristno pregledati oba slovarčka.

Izdajo pričujočega obsežnega in zahtevnega dela je poleg domačih založniških hiš spodbudil in večinoma finančno podprl zasebni sponzor Borut Prah, skrbnik Fundacije Bojana in Vide Ribnikar iz Kalifornije, ki pa izida knjige žal ni dočakal in mu je v spomin uvodoma posvečena zahvala.

Osrednji del knjige, kar 700 strani, zajemajo transkripcije popisov. Popisi so v latinskem in nemškem jeziku, zapisani v latinici in gotici. Polatinjeni in germanizirani zapisi krajev in gospostev so v knjigi v oklepaju zapisani tudi v slovenščini. Za vsako posamezno župnijo je na začetku navedeno pravilno citiranje dokumenta.

Vsak popis je znotraj župnije razdeljen najprej na kraj, znotraj njega na gospostva, nato sledi popis družine, vendar ne po abecednem redu priimka. V družini je običajno najprej zabeležen gospodar, nato njegova žena, moški potomci, sledijo ženske potomke in ostali sorodniki oziroma sostanovalci. Pri vseh osebah je zabeležena njihova starost. Žal pri poslih (služinčadi) poleg imena ni dosledno zapisanega priimka, ki bi morda omogočal še druge povezave med prebivalci.

Popis zajema trenutno stanje v družini, kar pomeni, da bi morali o posameznih družinah podatke iskati še v drugih virih. Žal nam popis prav tako ne pove, v kateri hiši je živela katera družina s sostanovalci, saj je bilo prvo oštevilčenje hiš izvedeno šele leta 1770.

Z natančno obdelavo podatkov bi lahko ugotovili precej vzorcev v načinu življenja Gorenjcev v 18. stoletju ter njihova družinska, sorodstvena in socialna razmerja, vendar bi bilo treba za celotno sliko gorenjskih družin (kot obljublja naslov) pregledati še veliko drugih virov.

Stane Granda v uvodnem prispevku predstavlja nastanek in pomen popisov prebivalstva s poudarkom na obravnavanem iz leta 1754. Omenjeni popis

po njegovih besedah velja za enega prelomnih dogodkov naše zgodovine. Navaja različne evidence ljudi in velike živine, ki so jih sestavljale različne oblasti zaradi davčnih in vojaških potreb. Analizira sporočilnost in pomanjkljivosti vira ter omenja nekaj izjem pri posameznih popisih.

Analiza priimkov nam omogoča sledenje izvora priimka po vaseh, vendar moramo biti pri njihovem branju izjemno previdni, saj so napisani v različnih oblikah. Popis poleg statističnih podatkov o spolu, starosti, družbenem položaju in statusu omogoča tudi novo razumevanje posameznih socialnih kategorij.

V nasprotju s tem popisu očitajo odsotnost kritičnega datuma in nejasnost upoštevanja pristojnih ali navzočih ljudi. V njem pogrešamo popis fevdalnih gospodov, članov lokalne samouprave in domačih (vulgo) priimkov, kar nam ponujajo šele statusi animarum (družinske knjige oziroma »popisi duš«) v 19. stoletju.

Popisi se med seboj nekoliko razlikujejo tudi po strukturi in množini podatkov. Granda te posebnosti navaja za vsako župnijo posebej. Posebej je izpostavljena splošna delitev kmetij. Ena kmetija v 18. stoletju ni pomenila površinske, ampak ekonomsko kategorijo. Nanjo so bile vezane možnosti preživetja družine, obveznosti do zemljiških gospodov in sklepanje zakonskih zvez. Granda domneva, da so cele, tričetrtinske, polovične in tretjinske kmetije družinam še omogočale preživetje od kmetovanja, medtem ko so se morale ostale družine »dokapitalizirati« z dninami ali pomožnimi obrtniškimi deli. Pri tem so v posameznih predelih Gorenjske obstajale velike razlike, ki jih lažje razumemo s pomočjo razpredelnice na zadnjih straneh prispevka.

Granda v začetku svojega prispevka navaja tudi naše zgodovinarje, ki so se do sedaj teoretično lotevali interpretacije podatkov iz popisa prebivalstva. Ti podatki bodo vsekakor bolj zanimivi za predstavitve knjige v kateri drugi strokovni reviji, za *Kroniko* pa si za konec pogledimo, kako jih interpretiramo za lokalne namene, čeprav to ne pomeni, da raziskovalcem lokalne zgodovine ni treba poznati temeljnih teoretičnih del. Marsikdaj so v člankih, ki obravnavajo mikroobmočje, zaradi nepoglobljenih analiz posameznih arhivskih dokumentov navedeni samo pavšalni podatki iz splošnih razprav.

Nekatere popise prebivalstva na Gorenjskem (župnije Radovljica, Bled, Žirovnica, Kamna Gorica, Kropa, Kranj, Gorje in Zasip) iz leta 1754 so do sedaj v izvorniku pregledovali tudi sodelavci Muzejev radovljiške občine (Nadja Gartner Lenac in Tita Porenta). V okviru raziskovanja treh izjemnih Gorenjcev 18. stoletja (Anton Tomaž Linhart, Blaž Kumerdej in Anton Janša), pa tudi rodbine Kapus in kasneje Josipine Hočevnar so bili rezultati razisko-

vanja objavljeni v številnih člankih¹ in samostojnih publikacijah.²

Kot prispevek k zgodovini mesta Radovljica je Kulturna skupnost Radovljica leta 1983 financirala prepis popisa prebivalstva iz leta 1754 (*Descriptio animarum Regio Caetricae Paropchia S. Petri in Ratmanstorff – Popis duš gorenjske regije župnije sv. Petra v Radovljici*, NAŠL fasc. 116/8), ki ga je opravil Anton Svetina. Izvirnik obsega 49 z roko in v latinščini pisanih strani večjega formata ter zajema mesto Radovljica, prebivalce Predmestja ter vasi Predtrg, Sevče, Lancovo, Mošnje, Zgornja Lipnica, Spodnja Lipnica, Brda, Vošče, Lesce, Brinje, Hlebce, Hraše, Studenci, Vrba, Breg, Moste, Žirovnica, Sela, Zabreznica, Brezje, Doslovče, Smokuč, Rodine, Poljče, Begunje, Zgoša, Zapuže, Nova vas, Dvorska vas, Slatna, Sv. Lucija pod goro, Mlaka, Paloviče, Peračica in Dobro Polje, skupaj 4726 prebivalcev. Tipkopis tega prepisa se nahaja v dokumentaciji Mestnega muzeja Radovljica. Od naštetih je Gartnerjeva podrobno obravnavala samo prebivalce mesta Radovljica. Ob popisu mestnega prebivalstva je znotraj obzidja živelo 261 ljudi, sicer pa jih Gartnerjeva v povezavi z drugimi uporabljenimi viri v 18. stoletju omenja okoli 400.

Iz popisa niso razvidni poklici hišnih gospodarjev, razen za mestnega sodnika, učitelja in dveh ranocelnikov (kirurgov), zanimivo pa je, da je označen slikar in dekorater. V mestu so bili vsi prebivalci osebno svobodni, razen treh kočarjev, podložnih grofu Thurnu-Valsassina. Leta 1754 je v radovljiški proštiji omenjen vikar Janez Žeravc, ki je bil verjetno tudi popisovalec prebivalcev župnije Radovljica.

Že hiter pregled podeželskih prebivalcev župnije Radovljica, ki še niso bili podrobneje obravnavani, daje slutiti, da so bili podložni kar 39 različnim cerkvenim in posvetnim fevdalnim gospodom. Iz popisa iz leta 1754 je npr. razvidno, da je bila kajžarska družina Janša iz Breznice v župniji Žirovnica podložna grofu Thurnu iz Radovljice. Ob 45-letni Luciji Janševki (vdova) so zapisani še otroci Anton, 20 let (kasnejši prvi čebelarski učitelj na Dunaju, rojen 1734), Valentin, 7 let (kasneje slikar na Dunaju), in Lovrenc,

5 let (prav tako kasneje priznani slikar krajinar na Dunaju), ter hči Neža, 24 let. Iz drugih virov vemo, da je bila družina Janša sicer precej bolj številčna. Lucijin mož Matija je umrl dve leti pred popisom (1752), hči Mina pa leta 1748. Na vprašanje, zakaj v popisu niso zajeti sinova Janez in Jakob, ki sta živela še v letu odhoda Antona in Lovrenca na Dunaj (to je 1766), ter hčeri Uršula, ki je umrla 1756, in Polona, ki se je leta 1757 poročila in odselila, nam popis iz leta 1754 ne odgovori.

V Zagoricah v župniji Bled oziroma v soseski sv. Martina je leta 1754 živela kajžarska družina Mihaela Kumerdeja, 55 let (pravilno 66 let), z ženo Marijo, 42 let (pravilno ok. 47 let), in neporočenimi otroki Jernejem, 22 let (pravilno je 26 let), Agnes, 16 let (?), in Elizabeto, 12 let (pravilno 14 let). V popisu ni sinov Janeza in Blaža (slovenskega razsvetljenca, pedagoga in jezikoslovca, 1738–1805). Janez, roj. 1732, je morda do tega leta že umrl ali se poročil in odselil, za Blaža pa iz drugih virov vemo, da je med letoma 1750 in 1767 bival v Ljubljani kot gojenec jezuitske gimnazije. Prav tako popis napačno navaja starost članov Kumerdejeve družine. Zanimivo je tudi, da je družina kajžarja Skublete, pri katerem so Kumerdejevi stanovali kot gostači, vpisana kot podložna beneficiju v Lescah (str. 14), medtem ko so bili Kumerdejevi podložniki gospostva Blejski grad (str. 12) in ne otoške cerkve, kot je bilo mogoče do sedaj razumeti iz izvirnika (Porenta: *Blaž Kumerdej*).

Skratka, za raziskovalca lokalne zgodovine, ki pozna in uporablja tudi druge cerkvene vire (matične knjige), je knjiga *Gorenjske družine v 18. stoletju* kljub pomanjkljivosti vira, ki ga objavlja, neprecenljiva, ker ima vse popise gorenjskega prebivalstva iz leta 1754 zbrane na enem mestu. Tako je gradivu prihranjena obraba, raziskovalcu pa zamudno obiskovanje čitalnice v nadškofjskem arhivu. Izjemno je dragocen tudi slovarček latinskih in nemških izrazov na koncu knjige, zato vsem, ki so pripomogli k izdaji te knjige, iskrene čestitke in velika zahvala.

Tita Porenta

¹ Verena Štekar-Vidic in Nadja Gartner Lenac: Radovljica v času Linhartovega otroštva. V: *Anton Tomaž Linhart: jubilejna monografija ob 250-letnici rojstva* (ur. Ivo Svetina, Francika Slivnik, Verena Štekar-Vidic), 2005, str. 471–500; Nadja Gartner Lenac: Rodbina Kappus. V: *Vigenj IX*, 2009, str. 7–18; Nadja Gartner Lenac: Rodbina Mulej. V: Tita Porenta in Alenka Černelič Krošelj (ur.): *Josipina Hočevar – Radovljičanka v Krškem, zbornik prispevkov in predstavitev prireditve Josipininega leta (7. oktober 2010–7. oktober 2011)*, 2012, str. 37–48; Tita Porenta: Radovljiški usnjarji. V: *Usnjarstvo v gospodarstvu trgov in mest na Slovenskem. Zbornik referatov simpozija*, 2011, str. 145–166.

² Nadja Gartner Lenac: *Prebivalci Šivčeve hiše od začetka 18. stoletja do leta 1873* (2004); Nadja Gartner Lenac: *Radovljiške družine v 18. stoletju. Radovljica Mesto* (2007); Tita Porenta: *Radovljiški barvarji v 18. stoletju* (2009); Tita Porenta: *Blaž Kumerdej (1738–1805), slovenski razsvetljenec, pedagog in jezikoslovec* (2010).

Navodila avtorjem

* **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

* **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola in pol, to je do 24 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:

članek – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;

podatke o avtorju – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, in njen naslov, naslov elektronske pošte in telefonsko številko, kjer je avtor dosegljiv;

povzetek – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega ene strani (30 vrstic);

izvleček – kratek opis prispevka (do 10 vrstic);

ključne besede;

spisek uporabljenih virov in literature;

priloge – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo označene z legendo. Na iztisu članka označite, kje naj bi bila posamezna priloga objavljena.

* **Opombe** – morajo biti pisane enotno. Avtorji naj uporabljajo opombe pod črto (footnote) in ne opombe med tekstem (v oklepaju) ali na koncu (endnote). V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšani naslov (ne letnice izdaje) in številke strani.

* Poglavje **Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature.

Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.

Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945–1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Literatura – monografije – navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj: založba in leto izida.

Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.

Literatura – članki – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.

Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem. *Kronika*, 48, 2000, št. 1–2, str. 20–41.

Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848–1991. *Slovenija 1848–1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15–20.

* Prispevke naj avtorji pošljejo na sedež uredništva Kronike (Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana) ali odgovornemu uredniku Kronike (Miha Preinfalk, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, p.p. 306, 1000 Ljubljana). Prispevke lahko pošljete tudi po elektronski pošti na naslova odgovornega urednika (mpreinfalk@zrc-sazu.si)

ali tehnične urednice Barbare Šterbenc Svetina (barbara.svetina@zrc-sazu.si).

* Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upoštewane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka. Priporoča se oddaja slikovnega gradiva v obliki fotografij, diasov ali podobno, če pa je skenirano, mora imeti ločljivost najmanj 300 dpi. Biti mora v približni velikosti objave v reviji ter shranjeno v tif formatu brez kompresije.

* Za prevode povzetkov in izvlečkov v tuje jezike (v nemščino in angleščino) poskrbi uredništvo revije. Slikovno gradivo vrnemo po izidu prispevka.

* Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo Kronike

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

NAROČILNICA

- želim postati naročnik *Kronike*, časopisa za slovensko krajevno zgodovino z letom _____ naprej
 Naročam _____ izvod(ov) *Kronike* letnik/številka _____

Cena:

Letna naročnina:

za posameznike 25,00 EUR

za upokojence: 18,00 EUR

za študente: 18,00 EUR

za ustanove: 30,00 EUR

Ime: _____

Priimek: _____

Naslov: _____

Pošta: _____

Status: zaposlen študent upokojenec ustanova

Telefon: _____

e-pošta: _____

Datum: _____

Podpis: _____

Naročilnico lahko pošljite na naslov ali fax:

Barbara Šterbenc Svetina

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU

Novi trg 2, p.p. 306

1000 LJUBLJANA

fax: ++386 1 4257 801

